

ئىمىن تۇرسۇن

تارىمدىن تامچە

مىللەتلەر نەشرىياتى

ئىمىن تۇرسۇن

تاريىمىددىن تامچە

مىللەتلەر نەشرىياتى

ISBN 7—105—01050—9/H·45
民文 (维6) 定价：3.60元

ئىمىن تۇرسۇن

تارىمدىن تامچە

مىللەتلەر نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىر: ياسىن ھاۋازى
مەسئۇل كوررېكتور: ئەخمەتجان ھوشۇر

ئىمىن تۇرسۇن
تارىمدىن تاھچە

نەشىر قىلغۇچى: مىللەتلەر نەشرىياتى
ۋە تارقاتقۇچى
ساتقۇچى: جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرى
باسقۇچى: مىللەتلەر باسما زاۋۇتى
1990 - يىل 6 - ئايدا 1 - قېتىم نەشر قىلىندى
1990 - يىل 6 - ئايدا بېيجىڭدا 1 - قېتىم بېسىلدى
باھاسى: 3.60 يۈەن

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز ئورنىدا ..... (1)

§ تىل يايلىمىدىن تەرمىلەر §

ئۇلۇغ ئالىمىنىڭ نادىر ئەسىرى ..... (3)

— «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ نەشىر قىلىنىشى مۇناسىۋىتى بىلەن

ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرى ۋە ئۇنىڭ ئۆلمەس ئەسىرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ..... (10)

1. ئۇيغۇر ۋە خاقانىيە ..... (11)
2. خاقانىيە مەملىكىتىدىكى ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي ھايات ..... (20)
3. مەھمۇت قەشقەرى ..... (36)
4. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ يېزىلغان ۋاقتى..... (43)
5. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ مەزمۇنى ..... (48)
6. خاقانىيە تىلى ..... (62)
7. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تەتقىقاتى..... (80)

«خاقانىيە تىلى» ۋە خوتەن شېۋىسى ..... (100)

مەھمۇت قەشقەرى ۋە ئارتۇچ ..... (126)

ھۇن ـ ئۇيغۇرلارنىڭ تىل تۇغقانچىلىقى ..... (141)

تىل ۋە تەرجىمە ..... (157)

1. گرامماتىكىلىق تۈزۈلۈش جەھەتتە ..... (160)

2. ئىپادىلەش هەققىدە ..... (167)
تەرجىمە توغرىسىدا چۈشەنچە ..... (171)
1. تەرجىمىنىڭ ئەھمىيىتى ۋە رولى ..... (172)
2. تەرجىمىنىڭ تەبىرى ۋە تارىخى ..... (173)
3. تەرجىمە بىلەن تىلىنىڭ مۇناسىۋىتى ..... (177)
4. سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ تەرجىمىدىكى رولى ..... (180)
5. تەرجىمىنىڭ پرىنسىپلىرى ..... (192)

§ ئەدەبىيات گۈللۈكىدىن تىزمىلار §

ئەدەبىي مىراس هەم ۋەسىقلىرىمىز (لېكسىيە تېزىسى) ..... (203)
شېئىرىيەتتە بەدىئىيلىك توغرىسىدا ..... (259)
ـ شېئىر هەۋەسكارلىرى بىلەن سۆھبەت
1. شېئىرنىڭ شەكلى ..... (262)
2. شېئىرنىڭ تۈرلىرى ..... (310)
بېكەچ ئارسلان تېگىن (داستاندىن پارچىلار) ..... (361)
1. ئەسلى تېكىست ..... (363)
2. مەنىسى ..... (371)
3. چۈشىنىكلەر ..... (384)
خەلق ئىجادىيىتىنى كەڭرەك تەتقىق قىلايلى ..... (388)
«تارىم» تېخمۇ ئۇلغايسۇن ..... (397)
ئەدەبىي تەرجىمە تارىخىمىزدىن بىر باب..... (404)

§ تارىخ ئوچىقىدىن تېپىندىلار §

تارىم مەدەنىيىتى هەققىدە دەسلەپكى مۇلاهىزە ..... (423)
ئۇيغۇرلارنىڭ تېگى ـ تەكتى توغرىسىدا (تېزىسلار) ..... (498)

1. «ئۇيغۇر» توغرىسىدا رىۋايەت ۋە ئاساتىرلەر ..... (499)
2. ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبلىرى ..... (513)
توققا ئالپ ئەر ..... (560)
1. مەھمۇت قەشقەرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە..... (561)
2. يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك»تە..... (571)
3. ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى «شاھنامە»دە ..... (576)
4. باشقا تارىخىي مەنبەلەردە ..... (585)

كىرىش سۆز ئورنىدا

ئەسسالام، مۆھتەرەم كىتابخان!

مىللىي مەدەنىيىتىمىزنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئۆتمۈشى بىلەن ھازىرىنى بىلىش كېرەك دېگەن ھەقىقەتنى ئانچە-مۇنچە چۈشىنىشكە باشلىدىم ۋە شۇ تەمەننا بىلەن ئىزدىنىپ، بەزى ماقالىلەرنى يېزىپ باققانىدىم. شۇلاردىن تاللاپ، بۇ توپلامغا جەملەپ ھۆزۈرىڭىزغا سۇندۇم.

ئوتتۇرا ئاسىيادا، بولۇپمۇ ھىنگان-قۇتىتاغ بىلەن قاراقۇرۇم-ئالتۇن تاغ ئارىلىقىدا ئۆچمەس ئىز قالدۇرغان خەلقىمىزنىڭ تىلى، ئەدەبىياتى، تارىخى، ئۇنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتلىرى دۇنيادا ھەم ئېلىمىزدە كۆپلىگەن تەتقىقاتچىلارنى جەلپ قىلىپ كەلدى. بۇنىڭ تارىخىي-زامانىۋى جەھەتلەردىن ئالاھىدە ئەھمىيىتى بولسا كېرەك. دۇنيادا ئېلىمىي تەتقىقاتچىلىق ئەمەلىيىتى مۇنداق بىر ئەقەللىي شەرتنى ھەممىگە ئايان قىلماقتىكى، تەتقىقاتچى ئۆزى تەتقىق قىلىدىغان خەلقنى ھەر تەرەپلىمە چۈشىنىشى ئۈچۈن، ئۇنىڭ تىلىنى بىلىشى كېرەك ئىكەن.

ھەرقانداق مىللەتتە، بالىنىڭ "ئانا" دەپ تىلى چىقىدىغانلىقى ھەممىگە ئايان. شۇڭا، ھەممە خەلقلەر ئۆز مىللىي تىلىنى "ئانا تىل" دەپ ۋە بۇ "ئانا تىلى"نى ئۆزى ياشىغان يۇرت-ماكانىنىڭ مەنىۋى تىمسالى دەپ قارايدىكەن. تىل تارىخىنى ۋاراقلىساق، بىرەر مىللەت-

نىڭ بېشىدىن كەچۈرگەن ۋە كەچۈرۈۋاتقان بارلىق تارىخىي ھادىسىلىرى ئۆزىنىڭ ئانا تىلىدا ئىپادىسىنى تېپىپ، جەمئىيەتنىڭ بارلىققا كېلىشى ئۈچۈنمۇ پەنلەرنىڭ تۈرلۈك ساھەلىرى بويىچە تەتقىقات ئېلىپ بارغانلىقىمىز ئالدىمىزدا تۇرغان ۋەزىپىلەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ تارىخىي مەجبۇرىيىتى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئۆتمۈشىنى ۋە ھازىرقى زامان مەدەنىيەت (تېخنىكا ـ تەكتى)دىن سۈرۈشتۈرگەنلىكتۇر. ھەقىقىي تەتقىقاتچى ئانا تىلىنىڭ ئۆتمۈشى بىلەن ھازىرقى باغلاشقا، خەلقنىڭ سۆز ۋە پىكىر بايلىقىنى يۈكسەلدۈرۈشكە ئىنتىلىدۇ. ھەقىقىي تەتقىقاتچى ئۆز ئىستېداتىنى خەلقىغە، يۇرتىغا پەرزەنتىلەرچە بېغىشلايدۇ، دۇنيا تارىخىدا، مەملىكەتلەر تارىخىدا، مىللەتلەر تارىخىدا مۇنداق تەتقىقاتچىلار كۆپلەپ تېپىلىدۇ. ئۇنىڭ ئەكسىچە، تارىخقا نېگىلىستىك (ئىنكارچىلىق) كۆز بىلەن قارايدىغان تەتقىقاتچىلار "ئۆزىدە يوق، ئالەمدە يوق" دېگەن ماقالغا قاتتىق ئەمەل قىلىپ، "مەندە بولمىغىنى سەندىمۇ بولمايدۇ" دەپ، خەلقنىڭ ئۆتمۈشىنى يوققا چىقىرىدۇ. بىراق، تارىخ ئۇنتۇلۇپ قالمايدىكەن. ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ ئۇدۇملىرى، بېشىدىن ئۆتكەن ھادىسىلىرى ئۇ ياكى بۇ يول بىلەن داۋام قىلىۋېرىدىكەن، ھەتتا بىرقانچە ئەسىر ۋە مىڭلاپ يىللار ئۆتكەندىن كېيىنمۇ خەلقنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ھاياتىدا ھەر خىل يوسۇندا تەكرارلىنىۋېرىدىكەن.

بىر مىللەتنىڭ تەرجىمھالى ئۆزى مەنسۇپ بولغان دەۋر بىلەنلا كۆپايىلەنمەيدۇ. ئەگەر مىللەتنىڭ ھاياتىغا بىر دەرەخنى تىمسال قىلساق، دەرەخنىڭ غول ـ شاخلىرى مىللەتنىڭ ھازىرقى، كۆزگە كۆرۈنمەيدىغان يىلتىزلىرى ئۇنىڭ ئۆتمۈشىنى كۆرسىتىدۇ؛ ئاشۇ يىلتىزلاردىن دەرەخ ئوزۇقلانغىنىدەك، خەلقمۇ ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ

مىراس ـ مەنئويەتلىرىدىن ئۆزۈقلىنىدۇ. ھەركىم ئۆزىنىڭ "يەتتە پۇشتى"نى بىلىشى كېرەكقۇ! ھەتتا "يەتتە پۇشتى" دېگەن ئىبارىنىڭ "بارغۇ؟! بىز "توققۇز ئۇيغۇر" دەپ بىكار ئاتالمىغان. قەدىمدە توققۇز"دىن ئۇلۇغ ۋە كۆپ سان يوق ئىدى. دەرۋەقە، ساناق ئىلمىدە "ئون"دىن كېيىنكى سانمۇ يەنىلا شۇ توققۇز سان ئىچىدىكى سانلارنىڭ قايتىلىنىشىغۇ! تارىخنى ئەينى قىياپىتى بىلەن يېزىقتا ئەكس ئەتتۈرۈش مۇشكۈل ئىش. ئادەتتە، ئالغا كەتكەنلەر كەينىدە قالغانلارنى تەتقىق قىلغاندا، ھامان ئۆزلىرىنىڭ قېلىپلاشقان كۆزقاراشلىرى بويىچە، خالىغان شەكىلدە ئۇنىڭ ھەيكىلىنى قاتۇرۇپ چىقىرىدىكەن. ھەتتا، بەزى ئىنسانىيەت چەت ئەل تارىخچىلىرى "تارىخ قانچە ئۇزاقلاشقانسېرى شۇنچە يالغان ئېيتىشقا بولىدۇ" دېيىشتىنمۇ تەپ تارتمىغان، چىن تارىخ چىن يېزىلىشى كېرەك. چىن يېزىلغان تارىخ كىشىگە چىنلىق تەرىبىسىنى بېرىدۇ. باشقا خەلقلەرنىڭ ئەنە شۇنداق يېزىلغان تارىخىنى ئوقۇساق، ئۇلارغا بولغان ھۆرمىتىمىز ئاشىدۇ. باشقىلارنىڭ تارىخىنى كەمىستىدىغان تارىخچى ئالدى بىلەن ئۆزىنى، ئۆز خەلقىنىڭ تارىخىنمۇ كەمىستىدۇ.

پۈتۈن مەملىكىتىمىزدە ئىجتىمائىي ئادالەت تىكلىنىۋاتقان ئىسلاھات دەۋرىدە، ئۆزىمىزنىڭ مىللىي مەۋجۇتلۇقىمىزنى، قەدر ـ قىممىتىمىزنى بىلىش ـ ھاياتىي بۇرچىمىز؛ ئۇنى ئىنكار قىلىش جامائەتچىلىكىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرايدۇ. ئىسلاھات شاراپىتى بىلەن، كۆپچىلىك تەتقىقاتچىلاردا ئۆزلىرىنىڭ قەدر ـ قىممىتىنى خەلقنىڭ قەدر ـ قىممىتى ئىچىدە دەپ بىلىش شەكىللىنىپ كۆچەيمەكتە.

ھەممىگە ئايان يەنە بىر مەسىلە بار: خەلق ھاياتىنىڭ قان تومۇرى ياشلاردۇر، ھەرقانداق مىللەت ياشلار ھېسابىغا ياشـ

ردىۋ، ياشلارنىڭ ئوبدان پائالىيەتلىرى بىلەن خەلقنىڭ ھاياتى يېڭىلىنىپ باردىۋ، ياشلارنىڭ ئۆز ئانا تىلىغا، ئانا تىلىنىڭ ئىستقبالىغا دىققەت ئېتىبارىنى بېرىشى، مىللىي مەدەنىيىتىنى گۈللەندۈرۈشكە ئىنتىلىشى ياشلارنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان ئىشىدۇر. چۈنكى، مىللىي مەدەنىيەتنىڭ، ئانا تىلنىڭ بۈگۈنى ۋە ئىستىقبالى شۇ مەدەنىيەت ۋە شۇ تىل ئىگىلىرىنىڭ ئۆزلىرى ياراتقان مۇكەممەل خەزىنىلىرىدىن بەھرىمەن بولۇشىغا باغلىق. بەختىمىزگە يارىشا، مەدەنىي مىراسلىرىمىزنىڭ ساقلىنىپ قالغان قىسىملىرى بارا-بارا نەشىر قىلىنىپ، ئۆز ئېگىسىگە قايتۇرۇلماقتا. لېكىن ياشلىرىمىزنىڭ تولىسى مىللىي-ئەدەبىي مىراسلىرىمىزنىڭ سۆز-ئىبارە جەھەتتىكى جەلپكارلىقى، ئاھاڭدارلىقى، پەلسەپىۋى پىكىر بايلىقىدىن ئەتراپلىق بەھرىمەن بولالمايدۇ، بۇ بىزنىڭ يېتىشەلمەيۋاتقان تەرىپىمىز. ياشلىرىمىز ئۆز خەلقىغە، مىللىي مەدەنىيىتىگە، ئانا تىلىغا مېھىر-مۇھەببەت بىلەن قارايدىغان بولسا، بىز بىلەن بىللە ياكى قوشنا ياشاۋاتقان باشقا خەلقلەرمۇ ئۇلارغا، ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتىگە، تىلىغا ھۆرمەت بىلەن قارايدۇ.

ئىسلاھات بىزنى تەربىيىلىمەكتە، دۇنياغا ھوشيارلىق بىلەن نەزەر سېلىشقا ئۇنىدىمەكتە، ئۆزىمىزنى ھەم ئۆزگىنى بىلىشكە دەۋەت قىلماقتا. ئۆتمۈشتە، ئاسىيانىڭ كىندىكىنى ئېچىپ، شانلىق مەدەنىيەت ياراتقان ئىجادكار خەلقىنى زۇلمەتلىك ئىجتىمائىي تۈزۈم ۋە ئىستىبداتلىق سىياسەت پۈت-قولىدىن بوغۇشلاپ، خۇراپات-جاھالەت روھىنى بۇلغاپ، نەچچە ئەسىر كەينىگە ئىرغىتىۋەتكەنىدى. تارىختا، ئىقتىسادىي تەكىزلىك ۋە بۇنىڭ كاساپىتىدىن تۇغۇلغان مەنىۋى چېكىنىش خەلقنىڭ تەقدىرىگە ۋە باشقا ساھەلىرىگە سەلبىي

تەسىر كۆرسەتكەن. شۇڭا، خەلقىمىز بىر دەۋر تۇرغۇنلۇق ھالىتىدە قېپقالغان. ھازىر ئىسلاھات بىزدىن قەدەمنى چوڭ-چوڭ بېسىشنى تەلەپ قىلماقتا، ئۆتمۈشنى بىلىپ، ھازىرنى كۆرۈپ، كەلگۈسىگە نەزەر تاشلاش، قەدىمكىلىرىنى ھازىرقى زامان ئۇچۇن خىزمەت قىلدۇرۇش، كونىلىرى ئاساسىدا يېڭىلىرىنى مەيدانغا چىقىرىش دېگەن يۆنىلىش ئىجرا قىلىنماقتا.

تەتقىقات ساھەسىدە، مەنمۇ باشقا ئۇستازلار ۋە ھەمكەسپىلەرنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ، بەزىلىرىنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئۆرنەك ۋە خەلقىمىزنىڭ ئۆزىدە ساقلانغان ماتېرىياللارنى (يەر ئۇستى ماتېرىياللىرى — تىل، ئېغىز ۋە يازما ئەدەبىيات، پىسخىك ھالەت، ئۆرپ-ئادەتلىرىنى؛ يەرئاستى ماتېرىياللىرى — ئاساسەن تىقىلىرى، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى) دەستەك قىلىپ، خەلقىمىزنىڭ ئۆتمۈشى ۋە ھازىرى توغرىسىدا ئۇنىڭ يان-يانلىرىدىن ئىزدىنىشكە تىرىشىپ باقتىم. ئەمما كۆپ جەھەتتىن چەكلەندىم. تىل-ئەدەبىياتىمىز توغرىسىدىكى ماتېرىياللارنىڭ كۆپلىكى ھەم مۇرەككەپلىكى، مەزمۇندار ھەم رەڭدارلىقى ئالدىدا ئۇنى بىلىشكە ۋە باشقىلارغا بىلدۈرۈشكە ئەقلىي كۈچۈم يەتمىدى. مىڭ يىللاردىن بېرى، ئەدەبىي ئالىملىرىمىز ئىجادىيەت ۋە تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئاجايىپ نەتىجىلەرنى ياراتتى. بىز بولساق، شۇ نەتىجىلەرنى ئۆگىنىپ-بىلىپ، ھەقلىق ئېگىسى بولغان خەلقىمىزغە يەتكۈزۈپ بېرەلمەيۋاتىمىز. بۇ ھەقتە ئارمانىم بولسىمۇ، دەرمانىم بولمىغىنى ئۈچۈن، كىتابخانىلار ئالدىدا خىجالەتمەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بەندىنىڭ سەۋەنلىك-خاتالىقتىن خالىي بولمىقى تەس ئىكەن. شۇڭا، كىتابخان ۋە كەسىپداش-

لارنىڭ ئەمگىكىمگە ئەپۇ نەزەرى بىلەن قاراشلىرىدىن ئۈمىدۋارمەن.
ماقالىلىرىمگە كۆز يۈگۈرتكەنلىكىڭىز ئۈچۈن رەھمەت!

ئېھتىرام بىلەن

مۇئەللىپ

1989 ـ يىل مارت، ئۈرۈمچى.

§ تىل يايلىقىدىن تەرمىلەر §

(تىل ۋە تەرجىمىگە دائىر ماقالىلەر)

ئۇلۇغ ئالىمنىڭ نادىر ئەسىرى

ــ «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ نەشر قىلىنىشى مۇناسىۋىتى بىلەن

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىپتىخارى ــ ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇت قەشقەرى بۇنىڭدىن 905 يىل ئىلگىرى يازغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا تۇنجى قېتىم نەشىر قىلىندى. دۇنيا تۈركولوگىيە ساهەسىدىكى بۇ يېگانە گۆهەر ئۆزىنىڭ هەقلىق ۋارىسلىرى بىلەن ئەمدى يۈز كۆرۈشتى.

ئەمگەكچان ۋە ئىجادچان ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ ئۇزۇن يىللىق تارىخى داۋامىدا ئىنسانىيەتنىڭ، جۈملىدىن ئۇلۇغ ۋەتەنىمىزنىڭ پەن ــ مەدەنىيەت خەزىنىسىگە ئۇنتۇلماس هەسسىلەرنى قوشۇپ كەلدى. ئەنە شۇ هەسسىلەردىن بىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دۇر.

«دىۋان»نىڭ ئاپتورى مەهمۇتنىڭ بۇۋىسى مۇهەممەت بارسىغانلىق بولۇپ، خانزادىلار ئائىلىسىدىن ئىدى. بارسغان ــ قاراخانىلارنىڭ يازلىق پايتەختى بالاساغۇننىڭ يېنىدىكى شەهەر بولۇپ، قاراخانىلارنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي شىمالىي رايونىدىكى سودا مەركىزى ئىدى. مەهمۇت قەشقەرىنىڭ رىۋايەت قىلىشچە، بارسغان ــ ئەفراسىياپ ئوغلىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان شەهەر.

مەھمۇتنىڭ ئاتىسى ھۈسەيىن بارسغانلىق ئىدى. مەھمۇت قەشقەرنىڭ تۇغۇلغان يۇرتى ۋە ياشىغان زامانى توغرىسىدا «دىۋان»دىكى بەزى يېپ ئۇچلىرى بويىچە مۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، مەھمۇتنىڭ تۇغۇلغان ۋە ئۆمرىنىڭ ئاخىرىنى ئۆتكۈزگەن كەنتلىرى "ئازىخ"، "ئوپال"دۇر. بۇ ئۇسى مۇھەممەت بىلەن قېرىنداش بولغان ناسىر ئەھمەت ئىبنى ئەلى ئىلىك خانىنىڭ بۇخارانى ئالغان ۋە ۋاپات بولغان ۋاقتىغا؛ 11 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدا ئوردۇكەنتتە يۈز بەرگەن ھاكىمىيەت ماجىرالىرىدىن چەتلىگىنىدە مەھمۇت قەشقەرنىڭ تەخمىنەن ئوتتۇرا ياش چاغلىرى ئىكەنلىكىگە؛ شۇنىڭدەك ھىجرانىلىق ۋە مۇساپىرلىقتا يۈرۈپ، ئىلىم ـ مەرىپەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، خېلى ياشىنىپ قالغىنىدا ئانا يۇرتىغا قايتقىنىغا ئاساسلانغانىدا، ئۇلۇغ ئالىم 11 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا تۇغۇلۇپ، ئاخىرلىرىدا ۋاپات بولغان، دەپ پەرەز قىلىش مۇمكىن.

ئۇلۇغ تىلشۇناس ئۆز زامانىسىدىكى مەشھۇر شەخسلەر ئۈچۈن رەسمىيەت بولۇپ قالغان ئادەت بويىچە، ئۆزىگە "ئەزىزانە قەشقەر" نى قەلەم ئىسمى قىلىپ قوللانغان. قەشقەر قاراخانىلارنىڭ سىياسىي، مەمۇرى يۇرىكى بولغاندىن تاشقىرى، شەرق بىلەن غەربنىڭ ئىقتىسادىي ئالاقە مەركىزى ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش تۈگۈنى ئىدى. قەشقەر ئۆزىنىڭ 2500 يىللىق تارىخى داۋامىدا، نۇرغۇن ئالىم، ئەدىب، رەسسام، سازەندە، شۇنىڭدەك پەن ـ مەدەنىيەت ئەربابلىرىنى يارىتىقان. مەھمۇت قەشقەرى ئەنە شۇنداق زاتلارنىڭ ئارىسىدا تۆردىن ئورۇن تۇتىدۇ.

مەھمۇت قەشقەرى تىلشۇناسلىق ساھەسىدە ئەمەلىي تەكشۈرۈپ، بىرىنچى قول ماتېرىيال توپلاش ئارقىلىق لۇغەت تۈزگۈچىلەرنىڭ

ئاتنسدۇر. مەربىەتپەرۋەر ئالىمدا ئۆزىنىڭ ئانا تىلىنى تەپسىلىي تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىش، ئۇنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى ئېنىقلاش، تىل بايلىقىنى ھەر جەھەتتىن قېزىپ كۆرۈش، گرامماتىكىلىق قورۇلۇشىنى ئىلمىي يول بىلەن ئىزاھلاش، شۇ ئارقىلىق تۈركىي تىلنىڭ شۇ زامانداكى قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان ئەرەب تىلى بىلەن "بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش تەڭ چېپىپ كېتىۋاتقان" باي ۋە ئىلىم ـ مەدەنىيەت تىلى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش ئارزۇسى تۇغۇلىدۇ. بۇ ئارزۇسىنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ئېسىلزادىلىق، پاراغەتلىك تۇرمۇشتىن ۋاز كېچىپ، تۈركىي خەلقىلەرنى ئارىلاپ چىقىدۇ. تۇرلۇك مۇشەققەتلەرگە قارىماي، 10 يىللاپ قېتىرقىنىپ ئەمەلىيەتنى تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە، تۈركىي خەلقنىڭ تىل بايلىقلىرىنى توپلايدۇ. تۈركىي تىل ۋە ئۇنىڭ شېۋىلىرىنىڭ فونېتىكىلىق، گراممانىكىلىق ۋە لېكسىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى ئېنىقلايدۇ. ئەنە شۇ خۇسۇسىيەتلەر بويىچە تۈركىي تىلىنى ئىككى چوڭ قولغا ئايرىيدۇ. بىرىگە «تۈرك تىلى»، يەنە بىرىگە «ئۇغۇز تىلى» دەپ نام بېرىدۇ. دىئالېكتولوگىيە جەھەتتىن فونېتىكىلىق، گراممانىكىلىق ۋە لېكسىكىلىق پرىنسىپ بويىچە، پۈتكۈل تۈركىي خەلقلەر ئۈچۈن ئومۇمىي ئەدەبىي تىلىنىڭ يېتەكچى دىئالېكتى «خاقانىيە تىلى» ئىكەنلىكىنى مۇقىملاشتۇرىدۇ. «خاقانىيە تىلى» بولسا 9 ــ 13 ـ ئەسىرلەردە ياشىغان قاراخانىلارنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسىدە (ئىسسىق كۆلدىن كۈچارغىچە بولغان ۋە قەشقەرنى مەركەز قىلغان رايونىدا) ياشىغۇچى ئاھالىنىڭ تىلى ئىدى. بۇ ئاھالىنىڭ كۆپچىلىك قىسمى «توققۇز ئۇيغۇر» ئىدى. «خاقانىيە تىلى» ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ 11 ـ ئەسىردىكى ئاتىلىشىدۇر.

مەھمۇت قەشقەرى لۇغەتنى قانداق تۇزۇش توغرىسىدا قانتىق ئىزلىنىدۇ. ھىجرىيە 464 ـ يىلى جامادىيەلئەۋۋەلنىڭ باشلىرىدا (مىلادى 1072 ـ يىلى 5 ـ ئايىدا) ئالىمنىڭ ئۆز سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، ئۆزىدىن «بۇرۇن ھېچكىم ئىشلىمىگەن ۋە ھېچكىمگە مەلۇم بولمىغان ئالاھىدە بىر تەرتىپ بىلەن تۇزۇشكە» كىرىشىدۇ. تۇزۇش جەريانىدا تۆت قېتىم تۇزىتىپ، تەھرىرلەپ، ھىجرىيە 466 ـ يىلى جامادىيەلئاخىرىنىڭ 10 ـ كۈنى دۇشەنبە (مىلادى 1074 ـ يىلى 8 ـ ئايىنىڭ 1 ـ كۈنى) تۈركىي مۆچەل ھېسابى بويىچە يىلان يىلىدا تاماملايدۇ. ئاپتور ئۆنى ئەرەب ئىسلام ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى باغداتتا، ھىجرىيە 467 ـ يىلى (مىلادى 1075 ـ يىلى) مەلىكۇل مەشرىق ۋە سىن (شەرق ۋە چىنىنىڭ پادىشاھى) تاۋغاچ بۇغراخان ـ ئەبۇ ئەلى ئىبنى سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ يېڭى خەلىپىنى مۇبارەكلەپ ئەۋەتكەن ۋەكىللەر ئۆمىكى بىلەن بىللە ئابباسىلارنىڭ 27 ـ خەلىپىسى ئوبۇلقاسىم مۇقتەدى بىئەمرۇللاغا ئۆز قولى بىلەن ئارمىغان قىلىدۇ.

بۇ كىتاب ئىككى تىلنىڭ، يەنى تۈركىي تىل بىلەن ئەرەب تىلىنىڭ ئاددىيلا سېلىشتۇرما لۇغىتى ئەمەس، شۇنداقلا ئەرەبلەرنىڭ تۈركىي تىلىنى ئۆگىنىشى ئۈچۈن تۈزۈپ قويۇلغان ئاددىي سۆزلۈكمۇ ئەمەس، بەلكى، ئېنسىكلوپېدىك لۇغەتتۇر، لۇغەت ئۇچ جىلد (ئۇچ تۇم) ۋە 10 بۆلۈمدىن ئىبارەت. ھەربىر بۆلۈمى ئۆز نۆۋىستىدە بىرقانچە باب ھەم قوشۇمچە چاتاقلا بۆلۈنگەن. لۇغەتكە كىرگۈزۈلگەن 7500 دىن ئارتۇق سۆزلەم (سۆز ۋە ئىبارىلەر) مەخسۇس ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تۈزۈلگەن. سۆزلەرنىڭ تەركىپىدىكى ھەرەكسىلەر (توغرا ئوقۇش بەلگىلىرى) ۋە ھەرپىلەرنىڭمۇ

ئىلگىرى ـ ئاخىرلىق تەرتىپى نەزەردە تۇتۇلغان، بۇ لۇغەتشۇناسلىقتىكى ناھايىتى ئىنچىكە مەسىلىردۇر. لۇغەتكە ئەڭ ئومۇمىي ۋە كۆپ قوللىنىلىدىغان تۈپ ۋە ياسالما سۆزلەر كىرگۈزۈلگەن. خۇددى ئالىم ئۆزى دېگەندەك: «بۇ كىتابنى ھېكمەتلىك سۆزلەر، سەجئىلەر، نەسرىي پارچىلار بىلەن بېزىگەن»؛ تۈركىي سۆز ۋە ئىبارىلەر ئەرەب ئەدەبىي تىلى بىلەن ناھايىتى ئىخچام، چۈشىنىشلىك قىلىپ چۈشەندۈرۈلگەن. ھەتتا ئەرەبلەرنىڭ ئوڭاي ئۆزلەشتۈرۈۋېلىشى ئۈچۈن، تۈركىي سۆزلەردىكى بەزى فونېتىكىلىق ھادىسىلەر ئەرەب تىلىدىكى شۇنداق ھادىسىلەر بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرسىتىلگەن.

مەھمۇت قەشقەرى تۈركۈلوگىيە ساھەسىدە سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاتىسىدۇر. ياۋروپا تىلشۇناسلىرى ئارىسىدا سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق سانسكرىت تىلى (قەدىمكى ھىند يېزىق تىلى)نى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق 18 ـ ئەسىردە باشلانغان بولسا، مەھمۇت قەشقەرى 11 ـ ئەسىردە تۈركىي تىللارنى ئۆزئارا ۋە ئەرەب تىلى بىلەن سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلغان.

«دىۋان»غا كىرگۈزۈلگەن سۆزلەر مەزمۇن جەھەتتىن تۆۋەندىكىچە ساھەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: تۈركىي خەلقلەرنىڭ قەبىلە ـ ئايماقلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئورۇنلاشقان ماكانلىرى، تارىخىي ـ ئېتنىكىلىق مەلۇماتلار، مەشھۇر يەر نامىلىرى (قەشقەر رايونىنىڭ، ھەتتا يېزىلىرىنىڭمۇ نامىلىرى)، سىياسىي، ھەربىي ئاتالغۇلار، تۈركىي خەلقلەردە كۆپ قوللىنىلىدىغان مىللىي ئىسىملار، ئاسترونومىيە ۋە كالېندارچىلىقتا دائىر مەلۇماتلار، تىبابەتچىلىك ۋە دوختۇرلۇققا دائىر سۆزلەر، تۈركىي خەلقلەرنىڭ

ئۆرپ ـ ئادەتنى ۋە يېمەك ـ ئىچمەكلىرىگە دائىر مەلۇماتلار، جۈملىدىن فولكلور ماتېرىياللىرى ۋە باشقىلار. بولۇپمۇ تۈركۈلوگىيىنى نۇرغۇن مەزمۇندار قىلغىنى «دىۋان»دىكى فولكلور بايلىقىدۇر. «دىۋان»غا تۈرلۈك تېمىلاردا 242 كۆپلەپت (1 ـ جىلدتا 117، 2 ـ جىلدتا 48، 3 ـ جىلدتا 77) ئەدەبىي پارچە ۋە 200 دىن ئارتۇق ھېكمەتلىك سۆز، ماقال ـ تەمسىل تۈركىي فولكلورنىڭ بايلىقىدىن نەمۇنە قىلىپ كىرگۈزۈلگەن. ئەدەبىي پارچىلار بولسا مەزمۇن جەھەتتىن تۆت چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ: 1 ـ داستانلاردىن پارچىلار؛ 2 ـ مەرسىيىلەر؛ 3 ـ قوشاقلار (مۇھەببەت، ئەمگەك ۋە تەبىئەت توغرىسىدىكى لىرىكىلىق قوشاقلار)؛ 4 ـ ساقسانامە ۋە ئۇۋچىلىق قوشاق ـ نەزمىلىرى. ئەدەبىي پارچىلاردىن بەزىلىرى ئىنتايىن يىراق ئۆتمۈشنى تەسۋىرلەيدىغان تارىخىي ماتېرىياللاردۇر. «دىۋان»نىڭ ئىككىنچى بىر قىممىتى شۇنىڭدىكى، مەھمۇت قەشقەرى ئەڭ زۆرۈر بولغان گىرامماتىكىلىق قائىدىلەرنى ئاددىي قىلىپ چۈشەندۈرگەن، توغرا تەلەپپۇز ۋە ئىبارە يوسۇنلىرىنى كۆرسەتكەن.

«دىۋان» ئوتتۇرا شەرقتە تىلشۇناسلىق ساھەسىدە خېلى ئۇزاققىچە ئۆز نامىنى يوقاتمىغان، لېكىن كەڭ تارقالالمىغان. پەقەت 20 ـ ئەسىرنىڭ 10 ـ يىللىرىدىن تارتىپ، دۇنياداڭ ئىلىم ـ پەن جامائەتچىلىكى «دىۋان»دىن بىرقەدەر كەڭ دائىرىدە خەۋەر تېپىشقا باشلىدى، تۈركۈلوگىيە ساھاسىدە «دىۋانشۇناسلىق» شەكىللەندى. ئورخۇن ـ يەنسەي ئابىدىلىرىدىن كېيىن «دىۋان»نىڭ ئىزھار بولۇشى نەتىجىسىدە، تۈركىي تىللارنىڭ مىڭ يىللار بۇرۇنقى ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشتا مۇجمەل بولۇپ كەلگەن مەسىلىلەر ئايـ

دىگلاشتى، شۇنىڭ ئۈچۈن، «دىۋان»نى نادىر ئەسەر دەيمىز.

«دىۋان»نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا نەشىر قىلىش مەملىكىتىمىزدە «دىۋانشۇناسلىق»نىڭ رەسمىي باشلىنىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ جەھەتتە يەنە نۇرغۇن ئىشلار بىزنىڭ ئىشلىشىمىزنى كۈتۈپ تۇرماقتا.

1981 ـ يىل ئۆكتەبىر.

ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرى ۋە ئۇنىڭ ئۆلمەس ئەسىرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»

جۇڭخۇا مىللەتلىرى كىشىلىك جەمئىيىتىنىڭ ھەرقايسى تەرەققىيات باسقۇچلىرىدا، تۈرلۈك-تۈمەن ماددىي ۋە مەنىۋى بايلىقلارنى يارىتىپ، ئۆزلىرىگە خاس پارلاق مەدەنىيەت خەزىنىسىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى. جۇملىدىن پەن-تېخنىكا، ھۇنەر-سەنئەت ساھەلىرىدە يارقان ئاجايىپ كەشپىياتلىرى بىلەن ئىنسانىيەت تارىخىدا جاھان مەدەنىيىتىنىڭ يۈكسىلىشىگە چوڭ ھەسسىلەر قوشتى.

جۇڭخۇا مىللەتلىرىدىن بىرى بولغان ئەمگەكچان ۋە ئىجادچان ئۇيغۇر خەلقىمۇ ۋەتىنىمىزنىڭ رەڭگارەڭ ۋە ئەلۋەك مەدەنىيەت خەزىنىسىنى يارىتىشتا ھەم ئاسىيا مەدەنىيىتىنى يۈكسەلدۈرۈشتە ئۆزىگە مۇناسىپ تۆھپىلەرنى قوشتى. ماددىي مەدەنىيەت ساھەسىدىكى كارىزچىلىق، كېۋەزچىلىك، مەنىۋى مەدەنىيەت جەھەتتىكى مىخ مەتبەئەچىلىك، ئاشۇ تۆھپىلەرنىڭ جۇملىسىگە كىرىدۇ. جۇملىدىن ئۇيغۇر خەلقى ئىلمىي ۋە بەدىئىي ئەدەبىيات ساھەسىدىكى ئۆچمەس نەتىجىلىرى بىلەنمۇ جۇڭگو ۋە دۇنيادىكى قەدىمكى مەدەنىيەتلىك مىللەتلەرنىڭ ئالدىنقى قاتارىدىن ئورۇن ئالالايدۇ. مەزكۇر ئۆچمەس نەتىجىلىرىدىن بىرى — مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئۆلمەس ئەسىرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تۇر. بۇ ئەسەر تارىختا ئۆتكەن

ئۇيغۇر خانلىقلىرىدىن بىرى 9 ــ 12 ـ ئەسىرلەردىكى «خاقانىيە» (ئادەتتە ئۇمۇملاشقان نام بىلەن «قاراخانىلار» دېيىلىدۇ)نىڭ گۈللىنىشىگەن ئىقتىسادىي، يۇكسەك مەدەنىي ھاياتنىڭ مەھسۇلىدۇر.

1. ئۇيغۇر ۋە خاقانىيە

9 ــ 13 ـ ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ۋە شەرقىي ئاسىيادا سىياسىي خەرىتە مۇنداق ئىدى①:

يىراق شەرقتە: ھازىرقى جۇڭگو زېمىنىنىڭ ئوتتۇرا ۋە شەرقىي جەنۇبىي رايونلىرىدا، بىيەنجىڭ يەنى كەيىنكىنى مەركەز قىلغان شىمالىي سۇڭ (960 ــ 1279)؛ شەرقىي شىمال ۋە شىمالىدا ساخالىندىن ئالتايغىچە، شاڭجىڭنى مەركەز قىلغان قىتانلار (لياۋ) خانلىقى (850 ــ 1210) بار ئىدى؛ قىتانلارنىڭ شىمالىدا بايقال كۆلى ئەتراپىدا قىرغىزلارنىڭ ئاساسىي قىسمى ياشايتتى؛ ھازىرقى نىڭشيادا ۋە گەنسۇنىڭ شەرقىدە شىڭجىڭفۇ (يەنى يىڭچۇەن)نى مەركەز قىلغان غەربىي شىيا (تاڭغۇتلار 1032 ــ 1227)؛ غەربىي جەنۇبتا لىھوسا (لىخاسا)نى مەركەز قىلغان تۇبۇتلەر؛ غەربىي شىمالدا دۇنخۇاڭدىن كۇچاغىچە بولغان رايوندا قوچۇنى مەركەز قىلغان «ئۇلۇغ قۇتلۇق ئۇيغۇر ئېلى» (850 ــ 1210)؛ كۇچادىن تاكى جەيھۇن (ئامۇ) دەرياسىغىچە بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنىدا قەشقەر ۋە بالاساغۇننى قوش پايتەخت قىلغان «خاقانىيە»②.

«خاقانىيە» دۆلىتىنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشى توغرىسىدا سۆز ئېچىشتىن ئىلگىرى، «ئۇيغۇر قاغانلىقى» ھەققىدە قىسقىچە توختالمىساق، مەسىلە ئايدىڭلاشمايدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ 6 ـ ئەسىردىن كېيىنكى پائالىيەتلىرى جۇڭگو ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇيغۇرلار تۈرك قاغانلىقى (كۆك تۈركلەر) زامانىدا، قاغانلىقنىڭ ئاساسىي ئۇلۇسلىرىدىن بولۇپ، كەڭ تارقالغانىدى، ھەتتا گاھى قەبىلىلىرى «ئون ئوقلار» تەركىبىگىمۇ كىرگەنىدى. (مەسىلەن، «بەش تۆلۈس» ئىتتىپاقىدا ياغلاقارنىڭ بىر قىسمى، تۆرەبۆر؛ «بەش تارـدۇش» ئىتتىپاقىدا سىگەر ــ توغرا، يابىتقار قەبىلىلىرى بار ئىدى.) ئۇيغۇرلارنىڭ بەزى قەبىلىلىرى تۈرك قاغانلىقنىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ھاياتىدا مەلۇم رول ئوينىغانىدى. ھەتتا ۋىزانتىيىلىكـلەر ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتىغور قەبىلىسى بىلەن ئالاقە قىلاتتى. ئۇيـغۇرلارنىڭ ئۇلۇس ـ ئايماق باشلىقلىرى ئۆزلىرىدىن بولغانىدىن باشقا، تۈرك قاغانلىقىنىڭ مەركىزىي ھاكىمىيەت تەشكىلاتىدىمۇ ئۇيغۇرلاردىن ۋەزىر ۋە شاھ بولغانلار بار ئىدى.

7 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا (تەخمىنەن 620 ـ يىللىرى) قۇتلۇق ئىلتەبەر تۇمۇد باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇرلار بايۇن (تولىمش قاغان) باشچىلىقىدىكى سىر ـ تاردۇشلارنى يېڭىپ، قايىتا مەركەزلىشىشكە باشلايدۇ. 7 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا (656 ـ يىللىرى) چىبى خېلى باشچىلىقىدىكى «ئوڭ قانات» ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسى قوشۇنى بىلەن بىرلىشىپ، غەربىي تۈركلەرنىڭ ئىسبارا قاغان باشچىلىقىدىكى ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرىدۇ. 8 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئۇيغۇرلاردىن كۇل بويلاخان قارلۇقلار بىلەن بىرلىشىپ، ئاۋۋال باسمىللارنى بويسۇندۇرىدۇ، كېيىن قارلۇقلارنى بويسۇندۇرىدۇ. خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە ئېنىق يېزىلىشىچە: "كەيىۋەن زامانىسىدا (713 ــ 740 ـ يىللار) ئۇيغۇرلار كۈچەيىدى... 11

تۇتۇقلۇق توققۇز ئۇلۇس ئىدى... باسمىللارنى يېڭىپ ئۆزىگە بىر ئۇلۇس قىلىپ قوشتى، قارلۇقلارنى بېسىپ، بىر ئۇلۇس قىلىپ قوشتى: ھەر بىرىگە بىردىن تۇتۇق قويدى، شۇنىڭ بىلەن 11 ئۇلۇس بولدى."③ شۇنىڭدەك تاش پۈتۈكلەردىمۇ: "ئۈچ قارلۇق يامانلىق سېغىنىپ تېزىپ (قېچىپ) كەتتى، غەربتىكى ئون ئوقنا كىردى..."؛ «بۇلچۇ دەريا سدا ئۈچ قارلۇقنى تارمار قىلدىم، قارلۇقلارنىڭ تىرىكلىرىنىڭ ھەممىسى تۈركەشكە كەلدى... شۇنىدىن تارتىپ، قارلۇق، باسمىللار يوقىتىلدى"④ دەپ ئويغۇلغان. بۇ ئەھۋالنى «يېڭى تاڭنامە»نىڭ «قارلۇق تەزكىرىسى»دىكى بايانمۇ تەستىقلايدۇ.⑤

744ـ يىلى، كۈل بويلا ئۆزىنى رەسمىي قاغان دەپ ئېلان قىلىپ، «قۇتلۇغ بىلگە كۈل قاغان» ئۇنۋانى بىلەن مەشھۇر بولدۇ. ئۇيغۇر قاغانلىقى كۈچەيگەن مەزگىلدە، ئۇنىڭ زېمىن دائىرىسى شەرقتە ھىڭگان تاغلىرى (شەرقىي چېگرىسى مانجور، قىتان، شەرقىي شىمالىي چېگرىسى تۇنغۇزلار)، غەربتە ئون ئوقلار ياشايدىغان ئىنچۇ دەريا بويىدىكى ئوترار شەھرىگىچە («تەرخىن پىتىك تېشى»دا بېزىلىشچە «فۇرۇم» يەنى ۋىزانتىيە چېگرىسىغىچە)، شىمالى يۇقىرى ئانغارا دەريا سى (بايقالنىڭ شىمالى) ۋە كۆكمەن تاغلىرى يەنى سايان تاغلىرى، جەنۇبى لەنجۇ ـ كۆكنۇر، قاراڭغۇ تاغىقىچە (پىتىك تاشلاردا يېزىلىشچە قوردان يەنى خوتەنگىچە) سوزۇلغانىدى. بۇنداق كەڭرى زېمىنىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرى بولغان قوشۇچەيدام، قوچۇ، يەتتەسۇ، تارىم ـ قەشقەرىيە ۋە شەرقىي پەرغانە رايونلىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي ئۇلۇس ـ ئايماقلىرى ياشايتتى. ئۇيغۇر قاغانلىقى تەۋە-

سىده، شەرقتىن غەربكە (شىمالدىن جەنۇبقا) سانىغانىدا، ئوتتۇز تاتار، تۆلۆس، قىتان، ئۇنغۇت؛ كۆربكەن، توققۇز تاتار، تانغۇتنىڭ بىر قىسمى، سالۇر؛ چىڭ، قىرغىز، سىر-تاردۇش، ساتو، باسمىل، چۇمۇل؛ كەمەك، قارلۇق، تۇركەش، ياغما؛ ئون ئوق (ئىنچۇ ئۆكۈز يەنى سىر دەريانىڭ شەرقىدە)، چىگىل (پەرغانىنىڭ شەرقىدە) قەبىلىلىرىمۇ ئارىلاش ياشايتتى. بۇلار ئۇلۇس-ئايماق سۈپىتىدە مەۋجۇت بولغىنى ھالدا، بىر مەركەزگە — ئۇيغۇر قاغانىغا بويسۇناتتى. بۇ قەبىلىلەر ئۇيغۇر قاغانى تەيىنلىگەن تۇدۇن، يابغۇ قاتارلىق ئەمەلدارلار تەرىپىدىن باشقۇرۇلاتتى.⑥ قاغانلار «ئوق ئۇيغۇر»نىڭ ياغلاقار جەمەتىدىن بولاتتى.⑦ بۇ ياغلاقار جەمەتى «ئۇيغۇر قاغانلىقى» پارچىلىنىپ، كېيىن قۇرۇلغان خانلىقلار («گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى» «قوچۇ ئۇيغۇرلىرى»، «كۆكئارت ئۇيغۇرلىرى»)دىمۇ ھاكىمىيەت بېشىدا تۇردى.

«ئۇيغۇر قاغانلىقى» دەۋرىدە، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت كۆپ تەرەققىي قىلدى. ئاۋات شەھەرلەر تەمىر قىلىندى، مەسىلەن، «بايانچۇر مەڭگۈ تېشى»دا: «سوغداق ۋە تافغاچلارغا سېلىنىگا دەريا سدا باي بالىقنى سالدۇردۇم» دەپ ئويۇلغان. بۇ شەھەر قاغانلىقىنىڭ سىياسىي مەركىزى جايلاشقان قوشۇچەيدام رايونىدا ھەشەمەتلىك قۇدبالىق (يەنى ئوردۇبالىق، موڭغۇللار زامانىسدا «قارا-بالغاسۇن» دەپ ئاتالغان شەھەردۇر)، ئىسسىق كۆل بويىدا «قۇزبالىق» (بالاساغۇن) ئاۋات بولغان؛ ئىلگىرىكى مەدەنىي شەھەرلەر تېخىمۇ گۈللەندى.

ئەرەب ئەمەۋى خەلىپىلىكىنىڭ ئاخىرقى ۋە ئابباسى خەلىپىلىكىنىڭ دەسلەپكى زامانىسدا، ئۇيغۇر قاغانلىقىغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەن

تىلگەن تەمىم ئىبنى بەھرەل مۇتەۋەسسىئە ۋە ئۇنىڭغا زامانداش جۇغراپىيونلار ئۆز ئەسەرلىرىدە بۇ قاغانلارنىڭ باي ۋە چوڭ تىجارەت مەركىزى بولغان پايتەختلىرىنى، ئۇلارنىڭ ھەشەمەتلىك ئوردا ـ قەسىرلىرى ۋە ئالتۇن چېدىرلىرىنى، سەلتەنەتلىرىنىڭ ھەيۋىتى ۋە قانۇن ـ نىزامىنى يېزىپ قالدۇرغان.⑧

تۇرلۇك ئىجتىمائىي ـ سىياسىي ۋەقەلەر ۋە تەبىئىي ئاپەتلەر تۈپەيلىدىن ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ قوشۇچە يەدامەتكى سىياسىي مەركىزى يىمىرىلگەندىن كېيىن، قاغان جەمەتلىرى ئۇلۇس ـ ئايماقلىرىنى باشلاپ، تەرەپ ـ تەرەپكە كۆچتى. بىر قىسىمى ئۆز يېرىدە قېپقالدى؛ يەنە بىر قىسمى ئورمۇزتېكىن، بۆگۈتېكىن ۋە ناخشا چۇرلار باشچىلىقىدا تىەنىدى شەھىرىگە كەلدى. ئورمۇزتېكىن توققۇز ئۇيغۇرنىڭ «ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالپ كۈلۈگ بىلگە قاغان» دەپ ئاتالدى. بىر قىسمى ئۈگەتېكىن (كېيىن «قاغان») باشچىلىقىدا ئوردوسنىڭ شىمالىي رايونلىرىغا تارقالدى. قاغانلىقنىڭ جەنۇبى زېمىنىغا كۆچكەن ئۇيغۇر ئۇلۇسىنىڭ باشچىسى ئۈگەتېكىنىڭ قېرىنداشى ئۆنىيە يەفى «مەڭگۈ قاغان» قوچۇغا كەلدى. بۇنىڭ رەسمىي ئۇنۋانى «ئۇلۇغ تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالپ كۈلۈگ بىلگە قاغان» بولدى. كېيىن «قاغان» ئورنىغا «ئىدىقۇت» ئۇنۋانى بىلەن ئاتالدى ۋە قاغانلىقنىڭ نامىنى ھەم پايتەختىنمۇ ئادەتتە «ئىدىقۇت» دەپ ئاتايدىغان بولدى؛ رەسمىي ھۆججەتلەردە بولسا خانلىقنىڭ نامى «ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى» بولدى.⑨

قاغانلىقنىڭ غەربىي زېمىنىگە يۇغرۇش (ۋەزىر) سارچىقنىڭ ھىمايىسىدە، پان تېكىن ۋە قېرىنداشلىرى ئىنەل چۇر، ئېپىن تېكىن قاتارلىق بەش كىشى باشچىلىقىدا ئون بەش قەۋم كەلدى. بۇلار ـ

دىن ئىنەل چۇر كېيىن «خاقانىيە» يەنى «قاراخانىلار»نىڭ بوۋىسى سۇپىتىدە زىكرى قىلىنغان «بىلگەچۇر»دۇر. بىلگەچۇر يەتتە سۇ ۋە قەشقەرىيەدە خانلىقنى قايتىدىن تەشكىللەپ، «بىلگە كۆل قادىر-خان» دەپ ئاتالدى، جامال قارىشىنىڭ مەلۇماتى بويىچە، 11-ئەسىردە يۈشغان كاشغەرلىق تارىخچى ئەبۇل فۇتۇھ ئابدۇلغەفۇر «تارىخى كاشغەر» دېگەن كىتابىدا خانلىقنىڭ دەسلەپكى ئاتىسى بىلگە كۆل قىدىرخان دەپ يازغان. دەسلەپتە «قۇزبالىق» (بالا-ساغۇن) ياكى سۇياۋنى پايتەخت قىلدى. بۇنىڭدىن كېيىن ئوغۇلچاق قەشقەرنى مەركەز قىلدى. بۇ خان باشقا خانلارىدىن «تافغاچ» لەقىمىنى قوللاندى. مەھمۇت قەشقەرى ئۆز ئەسىرىنىڭ I-جىلدىدە «بىلگە» سۆزىنى «ئاقىل، دانا» دەپ ئىزاھلاپ، «ئۇيغۇر خانى كۆل بىلگە خان دەپ ئاتىلاتتى» دەپ ئېنىق يازغان. شۇنىڭدەك، بۇ خانلار «ئۇلۇغ»، «كەڭ» مەنىسىدىكى «قارا» سۆزىنمۇ لەقەب ئورنىدا قوشۇپ ئىشلەتكەن. بۇ ھەقتە مەھمۇت قەشقەرى «خاقانىيە خانلىرى "قارا" دېگەن نام بىلەن ئاتىلىدۇ» دەپ يازغان. يەنە مەھمۇت قەشقەرى «تافغاچ»قا بەرگەن تەبرىدە مۇنداق دەيدۇ: «تافغاچ — ئۇيغۇر، ئۇتات... ھەرقانداق قەدىمكى ۋە چوڭ نەرسە "تافغاچ ئىدى" دېيىلىدۇ... شاھلارنىڭ تافغاچ خان دېيىلىشىمۇ شۇنىڭدىن، بۇ — يەرلىك، قەدىمكى چوڭ خان، دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.»[10] شۇنىڭدەك، مەھمۇت قەشقەرى: «قادىر — قەيسەر، كەسكىن» دېگەنلىك بولىدۇ دەپ ئىزاھلاپ؛ «خاقانىيە خانلىرىنى قادىرخان دېيىش شۇنىڭدىن كەلگەن» دەيدۇ.

«تافغاچ قاغان» زېمىن دائىرىسىنىڭ غەربىي قىسمىدىن بىرمۇنچە يەرنى ئىگىلەپ ئالغان سامانىلارغا قارشى مىلادى 893-يىلى

ئۇرۇش قىلغان.[11] كېيىن، ئۇغۇلچاق بىلگە كۆل قادىرخانىنىڭ ئورنىغا نەۋرىسى ساتۇق بۇغرا ئولتۇرغان.

ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنى تەتقىق قىلغان بىرېشنېيدېر (Bretchneider) تارىخىي مەنبەلەرنى كەڭ تەكشۈرۈپ، مۇنداق دەپ يازىدۇ: «قاراخانىلارنىڭ ئەڭ داڭلىق پادىشاھى بۇغراخان ئىدى. ئۇنىڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ چېگرىسى، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، چىنغىچە ئىدى. بالاساغۇن ئۇنىڭ دائىم تۇرىدىغان يېرى ئىدى. قەشقەر — تۇركىستانىنىڭ پايتەختى، يەنە بىر نامى ئوردۇكەنت. خوتەن، قاراقورۇم، تالاس ۋە فاراب (ئوترار) ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئىدى. ئۇ ئامۇ دەريا ۋادىسى (ماۋەرائۇننەھر)گە يۇرۇش قىلىپ، بۇخارانى ئالدى.» دەرۋەقە، ساتۇق بۇغراخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى بايتاش موسا، ئەبۇلھەسەن ئەلى ئەھمەد، يۈسۈف بۇغراخانلار زامانلىرىدا «خاقانىيە» زېمىنى ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادا كەڭ دائىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. بۇ خانلىقنىڭ 1006 ـ يىلىدىكى چېگرىلىرى: شەرقىتە ھازىرقى كۇچانىڭ لايسۇ دەريا سىغچە (شەرقىي شىمالدا قوبۇقسارغىچە، شەرقىي جەنۇبتا چارقىلىقنىڭ ۋاش شەھرىگىچە)، غەربتە خەزەر (كاسپى) دېڭىزىنىڭ شەرقىغچە (تەركەن ياكى تارخان ئاتا ئەڭ غەربىي چېتىدىكى شەھەر ئىدى؛ غەربىي شىمالدا قىپچاق ئېلى، غەربىي جەنۇبى ئامۇ دەريا بويىدىكى بايكەنت، تىرمىزغىچە)، شىمالدا تارباغاتاي تاغلىرى ۋە تاللىق كۆل (بالقاش)دىن باشلىنىپ، جەنۇبى كەشمىر پىشا ۋۇرغىچە ئىدى (ۋايىخىت، جالالئاباد شەھەرلىرى جەنۇبى چېگرىسىدىكى شەھەرلەر ھېسابلىناتتى). يەنى خاقانىيە دۆلتى شەرقىي شىمالدا قىتانلار، شەرقتە ئۇلۇغ قۇتلۇق ئۇيغۇر ئېلى ئارقىلىق تاڭغۇتلار

بىلەن، شىمالدا قىپچاق ـ قىرغىزلار، جەنۇبتا تۇبۇت ۋە غەز ـ نەۋىلەر بىلەن، غەربتە سالچۇقلار بىلەن چېگرىداش ئىدى.⑫

قاراخانىلار مەمۇرىي جەھەتتىن ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنگەن. مەركىزىي قىسىمى «خاقانىيە ئۆلكىسى» دەپ ئاتالغانىدى. بۇ قەشقەرنى مەركەز قىلغان ھالدا، ئىسسىق كۆل بويىدىكى بالاساغۇنىدىن تارتىپ كۇچاغىچە بولغان شەرقىي رايون ۋە ئىلى ۋادىسىدىن ئىبارەت شەرقىي شىمال رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. يەنە بىر قىسىمى غەربىي قىسىم، ئىسسىق كۆلنىڭ غەربىدىن خارەزىم كۆلىگىچە بولۇپ تالاسنى مەركەز قىلغانىدى، بۇ قىسىمدىكى يەرلىك ھاكىمىيەتنى يېقىنقى تارىخ تەتقىقاتچىلىرى «ئىلىك خانلار» دەپ ئاتاشتى. (قەدىمكى تۈركىي تىلدا "ئىل" ئۆلكە، "ئىلىگ" ئۆلكە ئىگىسى ـ ئۆلكىلىگ دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى.) ئۈچىنچى قىسىمى شەرقىي جەنۇبىي قىسىم بولۇپ، ياركەنتتىن تارتىپ چۈرچان (چەرچەن) غىچە بولغان خوتەن رايونى ئىدى. خوتەن 11 ـ ئەسىر كىرىشى بىلەنلا قاراخانىلارنىڭ قارمىقىغا رەسمىي ئۆتكەن. چۈنكى مىلادى 1009 ـ يىلى قاراخانىلارنىڭ خوتەندىكى ئىلىك خانى يۈسۈف قادىرخان كەيفىيىگا (شىمالىي سۇڭ پايتەختى) رازىبان دېگەن ئۇيغۇرنىڭ باشچىلىقىدا ئەلچىلەر ئۆمىكىنى سوۋغا ـ سالاملار بىلەن ئەۋەتكەنىدى.⑬ بۇلاردىن باشقا، ئىسسىق كۆلنىڭ شەرقىي شىمالىدا قۇياش ۋىلايىتى، شاش بىلەن مەرغىنان ئارىلىقىدا ئىغراق ۋىلايىتى، ئامۇ دەريا ـ سىنىڭ شىمالىدا قوتال، سومان ۋىلايەتلىرى بار ئىدى. بۇ مەمۇرىي بىرلىكلەردىن ماۋەرائۇننەھر بىلەن خوتەن ئۆلكىلىرى «ئىلىك خانلىق» دەپ ئاتالغان، بۇ ئەملىيەتتە، ھەربىي فېئودالىق سۇيۇرغاللىق تۈزۈمى ئىدى.

قاراخانىلار دەۋرىدە چوڭ شەھەرلەر ــ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرى راۋاجلاندى: ئىسسىق كۆلىنىڭ شەرقىدە بارسغان ۋە غەربىدە بالاساغۇن. ھازىرقى ئاستىن ئاتۇشنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا قەشقەر، ھازىرقى مارالبېشىنىڭ شەرقىدە بارچۇق، ھازىرقى ئالمۇتىنىڭ شەرقىي شىمالىدا ئىكى ـ ئۆگۈز (ئالتىن ئىمىل)؛ بۇلار ـ دىن باشقا، تالاس (ھازىرقى جامبۇل رايونىدا)، ئوتىرار (قاراچۇق ياكى فاراپ)، ئاقسۇ (چىمكەنىت)، شاش (تەركەن، ھازىرقى تاشكەنت)، ئاقشىقات (نەمەنگان)، پەرغانە (مەرغىنان)، خوجەنت (لېنىن ئابات)، ئىشتىھان، سەمەرقەنىت، بۇخارا، نەخشەپ (قارشى)، كەش، تىرمىز، قەرىپ.

قەشقەر ــ «ئوردۇ ــ ئوردا، خان شەھىرى. شۇنىڭ ئۈچۈن قەشقەر ئوردۇكەنىت دېيىلىدۇ، يەنى خانلار تۇرىدىغان شەھەر دېمەكتۇر»، «ئوردۇكەنىت» يەنى «خان تۇرىدىغان شەھەر، بۇ شەھەرنىڭ ھاۋاسى ئوبدان بولغىنى ئۈچۈن، ئەفراسىياپ شۇ يەردە تۇراتتى؛ ئۇ تۆۋەن چىندۇر.⑭ قەشقەر ــ ناھايىتى قەدىمكى شەھەر. غەربىي خەن زامانىسىدىلا (مىلادىدىن ئىلگىرى 206 ـ يىل ـ دىن مىلادى 8 ـ يىلغىچە) «سۇلې دۆلىتى» دەپ نامى بار ئىدى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى شەھەرنىڭ سېپىلى بەش چاقىرىم بولۇپ، ناھايىتى ئېگىز ۋە مۇستەھكەم ئىدى. مىلادى 171 ـ يىلى غەربىي ئەل سەرداری جاڭ يەن ئاگىنى (يەنجى)، كۇچا قوشۇنلىرى بىلەن قەشقەرغە ھۇجۇم قىلىپ، 40 كۈنگىچە قامال قىلىپمۇ شەھەرنى ئالالمىغان. شۇ زامانلاردىلا پادىشاھى ئالتۇن شىر (ئارسلان) ئوتۇغاتىلىق تاج كىيەتتى؛ زىمىنىدىن شال، تېرىق، كەندىر، بۇغداي، مىس، تۆمۈر، قەلەي، رەۋەن چىقاتتى.⑮ قاراخانىلار

دەۋرىدە بۇ شەھەر تېخىمۇ ئاۋاتلاشتى. پۈتكۈل قاراخانىلارنىڭ سىياسىي مەركىزىلا ئەمەس، شەرق بىلەن غەربنىڭ ئىقتىسادىي ئالاقە تۈگۈنى، شۇنىڭدەك تۈركىي خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ قالغانىدى. خاقان ۋە خانزادىلار چىن پادىشاھلىرىدەك ۋە ئەرەب خەلىپىلىرىدەك ھەشەمەتلىك سارايدا تۇراتتى. ئوردىسىدا چىن، ھىندىستان ۋە ئەرەب مەملىكەتلىرىدىن كەلتۈرۈلگەن ئاجايىپ نەرسىلەر بار ئىدى. ھەتتا ئۇسسۇلچى پىلىرىمۇ بولغانىدى. مەسىلەن، خوتەن پادىشاھى قالقال چاقال ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشىغا قارشى چىقىپ، تەخمىنەن مىلادى 971 - يىلى قەشقەرغە ھۇجۇم قىلغاندا، قەشقەردىن ئولجا ئالغان ئۇسسۇلچى پىلنى شىمالىي سۇڭغا سوۋغا قىلغانلىقى مەلۇم. ⑯

بالاساغۇن ھەققىدە، 10 - ئەسىردىكى جۇغراپىيە ئالىملىرىدىن مەزھەر بىننى تاھىر — مەقدىسى «خەلقى كۆپ، چوڭ ۋە باي شەھەر» دەپ مەلۇمات بەرگەن. بۇ شەھەر قاراخانىلارنىڭ يازلىق پايتەختى ئىدى. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ تەبىرىچە: «ئوردۇ — بالاساغۇنغا يېقىن بىر شەھەر؛ بالاساغۇن شەھرىمۇ قوز اوردو (قوز ئوردۇ)مۇ دېيىلىدۇ.» ⑰ شۇنىڭدەك، بالاساغۇن شەھرىنى تارىخچى جۇۋەينىمۇ «بۆگۈخان ياساتقان»دەيدۇ. ⑱

2. خاقانىيە مەملىكىتىدىكى ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي ھايات

قاراخانىلار فېئودالىلىق دۆلەت ئىدى. قاراخانىلاردا دۆلەت تۈزۈمى ھوقۇق مەركەزلەشتۈرۈلگەن نەسەپدارلىقتىن ئىبارەت ئىدى. ئۇنىتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيادا ئۆتكەن باشقا كۆچمەنچىلەر خانلىقلىرى مەملىكەتنىي ئاساسەن قەبىلە باشلىقلىرىغا مىراس

تەرىقىسىدە تەقسىم قىلىپ بېرىش يولى بىلەن ئىداره قىلاتتى. لېكىن قاراخانىلار مۇنداق «ئۇلۇش» سىستېمىسىنى ئىسلاھ قىلىپ، مەملىكەتنى بىر خىل مەركەزچىلىك ئاساسىدىكى «ئىلىك خانلىق»قا ئايىرىپ، «نەسەب» ۋە «ئەزل» قىلىنىدىغان (تەيىنلىنىدىغان ۋە ئېلىپ تاشلىنىدىغان) ۋالىيلار، يەنى بۇيرۇقلار، تۇدۇن ۋە يابغۇلار ئارقىلىق ئىداره قىلاتتى. بۇ ئۇسۇل قەبىلە باشلىقلىرى ئارقىلىق ئىداره قىلغانغا قارىغاندا بىرقەدەر ئىلگىرىلىگەنلىك ھەم مەنپەئەتلىك ئىدى. «قاراخانىلار دۆلىتىدە، ھەممە كۆچمەنچىلەر ئىمپېرىيىلىرىدە بولغان ئائىلىۋى مۇلۇك ئۇقۇمى (the conception of patrimonial property) خۇسۇسىي قانۇنىدىن ئۆزگىرىپ دۆلەت قانۇنى دائىرىسىگە كىرگەن، دۆلەت خانىنىڭ پۈتۈن جەمەتىنىڭ مۇلكى ھېسابلىنىپ، بىرقانچە "ئۇلۇش"كە، چوڭ ئۇلۇشلەر ئۆز نۆۋىتىدە يەنە بىرقانچە كىچىك ئۇلۇشلەرگە بۆلۈنگەن».[20] لېكىن بۇ ئۇلۇشلەر، خاقان تەرىپىدىن تەقسىم قىلىنغىنى ئۈچۈن، دۆلەتنىڭ ھېسابلىناتتى. ئۇلۇش سىستېمىسى بويىچە يەرگە ئىگە بولغۇچىلار يەرنى سېتىش ھەم ۋەقفى قىلىشتىن مەھرۇم ئىدى. يېڭى ئىگىلەنگەن يەرلەر خاقانىنىڭ مۇلكى سانىلىپ، بۇ يەرلەرنى خان ئۆز ئوغۇللىرىغا ۋە سۇلالىنىڭ باشقا ئەزالىرىغا تەقسىم قىلاتتى. بۇنداق يەرلەر «ئىنجۇ» دېيىلەتتى. بىراق، ئىنجۇ ئىگىسى بولغان ھۆكۈمدارنىڭ ئوغۇل ـ قىزلىرى، خوتۇنى باج ئىشلىرىغا ئارىلاشماس ئىدى. باج ئىشلىرىنى توغرىدىن توغرا «ئىنجۇ بېگى»گە قاراشلىق مەمۇرلەر باشقۇراتتى. يەردىن «قالان»، چارۋا مالدىن «قويچۇر»، ئۈزۈمچىلىكتىن «سالىغ»، ئائىلىلەردىن (شەھەر ئاھالىسىدىن) «تۇتۇن» باجلىرى ئېلىناتتى. (ئىدىقۇت ئېلىده، مەڭگۈ خان زاما-

نىدا ئاھالىدىن ئېلىنىدىغان نوپۇس بېجى «قوپچۇر» دېيىلگەن.) باجلار «بۇيۇك دەپتەر»گە كىرگۈزۈلۈپ، مەخسۇس «ئاغىچى» (خەزىنىچى) تەرىپىدىن باشقۇرۇلاتتى.

خانلىقنىڭ مەركىزىي ھاكىمىيىتىدە، ئىلىك خانلاردا بولسۇن، مەلۇم تۈزۈملەشكەن ئىدارە سىستېمىسى ۋە مەخسۇس مەنسەپدارلىق قۇرۇلمىسى بار ئىدى. دەربجە-رۇتبىلەر ناھايىتى ئېنىق پەرقلەندۈرۈلەتتى. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ كۆرسەتكەنلىرى بويىچە: خان، خاتۇن، قاتۇن، قونچوي، تېگىن، تارىم، بەگ، بەكچ ــ بۇلار خان ئائىلىسىگە خاس رۇتبە ناملىرى ئىدى؛ يۇغرۇش، تاياكۇ (تايانغۇ)، يافغۇ، تۈكسىن، ئىركىن، ساغان، ئىنانچ، ئونغۇن، توغرۇل، بىرۇق (بۇيرۇق)، ئوردۇ باشى، سۇباشى، تەركەن، يالاۋەر (ئەلچى)، ئىلمغا (تۇر يېزىق بىلەن يازىدىغان خان كاتىپى)، يارغۇ (سودچى) ــ بۇلار مەركىزىي ۋە يەرلىك ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىدا ئىشلەيدىغان مەنسەپدارلار ئىدى. ئاندىن يەنە «ئاغىچى» (خەزىنەدار)، ئىمغا (سېلىق يىغىدىغان ئەمەلدار)، تۇدۇن (يېزا باشلىقى)، چوبان (يېزا باشلىقىنىڭ يارداەمچىسى)، تۇربى (يارداەمچى)، قولداش (چوڭلارنىڭ خادىملىرى) دەپ ئاتالغان يېزا-مەھەللە ئەمەلدارلىرى بولاتتى. بۇلاردىن باشقا، ئۆگە (تېگىندىن بىر دەرىجە تۆۋەن)، ئىنال، ئاتلىغ، سۆكمەن، بۆگۈ (ئالىم، دانىشمەن) قاتارلىق پەخرىي ئۇنۋانلار، ھەمدە «تەرچى»، كۆك»، «قىرناق» دېگەندەك تۆۋەن تەبەقىغە خاس ناملارمۇ بار ئىدى.

قاراخانىلار ئۆزلىرىنى «ئەفراسىياپ» (توڭا ئالىپ ئەر)نىڭ ئەۋلادى ھېسابلايتتى. قاراخانىلارنىڭ ئوردۇسى (قوشۇنى) قەبىلە-ئۇرۇغلار بويىچە بۆلۈكلەردىن تەشكىل تاپقاي، بەلكى مۇنتىزىم

تەشكىللىك ئىدى. ئەرزەك ۋە ئىسىم دەپتىرى بولغىنىدەك، ھەربىي يۇرۇش تەرتىپلىرى، چەرىك-سەپ تارتىش نىزاملىرى، قوشۇننىڭ «ئاقىنچى، ئارقا، قاچۇت، بۇسۇغ، يەزەك، يالسمان، يۇرتۇغ، ياتاغ، قورۇغچى، تۇتىغاق» دېگەنىدەك مەخسۇس قىسىملىرى بولاتتى. شۇنىڭدەك «ئۇكەك، تۇزۇغ، تۇرا، قارغۇي، توي» دېگەندەك چۇشكۇن ۋە جېسەكچىلىك ھەربىي ئىشئاتلىرى بار ئىدى. «ئىم، تىل، ئىچكىن، يورچى» دېگەنىدەك خاس ھەربىي رازۋىتچىكلىك تۈزۈمى، جەڭلەردە ئۆز قىسىملىرىنى پەرق ئېتىش ئۇچۇن «باتراق، بەچكەم»لىرىمۇ بولاتتى.

مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»دا «تۇغ» سۆزىنى ئىزاھلاپ كېلىپ: «تەقۇز تۇغلىغ خان يەنى توققۇز تۇغلۇغ خان ياكى خاقان، خانىنىڭ قول ئاستىدىكى ۋىلايەت ھەرقانچە كۆپىيىپ، مەرتىۋىسى يۇقىرى كۆتۈرۈلسىمۇ، تۇغلىرى توققۇزدىن ئاشمايدۇ. چۇنكى توققۇز سانى خاسىيەتلىك ھېسابلىنىدۇ. خانىنىڭ بۇ تۇغلىرى كاككۇك ئاغزى رەڭلىك يىپەك رەختتىن ياسىلىدۇ، بۇمۇ خاسىيەتلىك ھېسابلىنىدۇ» دەيدۇ.[21] شۇڭا، قاراخانىلارنىڭ دۆلەت بايرىقى "ئال" رەڭلىك يىپەك رەختتىن ئىشلىنىپ، ئوتتۇرىسىغا توققۇز شاخلىق تۇغ چۇشۇرۈلگەن.

ئىدىقۇتلارنىڭ تارىخىنى يېزىپ قالدۇرغان ۋە ياكى تەتقىق قىلغان ئالىملارنىڭ پىكىرلىرىگە ئاساسلانغاندا، قاراخانىلار ياكى ئىدىقۇتلار بولسۇن، ئۇلار دۆلەت خىراجىتىنى مەغلۇب قىلىنغان ياكى تەۋە بولغان ئۆلكىلەردىن ئېلىنىدىغان باج-خىراج ۋە سوۋغىلار، خەلقتىن ئېلىنىدىغان باج-سېلىقلار بىلەن تەمىنلەيتتى.

پۇل-مالىيە سىستېمىسى شەكىللىنىپ، «يارماق»، «بەنەك» دېيىلىدىغان ئۇششاق مىس پۇللار ۋە «كۇموش» (تەڭگە)، «بۇرتا»،

«ئۇرۇغلۇغ»، «سۇن ئالتۇن»، «بالىش» دېيىلىدىغان تىللا پۇللاردىن باشقا چەك ـ ۋېكسېل تۈسىنى ئالغان «قامدۇ» (پۇل ئورنىدا ئىشلىتىلىدىغان تامغىلانغان رەخت) ۋۇجۇتقا كەلگەن. پۇل مۇئامىلىسىدە «ئۆتۈنچ» (قەرز، ئۆتنە)، «ئۇرۇنچاق» (ئامانەت) ئىشلىرى خېلى كېڭەيگەن.

ئىدىقۇت ۋە خاقانىيە مەملىكەتلىرىدە ئومۇملاشقان «رەخت پۇل» (ۋېكسېل) نىڭ تەسىرى بىلەن، سالىچۇقلار زامانىدا غەربىي ئاسىيادىمۇ «قىرتاش» دېيىلىدىغان بىر خىل پۇل ۋۇجۇتقا كەلگەن. سودا ـ سانائەت ساھەسىدە «ئورتاق»، «ئۇدماق» «تەكشۈت» شەكىللەنگەن، بۇلار شىركەتلەر تۈسىنى ئالغان.

قاراخانىلار مەملىكىتىدە ئۆلچەم بىرلىكلىرى مەلۇم سىستېمىغا سېلىنغانىدى. سودىدا رەخت ـ خەرىتىلەرنى ئۆلچەش ئۈچۈن بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن «چىغ» (گەز)، «قەرى» (چى)، سۇيۇغلۇق ئۆلچەملىرى ئۈچۈن «ساغۇ»، «قىرقىلۇم»، «كەفچى» دېيىلىدىغان كەمچەنلەر ئىشلىتىلەتتى.

يول ـ ئالاقە، چەپەرچىلىك (پوچتا) ئىشلىرىمۇ راۋاجلانغان ۋە مەلۇم تەرتىپكە سېلىنغان. يول مۇساپە ئارىلىقلىرىدا ئۆتەڭ ـ راباتلار ياسىلىپ، ئۇلاردا خەت ـ ئالاقە توشۇشقا ئاسان بولۇش ئۈچۈن «چۇفقا»، «ئۇلاغ» لار قويۇلغانىدى. ئالدىن خەۋەر يەتكۈزىدىغان «يۈگۈرگەن»لەر بولاتتى.

ئىدىقۇت ئېلىدىكىدەك، قاراخانىلار مەملىكىتىدىمۇ يىپەكچىلىك، قەغەزچىلىك سانائىتى كەڭ تەرەققىي قىلغان ۋە مەملىكەتنىڭ سودا مۇئامىلىسىدە خېلى سالماقلىق ئورۇن تاتقان. يىپەك رەختلەرنىڭ تۈرلىرىمۇ كۆپەيگەن ۋە توقۇلۇش ئۇسۇلى، ماتېرىيالى ۋە ئىشلىنىش

ھۈنىرىگە قاراپ، «تورقۇ» دېگەن ئومۇمىي ئاتىلىشىدىن باشقا، «بارچىن»، «مىندەتۇ»، «يۇرۇن»، «چەكمن» دەپ پەرقلەندۈرۈلەتتى. يىمپەكچىلىكنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن، «ئۇجمە» قوۋزىقىدىن قەغەز ئىشلەشمۇ كەڭ راۋاجلانغان. ئىدىقۇت ۋە خاقانىيە ئۇيغۇرلىرى يىمپەكچىلىك ۋە قەغەزچىلىك ھۈنەر-سەنئىتىنىڭ غەربكە تارقىلىشىغا ۋاستىچىلىك رولىنى ئويناغان.

بۇنىڭدىن باشقا، فېئودالىزمنىڭ خېلى يۇقىرى باسقۇچىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئىش تەقسىماتى بويىچە ھۈنەر-كەسىپ بىرقەدەر مەخسۇسلاشقان، ھەتتا شەھەرلەردە مال سويۇش ئۇچۇن مەخسۇس «ئەگدى» (قۇشخانا، گوداك) لار قۇرۇلغان.

قاراخانىلارنىڭ ئالاھىدە تارىخىي شەكىلدە راۋاجلانغان ئۇقتسادىي ۋە يۈكسەك دەرىجىدىكى ئىش تەقسىماتىنىڭ نەتىجىلىرىدىن بىرى گۈللەنگەن قەدىمكى ئوتتۇرا ئەسىر مەدەنىيىتىدۇر. قاراخانىلار تارىخىنا ئۆزلىرى جايلاشقان جۇغراپىيىلىك شارائىت سەۋەبىدىن، يېڭى مەدەنىيەتنى يېڭى ۋەزىيەت ياراتقانىدى. ئۇيغۇرلار (مەيلى قوچۇ ئۇيغۇرلىرى ياكى كۆكئارت ئۇيغۇرلىرى بولسۇن) «غەربىي ئەل مەدەنىيىتىنىڭ بوزلۇقىدا ھەر خىل مەدەنىيەت ئۇرۇغلىرىنى چاچتى. بۇ ئۇرۇغلار ئۇنۈپ كۆكلەپ، بىرلىك-ياراقسان بولۇپ، مول-كۆل مېۋىلىدى.»[22]

قاراخانىلار غەربكە قاراپ تەرەققىي قىلىش نەتىجىسىدە، ئۆز زامانىسىدىكى ئۇقتسادىي ئالاقە ۋە شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدا چوڭ رول ئويناندى. جۈملىدىن پۈتكۈل دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىنىڭ تەرەققىياتىدىمۇ تۈرتكە بولۇش رولىنى ئويناندى. قاراخانىلارنىڭ مەركىزىي قىسمى شەرق بىلەن غەربنىڭ

قاتناش لنيسسده باش تۇگۇننى ئىگىلىگەنىدى. بۇ زونا ـ مىلادىدىن 200 يىل بۇرۇنلا ئوتتۇرا شەرق ۋە ياۋروپا بىلەن شەرقىي ئاسىيا ئوتتۇرىسىدىكى قۇرۇقلۇق يولىنىڭ بوغۇزى بولۇپ قالغانىدى. قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ ئوتتۇرا لنيىسى قوچۇ (تۇرپان)، ئاگىنى (يەنجى)، كۇچا بىلەن قەشقەرغە كېلەتتى ـ دە، كۆكئارتتىن (پامىردىن) ئۆتۈپ، پەرغانە ۋە خۇراسان تەرەپ بىلەن پارىس (ئىران) غا بارغاندا، غەربىي دېڭىزغا چىقىپ كېتەتتى. يىپەك يولىنىڭ شىمالىي لنيىسى بالاساغۇن ۋە بارسغانىنى تۇغۇن قىلغانىدى. بۇ يول شەرقتە لياۋ(قىتان) پايتەختى شاڭجىڭغچە، ھەتتا شىمالىي سۇڭ پايتەختى بيەنجىڭ (كەيفىڭ) غىچە سوزۇلغا ـ نىدى. شەرقىتە، لياۋ خانلىقى بىلەن بولغان سودىدا، دورا ـ دەرمەك، خۇشبۇيلۇق، بېزەك بۇيۇملىرى ۋە قورال ـ ياراقلاردىن باشقا ئىنچىكە ـ سىپتا يۇڭ توقۇلمىلار، پاختا ۋە يىپەك ـ كەندىر توقۇلمىلار، كۆن ـ بۇلغار، موي ـ تېرە قاتارلىق چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى، شۇنىڭدەك ئات تىجارىتىمۇ مۇھىم ئورۇن تۇتقانىدى.[23] ئىقتىسادىي ئالاقىنىڭ قويۇقلىشىشى بىلەن، ئىدىقۇت ۋە خاقانىيە ئۇيغۇرلىرى قىتانلارغا زىرائەتچىلىك ھۈنەرى (ئاساسەن كېۋەزچىلىك)، جۇلىدىن باغۋەنچىلىك (قوغۇن ـ تاۋۇز تېرىش) ھۈنىرىنى تارقاتتى.

لياۋ، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ۋە قاراخانىلارنىڭ غەربتىكى ئىران، ھىندىستان، ئەرەب ۋە شەرقىي روما بىلەن بولغان ئىقتىسادىي، مەدەنىي ئالاقىسىمۇ ناھايىتى قويۇقلاشتى. غەربىنىڭ تاۋار مالىرىنى يۆتكەشتە ئاساسىي رول ئوينىغان ئۇيغۇر سودىگەر ـ لىرىنىڭ قىتانلار ۋە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتە قەدىمىي يەتمىگەن يەرلىرى

يوق دېيەرلىك ئىدى؛ شۇنداقلا باغدات، دەمەشق ۋە كونستانتۇ-پولىلارمۇ ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ئۈچۈن ئەڭ تونۇش شەھەرلەر ئىدى.㉔ مۇنداق قويۇق ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەر نەتىجىسىدە، شەرقنىڭ ھۇنەر-سەنئەتلىرىمۇ غەربىي ئاسىياغا تارقالغان. سالجۇقلار زامانىسىدا ئىراندا كاشان چىنە فابرىكىلىرى قۇرۇلۇپ، جۇڭگو فار فۇرچىلىقى ئۇسۇلىدا چىنە بۇيۇملار ئىشلەپچىقىرىلغان. بۇ ھۇنەر-سەنئەتنى غەربىي ئاسىياغا ئېلىپ كەلگۈچىلەر ئىدىقۇت ۋە خاقانىيە ئۇستىكارلىرى ئىكەنلىكىنى كاشانىدا ئىشلەنگەن چىنە قاچىلاردىكى نەقىشلەر (قوچۇ تېپىدىكى ئۇيغۇر رەسىملىرى) ئىسپاتلايدۇ.㉕

قاراخانىلار 10-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىسلام دىنىنى رەسمىي قوبۇل قىلىپ، دۆلەت دىنىغا ئايلاندۇردى. «ئىبنۇل ئەسىر يېزىپ قالدۇرغان بىر رىۋايەتتە، شۇنىڭدەك جامال قارشىنىڭ ئەسىرىدە ساقلاپ قېلىنغان ئەڭ قەدىمكى بىر ھېكايىدە ئېيتىلىشىچە، بىرىنچى قېتىم ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ئادەم ساتۇق بۇغراخان ئابدۇ-كېرىم. بۇ ئادەم ھىجرى 344-(مىلادى 955—956-) يىللىرىدا ۋاپات بولغان.㉖

قاراخانىلار ئىسلام دىنىنى رەسمىي دۆلەت دىنى قىلغانغا قەدەر، ئاھالە بۇددا، مانى، نىستورىيان ۋە قىسمەن زارو ئاستىرىزمغا (مەجۇسى دىنىغا) ئېتىقاد قىلاتتى، ئاھالە ئارىسىدا شامان دىنىنىڭ تەسىرىمۇ بار ئىدى. لېكىن ئىسلام دىنى قەشقەرىدىلا توختاپ قالماستىن، ھەتتا ئۇنىڭ تەسىرى كۇچادىن ھالقىپ تۇرپان ئويمانلىقىغىمۇ بارغانىدى. ئىدىقۇت ھۆكۈمرانلىرى مانى دىنىنىڭ ئېتىقادچىلىرى، بۇددا دىنىنىڭ ھىمايىچىلىرى ۋە نىستورىيان

مەزھەبىنىڭ قوللىغۇچىلىرى ئىدى. ئىبادەتخانا، مونا‌ستىرلىرى كۆپ ئىدى، بۇلار راھىبلار بىلەن تولغانىدى. ئۇلار ئىسلام دىنىغا نىسبەتەن ئېتىرازلىق پوزىتسىيە تۇتۇپ، شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىدا ئىسلام دىنىنىڭ كەڭ تارقىلىشىغا ئانچە يول قويمايتتى. قەشقەرىيدە ئىسلام دىنىنىڭ ھاكىمىيەت دائىرىسىدە قوبۇل قىلىنىشىدا چوڭ رول ئوينىغان ئەبۇنەسىر سامانىنىڭ ئوغلى خوجا ئەبۇلفەتتاھ قوچۇدا ئىسلام دىنى تەرغىباتى بىلەن شۇغۇللانغانىدى. شۇڭا ئىسلام دىنىمۇ قوچۇ تەۋەسىدە مەلۇم تەسىر پەيدا قىلغانىدى. قوچۇ-بەشبالىق رايونىدا مانى ۋە نىستورىيان، بۇددا دىنلىرىنىڭ پەلسەپىۋى ئىدىيىلىرىدىن باشقا، ئىچكى ئۆلكىلەردىكى فېئودالىلىق ئىدىيە سىستېمىسىدىن كەلگەن نەرسىلەرمۇ بار ئىدى. مەسىلەن، «تەڭرى بىلەن ئىنسان بىر-بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ» ۋە «ئىجابەت» ئىدىيىسى، شۇنىڭدەك «ئاتا-ئانىغا ۋاپادارلىق»، «دوستلۇق» ۋە «جاپاغا ۋاپا» دېگەندەك ئەخلاقىي كۆزقاراشلار ئاھالە ئارىسىدا خېلى يىلتىز تارتقانىدى.

دىنىنىڭ تارقىلىشى ھۆكۈمران سىنىپلار بىلەن ناھايىتى يېقىن مۇناسىۋەتلىك بولسىمۇ، لېكىن ئۇ پۈتكۈل قەدىمكى مەدەنىيەتكە تەسىر قىلمايمۇ قالمىدى. قاراخانىلار دەسلەپتە ئىسلام دىنىنىڭ چوڭ قائىدىلىرىنىلا قوبۇل قىلدى. قاراخانىلار تەۋەسىدە (بولۇپمۇ خاقانىيە ۋە خوتەن ئۆلكىلىرىدە)، ئاشۇ مەزگىلىلەردە، ئاھالىنىڭ ئۇقۇمۇشلۇق قاتلىمى پەلسەپىۋى ئىدىيە جەھەتتىن بىرقەدەر ئوچۇق پىكىرلىك ئىدى؛ بۇلار دۇنياغا، ھاياتقا قاراشتا بىرقەدەر ئىلغار ئىدى.

قاراخانىلار ئىسلامنى قوبۇل قىلىپ، بىرەر ئەسىر ۋاقىت

ئۆتكەندىن كېيىن، ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى ئىشلەپچىقىلىدى. بۇ يېزىق قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن بىر قاتاردا قوللىنىلىدى. مەسىلەن، قاراخانىلارنىڭ 1067 - يىلىدىن باشلاپ چىقىرىلغان يارماق - تەڭگە پۇللىرىدا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن بىللە ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېزىقىمۇ ئىشلىتىلگەن.

قاراخانىلار دەۋرىدە بولسا، ئىگىلىك ۋە مەدەنىي هاياتنىڭ گۈللىنىشى بىلەن، ئىلمىي ئەدەبىيات بۇرۇنقى توقۇز ئوغۇز ياكى توققۇز ئۇيغۇر ئەنئەنىسى بويىچە تېخىمۇ راۋاجلاندى.

شەرقتە — ئىدىقۇت خانلىقىدىكى ئۇيغۇرلار قوچۇ ۋە بەشبالىقتا «توخار» ۋە سانسكرىت تىللىرىدىن مەشھۇر بۇددا نوملىرى ۋە ئەدەبىي ئەسەرلىرىنى، خەنزۇچىدىن پەلسەپىۋى ئىدىيە ۋە هاكىمىيەت يۈرگۈزۈش دەستۇرلىرىنى تەرجىمە قىلىپ، ئۆزلىرىگە خاس دىنىي ۋە دۇنياۋى ئەدەبىياتنى راۋاجلاندۇرغان؛ قەشقەر ۋە بالاساغۇنىدا خاقانىيە ئۇيغۇرلىرى ئەرەب خەلىپىلىرى توپلىغان دۇنيا ئىلىم - پەن جەۋھەرلىرىنى تەتقىق قىلىش بىلەن شۇغۇللانغان؛ دىنىي جەھەتتىكى كەسكىن ئايرىمىلىق بولۇشىغا قارىماي، شەرقىي ۋە غەربىي ئۇيغۇرلار ئوخشاشلا قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلدى. ئوتتۇرا ئاسيادا بولسا، ئىسلام دىنى مۇناسىۋىتى بىلەن كۈندىن - كۈنگە خەلقنىڭ تۇرمۇشىغا تەسىر كۆرسىتىۋاتقان ئەرەب - ئىسلام مەدەنىيىتى بىلەن بىر قاتاردا قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى بار ئىدى، قاراخانىلار قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى جارى قىلدۇرۇپ، تۈركىي خەلقلەرنىڭ هامىسى سۈپىتىدە، ئەرەب ئىمپېرىيىسىگىمۇ تەسىر كۆرسەتتى.

بۇ دەۋردە ئەرەب ئىمپېرىيىسىدە ئەھۋال مۇنداق ئىدى:

ئەرەب ئىمپېرىيىسى ئىشغال قىلغان كەڭ زېمىنىدا، ئەرەبلەر دەسلەپتە سىياسىي، ھەربىي جەھەتتىكى مۇھىم مەنسەپلەرنى ئۆز قوللىرىدا تۇتۇپ، ئىسلام ـ ھۆنەر ئىشلىرىغا ئەرەب بولمىغان كىشىلەرنى سالدى. ئابباسىيلارنىڭ ئىككىنچى خەلىپىسى مەنسۇر ھىجرى 145 ـ (مىلادى 762 ـ) يىلى باغدات تەئىمىر قىلىپ، ئىمپېرىيىنىڭ پايتەختىنى دەمەشقتىن باغداتقا كۆچۈرۈپ كەلدى. ناھايىتى قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە گۈللەنگەن بۇ شەھەر دۇنياىنىڭ ئەڭ مەشھۇر جۇغراپىيونلىرىنى، ئاسترونوملىرىنى، مۇنەججىملىرىنى، كىمىياگەرلىرىنى، فىزىكا، ماتېماتىكا، تېبابەت، ئاسارئەتىقەشۇناسلىق ساھەلىرىدىكى ئالىملارنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى. ئابباسىلار خەلىپىلىكى گۈللىنىۋاتقان زامانلاردا، باغداتتا كۇتۇپخانىلار، ئىلمىي مۇئەسسەسىلەر قۇرۇلغانىدى. غەربنىڭ، بولۇپمۇ يۇنانىنىڭ پەلسەپە، ماتېماتىكا، لوگىكا ئەسەرلىرى، تېبابەت ئىلمىگە دائىر مەشھۇر كىتابلار ئەرەبچىگە تەرجىمە قىلدۇرۇلدى. دەسلەپتە بۇنداق ئىشلار بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار گرېكلار بىلەن پارسىلار بولغانلىقى ئۈچۈن، بارا ـ بارا شۇلارنىڭ تەسىرى كۈچەيگەنىدى. سىياسىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇشنىڭ ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن جەمئىيەت بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتلىك بولغان مەسىلىلەرنى، مەسىلەن، تىلشۇناسلىقنى، شېئىرىيەتنى، قانۇنشۇناسلىقنى تەتقىق قىلىش قانات يايدۇرۇلدى. ئىسلام قانۇنىنى شەرھىلەش، جۈملىدىن يۇنانىنىڭ داڭلىق پەيلاسوپلىرىنىڭ ئەسىرىنى سىستېمىسىنى شەرھىلەش ئىشى كۆپ ئالىملارنى جەلپ قىلدى. مۇنداق ئىزاھلىغۇچىلارنىڭ تولىسى ئەرەب بولمىغان خەلقلەردىن چىققان ئالىملار ئىدى.

ئۆمەييە ۋە ئابباسىي خەلىپىلىرى ئىشغال قىلغان كەڭ زېمىنىدا، بويسۇندۇرۇلغان خەلقلەر ئەرەبلەردىن ھەرقانچە مەدەنىيەتلىك بولسىمۇ، ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىشى، ئەرەب تىلىنى «مۇقەددەس تىل» دەپ ئۆگىنىشى ۋە ئىشلىتىشى مەجبۇرىي ئىدى. ئەرەب يېزىقى ئەرەب ـ ئىسلام ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەڭ ئومۇمىلاشقان قانۇنىي يېزىقى ھېسابلىناتتى؛ دىن، سىياسەت، ئەدەبىيات، تىلشۇناسلىققا دائىر ئەسەرلەر مۇتلەق ئەرەب تىلىدا يېزىلىشى كېرەك ئىدى. ئىسلامىيەت مەركەزلىرىدە ئەرەب تىلى ئالىي ھاكىمىيەت تىلى بولغاندىن باشقا، ئىلىم ـ پەن تىلىمۇ قىلىنغانىدى. شۇڭا تۈركىي خەلقلەردىن چىققان نۇرغۇن ئالىملار ۋە ئەدىبلەر ئۆز ئەسەرلىرىنى ئەرەب تىلىدا يازدى. 10 ـ ئەسىرنىڭ مەشھۇر پەيلاسوپى، ئىلمىنىڭ ھەممە ساھەلىرىدە يېتىلگەن ئالىم ــ فاراچۇقلۇق ئەبۇنا سىر فارابى (مىلادى 950 ـ يىلى ۋاپات بولغان) ئۆزىنىڭ 126 پارچە ئىلمىي ئەسىرىنى ئەرەبچە يازغان، خۇددى فارابى بىلەن يۇرتداش بولغان لۇغەتشۇناس ــ ئەدىب ئىسمائىل ئىبنى ھىمادىل جەۋھەرىمۇ (مىلادى 1002 ـ يىلى ۋاپات بولغان) «سۇ ھاھ» دېگەن مەشھۇر كىتابىنى ئەرەب تىلىدا يازغان؛ لۇغەتشۇناسلىق ۋە ئەدەبىيات ساھەسىدە يەنە ئىبراھىم سۇلى (مىلادى 857 ـ يىلى ۋاپات بولغان)، شەرەفۇزەمان مەرۋەزى (مىلادى 1046 ـ يىلى ۋاپات بولغان)، ئەبۇ بەكر قەففال شاشى؛ تارىخ ساھەسىدە مەھمۇد بىنىنى ئارسلان خارەزمى (11 ـ ئەسىر)، ئۇيغۇر تارىخچىسى («تارىخىي كاشغەر»نىڭ ئاپتورى، مىلادى 1096 ـ يىلى ۋاپات بولغان) ئابدۇلغەفۇر بىننى ئەل ھۇسەيىن ئەل ئەلمائىي، ماتېماتىكا ۋە تەبىئەت ئىلىملىرىدە ئەبۇرەيھان مۇھەممەد بىننى ئەھمەد ــ بىرۇنى (973 ــ 1051) ئۆز

ئەسەرلىرىنى ئەرەب تىلىدا يازغان.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىدە ۋە خۇراسانىدا، دەسلەپتە تاريخي سەۋەبلەر نەتىجىسىدە، پارىس تىلى ئەدەبىي تىل ئىدى. 10-ئەسىرنىڭ 30-يىللىرىدا جۇغرافىيي ئەسەر يازغان ئىستەخرى بۇخارادا سوغدى تىلى بىلەن بىر قاتاردا «دارى تىلى»مۇ بار ئىدى، دەپ ئەسلەتكەن. ئەنە شۇ «دارى تىلى» سامانىلار دەۋرىنىڭ ئەدەبىي تىلى ئىدى. بۇ جايلاردا ئەرەب ئېلىپبەسى قوبۇل قىلىنىشى بىلەن، بۇ تىل (پارس تىلى) خۇراسانىدىن ئىرانىنىڭ باشقا جايلىرىغىمۇ تارقىلىشقا باشلىدى. ھەتتا ئىرانىدا، تۈركي قەبىلىلەر تەشكىل قىلغان خانلىقلارمۇ پارس تىلىنى رەسمىي ۋە ئەدەبىي تىل قىلىپ قوللانىدى.

ئەرەب ئىسلام ئىمپېرىيىسىدە، پەن-مەدەنىيەت راسا گۈلىلەپ يوقىرى پەللىگە يەتكەنىدە، ئىمپېرىيە زەئىپلىشىشكە يۈزلەنىدى. كېيىنكى خەلىپىلەر شجائەتلىك مىللەتلەرگە تايىنىپ، ئۆز سەلتەنەتلىرىنى ساقلاپ ئىسلام ئىمپېرىيىسىنىڭ داغدۇغىسىنى قوغداپ قالماقچى بولدى. خەلىپىلىك دەسلەپتە خۇراسانلىقلاردىن، كېيىنچە مەرۋىلىكلەردىن (تۈركي خەلقلەردىن) ئۆزىگە قوشۇن تەشكىل قىلىدى.[27] شۇ مۇناسىۋەت بىلەن، ئوغۇز-تۈركمەنلەر ئىراق ۋە شام تەرەپلىرىگە، كىچىك ئاسىياغا تۈركۈملەپ كۆچۈپ، ئۇلارنىڭ يۈرۈش يوللىرى ئۇستىدىكى ئەزەربەيجان ۋە ئەرزىرۇم تەرەپلىرى ئوغۇز-تۈركمەنلەر بىلەن تولدى. ئىمپېرىيىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئاھالىنىڭ ئېتنىك قاتلىمىمۇ ئۆزگىرىشكە باشلىدى. ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىدا ئوغۇز-تۈركمەنلەر قۇرغان سالجۇقلار خانلىقى ئىمپېرىيىنىڭ سىياسىي ھاياتىغا چوڭ تەسىر كۆرسەتىشكە

باشلدي. بارا-بارا ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ دىۋان ۋەزىرلىرى ۋە ئەمىر-سەركەردىلىرى ئوغۇز تۈركمەنلىرىدىن بولۇپ، خەلىپىلىكنىڭ ئەمەلىي هوقۇقى شۇلارغا ئۆتتى. ئەرەبلەردىن بولغان خەلىپە بولسا دىنىي جەهەتتىكى داهىلىق ئورنىنلا ساقلاپ قالدى.

ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ ئاساسىي هوقۇقىنى قولىدا تۇتقان مەلىكشاهنىڭ دەۋرى (هىجرى 465 — 480-يەنى مىلادى 1072 — 1087-يىللار) سالجۇقلارنىڭ ئەڭ شانلىق دەۋرى هىسابلىناتتى. مەسىلەن، خەلىپە قائىم بىئەمرۇللا هىجرى 467-(مىلادى 1074-) يىلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ نەۋرىسى مۇقتەدى بىللانى مەلىكشاه خەلىپىلىككە ئولتۇرغۇزدى ۋە ئۆزىگە كۈيۈغۇل قىلدى؛ هەتتا خەلىپە مۇقتەدى بىللا ئۆزىگە ئەرەب خاتۇنىدىن تۇغۇلغان ئوغلى مۇستەهزەرنى ۋەلىئەهد قىلماقچى بولغىنىدا، مەلىكشاه رەت قىلىپ، ئۆزىنىڭ قىزىدىن بولغان نەۋرىسى جەئىپەرنى ۋەلىئەهد تەيىنلەشكە مەجبۇر قىلغان.

خەلىپىلىكنىڭ غەربتىكى ئىقتىسادىي ئالاقىسى سالجۇقلار ئارقىلىق، شەرقتىكى سودا مۇناسىۋىتى قاراخانىلار ۋاستىسى بىلەن بولاتتى. بولۇپمۇ خەلىپىلىكنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ماۋەرائۇننەهر خەلقلىرى (ئاساسەن تۈركىي خەلقلەر) مۇهىم يېزا ئىگىلىك مەهسۇلاتلىرى بىلەن تەمىنلەيتتى. شۇنداق قىلىپ، خەلىپىلىكنىڭ ئىقتىسادىي جان تومۇرىمۇ ئاساسەن تۈركىي خەلقلەرنىڭ قولىدا ئىدى. بۇ هال، مۇتەناسىپ رەۋىشتە، سىياسىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇشقىمۇ تەسىر قىلماي قالمىدى. ئەرەب ئىمپېرىيىسىدە تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئورنى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. مەهمۇت قەشقەرى نەقىل كەلتۈرگەن «ئۇلۇغ تەڭرى ئېيتىدۇ: مېنىڭ بىر تائىپە ئەسكىرىم

بار، ئۇلارنى تـۈرك دەپ ئاتاپ، كۈنچىقىشـقا ئورۇنـلاشـتۇردۇم، بىرەر خەلقتىن غەزەبلەنسەم، تۈركلەرنى شۇنىڭغا قارشى بۇيرۇيمەن» دېگەن ھەدىسنىڭ خەلق ئارىسـدا تارقىلىشـىمۇ ئورۇنسىز ئەمەس ئىدى.

سالچۇقلاردىن ئالپ ئارسلان ھەم ئۇنىڭ ئوغلى مەلىكـشاھنىڭمۇ باش ۋەزىـرى بولغان نـىزامۇلـمۇلـك ئالىملارنى ۋە ئەدىبـلەرنى قەدىرلەيدىغان مەرىپەتپەرۋەر زات بولۇپ، ئۇنىڭ ئەتراپىغا نۇرغۇن ئالىملار، ئەدىبـلەر ۋە ئۇستىكـارلار توپـلانـغان. سالچۇقـلارنىڭ سەلتەنەتىدە، چوڭ نوپۇزغا ئىگە بولغان تەركەن خاتۇن (قاراخانىلار جەمەتىدىن) مۇناسىۋىتى بىلەن، قەشقەر، بالاساغۇنـدىن باغداتـقا نۇرغۇن ئۇيـغۇر زىيالىيلىرى بارغان ۋە خاقانـيە مەدەنـىيـەتـىنىڭ تەسـىرىمۇ كېڭەيـگەنـدى. نىزامۇلمۇلك باغدات ۋە ئەسپىھانلاردا مەدرەسە ـ كۈتۈبخانـلارنى تەشـكىل قىلـدى. بەزى رىۋايەتـلەرگە قارىغاندا، باغداتتا نىزامۇلمۇلك «مەدرەسە نىزامـيـە»نى تەشـكىل قىلغاندا، قەشقەردە بارچـۇق تاۋغاچ خان زامانىسـىدىلا «مەدرەسە ساجىيە» تەسـىس قىلىنغانـدى. «مەدرەسە نىزامـيـە» غەربـتە ـ ئەرەب ئىسـلام مەركىزى بولغان باغـداتـتا، ئالـمـي ئۇقۇش يۇرتى بولغىنىدەك، «مەدرەسە ساجىيە» شەرقتە ـ قاراخانىلارنىڭ پايتەختى بولغان قەشـقەردە تۈركـمي خەلـقلەرنىڭ يۇقىرى بىلـىم مەركـىزى بولدى. بۇنىڭدا نۇرغۇن ئالىملار، ئەدىبلەر تەربىيىلىنىپ چىققان. مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»دا ئۆزىنىڭ ئۇستازى سۈپىتىدە ھۈرمەت بىلەن «الـشـيخ الامام الزاهـد» دەپ ئاتـىغان ھۈسەيـىن ئىبنى خەلەپىتەك ئالـىملار مۇدەررىسلىك قىلـغان. شۇنىڭـدەك ئابدۇلغەـ فۇردەك مەشھۇر تارىخچىلارمۇ شۇ مەدرىسىدىن يېتىشىپ چىققانلىـقى

مەلۇم. 11ـ ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئەڭ يۈكسەك نەمۇنىسى بولغان «قۇتادغۇ بىلىگ»نىڭ ئاپتورى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىمۇ شۇ مەدرىسىدە ئوقىغان تەھسىل قىلغان دەپ قىياس قىلىشقا بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ، شەرقتىن تۈركىي خەلقلەرنىڭ ھامىسى سۈپىتىدە كۆچمىپ بېرىۋاتقان قاراخانىلار ئۇيغۇر تىلى ۋە مەدەنىيىتى ئۇيۇتقا بولغان تۈركىي تىل ۋە تۈركىي مەدەنىيەتنى تەشەببۇس قىلىۋاتاتتى. قاراخانىلار جارى قىلدۇرغان ئۇيغۇر تىلىـ ئەدەبىياتى ۋە مەدەنىيىتى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئومۇمىي تىلىـ ئەدەبىياتىغا ۋە مەدەنىيىتىگە ئۇلىگە بولۇش رولىنى ئويناندى. «شەرق تۈركىچىسى»نىڭ ئەدەبىي تىل بولۇشىغا ئىجتىمائىيـ تارىخىي ئاساسلار بار ئىدى. 11ـ ئەسىر شارائىتىدا گەرچە سالجۇقلار خەلىپىلىكتە زور تەسىرگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن قاراخانىلارنىڭ تۈزۈمى سامانىلار ۋە سالجۇقلارنىڭكىدىن ئىلغارراق ئىدى. مەشھۇر شەرقشۇناس بارتولد مۇنداق دەيدۇ: «...قاراخانىلار، دەرۋەقە، سالجۇقلاردىن ئىلغار ئىدى. چۈنكى تۈركستاندا، ھېچبۇلمىغاندا، ئۇلار ئۇيغۇرلار ئارقىلىق چىن مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدە ياشىغانىدى.»[28] نەتىجىدە، «خاقانىيە تىلى»نى يېتەكچى دىنىي لېكسىكا قىلغان تۈركىي ئەدەبىي تىل شەرقىي شىمالىي ئاسىيادىن تاكى كىچىك ئاسىياغىچە كەڭ قوللىنىلىدىغان تىل بولۇپ قالدى، سىياسىي ئېھتىياج، ئىقتىسادىي شارائىت ۋە دىنىي مۇھىت ئەرەب ھۆكۈمران دائىرىلىرىنى، سىياسىيـ مەدەنىيەت ئەربابلىرىنى، ھەتتا ئاھالىنىڭ بەزى قاتلاملىرىنىمۇ تۈركىي تىلىنى ئۆگىنىشكە ھاجەتمەن قىلدى. «ئۆز دەردىنى ئېيتىش ۋە تۈركىلەرگە يېقىش ئۈچۈن، ئۇلارغا تۈركىي تىلدا سۆزلىشىشتىن ياخشىراق يول يوق»؛

«تۇركىي تىل ئەرەب تىلى بىلەن بەيگىسگە چۈشكەن ئىكىسكى ئاتىقا ئوخشاش تەڭ چېپىپ كېتىۋاتاتتى.»[29]

ئەنە شۇنداق شارائىتىنىڭ تەقەززاسى بىلەن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» مەيدانغا كەلگەن. «دىۋان» ئەنە شۇنداق تارىخىي دەۋرنىڭ مەھسۇلى؛ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇتنىڭ يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىپتىخارىنىڭ مېۋىسى.

3. مەھمۇت قەشقەرى

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ تەرجىمھالى ھەققىدە پەقەت «دىۋان»دا ئۇچرايدىغان بىشارەتلەردىن بىرئاز مەلۇماتقا ئىگىمىز.

ئاپتور ئۆز ئەسىرىدە «بارسغان» شەھىرى ھەققىدە تەبىر بەرگىنىدە مۇنداق قەيت قىلغان: «بارسغان ــ ئەفراسىياپ ئوغلىنىڭ ئىسمى، بارسغان شەھىرىنى شۇ سالدۇرغان. مەھمۇتنىڭ ئاتىسى ئەنە شۇ شەھەردىن. بەزىلەر مۇنداق دەيدۇ: ئۇيغۇر خاقانىنىڭ بارسغان ئىسىملىك بىر يىلقا باشقۇرغۇچىسى بار ئىكەن، بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغىنى ئۈچۈن، ئۇ شۇ يەردە يىلقا باقدىكەن، كېيىن بارسغان دېگەن نام شۇنىڭ ئىسمىغا قويۇلۇپ قالغانىكەن.»[30]

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «بارسغان» ھەققىدىكى تەبىرىدىن ئىكىكى مەنا ئايدىڭلىشىدۇ: بىرى، بارسغان ــ مەھمۇتنىڭ ئاتا يۇرتى؛ يەنە بىرى، بارسغان ــ ئەفراسىياپنىڭ ئوغلىنىڭ ئىسمى، بارسغانىنى شۇ بىنا قىلدۇرغانىكەن، شۇنىڭدەك ئېيتىلىشىچە، ئۇيغۇر خاقانىنىڭ يىلقىسىنى باشقۇرغۇچى بۇ خۇش ھاۋالىق جايدا تۇرغانلىقى ئۈچۈن، بۇ جايغا شۇنىڭ نامى قويۇلغانىكەن.

شەرقشۇناس بارتولد مۇنداق دەيدۇ: «شەرقىي ۋە غەربىي تۈركستان ئوتتۇرىسىدىكى سودا ئالاقىسىنىڭ مەركىزى سۈپىستىدە بۇ شەھەرنىڭ مۇھىم ئەھمىيتى بار ئىدى. تۈركىلەرنىڭ شەجەرىسى ھەققىدىكى رىۋايەتتە، تۈركنىڭ ئوغۇللىرى ئىچىدە بىرىنىڭ ئىسمى بارسغان ئىدى».[31]

تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، بارسغان ــ قاراخانىلارنىڭ چوڭ شەھەرلىرىدىن بىرى، بۇ شەھەر ئىسسىق كۆلنىڭ شەرقىي جەنۇبىي بويىغا يېقىن جايلاشقان بولۇپ، خاقانلىقنىڭ ئىلى ـ يەتتەسۇ ئۆلكىسىنىڭ ئىقتىسادىي مەركىزى ئىدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى، «توققۇز تېلىي (توقۇز ئۇيغۇر)لار كاسپىغچە يېيىلىپ يۈرگەن چاغلاردا، شۇلار ياشىغان ماكان ئىكەنلىكىنى ھېسابقا ئالمىغاندىمۇ، مىلادى 808 ــ 821 ـ يىللىرىدىلا ئىسسىق كۆل بويىلىرى ۋە ئىلى ـ يەتتەسۇ ۋادىسى ئۇيغۇر قاغانلىقىدىن "ئاي تەڭرىسىدە قۇت بولمىش ئالپ بىلگە خان"نىڭ تەۋەسىدىكى مەمۇرىي رايون ئىدى. شۇڭا، مەھمۇت قەشقەرى خەلق ئارىسىدا «ئۇيغۇر خانىنىڭ يىلقىسىنى باشقۇرغۇچى تۈرغان ۋە شۇنىڭ نامى قويۇلغان» دەپ تارقالغان رىۋايەتنى ئالاھىدە قەيت قىلىپ قويغان. بۇ شەھەردىن مەشھۇر شەخسلەر يېتىشكەن، قوشۇن سەركەردىلىرى مەيدانغا كەلگەن، غەزنە ـ ۋىلەر خانلىقىنى قۇرغان مەھمۇت تېكىننىڭ ئاتىسى سۇبۇك تېكىنمۇ بارسغان شەھىرىدىن ئىدى.

ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيا ئاپتورلىرى ئۆز ئىسىملىرى ۋە ئاتا ـ بوۋا ئىسىملىرىنىڭ ئاخىرىغا ئۆز يۇرتلىرىنىڭ ناملىرىنى تەخەللۇس ئورنىدا قوللىنىش ئومۇمىي ئادەت ئىدى، مەھمۇتمۇ «كاشغەر»نى ئۆزىگە تەخەللۇس قىلغانلىقىدىن ئۇنىڭ

يۇرتى قەشقەر ئىكەنلىكى مۇنازىرە تەلەپ قىلمىسا كېرەك. ئەمدى، قەشقەرنىڭ قايسى يېزىسىدا تۇغۇلغانلىقى ھەققىدە تۆۋەندىكى پاكىتلارغا نەزەر سالايلى.

مەھمۇت قەشقەرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»كە نۇرغۇن جايلار-نىڭ (شەھەر-يېزا، تاغ-داۋان، يايلاق-چۆل، دەريا-كۆل) ناملىرىنى كىرگۈزگەن، بۇنداق يەر ناملىرىدىن قەشقەر ئەتراپىدىكى يەر ناملىرىنى كۆپرەك ۋە تەپسىلىيرەك ئىزاھلىغان. ھەمدىن ئەھمىيەتلىكى شۇكى، قەشقەر شەھەر ئەتراپىدىكى يېزىلاردىن «ئالۇش، ئازىغ، ئوپال، قىزىل ئوز، ئارتۇچ، ئالغۇق، ئازغىش، قىپچاق، توقۇرقا، مانكەند، قاسى» دېگەن يېزىلارنىڭ ناملىرىنى ئىزاھلىغاندا، پەقەت ئۇچ يەرنىڭ نامىغا "لىنا" يەنى "بىزنىڭ" دېگەن ئىگىلىك ئالماشىنى قوشقان. مەسىلەن، «ابىل» (Opal) سۆزىگە "اسم قريه لنا" ("بىزنىڭ يېزىنىڭ نامى" ياكى "يېزىمىزنىڭ نامى")، «اذغ (ažīoq)» سۆزىگىمۇ «اسم قريه لنا» (يېزىمىزنىڭ نامى)[32] ۋە «قىسى (kasī) سۆزىگە «اسم موضع لنا» (بىزدىكى بىر يەرنىڭ نامى)[33] دەپ تەبىر بەرگەن. باشقىلارغا بولسا "لنا" دېگەن ئىنىقلىغۇچى سۆزنى قوشمىغان، مەسىلەن، «الش» (Alax) «الغق» (Aloquk) لارغا «اسم قريه لىكاشغر» (كاشقەردىكى يېزا نامى)[34] دەپ تەبىر بەرگەن. «ئوپال» قەشقەر شەھىرىدىن 45 كىلومېتر غەربىي جەنۇبتىكى رايون؛ «ئازىغ» — ئوپال رايونىنىڭ غەربىدىكى يېزا، «قاسى»مۇ ئوپال رايوندىكى كىچىك كەنت. دېمەك، مەزكۇر يېزا-كەنتلەرگە "بىزنىڭ" دەپ ئالاھىدە ئىزاھ بەرگىنىگە قاراپ، مەھمۇت قەشقەرى ئوپالدا تۇغۇلغان دەپ مۇئەييەنلەشتۇرۇش مۇمكىن.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ قاچان تۇغۇلغانلىقى ۋە قانچىلىك ئۆمۈر كۆرگەنلىكى ھەققىدىمۇ ئېنىق مەلۇمات يوق. مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»نىڭ كىرىشمىسىدە، ئۆز ئەسىرىنى ھىجرى 467 ــ 468 ـ (مىلادى 1076 ــ 1077 ـ) يىللىرى قايتا تولۇقلاپ، خەلىپە مۇقتەدى بىللاغا ئارمىغان قىلغانلىقىنى يازغان. شۇنىڭدەك، «دىۋان»نىڭ III جىلدىدە «بۇ كىتاب ئۆمرۇمنى ئاخىرىغا يەتكۈزدى» دېگەن. بۇ بېشارەتلەرگە قارىغاندا، مەھمۇت قەشقەرى ھىجرى 5 ـ (مىلادى 11 ـ) ئەسىرنىڭ بىرىنچى چارىكىدە تۇغۇلۇپ، يەنە شۇ ئەسىرنىڭ ئاخىرقى چارىكىدە ۋاپات بولغان، دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

ئەمدى، ئالىمنىڭ ئائىلە ـ نەسەبى توغرىسىدا مۇلاھىزە قىلايلى.

مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»دا «ئۇيغۇر» دېگەن نامىغا بەرگەن ئۇزۇن تەبرىدە مۇنداق دەيدۇ: «مۇشۇ كىتابنى يازغان مەھمۇت ئېيتىدۇكى، بىزنىڭ بوۋىلىرىمىز بولغان ئەسىرلەرنىڭ "خىمىر" دېيىلىشى ئەنە شۇنىڭدىن كەلگەن. چۈنكى، ئوغۇزلار "امىر" دېيەلمەي، "ا"نى "خ"غا ئالماشتۇرۇپ "خىمىر" دەيدۇ. شۇڭا، تۈرك ئەللىرىنى سامانى ئوغۇللىرىدىن ئالغان بوۋىمىزنى "بخركين" دەپ ئاتايدۇ.» بۇ ئىبارىلەردىن شۇ نەرسە ئېنىقكى، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ بوۋىلىرى ئەسىرلەر يەنى خانزادىلەردۇر: «تۈرك ئەللىرىنى سامانى ئوغۇللىرىدىن ئالغان» كىشى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ بوۋىسىدۇر.

شەرقشۇناس بارتولد مەھمۇت قەشقەرىنى ئائىلىۋى نەسەب جەھەتتىن، ئۇنىڭ «دىۋان»دا نىزامىدىن ئىسراپىل توغان تېكىن ئىبنى مۇھەممەد چاقىر تۇنكاخان ئۆز ئاتىسىنىڭ ئاغزىدىن نەقىل كەلتۈرىدۇ، دېگەن جۈملىسىنى تەھلىل قىلىپ، «توغان تېكىن»گە

باغلايدۇ؛ شۇنىڭدەك، بارتولد يەنە مەھمۇت ئۆزىنى «قۇمۇق» دېگەن بىر بەگ ئۇرۇغىدىن دەپ ئىشارەت بەرگەن دەيدۇ. لېكىن مەھمۇت «دىۋان»دا: «قۇمۇق ــ بەگلەردىن بىر كىشىنىڭ ئىسمى. بىر چاغدا مەن ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشكەن» دەپ قەيت قىلغان.

ئۇيغۇر قاغانلىقى زەئىپلىنىپ پارچىلىنىشقا يۈزلەنگەندە، سامانىلاردىن نۇھ شەرقىقە قاراپ كېڭىيىپ، 840 ــ يىلى بىلىگە نوچۇر (قاسارتېكىن) دىن ئىسپېجابنى تارتۇالغاندى. قاراخانىلار دۆلتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بىر مەزگىل «تافغاچ خان» ئىلگىرىكى زېمىننى سامانى ئوغۇللىرىدىن ياندۇرۇۋېلىش ئۈچۈن جەڭ قىلغان، لېكىن سامانىلاردىن ئىسمائىل ئىبنى ئەھمەد تالاسنى ئۆزاق مۇھاسىرە قىلغاندىن كېيىن 893 ــ يىلى 3 ــ ئايدا ئىشغال قىلىۋالغان. جامال قارشى ئۆز ئەسىرىدە سامانىلار بىلەن قايتا جەڭ قىلغان خانىنى «ئوغۇلچاق قىدىرخان» ۋە قاراخانىلارنىڭ باشقا ئۇلۇغ خانلىرىدەك «تافغاچ» لەقىمىنى قوللانغان دەپ يازىدۇ. ئەمما «تافغاچ خان» پايتەختىنى قەشقەرغە كۆچۈرۈپ، سامانىلار ھاكىمىيىتى بېسىۋالغان يەرلەرنى ياندۇرۇۋېلىش يولىدا يۈرۈش قىلىشنى توختاتمايدۇ. ئۇنىڭ نەۋرىسى ساتۇق بۇغراخان تەختكە چىققاندىن كېيىن، سامانىلار سەلتەنەتىنى قولغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن تەبەرىستاندا ئىسيان كۆتۈرگەن قوماندان لەيلابىنىنى نوئمانىنى مەرۋە ئەتراپىدا مەغلۇپ قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قاراخانىلارنىڭ ماۋەرائۇننەھرگە بولغان بېسىمى كۈچەيىدۇ. سۇلتان ساتۇق بۇغراخان (ئابدۇلكېرىم) مىلادى 956 ــ يىلى ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ غەربكە يۈرۈش ئىشلىرىنى ئوغۇللىرى داۋام قىلدۇرىدۇ. لېكىن ئۇزاق ئۆتمەي، خوتەن ھۆكۈمدارلىرىدىن قالقانىڭ قوماندانلىرى بوكتارۇشتا، توكتارۇشتلار

قەشقەرنیە تەرەپکە یۇرۇش باشلاپ، ھەسەن بۇغراخان ۋاقتىدا (مىلادى 976 ـ يىلى) قەشقەرنى بېسۋالىدۇ. بۇ مەزگىلدە قاراخانـ لارنىڭ غەربكە يۇرۇشلىرى توختايدۇ. خوتەن ھۆكۈمدارلىرى بىلەن بولغان جەڭ ـ جېدەللەر ئاياغلىشىشقا يۇزلەنگەندە، ئەلى ئارسلان خانـ نىڭ ئوغۇللىرى ئەھمەد توغان خان ۋە ئوبۇل ھەسەن ناسىر ئارسلان خانلار غەربكە يۇرۇشنى باشلايدۇ. ئاخىر ناسىر بىننى ئەلى مىلادى 999 ـ يىلى بۇخارانى سامانىلاردىن ئالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن سامانىلار ئىنقىرازغا يۇزلىنىدۇ. «تۇرك ئەللىرىنى سامانى ئوغۇللىرىدىن ئالغان» كىشى ناسىر بىننى ئەلى ـــ مەھمۇت قەشقەرنىڭ بوۋىسى ئىكەنلىكى مەزكۇر پاكىتلاردىن ئايان بولسا كېرەك. ئوبۇلھەسەن ناسىرنىڭ ئاتىسى ئەلى ئارسلان خان (مىلادى 998 ـ يىلى ئۆلگەن) مۇسا بايتاش بۇغراخان (مىلادى 960 ـ يىلى ئۆلگەن)نىڭ ئوغلىدۇر، بايتاش بولسا ساتۇق بۇغراخاننىڭ ئوغۇللىرىدىن بىرى. بەزى تەتقىقاتچىلار مەھمۇت قەشقەرنى ئائىلىۋى نەسەب جەھەتىدىن يۇسۇف قىدىرخانغا باغلايدۇ. يەنى مەھمۇتنىڭ چوڭ دادىسى مۇھەممەد بۇغراخاننىڭ باش خاقان بولۇشتىن ئىلگىرىكى شاھزادىلىك ئىسمى ياغان تېكىن بولۇپ، (تارىخچى بەيھەقى ۋە ئىبنۇل ئەسىرنىڭ يازغانلىرى بويىچە ئۇ بالدۇر تالاس، ئىسپىجابقىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان) يۇسۇف قىدىرخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى (سۇلايمان بۇغرا تېكىن ـــ چوڭ ئوغلى) ئىدى دەيدۇ.[35] خوپ، شۇنداق دېگەن تەقدىردىمۇ يۇسۇف قىدىرخانمۇ ساتۇق بۇغراخاننىڭ نەۋرىسىدۇر. «نەسەبنامەئى سۇلتان ساتۇق بۇغراخان غازى»دە[36] يېزىلىشىچە، يۇسۇف قىدىرـ خان ۋە ھەدىيە تۇركەن خاتۇن سۇلتان ساتۇق بۇغراخانىڭ چوڭ ئوغلى ھەسەن بۇغراخاننىڭ پەرزەنىدلىرىدۇر؛ يۇسۇف قىدىرخان

مەككە تاۋاپىغا كەتكەندە ئورنىغا قىلىچ بۇغراخان (يۈسۈف قدىر-خاننىڭ ئىنىسى) ئولتۇرۇپ تۇرغان. دېمەك، يۈسۈف قدىرخان، ئەلى ئارسلان خان ئىكىكىلىسى سۇلتان ساتۇق بۇغراخانىنىڭ نەۋرىلىرىدۇر. مۇسا بايتاش خانىنىڭ نەۋرىسى ئوبۇلھەسەن ناسىر ھىجرى 402-(مىلادى 1019-) يىلى ئۆلگەندىن كېيىن، ئاۋۋال ئۇنىڭ قېرىنداشلىرىدىن مەنسۇر ئۇلۇغ خان بولىدۇ. ئوبۇلھەسەن ناسىرنىڭ ئىكىكى ئوغلى بولۇپ، بىرى مۇھەممەد ياغان تېكىن (ئەبۇلفەتھ مۇھەممەدخان ئەل غازى)، يەنە بىرى بۆرە تېكىن ئىدى. مەنسۇرخان ۋاقتىدا مۇھەممەد بارسغان-تالاس ئۆلكىسىدە ئەمىر ئىدى. مۇھەممەدخاننىڭ ئىككى ئوغلى بولۇپ، چوڭ ئوغلى ھۈسەين، ئىككىنچى ئوغلى ئىبراھىم (بۇ ئوغلى ئىككىنچى كۆچمىسى يەنى سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋىنىڭ ھەمشىرىسى زەينەبدىن تۇغۇلغان) ئىدى. مۇھەممەد بىننى ناسىر 1036-يىلى ئۆز كەنتىنى مەركەز قىلىپ ئورنىنى مۇستەھكەملەيدۇ ۋە ئاخىر مۇھەممەدخان ئۆزىنىڭ ئاتا جەمەتلىرىدىن بىرى ــ سۇلايمان ئارسلان خان بىلەن بولغان مۇجادىلىدىن كېيىن، 1055-يىلى ئۇلۇغ خاقان بولىدۇ. 15 ئايدىن كېيىن (ھىجرى 448-يەنى مىلادى 1057-يىلى) خاقانلىقنى چوڭ ئوغلى ھۈسەين چاغرى تېگىنگە ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. لېكىن مۇھەممەد-خاننىڭ ئىككىنچى كۆچمىسى زەينەب ئۆز ئوغلى ئىبراھىمنى تەختكە چىقارماق بولۇپ، ئوردا پىتنىسى ئۈيۈشتۈرىدۇ ۋە ئېرى مۇھەممەد خانغا قەست قىلىدۇ ھەمدە ئېرىغا داخىل ئائىلە ئەزالىرىنى قىرغىن قىلىدۇ. بۇ توغرىدا مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»دا: «سىغۇن سامۇر ــ بۇغراخانغا زەھەر بېرىلگەن يەرنىڭ نامى»[37] دېگەن تەبىرىدە ئىشارەت بەرگەن. (ئىبنۇل ئەسىر مەزكۇر بۇغراخانىنى

هىجرى 439 ـ يەنى مىلادى 1047 ـ يىلى ئۆلگەن دەپ يازىدۇ؛ بەيھەقى بولسا مەزكۇر بۇغراخانىنى هىجرى 449 ـ يەنى مىلادى 1057 ـ يىلى ئۆلگەن دەپ قەيت قىلىدۇ). ئىبراهىم خانىمۇ ئۇزاق ئۆتمەي، هىجرى 450 ـ (مىلادى 1059 ـ) يىلى بارسغان هۆكۈمدارى ئىنال تېگىن بىلەن بولغان جەڭدە ئۆلىدۇ.

ئوردىدىكى مۇشۇنداق ئۆزئارا قىرغىنچىلىقتا ئۆز ئاتىسى ۋە قېرىنداشلىرىدىن ئايرىلغان مەھمۇت تۇغۇلغان يۇرتىنى تاشلاپ، مۇساپىرلىق يولىغا كىرىشكە مەجبۇر بولغان. لېكىن بۇ مۇساپىرلىق ئۇنىڭ تۇركىي قەۋملەر ياشايدىغان هەممە يەرلەرنى دېگۈدەك 15 يىلچە كېزىپ، تىلشۇناسلىق جەهەتتە چوڭ ئىلمىي تەكشۈرۈشىگە بائىس بولغان.

دېمەك، مەھمۇت قەشقەرى ئەزىزانە قەشقەرنىڭ ئوپال رايونىدىكى ئازىغ يېزىسىدا تۇغۇلغان؛ ئۇ قاغان ئەۋلادىدىن بولۇپ سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننىڭ كۆكۈ نەۋرىسىدۇر، ساتۇق بۇغراخان بىلگە كۈل قىدىرخاننىڭ نەۋرىسىدۇر؛ ئۇرۇغ ـ نەسەب جەهەتىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ نەچچە ئەسىرلەر هاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان ياغلاقار قەبىلىسىدىندۇر. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ: "مەن شۇ تۇركىلەرنىڭ ئەڭ ئاساسلىق قەبىلىسىگە مەنسۇپ" دېگەن سۆزىمۇ شۇنى ئىسپاتلايدۇ.

4. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ يېزىلغان ۋاقتى

دۇنيا تارىخىدا يۈز بەرگەن چوڭ هەربىي يۈرۈشلەر ئۇچۇن نىشان بولغان ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كەڭرى زېمىنىدىكى شجائەتلىك تۇركىي خەلقلەرنىڭ تىلى هەققىدە، ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرى

تارىخىتا بىرىنچى بولۇپ ئىلمىي تەكشۈرۈش ـ تەتقىقات ئېلىپ بارغان. ئۇلۇغ تىلشۇناس ئۆزىنىڭ دۇنياۋى ئەھمىيەتلىك بۇ ئۇلۇغ ئىلمىي خىزمىتىنى ئاۋۋال ئەمەلىي تەكشۈرۈشتىن باشلىغان. ئۇلۇغ ئالىمنىڭ، تۈركىي تىللار ئۇستىدە تەكشۈرۈش ـ تەتقىقات ئېلىپ بېرىشتا، تۈركىي خەلقلەرنىڭ «شەھەر ۋە سەھرالىرىنى باشتىن ئاياق كېزىپ چىقتىم» دېگىنىگە قارىغاندا، ئەڭ يىراق جايلارغىچە ئېرىنىمەي بارغانلىقى مەلۇم. بۇنى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ مۇنۇ سۆزلىرى تېخىمۇ تولۇق ئىسپاتلايدۇ. مەسىلەن، «يالما» سۆزىگە تەبىر بەرگەندە: «مەن بۇ سۆزىنى ئەڭ يىراق چېگرىدا ياشىغۇچى قاراتۈركىلەردىنمۇ ئاڭلىغانىدىم، ئۇلارنىڭ يۇرتىدا قار ـ يامغۇر كۆپ ياغقاچقا، ئۇلار باشقىلارغا قارىغاندىمۇ يامغۇر يېپىنچىلىرىغا موھتاج» دەپ يازغان. ئۇلۇغ ئالىم ئومۇمىي تۈركىي خەلقلەرگە ئورتاق بولغان ئەدەبىي تىلنى ھەمىمە جەھەتتىن تەكشۈرگەندىن تاشقىرى، ئوغۇز، قىپچاق، ئارغۇ ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ شۇنداقلا لېكسىكىلىرىنى ئاددىيلا تىل ماتېرىيالىلىرى سۈپىتىدە خاتىرىلىۋېلىپ، تىزىپ قويۇش يولى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى ۋە مورفولوگىيىلىك ھالەتلىرىنى ئىلمىي تەھلىل قىلىش يولى بىلەن تەكشۈرگەن؛ شۇڭا ئۇنىڭ: «تۈرك، تۈركمەن، ئوغۇز، چىگىل، ياغما، قىرغىزلارنىڭ سۆزلىرىنى ۋە قاپىيىلىرىنى ئېنىقلاپ چىقىپ، ئۇلاردىن پايدىلاندىم. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ھەر بىرىنىڭ تىلى دىلىمغا ناھايىتى ياخشى ئورناشتى»[39] دېگىنى شۇنى بىلدۈرىدۇكى، مەھمۇت قەشقەرى ئەمەلىي تەكشۈرۈش ئارقىلىق توپلىغان تىل پاكىتلىرى ئۇستىدە ئۆز زامانىسىنىڭ ئەڭ ئىلمىي ئۇسۇلى بىلەن تەتقىقات ئېلىپ بارغان. ئاپتور ئۆز ئانا تىلىنىڭ ئەڭ

يېتۈك مۇتەخەسسىس بولغاندىن تاشقىرى، ئەرەب ـ پارس تىللىرى نىمۇ خۇددى ئۆز ئانا تىلىنى بىلگەنىدەك ئوبدان ئۆزلەشتۈرگەن؛ ئەسەرنى تەلەپ قىلىشقا كىرىشىشتىن ئىلگىرى، تۈركىي تىلدا ۋە ئەرەب ـ پارس تىللىرىدا يېزىلغان تىلشۇناسلىقىقا دائىر ھەر خىل كىتابلارنى كۆپ ئوقۇغان. جۈملىدىن ئەرەبچە تارىخنى، بولۇپمۇ ئىسلام تارىخنى، ئىسلام پەلسەپىسنى، «قۇرئان» ۋە ھەدىسلەرنى ناھايىتى ئىنچىكە تەھلىل قىلىش يولى بىلەن ئۆگەنگەن.

مەھمۇت قەشقەرى توپىلىغان ماتېرىياللىرى ئاساسىدا كىتابنى قايسى ئۇسۇل بىلەن يېزىش ئۈستىدە كۆپ ئىزلەنىگەن. نەتىجىدە ئۆز زامانىسىدىكى ئەڭ يېڭى ئۇسۇل، يەنى زامانىسىغىچە تېخى قوللىنىلمىغان ئۇسۇل بىلەن يېزىشقا كىرىشكەن. بۇ توغرىدا ئالىم مۇنداق دەيدۇ: «مەن ئىشنى يېنىكلىتىش ۋە كىتابنى ئىخچام قىلىش ئۈچۈن، بۇ ئەسەرنى مەندىن بۇرۇن ھېچكىم ئىشلەتمىگەن ۋە ھېچكىمگە مەلۇم بولمىغان ئالاھىدە بىر تەرتىپتە تۈزۈپ چىقتىم». ئاپتور يەنە شۇنداق دەيدۇ: «مەن بۇ كىتابنى ھېكمەتلىك سۆزلەر، سەجئىلەر، ماقال ـ تەمسىلىلەر، بەيىت ـ قوشاقلار، رەجەزلەر ۋە نەسرىي پارچىلار بىلەن يېزىپ، مەخسۇس ئېلىپبە تەرتىپىدە تۈزۈپ چىقتىم. ئۆگەنگۈچى ۋە قىزىقۇچىلارنىڭ كېرەكلىك سۆزلەرنى ئاسان تېپىشى ئۈچۈن، بىرنەچچە يىل مۇشەققەت چېكىپ، سۆزلەرنى جاي ـ جايىغا قويدۇم؛ تۈتۈقلۇقلارنى ئاچتىم، چىگىشلەرنى يەشتىم». شۇنىڭدەك ئاپتور كىتابقا كىرگۈزگەن ئىبارىنى كونكرېت، جانلىق مىسالىلار ئارقىلىق ئەرەبلەرنىڭ ئەدەبىي تىلىدىكى ئىنچىكە ـ نازۇك ئىبارىلەر بىلەن ناھايىتى چۈشىنەرلىك قىلىپ ئىزاھلاپ بەرگەن. ئاپتور ئۆزى يازغان مۇقەددىمىسىدە

شۇنداق دەيدۇ: "ئەبەددىي يادىكارلىق ۋە پۈتمەس-تۈگمەس بىر بايلىق بولۇپ قالسۇن دەپ... ئۇلۇغ تەڭرىگە سېغىنىپ، بۇ كىتابنى تۈزۈپ چىقتىم ۋە ئۇنىڭغا «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»دەپ ئات قويدۇم"[40]

«دىۋان»نى يېزىشقا قايسى يىلى كىرىشكەنلىكى ھەققىدە كېسىپ ئېيتىش تەس، ئاپتور «دىۋان»نىڭ I جىلدىدا تۈرك مۇچەل يىللىرى ھەققىدە ئىزاھلىغىنىدا: "بۇ كىتابنى يازغان يىلىمىز تۆت يۈز ئاتمىش ئالتىنچى يىلىنىڭ مۇھەررەم ئېيىدا يىلان يىلى كىرگەنىدى..." دەپ يازغان. بۇ سۆزگە قارىغاندا، مەھمۇت قەشقەرى بۇ كىتابنى ھىجرى 466-يىلىدىن بۇرۇنراق يېزىشقا باشلىغان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى «دىۋان»نى ئاپتورنىڭ ئۆز قولىيازمىسىدىن كۆچۈرۈدۇم دېگەن كاتىپ مۇھەممەت ئىبنى ئەبى بەكرى كۆچۈرگەن نۇسخىسىنىڭ ئاخىرىغا مۇنداق دەپ يېزىپ قويغان: "مەھمۇت قەشقەرى ئۆز قولى بىلەن يازغان نۇسخىنىڭ ئاخىرقى جۈملىسىنى بۇ يەردە ئۆز پېتى كۆچۈرۈپ ئۆتىمەن: كىتابنى 464-يىلى جامادىيەلئەۋۋەلنىڭ باشلىرىدا (مىلادى 1072-يىلى يانۋار) يېزىشقا كىرىشكەنىدىم، تۆت قېتىم قايتا يېزىپ، تۈزىتىپ ۋە تەھرىرلەپ، 466-يىلى جامادىيەلئاخىرىنىڭ 10-كۈنى دۈشەنبە (مىلادى 1074-يىلى 10-فېۋرال)تۈگەتتىم."

«دىۋان»نى تەتقىق قىلغۇچىلاردىن پروفېسسور ھارتمان (Hartman) بىلەن بروككېلمان (Brockelmann)لارمۇ كىتابنىڭ ئاخىرىدا قەيت قىلىنغان ۋاقىتنى ئاساس قىلغان. تۈركىيىدە ئەسلى قولىيازما نۇسخا ئۇستىدە تەتقىقات يۈرگۈزگەن پروفېسسور زەكى ۋەلىدى تۇغان «دىۋان»نىڭ تەلىپ قىلىنغان ۋاقتى ھىجرى 470-

(مىلادى 1077 ـ)يىلى دېگەن خۇلاسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. «دىۋان» تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان پروفېسسور فۇئات ـ كۆپرۈلۈ ھەم ئەخمەت جەفەر ئوغلىمۇ زەكى ۋەلىدىنىڭ بۇ پىكرىنى توغرا تاپقان.[41]

مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»نىڭ كىرىشمىسىدە مۇنداق قەيت قىلىدۇ: «بۇ كىتابنى پەيغەمبىرىمىزنىڭ مۇقەددەس ئورنىدا ئولتۇرغان ھاشىم ئۇرۇغىدىن ۋە ئاببباسىلار سۇلالىسىدىن يولباشچى بولغان... مۆمىنلەرنىڭ ئەمىرى ۋە تەڭرى تەينىلىگەن خەلىپە مۇھەممەد ئوغلى ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىئەمرۇللا ھەزرەتلىرىگە ئارمىغان قىلدىم». بۇ سۆزلەرگە قارىغاندا ئاپتور كىتابنى مۇقتەدى بىللانىڭ بۇۋىسى ئەبۇ جەئفەر مۇھەممەد ئابدۇللا بىننى قادىر قائىم بىئەمرۇللا خەلىپىلىكىنىڭ ئاخىرقى ۋاقىتلىرىدا يېزىشقا كىرىشكەن؛ قائىم بىئەمرۇللا ھىجرى 467 ـ (مىلادى 1075 ـ) يىلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ نەۋرىسى ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىللا خەلىپە بولغان، بۇنىڭ خەلىپىلىك ۋاقتى ھىجرى 467 ـــ 487 ـ (مىلادى 1075 ـــ 1093 ـ) يىللارغىچە 19 يىل بەش ئاي داۋام قىلغان.

دېمەك، مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»نىڭ بىرىنچى نۇسخىسىنى ھىجرى 464 ـــ 466 ـ (مىلادى 1072 ـــ 1074 ـ)يىللىرىدا يېزىپ بولۇپ، ھىجرى 467 ـــ 468 ـ (مىلادى 1076 ـــ 1077 ـ)يىللىرىدا قايتا تولۇقلاپ چىققان. ئاندىن ئاببباسىي خەلىپىلىرىنىڭ 27 ـ سى بولغان ۋە جالالىدىن سالچۇقنىڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن تەختكە ئولتۇرغان ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىللاغا تەقدىم قىلغان. بۇ زامانىدا، خاقانىيىدە ھەسەن بۇغراخان (مىلادى 1060 ـ يىلى)تەختكە چىققان ۋە

«قۇتادغۇ بىلىك» (مىلادى 1069 ـ يىلى) يېزىلغاندى. بىر رىۋايەتتە، ئەبۇ ئەلى ھەسەن ناسرۇل ھەق ۋەددىن مەلىكۇل مەشرىق (ھەق ۋە دىنىنىڭ نۇسرەت تاپقۇزغۇچىسى، شەرقنىڭ پادىشاھى) تاغغاچ قارا بۇغراخان ئىبنى سۇلايمان ئارسلان خانىنىڭ ۋەكىللەر ئۆمىكى يېڭى خەلپىنى تەبرىكلەش ئۈچۈن باغداتقا بارغاندا، مەھمۇت قەشقەرى مەزكۇر ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ باشلىقى بولغان تاغمسى بىلەن بىللە خەلپە ھوزۇرىغا كىرىپ، ئۇزىنىڭ بۇ ئەسىرىنى خەلپىگە تۇتقانىكەن.

5. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ مەزمۇنى

مەھمۇت قەشقەرى تۈركي تىلنىڭ ئۇزاق تارىخلىق باي تىل ئىكەنلىكىنى، بۇ تىل ئىگىلىرىنىڭ ماددىي مەدەنىيەتتە زامانىسدا يۇقىرى سەۋىيىگە يېتىش بىلەن بىللە مەنىۋى قۇرۇلۇش جەھەتتىمۇ ئېسىل پەزىلەتلەرگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ناماياں قىلىش ئۈچۈن، ۋەتەنىپەرۋەرلىك ئىپتىخارى بىلەن «دىۋان»نى تۈزۈپ چىقتى. شۇڭا، «دىۋان»ئەرەبلەرگە پەقەت تۈركي تىلنى ئۆگىنىش ئۈچۈنلا تۈزۈلگەن ئاددىي لۇغەت كىتابى ئەمەس، بەلكى ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى ۋە قاراخانىلار ھامى بولغان پۈتۈن تۈركي خەلقلەرنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىي ھاياتىنى، جۇملىدىن ئىلىم ـ پەن، سەنئەت ساھەلىرىدىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى، ھاكىمىيەت ـ سىياسەت تەدبىرلىرىنى، پەلسەپە ـ ئەخلاقىي چۈشەنچىلىرىنى، ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى باي تىل ماتېرىيالىلىرى ئارقىلىق تونۇشتۇرىدىغان مۇكەممەل قامۇستۇر.

مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»دا، خەلق تىلى، قەدىمكى تىل ۋە باشقا تىل ئاملىلىرىنى بىر مەنبە سۈپىتىدە يۇغۇرۇپ بەرگەن. يەنى بۇ كىتاب سۆزلەرنىڭ سېلىشتۇرمىسىدىن ئىبارەت بولغان ئاددىي لۇغەت كىتابى ئەمەس.

«دىۋان»غا كىرگۈزۈلگەن تەخمىنەن 7500 دىن ئارتۇق سۆزلەم (سۆز ۋە ئىبارە) مەزمۇن جەھەتتىن ناھايىتى كەڭدۇر. بۇ سۆزلەر «سەككىز بۆلۈمگە يىغىنچاقلانغان»ۋە «ھەر بىر بۆلۈم ئىسىملار ۋە پېئىللار شەكلىدە ئىككىگە ئايرىلغان»، «بۆلۈم ۋە بابلاردا ئەرەبچە ئاتالغۇلارنى ئىشلەتكەن.» سۆزلەرنىڭ ئوقۇلۇشىدا، ئەرەب تىرانسكرىپسىيىسىگە تولۇق رىئايە قىلىپ، ساكىن، ھەرەكە، مەدۋە تەشدىدىلەرنى جانلىق ئىشلەتكەن، ئەرەب ئېلىپبەسىدە بولمىغان ۋە تۈركىي تىلغا خاس بولغان تاۋۇشلارنى ئالاھىدە ھەرپ ۋە بەلگىلەر ياساپ ئىپادىلىگەن. بۇ جەھەتتىن ئاپتور پۈتۈنلەي ئەرەب ئىملا قائىدىسىگە بېقىنىپ كېتەلمىگەن، بەلكى تۈركىي سۆزلەرگە مەخسۇس ئىملا سىستېمىسىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن. ئەمما شۇ نەرسە ئېنىقكى، مەھمۇت قەشقەرى كىشىلەرگە (ئەرەبلەر ۋە ئەرەب تىلىنى بىلگۈچىلەرگە ــ ماقالە ئاپتورى) تونۇش بولغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۆز ئانا تىلىنى ئەرەب گرامماتىكا قائىدىلىرى بىلەن چۈشەندۈرۈشكە ۋە ھەتتا تۈركىيە تىلشۇناسى ئەخمەد جەۋدەر ئوغلى ئېيتقانىدەك: «ئەرەب گراممانىكا قائىدىلىرىنىڭ ئىچىگە سىغدۇرۇشقا مەجبۇر بولغان. بۇ جەھەتتىن ئەرەب گراممانىكىسىدىن ۋاقىپ بولماستىن، ‹دىۋان›دىن پايدىلانماق مۇشكۈلدۇر.»[42] سۆزلەرنىڭ ئىستېمال مەنىلىرىنى تولۇق بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئىخچام جۈملىلەرنى تۈزگەن؛ بىر سۆزلەمگە تەئەللۇق

هېكمەتلىك سۆز، قاپىيىلىك نەسىر (سەجئە)؛ تەمسىل، قوشاق ـ بېيىت، شېئىر (رەجەز)گە ئوخشاش ئىپادە ۋاستىلىرىدىن كەڭ پايدىلانغان.

ئەمدى، «دىۋان»نىڭ مەزمۇنىنى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت دەپ پەرەز قىلىمىز:

1. تۈركىي قەبىلىلەر تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغان ۋە بۇ قەبىلىلەر ـ نىڭ تارىخىغا دائىر رىۋايەت تەرىقىسىدە مەلۇمات بەرگەن. شۇ زامانلاردا، تارىخقا ئىسلام پەلسەپىسى بىلەن قاراش ئاساسىي ئورۇندا تۇرغىنىغا قارىماي، تۈركىي خەلقىلەرگە دائىر بىرمۇنچە قەدىمكى رىۋايەتلەرنى يېزىپ قالدۇرغان، بۇ رىۋايەتلەر ئەرەب ـ ئەجەم سەييياھلىرىنىڭ يېزىپ قالدۇرغان خاتىرىلىرىگە ۋە خەنزۇچە يىلنامىلەردە قەيت قىلىنغان بەزى ۋەقەلەرگە توغرا كېلىدۇ. بەلكى بۇلارنىڭ مۇجمەل بولغان جايلىرىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا يارىدەم بېرىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار توغرىسىدىكى رىۋايەت مىلادىدىن تۆت ئەسىر ئىلگىرى ئۇلارنىڭ ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن بىلەن تۇتۇشقانلىقىدىن، شۇنىڭدەك «ئۆگە» توغرىسىدىكى رىۋايەتتىمۇ تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ئىسكەندەر بىلەن ئۇرۇشقانلىقىدىن خەۋەر بېرىدۇ. بۇ بايانلار تارىخىي پاكىتلارغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. مەھمۇت قەشقەرى ئەرەبچە ئەسەر يازغان ئاپتورلار ئىچىدە، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى توغرىسىدىكى مەلۇماتنى پەقەت كىتابلاردىنلا ئالماي، خەلق ئارىسىدىكى جانلىق پاكىتلار، رىۋايەتلەر ئاساسىدا يارىتىپ بەرگەن ئاپتور، مەھمۇت قەشقەرى ئۆز كىتابىدا ئۇرۇغ ـ ئايماق، بوي، سوي، قەبىلە، ئۇلۇس ناملىرىنىڭ قويۇلۇش مەنبەلىرىنى بېرىش بىلەن بىللە، ئەر ـ خوتۇن، باتۇر، بەگ، قۇل ـ چۆرە، خان

بالىلىرىغا بېرىلگەن ئاتالار ۋە خاقان ئاتىلىرىغا ئوخشاش ئانتروپونىملارنىمۇ بەرگەن. شۇڭا، «دىۋان»نى تىل-يېزىق قورالىلا ئەمەس، تارىخ كىتابى دېيىشكىمۇ بولىدۇ.

2. تۈركىي قەبىلىلەر ياشىغان جايلار، بولۇپمۇ قاراخانىلارنىڭ شۇ زامانىدىكى تېررىتورىيىسى، شۇنىڭدەك تۈركىي قەبىلىلەر بىلەن قوشنا ئەللەرگە دائىر جۇغراپىيە ناملارنىڭ مەشھۇرلىرىنى بەرگەن. بۇلاردىن بەزىلىرىنى ئەسەرنىڭ ئىچىدە بېرىش بىلەن بىللە، «دىۋان»غا ئىلاۋە قىلىنغان خەرىتىدىمۇ كۆرسەتكەن. بۇ ناملارنى پەقەت ئادەتتىكى نام سۈپىتىدىلا ئەمەس، ھەتتا بەزىلىرىنى بىرەر مۇھىم ۋەقەگە بېغىشلاپ تونۇشتۇرغان. بۇ ھەقتە شەرقشۇناس بارتولد مۇنداق دەيدۇ: «ئومۇمەن مەھمۇتنىڭ تۈرلۈك شەھەرلەرگە دائىر بەرگەن قىسقا مەلۇماتىدىن ھازىر بىزنىڭ ئىلكىمىزدە بولمىغان بىرمۇنچە تارىخىي ئەسەرلەر بۇ زاتنىڭ قولىدا بارلىقىنى ئۇقۇلىدۇ؛ بۇ ئەسەرلەر بولغان بولسا، بىز ئۇچۇن ناھايىتى ئەھمىيەتلىك بولاتتى. مەسىلەن، "المقنح"(مۇقەننا) دېگەن ئادەم ئەتراپىغا ئۇيۇشقانلار تۈركىدىغان "ئىنجۇ كەنت" شەھىرىنى بايان قىلىدۇ. بەلكى بۇ شەھەر ئەشۇ قەۋمىنىڭ تەۋەسىگە ئەڭ ئەسكەرلىرى باستۇرۇپ كىرىشى بىلەن خاراب بولغان. مۇقەننانىڭ قەۋمى ۋە بۇنىڭ تۈركلەر بىلەن ئىتتىپاقلىقىدىن ھەم ئەڭ خەلىپىلىكى ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشقانلىقىدىن بايان قىلىنغان ماتېرىياللاردا مۇنداق بىر جۇغراپىيە نام زىكىر قىلىنمايدۇ.»[43] دەرۋەقە، مىلادى 776 — 784-يىللىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيادا، قارشى دەريا ۋادىسىدا ئەڭ ئىشغالىيەتچىلىكىگە قارشى مۇقەننا رەھبەرلىكىدە خەلق ھەرىكىتى بولغانىدى.

مەھمۇت قەشقەرى شۇ زامانلاردا ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ شەھەرلىرىنى بىر-بىرلەپ ئاتاپ ئۆتىدۇ. بولۇپمۇ «خاقانىيە ئۆلكىسى» ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى چوڭ شەھەرلەرنىلا ئەمەس، ھەتتا مۇھىم يېزىلارنى ۋە قاتناش تۈگۈنلىرىنى، تاغ-سۇلارنى تولۇق يازغان. مەھمۇت قەشقەرى ئىسلام ئەللىرىگە دائىر مەلۇماتلارنى (ئەپسانىۋى قىسسىلارنى)ئەرەب-ئىسلام ماتېرىيالىلىرىدىن پايدىلانغان بولۇشى مۇمكىن؛ لېكىن تۈركىي خەلقلەر ياشايدىغان، بولۇپمۇ قاراخانىلار جۇغراپىيىسىگە دائىر بېرىلگەن مەلۇماتنى، شۇبھىسىز، ئۆزى تەكشۈرۈپ توپلىغان. «مەھمۇت قەشقەرىنىڭ جۇغراپىيە ساھەسىدە بەرگەن مەلۇماتى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كېلىدۇ، بۇ مەلۇماتنىڭ بىر قىسمى ئارخېئولوگىيىلىك قېدىرىشلاردا ئېنىقلانماقتا.[44]

مەھمۇت قەشقەرى تۈركىي خەلقلەرنىڭ توپونومىك ناملىرى ۋە ئېتنولوگىك، ئانتروپونىمىك تۈرق-ھالەتلىرىگە دائىر سۆزلەرنى مۇمكىنقەدەر ئىپادىلەپ بېرىشكە تىرىشقان. تىلنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى بولغان توپونومىستىكانى ئالاھىدە دىققەت نەزەرىدە تۇتقىنىغا قاراپ، مەھمۇت قەشقەرىنى تۈركىي توپونومىستىكا تەتقىقاتچىلىقىنىڭ ئاتىسى دېيىشكە مۇناسىپتۇر. بۇ ساھەدە، مەھمۇت قەشقەرى بىرىنچى بولۇپ تۈركىي خەلقلەر ياشىغان رايونلارنىڭ خەرىتىسىنى خاقانىيىنى مەركەز قىلغان ھالدا سىزىپ بەرگەن. بۇ جەھەتتىن تۈركىيە تىلشۇناسلىرىدىن ئەخمەد جەۋدەت ئوغلىنىڭ مۇنۇ پىكرى كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىدۇ: «XI ئەسىر تۈركىي تىللار فىلولوگى مەھمۇت قەشقەرى سىزغان دۇنيا خەرىتىسىگە ئۆز خاقانى تۇرغان شەھەرنى دۇنيانىڭ ئوقىي دەپ قىياس قىلغان ۋە يەر

شارىنى شۇنىڭغا قاراپ تەيىن تاپقۇزغان.»[45] دەرۋەقە، ئاپتور «دائىرە» دەپ ئاتىغان بۇ خەرىتە ئاسىيانىڭ شۇ كەمگىچە يېتىپ كەلگەن ئەڭ تولۇق ۋە قەدىمكى خەرىتىسىدۇر. بۇنىڭدا تاغلار، دېڭىز ـ كۆل ۋە دەريالار ئاددىي ۋە گېئومېترىك شەكىلدە ئىپادىلەنگەن؛ ئوردۇكەنت (كاشغەر» ۋە قۇزئوردا (بالاساغۇن) شەھەرلىرىدىن باشقا مۇھىم شەھەرلەر ھەم قەبىلە ـ ئۇلۇسلارنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرى كۆرسىتىلگەن.

3. «دىۋان»دا نۇرغۇنلىغان سۆزلەرنىڭ ئىستېمال مەنىسىنى جانلىق ئىپادىلەش ئۈچۈن، ئەدەبىي پارچىلارنى بەرگەن. بۇ پارچىلار بىز ئۈچۈن تۈركىي خەلقلەرنىڭ قەدىمكى باي ئەدەبىي مىراسلىرىنىڭ نەمۇنىلىرى سانىلىدۇ. تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا ئوغۇز ۋە ئەفراسىياپقا ئوخشاش قەھرىمانلار توغرىسىدىكى ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرگەن مەرسىيە ۋە مەدھىيىلەردىن مەھمۇت قەشقەرى بىزگە ناھايىتى ئاز بولسىمۇ، ئىنتايىن قىممەتلىك پارچىلارنى يەتكۈزۈپ بەردى. «دىۋان»دا بېرىلگەن ھېكمەتلىك سۆزلەر، يەنى ماقال ـ تەمسىللەر 290 دىن ئاشىدۇ.[46] بۇنداق ھېكمەتلىك سۆزلەر دۇنياغا ۋە مەئىشەتكە قانداق قاراشنى بىلدۈرىدىغان، يىراق ئۆتمۈشتىكى ئىجتىمائىي ئەخلاق نورمىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان پەلسەپىۋى مەزمۇنلۇق ئىپادىلەردۇر.

«دىۋان»غا تۈرلۈك تېمىدا جەمئىي 242 كۈپلېت ئەدەبىي پارچە كىرگۈزۈلگەن (I جىلددىدا 117، II جىلددىدا 48، III جىلددىدا 77 كۈپلېت). بۇ ئەدەبىي پارچىلار مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن تۆت چوڭ تۈركۈمگە بۆلۈنىدۇ: بىر بۆلۈكى مەرسىيە، يەنى ئالپ ئەرتوڭا ۋە باشقا قەھرىمانلار توغرىسىدىكى مەرسىيەلەردىن

پارچىلار؛ ئىككىنچى بۆلۈكى، داستانلار، يەنى تاڭغۇتلار بىلەن بولغان جەڭ، قەبىلىلەر ئارا توقۇنۇشلار، دىنىي مۇناسىۋەت تۈپەيلىدىن مۇسۇلمان بولغان «تۈركلەر»نىڭ ئۇيغۇر «تات»لارغا قارشى قىلغان يۈرۈشلىرى، تۈركەشلەر ۋە ياباقۇلار بىلەن بولغان ئۇرۇش، جۇملىدىن توققۇز ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىكى چوڭ قەبىلىلەرنىڭ ئۆزئارا قىلىشقان جەڭ ـ جېدەللىرى ھەققىدىكى داستانلار ـ دىن پارچىلار؛ ئۇچىنچى بۆلۈكى، مۇھەببەت ۋە ئەمگەك قوشاقلىرى، تەبىئەت تەسۋىرلىرى، تۇغۇلغان ئەل ـ يۇرتنىڭ مەنزىرىلىرى؛ تۆتىنچى بۆلۈكى، پەندنامە، ساقىنامە ۋە ئوۋچىلىق توغرىسىدىكى قوشاقلار (مۇنداق قوشاقلارنىڭ بەزىلىرى ناھايىتى يىراق ئۆتمۈشنى، ھەتتا ئانىلىق جەمئىيەت مەنزىرىسىنى ئەسلىتىدۇ).[47]

XI ئەسىردە ئەرەب تىلىنىڭ بەلاغەتى ۋە پارىس تىلىنىڭ نۇكتىپەردازلىقى ئالدىدا، تۈركىي تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە قۇدرەتىنى نامايان قىلغان (مۇقەددىمىسىدە ئېيتىلغانىدەك: «بۇغراخان تىلىدا تۈركىي سۆز بىلەن» قەشقەردە يېزىلغان) «قۇتادغۇبىلىك»، شۇنىڭدەك قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەدەبىي يادىكارلىقلار بىلەن بىللە «دىۋان»دىكى ئەدەبىي پارچىلار ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەدەبىي مەھسۇلاتلىرىدىن قالغان مىراستۇر؛ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى شېئىرىيەتنىڭ مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىكى مىسلىسىز نەمۇنىلىرىدۇر.

4. يېزا ئىگىلىكىگە دائىر سۆزلەر (زىرائەتلەر، ھەر جايدا ئۆسىدىغان گىياھ ـ دەرەخلەر)، چارۋا مال ۋە مال دوختۇرلۇقىغا دائىر سۆزلەر، ھەر خىل ھايۋانات، ئۇچار قاناتلار ۋە ھاشارەتلەردىن كۆپ ئۇچرايدىغانلىرىنىڭ نامىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى

تونۇشتۇرۇلغان.

5. «دىۋان»غا كىرگۈزۈلگەن ھۈنەر ـ سەنئەتكە دائىر سۆزلەردىن 10 ـــ 11 ـ ئەسىرلەردە قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ ئىنتايىن تەرەققىي ئەتكەنلىكىنى، قول سانائەتتە ئىش تەقسىماتىنىڭ ئىنتايىن ئىنچىگە بولغانلىقىنى، ھۈنەرۋەنلىك سەنئىتىنىڭ خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەنلىكىنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. بۇنداق سۆزلەر ئىچىدە قورال ـ ياراغ، مەدەنىچىلىك (كانچىلىق) ئاتالغۇلىرى ئالاھىدە دىققەتكە سازاۋەردۇر.

ئۇيغۇر ۋە بەزى تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ خېلى بۇرۇنلا شەھەر ـ قورغان سېپلىپ ئولتۇراقلاشقانلىقى توغرىسىدىمۇ بەزى مەلۇماتلارنى بەرگەن.

6. «دىۋان»دا كالېندارچىلىق ۋە ئاسترونومىيىگە دائىر مەلۇ ـ ماتلار بېرىلگەن؛ يىللارنى مۆچەل بىلەن ھېسابلاش ئۇسۇلىنىڭ ناھايىتى قەدىمدە پەيدا بولغانلىقى توغرىسىدىكى رىۋايەتنى بىزگە يېزىپ قالدۇرغان ۋە مۆچەل يىلنىڭ ئىشلىتىلىش يولىنى كۆرسەتـ كەن. بۇ چاغقىچە، تۈركىي خەلقلەرنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچى بەزى ئاپتورلار مۆچەل يىل ھېسابىنى تۈركىي خەلقلەر باشقىلاردىن ئۆگەنگەن، دېگەن بىر تەرەپلىمە پىكىرنى ئالغا سۈرۈپ كېلىشكەنىدى. بۇ پىكىرلەر «دىۋان» تېخى كىشىلەرگە مەلۇم بولمىغان ۋاقىتـ تىكى قاراشلارنىڭ ئىپادىسى ئىدى. شۇنىڭدەك، مەھمۇت قەشقەرى كۆچمەنچى تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ئاي ۋە ھەپتە ـ كۈنلەرگە نام قويۇشىنى چەتتىن (سوغدىلاردىن) ئۆگەنگەنلىكىنىمۇ ئەسلىتىپ ئۆتكەن.

11 ـ ئەسىرگىچە تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە خېلى مەدەنىيەتلىك

هېسابلانغان ئۇيغۇرلار ئاسترونومىيە ھەققىدە خېلى تەتقىقات ئېلىپ بارغان؛ پەلەك بۇرچلىرى ۋە سەييارىلەرنى تەتقىق قىلغانلىقىنىڭ ئىسپاتىسى سۇپىتىدە ناھايىتى نۇرغۇن يۇلتۇزلارغا ئىسىم قويغانىدى.

ئاللىقاچان ئولتۇراقلىشىپ بولغان شەرقىي ئۇيغۇرلار، شۇنىڭدەك «خاقانىيە» خەلقى، ئورخۇن ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئابىدىلەر ۋە تۇركىي خەلقلەردىن يېتىشىپ چىققان مەشھۇر ئالىم ئەبۇ رەيھان بىرۇنى (مىلادى 972 — 1049 - يىللار)دىن بۇيان مەلۇم بولغان تۇركىي كالېندارنى قوللىنىپ كەلگەنىدى. بولۇپمۇ 12 ھايۋانلىق كالېندارىنى «مۆچەل يىلى»نى غەربىي تۇركىي قەبىلىلەر توققۇز ئۇيغۇرلار-دىن ئۆگەنگەنلىكىنى مەھمۇت قەشقەرى تۈرك خاقانى ئوۋغا چىقىپ پۈتۈن ھايۋانلارنى ئىلى دەرياسىغا ھەيدەتكەن، دېگەن مەزمۇندىكى رىۋايەت بىلەن ئىشارەت قىلىپ بەرگەن.

7. ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ مەدەنىي ھاياتىغا، ماددىي تۇرمۇشىغا دائىر خېلى ئەھمىيەتلىك مەلۇماتلار بېرىلگەن. مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»دا ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر ياخشى كۆرىدىغان ئايرىم غىزالارنى ئېتىش يوللىرى، مەي ئېچىتىش ئۇسۇللىرى، مۇزىكا ۋە چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ ناملىرى، نەققاشلىق-ئويمىكارلىق ئاتالغۇلىرى، كىيىم-كېچەكلەر، زىننەت بۇيۇملىرى، كىشىلەرنىڭ ئولتۇرۇش-قوپۇشلىرىغا دائىر ئەدەبىلەرنى سۆزلەم تەرىقىسىدىلا بېرىپ قالماي، بەلكى چۈشەندۈرۈپ يازغان. ھەتتا مەدەنىي ھاياتنىڭ يۇقىرى سەۋىيىدە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدىغان بەزى ئاددىي پاكىتلارنىمۇ بەرگەن. مەسىلەن، ئايالىلارنىڭ بېغىرداق تاقايدىغانلىقى، كىيىم-كېچەكلەرگە دەزمال سالىدىغانلىقى-

نەمۇ ئالاھىدە تونۇشتۇرغان.

بۇلاردىن باشقا، تۈركىي قەبىلىلەر ئارىسىدا كەڭ قوللىنىلىدىغان ئەرلەر ئىسىملىرىنىمۇ تونۇشتۇرغان. چۈنكى ئاپتور ياشاۋاتقان مەزگىلدە، ئىسلام دىنى مۇناسىۋىتى بىلەن ئەرەبچە ئىسىم قويۇش ئادەتكە ئايلىنىۋاتقانىدى. شۇڭا مەنىلىك تۈركىي ئىسىملارنىمۇ ئەرەبلەرگە تونۇشتۇرغان.

تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرگىچە بولغان دىنىي ئېتىقادلىرىغا دائىر مەلۇماتلارنى بىلدۈرىدىغان سۆز ۋە ئىزاھلار بېرىلگەن.

8. «دىۋان»دا تىبابەتچىلىككە دائىر مەلۇماتلارمۇ بار؛ ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۆسۈملۈك ۋە مېنېرال دورىلىرىنى كەڭ ئىشلىتىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان ئاتالغۇلار كىرگۈزۈلگەن. شۇنىڭدەك ئادەتتىكى ۋە كەڭ تارقىلىدىغان كېسەللەر توغرىسىدىمۇ چۈشىنىكلەر بېرىلگەن، مەسىلەن، «سىغۇن ئوت» (خەنزۇچە رېنشېن، پارسچە سەترەنگ)دىن پايدىلىنىشىمۇ خېلى بۇرۇنلا تەتقىق قىلىنغانلىقى مەلۇم.

9. «دىۋان»دا ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشىغا دائىر قەدىمكى ۋە ئۆز زامانىسىدىكى ئاتالغۇلار، شۇنىڭدەك ھاكىمىيەت دەرىجىلىرى، ھۆكۈمرانلارنىڭ تەبىقىلىرى ۋە ئۇنۋانلىرى خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. جۈملىدىن ھەربىي تۈزۈم، جەڭ ۋە تاكتىكا توغرىسىدىكى سۆزلەرمۇ بار. ھەربىي قوشۇنىغا دائىر («سۇبىتىك» — قوشۇننىڭ ئايلىق دەپتىرى دېگەنىدەك) ئاتالغۇلار شۇنى بىلدۈرىدۇكى، بۇ زاماندا، قەدىمكى چارۋىچىلىق ـ كۆچمەنچىلىك دەۋرىدىكىدەك ھەربىي يۈرۈش زۆرۈرىيىتى بىلەن پۈتۈن قەبىلە ئەسكەر بولماستىن، بەلكى مۇنتىزىم قوشۇن بارلىققا كەلگەن؛ ھەربىي تاكتىكىنى تەتقىق

قىلغۇچى ۋە ھەربىي مەشىق ئۇگەتكۈچى مەخسۇس ئەمەلدارلار بولغان.

10. يۇقىرىدىكى ساھەلەرگە ئائىت تىل بايلىقلىرى گەۋدىلىك ۋە نۇقتىلىق كۆرسىتىلگەندىن باشقا، «دىۋان»نىڭ يەنە بىر ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ بۇ ئۇلۇغ ئەسىرىدە، (كىتابنىڭ بېشىدىن تارتىپ ئاخىرىغىچە زۆرۈر بولغان جايلارنىڭ ھەممىسىدە) «خاقانىيە تىلى»نىڭ فونېتىكىلىق ـ گرامماتىكىلىق قانۇنىيەتلىرى ۋە لېكسىكولوگىيىسىنى ئاساس قىلغان ھالدا، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر تىللىرىنىڭ فونېتىكا ـ گرامماتىكا قائىدىلىرىنى ناھايىتى ئىخچام ـ ئۇقۇشلۇق چۈشەندۈرگەن. ئۇرخۇن ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئابىدىلەر ۋە ئۇيغۇرچە تۈرپان تېكستلىرى 19 ـ ئەسىر ئاخىرىدىن باشلاپ تېپىلىپ، ياۋروپادا تۈركىي تىللار بويىچە تەتقىقات كەڭ قانات يايغاندىن بۇيان مۇجمەل بولۇپ كەلگەن نۇرغۇن مەسىلەر «دىۋان»نىڭ تېپىلىشى بىلەن ئايدىڭلاشتى. شۇ چاغقىچە كۆز قاراشلىرى مۇجمەل بولغان مەشھۇر تۈركۈلوگلارمۇ چۈشەنچىلىرىنى «دىۋان» بىلەن روشەنلەشتۈرۈۋالدى. مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»دا ئەڭ ئومۇمىي بولغان فونېتىكىلىق، گرامماتىكىلىق قائىدىلەرنى بەرگەندىن باشقا يەنە «تۈركىي تىللار نەھۋىسىنىڭ جەۋھەرلىرى» دېگەن مەخسۇس كىتاب يازغانلىقىنى ئەسلىتىپ ئۆتكەن. ئەپسۇسكى، بۇ كىتاب تېخىچە يورۇقلۇققا چىقمىدى.

سىلىشتۈرما تىلشۇناسلىق ياۋروپادا 19 ـ ئەسىردە باشلانغان بولسا، شەرقتە خېلى بۇرۇنلا ۋۇجۇتقا كەلگەنىدى. مەملىكىتىمىزدە تاڭ سۇلالىسىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرىدىلا، ئۇيغۇرلارنىڭ شەرقىي

قىسمى خەنزۇچىدىن پەلسەپىۋى، دىنىي، سىياسىي ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلىش ئېھتىياجى بىلەن، سېلىشتۇرما لۇغەتلەر تۈزۈشكە باشلىغانىدى. يېقىندا، تۈرپاندا تېپىلىغان خەنزۇچە-ئۇيغۇرچە لۇغەت پارچىلىرى (تەخمىنەن 7-ئەسىرگە تەئەللۇق) 8-ئەسىردىكى «كۈل تېكىن»، «تۇن يوقۇق» ئابىدىلىرىنىڭ تۈركچە بىلەن خەنزۇچە ئىككى تىلدا پۈتۈلگەنلىكى شۇنى ئىسپاتلايدۇ. 11-ئەسىردە بولسا ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇت قەشقەرى بۇ پەننى يېڭى باسقۇچقا كۆتۈرگەنىدى. چۈنكى مەھمۇت قەشقەرى بۇ ئۆلىمەس ئەسىردە، تۈركىي تىللار بىلەن ئەرەب تىلىنى سېلىشتۇرغاندىن باشقا تۈركىي تىللارنىمۇ ئۆز ئارا سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلغان. بۇ ئىلمىي پائالىيەت كېيىنمۇ داۋام قىلدى. 15-ئەسىردە مىڭ خاندانلىقى زامانىدا ئۇيغۇر ۋە باشقا قېرىنداش مىللەتلەر تىللىرى بىلەن خەنزۇ تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ قىسقىچە سېلىشتۇرما لۇغىتى ئىشلەنىدى. 18-ئەسىردە، چىن سۇلالىسىدىن چىيەنلۇڭ خانىنىڭ تەھرىرلىكىدە «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» تۈزۈلدى.

ھالبۇكى، غەربتە بولسا (پەقەت ئەرەبلەرنىڭ گرامماتىكا مەسىلىلىرى ۋە يۇنانلارنىڭ ستىلىستىكا-لوگىكا جەھەتتىكى ئىلمىي پائالىيەتلىرىنى مۇستەسنا قىلغانىدا)، سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ تارىخىغا ئانچە ئۇزۇن بولمىدى. تۈركولوگىيە ساھەسىدىكى سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق بولسا تېخىمۇ يېقىنقى زامانىدا باشلانغان خىزمەتتۇر.

قىسقىسى، مەھمۇت قەشقەرى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر، بولۇپمۇ قاراخانىلار جەمئىيىتىنىڭ رېئال تارىخىي قىياپىتىنى لۇغەتشۇناسلىق بىلەن تەسۋىرلەپ بەردى. شۇنىڭ ئۈچۈن، «دىۋان»نى

ئىنسكلوپېدىيە دېسىمۇ مۇبالىغە بولمايدۇ.

دۇنيادىكى ماددىلار تۈرلۈك ـ تۈمەن ۋە ماددىي بايلىقمۇ ناھايىتى نۇرغۇن بولىدۇ، لېكىن ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ ۋە خىلىمۇخىل بولغىنى ـ روھىي بايلىقتۇر. «دىۋان» بىلەن «قۇتادغۇبىلىك» ئەنە شۇنداق مەڭگۈ دات باسمايدىغان، بارغانچە قىممىتى ئاشىدىغان ئېسىل گۆھەردۇر. بۇ ئىككى نادىر ئەسەر يالغۇز قاراخانىلار خەلقىدىن بىزگە قالغان مەدەنىي مىراس بولۇپ قالماستىن، بارلىق تۈركىي خەلقلەرنىڭ يىراق ئۆتمۈشىنى تىل ماتېرىياللىرى بىلەن يورۇتۇپ بەرگەن مەنىۋى بايلىقتۇر. بىزگە مەلۇم، ئىشلەپچىقىرىش كىشىلەرنىڭ ئەمەلىي ئىقتىدارىنىڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە، كىشىلەرنىڭ تۇرغان شارائىتى تەرىپىدىن، ئىلگىرى ھاسىل قىلغان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرىپىدىن، ئۇلار ئۆزلىرى ئىجاد قىلماي بەلكى ئىلگىرىكى ئەجدادلىرى ئىجاد قىلىپ ئۆزلىرىگىچە يېتىپ كەلگەن تۇرمۇش شەكلى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. دېمەك، بۇ ھال، ماددىي ئىشلەپچىقىرىشقا قارىغاندا، مەدەنىيەت ـ سەنئەت جەھەتتە تېخىمۇ ئۇچۇق گەۋدىلىنىدۇ. 11 ـ ئەسىرگىچە بولغان ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىنى، روھىي قىياپىتىنى، دۇنياغا قاراشلىرىنى، ئەخلاقىي پەزىلەتلىرىنى «قۇتادغۇبىلىك» تىلىنىڭ ئەدەبىيات ۋاستىسى بىلەن بىزگە ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن بولسا، «دىۋان» جانلىق تىل ماتېرىياللىرى ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرۈپ بەرگەن. «دىۋان» ۋە «قۇتادغۇبىلىك»نى تەتقىق قىلغۇچى بەزى ئالىملار بۇ ئىككى ئەسەرنى تىل جەھەتتە بىر ـ بىرىدىن پۈتۈنلەي باشقىچە بولغان ئىككى خىل ئەسەر، دەپ قاراپ كەلدى. بارتولد (Barthold) نىڭ دېيىشىچە: «ھارتمان (M·Hartman) بالاساغۇنلۇق يۈسۈپنىڭ

ئەسىرى بولغان «قۇتادغۇبىلىك» بىلەن «دىۋان» ئارىسىدا ئاساسىي بىر پەرق بار، دەپ قارايدۇ، بىرىنچىسىنى ساراي ئەدەبىياتى دائىرىسىگە، ئىككىنچىسىنى خەلق ئەدەبىياتى ئۆرنەكلىرىگە نىسبەت قىلىدۇ، ھارتمان بۇ قارىشىدا ئانچە ھەقلىق بولمىسا كېرەك». «قۇتادغۇبىلىك» — 11 ـ ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ بەدىئىي ئىپادىسى؛ «دىۋان» بولسا ئەدەبىي ۋە جانلىق تىلنىڭ مۇجەسسىمى. ئۇلۇغ شائىر يۈسۈپمۇ ئۆزىنىڭ ئەسىرىدە خەلق تىلىدىكى ھېكمەتلىك سۆزلەردىن، جانلىق ئىپادە ۋاستىلىرىدىن، خەلقنىڭ مۇبالىغە ۋە ئوخشىتىشلىرىدىن ناھايىستى كەڭ پايدىلانغان. شۇڭا، «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ تىلىمۇ خۇددى «دىۋان»دا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن تىلنىڭ ئۆزىدۇر، شۇ زامانداشقى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ سىياسىي ھاياتىنى بەدىئىي ۋاستە بىلەن ئەكس ئەتتۈرگەن داھىيانە ئەسەردۇر.

تۈركىيىلىك ئا. جەفەر ئوغلى شۇنداق دەيدۇ: «دىۋانۇ لۇغاتت تۈرك»نىڭ پۈتكەن ۋاقتى «قۇتادغۇبىلىك»تىن تەخمىنەن سەكسىز يىل كېيىندۇر. ھالبۇكى، مەھمۇتنىڭ تۈرك تىلىغا ئائىت مۇنداق چوڭ ئەسەر («قۇتادغۇبىلىك»)دىن خەۋەر تاپماسلىقى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ. مەھمۇت ئۆز ئەسىرىدە، بۇ تىل يادىكارلىقى توغرىسىدا ھېچنەرسە دېمەيدۇ. ئەگەر ئۇنى ئوقۇغان بولسا، چوقۇم بۇ ئەسەردىنمۇ مىساللار ئالغان بولاتتى.»

ھالبۇكى، مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىگە مەلۇم بولغان (ئۆزى تونۇغان ـ بىلگەن) تۈرك يۇرتلىرىدىن چىققان ئالىملارنى «دىۋان»دا ئەسلەپ ئۆتكەن. مەسىلەن، «تىركن (Tərkən) — «شاش»نىڭ ئىسمى دەپ كېلىپ، «ئەبۇ بەكرى قەففال — شاشى مۇشۇ شەھەردە

تۇغۇلۇپ ئۆسكەن» دەيدۇ؛ شۇنىڭدەك «دىۋان»دا، «چوچۇ» دېگەن بىر شائىرنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ، «بىر تۈرك شائىرىنىڭ ئىسمىدۇر» دەيدۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ھەققىدە ھېچنەرسە دېمەيدۇ.

6. خاقانىيە تىلى

مەھمۇت قەشقەرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى تۈزۈشتە: پۈتۈن تۈركىي تىللارغا ئورتاق بولغان بىر ئەدەبىي تىل نورمىسى ئاساس قىلىنىشى شەرت ئىكەنلىكىنى ۋە ئەرەبلەرگە تۈركىي تىلىنى تونۇشتۇرۇشتا، ئەلبەتتە ئەنە شۇنداق ۋەكىللىك خاراكتېرىدىكى تىلنى تونۇتۇش شەرت ئىكەنلىكىنى ئوبدان چۈشەنگەن! شۇڭا، ئۇلۇغ تىلشۇناس لۇغەت ئۈچۈن تىل ماتېرىياللىرى توپلاشقا كىرىشكەندىن تارتىپ، تاكى ئۇنى رەتلەپ، كىتاب شەكلىگە كەلتۈرگىچە، ھەر بىر سۆز ۋە ھەربىر تاۋۇش مەسىلىسىدە ئەدەبىي تىل نورمىسىغا قاتتىق رىئايە قىلغان.

11ـ ئەسىردە، بارلىق تۈركىي تىللارغا ئورتاق بولغان نورمال تىل يەنى يېزىق ئەدەبىي تىلى بار ئىدى. بۇ ئەدەبىي تىل «خاقانىيە تىلى» دەپ ئاتالغان ۋە 10ـ ئەسىردىن ئىلگىرى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئەنئەنىسىنى ساقلىغان ھالدا، يېڭى ئىجتىمائىي شارائىتتا شەكىللەنگەن ئەدەبىي تىل ئىدى.

تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچىسى خەلقىمىز جەھەتتىن بىر-قەدەر تۇراقلاشقان دەۋردىن يەنى 5ـ ئەسىردىن تارتىپ، ئۇلارنىڭ تىللىرى شەرقىي تۈركچە ۋە غەربىي تۈركچە دەپ ئىككى چوڭ قانات‌قا بۆلۈنگەنىدى. ئىسسىق كۆلنى مەركەز قىلغان «تېلېلەر»نىڭ

ئوك قانتى غەربىي تۈركچىدە، سول قانىتى شەرقىي تۈركچىدە سۆزلەشكۈچى قەبىلىلەر توپلىرى ئىدى. غەربىي قاناتتىكى قەبىلىلەر-نىڭ ئاساسىنى ئوغۇز تۈركمەنلىرى، قىپچاقلار تەشكىل قىلاتتى؛ شەرقىي قاناتتىكى قەبىلىلەر توپىنىڭ ئاساسىنى «توققۇز ئوغۇزلار» يەنى «توققۇز ئۇيغۇرلار» تەشكىل قىلاتتى، بۇلارنىڭ تىلى «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى» ئىدى.

10 ـ ئەسىردىن كېيىن مەھمۇت قەشقەرى دەۋرىدە، بۇ ئىككى گۇرۇپپا تىلدىن غەربىي تۈركچە «ئوغۇز تىلى» دەپ، شەرقىي تۈركچە «تۈرك تىلى» دەپ ئاتالدى. بۇ «تۈرك تىلى» قەدىمكى تۈرك (كۆك تۈرك) تىلى ۋە «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى» نىڭ داۋامى ۋە راۋاجى بولۇپ، قاراخانىلارنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسىدىكى چوڭ شېۋىنى ئاساس قىلغان ئورتاق ئەدەبىي تىل ئىدى. شۇڭا، مەھمۇت قەشقەرى قاراخانىلارنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسىدە ياشىغۇچى خەلقلەر-نىڭ تىلىنى ئومۇمىي ئەدەبىي تىلنىڭ ئاساسى سۈپىتىدە، ئۇنىڭغا «خاقانىيە تىلى» دەپ نام بەرگەن.

مەھمۇت قەشقەرى 9 ـــ 10 ـ ئەسىرلەردىكى ئەرەب سەييياھلىرى «توققۇز ئوغۇز» تىلى دەپ ئاتىغان تىلنى يەنى يېقىنقى زامان تۈركولوگلىرى «ئۇيغۇر ـ قارلۇق تىلى گۇرۇپپىسى» دەپ ئاتىغان تىلنى پەقەت ئۆزىنىڭ ئانا تىلى شۇ «تىل گۇرۇپپىسى»غا مەنسۇپ بولغىنى ئۈچۈنلا «خاقانىيە» تىلى دېگەن نام بىلەن يېزىق ئەدەبىي تىلى دەپ كۆرسەتكىنى يوق، بەلكى ھەقىقىي تىل پاكىتلىرى بويىچە ئىلمىي تەتقىق قىلىپ، ناھايىتى پرىنسىپال سۈرەتتە توغرا خۇلاسە چىقارغان. مەھمۇت قەشقەرى دەيدۇ:

1. «ئەڭ ئۇچۇق ۋە توغرا تىل پەقەت شۇ بىرلا تىلنى بىلىپ،

پارسلار بىلەن ئارىلاشمايدىغان ۋە چەت ئەللەر بىلەن بىرىش-كېلىش قىلمايدىغان كىشىلەرنىڭ تىلىدۇر. ئىككى تىل بىلىدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن ئارىلىشىپ قالغان كىشىلەرنىڭ تىلى بۇزۇق بولىدۇ. سوغداق، كەنچەك، ئارغۇ قەبىلىلىرى ئەنە شۇنداق ئىكىكى تىل بىلىدىغانلارغا كىرىدۇ». «ئىسپىجاب شەھىرىدىن تاكى بالاساغۇنغىچە بولغان پۈتۈن ئارغۇ شەھەرلىرى خەلقلىرىنىڭ تىللىرىدا نۇقسان بار»؛ «بالاساغۇنلۇقلار سۇغدچە ۋە تۇركچە سۆزلىشىدۇ. تىراز، بەيزا شەھەرلىرىنىڭ خەلقلىرىمۇ شۇنداق».

2. «تىللارنىڭ يېنىكى ئوغۇز تىلى، توغرىسى توخسى ۋە ياغما تىللىرى، شۇنىڭدەك ئىلى، ئىرتىش، يامار، ئەتىل ۋادىلىرىدىن ئۇيغۇر شەھەرلىرىگىچە بولغان جايلاردا ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ تىللىرىدۇر». «بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ پاساھەتلىك تىل خاقانىيەنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسىدىكى خەلقنىڭ تىلى ھېسابلىنىدۇ»، قەشقەر «... شەھەر ئىچى خەلقى خاقانىيە تۈركچىسى بىلەن سۆزلىشىدۇ».[48]

مەھمۇت قەشقەرنىڭ بۇ ھۆكمى بويىچە، شۇنداق خۇلاسىگە كېلىش مۇمكىن: «دىۋان»دا باشقا تۈركىي قەبىلىلەرگە نىسبەتەن ئېيتىلغان «تۈرك» ــ «خاقانىيە تۈركلىرى» (ئەرەبلەرنىڭ «ھەقىقىي تۈرك» دېگەنلىرى «خاقانىيە تۈركلىرى» دۇر ــ ئىدرىسى) [49] يەنى «توققۇز ئۇيغۇرلار»دۇر؛ باشقا تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ تىللىرىغا نىسبەتەن ئېيتىلغان «تۈركىي تىل» ــ ئومۇمىي نورمال ئەدەبىي تىل بولغان «خاقانىيە تىلى»نىڭ قىسقارتىلغان ئاتالغۇسىدۇر. بۇ تىل كېيىن «چاغاتاي تىلى» ۋە كېيىنچە «كاشغەر تۈركچىسى» دەپ ئاتالغان تىلدۇر.

ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆزبېك ئەدەبىلىرىدىن 20ـ ئەسىرنىڭ 20ـ

يىللىرىدا «دىۋان» توغرۇلۇق ئەڭ بۇرۇن پىكىر يۈرگۈزگەن پروفېسسور فىترەتمۇ شۇنداق دەيدۇ: «مەھمۇت قەشقەرىغە بىنائەن، ھىجرى بەشىنچى ئەسىردە تۈرك تىلى ئانچە-مۇنچە قەبىلىۋى ئايرىملارغا قارىماي، ئاساسەن ئىككى مۇھىم قولىغا ئايرىلغان: بىرىنچىسى ئوغۇز تۈركچىسى، ئىككىنچىسى يالغۇز تۈركچە ياكى خاقانىيە تۈركچىسىمۇ دېيىلىدۇ. مەھمۇت قەشقەرى دىۋاندا مانا شۇ خاقانىيە تۈركچىسىنى ئاساس قىلىپ ئالغان-دە، جايىي كەلگەچ، ئوغۇزچە سۆزلەرنى كۆرسىتىپ، ئىزاھ قىلىپ بارغان. ئۇنىڭ بۇ تەسنىپى بۇگۈنكى كۈندىمۇ ئاساس قىلىپ ئېلىنىشى زۆرۈر».

«خاقانىيە تىلى» ھەقىقەتەن قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ ئاساسىي ئەدەبىي تىلى ئىدى. بۇنداق بولۇشىغا بىرقانچە ئاساسلار بار ئىدى:

بىرىنچىدىن، قاراخانىلارنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسى پۈتكۈل شەرق ۋە غەرب ئىقتىسادىي ئالاقىلىرىنىڭ ئالمىشىش نۇقتىسى بولغىنىدەك، پۈتكۈل تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيىتىنىڭمۇ قوشۇلۇش تۈگۈنى ئىدى.

ئىككىنچىدىن، «خاقانىيە تىلى»دا، ناھايىتى باي ئەدەبىي مىراسلىق كلاسسىك ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېتەكچى رولى بولغانىدىن باشقا، غەربىي تۈركىي تىلىنىڭ ئوبدان ئاملىرىمۇ بار ئىدى. شۇڭا، شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىي خەلقلىرىنىڭ ئورتاق ئالاقە قورالىلىق رولىنى ئوينىغان.

تۈركىي تىللارغا ئومۇمىي بولغان فونېتىكىلىق، مورفولوگىيىلىك ۋە لېكسىكىلىق خۇسۇسىيەتلەر يېتەكچى شېئىرىدە مەركەزلىك ئىپادىلەنگەن. بۇ خۇسۇسىيەتلەر ئارقىلىق ئەدەبىي تىلىنىڭ سۆزلىرى بىلەن شېئىرلەردىكى سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇز ۋە مەنە جەھەتتىكى

پەرقلىرىنى ھەم گراماتىكىلىق، مورفولوگىيىلىك تۈزۈلۈشتىكى ئايرىملىرىنى ئېنىق ئاجرىتىۋالغىلى بولاتتى؛ تارىخىي تەرەققىيات نەتىجىسىدە، تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ تىللىرىدىكى سۆزلەردە، بارا-بارا ئۆزىگە خاس فونېتىكىلىق ۋە مورفولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكلەر ۋە سىمانتىكىلىق پەرقلەر كېلىپ چىققان؛ بۇ نۇقتىلارنى پەقەت «خاقانىيە تىلى»دىكى سۆزلەرگە سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ئېنىقلاش مۇمكىن.

ئۇچىنچىدىن، ئومۇمىي تۈركىي خەلقلەر ئۇچۇن ئورتاق بېزىق بار ئىدى؛ بۇ بېزىق تۈركولوگىيە ساھەسىدە «قەدىمكى ئۇيغۇر بېزىقى» دەپ ئاتىلىدۇ. مەھمۇت قەشقەرىمۇ بۇنى كىتابنىڭ بېشىدىلا ئېنىق كۆرسەتكەن: «قەدىمدىن بېرى، قەشقەردىن يۇقىرى چىنغىچە بولغان ھەممە تۈرك يۇرتلىرىدا، بارچە خاقانلار ۋە سۇلتانلارنىڭ يارلىقلىرى ھەم خەت-ئالاقىلىرى ئەنە شۇ بېزىقتا بېزىلىپ كەلگەن.»[50] ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تۈزۈپ چىقىلغان ۋە ئۇزاق يىللار داۋامىدا ئىشلىتىلىپ، قېلىپلاشقان بۇ بېزىق ئومۇمىي تۈركىي تىللار ئۇچۇن خېلى مۇكەممەل بېزىق ئىدى. بۇ بېزىقتا ناھايىتى نۇرغۇن دىنىي ۋە دۇنياۋى ئەدەبىيات نەمۇنىلىرى ۋۇجۇتقا كەلگەن. قاراخانىلار دەۋرىدىمۇ قەدىمكى ئۇيغۇر بېزىقى دۆلەت بېزىقى ئىدى.

دېمەك، «قاراخانىلار دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋردىكى ئۇيغۇر تىلى... ئۇيغۇر، تۈركەش، ياغما، قارلۇق قەبىلىلىرى ئوتتۇرىسىدا شەكىللەنگەن»[51] ئەدەبىي تىل. مەھمۇت قەشقەرى «خاقانىيە تۈركچىسى» دەپ ئاتىغان ئەدەبىي تىل بىلەن «ساپ تۈركچە» بولغان ئۇيغۇر تىلى ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق پەرق يوق. مەھمۇت قەشقەرى زامانىسىدا شەرقىي ئۇيغۇرلار تېخى ئىسلام

دىنغا كىرمىسگەنىدى. «تات» سۆزىنى ئىز اھلىغاندا، «پۈتۈن تۈرك-لەرنىڭ نەزىرىدە، پارسچە سۆزلىشىدىغان كىشى... تات ـ توخسى. ياغمىلارنىڭ نەزىرىدە مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلار. مەن بۇنى ئۇلارنىڭ ئۆز يۈرتلىرىدا ئاڭلىدىم، تات تافىغاچ دەيدىكەن، بۇ ئۇيغۇر ۋە چىنلىق دېگەن بولىدۇ» دەپ، بىر قىسىم تۈركىي قەبىلىلەر مۇسۇلمان بولمىغان شەرقىي ئۇيغۇرلارنى «تات» دەيدىغانلىقىنى ئەسكەرتكەن. شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك شېۋىسىگە ئائىت سۆزلەرگە خۇددى «چىگىلچە»، «ئوغۇزچە» دېگەندەك، «ئۇيغۇرچە» دېگەن ئىز اھاتنى بەرگەن. ئەمما ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى ۋە تىلى ھەققىدە سۆزلىگەندە، ئۇلارنى چوڭقۇر ھۆرمەت بىلەن مەدھىيىلىگەن. بۇنى «ئۇيغۇر» ۋە «ئۆگە» سۆزلىرىگە بەرگەن ئىز اھلىرىدىن بىلۈۋىلىشقا بولىدۇ.

شۇنىڭدەك، «جمق qomuk» سۆزىگە ئىز اھ بېرىپ: «ئۇيغۇرلار ۋە مۇسۇلمان بولمىغان ھەممە خەلق مۇسۇلمانلارنى جمق ارى (Qomukəri) دەيدۇ» دەپ يازغان.

11 ـ ئەسىردىكى يېڭى تارىخىي شارائىتتا «خاقانىيە تىلى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ فونېتىكا، گراماتىكا ۋە لېكسىكا جەھەتلەردىكى ئۆزگىچىلىكلىرىنى تۆۋەندىكىچە كۆرسىتىش مۇمكىن.

فونېتىكىلىق ئۆزگىچىلىكلىرى:

سوزۇق تاۋۇشلار سىستېمىسىدا، بۇ ئەدەبىي تىلنىڭ ئالاھىدە ئۆزگىچىلىكلىرىدىن بىرى بىر قىسىم تۈركىي تىللاردىكى "ئې ـــ e" تاۋۇشىنىڭ ئورنىغا "ئە ـــ ə" تاۋۇشىنىڭ قوللىنىلىشىدۇر. «خاقانىيە تىلى» بىلەن باشقا تۈركىي تىل شېۋىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى بۇ ئالاھىدىلىكنى مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»دا تەلەتۆكۈس ئەكىس

ئەتتۇرۇپ، ھەر بىر باب ۋە بۆلۈملەرنىڭ مۇۋاپىق جايلىرىدا بۇ تاۋۇشنىڭ توغرا تەلەپپۇز قىلىنىشىنى ئۆگىتىپ ماڭغان.[52] تۈركۈ-لوگلار كلاسسىك ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق تۈزۈلۈشىنى تەپسىلىي تەتقىق قىلىش نەتىجىسىدە، خاراكتېرلىك بەلگىلەردىن بىرى دەپ "ə" تاۋۇشىنى ئالاھىدە كۆرسەتكەن. بۇ قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بىلەن شېۋىلەر ياكى قەبىلىلەر تىللىرى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى بىلىشنىڭ مۇھىم تېمىسالىدۇر. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا قېلىن "a" تاۋۇشىنىڭ پاتالىشىش ھادىسىلىرى (كۆپ ھاللاردا) سۆز ئۇرغۇلىرى، سوزۇق تاۋۇشلار سىڭارمۇنىزمى ۋە شۇنىڭدەك فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر. ھازىرقى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى "e" تاۋۇشى يېقىنلىقى زامانداش "a" ياكى "ə" تاۋۇشىنىڭ پاتاللىشىشىدىن كېلىپ چىققانلىقىنى ھازىر "e"لاشتۇرۇپ ئېيتىلىدىغان سۆزلەرنىڭ ئېتىمولوگىيىسىدىن كۆرۈش مۇمكىن. ھەتتا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر ۋە خوتەن دىئالېكتلىرىنىڭ بىرقانچە رايونلىرىدىكى ئاھالە "ə" تاۋۇ-شىنى پاتاللاشتۇرماي، خۇددى «دىۋان»دا تىرانسكرىپسىيەلەنگەن تەلەپپۇز بىلەن ئېيتىدۇ. مەسىلەن:

«دىۋان»دا		ئۇلچى ياكى يېڭىساردا:
كلن	Kəlin	كەلىن
كرك	Kərək	كەرەك
ترك	tərək	تەرەك
كبز	Kəpəz	كەپەز
كرلكان	Kərilgən	كەرىلگەن — كەرىلدى

كەپلە　　كبلى Kəpəli

شەشۇك ـ يەشۇك　　سسشوك Səxük

10 ـــ 11 ـ ئەسسرلەردە بولسا، تۈركسي تىلىنىڭ غەربىي چوڭ دىئالېكتى (ئوغۇز ـ قىپچاق، سوۋار شېۋىلىرى)دە، ئومۇمەن ئەدەبىي تىلدا "ə" بىلەن ئېيتىلىدىغان سۆزلەر "e" بىلەن تەلەپپۇز قىلىناتـ تى. دەرۋەقە، مەھمۇت قەشقەرى دەۋرىدە، ئەدەبىي تىلدا سۆزـ نىڭ يېپىق بوغۇمدا كەلگەن "ə" تاۋۇشىنىڭ "ې" ۋاريانتىمۇ بولغان. سۆزنىڭ بىرىنچى ئوچۇق بوغۇمدىكى "a" ياكى "ə" تاۋۇشلىرى ئۇرغۇنىڭ ئاياقتىكى بوغۇملارغا يۆتكەلگەنلىكىدىن ئاجىزلىشىپ، "e" ياكى "i"غا ئالمىشىش ھادىسلىرى 11 ـ ئەسرـ دىمۇ كۆرۈلۈشكە باشلىغان. مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»دا ئايرىم سۆزلەردىكى "a" ياكى "ə" تاۋۇشنىڭ ئاجىزلىشىش ئەھۋالىنىمۇ كۆرسەتكەن. مەسىلەن: اقدى ـ əvdi (ئالدىردى)، ايقك ـ əvək (ئالدىراڭغۇ)[53]؛ "سوۋ كمينى اكردى ـ suv kəmini əgirdi(سۇ كېمىنى چۆگۈلەتتى): كما ـ نى ـ كمينى kəmə ـ ni ـ kəmini،[54] برون قندى ـــ burunqanadi (بۇرۇن قانىدى) دېگەن جۈملىدىكى «قندى»نى «قانادى» شەكلىدىمۇ يازغان.[55] بۇنداق ئوچۇق بوغۇمدا "a" "ə" نىڭ ئاجىزلىشىشى ئۇيغۇر تىلىغا خاس ھادىسە بولۇپ، بۇ ھادىسە كېيىنكى چاغلاردا كۆچىيىپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئالاھىدە بىر قانۇنىيەت بولۇپ شەكىللەندى.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسى، يەنى ئېغىز سوزۇقىتىن تەركىب تاپقان سۆزگە ئېغىز سوزۇق تاۋۇش بىلەن تۈزۈلگەن سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە قوشۇلغاندا، تۈپ سۆزنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشنىڭ

چۈشۈپ قېلىش هادىسىسى «خاقانىيە تىلى»دىمۇ بار. مەسىلەن، يۇغۇر (yuoqur) — يۇغرۇم (yuoqrum) — بىر يۇغرۇم اون (bir yuoqrum un)؛ يۈگۈر (yügür) — يۈگرۈم (yügrüm) ياكى يۈگرۈك (yügrük)[56].

مەھمۇت قەشقەرى ئۇزۇك تاۋۇشلار سىستېمىسى بويىچە ئەدەبىي تىل بىلەن شېۋىلەرنى پەرق ئېتىشتە، تۈپ سۆزلەرنى ئاساس قىلىپ، سۆزلەردىكى تاۋۇشلارنىڭ ئالمىشىپ كېلىش هادىسىلىرىنى نەزەردە تۇتقان. ئەدەبىي تىلدا، سۆزنىڭ بېشىدا كەلگەن "y" تاۋۇشىنى ئوغۇز، قىپچاق شېۋىلىرىدە ئېگىز سوزۇق "i"نىڭ ئالدىدا كەلگەندە ئومۇمەن چۈشۈرۈپ قوياتتى ياكى "j—ج"غا ئالماشتۇراتتى. «خاقانىيە تىلى»دا، ئېگىز سوزۇقلار ئالدىدا كېلىدىغان "y" تاۋۇشى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ مۇتلەق كۆپ شېۋىلىرىدە ئەينەن ساقلانغان. پەقەت قەشقەر شېۋىسىدە "y"غا يېقىن تاۋۇش "z—ژ" بىلەن ئالماشقان. ئەدەبىي تىلدا سۆزنىڭ ئاخىرىدا كەلگەن "y"نى بولسا، ئارغۇلار "n"غا ئالماشتۇرۇپ سۆزلەيدۇ. ئەدەبىي تىلدا سۆزنىڭ بېشىدا كەلگەن "m"نى ئوغۇز، قىپچاق ۋە سۇۋارلار "b"غا ئالماشتۇرىدۇ. ئەدەبىي تىلدا بەزى سۆزلەرنىڭ بېشىدا كەلگەن "t"نى ئوغۇز ۋە ئۇلارغا قوشنا قەبىلىلەر "d"غا ئالماشتۇرۇپ سۆزلەيدۇ. ئەدەبىي تىلدا بەزى سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدا كەلگەن "ɑ" تاۋۇشى شىمالىي ۋە غەربىي شېۋىلەردە "w" بىلەن ئالمىشىدۇ. ئەدەبىي تىلدا سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە كەلگەن "ż—ذ" تاۋۇشى توغرىسىدا مەھمۇت قەشقەرى خۇلاسلاپ شۇنداق دەيدۇ: ż—ذ تاۋۇشى ياغما، توخسى، ئوغۇز ۋە بەزى ئارغۇ تىلىرىدا شۇنىڭدەك چىنغىچە سوزۇلغان يەرلەردە ياشىغۇچى هەممە قەبىلىلەر-

نىڭ تىللىرىدا "y" قىلىپ سۆزلىنىدۇ؛ رۇمغىچە بولغان قىپچاق ۋە ئۇلارغا يېقىن جايلاشقان قەبىلىلەردە بۇ تاۋۇش "z"غا ئالمىشىدۇ. ھالبۇكى، شەرق ئۇيغۇرلىرى بولسا، خۇددى «خاقانىيە تىلى» دىكىگە ئوخشاش "z" ھالىتىدە سۆزلەيتتى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، بۇ تاۋۇش تۈرلۈك فونېتىكىلىق سەۋەبلەردىن، كۆپىنچە "y" ۋە بەزىدە "z"، "g" (j) q، "(t) d" ھەم "n"لار بىلەن ئالمىشىپ كەتكەن. مەسىلەن:

اذق	ażaq	ئاياق (ayaq) – ي y
اذنادى	ażnadï	ئاينىدى (aynidi) – ي y
اذكو	əżgü	ئەزگۈ (əzgü) – ز z
تذغون	tażoqun	تازغۇن (tazoqun) – ز z
اذت	ażut	ئوچ (oq–) – چ q
(اذتلاماق	ażutlamaq	ئوچۇملىماق (oqumlimak
اذرق	ażrik	ئېجرىق (ejrik) – ج j
اذز	əżiz	ئېگىز (egiz) – گ g
اذى	iżi	ئىگە (ige) – گ g
قذوغ	kużuoq	قۇدۇغ (kuduoq) – د d
بذج	bəżiq	بېدىش (bedix) – د d
كذكل	kűzgil	كۈتكىل (kütkil) – ت t

بۇ ئۇزاق زامانلىق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئايرىم سۆزلىرىدە يۈز بەرگەن فونېتىكىلىق ھادىسە ئۇيغۇر تىلىدا شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىي تىللارنىڭ مۇناسىۋىتىنى تولۇق ئىپادىلەنگەن.

«خاقانىيە تىلى»نىڭ يېتەكچى شېئىرىدە كىچىك تىل جارىكلىق

ئۇزۇك تاۋۇشى "غ" ياكى "گ"لار سۆزنىڭ بېشىدا كەلمەي، كۆپىنچە كېيىنكى بوغۇم بېشىدا ۋە سۆز ئاخىرىدا سوزۇق تاۋۇش ئالدىدا ئىشلىتىلەتتى. بۇ پۈتۈن ئۇيغۇر - قارلۇق گۇرۇپپىسى (جۈملە-دىن شەرقىي ئۇيغۇرلار) شېۋىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ تۈرىدىغان ئېنىق بەلگىلەردىن بىرى.

«خاقانىيە تىلى»دا "p" "t" "k" "q" تاۋۇشلىرى سوزۇق تاۋۇشلار ئارىلىقىدا كەلگەندە جاراڭلىقلاشماي ئۆز هالىتىدە ساقلىناتتى. هازىرقى زامان تۈركىي تىللارنىڭ ئىچىدە پەقەت ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر، خوتەن شېۋىلىرىدىلا بۇ خۇسۇسىيەت ساقلىنىپ كەلمەكتە. سۆز ياكى بوغۇم ئاخىرىدىكى "ɑ" "g" تاۋۇشلىرىنىڭ قوللىنىلىشىدا «دىۋان»دىكى تىل پاكىتلىرىدىن قارىغاندا، ئۇ زامانداشىمۇ هازىرقىدەك ئارىلاش ئەهۋال بارلىقى مەلۇم. بۇ هالەت هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر - خوتەن شېۋىلىرىدە (بولۇپمۇ خوتەن شېۋىسىدە) ساقلانغان.

گراماتىكىلىق ئۆزگىچىلىكلىرى:

10 — 11 - ئەسىرلەردىكى «خاقانىيە تىلى»نىڭ مەھمۇت قەشقەرى يىغىنچاقلاپ بەرگەن مورفولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتلىرىنى مۇنداق دەپ چۈشىنىش مۇمكىن.

ئەدەبىي تىلدا ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىسى lar/lər، ئوغۇز - قىپچاق تىللىرىدا dar/tar ياكى nar، كېلىش قوشۇمچىلىرىدىن چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى ئەدەبىي تىلدا din/tin، ئوغۇز - قىپچاق تىللىرىدا dan/tan ياكى nan؛ چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى iоɣ/ig ۋە uоɣ بىلەن ni ئەدەبىي تىلدا بۇرۇن ئارىلاش قوللىنىلىپ، بارا - بارا ni گە ئىخچاملاشقان، لېكىن ئوغۇز -

قىپچاق تىللىرىدا ئارىلاش قوللىنىلاتتى؛ يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى gə/kə،oɣa/ka ۋە ئىككىنچى شەخس ئىگىلىك قوشۇمچىسىنىڭ كېيىن a (nga) ياكى ə (ngə).

ئىسىملار ۋە ھەرىكەتنامىلارنىڭ كونكرېت ۋە ئابستراكت بېقىنىدىلىق (ئىگىلىك) كاتېگورىيىسىدە، ئەدەبىي تىلدىكى ئورتاق قوشۇمچە lïoɣ/lig بولسا، غەربىي ۋە شىمالىي تۈركىي تىللاردا lï ياكى tï كېلەتتى.

بۇلاردىن باشقا، ۋاستە قوشۇمچىسى birlə دىن بەزى چاغلاردا "r" چۈشۈپ قېلىپ، bilə ھالىتىگە كەلگەن؛ بۇ ئەدەبىي تىلدىكى ئورتاق قوشۇمچە بولۇپ، شىمالىي ۋە غەربىي تۈركىي تىللاردا birgə ياكى minən شەكلىدە قوللىنىلاتتى.

ئىككىلىنىش ۋە گۇماننى بىلدۈرىدىغان ارکى (ərki) يارەمچى سۆزى ئەدەبىي تىلدا سوئال مەزمۇنىنى بىلدۈرىدۇ، لېكىن بۇ يېتەكچى شېئىگە خاس بولۇپ، باشقا شېئىلەردە كەم ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، "ال كىلرمو ارکى (ol kəlirmu ərki) — "ئۇ كېلەرمىكىن".

مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»دا ئومۇمىي شېئىرلەرگە ئورتاق بولغان تۈپ سۆزلەرنى، ياسالما سۆزلەرنى ئۆز تەرتىپى بويىچە ئىزاھلاپ بەرگەن ۋە ياسالما سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈش قائىدىلىرىنى كېڭى كەلگەندە چۈشەندۈرۈپ ماڭغان. بولۇپمۇ پېئىللارنىڭ دەرىجىلىرىنى ۋە رايلىرىنى ئەدەبىي تىلنىڭ نورمىسى بويىچە ئىنتايىن تەپسىلىي كۆرسەتكەن. تۈركىي تىللاردا، بولۇپمۇ «خاقانىيە تىلى» دا، پېئىل ئەڭ مۇرەككەپ سۆز تۈركۈمىدۇر.

مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»دا، خۇسۇسەن II جىلددا كۆرسە-

تىشچە، ئەدەبىي تىلدا پېئىلنىڭ دەرىجىلىرى تۆت تۈرلۈك بولۇپ، جۈملىلەردە مەنىلەرنى ئىنچىكىلەپ پەرقلەندۈرۈشتە ئالاھىدە رول ئويناپدۇ. «دىۋان»دا بېرىلگەن پېئىل دەرىجىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جۈملىلەردە قانداق مەنىلەرنى ئاڭلىتىدىغانلىقىنى بىلىدۈرۈش ئۈچۈن كەلتۈرۈلگەن مىساللاردىن قارىغاندا، سۆزلۈككە شۇنداق باي بولغان ۋە بىر سۆزنىڭ ئاللىقانچە تۈسلىرى بولغان ئەرەب تىلىمۇ «تۈركىي» تىلىدىكى يەنى «خاقانىيە تىلى»دىكى پېئىل دەرىجىلىرىنى ئىزاھلاشقا يېتىشمەيۋاتقان. ھەتتا مەھمۇت قەشقەرى بۇ ئالاھىدىلىكنى ئەرەب تىلىنىڭ گرامماتىكىلىرىدىن ئاتالغۇلىرى بىلەن چۈشەندۈرۈشتە، ئەرەب تىلى گرامماتىكىسىدا بولمىغان قائىدە ۋە نامىلارنى ياساشقا مەجبۇر بولغان.

گرامماتىكىلىق ھادىسىلەردىن يەنە بىر ئالاھىدىلىك شۇكى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا بىرەر ئىش ـ ھەرىكەتنى ئىشلەش ئىشلىگۈچىنىڭ ھەققى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان كەلگۈسى زامان سۈپەتداش قوشۇمچىسى "غۇلۇق/گۈلۈك" «خاقانىيە تىلى»دا داۋاملىق ۋە كەلگۈللىنىلغان. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «دىۋان»دىكى تەبىرى بويىچە، «خاقانىيە تىلى»دا بىرەر ئىش ـ ھەرىكەتنى ئورۇندىغان ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكىنى ۋە ئىشلىگۈچىنىڭمۇ شۇ ئىش ـ ھەرىكەتنى ئورۇندىشقا قارار قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتداش پېئىلىنىڭ بۇيرۇق شەكلى ئاخىرىغا "غىلق (غۇلۇق)" (قاتتىق ئىيتىلىدىغان سۆزلەرگە)، "كىلىك ـ گۈلۈك" (يۇمشاق ئىيتىلىدىغان سۆزلەرگە) قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن، «ال بىر غىلىق اردى ـ ئول بارغۇلۇق ئەردى» دېگەن جۈملە «ئۇ بېرىشى كېرەك ئىدى ياكى ئۇ بارماقچى بولدى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.[57] مۇنداق پېئىلنىڭ

بۇيرۇق رايىغا "غۇلۇق / گۇلۇك" ياكى "قۇلۇق / كۇلۇك" قۇشۇمچىلىرى ئۇلىنىش بىلەن ياسىلىپ، مەھمۇت قەشقەرى چۈشەندۈرگەندەك مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتداشلار ئىزچىل تۈردە ھازىرغىچە ئۇيغۇر تىلىدا، بولۇپمۇ ئۇنىڭ خوتەن شېۋىسىدە ناھايىتى كەڭ قوللىنىلىدۇ.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ دەلىللەر بويىچە خۇلاسىلىغان قانۇنىيىتىگە ئاساسلانغاندا، 10 — 11 ـ ئەسىرلەردىكى «تۈركىي» ئەدەبىي تىلدا، پېئىلنىڭ زامان كاتېگورىيىسى ئىككى زامان يەنى ئۆتكەن زامان ۋە كېلەر زامان بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. ئۆتكەن زامانىنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچە "دى ـ di"، كېلەر زامانىنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچە "دۇ ـ du"؛ «خاقانىيە تىلى»نىڭ داۋامى بولغان ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن شېۋىسىدىمۇ پېئىلنىڭ زامانى ئىككى، يەنى ئۆتكەن زامان بىلەن كېلەر زاماندىن ئىبارەت.

مەھمۇت قەشقەرى ئەدەبىي تىلىنىڭ سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلىرىنى چۈشەندۈرگەندىن باشقا، سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلىرىنىمۇ ئىخچام قىلىپ كۆرسەتكەن، شۇنىڭدەك بۇ مەسىلىدە ئەدەبىي تىل بىلەن شېۋىلەر ياكى بولمىسا، «خاقانىيە تىلى» بىلەن ئۇغۇز ـ قىپچاق تىللىرى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنى ئىنچىكىلەپ كۆرسەتكەن. مىسال تەرىقىسىدە ئىككى خىل ئەھۋالنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

ئىسىمدىن ياسالغان پېئىللىدىن قايتا يېڭى ئىسىم ياسايدىغان قوشۇمچىنىڭ ئەدەبىي تىلدىكى شەكلى "k/k" بولسا، ئۇغۇز ـ قىپچاق تىللىرىدا "ۈ ـ w"؛ جۈملىدىن ئەدەبىي تىلدىكى ig/ik قوشۇمچىسىنىڭ ئۇغۇز ـ قىپچاق تىللىرىدىكى شەكلى uw/üw.

سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردىن ئەدەبىي تىلدا liq/lig ياكى

luoq/lüg بولۇپ كېلىدىغان قوشۇمچىلار ئوغۇز-قىپچاق تىللىرىدا dïoq/dig ياكى (w) ü بولۇپ كېلىدۇ. مەھمۇت قەشقەرى مۇنداق پەرقلەردە «خاقانىيە تىلى»نى نورمال تىل قىلىپ كۆرسەتكەن. ئاشۇرما سۈپەتلەرنىڭ ياسىلىشى توغرىسىدا مەھمۇت قەشقەرى شۇنداق دەيدۇ: «نەرسىلەرنىڭ رەڭگىنى كۆپتۈرۈپ سۆزلىمەكچى بولغانىدا، سۆزنىڭ باش ھەرپىنى ئېلىپ، ئۇنىڭغا "پ" ھەرپىنى قوشۇش پۇتۇن تۈركىي تىللاردا ئورتاق قائىدە. ئوغۇزلار "پ" ئورنىغا "م" ھەرپىنى قوشىدۇ. قېنىق كۆك رەڭلىك نەرسىنى تۈركىلەر "كب كۆك ــ كۆپكۆك" دېسە، ئوغۇزلار "كم كۆك ــ كۆمكۆك"[68] دەيدۇ.

سۈپەتداش قوشۇمچىسى ئەدەبىي تىلدا oqusi/güsi بولسا، ئوغۇز-قىپچاق تىللىرىدا asi/isi، ئەدەبىي تىلدا oqan، ئوغۇز-قىپچاق تىللىرىدا an ئىدى.

لېكسىكىلىق ئۆزگىچىلىكلىرى:

مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىل» ۋە ئۇنىڭ «شېۋىلىرى»دىكى لېكسىكا بايلىقىنى توپلاش ئۈچۈن، تۈرمۇشنىڭ چوڭقۇر قاتلامىلىرىغىچە چۆكۈپ ئىنچىكىلەپ تەكشۈرگەن. خەلقنىڭ ماددىي ھاياتى ۋە مەنىۋى بايلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەرنى ئىلمىي تەتقىق قىلغان. نەتىجىدە مەھمۇت قەشقەرى ئەدەبىي تىلنىڭ ئورتاق سۆزلىرىنى ئۆلچەم قىلغان ھالدا، ئاپتورنىڭ ئۆز سۆزى بويىچە ئېيتقانىدا، «ھەر بىر قەبىلىنىڭ تىلىدىن سۆز ياساشقا بولىدىغان تۈپ سۆزلەرنى ئالغان» ۋە سۆزلەرنىڭ ئېتىمولوگىيىسىگە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىپ، «تۈركىي تىللارغا كېيىن كىرگەن سۆزلەرنى يازمىغان». «دىۋان»غا كىرگۈزۈلگەن سۆز بايلىقلىرى جەھەتتە «خاقانىيە تىلى»نىڭ لېكسى-

كىسىنى ئاساس قىلغان ھالدا، ھەممە تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىللىرى ئۇچۇن ئورتاق بولۇشنى نەزەردە تۇتقان. نورمال ئەدەبىي تىلدىن ئۆزگىچە خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان ئۇغۇز-قىپچاق ياكى ئارغۇ «شېۋىلىرى»گە خاس سۆزلەرنى ئۆز جايىدا ئىزاھلىغان. ھەتتا ئايرىم مەھەللۇى سۆزلەرنىمۇ (شۇ جاينىڭ ئىقتىسادىي ئالاقىسىكى رولىنى نەزەردە تۇتۇپ) كىرگۈزۈپ ئەسكەرتىش بەرگەن.

مەسىلەن: «كند (kənd) — ئوغۇزلار ۋە ئۇلارغا يېقىن يەردىكى خەلقلەر تىلدا يېزا-كەنت دېگەن بولىدۇ. زور كۆپچىلىك تۈركىي خەلقلەر تىلدا شەھەر دېگەن بولىدۇ.»[59] «اترن — (otran) — ئىشتان، بۇنى ياغما قەبىلىسىدىن ئاڭلىدىم.»[60] «انكك (iŋək) — ئىگەك، ئوغۇزلار تاشپاقىنىڭ چىشىسىنى ئىگەك دەيدۇ.»[61] «قرت kurt-قۇرت، تۈركىي خەلقلەرنىڭ كۆپچىلىكى شۇنداق دەيدۇ. ئوغۇزلارلا بۆرىنى قرت دەيدۇ.»[62] «دىۋان»غا كىرگۈزۈلگەن سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلدا (بولۇپمۇ ئۇنىڭ قەشقەر، خوتەن، قۇمۇل ۋە لوپنۇر شېۋىلىرىدە) تەلەپپۇزىمۇ كۆپ ئۆزگەرمىگەن ھالدا قوللىنىلماقتا. مەسىلەن:

«خاقانىيە تىلى»دا:		ھازىرقى ئۇيغۇر تىلدا:
ادش	adax	ئاداش
ارقار	arqar	ئارقار
ارقاغ	arqaoq	ئارقاغ — ئارقاق
ايبنك	aypaŋ	ئايپاڭ
اركز	ərgüz	ئەگۈز
اول	ul	ئۇل
الاغ	ulaoq	ئۇلاغ — ئۇلاق

انک	өŋ	ئۆڭ
بشکال	pəxkəl	پۆشکەل ـ پوشکال
بقلان	paqlan	پاقلان ـ پاخلان
بقاق	boqaq	پوقاق
بغش	baoqïx	بېغش
تغای	taoqay	تاغا
تغاقلق	tuoqaqlik	تۇۋاقلق
ترا	tura	تۇرا
تنکرا	toŋra	توڭرا
تفلغۇ	tawïlqu	تېۋىلغا
جغمر	qaoqmur	چامغۇر
جش	qəx	چەش
جنك	qünük	چۈلۈك
جنك	qiŋ	چىڭ (لىق)
دنکال	daŋgal	داڭگال
دوا	dawa	داۋا (يۇلغۇن چېچكى)
سغو	soqu	سوقا
سکسك	səksək	سۆكسۆك
قری	kəri	قەرى (ئۆلچەم بىرلىكى)
قشغاج	quxoqaq	قۇشقاچ
قنکراق	kïŋrak	قىڭراق
کرکی	kərki	كەكە
کلی	küli	گۈلى (گۈلە)
مغوی	miŋoquy	مۇلغۇي ـ مۇڭقۇي

مما	mama	موما (خامان ئوتتۇرىسىدىكى خادا)
يداغ	yadaoɪ	ياياغ
يتن	yatan	ياتاق (پاختا ئاتقۇچىنىڭ ياتىكى)

بۇنداق سۆزلەردىن بىرمۇنچىسى (مەسىلەن، ئارقار، ئاداش، ئۇل، تاغاي، سۆكسۆك ۋە باشقىلار) ھەتتا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى (مەڭگۈ تاش تىلى)دىمۇ ئۇچرايدۇ. لېكىسكا جەھەتتىدىن قارىغاندا مۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ «خاقانىيە تىلى» ئارقىلىق «ئورخۇن تىلى»غا باغلىنىدىغانلىقى ئۆز-ئۆزىدىن مەلۇم.

لېكسىكىدا شۇنى ئالاھىدە ئەسكەرتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، قاراخانىلار تەۋەسىدە، بولۇپمۇ «خاقانىيە» ئۆلكىسىدە ئىسلام دىنى دۆلەت دىنىغا ئايلىنىپ يۇز يىلدىن كېيىپ يېزىلغان «دىۋان»غا ئەرەبچە-پارسچە سۆزلەر ئاساسەن كىرگۈزۈلمىگەن (ئۇغۇزلار تىلىدىكى ئايرىم سۆزلەرنىڭ ياكى «خاقانىيە تىلى»دىكى ئايرىم كىشى ناملىرىنىڭ ئەرەبچە ياكى پارسچىگە ئوخشايدىغانلىقى ھەقىقىدە ئىزاھ بەرگىنىنى ھېسابقا ئالمىغاندا)، لېكىن، ئۇزاق زامانلىق سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي ئالاقىلار نەتىجىسىدە ئۇيغۇر تىلىغا كىرىپ ئۆزلىشىپ كەتكەن خەنزۇچە سۆزلەر بولسا، «خاقانىيە تىلى»نىڭ سۆزلۈك تەركىبىدىكى ئۆز سۆزلىرىدىن قېلىپ كىرگۈزۈلگەن. مەسىلەن، «قونچۇي» (konquy) — «خاتۇندىن بىر دەرىجە تۆۋەن خانىم» يەنى «خان قىزى»، «ئايال خانزادە». ئەسلى خەنزۇچە «gongzhu» سۆزىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى. مەدەنىيەت بۇيۇملىرىدىن «سىيا» مەنىسىدە ئىشلىتىلىدىغان «مۆككە» (məkkə) سۆزىمۇ خەنزۇچىدىكى (mo-mok) سۆزىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسىدۇر. ئاندىن، «دىۋان»دا خەنزۇچىدىن كىرگەن ئىقتىسادىي ئاتالغۇلارمۇ

ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، «كز» (kəz)، «ئاي»، «شالاشۇ»، «زۇكۇم» دېگەندەك خەنزۇچىدىن قوبۇل قىلىنغان يېپەك توقۇلمىلارنىڭ نامـلىرى بار. بۇلاردىن «كەز»نى ئالساق، خەنزۇچە «kesi»نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى، بۇنىڭغا مەھمۇت قەشقەرى «چىنىدە ئىشلەنگەن بىر خىل يېپەك رەخت» دەپ ئىزاھ بەرگەن. «كېسى» — جۇڭگونىڭ ئالاھىدە ھۈنەر تەلەپ قىلىدىغان يېپەك ماللىرىدىن بىرخىلى.

دېمەك، يۇقىرىدىكى پاكىتلاردىن شۇنداق خۇلاسىگە كېلىشكە بولىدۇكى، مەھمۇت قەشقەرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى 11-ئەسىردە «خاقانىيە تىلى» دېگەن نام بىلەن ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى ئاساس قىلغان ھالدا تۈزگەن.

7. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تەتقىقاتى

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ دۇنياغا كەلگەن تارقىلىشى ۋە دۇنياداغى «دىۋانشۇناسلار»نىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشى تېخىمۇ يېقىنقى چاغلاردىكى ئىش.

«دىۋان» بىر مەزگىل باغداتتىكى ئەرەب خەلىپىسىگە خاس ئوردا كۈتۈيخانىسىدا ساقلانغاندىن كېيىن، قولدىن-قولغا ئۆتۈپ، كۆچۈرۈپ تارقىتىلغان. ھازىر تۈركىيىنىڭ ئىستانبۇل كۈتۈيخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان بىر دىنبىر نۇسخا بولسا، ئەسلى ئىرانىنىڭ «ساۋە» دېگەن جايىدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ۋە كېيىن دەمەشقىتە ياشىغان مۇھەممەد ئىبنى ئەبى بەكرى ئىبنى ئەبىلفەتھى تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسىدۇر. بۇ كاتىپنىڭ كىتاب ئاخىرىدا قەيت قىلىشچە، بۇ قولىيازمىنى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئۆز قولىي بىلەن يازغان ئەسلى نۇسخىسىدىن

كۆچۈرگەنسكەن. كۆچۈرگۈچى: «...بۇ كىتابنى ئەسلى نۇسخىدىن يۆتكىگەن كۈن 664 ـ يىلى شەۋۋالنىڭ يىگىرمە يەتتىنچى كۈنى يەكـ شەنبە ئىدى» دەپ ئەسكەرتكەن. دېمەك بۇ نۇسخا «دىۋان» يېزىـ لىپ پۈتۈپ 190 يىلدىن كېيىن، يەنى مىلادى 1266 ـ يىلى 1 ـ ئاۋغۇستتا (بروككېلمانىنىڭ ھېسابىچە 2 ـ ئاۋغۇستتا) كۆچۈرۈلگەن.

بۇنىڭدىن باشقا يەنە كۆپ نۇسخا كۆچۈرۈلگەنلىكى مەلۇم. تۈركىيىلىك م. ئۆلكۈتاشىر «بۈيۈك تۈرك تىلچىسى قەشقەرلىق مەھمۇت» دېگەن كىتابىدا، «دىۋان»نىڭ بىرقانچە خىل نۇسخىـ لىرى بولغانلىقىدىن مەلۇمات بېرىدۇ.

مىسر قازىسى، مەشھۇر تارىخشۇناس بەدرىددىن مەھمۇد ئىبنى ئەھمەت ئىبنى مۇسا ئەينى ــ ئەنتەبى (ھىجرى 762 ـ يىلى يەنى مىلادى 1360 ـ يىلى ۋاپات قىلغان) «ئىكدۈلجۈمان فى تارىخى ئەھـ لىـززەمان» («زامان ئەھلىنىڭ تارىخىدىن ھەقىقىي ئۇنچىلەر») دېگەن كىتابىدا تۈركي خەلق توغرىسىدا بايان قىلىپ، ئوغۇزلارـ نىڭ ۋە ئۇيغۇر يېزىقى، ھەتتا تۈركمەن سۆزىنىڭ مەنىسى ھەقىقىدە ئىخچام مەلۇمات بەرگەن ۋە بۇنى «مەھمۇت قەشقەرىنىڭ دىۋانىدا كۆردۇم» دېگەن. ئەينىنىڭ قېرىندىشى شاھابىددىن ئەھمەتمۇ «دىۋان»دىن پايدىلىنىپ ئۆزىنىڭ «تارىخىل بەدرىفى ئەۋساق ئەھلىل ئەسىر» («زاماندىشلارنىڭ سۈپەتلىرىدىن ھېسسىي تارىخ») دېگەن كىتابىدا تۈركي خەلقلەرنىڭ ئېتنوگرافىيىسىگە ئائىت تولۇق مەلۇمات بەرگەن. يەنە مىسردا، «باي بارسىيە» خانىقاسىـ نىڭ شەيخلىرىدىن ئالىم ئىبنى مۇھەممەت قەشقەرى ھىجرى 764 ـ (مىلادى 1363 ـ) يىلى تۈزگەن «تاجۇس سەئادەت ۋە ئىنۋانىس سىيادەت» («سائادەت تاجىلىرى ۋە ھاكىمىيەت ئىنۋانلىرى»)

دېگەن ئەسىردە «دىۋان»دىن بەزى ئۇزۇندىلەرنى نەقىل كەلـ تۇرگەن. ئەندەلسلىك ئەبۇ ھەييان ئۆزىنىڭ «كىتابۇل ئەدراك لى لىسانول ئەتراك» («تۈركىلەرنىڭ تىللىرىنى چۈشەندۈرىدىغان كىتاب») دېگەن كىتابىدىمۇ يۇقىرىدا ئىسمى زىكرى قىلىنغان ئاپتورـ لارنىڭ «دىۋان»نى كۆرگەنلىكىنى ئەسلەتكەن. بۇلاردىن باشقا تۈركىيىلىك ئالىملاردىن مۇستەفا ئىبنى ئابدۇللا «كاتىپ چەلەبى» (ھىجرى 1000ـــ1067ـ يەنى مىلادى 1591ـــ1656ـ يىللار) ئۆزىنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «كەشىفىز زۇنۇن» («گۇمانلارنى ئېچىش»)دا، «دىۋان»دىن پايدىلىنىپ مۇنداق يازغان: «مۇھەممەد ئوغلى ھۈسەيىن پەرزەندىِ مەھمۇتنىڭ دىۋانۇ لۇغاتىت تۈركى بىرجىلدـ دۇر. بېشى "ئەلھەمدۇلىللاھىزۇلـ فەزلىل جەزىل" دۇر. مۇئەلـ لىپ (مەھمۇت قەشقەرى) ئۆز ئەسىرىنى ئەرەبچە ئىزاھلىغان ۋە تۈرك تىلى 18 ھەرپ بىلەن يېزىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن...ئەسـ رىنى مۇقىتەدى بىئەمرۇللا ئوغلى خەلىپە ئوبۇلقاسىم ئابدۇللاغا ئارمىغان قىلغان».

دېمەك، «دىۋان» خەلىپە ئوردىسىدا قېپقالماي، كېيىنكى ئەرەب ۋە تۈرك ئالىملىرىغا مەلۇم بولغان. مەھمۇت قەشقەرى باشلاپ بەرگەن بۇ سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق خىزمىتى ئۇزۇلۈپ قالمىغان. مەھمۇت قەشقەرىدىن 200 يىل كېيىن ياشىغان ئەرەب تىلشۇناسلىرىدىن جەمالىددىن ئىبنى مۇھەننا ئۆزىنى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ شاگىرتى ھېسابلاپ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدىن توپلىغان تىل ماتېرىياللىرى ئاساسىدا، تۈركۈلوگىيىگە دائىر «ھىلىيەتۇل ئىنسان ۋە ھەلىبەتۇل لىسان» («چىرايلىق ئىنسانلار ۋە گۈزەل تىلىلار») دېگەن كىتابىنى يازغان. يەنە ئىبنى مۇھەننا ئۆز

ئەسىرىدە مۇھەممەد ئىبنى قەيس دېگەن يەنە بىر تىلشۇناسنىڭ «شەرەفنامە» (ياكى «تىبىيانۇ لۇغاتىت تۈركىي ئەلالىسان ئەل-قاڭلى») نامىلىق ئەسىرى بارلىقىنى ۋە ئۆزى بۇ ئەسەردىنمۇ پايدىلانغانلىقىنى ئەسلەتكەن.

هازىر ئىستانبۇل كۈتۈپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ بىردىنبىر نۇسخىسىنى ئوسمان ئەمىرىيىسىنىڭ ۋەزىرلىرىدىن نازىپ بېينىڭ تۈل قالغان خوتۇنى ساقلىغان ۋە ئۇ تۇرمۇش ئېھتىياجى بىلەن كىتابپۇروش ئارقىلىق ھىجرى 1333-يىلى (مىلادى 1914-يىلى) دىيارىبەكرىلىك ئەلى ئەمىرگە ساتقان؛ ئاخىر مەتبۇئاتچىلاردىن كىلىسلىك رىفئەت ھىجرى 1333 — 1335-يىللىرى مىخ مەتبەئىدە تىزدۇرۇپ باستۇرغان. شۇنىڭ بىلەن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ مەتبەئە نۇسخىسى دۇنياغا تارقالغان.(63)

«دىۋان» تۈركىيىدە بېسىلىپ تارقىتىلغانغا قەدەر، شەرقتە يېقىندىلا مەلۇم بولغىنىدەك، ياۋروپا ئىلىم ساھەسىگمۇ يېقىنراقتا مەلۇم بولغان. بۇ ھەقتە پروفېسسور فۇئات كۆپرۈلۈ «دىۋان» ھەققىدە يازغان ماقالىسىدە شۇنداق دەيدۇ: "1904-يىلىدا ۋېنگرىيە ئاكادېمىيەسى تىل بىلىمى شۆبەسى تەرىپىدىن چىقىرىلغان تىل بىلىمى مەجمۇئەسىدە، مىلادى 11-ئەسىردىن 16-ئەسىرگىچە يېزىلغان تۈركىي تىلدىكى كىتابلار توغرىسىدا ئېلان قىلىنغان بىر ماقالىدە، ئەڭ كونا ئەرەبچە-تۈركىچە تۈزۈلگەن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نامىدىكى بىر ئەسەر كۆرسىتىلىدۇ. لېكىن ئەسەرنىڭ بارلىقى يوقلۇقى ھەققىدە ئېنىق بايان قىلىنمايدۇ...مېنىڭ بىلىشىمچە، ياۋروپا ئىلىم-پەن ساھەسىدە، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكى توغرىسىدا ئەڭ بالىدۇر يېزىلغان ماقالە شۇ. بۇ

ماقالىنى يازغان ئاپتور بۇنداق ئەسەرنىڭ بارلىقىنى كاتىپ چەلەبدىن ئىلگىرى «كەشفىز زۇنۇن» ئەسىرىدىن بىلگەن بولسا كېرەك.»[64]

ئەسلى «دىۋان» نەشرىنى قىلىنغاندىن كېيىن، ياۋروپا ئىلىم-پەن ئالىمىدە، بولۇپمۇ تۈركولوگىيە ساھەسىدە چوڭ بىر ۋەقە بولدى. ئۇنى تەتقىق قىلىش، تونۇشتۇرۇش ۋە تەرجىمە قىلىش ئىشى باشلىنىپ كەتتى. ياۋروپادا، بولۇپمۇ گېرمانىيىدە تىلشۇناس ۋە تۈركولوگ ئالىملار «دىۋان»نى تەتقىق قىلىشنى قولغا ئالدى. جۈملىدىن «دىۋان» توغرىسىدا نېمىسچە، ۋېنگرچە، رۇسچە، فرانسۇزچە ۋە ئىنگلىزچە كىتاب ۋە ماقالىلەر يېزىلدى. شەرقشۇناس مارتىن هارتمان (Martin Hartman) «'دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك'كە دائىر بىر قانچە مۇلاھىزە» دېگەن ماۋزۇدا ماقالە يېزىپ، «دىۋان»نىڭ I جىلدىنى تونۇشتۇردى. گېرمانىيىدە «دىۋان» ىلەن ئەڭ كۆپ شۇغۇللانغان ئالىم ــ سام تىللىرى مۇتەخەسسىسى كارل بروككېلمان بولدى. ئۇ 1919 ــ يىلىدىن باشلاپ، نۇرغۇن ئىلمىي ماقالە يازدى؛ بولۇپمۇ 1928 ــ يىلى ئۇنىڭ «دىۋان»نى نېمىسچە ئىلىپبە تەرتىپى بىلەن ئىشلەپ چىققان ئىندېكسى ئەھمىيەتلىك بولدى. بروككېلمان بۇ كىتابىدا «دىۋان»دىكى سۆز-ئىبارىلەرنى توغرا ئوقۇشقا تىرىشقان ۋە بەزى ئىزاھلارنى بەرگەن. لېكىن بېسىم ئاتالاي ۋە م. شاكىر ئۇلكۇتاشرلارنىڭ ئېيتىشىچە، بەزى سۆزلەرنى بروككېلمان خاتا چۈشىنىپ قالغان. قانداقلا بولمىسۇن، بۇ مەشھۇر تۈركولوگ ياۋروپا ئىلىم ساھەسىگە مەھمۇت قەشقەرى ۋە ئۇنىڭ ئەسىرىنى ناھايىتى ئوبدان تونۇشتۇرغان.

تۈركىيىدە «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى ئەڭ ئاۋۋال كىلىسلىك رىفئېت بىلگە، ئاندىن تەۋپىق بى، خوجا ئاتىپلارمۇ تۈركىيە تۈركىنى

چىسگە تەرجىمە قىلغان. بۇ تەرجىمىلەر نەشىر قىلىنمىغان. ئاخىر-
ىدا، بىسىم ئاتالاي ناھايىتى كۆپ ئىزلىنىش ۋە تەتقىق قىلىش
ئاساسىدا تۇركىيە تۇركچىسىگە تەرجىمە قىلىشقا كىرىشكەن ۋە
1939 ـ يىلدىن 1941 ـ يىلغىچە ئۇچ جىلد ھەم بىر ئىندېكسنى نەشىر
قىلدۇرغاندىن باشقا، «دىۋان» قولىيازمىسىنىڭ فاكسىملىنى (فوتو-
باسما نۇسخىسىنى)مۇ نەشىر قىلدۇرغان. بىسىم ئاتالاي بۇ ئەسەرنى
تۇركچىسىگە توغرا ۋە مۇۋاپىق تەرجىمە قىلىشقا ئىجتىھات قىلىش
بىلەن بىللە قولىيازمىدىكى بەزى ئېنىقسىزلىقلارنى مۇمكىنقەدەر ئايدىڭ-
لاشتۇرۇپ، ھاشىيىدە تېگىشلىك ئىزاھلارنى بەرگەن. بىسىم ئاتالاي
تەرجىمىسى ھەقىقەتەن ئىلمىي تەرجىمىدۇر. جۈملىدىن ئۇ ئىشلەپ
چىققان ئىندېكستە، بىروككېلمانىنىڭ ئىندېكسىدە كەتكەن خاتالار
تۈزىتىلگەن؛ شۇنىڭدەك «دىۋان»دا ئۇچرايدىغان ئەھمىيەتلىك
شەخىس ۋە يەر ناملىرىنى ئېلىپبە تەرتىپى بىلەن قوشۇمچە قىلىپ
قويغان ھەمدە 1 ـ 2 ـ 3 ـ جىلد تەرجىمىلىرىدە تۇركىيە تۇركچىسىدە
كەتكەن خاتالار ئىندېكستە تۈزىتىلگەن. بۇ ھەقتە بروككېلمان ئۆزىنىڭ
«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك تەرجىمىسى» دېگەن ماقالىسىدە، بىسىم
ئاتالاينىڭ بۇ تۈزىتىشلىرىنىڭ كۆپچىلىكىنى مۇۋاپىق تاپقانلىقىنى
بىلدۈرگەن؛ شۇنىڭدەك ئۇمۇ «دىۋان»نىڭ مەلۇم بولغان تەرجىمە
نۇسخىلىرى ئىچىدە بەزى پەرقلەر بارلىقىنى، بىسىم ئاتالاي تەرجە-
مىسىنىڭ مۇۋاپىق ئىكەنلىكىنى ئەسلەتكەن.

كونا، يېڭى تۈركىي تىللار ۋە ئەرەب تىلى بويىچە يۇقىرى بىلىم
ئىگىسى بولغان مۆھتەرەم ئالىم بىسىم ئاتالاينىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت
تۈرك»نى مۇمكىنقەدەر يۇقىرى ئىلمىي سەۋىيىدە تەرجىمە
قىلىش ئۈچۈن سىڭدۈرگەن ھالال ئەمگىكىنى ۋە ئۇتۇقلىرىنى تولۇق

مۇئەييەنلەشتۇرۇش بىلەن بىللە، «دىۋان»نىڭ تۇركىيە تۇركچىسى تەرجىمىسىدە ساقلانغان بەزى نۇقسانلار ۋە خاھىشلارنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن، «خاقانىيە تىلى»نىڭ فونېتىكىلىق ئۆزگىچىلىكلىرىدىن بىرى "ə" تاۋۇشى ئىدى. لېكىن بېسىم ئاتالاي ئەپەندى «دىۋان»دا "ə" بىلەن يېزىلغان سۆزلەرنىڭ ھەممىسىنى ھازىرقى تۇركىيە تۇركلىرىنىڭ جانلىق تىلىغا بوي سۇندۇرۇپ "e" لاشتۇرۇۋەتكەن. شۇنىڭدەك ئۆزىگە تونۇش بولمىغان بەزى فونېتىكىلىق ھادىسىلەرنى ئېپادىلەشتە ئىزچىللىقنى ساقلىيالمىغان ۋە بىر-قىسىم سۆزلەرنىڭ تىرانسكرىپسىيىسىدە خاتالارغا يول قويغان. دەرۋەقە، بۇ نۇقسانلار بېسىم ئاتالاي تەرجىمىسىنىڭ ئومۇمىي ئىلمىي قىممىتىنى ھېچقاچان تۆۋەنلىتەلمەيدۇ.

تاشكەنتتە، 1960-يىلىدىن ئېتىبارەن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك» نىڭ سالىم مۇتەللىپوۋ تەرىپىدىن ئۆزبېك تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىسى نەشر قىلىنىشقا باشلىدى، بۇ تەرجىمان ئۆزبېك تىلىغا تەرجىمە قىلىشتا «دىۋان»نىڭ ھىجرى 1333 — 1335-يىللىرى ئىستانبۇلدا بېسىلغان باسما نۇسخىسىنى ئاساس قىلغان ۋە بېسىم ئاتالاينىڭ تۇركچە تەرجىمە نۇسخىسىدىن تولۇق پايدىلانغان. ئۆزبېك تىلىدىكى بۇ تەرجىمە نۇسخىنىڭ I جىلد بېشىغا س. مۇتەللىپوۋ «XI ئەسىرنىڭ بۇيۇك فىلولوگلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئاياپ ئەسەرلىرى» دېگەن ماۋزۇدا ئۇزۇن ماقالە، II جىلد بېشىغا «سۆز بېشى ئورنىدا» دەپ كىرىش سۆز بەرگەنىدىن باشقا، ئاخىرلىرىغا يەر، قەبىلە، شەخس ناملىرى ھەققىدە بىر مۇنچە ئىزاھلارنى بەرگەن. س. مۇتەللىپوۋ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «...بىراق بۇ قىممەتلىك يادىكارلىقنىڭ بىزگە يېتىپ كەلگەن يېگانە قولىيازما نۇسخىسى

ئىستانبۇلدا ساقلىنىپ، بىز ئۇنىڭدىن پايدىلىنالمىغانلىقىمىز ئۈچۈن، شۇ باسما نۇسخىغا ئاساسلىنىشقا مەجبۇر بولىدۇق. ئەسەرنىڭ باسما نۇسخىسىدا كۆپ خاتالارغا يول قويۇلغان...بىز ئۆز ئىشىمىزدا بۇ نۇقساندىن مەلۇم دەرىجىدە قۇتۇلۇش ئۈچۈن، ئىستانبۇلدا قولىيازما ئاساسىدا قىلىنغان تەرجىمە تېكىستىگە سىستېماتىك رەۋىشتە سېلىشتۇرۇپ ماڭدۇق»[65]. ھەققەتەن، س. مۇتەللىپوۋ ئۆز تەرجىمىسىدە ناھايىتى كۆچ چىقارغان ۋە ھەربىر جايىغا دېگۈدەك نۇرغۇن ئىزاھلارنى قىستۇرغان. «...سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇزى ۋە ئىملاسى ئائىنىق» بولغانلىقىدىن، «بىر دىنبىر ئاسان ۋە توغرا يول شۇ خىل سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇزىنى دىئالېكتلار ۋە كلاسسىك ئەدەبىياتلاردىكى مىسالارنى بېرىپ ئىزاھلاشتۇر»[66] دەپ مۇسابىلىغان. ئۇمۇمدىن، س. مۇتەللىپوۋ مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئۆزىنى ئۆزبېك ۋە ئۇنىڭ ئەسىرىنى پەقەت ئۆزبېك تىلىنىڭ نەمۇنىسى دەپ «ئىسپاتلاش»قا، ئۆز ماقالىسىدە ۋە تەرجىمىسىگە بەرگەن ئىزاھلىرىدا نۇرغۇن ئەقلىي كۈچ سەرپ قىلغان. شۇنىڭدەك، س. مۇتەللىپوۋ ئۆز ماقالىسىدە، «دىۋان»نى بىرەر تىلغا نىسبەتەن بېرىش ئۈچۈن، ئۇنى مورفولوگىك، دىئالوگتولوگىك، لېكسىك، گرامماتىك تەرەپتىن قىياسىي تەكشۈرۈپ، پۈختا خۇلاسىلەر چىقىرىش كېرەك[67] دەيدۇ. لېكىن ئەنە شۇ جەھەتلەردىن «قىياسىي» ئەمەس، بەلكى ئەمەلىي تەكشۈرۈپ، «دىۋان»نى ئۇيغۇرچە دەپ ھۆكۈم چىقارغان بىروككېلمانىنى ئەيىبلىگەن. ھەتتا «دىۋان»دا قەشقەرىدىكى «قىزىل» دەريا سىنى .تەرىپلەپ قوشاق كەلتۈرگەنلىكى ئۈچۈن مەھمۇت قەشقەرىنىمۇ خاتا قىلغان دەپ، ھاشىيىدە ئىزاھ بەرگەن.[68] لېكىن س.مۇتەللىپوۋ «قەدىمكى تۈركىي ئىبارە»نى ياخشى چۈشەنمىگەنلىكى،

بەزى سۆزلەرنىڭ ئىزاھىنمۇ ياخشى پەرق ئېتەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، بىرمۇنچە جايلاردا خاتالىققا يول قويغان.

شۇنداقتىمۇ بىز قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى ھازىرقى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا تەرجىمە قىلىشتا، ئالدى بىلەن، بىسىم ئاتالايىنىڭ تۈركچە تەرجىمىسىنى ۋە ئاندىن سالىھ مۇتەللىپوۋنىڭ ئۆزبېكچە تەرجىمىسىنى بىزدىن بۇ ساھەدە بىر قەدەم ئىلگىرى ماڭغان پېشقەدەملەرنىڭ ئەمگەكلىرى دەپ قاراپ، ئۇيغۇرچە تەرجىمە نۇسخىمىزدا ئۇلارنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىدىن پايدىلاندۇق. شۇڭا ئۇلاردىن مىننەتدارمىز. لېكىن شۇنى ئالاھىدە ئېيتىپ ئۆتىمىزكى، «دىۋان»نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى نۇسخىسىنى ئىشلەشتە، ئەسلى قولىيازمىنىڭ فاكسىملىنى ئاساس قىلىدۇق. شۇنىڭدەك «دىۋان»غا كىرگۈزۈلگەن نۇرغۇن سۆز-ئىبارىلەر ئاساسەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا (ئايرىملىرى ئۇيغۇر تىلىنىڭ چوڭ شېۋىلىرىدە) ساقلانغانلىقى ۋە ئۆز پېتىچە قوللىنىلۇاتقانلىقىنى ئۇچۇن، بىزگە كۆپ ئوڭۇشلۇق تۇغدۇرۇپ بەردى. شۇڭا كلاسسىك ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىن پاكىتلارنى ئىزدەپ ئولتۇرمىدۇق ۋە ئارتۇقچە ئىزاھ بەرمىدۇق.

11 - ئەسىردە ئۆتكەن ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئىنسانلار مەدەنىيىتىگە قوشقان قىممەتلىك تۆھپىسى — «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» بىزنىڭ مەدەنىي مىراسلىرىمىزدىن بىرىدۇر، بۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىش بىزنىڭ مۇناسىپ بۇرچىمىزدۇر. لېكىن ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇتنى قەشقەرلىك ئۇيغۇر ۋە ئۇنىڭ يېگانە ئەسىرىنى ئۇلۇغ جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ نادىر مەدەنىي مىراسى دېيىش بىلەن بىللە يەنە شۇنى تەكىتلەيمىزكى، مەھمۇت قەشقەرى «خاقانىيە تىلى» دەپ

ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى ئاساس قىلىغان هالدا، پۈتكۈل تۈركىي قەبىلىلەر تىللىرىدىن ماتېرىيال ئېلىپ تۈزۈپ چىققان ۋە كىتابنى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» دەپ نام بەرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن «دىۋان»نى تۈركىي تىللاردا سۆزلىشىدىغان هەممە خەلقلەر ئۈچۈن ئورتاق بايلىق، دەپ قارايمىز.

1955-يىلى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىش ئىشى قولغا ئېلىنىغان ۋە قەشقەردە ئاكا-ئۇكا مۇهەممەت پەيزى بىلەن ئەخمەت زىيائىي تەرىپىدىن بىرىنچى تەرجىمە (ئەرەبچىدىن بىۋاستە تەرجىمە) ئورىگىنالى قولدىن چىققانىدى. لېكىن بۇ تەرجىمە نۇسخىسىنى قايتا تەھرىرلەپ، نەشىر قىلىشقا مۇۋەپپەق بولالمىدۇق. چۈنكى بۇنىڭغا خاتا لۇشيەن كاشىلا قىلدى. «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» جەريانىدا بىرىنچى تەرجىمىنىڭ ئورىگىنالى نابۇت بولدى. ئەمدى مانا 25 يىل ئىزدىنىپ، جۇڭگو زېمىنىدا باهار قايتا كەلگەندىن كېيىنلا بۇ ئىشقا ئىمكانىيەت تۇغۇلدى. چەكلەنگەن كىتابلار يورۇقلۇققا چىقىشقا باشلىدى. مەملىكىتىمىزنىڭ 11-ئەسىردىكى تىلشۇناسلىق ساهەسىدىكى ئىلمىي تەتقىقات نەتىجىسى ۋە سەۋىيىسىنى گەۋدىلەندۇرۇپ بېرىدىغان «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ۋە خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىپ نەشىر قىلىش دۆلەتنىڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ساهەسىدىكى مۇهىم نۇقتىلىق ئىلمىي تەتقىقات پىلانىغا كىرگۈزۈلدى. بۇنىڭغا مۇناسىپ هالدا ئىلمىي كۇچلەر جەلپ قىلىندى. ناهايىتى قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسىنى نەشىرگە تەييارلىدۇق.

بىزنىڭ «دىۋان» توغرىسىدىكى كۆزقاراشلىرىمىز ۋە چۈشەن-

چەلىرىمىز يۇقىرىقىلاردىن ئىبارەت.

نەشرىگە تەييارلىغۇچىلار نامىدىن: ئىمىن تۇرسۇن

1980 ـ يىل ئىيۇلىدا يېزىلدى،
1988 ـ يىل ئۆكتەبىردە تولۇقلاندى.

ئىزاھلار:

① «جۇڭگو تارىخى ئاتلىسى» 6 ـ دەپتەر، جۇڭخۇا خەرىتەشۇناسلىق جەمئىيىتى نەشرى، 1974 ـ يىلى، بېيجىڭ.

② قاراڭ I: م. قەشقەرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» (I ۋە III جىلدلار) تە، «خاقانىيە» چېگرىسىغا دائىر مۇنداق مەلۇماتلار بار:

«ئۇسمى تارىم ــ ئىسلام ئىلىدىن(خاقانىيەدىن ــ ئى.ت) ئۇيغۇر ئىلىگە ئىقىپ بارىدىغان چوڭ دەريا. ئۇ دەريا شۇ يەردە قۇمغا سىڭىپ كېتىدۇ.»

«تارىم ــ ئۇيغۇر چېگرىسىدىكى كۇچا دېگەن يەرنىڭ يېنىدىكى بىر جاي. بۇ يەر ئۇسمى تارىممۇ دېيىلىدۇ.»

«كۆسەن ــ كۇچا دەپ ئاتىلىدىغان شەھەرنىڭ يەنە بىر نامى. بۇ شەھەر ئۇيغۇر چېگرىسىغا جايلاشقان.»

«بۇگۇر ــ كۇچا شەھىرى بىلەن ئۇيغۇر ئىلى ئارىلىقىدىكى تاغ ئۇستىگە قۇرۇلغان قەلئە. بۇ يەر چېگرا.»

«چۇرچان ــ چەرچەن ــ مۇسۇلمانلار (خاقانىيە ــ ئى.ت) نىڭ چىن يولىدىكى چېگرىلىرىدىن بىرى.»

«كەمى تالاس ــ كىچىك تالاس، ئۇيغۇر چېگرىسىدىكى بىر ئۆتكەلنىڭ نامى.»

«كىگۈت ــ ئۇيغۇر چېگرىسىدىكى بىر شەھەرچىنىڭ نامى.»

«ئوغراق ــ چېگرىدىكى قارايىغاچ دەپ ئاتىلىدىغان جايدا ئولتۇراقلاشقان بىر تۈرك قەبىلىسى.»

«ئارامۇت ــ ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىن جايلاشقان بىر تۈرك قەبىلىسى.»
«ئالايىغاچ ــ چېگرىدىكى بىر جاينىڭ نامى.»
«ئىلى ۋادىسى بىلەن يەھنچ ۋادىسى ئارىلىقىدا چېگرىغا جايلاشقان بىر شەھەرگىمۇ ئىككى ئۆگۈز دەپ نام بېرىلگەن.»
«كەنچەك سەكسر ــ تىرازغا يېقىن بىر شەھەرنىڭ نامى، بۇ يەر قىپچاق چېگرىسىدۇر.»
«ئاتىل ــ ئېدىل (ۋولگا) قىپچاق ئېلىدىكى بىر دەريانىڭ نامى.»
«كەشمىر ــ تۈرك ئەللىرىنىڭ چېتىگە جايلاشقان بىر شەھەر.» يەنە قارالڭ II:

Dr. Hüseyin Dağtekin «Genel Tarih Atlasi», Inkilap kitabevi, Istanbul, (34–35 haritalar).

③ «كونا تاڭنامە» 195 ــ جىلد.

④ موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ شىمال ــ ئۇسۇ ۋە تالياتتى رايونلىرىدىن تېپىلغان مەڭگۈ تاشلاردا («بايانچۇر مەڭگۈ تېشى» I ۋە II) ۋە تەرخىن غولدا تېپىلغان مەڭگۈ تاش.

قارالڭ: G.J.Ramstedt: «شىمالىي موڭغۇلىيەدىن تېپىلغان ئۇيغۇر ــ رونىك يېزىقىدىكى ئىككى مەڭگۈ تاش» JSFOU, XXX 3.1913

⑤ «يېڭى تاڭنامە»نىڭ «قارلۇقلار» تەزكىرىسىدە يېزىلىشىچە: «قارلۇق ئۇچ قەبىلە...ئۇچ قارلۇق شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىلەر ئارىلىقىدا ئىدى، (قاغانلىقىنىڭ) كۈچىيىشى يا كى زەئىپلىشىشگە بېقىپ، بېقىنىپ يا كى ئىسيان كۆتۈرۈپ تۇراتتى. كېيىن جەنۇبقاراق ئىسۇرۇلدى، ئۇچ يابغۇ ئاتالدى.»

⑥ «ھۇدۇدۇل ئالەم»دە: «قەدىمكى زاماندا، پۈتۈن تۈركىستاندىكى پادىشاھلار توققۇز غۇزلاردىن بولاتتى» دەپ يازغان.

⑦ «بايانچۇر مەڭگۈ تېشى»دا يېزىلىشىچە: «تەڭرىدە بولمىش ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان... قاڭىم (ئاتام) كۈل بىلگە قاغان...» شۇنىڭدەك «سۇچى مەڭگۈ تېشى»دا يېزىلىشىچە: «ئۇيغۇر زېمىنىدا ياغلاقارخان ئاتا

كەلـدى». يەنە «بيڭى تاڭنامە»نىڭ 217 ـ جلد بىرىنـچى قسمىدا: «ئۇيـغۇر قاغانلىرى ياغلاقار جەمەتىدىن ئىدى» دەپ يازغان.

⑧ تەمىم ئىبنى بەھرەل ـ مۇتەۋۇئە مىلادى 760 ـ يىلىدىن ئىلگىرى، يەنى بايانچۇر (ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان—747 ـ 759 ـ يىللار) زامانىسىدا «ئوردۇ بالىق» (قۇدبالىق)غا زىيارەت قىلغان. سايا‌ھەتنامىسىدە يېزىپ قالدۇرۇشىچە: «ئاھالە زىچ جايلاشقان رايوندا 20 كۈن يول مېڭىپ، توققۇزئوغۇزلار پايتەختىگە بارغان. ئۇلارنىڭ ئاھالىسى ئوتقا تېۋىنغۇچىلار ۋە مانىخىستلار ئىكەن. بۇ شەھەرنىڭ ھەشمەتلىك خان ئوردىسى ۋە 12 قوۋۇقى بار ئىكەن. ئوردۇبالىق ئاھالىسى نۇرغۇن ۋە زىچ، بازار ـ رەستىلىرى قاتمۇ ـ قات، ئاۋات، سودا ـ تىجارەت بەك گۈللەنگەن شەھەر ئىكەن. ئەتراپىدىكى رايونـلاردا يېزىلار بىر ـ بىرىگە ئۇلىشىپ كەتكەن، تېرىلغۇ زوننىسى كەڭ ئىكەن. بۇ شەھەر چوڭ شەھەر».

شۇنىڭدەك ئەجدادى ئىرانلىق ئوبۇلقاسىم ئابدۇللاھ ئىبنى ئابدۇللاھ ئىبنى خۇرداد بەھ (مىلادى 912 ـ يىلى ئۆلگەن) «كىتابۇل مەسالىك ۋەل مەمالىك»، قۇدەما ئىبنى جەئفەر (X ئەسىر) «كىتابۇل خەراج» دېگەن جۇغراپىيە كىتابلىرىدا بېرىلگەن مەلۇماتلارنۇ 840 ـ يىلىدىن ئىلگىرىكى زامانغا ئائىت بولۇپ، «توققۇزغۇز» خاقانلىرىنىڭ پايتەختىنى ۋە شەھەرلىرىنى ھەم بۇ شەھەرلەردە ياشىغان ئاھالىنىڭ ھاياتىنى تولۇق بايان قىلىدۇ.

⑨ خۇاڭ ۋۇبى: «تۇرپان ئارخېئولوگىيە خاتىرىلىرى» جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى نەشرى (خەنزۇچە) 1954 ـ يىلى، 87 ـ رەسىمدىكى تامغىدا «国鶻迴大福大» دەپ ئويۇلغان.

⑩ مەھمۇت قەشقەرى: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» فاكسىمل I جلد، 228 ـ بەت.

⑪ سامانىلار بىلەن دەسلەپ ئۇرۇش قىلغان خان ئەرەب ـ ئەجەم تارىخـچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە (تارىخ تەبەرى III جلد، ئىبنـۇل ئەسىر «ئەل كامىل» VIII جلد، مەسئۇدى «مۇرەۋۋەجۇل زەھەب» VIII ۋە باشقىلاردا) «تافقاس» يەنى «تافغاچ» دەپ يېزىلغان.

⑫ «ئوتتۇرا ئاسيانىڭ قەدىمكى ئوتتۇرا ئەسىر تارىخى ھەققىدە».
(Mediaeval Researches From Easteru Asiatic Sources, E.Bretchneider, p – 253)

⑬ «سۆڭىنامە» 490 – جىلد، «ئۇدۇن تەزكىرىسى».

⑭ مەھمۇت قەشقەرى: «دىۋان» فاكسىمل I جىلد 74 – ۋە 173 – بەت-لەر.

⑮ «خەنىنامە» ۋە «سۇيىنامە»لەرنىڭ «غەربىي ئەل تەزكىرىلىرى».

⑯ «سۆڭىنامە» 490 – جىلد «ئۇدۇن تەزكىرىسى».

⑰ مەھمۇت قەشقەرى: «دىۋان» فاكسىمل I جىلد 74 – بەت.

⑱ ئەلا ئۇددىن ئەتامەلىك بىنىنى بەھا ئۇددىن مۇھەممەد ئەل – جۇۋەينى «تارىخ جەھانگۇشاي» 1 – پەسىل 7 – بابى «ئىدىقۇت ۋە ئۇيغۇر ئىلىنىڭ ئەسلى»دە بايان قىلىشىچە: «بۆگۈ»خان «تۇركستان چېگرىسىغا بارغاندا، ئوت – سۇلىرى ئىنتايىن كۆپ بولغان گۇزەل تۇزلەڭلىكنى كۆر-گەن. (خان) ئۇزى شۇ يەردە تۇرۇپ قېلىپ، بالاساغۇن شەھرىنى ياساتـ-قان. ھازىر بۇ شەھەر قۇزبالىغ دەپ ئاتىلىدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە تەرەپ – تەرەپكە ئەسكەر ئەۋەتكەن. 12 يىل ئىچىدە ھەممە ئەل – زېمىنىنى بويسۇندۇرۇپ، بىرمۇ قارشى چىققۇچى ۋە بەيئەت قىلمىغۇچىنى قالدۇرمـ-غان... (ئەسكەرلىرى) ھەرقايسى مەملىكەتلەرنىڭ خان – پادىشاھ، ئەمىر – مەنسەپدارلىرىنى شۇ يەرگە (بالاساغۇنغا) ئېلىپ كېلىپ، بۆگۈخانغا تۇتـ-قان. بۆگۈخان ئۇلارنىڭ ئۆز دەرىجە – رۇتبىلىرىگە يارىشا مۇئامىلە قىلغان... ئۇ (خان) ئۇلارنى ئۆز زېمىنلىرىگە يانـدۇرۇپ، ئۇلاردىن خىراج ئالغان. ئاندىن ئۇنىڭ يۇرۇشلىرىدىكى توسالغۇلار تازىلانغاچقا، ئۇ (خان) قۇزبالىغدىن، ئۆزىنىڭ ئىلگىرىكى تۇرالغۇسىغا يانغان.»

⑲ «جۇڭگو تارىخى ئاتلىسى» 6 – دەپتەر. جۇڭخۇا خەرىتەشۇناسلىق جەمئىيىتى نەشرى، 1974 – يىل، بېيجىڭ.

⑳ بارتولد: «موڭغۇللار ئىستىلاسىغىچە تۇركستان».

㉑ مەھمۇت قەشقەرى: «دىۋان» فاكسىمل III جىلد.

㉒ (ياپونىيە) يۇتەنخېك: «غەربىي دىيار مەدەنىيەت تارىخىغا دائىر ئوچېرك»، 1934 ـ يىل، شاڭخەي «تىجارەت» (خەنزۇچە) نەشرى.

㉓ «قىتان مەملىكىتىنىڭ ئەھۋالاتى» 21 ـ جىلد.

㉔ Marquart, Wehrot Und Arang, P.146 (زەكى ۋەلىدى توغان: «ئىسلام تۈرك تارىخى. كىرىش» 51 ـ بەت)

㉕ ئا.پوپپې A. Poppe «A Survey of Persian» Art, V. 651 — 709.

㉖ بارتولد: «يەتتە سۇ تارىخى توغرىسىدا ئوچېرك».

بار تولد يەنە بىر ئەسىردە (ВарТолыд. Туркестан, чI, 128) ۋە پرىتساك قاراخانىلار توغرىسىدا يازغان ئەسىردە ـ Pritsak. karachani disch Stretfrgen, idem Die Karachaniden ئاتاپ ئۆتكەن ئىككى ئاپتور توغرىسىدا:

ئىسنۇل ئەسىر. تولۇق نامى: ئەبۇلھەسەن ئىززىددىن ئەلى ئىبنى ئەبىلكەرەم. ھىجرى 555 ـ (مىلادى 1160 ـ) يىلى سۇرىيەنىڭ شەرقىدىكى جەزىرەئى ئىبنى ئۇمەرەدە تۇغۇلغان. كېيىن موسۇلغا كېلىپ ئوقۇغان ۋە خىزمەت قىلغان. باغداد، شام ۋە قۇددۇسلاردا ساياھەت قىلغان. موسۇلغا قايتىپ، تەتقىقات ۋە تەھرىرات بىلەن شۇغۇللانغان. تارىخ ئىلمى ساھەسىدە «ئەل ـ كامىل» («الكامل فى التاريخ») دېگەن 12 جىلدلىق مەشھۇر ئەسەر ـ نى يازغان. بۇ ئەسەردە ئالەم يارالغاندىن تارتىپ، ئۆزى ياشىغان زامانغىچە بولغان ئەھۋال ـ ۋەقەلەرنى رەتلىك بايان قىلغان. ھىجرى 603 ـ (مىلادى 1206 ـ) يىلى ۋاپات قىلغان.

جامال قارشى — تولۇق ئىسمى: ئەبۇل فەزلى مۇھەممەد ئىبنى ئۆمەر ئىبنى خالىد ـ ئەل قارشى، مەشھۇر ئەدىب، لۇغەتشۇناس. مەشھۇر ئالىم جەۋھەرى (ئىسمائىل ئىبنى ھىمادىل فارابى — جەۋھەرى)نىڭ «سۇھاھ» دېگەن مەشھۇر لۇغىتىنى «سۇراھ» («مۇلھىكەتۇل سۇراھ» ياكى «سۇراھ منەل سۇھاھ») دېگەن نام بىلەن ئىخچاملاپ، پارسچىغا تەرجىمە قىلغان. جامال قارشى بۇ ئەسەرنىڭ مۇقەددىمىسىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بۇ

كتابنى مۇمكن بولسا سېتىۋالاي، بولمسا يېزىۋالاي دەپ بىرنەچچە زامان ئىزلىدىم. ئاخىر، كاشغەرنىڭ ماجيە (ساجىيە) دېگەن ئۇلۇغ سائادەتلىك مەدرىسەسىنىڭ كىتاب خەزىنىسىدىن سۇھاھنىڭ چوڭ تۆت تومىلۇق نۇسخىسىنى تاپتىم. بۇ كىتاب ھەقىقەتەن ئىسمىغا لايىق ناھايىتى مۇكەممەل، خاتاسىز كىتاب ئىكەن. لېكىن بەك چوڭ بولغاچقا، كۆتۈرۈپ يۈرۈشكە ئەپسىز ئىكەنلىكىنى ۋە تەلەپكارلارنىڭ جەددىي ئېھتىياجىنى نەزەردە تۇتۇپ، قىسقارتىپ چىقىشنى توغرا تاپتىم.» ئەمدى «سۇراھ»نىڭ ئاخىرىغا مۇنداق قەيت قىلىنغان: «كاشغەردە 681 ـ يىلى (مىلادى 1282 ـ يىلى) سەپەرنىڭ ئون ئالتىسى سەھشەنبە، كۈن ئىگىلىگەندە باشلانىدى؛ (مىلادى 1300 ـ يىلى) زۇلقەئىدىنىڭ يىگىرمە ئۈچى دۈشەنبە ئۇلۇغ ئاش ۋاقتىدا تامام بولدى.» دېمەك بۇ ئالىم 13 ـ ئەسىردە ياشىغان. بۇ كىتابنىڭ بىر نۇسخىسى ھىجرى 1328 ـ (مىلادى 1910 ـ) يىلى تېكاپوردا «مەجمىدى» مەتبەئەسىدە چاپى قىلىنغان.

㉗ ۋ ل. گوردلېۋسكىي «كىچىك ئاسىيادا سالچۇقلار دۆلىتى» (س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى نەشرى، 1946 ـ يىل) دە يېزىشىچە: 8 ـ 10 ـ ئەسىرلەردىلا كىچىك ئاسىيا‌غا تۈركىي قەبىلىلەر كۆپلەپ كۆچۈپ بارغان. ئەرەب خەلقلىرى تۈركىي قەبىلىلەردىن مەخسۇس قوشۇنلار تەشكىل قىلىپ، ۋىزانتىيە بىلەن بولغان ھەربىي چېگرىلىرىغا ئورۇنلاشتۇرغان. ئانتىئوخىيە ـ ماراش ۋە مالات كەبى چېگرىلار ھارۇن رەشىد زامانىسىدا مۇستەھكەملەنگەن. خۇراسانىدىنمۇ نۇرغۇن تۈركىي خەلقلەر تەرسۇس ۋە ئەززۇمىغا كۆچكەن، كىچىك ئاسىيانىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمىغا جايلاشقان. بۇلار سالچۇقلارنىڭ كىچىك ئاسىيانى ئىگىلىشىگە زېمىن ھازىرلىغان.

㉘ ۋ. بارتولد: «موڭغۇللار ئىستىلاسىغىچە تۈركستان».

(W.Barthold «Turkestan Down to Mongol Invasion» P.305)

㉙ مەھمۇت قەشقەرى: «دىۋان» فاكسىمل I جىلد، مۇقەددىمە.

㉚ مەھمۇت قەشقەرى: «دىۋان» فاكسىمل III جىلد، 625 ـ بەت.

يەنە: بارسغان شەھرى ئىنۇل ئەقىم، قۇدەما، ئىدرىسى ئەسەرلىرى

ۋە باشقا ئەرەبچە مەنبەلەردە (نۇشەجان ۋە بارسجان شەكلىدە يېزىلىپ) بايان قىلىنغان. ئىران رىۋايەتلىرىدە (بەلئەمىي ۋە تەبەرى ئەسەرلىرىدە كەلتۇرۇلگەن) بارسغانىنى ئەفراسىياپنىڭ قېرىندىشى ۋە كەيكاۋۇسنىڭ ئوغلى سياۋۇشنىڭ قاتىلى دەپ زىكىر قىلىنغان.

㉛ ۋ. بارتولد: «يەتتە سۇ تارىخى توغرىسىدا ئوچېرك».

㉜ م. قەشقەرى: «دىۋان» فاكسىمل I جىلد 49 ـ ۋە 44 ـ بەتلەر.

㉝ «دىۋان» فاكسىمل III جىلد 544 ـ بەت.

㉞ «دىۋان» فاكسىمل I جىلد 43 ـ 63 ـ بەتلەر.

㉟ ۋ. بارتولد: «تۈركستاندا خرىستيانلىق توغرىسىدا» 23 ـ بەت.

㊱ «نەسەبنامەئىي سۇلتان ساتۇق بۇغراخان غازى» ئاپتورى خۇجا مۇھەممەد شەرىق ياركەندى، تەرجىمان (ياركەنت توققۇز كەنت موكۇلىيا يېزىسىدىن) مۇھەممەد گەدا ئىبنى مۇھەممەد ئىبراھىم ـ خوجا گەدا. (ھىجرى 1182 ـ يەنى مىلادى 1786 ـ يىلى كۆچۈرۈلگەن نۇسخا) بۇ ئەسەرنىڭ يەنە بىر نۇسخىسى «تەزكىرەئى بۇغراخان» ھىجرى 1245 ـ (مىلادى 1829 ـ) يىلى كۆچۈرۈلگەن. «تەزكىرەئى بۇغراخان»دا مۇنداق يېزىلغان:

«بى بى رەھمەتۇللاھ ئەلەيھانى جەمئى قىزلارى بىرلە نەيەردە شەھىد بولۇپ ئەردىلەر شۇندا دەفن قىلدىلەر. ئەما سۇرەتى قەبر باغلامادىلەر. ئول ۋەقتىدە ھەزرەتى سۇلتان ئىبنى سۇلتان ۋە خاقان ئىبنى خاقان يەئنى ھەزرەتى يۈسۈف قادىرخان ئەلەيھىر رەھمەۋەر رىزۋان مەككەئى مۇئەززەمە تەۋاففىدىن يانىپ كەلدىلەر، شەھىد ئۇستىخانلەرى جۇست جويدا بولدىلەر ئەرسە، شول زەمان بىبىنىڭ روھلەرى ھازىر بولۇپ ئەيدىلەر: ئەي ئەممە، تۇستىخانىم مۇنىدادۇر. ئول ئەردىكىم بى بىنىڭ سۆزلەرى بىرلە قەرار بەرگەن يەردە سۇلتان غازى قەبر باغلاپ ئىمارەت قىلدىلەر. تارىخدىن تۆرت (ئۇچ) يۈز توقسان تۆرت ئەردى. بۇ قىسسە كاشغەر... شەھەردە ۋاقىئ بولدى.»

㊲ م. قەشقەرى: «دىۋان» فاكسىمل I جىلد 207 ـ بەت.

㊳ يەنە شۇ كىتاب، III جىلد 459 ـ بەت.

㊴ یەنە شۇ كتاب // // ، I جلد 3 ـ بەت.

㊵ یەنە شۇ كتاب // // ، I جلد 3 ـ بەت.

㊶ پروف. در. ئەخمەت جەفەر ئۇغلى «تۈرك دىلى تارىخى» (ئىستانبۇل، 1969 ـ يىل)غا ئاساسەن، C.Brockelmann Mahmud al-kaşgari über die Spra Chen der Türken. KSz. I.1, 1921.

Zeki-Velidi (Togan) Divanü Lugatit-Türkün telif senesi hakkinda, Atsiz Mecmua, II. 1939. Sayi.

F.Köprülü, Divanü Lugatit Türk, «Türk Dili və Edebiyati hakkinda araş tirmalar» Istanbul, 1934. :یەنە

㊷ ئەخمەت جەفەر ئۇغلۇ: «تۈرك دىلى تارىخى» (ئىستانبۇل 1969 ـ يىل) II، 19 ـ ۋە 27 ـ بەتلەر.

㊸ ۋ. بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تارىخى».

㊹ رۇس تىلشۇناسلىرىدىن بىلىيىۋ: «تۈركمەن ۋە تۈركمەنستان تارىخىغا دائىر مەلۇماتلار» 1 توم، 31 ـ ۋە 32 ـ بەتلەر.

㊺ 42 ـ ئىزاھ بىلەن ئوخشاش.

㊻ «دىۋان»دىكى ماقال ـ تەمسىلەر كارل بروككېلمان تەرىپىدىن نېمىسچىغا تەرجىمە قىلىنىپ، 1920 ـ يىلى بېرلىندا ئىككى قېتىم نەشر قىلىنىپ. (Carl Brockelmann, Alttürkestanische Volksweisheit «Ostasiatische Zeitschrit» 1920, VII. 49—48) نەقىل قىلىنغان دۇرۇلغان. ئاسىم تەرىپىدىن ھىجرى 1338 ـ (مىلادى 1921 ـ) يىلى تۈركىيە تۈركچىسىگە تەرجىمە قىلىنىپ، «ئەدەبىيات فاكۇلتەسى مەجمۇئەسى»نىڭ 11 ـ ، 2 ـ ، 4 ـ ، 6 ـ سانلىرىدا «ئەسكى ساۋلار» دېگەن ماۋزۇدا ئېلان قىلىنغان ھەم 1922 ـ يىلى يەنە شۇ نام بىلەن ئايرىم كىتاب قىلىپ نەشر قىلىنغان.

㊼ «دىۋان»دىكى خەلق ئەدەبىياتى پارچىلىرىمۇ بىرقانچە تىلدا تەرجىمە قىلىنىپ تونۇشتۇرۇلغان: كارل بروككېلمان. Carl Brockelman. Alttürkestanische Volks Poesie, I Asia (Probeband), Berlin,

بۇلار كۆپرۈلۈزاده 1923. P. 3 – 24. Asia Major I, 1. Berlin, 1924. ئەخمەت جەمال تەرىپىدىن تۈركچىسگە تەرجىمە قىلىنىپ، «ئەسلى تۈركستان خەلق ئەدەبىياتى» نامى بىلەن 1923 – يىلى، «ئەدەبىيات فاكۇلتەسى مەجمۇئەسى»نىڭ III، 2 – ۋە 3 – سانلىرىدا ئېلان قىلىنغان. ئۆزبېك ئەدىبلىرىدىن فترەت ئۆزبېكچىگە تەرجىمە قىلىپ، «ئەڭ ئەسكى تۈرك ئەدەبىياتى نەمۇنەلىرى» نامى بىلەن سەمەرقەنددە 1927 – يىلى نەشر قىلدۇرغان. ئەلىشۆۋە ئا. ئى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈركتەكى خەلق شېئىرلىرى»نامى بىلەن بۇرسا خەلقىئەۋى مەجمۇئەسى بولغان «تۈركۈن»نىڭ 1936 – يىلى 6 – ، 7 – ، 8 – سانلىرىدا ۋە 1937 – يىلى 8 – ، 10 – ، 11 – سانلىرىدا ئېلان قىلغان. رۇس تەتقىقاتچىلىرىدىن ئى. ۋ. سىتېبلىۋا "Развитие Тюркских поэтических Форм в XI веке" دېگەن نام بىلەن 1971 – يىلى موسكۋادا رۇسچە تەرجىمىسىنى ئېلان قىلغان.

㊽ مەھمۇت قەشقەرى: «دىۋان» – فاكسىمل I جىلد، 25 – بەت.

㊾ ئەبۇ ئابدۇللا مۇھەممەد بىننى مۇھەممەد ئىدرىسى (1099 – 1180) «نزھتەلمشتاق فى اختراق الافاق» دېگەن جۇغراپىيە كىتابىدا شۇنداق يازغان. 54 – 3 «Türkili Tili»

㊿ «دىۋان» فاكسىمل I جىلد، 8 – بەت.

(51) ن. ئا. باسكاكوۋ: «تۈركىي تىللار»، موسكۋا، 1960 – يىلى.

(52) «دىۋان» فاكسىمل III جىلد، 504 – بەت.

(53) «دىۋان» فاكسىمل I جىلد، 93 – 51 – بەتلەر.

(54) «دىۋان» فاكسىمل I جىلد، 99 – بەت.

(55) «دىۋان» فاكسىمل III جىلد، 665 – بەت.

(56) «دىۋان» فاكسىمل II جىلد، 464 – بەت.

(57) «دىۋان» فاكسىمل II جىلد 295 – بەت.

(58) «دىۋان» فاكسىمل I جىلد، 165 – بەت.

(59)(60)(61)(62) «دىۋان» فاكسىمل I جىلد، 173 – ، 67 – ، 68 – ۋە 172 –

به‌تله‌ر.

⑥④⑥③ «كىتابۇدىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك». ئىستانبۇل، 1333 ـ هىجرى (مۇسه‌ههى مۇئه‌للىم رىفئه‌ت).

⑥⑦⑥⑥⑥⑤ س. مۇته‌للىپوۋ «سۆز بېشى ئورنىدا» ـ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» II توم، تاشكه‌نت، 1961 ـ يىل.

⑥⑧ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» I توم، تاشكه‌نت، 1969 ـ يىل (ئۆزبېكچه) نه‌شرى، 375 ـ به‌ت.

«خاقانیه تىلى» ۋه خوتەن شېۋىسى

خوتەن ــ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى يەتتە ناھىيىدىن تەركىب تاپقان بىر ۋىلايەت. بۇ ۋىلايەتنىڭ ئۆزىدە ھازىر بىر مىليون 200 مىڭ ئاھالە ياشايدۇ. بۇ ئاھالىنىڭ كۆپچىلىكى بىر خىل شېۋىدە سۆزلەيدۇ. دىئالېكتشۇناسلىق پرىنسىپلىرى بويىچە، بۇ ئاھالىنىڭ جانلىق تىلىنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالاھىدە بىر شېۋىسى دەپ ھېسابلاش مۇمكىن.

دۇنيا تىلشۇناسلىرى «قەدىمكى خوتەن تىلى»نى "ئۆلگەن تىل" دەپ ھېسابلايدۇ. راست شۇنداقمۇ؟ ئىسمى بىلەن جىسمى قوشۇلۇپ پۈتۈنلەي "ئۆلگەن" ۋە ئۇ تىلدىن ھېچقانداق ئەسەر ـ سارقىت قالمىغانمىدۇ؟ قەدىمكى خوتەن ئاھالىسىنىڭ مىللىي خاسلىقى ۋە تىل جەھەتتىكى خاسلىقى مەسىلىسىنى بۇ رايوندا تۇرلۇك تارىخىي دەۋرلەردە ياشىغان ئاھالىنىڭ ئېتنىك قاتلاملىرىنى ئارخېئولوگىيىلىك، ئېتنوگرافىيىلىك ۋە تىلشۇناسلىق ماتېرىيالىلىرى بىلەن ئىنچىكە تەكشۈرۈش ۋە بۇ يەردە ئۆزئارا ئۇچراشقان ھەر خىل تىللارنىڭ مەلۇم بولغان لېكسىكىلىرىنى سېلىشتۇرۇش يولى بىلەن، ئاھالىنىڭ ۋە ئۇلار قوللانغان تىلىنىڭ كېلىپ چىقىقان مەنبەسىگە ئاساس تېپىش مۇمكىن. شۇڭا، بۇ دەسلەپكى ئىزدىنىشىم بۇنداق چوڭ مەسىلە ھەقىقىدە مۇھاكىمە قىلىش يۈكىنى ئۆز ئۈستىگە ئالالمايدۇ، پەقەت ھازىرقى «خوتەن تىلى» بىلەن 11 ـ ئەسىردىكى

«خاقانىيە» تىلىنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدىلا بەزى چۈشەنچىلىرىمنى مۇھاكىمىگىزلارغا سۇنىمەن.

«خاقانىيە تىلى» ــ قاراخانىلارنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسى (ئىسسىق كۆلدىن كۈچاغىچە قەشقەرنى مەركەز قىلغان رايون)نىڭ تىلى، يەنى 11ــ ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى.

تىل ئالىملىرى، ئادەتتە، «قەدىمكى خوتەن تىلى»نى ھىندى تىلى دەيىشىدۇ. مەسىلەن، 3ــ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا غەربىي شىمالىي ھىندىستاننىڭ قەدىمكى پراكرىت يەرلىك تىلىغا ئوخشاپ كېتىدىغان تىل خوتەن تەرەپلىرىدە ئومۇملىشىپ، كۈندىلىك مەمۇرىيەتتە ئىشلىتىلەتتى دەيىشىدۇ. بۇ كۆز قاراشلىرىغا خوتەن رايونىدىن تېپىلغان قارۇشتى يېزىقىدا ھىندىستانىنىڭ قارا تىلى (پراكرىت) بىلەن، مىلادى 2ــ ئەسىردىن ئىلگىرىرەك يېزىلغان نوم («دارماپادا»)نى ئاساس قىلىشىدۇ. لېكىن مەشھۇر نومشۇناس، سەييىاھ شۈەنزاڭ ئۆزىنىڭ سايياھەت خاتىرىسىدە: «بۇ ئەلنىڭ يېزىقى ھىندىلارنىڭكىگە ئاساسلانغان ۋە لېكىن ئانچە-مۇنچە ئۆزگەرتىلگەن، ئەمما تىلى بولسا بۇ ئەلدىكى ئاھالىنىڭ ھەجەزى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، باشقا ئەللەرنىڭكىدىن پەرقلەنمەيدۇ؛ ھىندى تىلىمۇ ئەمەس، جۈڭگو تىلىنىڭ ئۆزگەرمىسىمۇ ئەمەس» دەپ يازىدۇ.

ئاۋرېل ستېننىڭ نىيە خارابىسىدىن تاپقان قارۇشتى يېزىقىدىكى خاتىرىلەرنىڭ تىلى ھەقىقەتەن ھىندى تىلىمۇ ئەمەس، ئىران تىلىمۇ ئەمەس، شۇنىڭدەك تۈركىي تىلمۇ ئەمەس. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 3ــ ئەسىردىن ئېتىبارەن، خوتەن رايونىغا بۇددا دىنى كىرگەندىن كېيىن، ھىندى تىلى (پراكرىت) بارا-بارا يەرلىك

ئاھالىنىڭ تۇرمۇشىغا سىڭىشكە باشلاپ، خوتەن ئاھالىسىنىڭ تىلىدىكى سۆزلەردە سانسكرىتچە ئامىللار پەيدا بولغان. كېيىن يۆچىلەر (كۆچچىلەر) يەنى كۇشان ئىمپېرىيىسى يەنە شەرققە قاراپ كېڭىيىپ (بۇلار ئەسلىدە شەرقتىن كۆچۈپ بارغان) قەشقەر ۋە خوتەن تەرەپلىرىنى بىرقانچە يۈز يىل كونترول قىلغانلىقى ئۈچۈن، يۆچى تىلىنىڭ تەسىرىمۇ ئۆتكەن. «خوتەن تىلى» ئەزەلدىنلا نوقۇل ھىندى ـ ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسىدىكى تىل ئەمەس. ئەگەر ئىران تىللىرى بىلەن تۇركىي تىللارنىڭ قوشۇلمىسىدىن ئىبارەت بىر خىل مۇرەككەپ تىل دېيىلىدىغان بولسا، بۇ گەپ تىلشۇناسلىق نەزەرىيىسىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. چۈنكى ئىككى خىل تىل سىستېمىسىدىن ئەبجەش ـ قېتىش بىر تىل ھاسىل بولمايدۇ، بەلكى ئۇلار بىر ـ بىرىنى چەتكە قاقىدۇ، يەنى بىرى ئاساس، يەنە بىرى يارەمچى بولىدۇ. ئادەتتە، تىللار ئارىلاشقاندا، «غالىپ تىل» لېكسىكا ۋە مورفولوگىيە جەھەتتىن ئۈستۈنلۈك قازىنىدۇ؛ «مەغلۇپ تىل» بولسا مەلۇم دەرىجىدە لېكسىكىلىق ۋە گراممانىك ئىزىنى قالدۇرىدۇ. مۇشۇ قائىدە بويىچە بولغاندا، بۇددا مەدەنىيىتى مۇناسىۋىتى بىلەن كىرگەن «نوم تىلى» (پراكرىت) مىلادىدىن ئىلگىرى ۋە كېيىن لېكسىكا جەھەتتىن بىر مەزگىل ئۈستۈنلۈك قىلغان، لېكىن «خوتەن تىلى»نى ھەممە جەھەتتىن بويسۇندۇرالمىغان.

دەرۋەقە، مىلادىدىن ئىلگىرى ۋە كېيىن، دى (تىغار)، چياڭ (سىر)، ھۇن، يۆچى، ئاق ھۇن، تۇرك، تۇبۇت، توققۇز ئۇيغۇر-لارنىڭ تەسىرى ئۆتۈشكە باشلاپ، «خوتەن تىلى» تۇركچىلىشىشكە يۈزلەنگەن (يۇقىرىدىكى ئىسمى ئاتالغان خەلقلەرنىڭ تىللىرى

ئالتاي ـ تەڭرىتاغ تىللىرى ئىدى). بۇ جەريان ناھايىتى ئۇزاق داۋام قىلغان. ھەتتا 11 ـ ئەسىردىمۇ تۈركىچىلىشىش جەريانى تۈگەللىنىپ بولمىغان بولسا كېرەك. سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسچىسى مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»نىڭ مۇقەددىمىسىدە: «خوتەنلىكلەرنىڭ بەزىلىرى ئىكىكى تىلىدا سۆزلەيدۇ ۋە تۈركچىنى ياخشى بىلمەيدۇ» دەپ يازىدۇ. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ بۇ ئەسلەتمىسى تۈركچىلىشىش جەريانىنىڭ تۈگەللەنمىگەنلىكىنى تەستىقلايدۇ. «دىۋان» بولسا خوتەن 1006 ـ يىلى قاراخانىلار تەۋەسىگە ئۆتۈپ 70 يىلدىن كېيىن يېزىلغانىدى. بۇ چاغلاردا، قەدىمكى خوتەن تىلىنىڭ فونېتىكا ۋە لېكسىكا جەھەتتىكى تەسىرى ساقلانغانىدى. بۇ سۆزدىن خوتەن قاراخانىلار تەۋەسىگە ئۆتكەندىن كېيىن، تىلى تۈركچىلەشتى دېگەن مەنە چىقمايدۇ، ئەلۋەتتە، چۈنكى خوتەن رايونىنىڭ قوشنا رايونلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى قويۇق ئىدى. 10 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەت كۈچەيدى. 10 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئىسلامنى قوبۇل قىلغان قەشقەر تەرەپلەردىن سودىگەرلەر ۋە ئىسلامنى قوبۇل قىلىشتىن باش تارتقان كىشىلەر (كۆپرەك زىيالىيلار) كۆچۈپ باردى. 11 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدىن ئېتىبارەن، ئاۋۋال قوشۇن، ھاكىمىيەت مەمۇرلىرى، كېيىنچە يەر ئۆزلەشتۈرۈش مۇناسىۋىتى بىلەن ھەر خىل قەبىلىلەر (مەسلەن، ياغما، قارلۇق، غۇز، چىگىل، قارچۇق، چارۇق، چۇمۇل، مەركىت ۋە باشقىلار) خوتەن رايونىغا كۆچۈپ كىردى. ئاپتورى نامەلۇم «ھۇدۇدۇل ئالەم»نىڭ 9 ـ بابىدا يېزىلىشىچە: "ئۇدۇن ئىكىكى دەريا ئارىلىقىغا جايلاشقان... ئاھالىسى ئىشلەپچىقىرىدىغان مەھسۇلاتىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى يىپەك.

ئۇدۇن پادىشاھى ئىنتايىن يۇقىرى ھۆرمەتكە ئىگە، ئۆزىنى تۈرك ھەم تۇبۇت پادىشاھى (ئەزىم ئەل تۈرك ۋەل تۇبىبەت) دەپ ئاتايدۇ... ئۇدۇن دەريالىرىدىن قاشتاش چىقىدۇ." شۇنىڭ بىلەن، خوتەن ئاھالىسىنىڭ ئېتىنىڭ تۇزۇلۇشى، ماددىي ۋە مەنىۋي تۇرمۇشى، جۇملىدىن تىلىنىڭ ئۆزگىرىش جەريانى تېزلەشتى. «خوتەن تىلى» بارا-بارا شۇ ھالەتكە يەتتىكى، 10—13-ئەسىرلەردە «خاقانىيە تىلى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ مۇھىم ئامىللىرىنى ساقلاپ قالغان «تىل» بولۇپ شەكىللەندى. بۇ «تىل»نى بىز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن شېۋىسى دەپ ئاتايمىز. خوتەن تىلى 12-ئەسىردە «خاقانىيە تىلى»نىڭ، كېيىن 15—16-ئەسىرلەردە «چاغاتاي تىلى» ۋە يېقىنقى ئەسىرلەردە «قەشقەر تۇركچىسى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ بىر شېۋىسى ئىكەنلىكىنى كۆپچىلىك تۇركۇلوگلار ئېتىراپ قىلىدۇ.

11-ئەسىردىكى «خاقانىيە تىلى»نىڭ فونېتىكا، لېكسىكا، مورفولوگىيە ۋە گراماتىكا جەھەتتىكى خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ 20-ئەسىردىكى خوتەن شېۋىسىدە تېپىلىشى تاسادىپىي ئەھۋال بولماسا كېرەك. بۇ پىكرىمىزنى 1956-يىلدىكى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش داۋامىدا ۋە 1980-يىلدىكى نۆۋەتتىلىق تەكشۈرۈش داۋامىدا ھاسىل قىلىنغان بىرىنچى قول ماتېرىياللار دەسلەپكى قەدەمدە تەستىقلىدى.

فونېتىكا جەھەتتىن:

«خاقانىيە تىلى»نىڭ فونېما سىستېمىسى ھەممە تۈركىي تىللارنىڭ فونېمىلىرىغا ۋەكىللىك قىلالايتتى. فونېما سىستېمىسى تۇزۇلۇش جەھەتتە ئەڭ مۇستەھكەم بولىدۇ. ئادەتتە فونېما سىستېمىسىدا ئۆزگىرىش (يېڭى فونېمىلار قوشۇلۇش، بەزىلىرى چۈشۈپ قېلىش)

هادىسسى ناھايىتى ئۇزاق جەريانداا يۈز بېرىدۇ. شۇڭا، ھەرقانداق تىل ئىگىسى ئۆزلىرىنىڭ تىل ئادىتىنى چەتتىن قوبۇل قىلغان تىلغا تەبىئىي يوسۇندا ئېلىپ كىرىدۇ. خوتەن شېۋىسىدىمۇ بۇنداق ھادىسىلەر يوق ئەمەس. لېكىن «خاقانىيە تىلى»دىكى سەككىز سوزۇق تاۋۇش (ئالدى ـ ئارقا، يۇقىرى ـ تۆۋەن تەلەپپۇز قىلىنىش جەھەتتىكى تۈسلىرىنى مۇستەسنا قىلغانىدا) خوتەن شېۋىسىدىمۇ ئاساسەن ئوخشاش.

ئالدى سوزۇق تاۋۇشلاردىن "ə" تاۋۇشى قەدىمكى زامانىدىلا ئەمەس، 11 ـ ئەسىردىمۇ ئۇيغۇر تىلىدا مۇستەقىل بىر فونېما ئىدى. بۇ تاۋۇش بەزى تىل تەتقىقاتچىلىرى ئېيتقانىدەك ھېچقاچان "a" تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىشى ياكى "e" تاۋۇشىنىڭ تاكىلاي سىنگارمۇنىزىمى سەۋەبى بىلەن يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ تىل ئۈستىدە تەلەپپۇز قىلىنىشىدىنمۇ پەيدا بولغان تاۋۇش ئەمەس. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا "ə" تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىشى ئالاھىدە بىر مۇستەقىل فونېتىكىلىق ھادىسە بولماستىن، بەلكى سۆز ئۇرغۇلىرى، سوزۇق تاۋۇشلار سىنگارمۇنىزىمى ۋە شۇنىڭدەك فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر. 11 ـ ئەسىردىكى «خاقانىيە تىلى»دا "ə" تاۋۇشى ئاساسەن ئاجىزلاشمايتتى، خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ئىلچى، كېرىيە قاتارلىق ناھىيىلىرىدىكى چەتئەل يېزىلاردا ئايرىم سۆزلەردىكى "ə" تاۋۇشى ئاجىزلاشماي تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

«دىۋان»دا:	خوتەن شېۋىسىدە:
kəlin	kəlin
kərək	kərək
kəpəz	kəpəz

kərilgən	kərilgən
xəxük~yəxük	səxük

(ئەسلەتمە، ئىسىم ھالىتىدە بولسا xəxük، پېئىل ھالىتىدە بولسا yexülüp kətti: لىشىدۇ)

"Zəynəphanning kəlini" (Ilqi, Langru)

"ķəddimiz kətərildı" (Keriyə, ķaluk)

"Ixikni qəgiwiting, oɣoli qəkkili unimaytu ixikni" (Keriyə, Sıyək)

"Yürikəmgə ķol sa (l) sam,
Yürikəm ba (r) jigərim yoķ.
Ya (r) din kəŋləm aoɣrisa,
Kitəxim ba (r) kilərim yoķ.

(Ilqi, Popunar)

خوتەن شېۋىسىدىمۇ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكىگە ئوخشاش، قاتار كەلگەن بىر خىل تۆۋەن سوزۇق تاۋۇشلاردىن ئادەتتە ئىككىنچىسى ئاجىزلىشىدۇ؛ ياكى بولمىسا كېيىنكى بوغۇمدىكى ئارا سوزۇق (i)نىڭ ئەكىس تەسىرى بىلەن بىرىنچى ئوچۇق بوغۇمدىكى تۆۋەن سوزۇق تاۋۇش ئاجىزلىشىدۇ، مەسىلەن:

«دىۋان»دا:	خوتەن شېۋىسىدە:
kələp	kiləp (ئۆسۈملۈك)
aoɣil	eoɣil
ażioɣ	eyioɣ
alix	elix (ئېلىش ۋېشى)
ķatïr	ķeqi(r)

qiqək	qəqək
beoqi(r)tak	baoqïrtak
ketilix	katïlix
(katilix گۇمدا)	
engiz	aŋïz
tizək	təzək
kilə(r)	kələr
ingək	əŋək

لېكىن خوتەن شېۋىسىدە "ə" تاۋۇشى ئاجىزلاشقاندا، ئەدەبىي تىلدىكىدەك "e"غا مايىل ئەمەس، كۆپىنچە "i"غا مايىل تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇنىڭدا قاتار كەلگەن تۆۋەن سوزۇقلارنىڭ "i"لىشىش قانۇنىيىتىدە بىرلىك ساقلانغان.

شەخس ۋە كېلىش قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندىمۇ شۇنداق بولىدۇ، مەسىلەن:

Paqak – am(ang) — Paqikam(ng)

Kulak – am(ang) — Kulikam(ng)

Yürək – am(əng) — Yürikəm(ng)

Kalək – əm(əng) — Kalikəm(ng)

شۇنىڭدەك، ئوچۇق بوغۇم بولۇپ قاتار كەلگەن بىر خىل ئۇچ سوزۇقتىن ئىككىنچىسى چوقۇم ئاجىزلىشىدۇ ياكى چۈشۈپ قالىدۇ.

bala – lar — balilar – balla (r)

kala – oqa — kalioqa

Kadı (r) la (r) – oqa — kadi (r)lioqa

ھەتتا خوتەن شېۋىسىدە تۆۋەن سوزۇقلۇق بوغۇمدىن كېيىنكى

بوغۇمدىلا يۇقىرى سوزۇقنىڭ ئەكس تەسىرى بىلەن ئالدىنقى بوغۇمدىكى (بىرىنچى بوغۇمدىكى) تۆۋەن سوزۇق ئاجىزلىشىپ "i"غا مايىل "e" تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ba (r) - idi — be (y)di

ba (r) - íp - idim — beribdim (beriwedim)

كۆپ ھاللاردا، "ə" بىلەن تۇزۇلگەن بىر بوغۇملۇق تۈپ پېئىل "p" بىلەن رەۋىشداشقا ئايلانغاندىن كېيىن، زامانىنى بىلدۈرىدىغان شەخس قوشۇمچىلىرى ئۇلانغاندىمۇ "ə" ئاجىزلاشمايدۇ.

də - p - tím — dəptim (dəpidim - diwidim)

kə (l) - p - ti — kəpti (kelip - idi - keliwidi - kewidi)

لېكىن "a" بىلەن تۇزۇلگەن بۇنداق سۆزلەردە "a" تاۋۇشى "i"غا ئاجىزلاشماي، "ə" تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

ka (l) - p - tu (ti) — kəptu (kəpti)

kelip - tu — keptu, kelip idi — keliwidi

بۇ ھادىسىلەر كېيىنكى تەرەققىيات جەريانىدا يۇز بەرگەن ھادىسىلەردۇر.

خوتەن شېۋىسىدە كەينى سوزۇق تاۋۇشلاردىن "o" تاۋۇشى تەلەپپۇز قىلىنغاندا، يۇمشاق تاكسلاي بەك يۇقىرى كۆتۈرۈلمەي، تىلنىڭ ئىككى يېنى سەل پۇكۇلۇپرەك، "u"غا مايىلراق چىقىدۇ. دەرۋەقە، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى "o" تاۋۇشى باشقا تىللاردىكى (بولۇپمۇ ھىندى - ياۋروپا تىللىرىدىكى) "o"نىڭ تەلەپپۇزىدىن پەرقلىنىدۇ. شۇنىڭدەك "ə" تاۋۇشىمۇ خوتەن شېۋىسىدە، كۆپىنچە "ü"گە مايىل تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

uoɣul kuoɣun buoɣum

tüxük	sügət	sügəl
tümü(r)	ügəy	ütək

خوتەن شېۋېسسىدە سىنىگارمۇنىزىم ھالىتى ئانچە كۆچلۈك ئەمەس. بۇ جەھەتتىن «خاقانىيە تىلى»نىڭ خۇسۇسىيىتى ئاساسەن ساقلاپ قېلىنغان. خوتەن شېۋېسسىدە يېپىق بوغۇملۇق سۆزلەرگە ئۇلىنىدىغان شەخس، ئىگىلىك ۋە رەۋىشداش قوشۇمچىلىرىنىڭ لەۋلەشكەن تۈرى ياكى ئارا سوزۇق تاۋۇشلۇق تۈرى يوق.

خوتەن شېۋېسسىدە: am (ang) əm (əng)

(ئەدەبىي تىلدا: im/um–üm (ing/ung–üng)

kol–kolam/kolang

kəz — kəzəm/kəzəng

ütək–ütikəm/ütikəng

oltur–olturaptu

bol — bolaptu,

خوتەن شېۋېسىدە، كىچىك تىل تاۋۇشلىرىدىن "oɣ" ياكى "k" بىر سۆزدە تەڭلا قاتار كەلمەيدۇ. تەبىئىي يوسۇندا، بىرىنچى بوغۇمدا "k" بولسا، ئىككىنچى بوغۇمدا "oɣ" ياكى بولمىسا ئەكسىچە بولىدۇ. بۇ ھادىسە «خاقانىيە تىلى»دىكى ھادىسىگە ئاساسەن ئوخشايدۇ. ئەگەر بىر سۆزدە "k" قاتار كېلىپ قالسا، بىرىنچى بوغۇمدىكىسى — "h" تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

konaoɣ	takaoɣ	kondaoɣ
ooɣak	pohak	

بۇنداق سۆزلەرگە سۇپەت قوشۇمچىلىرى (luk/luoɣ) ئۇلاشتىمۇ ئاشۇ قانۇنىيەت ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدۇ. يەنى "oɣ" بىلەن

ئاياقلاشقان سۆزلەرگە lik/luk ئۇلىنىدۇ؛ "k" بىلەن ئاياقلاشقان سۆزلەرگە lioq/luoq ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

konaoq – lik — konaoqlik — konaoqlikka su baoq liduk.

a (r) tioq – lik — bexioqa yaoqlikï a (r) tioqlik.

yaka – lioq – yakalioq — tal yakalioqka qiktï.

issioq – lik — issioqlik

uruoq – luk — uruoqluk — uruoqlukni saklaytu.

خوتەن شېۋىسىدە «خاقانىيە تىلى»دىكىدەك ئاخىرى كىچىك تىل تاۋۇشى بىلەن كېلىدىغان ياسالما سۆز ئومۇمەن جارانغلىق تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن بولسا، "oq" بىلەن، جارانغسىز تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن بولسا، "k" بىلەن ئاياقلىشىدۇ. مەسىلەن:

«دىۋان»دا:	خوتەن شېۋىسىدە:
uluoq	uluoq — uloqaydi
ulaoq	uluoq — ulandi
ïlïoq	ilioq (ilman) — ilidi
aoqrïoq	aoqrioq — aoqridi
kattïoq	kattik — katti

تۆپ سۆزلەردە بۇ ھال مەۋجۇت ئەمەس.

«دىۋان»دا:	خوتەن شېۋىسىدە:
ulak	ulak — at — ulak
ahsak	ahsak

ئۇزۇك تاۋۇشلار سىستېمىسىدا، «خاقانىيە تىلى»دا قوش كالپۇك تاۋۇشى "p"دىن "b" ئايرىلىپ چىقىقان. لېكىن "b" پۈتۈنلەي

جاراڭلىق تاۋۇش ھالىتىگە كۆچۈپ بولمىغان، «خاقانىيە تىلى» دىكىدەك خوتەن شېۋىسىدىمۇ "p" تاۋۇشى نەپەسلىك، ئىكىكىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، "b" تاۋۇشى نەپەسسىز تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. خوتەن شېۋىسىدە ئومۇمەن بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن "p" تاۋۇشى ئۆزىدىن كېيىن كەلگەن سوزۇق ياكى جاراڭلىق تاۋۇشنىڭ ئەكس تەسىرى بىلەن جاراڭلىقتا مايىل تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

kob bə(r)di	(koyup bərdi)
unumabdi	(unimiwidi)
səbdük	(selip idük)
kebdük	(kelip idük)

«خاقانىيە تىلى»دا تىل ئۇستى تاۋۇشى "q" بىلەن "j" پۈتۈنلەي ئايرىلىپ كەتمىگەن، ئەگەر قەدىمكى تىلغا تارتىپ سۆزلەشكە توغرا كەلسە "q" ئىپادىلىنىدۇ. لېكىن «خاقانىيە تىلى»دا "j" تاۋۇشى شەكىللەنمىگەن دېيىشكىمۇ بولمايدۇ. چۈنكى «خاقانىيە تىلى»نىڭ تەركىبىگە كىرگەن باشقا شېۋىلەردە "ż"دىن ياكى "q"دىن "j" تاۋۇشى ئايرىلىپ چىقىشقا باشلىغان. خوتەن شېۋىسىدە بولسا، كۆپىنچە سۆزلەردە "q" ئەمەس، "j" تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

«دىۋان»دا:	خوتەن شېۋىسىدە:
kanqïk	kanjik
manqu	manju
monqak	monjak
inqik	injig — injigi

لېكىن "q" تاۋۇشىمۇ بار، پەقەت تىل ئۇستى تاۋۇشىنىڭ ئالدى ياكى كەينىدە جاراڭسىز تىل ئۇچى تاۋۇشى ياكى ئارقا سوزۇق

تاۋۇشى كەلسە "q" تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

qit — qitla,	qitwaoq ("qit" دىمۇ «دېۋان»)
qikətkü	("qəkürgə" دا «دېۋان»)
qiqək	("qəqək" دا «دېۋان»)
hoqa	koqa
gaqa	aqa

خوتەن شېۋىسىنىڭ ئۇزۇك تاۋۇشلار سىستېمىسىدىكى يەنە بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇمۇمەن تىلىنىڭ ئوچى تۇرۇلۇپ ئالدىنقى تاڭلايغا يېقىنلىشىپ سۈركىلىش پەيدا قىلىش بىلەن ھاسىل بولىدىغان "r" تاۋۇشى خوتەن شېۋىسىدە كۆپىنچە تىل ئۈستى تاۋۇشى "y" بىلەن ئالمىشىپ كېتىدۇ. چۈنكى بۇ تاۋۇشلارنىڭ پەيدا بولۇش ئورنى ۋە ئۇسۇلى جەھەتتىن، تىل ئوچىنىڭ ھەرىكىتى، تاۋۇش پەردىسىنىڭ ھالىتى ۋە تىل ئۈستىنىڭ تاڭلايغا يېقىنلىشىش دەرىجىسى خېلى يېقىن بولغاچقا "j"، "u" "a" سوزۇق تاۋۇشلىرىدىن ئىلگىرى كەلگەن "r" تاۋۇشى "y"غا ئالمىشىدۇ. دەرۋەقە، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىمۇ سۆز بېشىدا "r" تاۋۇشى كەلمەسلىكى ئەنئەنىسىمۇ بار. ئەمما، بۇ ھال ئېتىنكىلىق-فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش جەريانىغىمۇ باغلىق. چۈنكى ملادىدىن ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى ئالتە ئەسىرلىك جەريانىدا شىمالىي ھىندىستانىنىڭ پراكرىت تىلى ۋە بۇددا دىنى ۋاستىسى بىلەن تەركىبىدە سانسكرىت ئامىللىرى كۆپەيگەن توخار (كۆچچى) تىلى ھەم ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى ھۇن-تۈرك تىللىرىنىڭ تەسىرى بىلەن خوتەن شېۋىسىدە "r" تاۋۇشىنىڭ تەلەپپۇزىدا خاسلىق پەيدا بولغان. بۇ ھادىسە پۈتۈن خوتەن رايونىدا (ئىنچىكە تەھلىل قىلىنمىغان بولسا)

ئومۇمىيۈزلۈك بىر خىل ھادىسە ئەمەس. قاغىلىقتىن لوپقىچە "r" بىلەن "y"نىڭ ئالمىشىپ كېلىش ھادىسىسى كۆچلۈكرەك (قاغىلىق ۋە گۇمىلاردا كۆپىنچە "y"، قاراقاش، ئىلىچى ۋە لوپلاردا "y" بىلەن "r" ئارىلاش)، چىرىيىدىن چەرچەن ھەتتا چاقلىقنىڭ غەربىگىچە بولغان جايلاردا "r" بىلەن "y" ئارىلاش؛ قاغىلىق تاغلىرىدىن چاقلىق تاغلىرىغىچە بولغان تاغلىق رايونلاردا "r" تاۋۇشى ئاساسەن "y" بىلەن ئالماشماي، بەلكى تىل ئۇچى قاتتىق يۆگىلىش بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

خوتەن شېۋىسىدە «خاقانىيە تىلى»دىكىگە ئوخشاشلا، سۆز بېشىدىكى "y" تاۋۇشى چۈشۈپ قالماي تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

«دىۋان»دا:	خوتەن شېۋىسىدە:
yitik	yittig (yittik)
yilik	yilik (yilig)

لېكىن "y" بىلەن باشلانغان بوغۇمنىڭ ئاخىرى جارانگسىز قوش كالىپۇك تاۋۇشى ياكى تىل تۈۋى تاۋۇشى بىلەن كەلسە، "y" تاۋۇشى "x"لىشىدۇ. مەسىلەن:

yik – xik	yip – xip
ki(r) – kixip (kirip)	yupka – xupka

خوتەن شېۋىسىدە، فونېتىكا جەھەتتىكى يەنە بىر ئالاھىدىلىك شۇكى، خۇددى «خاقانىيە تىلى»دىكىگە ئوخشاش "p، k، k" تاۋۇشلىرى سوزۇق تاۋۇشلار ئارىلىقىدا كەلگەندىمۇ جارانگسىز ھالىتىدە ساقلىنىدۇ. مەسىلەن:

bulaq – buliki	qonaq – koniki

ətək – ətiki	yürək – yüriki
həlәp – hәlipi	tәlәp – tәlipi

هەربىر نامى، ئىسىم، سۈپەتلەرنىڭ ئاخىرىدا كېلىدىغان تىل تۈۋى تاۋۇشى "k" ياكى "g" تەلەپپۇز قىلىش مەسىلىسىمۇ «خاقانىيە تىلى»دا تۈپ سۆزلەردە (تولاراق تۈپ ئىسىملاردا، مەيلى ئۇ پەرىشتىلەردىن ياسالغان تەقدىردىمۇ، ئىسىم ھالىتىدە مۇقىملىشىپ كەتكەنلا بولسا) "k" تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. لېكىن ھەم ئىسىم، ھەم سۈپەت ھالىتىدە كېلىدىغان سۆزلەردە "g" تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»نىڭ مۇقەددىمىسىدە ئەسكەرتىشىچە، «تۈرىلدى» پېئىلدىن ياسالغان «تۈرىك» سۆزىدە، «ئۆلدى» پېئىلدىن ياسالغان «ئۆلۈك» سۆزىدە "k" يۇمشاق ئوقۇلىدۇ، يەنى "g" تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇ خۇسۇسىيەت خوتەن شېۋىسىدە ئۆز پېتىچە ساقلانغان. مەسىلەن:

«دىۋان»دا:	خوتەن شېۋىسىدە:
ətək	itək
ətük	ütək
ətüg	ətəg – iq ətüx
əlüg	ələg

بۇلاردىن باشقا، فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىمۇ بار.

مورفولوگىيىلىك ـ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى ئىسىم كاتېگورىيىسىدە ھازىر خوتەن شېۋىسىدە ئەدەبىي تىلىدىكىگە ئوخشاش ئالتە كېلىش بار دەپ ھېسابلىنىدۇ. لېكىن تاغلىق رايونلار (مەسىلەن، پۇشا، قاراڭغۇ تاغ) ئاھالىسىنىڭ تىلىدا ئىگىلىك كېلىش بىلەن چۈشۈم كېلىش بىرلا "ni" قوشۇمچىسى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

ئېھتىمال، بۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىياتىدىكى ئۇچىنچى باسقۇچ- «چاغاتاي تىلى»دىكى ئايرىم شېۋىلەرنىڭ خوتەن شېۋىسىنىڭ ئايرىم يەرلىك لەھجىلىرىدىكى ئىپادىسى بولسا كېرەك. مەسىلەن:

køŋnək — meni køŋnikəm (mening køynigim)

ayaq — meni ayiqim (mening ayioqim)

doppa — Rozihanni doppis (Rozihanning doppisi)

tüŋnük — øyni tüŋniki (øyning tüngnigi)

torus — øyni torisi (øyning torisi)

«خاقانىيە تىلى»دا ئىسىملاردىن ئىسىملار ياساشتا، ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا "lig" قوشۇمچىسى ئۇلانسا، بەزىدە ئورۇن ئىسمىنى، بەزىدە نەرسە قويۇلغان يەرنى بىلدۈرىدۇ؛ بەزىدە مەستەر بولۇپ كېلىدۇ. ئەگەر بۇ ئۇچ خىل ئەھۋالدىن بىرەرسىمۇ بولمايدىغان ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا «lig (lüg)» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن، «ئەگەتلىك» بولۇپ كەلسە، «كېلىنگە خىزمەت قىلىشقا بېرىلگەن دېدەك» مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ؛ ئەگەر "lig" قوشۇلۇپ "əgtlig" بولسا، «دېدەكنىڭ ئىگىسى بولغان كېلىن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «ئەزەرلىك — əžərlik» بولسا، «ئۇستىگە ئىگەر قويۇلىدىغان ياغاچ»نى، ئەگەر «əžərlig» بولسا «ئىگەر ئىگىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «ətlikkixi» يەنى "سېمىز كىشى"، ئەگەر "ətlig kixi" دېيىلسە، «گۆشكە ئىگە بولغان كىشى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. "lik/lig"نىڭ قاتتىق شەكلى "lik/lioq" دۇر. «aqioq lioq küp — ئىچىدە ئېچىتقۇ بولغان كۆپ»، «oqaklioq øy — ئوچاقلىغ ئۆي» يەنى «ئوچىقى بار ئۆي»، «uruoqluk buoqday — ئۇرۇغلۇق قىلىنىدىغان بۇغداي» دېگەندەك.

بۇ خۇسۇسىيەتلەر خوتەن شېۋىسىدە ئەينەن ساقلانغان دېسەكمۇ بولىدۇ. مەسىلەن:

ətlig — "bizning sikritar bək ətlig"

"əzalimu ətlig bop kaldi"

بۇ يەردە "ئەتلىنىپ قالدى" دېگەن سۆز "ھال-ئوقەتى ياخشى بولۇپ قالدى" دېگەن مەنىدە قوللىنىلغان.

ئەدەبىي تىلدا سۈپەتنىڭ ئوخشىتىش قوشۇمچىسى "dək/tək" شەكىلدە كېلىدۇ، خوتەن شېۋىسىدە "dəy/təy" شەكلىدە كېلىدۇ (سۈپەت ۋە سۈپەتداشلارغا قوشۇلىدۇ).

"kəzingiz tam tüxügidəy".

"məttohtahun say kə (l) gəndəy kibdi".

پېئىل كاتېگورىيىسىدە خوتەن شېۋىسىنىڭ ئۆزگىچىلىكى ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىدۇ.

1. بۇيرۇق پېئىلىنىڭ ئىستەك رايى ئەدەبىي تىلدىكىدەك تۈپ پېئىلنىڭ ئاخىرى يېپىق بوغۇم بولسا، ئۇنىڭغا قاراتقۇچى بولىدىغان "y" تاۋۇشى ئارتتۇرۇلماستىن، بەلكى "li" ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

bar – a – li – barali – barili (bar – a – y – li)

kəl – ə – li – kələli – kilili (kəl – ə – y – li)

ئەگەر ئوچۇق بوغۇم بولسا، بۇاستە "li" ئۇلانماستىن ئەدەبىي تىلدىكىدەك بىر "y" تاۋۇشى ئارتتۇرۇلىدۇ. مەسىلەن:

oku – y – li – okuyli

kara – y – li – karayli

2. «خاقانىيە تىلى»دىكىگە ئوخشاش، خوتەن شېۋىسىدىمۇ پېئىلنىڭ زامان كاتېگورىيىسى ئىككى زامان، يەنى ئۆتكەن زامان ۋە

كەلگۈسى زامان بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ، دېمەك، ھازىرقى زامان كاتېگورىيىسى ئېنىق ئەمەس. مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»نىڭ «ھەمزىلىك پېئىللار بۆلۈمى»دە شۇنداق دەيدۇ: «شۇنى بىلگىنىكى، ھەر بىر بۆلۈمدە پېئىللارغا توختالغاندا، ئۆتكەن زامان، كەلگۈسى زامان پېئىللىرىنى ۋە مەستەرلەرنى بېرىمەن. لېكىن ئۆتكەن زامان پېئىللىرىنىلا ئىزاھلايمەن، ئەسلىدە كەلگۈسى زامان پېئىللىرىنى ۋە مەستەرلەرنى بەرمەسمۇ بولاتتى. ئەمما تەلەپپۇز قىلىمىغۇنچە، ئۇلارنىڭ قانداق ياسىلىشىنى ۋە ھەربىرىنىڭ بىلگىلى بولىمىغانلىقتىن، ئۇلارنى بېرىشكە توغرا كەلدى». «خاقانىيە تىلى»دا ئۆتكەن زامان پېئىلىنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچە "di"، كەلگۈسى زامان پېئىلىنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچە "du". پېئىلنىڭ زامان كاتېگورىيىسىمۇ خوتەن شېۋىسىدە «خاقانىيە تىلى»نىڭ خۇسۇسىيىتى ساقلانغان. خوتەن شېۋىسىدە سۆزلەپ تۇرغانغا قەدەر ـ ئۆتكەن زامان، سۆزلىگەندىن تارتىپ كېيىن ۋۇجۇتقا كېلىدىغىنى كەلگۈسى زامان بولىدۇ. ھازىرقى زامانىنى بىلدۈرمەكچى بولسا، رەۋىشداشتىن كېيىن، كەلگۈسى زامانىنى ئاكتىلىتىدىغان يارىدەمچى پېئىل قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، بىرەر ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش جەريانىدا ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئەدەبىي تىلدا رەۋىشداشتىن كېيىن "yat" قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

kəl – ip – yat – adu — keliwatidu

شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. خوتەن شېۋىسىدە بولسا، رەۋىشداشتىن كېيىن "tur/tuy" يارىدەمچى پېئىلنى قوشۇش بىلەن ئىپادىلەيدۇ.

ketip tuy (i) tu/kelip tur (i) tu

tirixip okup turtu (tuytu) .

خوتەن شېۋىسىدە كەلگۈسى زامان سۈپەتداش شەكلى "tqan" قوشۇمچىسى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بۇنىڭ "dioqan" دېگەن جاراڭلىق جۈپلۈك شەكلى يوق. بۇ «خاقانىيە تىلى»نىڭ كەلگۈسى زامان سۈپەتداشنى ئاڭلىتىش شەكلىگە ئاساسەن ئوخشايدۇ. مەسىلەن:

dəy-tqan — dəytqan

qil-tqan — qiltqan

barïtqan yə(r) gə ba (r) saq,

turïtqan yə(r)də tu(r)saq.

پېئىلنىڭ شەخسىلىك زامان قوشۇمچىلىرىمۇ «خاقانىيە تىلى» دىكىدىن ئانچە پەرقلەنمەيدۇ. بىرىنچى شەخسىنىڭ بىرلىكى dim/dum (تەكتلەش ياكى تەئەددى قىلىش شەكلى "dam/dəm")، كۆپلۈكى "duq/dük (تەكتلەش ياكى تەئەددى قىلىش شەكلى "daq/dək").

"bu yə(r)gə əy seb olturubdim"

"ya(r) misini esip qoydam".

"ixki qetim əkixibdük, bidə a(l)oqan hisap boldaq".

"sulaoq, qïl didi, suni baoqlap qoyap, buyan kiydük".

شۇنىڭدەك ئۆتكەن زامان سۈپەتداشنىڭ مۇكەممەل پۈتكەن تۈرى "oqilik/gilik" قوشۇمچىلىرى ("uoqluk/üglük, ioqlik/iklig") بىلەن بىلدۈرۈلىدۇ.

"əylirimizni yiqiwitioqliq"

"maxina buzlup, bək hapa qilioqliq".

"uni ƙarangoƣu saydin tutup kiliglik".

بۇيروق پېئىلغا "oƣili/ƙili، gili/kili" قوشۇلۇش بىلەن ئىپادە-لىنىدىغان مەقسەت پېئىلى خوتەن شېۋىسىدىمۇ خۇددى «خاقانىيە تىلى»دىكىگە ئوخشاش ھەم ئۆتكەن زامانىنى، ھەم كەلگۈسى زامانىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

"Mən məslə(hə)xkili kə (l)gən"

"Uning pulisilini birip bo(l)oƣili üq ay boldi"

"Ooƣrilini Puxioƣa، Metizoƣa təkkili ƙopaptu•dəbdi، mən: Tax–tohmaƙ əb، aoƣzini ətkili bayitmiz، didim".

"Baldiƙi zamanda، birənimə az bolap ƙa(l)sa، dooƣila(r) u(r)oƣili turitdi."

"Oynioƣil bomaytu."

پېئىل دەرىجىلىرىنىڭ ئېنىقلىقى «خاقانىيە تىلى»نىڭ ئالاھىدە خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرىدۇر. بۇ خۇسۇسىيەتمۇ خوتەن شېۋىسىدە ئەينەن دېگۈدەك ساقلانغان. ئەدەبىي تىلدا بولسا ئۆزاق زامانلىق تەرەققىيات نەتىجىسىدە ئۆزلۈك دەرىجە بىلەن مەجبۇرىي دەرىجىنىڭ ئارىلاش كېلىشى ئەھۋالى پەيدا بولغان. خوتەن شېۋىسىدە بۇ ئىككى دەرىجە «خاقانىيە تىلى»دىكىدەك ئايرىم قوشۇمچىلىرى بىلەن بىر–بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. بىرەر ئىش–ھەرىكەتنى بىر كىشى ئۆزى قىلسا، "ip"، بىر كىشىگە قىلدۇرسا، "tip"، ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق كىشى بىللە قىلغان بولسا، "xip"، كىمنىڭ قىلغانلىقى نامەلۇم بولسا، "lip" قوشۇلىدۇ. مەسىلەن، «دۇ ان»دا "iqdi" (ئۆزى)، "iqtürdi" (بىرىكىمگە) — «ol maŋa su iqtürdi»،

"iqixdi" شەكىللىرى بار (ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئىككى ئىگە ئارىسىدا بولغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل ئۆملۈك دەرىجە «maniŋ birlə» دېگەن سۆز بىلەن كەلسە، «بەسلىشىش» ئۇقۇمىنى، «ماڭا» دېگەن سۆز بىلەن كەلسە، «يارەملىشىش» ئۇقۇمىنى بېرىدۇ). ئۆتكەن زامان پېئىلىغا "I" ھەرپى قوشۇلسا، بۇ پېئىل مەجھۇل پېئىلغا ئايلىنىدۇ («دىۋان»). مەسىلەن: — "iqildi" (مەجھۇل)، "iqdi" — həpdi ɵpdi، həpiətti — ɵpütdi، həpləndi — ɵpüldi، həpləxti — ɵpüxdi. (ئۆزى.) "yiqip"، "yiqti" خوتەن شېۋىسىدە

"Üq ixiklik ɵy، ikki ixiklik eqil-samanliqni Dəlita—hun yiqip əkixkətkən"

"yiturdi" (مەجبۇرى)

"Nahiyidin tüxkən kadi(r) üstidə karap turup، yiqtu(r) di."

"yiqixti" (yiqixip) (ئۆملۈك)

"Kɵqməkqidük ،əzala(r) ɵyni yiqixip bə(r) di."

"yiqildi" ("يىقىلدى" مەجھۇل)

"Tudahunning ɵyi kaqan yiqilip kəttiki?"

خوتەن شېۋىسىدە «خاقانىيە تىلى» دېكىدەك سۆپەتداشنىڭ ناھايىتى كەڭ ئىشلىتىلىدىغان بىر تۈرى بار. مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»دا مۇنداق ئىزاھلايدۇ: «خەۋەر قىلىنماقچى بولغان بىرەر ئىش ـ ھەرىكەتنى ئىشلەش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۆپەتداش بولۇپ، بۇ سۆپەتداش ئىشلىگۈچىنىڭ شۇ ئىش ـ ھەرىكەتنى قىلىش قارارىغا كەلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. بۇنداق سۆپەتداش پېئىلنىڭ بۇيرۇق شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ...» تەركىبىدە

"k" كەلگەن ياكى قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە "oquluk" قوشۇلىدۇ؛ يۇمشاق سۆزلەردە بۇ قوشۇمچىدىكى "oɣ" ھەرپىنىڭ ئورنىغا "g"، "k" ھەرپىنىڭ ئورنىغا "k" قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، "bar"دېگەن پېئىلدىن ئىشلەش ئىشلىگۈچىنىڭ ھەققى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرمەكچى بولساق، "ol baroquluk ərdi" — ئۇنىڭ بېرىشى كېرەك ئىدى ياكى ئۇ بارماقچى بولدى"دېگەن بولىدۇ ۋە باشقىلار.

بۈيرۇق پېئىلغا "oquluk/kuluk" ياكى "gülük/külük" قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىش بىلەن «دىۋان»دا ئېيتىلغانىدەك مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتداشلار خوتەن شېۋىسىدە ئىزچىل سۈرەتتە كەڭ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

"Suni qingkab kob bəməy, yamritip kob bəgülük."

"kilitkan ixni kiloquluk".

"Uni yigülük əməsti."

"kiqkaoqandin-kin kəgülük" (kəlgülükidi)

"Biring digəndin-kin baoquluk."

بۇلاردىن باشقا يەنە دەرىجە سان، ئالماش، رەۋىشلەردىمۇ خوتەن شېۋىسىنىڭ ئۆزگىچىلىكلىرى بار، بۇلاردىن بەزىلىرىدە «خاقانىيە تىلى»نىڭ ئەنئەنىسى ساقلانغان.

ئەمدى، لېكسىكا توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىمىز:

ئومۇمەن «خوتەن تىلى» ھەققىدە سۆز بولغاندا، "خوتەن تىلىدا ئىران-ھىندى ئامىللىرى كۆپ" دېيىلىدۇ. بۇ بىر خىل پەرەز بولسا كېرەك. دەرۋەقە، خوتەن ۋىلايىتىدىكى بەزى چوڭراق يەر ناملىرىدا "ما-ما"، "يا" دېگەنىدەك بوغۇملار بىلەن ئاياغلاشقان ناملار (پىشانما-پىيالما-پىشەن، قۇستانا، كىرانا، نىريانا، چالمچانا،

كرۇرانا، زامگۇيا، ھامگۇيا ۋ. ب) ناھايىتى قەدىمكى ناملاردۇر. بۇنىڭدىن قارىغاندا، خوتەنده ھندى ـ ئىران ئامىللىرىمۇ بار. لېكىن خوتەن رايونلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىك يەر ناملىرى، بولۇپمۇ يېزا ـ تاغ رايونلىرىنىڭ ناملىرى خوتەن شېۋىسى بويىچە نوقۇل «تۇركي تىل» بىلەن ئاتالغان. شۇنداقلا، «خاقانىيە تىلى»نىڭ لېكسىكىسى ئەدەبىي تىلىدىكىگە قارىغاندا، خوتەن شېۋىسىده كۆپرەك ئەينەن ياكى ئاساسەن ساقلانغان. بۇنىڭغا بەزى مىساللارنى كەلتۇرەيلى:

خوتەن شېۋىسىده:	«دىۋان»دا:
aran(ئېغىل)	aran
aqmaq (dawanqa aqduq, bulut aqdi)	aqmaq(aqdi, iqikti: ol taqqa aqdi)
altin (bosuqining altinioqa kəməglik)	altin (astin)
alqu	alaqu (alaquk, kəpə)
ayaq(qinayaq,yioqaqayaq)	ayaq (qaqa)
obuxqa	aviqoqa (qeri)
ə – nək (bax ənək)	ərŋək (barmaq qol)
ərütti(yaoq ərüp qoydi)	ərütti (yaoq eritti)
əydi(ooqlamdin bək əydəm).	əvdi
əgrüm, (su əgüp, yioqilip akqan yər)	əgrim(su yioqiloqan yər, azgal)
üxrüm (qapiqini üxrüp turitqan kixi	isrim – isrim kixi(qapioqi- türük kixi)

uq (oq)

oj (azoɣanoɣa ohxaydioɣan əsümlük)

otaqi(tewip)

otiqi(mal dohturi)

otaoɣ

otaoɣ(baoɣ–otaoɣla bək bələn)

omay(əx, ḥəmra)

omay(kala-ḳoyning omiyi)

oluḳ

olaḳ(mal suoɣurtḳan oḳu(r) dəy nə(r)sə)

uz:uz ki: ahir kixi)

uz(qiraylik)

ulas(üləs)kəz(humar kəz)

üləs kəz (sümə tatiloɣan kəzdəy, ḳizlaning uz kəzi)

uq(bir nərsining ahiri)

uq(kəntning a uqi)

uḳruḳ(salma)

oḳu(r)oɣa(ḳotazni qaḳidioɣan qaḳḳu)

ulduḳ(taḳisiz at)

uldaḳ(at uldap ḳaptu)

uoɣ

uoɣ(aḳ əyning tüngnügini tirəp turitḳan ḳowuoɣa yioɣaq)

əqəx(ol məniŋ birlə əqəxti)

əqəx(mən bilən əqəxməng)

əzi(ikki taoɣ arisidiki yol)

əzə

üžik(kəyük, ixḳ–ḥəwəs)

üdük (üdükləp ḳabtu)

ügi(ər buoɣdayni ügidi)

ügü(ügi)(ḳonaḳni sü(r)midə ügidük)

uruŋ (aḳ)

un(yuruŋ)

tuxaoɣ

tuxaoɣ(atni tuxaytḳan)

tütün

tütün (mora tütün bolap

	ḳəbdu)
tartïoɣ(tartïoɣqi)	ta(r) tioɣ (ḥə(r) yilda biy Niyiz ḥekim bəkkə tatïoɣ apritḳan)
tavran(tarlanoɣan yip)	ta–lan(talanoɣan yip)
tum(sooɣuḳ)	tum–sooɣuḳ
qumoɣuḳ(ḳaoɣa tipidiki bir ḳux)	qumoɣuḳ (a qumoɣuḳni ḳoriwitinga)
sooɣut(ḳetiḳ pixlioɣi)	sooɣat(ḳetiḳni pixip, yeoɣini süzüwilip, ḳa(l)oɣan ayranni ḳaynatsa sooɣat buttu).
sibüt(əsümlük)	yumoɣaḳ süpüt
xabuḳ, xap(tez)	xap
ḳawuḳ	(مالنىڭكسنى قوۋۇق دەيدۇ، ئادەمنىڭكىنى دوۋسۇن) ḳowuḳ
ḳuz(tərskəy)	ḳuz (taoɣning kün qüxməytḳan təripi)
ḳooɣux	ḳooɣux(tügmənning su tüxitḳan nosi)
kəkən(kəgən)(seoɣix waḳtida mozay yaki ooɣlaḳni baoɣlaydioɣan aoɣamqa)	kəkən (biy ḳanqə ḳoyḳozini biy yə(r) gə baoɣlaytḳan aoɣamqi).
kəsik(yepinqa, pərdə)	küxük (yoxurnitḳan jay, "küxükəməs-ya, axkara-ya")

küvük(pahal) küwük (pahalda saloqan katək)

maloqun (yuloqun tipidiki əsümlük) maloqun(yuloqunoqa ohxap ketittu)

يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن تىل پاكىتلىرىدىن قارىغاندا، 11 ــ 13 ــ ئەسىرلەردىكى «خاقانىيە تىلى»نىڭ نۇرغۇنلىغان ئۆزگىچىلىكلىرى خوتەنىنىڭ جانلىق تىلىدا ساقلىنىپ كەلگەن. بولۇپمۇ گراماتىكا ۋە لېكسىكا جەھەتتە، ھازىرقى خوتەن شېۋىسى ئارقىلىق «خاقانىيە تىلى»نىڭ جانلىق ئەمەلىيىتىنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇ.

گراماتىكا ــ تەگىنىڭ تەسىرى ئەڭ ئېنىق ئىپادىلىنىدىغان ساھە. ياۋروپا تىلشۇناسلىرىدىن ئا. ھ. سەيىس: «گراماتىكا شەكلى خەلقنىڭ ئەقلىي تۇرمۇشى ۋە تارىخىنىڭ ئىپادىسى، شۇڭا، ئۇ ئاشۇ تارىخنىڭ ھەممە يەكۈنىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ» دەيدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تارىخىي ئۆزگىرىش جەريانىنى تەتقىق قىلىشتا خوتەن شېۋىسى ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتنى قولغا ئېلىش تىلشۇناسلىقتا جىددىي ۋەزىپىلەردىن بىرى.

1980 ـ يىل ئۆكتەبر.

مەھمۇت قەشقەرى ۋە ئارتۇچ

تۇران تۇزلەڭلىكسىدە ۋە تارىم ئويمانلىقىدا ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ياشاپ، تارىختا ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت ياراتقان ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردە ئاسىيادا خېلى چوڭ رول ئويناپ كەلگەن ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدىن مەشھۇر زاتلار مەيدانغا كەلگەندى. خەلقىمىزنىڭ ئىپتىخارى بولغان ئاشۇنداق ئۇلۇغ زاتلارنىڭ بىرى ــ مەھمۇت قەشقەرى.

ئۇلۇغ ئالىم ۋاپات بولۇپ، تەخمىنەن 900 يىلدىن كېيىن، ئۇنىڭ شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش تارىخىدا نادىر ھېسابلىنىدىغان ئۆلمەس ئەسىرىگە بىز ــ ھەقلىق ۋارىسلىرى ئەمدى ئىگىدارچىلىق قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدۇق. بۇ ئىمكانىيەت "تۆت كىشىلىك گۇروھ"نىڭ فاشىستلىق دىكتاتۇرىسى پاچاقلانغاندىن كېيىن يارىتىلدى. پارتىيە 11 ــ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 ــ ئۇمۇمىي يىغىنىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان نىشان ــ سىياسەتلەر بويىچە، تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئىلىم ــ پەن ساھەسىدە يۈكسىلىش ۋەزىيىتى شەكىللەندى. ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان كۆمۈلۈپ قالغان مەدەنىيەت ــ سەنئەت بايلىقلىرى ۋە ئەنئەنىلىرى يېڭىدىن گۈللىنىشكە يۈزلەندى. جۈملىدىن جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئۇلۇغ ئائىلىسىنىڭ تەڭ ھوقۇقلۇق ئەزاسى بولغان ئۇيغۇر خەلقىمۇ پەن ــ مەدەنىيەتتە يۈكسىلىشكە ئۈمىتۈلدى. ئىلىم ــ پەن ساھەسىدىكى كۈچ ــ

لىرىمىزنىڭ روناق تېپىشى ئۇچۇن، مەھمۇت قەشقەرى ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئالىم ـ مۇتەپەككۇرلىرىمىزنىڭ ئىلمىي تەتقىقاتچىلىق روھى مەدەت بەرمەكتە.

مەھمۇت قەشقەرى ـ قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادى راۋاجلانغان ۋە مەدەنىيىتى گۈللەنگەن زاماندا ئۆتكەن ئالىم. قاراخانىلار 9 ـ ئەسىردىن 12 ـ ئەسىرگىچە قەشقەر ۋە بالاساغۇننى قوش پايتەخت قىلغان خانلىق.

ئۇيغۇرلارنىڭ قۇدبالىق (قارا بالغاسۇن)نى سىياسىي مەركەز قىلغان قاغانلىقى مىلادى 840 ـ يىلى تۈرلۈك ئىجتىمائىي سەۋەبلەر ۋە تەبىئىي ئاپەتلەر تۈپەيلىدىن يىمىرىلىدى. ئىچكى توقۇنۇش قەبىلە ۋە تاشقى توقۇنۇش قەبىلىدىن تەركىب تاپقان ئۇيغۇر ئۇلۇسى تەرەپ ـ تەرەپكە پارچىلىنىپ كەتتى. شۇلارنىڭ چوڭ بىر بۆلىكى تۇرپان ئويمانلىقىدا ئىدىقۇت خانلىقىنى تەشكىل قىلدى. بۇنىڭ چېگرىسى شەرقتە دۇنخۇاڭدىن غەربتە كۇچاغىچە، شىمالدا قوبۇقساردىن جەنۇبتا چەرچەنگىچە سوزۇلغانىدى. يەنە بىر چوڭ بۆلىكى بالدۇرقى قاغانلىقنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىغا كۆچۈپ بېرىپ، قاراخانىلار دۆلىتىنى قۇردى. دەرۋەقە، بۇ خانلىقنىڭ ئاساسى دەسلەپتە ئۇيغۇرلارنىڭ تاشقى توقۇنۇش قەبىلىلىرىدىن بولغان قارلۇق ۋە ياغمىلار يەنى قاغانلىقنىڭ غەربىي يابغۇلۇقى تەرىپىدىن قۇرۇلغانىدى. پان تېكىن ۋە يۇغرۇش (ۋەزىر)سارچىق باشچىلىقىدا يەتتە سۇ رايونىغا كەلگەن ئىچكى توقۇنۇش ئۇيغۇرلار بۇ خانلىقنى قايتىدىن تەشكىللىدى. ئۆزلىرىنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن قالغان ئەنئەنىۋى ئۇنۋان "بىلگە قادىرخان"نى ۋە "ئۇلۇغ"، "كەڭ"، "كۈنپېتىش تەرەپ" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان "قارا" سۆزىنى خانلىقنىڭ

قوشۇمچە نامى قىلىپ قولىلاندى. بۇنىڭ كەينىدىن بازىر قاغان تەختكە ئولتۇردى.

قاراخانىلار تەۋەسىدە، ئۇ چاغلاردا ئىسلام دىنى رەسمىي دىن ئەمەس ئىدى. ئاھالىسىنىڭ كۆپ قىسمى بۇددا، مانى دىنلىرىغا ئېتىقاد قىلاتتى؛ شۇنىڭدەك ئاھالە ئارىسىدا ئىسلام دىنىمۇ يوشۇرۇن تارقىلىۋاتاتتى. قاراخانىلارنىڭ بۇ زامانىدىكى ھۆكۈمرانلىرىمۇ خۇددى ئىدىقۇت خانلىرىدەك، بۇددا دىنىنىڭ قەتئىي ھىمايىچىلىرى ئىدى. ئەرەب ئوممەۋى ۋە ئابباس خەلىپىلىكلىرىنىڭ كۈچلىرى ئۇ زامانلاردا پەرغانىدىن شەرققە ئۆتەلمىگەنىدى. پەرغانىنىڭ شەرقىدىكى تۈركىي خەلقلەرنى قورال كۈچى بىلەن ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا «ياخشى سۆز تاشنى يارار» دېگەن ماقالدا ئېيتىلغاندەك، تەشۋىق-تەرغىپ رول ئوينىغان ئىدى. سامانىلار پادىشاھلىقىنىڭ ھاكىمىيەتتىن چەتلەشكەن شاھزادىسى ئەبۇ نەسىر سامانى پىدايىي بولۇپ، قەشقەر رايونىدا، ئاۋۋال خان جەمەتى ئارىسىدا ئىسلام دىنىنى تەرغىپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن قاراخانىلارنىڭ خانزادىلىرىدىن (ۋەلى ئەھمد) ئابدۇلكېرىم ساتۇق بۇغراخان تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، مىلادى 932-يىلىدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى ۋە خاقانىيىدە رەسمىي دۆلەت دىنى دەپ جاكارلىدى (ساتۇق بۇغراخان مىلادى 955-يىلى ۋاپات بولدۇ). ئەبۇ نەسىر سامانى بىلەن ساتۇق بۇغراخانىڭ قەبرىلىرى ھازىرقى ئاتۇشنىڭ "مەشھەد" يېزىسىدا.

ساتۇق بۇغراخاندىن كېيىن تەختكە ئولتۇرغان مۇسا بايتاش ۋە سۇلايمان بۇغراخانلار زامانىسىدا ئىسلام دىنى «خاقانىيە» ئۆلكىسىنىڭ غەربىي شىمال رايونى بولغان يەتتە سۇ تەرەپكە قاراپ تارقىلىدۇ.

960 ــ 961 ـ يىللىرى بالاساغۇنىغا ئىسلام دىنى كىرىدۇ. سۇلايمان بۇغراخاندىن كېيىن ھارۇن ئىسەن بۇغراخانلار تاكى 992 ـ يىلى ۋاپات قىلغىنىغا قەدەر ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ.

بۇددا دىنىنىڭ مۇھىم بازىسى ھېسابلانغان خوتەنىنىڭ ھۆكۈمدارى ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ۋە تۇبۇت لامالىرىنىڭ يارىدىمى بىلەن ئىسلامغا قارشى جەڭ باشلايدۇ. تەزكىرىلەردە «قىرىق يىل داۋام قىلدى» دېيىلگەن بۇ دىنىي مۇجادىلە 969 ـ يىلىدىن باشلاپ 27 يىل داۋام قىلىپ، 996 ـ يىلى قاراخانىلاردىن يۈسۈپ قادىرخان يارىكەنت ۋە خوتەنىنى ئىشغال قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىسلام دىنى شەرقىي جەنوبتا جەرچەنگچە تارقىلىدۇ ۋە كۇچاغىچە يېتىپ بارىدۇ. ھەتتا تەسىرى تۇرپان تەرەپلەرگىمۇ ئۆتىدۇ.

يۈسۈپ قادىرخان (1032 ـ يىلى ۋاپات بولغان) خانلىقىنىڭ غەربتە بۇخارادىن تارتىپ، شەرقتە بۇگۇرگىچە، شىمالدا قوبۇقساردىن تارتىپ جەنۇبتا ئاقساي ۋە غەربىي جەنۇبتا ئامۇ دەريا بويلىرىغىچە سوزۇلغان كەڭ تېررىتورىيىدىكى خەلقلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقى ۋە خانلىقنىڭ بىرلىكىنى قوغداش يولىدا كۆپ كۈچ چىقىرىدۇ.

1047 ـ يىلى خانلىق بىرقانچە ئىلىك خانلىقىغا بۆلۈنىدۇ. ئىلىك خانلىق ھەربىي فېئودال سۇيۇرغالىق تۈزۈم ئىدى. مۇھەممەد ئارسلانخاننىڭ ئوغۇللىرى ئوتتۇرىسىدا ھاكىمىيەت تالىشى يۈز بېرىپ، ئوردىدا قىرغىنچىلىق بولىدۇ، ئاخىر 1056 ـ يىلىدىن كېيىن، ھەسەن ئىبنى ئارسلانخان (تولۇق نامى ۋە ئۇنۋانى: خاقان تاۋغاچ ئۇلۇغ بۇغرا قاراخان ئەبۇ ئەلى ھەسەن ئىبنى ئارسلانخان) تەختكە ئولتۇرۇپ، 1103 ـ يىلى ۋاپات بولىدۇ. ھەسەن بۇغراخان مەدەنىيەت ۋە سەنئەتنى ھىمايىمە قىلىدىغان،

بىلىم ـ ھۈنەر ئەھلىنى قەدىرلەيدىغان، ئىلىم ـ مەرىپەتنى تەشەببۇس قىلىدىغان زات ئىدى. شۇڭا، ئۇ زاتنى تارىخچىلار تۈركىي خەلقلەر ـ نىڭ «ھارۇن رەشىدى»، «كارولوس ماگنوسى»دەپ تەرىپلەيدۇ. ئۇنىڭ زامانىسىدا قەشقەر قايتىدىن مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلىنىدۇ، بىلىم يۇرتلىرى راۋاج تاپىدۇ، مەسىلەن: مەدرىسە «ساجىيە»دەك يۇقىرى بىلىم ئورنى گۇللىنىدۇ. مەشھۇر ئالىملار، ئەدىبلەر يېتىشىپ چىقىدۇ، داڭلىق ئەسەرلەر يارىتىلىدۇ. مەسىلەن: ھىجرى 462 ـ (مىلادى 1069 ـ)يىلى يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنى يېزىپ چىقىپ، سۇلايمان ئارسلانخان ئوغلى خاقان تاۋغاچ بۇغرا قاراخان ئەبۇ ئەلى ھەسەنبىگە سۇنىدۇ، مەھمۇت ئىبنى ھۈسەيىن ئىبنى مۇھەممەتمۇ شۇ زامانىدا چوڭ ئىلمىي ئىش بىلەن شۇغۇللىنىپ، 1072 ـ 1074 ـ يىللىرى «دىۋانۇ لۇغاتت تۈرك» («تۈركىي تىللار دىۋانى»)نى تەسنىپ قىلىدۇ، ئىمام ئابدۇلفەتتاھ ئابدۇلغاپىپار ئىبنى ھۈسەيىن ئەل ئەلمائى (1092 ـ يىلى ۋاپات بولغان) «تارىخىي كاشغەر»نى يېزىپ چىقىدۇ ۋە باشقىلار.

ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ ئەسەرى بىلەن قاراخانىلارنىڭ 11 ـ ئەسىردىكى ئىقتىساد ۋە مەدەنىيىتىنىڭ سىمۋولى بولۇپ قالدى.

ئۇلۇغ ئالىمنىڭ تەرجىمھالى ھەققىدە شۇ كەمگىچە ئېنىق مەلۇماتقا ئىگە بولالمىدۇق؛ پەقەت ئۇنىڭ نادىر ئەسىرى بولغان «دىۋانۇ لۇغاتت تۈرك»تە ئۇچرىغان بەزى ئىبارىلەر بويىچە، ئالىمنىڭ يۇرتى ۋە ھاياتى ھەققىدە بەزى چۈشەنچىلەرنى ھاسىل قىلدۇق.

مەھمۇتنىڭ چوڭ بوۋىسى مۇھەممەت بارسغانلىقتۇر، دادىسى ھۈسەينمۇ بارسغانلىق بولۇپ، تەخمىنەن 11 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا

تەخت ۋارىسى سۈپىتىدە قەشقەرگە كۆچۈپ كەلگەن. مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»دا «بارسغان» شەھىرى ھەققىدە تەبىر بەرگىنىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بارسغان ــ ئەفراسىياپ ئوغلىنىڭ ئىسمى، بارسغان شەھىرىنى شۇ سالدۇرغان. مەھمۇتنىڭ ئاتىسى شۇ شەھەردىن»①، دېمەك مەھمۇت قەشقەردە تۇغۇلغان.

قەشقەرنىڭ قايسى يۇرتىدا تۇغۇلغان؟ بۇ ھەقتە پەقەت ئالىمنىڭ ئۆز ئەسىرىدىن بەزى ئاساسلارنى تېپىش مۇمكىن. مەھمۇت قەشقەرى ئۇچ جىلدلىق قامۇس كىتابىغا پۈتۈن تۈركىي خەلقلەر دىيارىدىكى ئەڭ مەشھۇر يەر ــ سۇ ناملىرىدىن تەخمىنەن 166نى قەيت قىلغان. بۇنىڭ بەشتىن بىر قىسمى پەقەت قەشقەر رايونىدىكى مۇھىم يەر ــ سۇ ناملىرىدۇر، بۇ ناملاردىن بەزىلىرى تېخى مىسال ۋە ئەسلەتمىلەر تەرزىدە كۆپ جايدا تەكرارلانغان. مەسىلەن «كاشغەر» دېگەن نام 17 يەردە قەيت قىلىنغان. دېمەك مەھمۇتنىڭ قەشقەرنى بەش قولدەك بىلىدىغانلىقى ئۆز ــ ئۆزىدىن مەلۇم.

قەشقەر تەۋەسىدىكى ناملار ئارىسىدا، ئالغۇق، ئالۇش، ئارتۇچ، ئازىغ، باغرام قۇم، بارچۇق، بارخان، قاشقا بۇغرا، قىغچاق، قىزىل (دەريا)، قىزىل ئۆز (قىزىل ئۆي ئۇلۇغچاتتا)، كۆرۈك كۆل، مەنكەنت (مەكىت)، ئوپال، تازغۇن، سىغۇن سامۇر، سۇۋۇلاغ، تۇمەن (تۇمەن دەريا سى)، تورىغ ئارت تېز (تورغات)، تىزەك تىز (تىجەن)، يابا قاسۇۋى، ياركەنت ۋە باشقىلار ئۇچرايدۇ.

بۇ ناملارغا مەھمۇت قەشقەرىنىڭ بەرگەن ئىزاھلىرى ئالاھىدە

---

① «دىۋانۇ لۇغاتت تۈرك» (فاكسىمىل) III جىلد 625 ــ بەت.

ئەھمىيەتكە ئىگە؛ بولۇپمۇ «ئازىغ» بىلەن «ئوپال» يېزىلىرىنى ئىزاھ-لىغاندا، باشقا جايلارنىڭ ناملىرىغا بەرگەن تەبىرلەردىن پەرقلەندۇر-گەن. مەسىلەن: «ئازىغ ــ بىزنىڭ يېزىنىڭ نامى»، «ئوپال ــ بىزنىڭ يېزىنىڭ نامى» دەپ ئېنىق يازغان، لېكىن باشقا ناملاردا مۇنداق دېمىگەن. «ئالغۇق ــ قەشقەردە بىر يېزا نامى»، «باغرام قۇم ــ قەشقەر بىلەن ياركەنت ئارىسىدىكى قۇملۇقنىڭ نامى»، «قىغچاق ــ قەشقەر يېنىدىكى بىر يەر نامى»؛ «قىزىل ئۆز ــ قەشقەر رايونىدا بىر قىشلاق»، «مەنكەنت ــ قەشقەر يېنىدا بىر شەھەر»؛ «تۇمەن ــ قەشقەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئۆتىدىغان دەريا»؛ «توقۇرقا ــ قەشقەر يايلاقلىرىدىن بىرىنىڭ نامى».

دېمەك، «ئازىغ» بىلەن «ئوپال»نىڭ تەبىرلىنىشىدە «بىزنىڭ» دېگەن ئىگىلىك كېلىش بىلەن «بىزنىڭ يېزا» دېگەن ئېنىقلىغۇچى ئىبارىنى ئىشلەتكەن. مەھمۇت قەشقەرنى ئوپالنىڭ «ئازىغ»كەنتىدە تۇغۇلغان، دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

قەشقەر ئاھالىسى ھەر يىلى ئۇدۇم بويىچە تاۋاپ قىلىدىغان ئورۇنلار (ئوردىخان پاشايىم، ھەزرەت سۇلتان، ھەزرەت موللام مازارلىرى) دىن ئوپالدىكى ھەزرىتى موللام مازارىنى مەھمۇت قەشقەرنىڭ مازىرى دەپ قىياس قىلىش مۇمكىن. مەھمۇت قەشقەرى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىنى ئوپالدا ئۆتكۈزگەن دەپ تەخمىن قىلساق خاتا بولماس. ئۇ زامانلاردا، ئوپال ــ قەشقەرنىڭ گۈزەل يايلاقلىرىدىن بولۇپ، مۇھىم سەيلىگاھ ئىدى. تارىخچىلار ۋە ئارخېئولوگلارنىڭ مۇلاھىزىلىرى بويىچە، قارا خانىلارنىڭ ئوردىسى تۇمەنىنىڭ شەرقىدە، ھازىرقى «بەشكېرەم» بىلەن «مەشھەت» ئارىلىقىدىكى تۆ-پىلىككە جايلاشقان، «مەشھەت ــ شاھادەت تاپقانلار ياتقان جاي،

ياكى هوزۇرلۇق جاي»دېمەكتۇر.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ قاچان تۇغۇلغانلىقى ۋە قانچىلىك ئۆمۈر كۆرگەنلىكى ھەققىدىمۇ ئېنىق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز، يەنىلا ئۆزىنىڭ كىتابىدىكى ئىشارەتلەرگە تايانماي بولمايدۇ، بۇنىڭغا مۇنداق ئىككى ئاساس بار:

بىرىنچى، «دىۋان»نىڭ III جىلدىدا، ياباقۇلارنىڭ پادىشاھى «بۇكەبۇد رەچ» بىلەن بولغان جەڭ ھەقىقىدە بايان قىلىنغىنىدا، ئارسلان تېگىن غازىنىڭ قىرىق مىڭ ئەسكەر بىلەن ياباقۇلارنىڭ يەتتە يۈز مىڭ ئەسكىرىگە قارشى چىققانلىقىنى، مەھمۇت قەشقەرى شۇ جەڭگە قاتناشقانلاردىن جەڭدە قانداق قىلىپ ئاز كۈچ بىلەنمۇ يېڭىپ چىققانلىقىنى سۆزلىگەنلىكىنى ئەسلىتىدۇ. بۇ يەردە ئېيتىلغان «ئارسلان تېگىن غازى»ئىھتىمال ھىجرى 408 ـ (مىلادى 1017 ـ)يىلى بۇرادىرى تۇغان خانىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن تەختكە ئولتۇرغان «ئەبۇل مۇزەپپەر شەرەفىد دولە» ئۇنۋانىدىكى ئارسلانخان بولسا كېرەك. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ يەنە ئۆز ئەسىرىدە "تۈرك يۇرتلىرىنى سامانى ئوغۇللىرىدىن قايتۇرۇپ ئالغان بوۋىمىز" دەپ قەيت قىلغىنى بويىچە، بۇ زات ــ مەھمۇتنىڭ ئۆز بوۋىسى مۇھەممەتنىڭ قېرىنداشى، يەنى ئەبۇ نەسىر ئەھمەت ئىبنى ئەلى ئىلەك خان بولسا كېرەك. بۇ كىشى ھىجرى 383 ـ (مىلادى 992 ـ)يىلى ۋاپات بولغان بۇرادىرى ھارۇن بۇغراخاندىن كېيىن تەختكە ئولتۇرۇپ، ھىجرى 403 ـ (مىلادى 1012 ـ)يىلى ۋاپات بولغان.

ئىلەك ناسىر ئىبنى ئەلى 999 ـ يىلى بۇخارانى قولغا كەلتۈرگەن ۋە سامانى ئوغۇللىرىنىڭ سەلتەنەتىگە خاتىمە بەرگەن.

ئىككىنچى، مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»نىڭ بىرىنچى نۇسخىسىنى

هىجرى 464 ــ 466 ـ (مىلادى 1072 ــ 1074 ـ) يىللىرى يېزىپ تەھرىرلەپ بولۇپ، هىجرى 467 ـ (مىلادى 1075 ـ) يىلى قايتا تولۇقلاپ چىقىقان؛ هىجرى 467 ـ (مىلادى 1075 ـ) يىلى ۋاپات بولغان خەلىپە قائىم بىئەمرۇللانىڭ ئورنىغا خەلىپە بولغان (يەنى قائىم بىئەمرۇللانىڭ نەۋرىسى) ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىللاغا ئارمىغان قىلغان. شۇنىڭدەك «دىۋان»نىڭ III جىلدىدا «بۇ كىتاب ئۆمرۇمنى ئاخىرىغا يەتكۈزدى» دېگەن جۈملىگە قارىغاندا، مەھمۇت قەشقەرى مىلادى 1075 ـ يىلى «دىۋان»نى پۈتكۈزۈپ، 27 ـ خەلىپىگە سۇنغان ۋاقتىدا، خېلىلا ياشىنىپ قالغان بولسا كېرەك.

يۇقىرىدىكى ئاساسلار بويىچە، مەھمۇت قەشقەرىنى 11 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا دۇنياغا كېلىپ، ئاخىرلىرىدا ۋاپات بولغان، دەپ تەخمىن قىلىشقا بولىدۇ.

مەھمۇت قەشقەرى ئۆز يۇرتى بولغان قەشقەرنى «قىزىل دەريا» دېگەن سۆزلەر مۇناسىۋىتى بىلەن ئالاھىدە بىر كۆپلىت شېئىر كەلتۈرۈپ مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

«قىزىل ساڭىغ ئارقاشىپ،
يىپكىن ياشىل يۈز كەشىپ،
بىر ـ بىر كەرۋ يورگەشىپ،
يالىڭۇق ئانى تاڭلاشۇر»

مەنىسى:

قىزىل ـ سېرىق (چېچەكلەر) بىر بىرىگە يۆلىنىپ،
يېشىل رەيھانلار (باش) كۆتۈرۈپ،
بىر ـ بىرىگە يۆرگۈشۈپ (تۇرماقتا)،
ئىنسان ئۇنىڭغا تاڭ قالىدۇ.

ھەقىقەتەن، قەشقەردىكى قىزىل سۈيىنىڭ بويلىرى گۈل-گۈلستان، باغ-ۋارانداۇر.

900 يىلدىن كېيىنمۇ ئەمگەكچان ئۇيغۇر دېھقانلىرى «قەشقەرىيە»دىكى قىزىل ۋادىسىنى ئۆزلىرىنىڭ جاپالىق ئەمگىكى بىلەن خۇددى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئەسىرىدە كەلتۈرگەن قوشاقتا تەسۋىرلەنگىنىدەك گۈللىتىپ كەلمەكتە.

«ئارتۇچ» (ھازىرقى «ئاتۇش»)مۇ ئەنە شۇ «قەشقەرىيە»دە ئۆزىنىڭ مەشھۇر مازىرى ۋە ئەنجۇر بازىرى بىلەن تونۇلغان سايلىق يۇرتتۇر.

"ئاتۇشنىڭ يېرى تاشلىق،
تاشلىقتا بولار ئاشلىق."

... ...

ئاتۇش ئاھاڭىغا سېلىنغان بۇ خەلق قوشقى، راستىنلا، ئاتۇشنىڭ ئومۇمىي يەر شارائىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

«تەنكە تاغ»دىن ئاغۇ(ئەسلى «ئارغۇ-يەنى ئىككى تاغ ئارىسى») ئارقىلىق كېلىدىغان سۇ (كونىلارنىڭ ئېيتىشىچە «قىران» سۈيى) بوغازدىن چىقىپ، ئۇچ ساي بولۇپ ئاقىدۇ. بۇ ئۇچ ساي «پاچاق ساي» (پاچاق — «پالچىق» ياكى «پارچۇق»)، ئازاق ساي، تىجەن ساي دەپ ئاتىلىدۇ.

«دىۋان»دا قەيت قىلىنغان قەشقەرنىڭ يەر ناملىرى ئارىسىدا «تىزەك تىز — بىر ياىلاق نامى»① ئۇچرايدۇ. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن، تىلدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر نەتىجىسىدە «تىزەك»

① «دىۋان» (فاكسىمىل) III جىلد، 416-بەت.

بارا ـ بارا «تىجەن» بولۇپ كەتكەن. «تىز» ئېگىزلىك دېمەكتۇر.

ئەنە شۇنداق سايلاشقا جايلاشقان بۇ يۇرتنى ئاۋات قىلىش ئۈچۈن، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمىي ئاتا ـ بوۋىلىرى ئونلاپ ئەسىرلەر ـ دىن بۇيان نۇرغۇن تەر تۆككەن؛ ئەمگەكچان، ئىجادچان خەلقىمىز ـ نىڭ تۆككەن ھەر بىر تامچە تېرى بىلەن ھەر دانە تاش تۇۋىدىن يۇز دانلاپ ئاشلىق ۋە ئون دانلاپ ئەنجۇر ھاسىل بولغان دېسەك مۇبالىغە قىلغان بولماسمىز.

ئاتۇشنىڭ خاس تارىخى توغرىسىدا، خاھى يازما تارىخ ياكى تەزكىرە ـ بايانلاردا بولسۇن، تېخىچە ئېنىق مەلۇمات تېپىلمىدى. لېكىن قەشقەرنىڭ 2500 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە شەھەر ئىكەنـ لىكىنى تارىخىي يازما دەلىللەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك پاكىتلار ئىسپاتـ لىماقتا. قەشقەرنىڭ قاراخانىلار دەۋرىدىكى پايتەخت بولغان تارىخىنىڭ مىڭ يىلدىن ئاشقانلىقى بويىچە ھېسابلىغاندىمۇ، ئاتۇشـ نىڭ ئاۋات بولۇش تارىخى مىڭ يىلدىن ئاشىدۇ.

«ئاتۇش» دېگەن نام توغرىسىدا خېلى كۆپ سۆزلۈشتۈردۇم. ئەل ئارىسىدا ھەر خىل چۈشەنچە ـ تەبىرلەر بار ئىكەن، بۇلاردىن مەن قانائەتلەنگۈدەك جاۋاب تاپالمىغانىدىم. مانا ئەمدى، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «دىۋان»ىدىن بۇ توغرىدا ئېنىق جاۋاب تاپتىم. مەھمۇت قەشقەرى مانا مۇنداق دەپ يازغان:

"ارتچ ـــ ئارتۇچ دەرىخىدۇر، كاشغەردە، ئارتۇچ ناملىق ئىككى يۇرت بار"①.

«تاغ ئارتۇچلانىدى» ② (تاغ ئارتۇچ دەرەخلىرى بىلەن

① «دىۋان» (فاكسىمىل) I ـ جىلد، 60 ـ بەت.

② «دىۋان» (فاكسىمىل) I ـ جىلد، 157 ـ بەت.

قاپلاندی).

دېمەك، بۇ يۇرتنىڭ نامى دەرەخنىڭ ئىسمىدىن ئېلىنغانلىقىن؛ ئاندىن، مەھمۇت قەشقەرى زامانىسىدىمۇ «ئارتۇچ ناملىق ئىككى يۇرت بار» بولۇپ، ھازىرمۇ ئەينى بويىچە «ئاستىن ئارتۇچ»، «ئۈستۈن ئارتۇچ» دەپ ئاتىلىۋاتقان ئىككى يۇرت بار.

«ئارتۇچ» سۆزىنگە مەھمۇت قەشقەرى ئەرەبچە «عر عر» (ئەر-ئەر) دەپ ئىزاھ بەرگەن. «ئەر-ئەر» پارىسچىدا «سىروكوھى (تاغ سەرۋىسى)» دېيىلىدىكەن ۋە « ابھل (ئەبھەل)» دەپمۇ ئاتىلىدىكەن. بۇ دەرەخ «يۇمۇلاق ئارچا» (ئىلمىي نامى sabinchinensis) ئائىلىسىگە كىرىدىغان قوچۇرلاردىن بىر خىلىدۇر. بۇ دەرەخنىڭ كۆرۈنۈشى چىرايلىق، دەرەخ تاجىسى كونۇس شەكلىدە، يوپۇرماقلىرى بېلىق تەڭگىسىدەك ياكى يېڭنىسىمان بولىدۇ، ئانچە تۇپراق تاللىمايدۇ؛ تىكىلگەن جىرىمى تېز كۆكلەيدۇ، بىرقانچە يۈز يىل ياشايدۇ، ياغىچى مەزمۇت بولىدۇ.

نازىنىنلەرنىڭ قامىتىنى سەرۋىگە ياكى تالغا، ئاچلىرىنى سۈمبۈلغا ياكى مەجنۇن تالغا ئوخشىتىش ئوتتۇرا ئەسىر ۋە يېقىنقى زامان شائىرلىرى ئۈچۈن تەسۋىرىي ۋاستە بولۇپ قالغان. قەدىمكى چاغلاردىمۇ شائىرلار ۋە خەلق قوشاقچىلىرى «قەشقەرىيە»دە، مەھبۇبلارنىڭ سىياقىنى ۋە چاچلىرىنى «ئارتۇچ» دەرىخىگە ئوخشىتىش ئەڭ چىرايلىق تەسۋىر ھېسابلانغان.

مەھمۇت قەشقەرى ئۆز ئەسىرىدە، «ئارتۇچ» دەرىخى تېمىسال قىلىنغان شېئىر-بېيىتلاردىن بىرقانچە يەردە ئۈرنەك كەلتۈرگەن. مەسىلەن:

«كىم ئايىپ ئىشتۇر قولاق،

ئاي ئەۋى ئارتۇچ پۇتاق.»①

مەنىسى:

كىم ئېيتسپ (قانداق) قۇلاق ئىشتىپتۇ،

ئاينىڭ ئۆيى ئارتۇچ پۇتىقى (دەپ).

يەنى: تولۇن ئاينىڭ (سۆيگەن يارىنىڭ) ئۆيى ئارتۇچ دەرىخەنىڭ شاخلىرى ئارىسىدىكەن، دەپ كىم ئېيتىپتۇ ۋە قايسى قۇلاق ئىشتىپتۇ.

«ئاردى سەنى قىز بودى ئانىڭ تال،

يەيلىر ئانىڭ ئارتۇچى بۇرنى تاقى قۇال.»②

مەنىسى:

ھارغۇزدى سېنى قىز، بويى ئۇنىڭ تال،

يېيىلۇر ئۇنىڭ ئارتۇچى بۇرنى تېخى قۇال.

يەنى:

نازىنىن قىز تالدەك بويى، ئارتۇچىتەك يېيىلغان چاچلىرى،

چىرايلىق قىز بۇرنى بىلەن سېنى ھارغۇزۇۋەتتىمۇ.

«تامغا سۇۋى تاشىرا چىقىپ تاغنىڭ ئۆتەر،

ئارتۇچلارى تەگرە ئۇنۇپ تىزگىن يەتەر.»③

مەنىسى:

تامغا سۇيى تېشىپ چىقىپ تاغدىن ئۆتەر،

ئارتۇچلىرى تىزگىن كەبى قاتار ئۆسەر.

---

① «دىۋان» (فاكسىمىل) I ـ جىلد 189 ـ بەت.

② «دىۋان» (فاكسىمىل) I ـ جىلد 208 ـ بەت.

③ «دىۋان» (فاكسىمىل) I ـ جىلد 214 ـ بەت

يەنى: تامغا (دەريا ـ كۆللەرنىڭ قولتۇقى ياكى دەريانىڭ تار-مىقى) سۈيى چىقىپ تاغدىن ئۆتىدۇ ۋە ئۇنىڭ يانلىرىدا ئارتۇچ دەرەخلىرى ئۇنۇپ خۇددى تىزگىنىدەك قاتار يېتىلىدۇ.

ھازىرقى جانلىق تىلدا «ئارتۇچ» دېگەن سۆز «ئاتۇش» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان بولدى، چۈنكى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا (ئېغىز تىلىدا) بوغۇم ئاخىرىدا كېلىدىغان "ر" تاۋۇشى كۆپ ھاللاردا چۈشۈپ قالىدۇ؛ ئومۇمەن ئۇيغۇر تىلىدا (شۇنىڭدەك كۆپىچىلىك تۈركىي تىللاردا) "چ" تاۋۇشى بىلەن "ش" تاۋۇشى تەلەپپۇز ئورنى ئوخشاش بولغانلىقى ئۈچۈن، بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن "چ" تاۋۇشى ئادەتتە "ش" تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. شۇڭا، ئەسلىدىكى «ئارتۇچ» جانلىق تىلدا «ئاتۇش» بولۇپ قالغان.

9 ــ 12 ـ ئەسىرلەردە «خاقانىيە» تىلى دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى تۈركىي تىللاردىن ھەر خىل ئاممىلارنى قوبۇل قىلىپ راۋاجلانغان، ئۇ چاغلاردا "ھ" تاۋۇشى بولمىغان بولسا، «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالغان 14ــ15ـ ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا "ھ" تاۋۇشى ئالاھىدە فونېما بولۇپ شەكىللەنگەن.

مەھمۇت قەشقەرى زامانىدا، ئوغۇزلار «ئەمىر»نى "خ" تاۋۇشىنى قوشۇپ «خەمىر» دەپ ئاتايدىغانىدى. كېيىنكى تەرەققىيات داۋامىدا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاتۇش شېۋىسىدە، سۆز بېشىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىغا ئومۇمەن "ھ" قوشۇپ سۆزلەش خۇسۇسىيىتى شەكىللەندى. (مەسىلەن، ئابلا ــ ھابلا، ئوبۇل ــ ھوبۇل، ئېلى ــ ھېلى، ئۇل ــ ھۇل ۋە باشقىلار).

بىز ئۇلۇغ ئالىمىمىز، ئۆز زامانىسىدا جاھانىدا ئەڭ زور كۈچ ھېسابلانغان ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ ھاكىمىيەت تىلى ــ ئەرەب تىلى

بىلەن تەڭ بەيگىگە چۈشەلىگەن تۈركىي تىلىنى («خاقانىيە تىلى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى) ئۆزىنىڭ ئۆلمەس ئەسىرىدە مۇجەسسەملەندۈرۈپ بەرگەن ئىپتىخارىمىز ھەممۇت قەشقەرى ۋاپاتىنىڭ 900 يىللىقىنى نىشانلىغىنىمىزدا، ئۇنىڭ ئىلمىي مىراسىغا ۋارىسلىق قىلىش، ئۇنىڭ ئىلمىي تەكشۈرۈش ۋە قېتىرقىنىپ ئىزدىنىش روھىنى، ۋەتەنپەرۋەرلىك، مەرىپەتپەرۋەرلىك پەزىلىتىنى ئۆگىنىش — بىزنىڭ بۇرچىمىز دۇر، ئۇنىڭ ئەسىرىدىن بىزگە كېرەكلىك نۇرغۇن گۆھەر تېپىلىدۇ!

1980 ـ يىل دېكابىر.

هۇن ـ ئۇيغۇرلارنىڭ تىل تۇغقانـچىلىقى

هىنگان تاغلىرىدىن ئورال تاغـلىرىـغىچە سوزۇلـغان كەڭ دىيار (جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمالى هەم خۇاڭخېنىڭ شىمالىدىكى ئۆلكىلەر، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يىراق شەرق ئۆلكىلىرى يەنى پۇتۇن سىبىرىيە هەم قازاقستان، موڭغۇلىيە خەلق جۇمهۇرىيىتى ۋە جۇڭـگونىڭ غەربـىي شىمالىي رايونى، شۇنىڭدەك پۇتۇن ئوتـتۇرا ئاسـىيا) "ئورال ـ ئالـتاي تـىلى"دا سۆزلەشـكۈچـى قوۋمـلارنىڭ يۇرتى ئـىدى؛ شۇ كەڭ دىـيارنىڭ ئاساسـىي قىسـمـى هۇن ئۇلۇس ـ ئايـماقـلىرىـنىڭ "ئانا يۇرتى" هېسابلىناتتى. تارىخ سەهنىسىده شۇنچه كۆزگه تاشلانـغان ۋه مەدەنىيەت ئالماشتۇرغان هۇنلارنىڭ تىلى توغرىسىدا بىلدىـغانلىرىمىز ئىنتايىن ئاز. چۈنـكى هـۇن "تەڭـرىـقۇت"لىرىـنىڭ ئۆز ئالدىغا سىياسىي دۆلەت تۈزۈمى ۋە هەربىي تەشـكىلاتـلىرى، قوشنا ئەللەر بىلەن قويۇق ئىقتىسادىي ئالاقىلىرى، جۇملىدىن مۇقىم ئورـدا ـ قارارگـاهـلىرى بولـسـمۇ، لېـكىن ئوردا ۋەسىقـلىرى (ئۆز تىلىدا) ۋە رەسمىي هەرپلىرى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، شۇنـداق چوڭ ئۇلۇسنىڭ تىل ـ ئەدەبـىياتىغا دائىر يادـكارلىق قالـمىغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە، هۇن ئىمپېرىيىسى ئۆزىگه هەرخىل قوۋمـلەرنى بېقىنـدۇرـغانلىقى ۋە قوشنىلىرى بىلەن هەربىي توقۇنۇشـلارنىڭ كۆپ بولغانـلىـقى تۈپەيـلىدىن، ئىمپېرىـيىده مۇسـتەهـكەم بىرلـىك بولـماي، هۇنلارنىڭ ئاساسىي قەبىلىلىرى تەرەپ ـ تەرەپكه چېچىلىپ كەتكەن.

نەتىجىدە، ھۇن قەبىلىلىرى باشقا قەبىلىلەرگە ئارىلىشىپ ـ سىڭىپ كېتىپ، تىللىرىمۇ باشقا قەبىلىلەرنىڭ تىللىرىغا ئۆزلىشىپ كەتكەن؛ ھۇن ئىمپېرىيىسى تەۋەسىگە قوشۇۋېلىنغان ۋە ھۇن قەبىلىلىرىنىڭ كۆچ ـ كۆچلىرىگە باغلىنىشى بولغان قوۋملەرنىڭ تىللىرىدا كونا ھۇن تىلى قالدۇقلىرى ساقلىنىپ قالغان. بۇنىڭدىن باشقا، تارىخىي يازما مەنبەلەردە (ئاساسەن خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدا) ئۇچرايدىغان "ھۇن تىلى" سۆزلىرىمۇ كۆپىنچە دۆلەت تەشكىلاتى ۋە ھەربىي ئۇنۋان ـ دەرىجىلەرگە ئائىت سۆزلەردۇر. بۇنداق سۆزلەرنىڭ تولىسى خەنزۇچە ترانسكرىپسىيە بولغاچقا، ئەسلىنى تولۇق ئوقۇپ چىقمىمۇ تەس.

دۇنيادا، تىلشۇناسلار تىلنىڭ تەكتىنى ئېنىقلاشتا، ئىككى جەھەتنى، يەنى تىلنىڭ "ئىچكى تارىخى" بىلەن "تاشقى تارىخى"نى نەزەردە تۇتىدۇ. بىر ـ بىرىگە زىچ باغلىنىشلىق بولغان بۇ ئىككى جەھەتنىڭ بىرتىنچىسى (تىلنىڭ ئىچكى تارىخى)، ئاساسەن، بىر تىلنىڭ بەلگىلىك باسقۇچتا، ئەسىرلەر بويى قانداق ۋە نەدە قوللىنىلغانلىقى ھەم قانچىلىك كىشىلەرنىڭ شۇ تىلدا سۆزلەشكەنلىكىنى، شۇنىڭدەك شۇ تىلدا سۆزلەشكۈچى كىشىلەر ياكى مىللەتنىڭ پسىخىكىلىق ۋە فىزىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى، تىلنىڭ گراماتىكىلىق تۈزۈلۈشىنى ئوبيېكت قىلىدۇ. ئىككىنچىسى، يەنى تىلنىڭ تاشقى تارىخى، ئاساسەن، تىلنى ئېتنولوگىيىلىك جەھەتتىن تەتقىق قىلىشنى نىشانلايدۇ؛ ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، بىرەر تىل ئىگىسى بولغان خەلقنىڭ ھاياتىي مەۋجۇدلىقىنى ۋە ياشاش تەرزلىرىنى تەتقىق قىلىشنى مەقسەت قىلىدۇ. تىلنىڭ تاشقى تارىخىغا دائىر تەتقىقات مەلۇم دەرىجىدە تارىخ ۋە ئەدەبىيات

تاريخىغا يانىدىشىدۇ. چۈنكى بىرەر خەلقنىڭ ماكانلىشىشىدىن، مەدەنىيەت سەۋىيىسىدىن ۋە ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىجادىيەتلىرىدىن سۆز ئاچىدىغان ھەرقانداق تاريخچى تىلنىڭ تاشقى تاريخىغا چوقۇم تاقىلىدۇ. ئاندىن تىلنىڭ ئىچكى تاريخىغا تەئەللۇق گرامماتىكا قائىدىلىرىغىمۇ نەزەر سالىدۇ؛ چۈنكى تىلنىڭ گرامماتىكىلىق قائىدىلىرى تاشقى جەھەتتىنمۇ رول ئويناىدۇ. ①

تاريختا ئۆتكەن ھەرقانداق قوۋملەر توپىنىڭ تىللىرى جۈغراپىي ۋە ئىجتىمائىي مۇھىتلار سەۋەبىدىن پارچىلانغان (مەسىلەن، شېۋىلەرگە، لەھجىلەرگە، خاس سۆزلەرگە پارچىلانغان) ياكى بىرلەشكەن (ئۇرۇغ ـ قەبىلە تىللىرى ئۇلۇس ـ مىللەت تىللىرىغا بىرلەشكەن). ھەرقانداق تىلنىڭ فونېتىكىلىق خۇسۇسىيىتىدە ئېتنىكىلىق تەركىبمۇ ئۆز تەسىرىنى قالدۇرغان.

يۇقىرىدا سۆزلەنگەن كەڭ دىياردا، ھەممە تاريخچىلار ئىسكىتلار (بۇلار ياۋرو ـ ئاسىيادا كەڭ تارقالغان خەلق، كېيىن ئىرانلىقلار ۋە بۇلاردىن ئېلىپ يۇنانلىقلار "ساك" دەپ ئاتىغان چوڭ قوۋم)، ھۇنلار، كۆك تۈركلەر، ئاۋارلار، ئۇيغۇرلار ياشىغانلىقىنى بىردەك ئېتىراپ قىلىشىدۇ. بۇ ناملارنىڭ ئاستىدا يەنە كۆپلىگەن ئۇلۇس ـ ئايماقلار بار ئىدى: ھەربىر قوۋمنىڭ مۇستەقىل نامى، ئېتنونىمى بار ئىدى؛ بۇلار سىياسىي ۋەزىيەتكە قاراپ، ئومۇمىي بىرنامىغا بىرلىشەتتى ياكى پارچىلىناتتى؛ گاھىدا بىرەر ئۇلۇس بىرەر بىرلەشمە (فېدىراتسىيە)دىن ۋۇجۇدقا كېلەتتى؛ مۇنداق شارائىتتا، يېڭىدىن بىر ئېتنىك نام ئاستىدا بىرلەشكەن ئۇلۇس ـ ئايماقلارنىڭ قوشۇلمىسى بارلىققا كېلەتتى. بۇنداق قوشۇلمىغا ئاساس بولغان ئۇلۇس ـ ئايماقنىڭ نامى ئاستىدا كۆچمەنچى دۆلەت قۇرۇلمىسى

شەكىللىنەتتى. بۇنداق دۆلەت بىر-بىرىدىن پەرقلىق بولغان ئېتنىك بىرلىكلەرنىڭ تىل جەھەتتىن تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرى بولاتتى. سىياسىي بىرلىك نەتىجىسىدە، ئايرىم-ئايرىم رايونلاردا قوللىنىلغان شېۋىلەر بارا-بارا مەلۇم بىر تىل بىرلىكىنى شەكىللەندۈرەتتى. بۇنداق شېۋىلەر بىرلىكىدىن بىرەر ئانا تىلنىڭ يىلتىزى ۋۇجۇدقا كېلەتتى. كېيىنكى كۇنلەردە "تۇركىي تىل" دەپ ئاتالغان "تىل بىرلىكى" ۋە باشقىلار ئەنە شۇ ئەھمىيەتنى كۆز-ستىدۇ.

"ئالتاي تىلى" تەتقىقاتچىلىرىنىڭ پىكىرلىرىگە قارىغاندا، بۇگۇنكى كۇندە "تۇرك"، "موڭغۇل"، "تۇنگۇس" تىللىرى دەپ ئۇچ چوڭ قولغا بۆلۈنگەن تىللارنىڭ ئانا مەنبەسى "ئانا ئالتاي تىلى"دۇر.

بىز نامىنى ئاتىغان قەدىمكى خەلقلەرنىڭ تارىخىنى ۋە "تۇرك"، "موڭغۇل"، "تۇنگۇس" تىللىرىنى سېلىشتۇرما-تارىخىي جەھەتتىن تەتقىق قىلغانلار «تۇركىي تىللار»نىڭ تەرەققىيات جەريانىنى ئالتە دەۋرگە بۆلىدۇ:

1. ئالتاي دەۋرى (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 3-ئەسىردىن بۇرۇن)؛
2. ھۇن دەۋرى (مىلادىيە 5-ئەسىرگىچە)؛
3. قەدىمكى تۇرك دەۋرى (مىلادىيە 5 — 10-ئەسىرلەر)؛
4. ئوتتۇرا تۇرك دەۋرى (10 — 15-ئەسىرلەر)؛
5. يېڭى تۇرك دەۋرى (15 — 20-ئەسىرلەر)؛
6. ھازىرقى زامان تۇرك دەۋرى.

(قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا تۇرك دەۋرلىرىنى "ئۇيغۇر" دەۋرى دەپمۇ ئاتايدۇ.)

ئالتاي دەۋرىدە، تۈركي تىللار بىلەن موڭغۇل تىللىرى ۋە تۇنگۇس تىللىرى بىر-بىرىدىن ئانچە ئايرىلىپ كەتمىگەن، ئۇ تىللار ئومۇملاشتۇرۇلۇپ (يېقىنقى زامان تىلشۇناسلىرى تەرىپىدىن) «ئالتاي تىلى» دەپ ئاتالغانىدى. بۇ دەۋرگە خاس تىللاردىن تارىخىي ۋەسىقلەر ياكى باشقا تىل ماتېرىياللىرى قالمىغاچقا، ئۇلارنىڭ كېيىنكى تەرەققىيات ئەھۋالىغا قاراپ، ئۇ چاغدىكى تىللارنى ئىككى گۇرۇپپىغا: تۇنگۇس-مانجۇر گۇرۇپپىسى ۋە تۈرك-موڭغۇل گۇرۇپپىسىغا بۆلۈش مۇمكىن، — دەيدۇ رۇس تىلشۇناسلىرىدىن ئاكادېمىك ب. يا. ۋلادىمىرتسوف ھەم ۋېنگىر تىلشۇناسلىرىدىن دوكتور ل. لېيگىت.②

ئىككىنچى دەۋر — ھۇن دەۋرىنى ئالىملار مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 3-ئەسىردىن مىلادىيە 4-ئەسىرگىچە دەپ ھېسابلايدۇ؛ بۇ دەۋر ھۇن ئىمپېرىيىسى دېگەن مەشھۇر نام ئاستىدا، ناھايىتى چوڭ قەبىلىلەر ئىتتىپاقى تەرەققىي قىلغان دەۋر دەيدۇ؛ بۇ ئىمپېرىيە ئىگىلىگەن زېمىن ناھايىتى كەڭرى بولۇپ، نۇرغۇنلىغان تۈرك-موڭغۇل، تۇنگۇس-مانجۇر ۋە باشقا قەبىلىلەرنى ئۆز تەۋەسىدە بىرلەشتۈرگەن، ھەتتا بۇ قەبىلىلەردىن تۈرك-موڭغۇل قەبىلىلىرى مىلادىيەنىڭ بىرىنچى ئەسىردە كېڭىيىپ، شەرقىي ياۋروپا غىچە بېرىپ يەتكەن.③

ھۇن دەۋرىدە، چوڭ قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىرى راۋاجلىنىش داۋامىدا تىللار مەركەزلىشىپ، تۈركي تىللار، موڭغۇل تىللىرى ۋە تۇنگۇس-مانجۇر تىللىرى دېگەن گۇرۇپپىلار شەكىللەنگەن ۋە بارا-بارا ئۆز ئالدىغا راۋاجلانغان. كۆپ چاغلارغىچە، موڭغۇل تىللىرى گۇرۇپپىسى تۈركي تىللار گۇرۇپپىسى بىلەن تۇنگۇس-

مانجۇر تىللىرى گۇرۇپپىسى ئوتتۇرىسىدا قېلىپ، ئىككى تەرەپلىمە تەسىرگە ئۇچرىغان.

«ئالتاي تىللىرى»نى تەتقىق قىلغۇچىلار ئالدى بىلەن «ئانا تىل» نىڭ تاۋۇش سىستېمىسىنى ئېنىقلاشقا تىرىشقان. بۇ ساھەدە كۆپ شۇغۇللىنىپ، پىكىرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان ئالىم ن. پوپپېدۇر. ھۇن تىلىنى تەكشۈرۈشتە، تىلشۇناسلار كۆپىنچە قەدىمكى دەۋرلەردە بىر گۇرۇپپىغا كىرىدۇ دەپ قارالغان "تۈرك" ۋە "موڭغۇل" تىللىرىنى بىر-بىرىگە سېلىشتۇرۇپ، تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدىكى ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىق ۋە ئايرىملىقلارنى ئېنىقلاپ چىققان. بۇ توغرىدا، ن. پوپپېمۇ موڭغۇل تىللىرىدىن مىسالىلار كەلتۈرگەن. تۈركىي سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى "a" موڭغۇلچە سۆزدە "u-i"، ياكى ئەكسىچە، باشقا شېۋىلىرى بويىچە موڭغۇلچىدىكى "a" تۈركىيچە "u-i" بولۇپ كەلگەن. مەسىلەن:④

تۈركىيچە		موڭغۇلچە
sarïoɣ	(سېرىق)	sira
altun	(ئالتۇن)	altan
ḳatïoɣ	(قاتتىق)	ḳataoɣu
taluy	(دېڭىز)	dalay

ن. پوپپې سۆز بېشىدا كېلىدىغان تاۋۇشلارنى نەزەردە تۇتۇپ، «ئالتاي تىللىرى» ئۇچۇن، تاۋۇشلار سىستېمىسىنىڭ مۇنداق تەڭداشلىق جەدۋىلىنى ئىشلىگەن:

كونا ئالتايچە	*p	*b	*t	*d	*ḳ	*ġ	*k	*g	*ẓ	*c	*y	*ḥ	*n	*ç	*s
موڭغۇلچە	o	b	t	d	ḳ	ḳ	k	g	d	c	y	n		ç	s
تۈركىيچە	o	*b	*t		ḳ		k		*y					*ç	*s

تىلشۇناسلاردىن پ. پېللىئوت، ب. ب. بارتولىد، ئا. رىمۇزا، ئېىد. شاۋان، ب. لاۋفېر، ئىي. ھ. پەركېر، ۋ. رادلوف، ف. كرائۇزلار «ئالتاي تىلى»نىڭ ئىكىكىنچى دەۋرىدىكى تىل ــ «ھۇن تىلى»نى تۈركىي تىل، يەنى ھۇنلار تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان خەلق ئىدى، دەپ ھېسابلىشىدۇ. دەرۋەقە، ھۇن ئىمپېرىيىسىگە بىرلەشتۈرۈلگەن ئۇلۇس ـ ئايماقلار (كېيىنكى تەرەققىيات نەتىجىسىدىن قارىغاندىمۇ) تولاراق «تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر» ئىدى. مەزكۇر ئالىملارنىڭ پىكرىچە، ھۇنلار كۆپرەك چىن (جۇڭگو)، ئىران، ھىندىستان ۋە يۇنانلار بىلەن ئالاقە قىلغانلىقى ھەم شۇ زامانلاردا مەزكۇر نامى ئاتالغانلار ياۋرو ـ ئاسىيادىكى چوڭ دۆلەت ــ خەلقلەر بولغانلىقى ئۈچۈن، شۇلارنىڭ ۋەسىقىلىرىدە بەزى «ھۇنچە سۆزلەر» ساقلىنىپ قالغان. «ھۇن تىلى»نىڭ خاراكتېرىستىكىسىنى بېرىشتە، تىلشۇناسلار يەنىلا (بىر ـ بىرىگە يېقىن بولغان) تۈركىي تىل بىلەن موڭغۇل تىلىنىڭ لېكسىكىلىرىدىن مىسال كەلتۈرۈشىدۇ. مەسىلەن، سوۋېت تۈركولوگلىرىدىن ن. ئا. باسكاكوۋ تەتقىقاتىغا مۇراجىئەت قىلايلى.⑤

1. تۈركىي تىل ۋە موڭغۇل ھەم تۇنگۇس ـ مانجۇر تىللىرىغا ئورتاق بولغان سۆزلەردىن مىساللار:

بۇقا	buqa/buka	ئالتايچە
بۇقا	buha	موڭغۇلچە
بۇغا، ھايۋ	buha/buhu	مانجۇرچە
قوي	buka	
بول (بولماق)	bol—	ئالتايچە
بېتىلمەك، قىلماق، بولماق	bol—	موڭغۇلچە

كۆيدۈرمەك، قىزدۇرماق	bola —	مانجۇرچە
دالا، تالا	tala	ئالتايچە
دالا، ۋادە	tala	موڭغۇلچە
دالا، چۆل	tala	مانجۇرچە

2. تۈركي ۋە موڭغۇل تىللىرىغا ئورتاق سۆزلەردىن:

	موڭغۇلچە	ئالتايچە
قۇدۇق	hudag	kuduk
بۇلۇڭ	bulung	bulung
يىل	ǯil	dïl
خوتۇن	katun	ḳadïn
قارا	hara	ḳara
تونۇ (تونۇماق)	tana	tanï

دېمەك، "ھۇن تىلى"نىڭ قەدىمكى ئاتالغۇسى بولغان «ئالتاي تىلى»نىڭ كېيىنكى "ئەۋلادلىرى"دىن ئېلىنغان مىساللارغا قارىغاندا، «ھۇن تىلى»نى بەزى ئالىملارنىڭ «موڭغۇل تىلى» ۋە كۆپچىلىك ئالىملارنىڭ «تۈركي تىل» دېيىشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس.

خەنزۇچە مەنبەلەردە تىرانسكرىپسىيە قىلىنغان بەزى ھۇنچە سۆزلەرنى تەخمىنىي ئوقۇلۇشى بويىچە، تۈركي سۆزلەرگە سېلىشتۇرۇپ كۆرەيلى.

مەنىسى	تۈركىيچە	ھۇنچە	خەنزۇچە
باتۇر	batur	ba-tu(r)	mo-tun
تەڭرى	təngri	täŋri	teŋ-li
كەڭرى	kəngrü	käŋrü	tchan-yü
قۇتلۇق	ḳutluoɣ	ḳutluḳ	gu-du

(gu – du – lu)			
tu – ki(gi)	tutik	tətik	دانش
tzi	*zïri	qür(– ə)	چۆرە
do – lo	to*brak	toprak	"تۆپراق" (قەبرە)
be – kan – zhi	bakïnç	bakïnq	باقىقۇچى (مەھرەم)
o – to	otow	otaq(w)	ئوتاغ (قونالغۇ)
hu – han	koghan	köyan	قويان (توشقان)
bu – gu	bügü	bügə	قەيسەر
tu – man	tümän	tümən	تۈمەن

يۇنان مەنبەلىرىدە ئەڭ قەدىمكى «تۈركىي» سۆز دەپ قەيت قىلىنغان "ئاشغۇ" (ashigu) «سۈت بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ئىچىلدىغان تاماق» مەنىسىدىكى سۆزدۇر. شۇنىڭدەك، تىلشۇناس نېمېت (J.Nemeth) ياۋروپادىكى ھەر خىل يازما مەنبەلەرگە تايىنىپ، ھۇنچە ئانتروپونىملارغا دائىر بىرقانچە سۆزنى تاپقان.⑥ بۇ سۆزلەر، ئاساسەن، ھۇنلارنىڭ شەرقىي ياۋروپاغا كۆچكەن قىسمىنىڭ ھۆكۈمدارى ئاتىلاغا دائىردۇر.

1. Oibars — Aybars ئىسمى ئاتىلانىڭ تاغلىرىدىن بىرىنىڭ (Ay – bars)

2. Mundiukhos — Mundzucus — ئاتىلانىڭ ئاتىسى Muncuk<boncuk

3. Kreka — Arikan ئاتىللانىڭ چوڭ خوتۇنى
4. Ernakh/Hernac — Irnik/Irnek ئاتىللانىڭ ئوغلى
5. Ilek/Ellac — Illek، Ilek/Ilik ئاتىللانىڭ ئوغلى
6. Dengizih ئاتىللانىڭ ئوغلى
7. Atakam — Ata — Kam ھۇن چوڭلىرىدىن بىرى
8. Akatziri — Aghaçeri ئېتنىك نام

بۇ مىساللاردىنمۇ ھۇن تىلىنىڭ ئاساسىنى «تۈركىي تىل» تەشكىل قىلغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. ھۇن تىلىنىڭ كېيىنكى تەرەققىيات داۋامىنى يەنىلا شۇ "ھۇن" نامى ئاستىدىكى قوۋملەر قوشۇلمىسىنى تەشكىل قىلغان ئۇلۇس-ئايماقلارنىڭ تىلىدىن ئىزلەشكە توغرا كېلىدۇ. مۇنداق ئۇلۇس-ئايماقلار ئىچىدە، ھۇنلارنىڭ جەنۇبىي-غەربىي (گەنسۇ-باركۆل) قانىتىدىكى "ئاۋارلار"نىڭ تىلىمۇ ۋاستىچىلىك رولىنى ئويناپىدۇ.

خەنزۇچە يازما مەنبەلەردە، ئۇلار "رۇي-رۇي" ("رۇ-رەن"، رۇ"-رۇ") دەپ ئاتالغان. «لياڭنامە»نىڭ «چەت ئەللەر» تەرجىمىسىدە بايان قىلىشچە: «رۇي-رۇي ئېلى ھۇنلارنىڭ باشقا ئۇرۇغلىرىدىندۇر. ۋېي، جىن خانلىقلىرى زامانلىرىدا، ھۇنلار يۇز-لەپ-مىڭلاپ قىسىملارغا بۆلۈنۈپ كەتكەن، ھەر بىرىنىڭ ئۆز نامى بار، رۇي-رۇيلەر ئەنە شۇ قىسىملاردىن بىرىدۇر.» «جەنۇبىي چىنامە»دە بايان قىلىشچە: «رۇي-رۇيلەر سېپىلىنىڭ سىرتىدىكى ئارىلاش خۇ (غۇز) لاردۇر... رۇي-رۇيلەر ئوت-سۇ قوغلىشىپ يۈرۈپ، ھۇنلارنىڭ قەدىمكى بارگاھىنى ئىگىلىگەن ۋە غەربىي دىيارغا ھەيۋىسىنى كۆرسەتكەن.»

ھۇنلار پارچىلانغاندىن كېيىن، "رۇ-رۇ" (ئاۋار)لار دەسلەپ

«كۆك تۈرك» قاغانلىقىغا بېقىنىشانىدى، بۇ چاغلاردا، ئۇلار «كۆك تۈرك»نىڭ تۆمۈركانچىلىرى ھېسابلىناتتى. "ئاۋارلار" خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە "ئارىلاش خۇ" (غۇز) ھېسابلانغىنى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ تىلىمۇ ۋەكىللىك خاراكتېرغا ئىگە. ئەمما، ئۇلارنىڭ تىلىدىنمۇ يادىكارلىق قالمىغان. پەقەت خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدا («شىمالىي سۇلالە نامەلىرى» ۋە «ۋېينامە»نىڭ «رۇ-رۇ» بابىدا) بەزى "قاغان"لارنىڭ ئۇنۋانلىرى ۋە شەخس نامىلىرى (قەبىلە-ئۇرۇغ نامىلىرىغا باغلىق ئىسىملار) قاتارلىق ئازغىنە سۆزلەر قەيت قىلىنغان. مەسىلەن: «بۇ-ۋۇ-خې شېڭگەي كېخەن» — بۇۋۇرغۇر جەڭگەك قاغان (زەپەر قىلغۇچى — يېڭۈەرگۈچى خاقان)؛ «مى-يۇ كې-شې-جۇ كېخەن» — بۇيۇك كۆچەگۈ قاغان (بۇيۇك ھمايە قىلغۇچى خاقان). بۇلاردىن باشقا، "چيۇ-دۇ-فا" — كۇتۇپار (ۋار)" يەنى "كۇتۇبەر" (غۇلاچ ياسىغۇچ)، "ئەي-كۇ-گەي" — "ئاي كۆركى" (ئايدەك كۆركەم)، "خۇ-ۋۇ-فا-كۇجې" — "قۇۋانىغۇچ" (خۇشال-لانغۇچ)، تى-لەن" — "تىلىم (تىلىدەم)" (مۇقەددەس، ئەۋلىيا-لىق)، "دۇ-لو" — "تۇگرە" ياكى "توغرا" (چىن، توغرا) دېگەن ئۇنۋان-لەقەملەر ئۇچرايدۇ.

خەنزۇچە يازما مەنبەلەردە قەيت قىلىنغان يۇقىرىقىدەك سۆزلەر-دىن تاشقىرى، "ئاۋار"لارنىڭ غەربىكە سۈرۈلگەن قوۋملىرىدىن ئۇلارنىڭ تىلىغا دائىر بەزى سۆزلەر شەرقىي ياۋروپا ھەم ئېدىل بويىدىكى بەزى ئۇلۇس-ئايماقلارنىڭ تىللىرىدا ساقلىنىپ قالغانلىقى مەلۇم. مەسىلەن، "قاپپان" ياكى "قوپپان" (بىر ئۇنۋان-دەرىجە)، "باگان" ("باغان" — مەنسەب نامى)، "يۇگرۇش" ("يۇغرۇش" — باش ۋەزىر) ۋە باشقىلار. ⑦

دېمەك، "ئاۋار"لارنىڭ تىللىرىدىن قالغان ئەنە شۇنىڭدىك سۆزلەرنىڭ يىلتىزى، ئوقۇلۇشى، تۈزۈلۈشى ۋە مەنىسى جەھەتلىرىدىن تەھلىل قىلغاندىمۇ، تۈركىي سۆزلەر بىلەن ئوخشاش ياكى مەنبەداش ئىكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

يۇقىرىدا، قەدىمكى دەۋردە ھۇنلارنىڭ غەربكە كۆچكەن قىسمىدىن قالغان سۆز-ئىبارىلەردىن مىسال كەلتۈرگەنىدۇق. ئەمدى، ئۇلارنىڭ ئەۋلادى ھېسابلانغان ھازىرقى "ۋېنگىر" (ئۆزلىرىنىڭ ئاتىشى بويىچە "ھۇنگار")لارنىڭ تىلىدىن بەزى لېكسىكىلىق ماتېرىياللارنى دىققىتىڭلارغا سۇنىمىز.®

ئۇيغۇرچە	ھۇنگارچە
ئانا	anya —
ئانام	anyam
ئەل	el
ئىلگىرى	elöre
ئەرۋەش	orvos (دوختۇر)
ئاستا (ئاۋايلا)	ovatos
ئۇ	ö (hu)
كېپىش	cipö
ئامبار	hambar
ئۇزۇن	hosszu
قۇم	homok
قازان	kazan
قاپقا، قەۋس	kapocs
كۆك (رەڭ)	kek

kender	كەندىر
keskeny	كىچىككىنە
kesön	كەچ (كەچقۇرۇن)
kezel	كېزەك (بېكەت، كېزەل)
ki	كىم
lakat	لاكات
sam (szam)	سان (ساناق)
sarga	سېرىق (ساريغ)
szürke	سۇر (سۇركۆك)
szel	يەل
tarcsa	تەخسە
tart	تارت (تارتىشلىماق)
teli	تول (تولۇق)
tolmacs	تىلماچ (تەرجىمان)
törzc	تۆرۈك

بۇ سۆزلەرنىڭ ئوقۇلۇش جەھەتىدىن ئۇيغۇر تىلىغا (جۇملىدىن تۇركىي سۆزلەرگە) يېقىن بولغانلىقى ئۈستىگە، ئەك مۇھىمى، مەنىلىرىنىڭ ئوخشاش بولغانلىقى تەسادىپىي ئەھۋال بولمىسا كېرەك.

ھۇنلارنىڭ تىلىنى بەزى تىلشۇناسلار ئۇلارنىڭ شۇ زامانىدىكى شەرقىي قوشنىسى بولغان سىيەنپىلەر (سابىرلار) تىلى بىلەن ئوخشاش، سىيەنپى تىلى ھۇن تىلى ئۈچۈن ئۆرنەك بولىدۇ دەپ قارايدۇ. لېكىن، خەنزۇچە تارىخ مەنبەلىرى بۇ قاراشنى رەت قىلىدۇ. «ۋېينامە»دە يېزىلىشىچە: «ھۇن يۇۋېن ــ موكۆي لياۋ-

دۇكدا سېپىلىنىڭ تاشقىرىسىدا مەيدانغا چىقىقان، ئۇ ئىلگىرى جەنۇبىي تەڭرىقۇتقا قارام بولۇپ، شەرقىي ئۇلۇس چوڭى ئاتىلاتتى. ئۇلارنىڭ تىلى سىيەنپىلەرنىڭكىدىن ناھايىتى كۆپ پەرقلىنىدۇ.»⑨ دېمەك، ھۇن تىلى قەدىمكى تۈركىي تىل، جۈملىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش دېيىشكە ھەقلىقمىز. يازما تارىخ ھەم تىلشۇناسلارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرى بۇ پىكىرنى ئىسپاتلايدۇ. «سۇڭنامە»دە يېزىلىشىچە: «ئۇيغۇرلار ئەسلى ھۇنلارنىڭ باشقا ئەۋلادىدۇر.» «يېڭى تاڭنامە»دە يېزىلىشىچە: «ئۇيغۇرلار ئىلگىرىكى ھۇنلاردۇر. ئادەتتە، كۆپىنچە ئېگىز چاقلىق ھارۋىلاردا يۈرىدۇ. يۈەن-ۋېي زامانىدا (396 — 420-يىللار) گاۋگۈي ئۇلۇسى ياكى تېلې دەپ ئاتالغان.» «سۇيىنامە»دە يېزىلىشىچە: «تېلېلەرنىڭ ئاتا-بوۋىلىرى ھۇنلارنىڭ ئەۋلادجەمەتلىرىدۇر.» شۇنىڭدەك، «جۇنامە»دە يېزىلىشىچە: «تۈركىلەر ھۇنلارنىڭ باشقا ئۇرۇغىدۇر.»⑩ يەنە ئېنىق قىلىپ، ئۇيغۇر (قەدىمكى ناملىرى دىڭلىڭ، گاۋگۈي)لارنىڭ «تىلى ھۇنلارنىڭكىگە ئوخشايدۇ، لېكىن ئازراق پەرقى بار» دېيىلگەن.

ياۋروپا تىلشۇناسلىرىدىن كلاپروت (J.klaproth) ۋېزانتىيە (شەرقىي روما) تارىخچىلىرىدىن نىكىتا (Nikita)، لېۋگراماتىك (Lev Grammatik)، جورجى (Georgi)لارنىڭ "Oungri"لار ھۇنلاردۇر دېگەن مەلۇماتىغا ئاساسلىنىپ، ھۇن ئۇلۇس-ئايماقلىرى قوشۇلمىسى ئىچىدە، سانى كۆپ ۋە قۇدرەتلىك بولغان "گاۋگۈي" لارنىڭ قەبىلە ناملىرى بىلەن ئوخشاش بولغان "ئوغۇر، ئونۇغۇر، ئوتىغۇر، قۇتىغۇر، سارۇغۇر" دېگەندەك قەبىلە ناملىرىنى ئېنىقلاپ چىققان.⑪

خۇلاسه: تىللاردىكى تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەت بىرەر تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي ـ تارىخىي مۇناسىۋەتلىرىگە باغلىق بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلى يەنى قەدىمكى «تۈركىي تىل» ھۇن تىلى ئۇچۇن ئۆرنەك بولالايدۇ.

1982 — 1989 ـ يىللار.

ئىزاھلار:

① ئەخمەت جەفەر ئوغلۇ: «تۈرك دىلى تارىخى»، ئەنىدەرۇن كىتابـ ئەۋى. ئىستانبۇل 1984.

② ب. يا. ۋلادىمىرتسوف: «موڭغۇل يېزىق تىلى ۋە خالخا شېۋىسىنىڭ سېلىشتۇرما گرامماتىكىسى»، لېنىنگراد، 1929 ـ يىلى، 47 ـ بەت، 3 ـ جەدۋەل، «ئالتاي تىللىرى ئائىلىسى ۋە موڭغۇل تىلى». جۇملىدىن، L.Ligeti.A Kinai — a tirasos barbar, nyelvi glosszak, ker— dese («Nydvtudomanyi közlemenyek» LI,I, Budapest, 1941)

③ ئى. بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى دەۋرلەردە ياشىغان خەلقلىرى توغرىسىدا»؛ ك. ئىنوسترانتسېۋ: «ھۇنلۇ ۋە گۈنلار»؛ شۇنىڭـ دەك، م. دىگۇيگنېس، ئو. يې. فارىرېر، ئو.مەنچېن ـ ھېللېن، ك. شىرا تورى، ئەخمەت جەفەر ئوغلۇ («تۈرك تىلى تارىخى») ۋە باشقىلار.

④ N.Poppe «Der altaische sprachtyp» Handbuch der orien talistik. V.Mongolistik. 1964

⑤ ن. ئا. باسكاكوۋ: «تۈركىي تىللار تەتقىقاتىغا كىرىش»، موسكۋا، 1962، 120 ـ بەت.

⑥ ئەخمەت جەفەر ئوغلۇ: «تۈرك تىلى تارىخى»دا كەلتۈرگەن نەقىل بويىچە:

GY.Nemeth, A hon'foglalo magyarsag kialakulasa, Budapest,

1930. Attila es Hunjai; J.Eckmann, «Hunlarin dili, Türk dili, Belleten, 1949, III san.

⑦ م. كۆپرۈلۈ: «قەدىمكى تۈرك ئۇنۋانلىرىغا ئائىت نوتىلار»، «تۈرك هوقۇق ۋە ئىقتىساد تارىخى مەجمۇئەسى» II، ئىستانبۇل، 1939.

⑧ ئىستۋان شتېينمېتس: «رۇسچە ـ ماجارچە هەم ماجارچە ـ رۇسچە تۆمۈريول لۇغىتى»، پەنلەر ئاكادېمىيىسى نەشرى، 1952.

⑨ «ۋېينامە» 103 ـ جىلد، «تەزكىرىلەر» 91.

⑩ «سۇڭنامە» «چەت ئەللەر III»، «بېڭى تاڭنامە»، «ئۇيغۇر تەزكىرىسى»، «سۇينامە»، «شىمالىي دىلار تەزكىرىسى»، «جۇنامە»، «غەربىي يۇرتلار تەزكىرىسى».

⑪ ئەخمەت جەفەر ئوغلۇنىڭ «تۈرك تىلى تارىخى»دىكى نەقىل بويىچە، «Sur L'leutite des Tou–kiue et les Hiongnu avec les Turcs».

تىل ۋە تەرجىمە

تىل ــ ئىجتىمائىي ئالاقە قورالى، يەنى ئىنسانلارنىڭ ئالاقە قىلىشىدىغان ئەڭ مۇھىم قورالى؛ شۇنىڭ ئۈچۈن تىلنىڭ بىرىنچى ۋە تۈپ ۋەزىپىسى كىشىلەرگە ئۆز ئارا ئالاقە قىلىش ۋە پىكىرلىشىش قورالى بولۇپ ھېرىشتىن ئىبارەت.

تەرجىمە ــ بۇ ئەرەبچە سۆز، بۇ سۆزنىڭ لۇغەت مەنىسى «كۆچۈرۈپ قويماق، ئۆتكۈزمەك»، «باشقىچە ئىپادىلىمەك»، «پىكىرنى باشقىچە بىلدۈرمەك» دېگەنلىك بولىدۇ؛ بۇ سۆزنىڭ ئىستېمال مەنىسى «ۋاستىچى، كۆۋرۈك» ياكى «تۈرتكە ۋە ئىلھامچى» دېمەكتۇر. تەرجىمە شۇنىڭ ئۈچۈن ۋاستىچىكى، تەرجىمە ــ ئىدېئولوگىيە ۋە پەن ــ مەدەنىيەت جەھەتلىرىدىكى، جۈملىدىن تۈرمۇشنىڭ ھەممە ساھەلىرىدىكى ماددىي ۋە مەنىۋى ئۇزۇقلارنى يازما تەرزدە ۋە ئېغىز يۇزىدە بىر تىلدىن ئىككىنچى تىلغا ئۆتكۈزگۈچى كۆۋرۈك، جانلىق تىلمىزدا بۇ سۆزنى بالدۇر «تىلماچ» دەپ ئاتايتتى.

ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، يازغۇچى لۇشۈن: «تەرجىمىگە ئەھمىيەت بېرىپ، ئۇنى ئۇلگە قىلىش، ئەمەلىيەتتە، ئىجادىيەتكە تۈرتكە ۋە ئىلھامچى بولىدۇ» دەيدۇ؛ شۇنىڭ ئۈچۈن، لۇشۈن «مەن ئۆزەممۇ ئەزەلدىن تەرجىمىدىن مىننەتدارمەن» دەپ، تەرجىمان بولغىنى ئۈچۈن پەخىرلەنگەن. دېمەك، تەرجىمە ئاشۇنداق پەخىرلىنەرلىك خىزمەت.

تەرجىمە ۋاستىچى ــ كۆۋرۈك ئىكەن، ئۇ ئۆز ۋەزىپىسىنى ئىككى تىلنىڭ ئالاھىدىلىكىگە، شۇنىڭدەك بىرلىك نۇقتىلىرىغا ياكى پەرقلىق بولۇش خۇسۇسىيەتلىرىگە باغلىق ھالدا ئورۇنلايدۇ. بىر ــ بىرىگە تەرجىمە قىلىنىدىغان ئىككى تىلنىڭ ئالاھىدىلىكى ئۆزلىرىگە خاس گرامماتىكىلىق، بولۇپمۇ مورفولوگىيىلىك تۈزۈلۈشى جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ؛ ئىككى تىلنىڭ بىر نۇقتىلىرى (ئوخشاشلىقلىرى) ئۇلاردىكى گرامماتىكىلىق قائىدىلەرنىڭ ئورتاقلىقى (نەزەريە جەھەتتىن) ئىزھار بولىدۇ؛ پەرقلىنىشى تىللارنىڭ قۇرۇلمىسى بويىچە ئايرىلغان تىل سىستېمىلىرىدىكى ئايرىملىق جەھەتتىن مەلۇم بولىدۇ.

ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزدە، بىز ئاز سانلىق مىللەتلەر ئۇچۇن ئىككى ئورتاق تىل بار: بىرى مىللىي تىل، بىرى ئورتاق ئالاقە تىلى. مىللىي تىل ــ مىللىي ئومۇمىي تىل، مىللەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئورتاق ئىشلىتىلىدىغان تىل؛ ئۇزاق ئۆتمۈشتىكى ئاتا ــ بوۋىلىرىمىزدىن تارتىپ ئىستېمال قىلىنۇاتقان ئانا تىلى؛ ئورتاق ئالاقە تىلى ــ كۆپ مىللەتلىك مەملىكەتتە ھەرقايسى مىللەتلەر ئومۇمىي ئىشلىتىدىغان تىل، كۆپ مىللەتلىك مەملىكەتتىكى ئاساسىي مىللەتنىڭ تىلى مەملىكەتتىكى ھەممە مىللەتلەرنىڭ ئورتاق ئالاقە تىلى بولىدۇ. بىزنىڭ مەملىكىتىمىزدە خەنزۇ تىلى ئەنە شۇنداق تىلدۇر، شۇڭا بۇنىمۇ «ئاساسىي تىل» ياكى «ۋەتەن تىلى» دەيمىز.

بىزنىڭ ئەمەلىيىتىمىزدە، ۋەتەن تىلىدىكى ئۇقۇمنى مىللىي تىلدا ئىپادىلەش ــ تەرجىمىنىڭ مۇھىم ۋە مۇرەككەپ ۋەزىپىسى. بۇ ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن ئۇبدان چىقىش ئۈچۈن، تىل ۋە تەرجىمە ساھەسىدىكىلەرنىڭ ئىككى تىلنىڭ ھەممە خۇسۇسىيەتلىرىنى بىلىشى تەلەپ قىلىنىدۇ.

دۇنيادا تىللار ئۆز نەسەپ ـ شەجەرىلىرى بويىچە، چوڭ تىل سىستېمىلىرىغا بۆلۈنگەندىن باشقا، گرامماتىكىلىق تۈزۈلۈش جەھەتتىنمۇ ئوچ تۈركۈمگە بۆلۈنىدۇ: بىرى، ئامورف تىللار، يەنى «يەككە تىللار» ياكى «شەكىلسىز تىللار»؛ بىرى، ئاگگلوتىناتىق تىللار، يەنى «يېپىشقاق تىللار»؛ يەنە بىرى، فىلكتىيون تىللار، يەنى «پۈكۈلمە تىللار». ئامورف تىللارنىڭ خۇسۇسىيتى شۇكى، سۆزلەرنىڭ تەركىبىي بىرلىكى ــ تۈپ سۆز (تومۇر سۆز)، گرامماتىكىلىق مەنىنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچىلارنى ئاجراتقىلى بولمايدۇ؛ مورفولوگىيىلىك ئۆزگىرىشلەر كەمچىل بولىدۇ، سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى گرامماتىكىلىق مۇناسىۋەت سۆزلەرنىڭ تەرتىپى ۋە «مەۋھۇم سۆزلەر» ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. خەنزۇ تىلى ئاشۇ تىللار قاتارىغا كىرىدۇ، چۈنكى ئۇ دانە ـ دانە سۆزلەردىن تەركىب تاپقان تىل.

ئاگگلوتىناتىق تىللارنىڭ خۇسۇسىيتى شۇكى، گرامماتىكىلىق مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۆز قوشۇمچىلىرى سۆز تومۇرىغا ياكى تۈپ سۆزگە قوشۇلۇپ، گرامماتىكىلىق شەكىل ۋە ياسالما سۆزلەرنى شەكىللەندۈرىدۇ. يەنى سۆزلىرى بىر ـ بىرىگە ۋە قوشۇمچىلىرى سۆزلەرگە يېپىشىپ كېلىدۇ. ئۇيغۇر تىلى ئەنە شۇنداق تىللار قاتارىغا كىرىدۇ. فىلكتىيون تىللارنىڭ خۇسۇسىيتى شۇكى، سۆزلەرنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى ئۆزگىرىشلىرى ئارقىلىق گرامماتىكىلىق شەكىللەر تەركىب تاپىدۇ، سۆز تومۇرىغا قوشۇمچىلار ئىنتايىن چىڭ جىپسىلىشىدۇ؛ سۆزلەر ئالدى، ئارقى ۋە ئوتتۇرىلىرىدىن تۈرلۈك قوشۇمچىلار ئارقىلىق تۈرلىنىۋېرىدۇ. رۇس، گېرمان، ئەرەب تىللىرى شۇنىڭغا كىرىدۇ.

مەسىلەن:

خەنزۇچىدا 工人, 农民, 语言 دېگەندەك سۆزلەر تومۇرلىرىمۇ دانە-دانە بولغان ياسالما سۆزلەردۇر.

ئۇيغۇرچىدا:

قۇر — قۇرۇش — قۇرۇلۇش — قۇرۇلۇشقا — قۇرۇلۇشمىز...

كۆپ — كۆپەي — كۆپەيىش — كۆپەيتىش — كۆپەيتىلىش — كۆپەيتتۇرۇش — كۆپەيتتۇرلۇش — كۆپەيتتۇرۇلدىغان...

مانا بۇ جەھەتتىن خەنزۇ تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلى پەرقلىنىدۇ. ھەرقانداق تىلنىڭ ئومۇمىي تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرى بولىدۇ، شۇنىڭدەك ئۆزلىرىگە خاس ئىچكى تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىمۇ بولىدۇ. خەنزۇ تىلىنىڭمۇ، ئۇيغۇر تىلىنىڭمۇ سۆز ياساش (تەركىب تېپىش)، سۆزلەر ئۆزگىرىش ۋە سۆزلەردىن جۈملە تۈزۈش قائىدىلىرى بار. ھەر بىر تىلنىڭ تەشكىلىي قانۇنى بولىدۇ — ئۇ گراماتىكىدۇر. ھەرقانداق بىر تىلنىڭ گراماتىكىسى مەلۇم مىللىي خۇسۇسىيەتكە ۋە چىنىڭ تۇراقلىقىغا ئىگە بولىدۇ. گراماتىكىلىق قانۇن — ئوبىيېكتىپ مەۋجۇدىيەت. ئۇنىڭغا ئەمەل قىلماي بولمايدۇ.

بۇ ماقالىمىزدا پەقەت ئىككى مەسىلە ھەققىدە بايان قىلىمىز.

1. گراماتىكىلىق تۈزۈلۈش جەھەتتە

ھەر بىر تىلدا گراماتىكىلىق كاتېگورىيە ئوخشاش بولمايدۇ. كاتېگورىيە — سۆزلەرنىڭ ئۆزگىرىشلىرى بىلەن جۈملە ياساش ئۇسۇللىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان تۈرلۈك مۇناسىۋەتلىرىنىڭ مەنىلىرى. گراماتىكىلىق كاتېگورىيە گراماتىكىلىق شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ، تىللاردا گراماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرنىڭ ئىپادىلىنىشى

شەكىللىرى خىلمۇ خىل بولىدۇ: سۆزلەرنىڭ تۈرلۈك ئۆزگىرىشلىرى، ھەر خىل قوشۇمچىلار، جۈملىنىڭ ئۇرغۇسى، ئىنتوناتسىيە، سۆزلەر-نىڭ جۈملىدىكى تەرتىپى، مەۋھۇم سۆزلەر، شۇنىڭدەك سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتلەر ۋەھاكازالار. بۇلار گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىنىڭ بەلگىلىرى سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. خەنزۇ تىلىدا سۆزلەر-نىڭ ئۆزگىرىش ئۇسۇلى قوشۇمچىلار ئۇلاش ۋە تۈپ سۆزنى تەكرار-لاشتىن ئىبارەت ئىككى خىل بولىدۇ؛ كۆپىنچە ئالماشلاردا بىرلىك-كۆپلۈك پەرقى، پېئىللاردا تۈگەللىنىش ياكى داۋام قىلىش ھالەت-لىرى بولىدۇ. بۇ ھاللارنى «سان»، «راي» دېگەن گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىگە ئىخچاملاش مۇمكىن. ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، بۇ ئەھ-ۋاللار ئۇنىڭدىنمۇ مۇرەككەپ. يالغۇز ئالماشلاردىلا ئەمەس، ئىسىم-لاردىمۇ بىرلىك-كۆپلۈك پەرقى بولىدۇ؛ پېئىللاردا «راي»دىن باشقا زامان ۋە دەرىجە، ھالەت تۈرلىرى بولىدۇ، بۇلار تۈرلۈك قوشۇمچىلارنى ئۇلاش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

ھەرقانداق تىلدا سۆزلەرنىڭ بىرىكىش قانۇنىيىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان سىنتاكسىس بولىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدا "我们学习了汉语" دېگەن جۈملىدىكى سۆزلەرنى، تەركىب تېپىشىدىن قارىغاندا، "汉语" بېقىنىدىلىق مۇناسىۋىتى بىلەن. تۈزۈلگەن بىرىككەن سۆز، ئۆزگىرىش جەھەتتىن قارىغاندا، "我们"دىكى قوشۇمچە "们" شەخس ئالماش "我" دىن كېيىن كېلىپ كۆپلۈكنى بىلدۈرگەن؛ يارىدەمچى "了" پېئىل 学 دىن كېيىن كېلىپ ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلانغانلىقىنى بىلدۈرگەن. سۆزلەردىن جۈملە تەركىب تېپىش جەھەتتىن قارىغاندا، ئۇچ سۆز خەنزۇ تىلىنىڭ گرامماتىكىلىق قائىدىسى بويىچە ئۇيۇشقان. ئەگەر جۈملە ئاخىرىدىكى "汉语" نى بېشىغا ئېلىپ قويسا، گەپ بولمايدۇ،

چۈنكى ئۇنداق قىلىش خەنزۇ تىلىنىڭ ئىگە ئالدىدا، خەۋەر كەيىنىدە كېلىشتىن ئىبارەت جۈملە تۈزۈلۈشىنىڭ ئادەتتىكى قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، بۇ جۈملە «بىز خەنزۇ تىلىنى ئۆگەنىدۇق» («خەنزۇ تىلىنى ئۆگەنىدۇق») دەپ تۈزۈلىدۇ. ئىگە باشتا، خەۋەر ئاياقتا كېلىدۇ. يەنى ئىگە باشتا (خەۋەر ئىگىدىن كېيىن) كېلىش جەھەتتىن خەنزۇ تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدا ئورتاقلىق بار. بۇ ئومۇمىي گرامماتىكىلىق قائىدىلەر جەھەتتىكى ئورتاقلىق. لېكىن خەۋەر بولۇپ كەلگۈچى پېئىل بۇرۇن، ئۆتۈملۈك تولدۇرغۇچى كېيىن كېلىش — خەنزۇ تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس قانۇنىيىتى؛ خەۋەر بولغۇچى پېئىلدىن تولدۇرغۇچى بۇرۇن كېلىش — ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس قانۇنىيىتى. دېمەك، خەنزۇ تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلى ئوتتۇرىسىدا ئورتاقلىقمۇ بار، پەرقمۇ بار.

مەيلى خەنزۇ تىلىدا بولسۇن، مەيلى ئۇيغۇر تىلىدا بولسۇن، جۈملىنىڭ ئاساسىي ئىككى بۆلىكى بولىدۇ: ئىگە بۆلىكى، خەۋەر بۆلىكى. ئىگە بۆلىكىدە ئىگىلىك ۋەزىپىسىنى ئورۇنلايدىغان سۆز ۋە خەۋەر بۆلىكىدە خەۋەرلىك ۋەزىپىسىنى ئورۇنلايدىغان خاس سۆزلەر بولىدۇ؛ ئاندىن، خەۋەرگە ئۆتۈملۈك تولدۇرغۇچى بولىدىغان سۆزلەرمۇ بولىدۇ. دېمەك، جۈملىنىڭ «غولى» (ئىگە، خەۋەر، تولدۇرغۇچى)، ئاندىن «شاخلىرى» (ئېنىقلىغۇچى، ھالەت) بولىدۇ. مانا بۇ جەھەتتىن خەنزۇ تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئورتاقلىق خۇسۇسىيىتى بار، لېكىن «غول» ۋە «شاخلار»نىڭ تەرتىپى جەھەتتىن كەسكىن پەرقلىرىمۇ بار، بۇ خەنزۇ تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئوخشىمايدىغان ئايرىملىق نۇقتىسى. بۇنى چۈشىنىش ئۈچۈن تۆۋەن-

دىكى جۇملىلەرنى تەھلىل قىلىپ چىقايلى:

反映了全世界无产阶级实践斗争的马克思列宁主义的普遍真理，在它同中国无产阶级和广大人民群众的革命斗争的具体实践相结合的时候，就成为中国人民百战百胜的武器。

جۇملىنىڭ ئاساسىي تەركىبى («غولى») — 真理 (ئىگە)، (خەۋەر،) 武器 (ئۆتۈملۈك تولدۇرغۇچى) — "马克思列宁主义的" 成为 (真理 نى) 普遍 ئىگىنى "反映了…斗争的" بىلەن لەر سۈپەتلەپ كەلگەن ئېنىقلىغۇچى («شاخ»)، 在…时候 就 بىلەن خەۋەر (成为) نىڭ ھالەتلىرى («شاخ»)، 中国人民بىلەن 百战百胜 ئۆتۈملۈك تولدۇرغۇچى (武器) نىڭ ئېنىقلىغۇچىلىرى («شاخ»).

مۇشۇنداق «غول»، «شاخ» لىرى بولۇش جەھەتتىن خەنزۇ تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدا ئورتاقلىق بار. لېكىن بىرىنچى ئېنىقلىغۇچى تەركىبنىڭ خەۋىرى (反映了) خەنزۇچىدا جۇملىنىڭ بېشىدا كەلگەن، ئەمما ئۇيغۇر تىلىدا ئايىقىدا كېلىدۇ؛ ئىككىنچى ئېنىقلىغۇچى تەركىبنىڭ خەۋىرى (成为)مۇ خەنزۇ تىلىدا جۇملىنىڭ ئوچ تەركىبنىڭ بېشىدا كەلگەن، ئۇيغۇر تىلىدا ئاخىرىدا كېلىدۇ. ئومۇمەن، «ھەقىقەت... قورالغا ئايلاندى» دېگەن تۈزۈلۈش جەھەتتىن ئوخشاش، لېكىن ئىككى ئېنىقلىغۇچىنىڭ تەركىبىدىكى خەۋەرنىڭ باشتا كېلىشى جەھەتتىن پەرقلىق.

鲁迅是在文化战线上，代表全民族的大多数，向着敌人冲锋陷阵的最正确、最勇敢、最坚决、最忠实、最热忱的空前的民族英雄，

بۇ جۇملىدە ئاساسىي بۆلۈك («غول») — لۇشۈن (ئىگە) — (خەۋەر) — «قەھرىمان» (خەۋەر). «قەھرىمان» نىڭ ئالدىدا كەلگەن بىرمۇنچە سۆزلەر — ئېنىقلىغۇچى («شاخ»). «لۇشۈن — قەھرىمان» (鲁迅最英雄) — ئىگە — خەۋەر — بۇ جەھەتتىن خەنزۇ تىلى بىلەن

ئۇيغۇر تىلى ئوخشاش؛ شۇنىڭدەك «قەھرىمان» نىڭ سۈپىتى بولۇپ كەلگەن «ئەگ...مىللىي» دېگەن قىسىملىرىمۇ ئوخشاش. لېكىن خەنزۇ تىلىدا 代表 ,冲锋 دېگەن پېئىللار جۈملىنىڭ ئالدىنقى قىسمىنىڭ ئېنىقلىغۇچىسىدا باشتا كېلىپ، سۆز تۈزۈلۈش جەھەتتىن ئۆزگىرىش ياسىمايدۇ؛ ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، ئاخىرىدا كېلىپ، سۆز تۈزۈلۈش جەھەتتىن (گەرچە ئىگە خەۋەرلىك مۇناسىۋىتىدە بولسىمۇ) ئۆزگەرىش ياسايدۇ. 代表 ,冲锋 هال پېئىل، سۈپەتداش شەكىلدە كېلىدۇ. ئۇيغۇر تىلى مانا شۇ جەھەتتە خەنزۇ تىلىدىن پەرقلىنىدۇ.

一个不是贫弱的而是富强的中国，是和一个不是殖民地半殖民地的而是独立的，不是半封建的而是自由的，民主的，不是分裂的而是统一的中国，相联结的。

جۈملىلەرنىڭ مۇنۇ شەكىلدە تۈزۈلگىنىنى تەھلىل قىلىپ كۆرسەك، ئاساسىي بۆلىكى («غولى») 中国 (ئىگە) — 是 (كېسىم سۆز) — 相联结 (خەۋەر) 的 (خەۋەر يارىدەمچىسى)؛ "中国是相联结的" — ئىگە بىلەن خەۋەرنىڭ بىر تەرتىپتە كېلىشى جەھەتتە خەنزۇ تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلى ئاساسەن ئوخشاش كېلىدۇ. لېكىن «شاخ» لىرىنى ئالغاندا، خەنزۇچىدا باغلىغۇچى 和 ئۆزىنىڭ ئۆتۈملۈك تولدۇرغۇچىسىدىن ناھايىتى يىراقتا (يەنى باشتا) تۇرىدۇ، ئاخىرقى پەش (،) نىڭ ئالدىدىن ئاشۇ باغلىغۇچىنىڭ ئۆتۈملۈك تولدۇرغۇچىسى 中国 نى تاپىمىز: (中国…和) 是——国中؛ باغلىغۇچى 和 بىلەن 中国 نىڭ ئارىلىقىدا 是而…不是 دېگەن ئېنىقلىغۇچى مەۋھۇم سۆزلىرى بار. ئەمما ئۇيغۇرچىدا، مۇنداق هاللاردا بۇ باغلىغۇچى ئۆزىنىڭ ئۆتۈملۈك تولدۇرغۇچىسىغا يېقىن (چاپلىشىپ) كېلىدۇ: «جۇڭگو… جۇڭگو بىلەن» بولۇپ تۈزۈلىدۇ. دېمەك، خەنزۇ تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلى بۇ جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ.

ئەمدى، سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تۈزۈلۈشى جەھەتتىكە نەزەر سالايلى.

سۆزلەر مەلۇم گرامماتىكىلىق قائىدە بويىچە بىرىكىپ، مۇرەككەپرەك مەنىنى بىلدۈرسە سۆز بىرىكمىسى بولىدۇ. سۆز بىرىكمىسى جۈملىدە ئومۇمەن سۆزگە ئوخشاش رول ئويناىدۇ، لېكىن سۆز بىرىكمىسى جۈملىنىڭ بىر بۆلىكى بولۇپ كېلىشمۇ، ئۆز ئالدىغا بىر جۈملە بولۇپ شەكىللىنىشمۇ مۇمكىن. سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئۆز ئارا تۈزۈلۈش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ پەرقىلىق بولغانلىقىغا قاراپ، بىرقانچە خىل بولىدۇ. خەنزۇ تىلىدا سۆز بىرىكمىلىرى: ئېنىقلىغۇچى ــ بېقىندىلىق (正偏)، پېئىل ــ تولدۇرغۇچىلىق (动宾)، ئىگە ــ خەۋەرلىك (主谓) ۋە قوشما (联合) مۇناسىۋەت بىلەن تۈزۈلىدۇ. سۆز بىرىكمىسىنى تەركىب تاپقۇزغان سۆزلەرنىڭ ئارىلىرىغا كۆپ ھالىلاردا 着、了、得、的 دېگەن يارەمچىلەر (قوشما مۇناسىۋەتلىك بىرىكمىگە 和 دېگەن باغلىغۇچى) قوشۇلغانلىقى هسابقا ئالمىغاندا، ئومۇمەن تۈزۈلۈشى ئاددىيراق بولىدۇ. لېكىن ئۇيغۇر تىلىدا سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تۈزۈلۈشى مۇرەككەپرەك بولىدۇ. ئېنىقلىغۇچىلىق، بېقىندىلىق، قوشما (تەڭداشلىق) جەھەتلىرىدىن خەنزۇ تىلىدىكى سۆز بىرىكمىلىرى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز بىرىكمىلىرى ئومۇمەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ، لېكىن كونكرېت تۈزۈلۈش جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. ئاددىيسى ئۇيغۇر تىلىدا سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تەركىبىگە كېلىش قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ كېلىدۇ.

مەسىلەن، 八个新兴科学技术领域简介 دېگەن مۇرەككەپ سۆز بىرىكمىسىدە، 新兴科学技术 مۇستەقىل بىر سۆز بىرىكمىسى، بۇنىڭغا 领域 قوشۇلسا يەنمۇ مۇرەككەپ بىرىكمە بولىدۇ، 八个 بولسا ئاشۇ

پۈتۈن بىرىكمىسىنىڭ يەنە بىر قات ئېنىقلىغۇچىسى، ئەگەر بۇ سۆز بىرىكمىسىنى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تۈزۈلۈش قائىدىسىگە ريئايە قىلماي، سۆزلەرنى ئىز-ئىزىغا قويۇپلا تەرجىمە قىلىدىغان بولسا «8 يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان پەن-تېخنىكا ساھەسىنى تونۇشتۇرۇش» بولۇپ قېلىپ، پىكىر مۇجمەللىشىدۇ. «8» سانى «ساھە»نىڭ ئېنىقلىغۇچىسىمۇ ياكى «يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان» «8» نىڭ ئۆزىمۇ؟ ئەسلىدە، تۈزۈلۈشى ۋە مەنىسى جەھەتتىن «8» سانى «ساھە»نى ئېنىقلاپ كەلگەن. شۇڭا، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئېنىقلىغۇچىسى ئومۇمەن ئېنىقلانغۇچى ياندىشىپ كېلىش قائىدىسى بويىچە، «پەن-تېخنىكىنىڭ يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان سەككىز ساھەسى» قىلىپ تۈزۈلسە، خەنزۇچىدا دېيىلگەن ئۇقۇم تولۇق ۋە توغرا ئاڭلانغان بولىدۇ. خەنزۇ تىلىدا سۆز بىرىكمىسىنىڭ تەركىبىدىكى مەركىزىي سۆز (中心词) ئىسىم بولۇپ، ئۇنىڭ ئالدىغا ئېنىقلاش، چەكلەش رولىنى ئويناىدىغان سۈپەت ياكى رەۋىشلەر قوشۇلۇپ كەلگەن بولسا، ئۇيغۇر تىلىدىمۇ مۇنداق بىرىكمىنىڭ تەركىبىگە باشقا قوشۇمچىلار ئۇلانمايدۇ. مەسىلەن:

يېڭى ئادەت	新风尚
ئىلغار شەخس	先进人物
ئېگىز تاغ	高山

لېكىن، خەنزۇچىدا ئىككى ئىسىمدىن تەركىب تاپقان سۆز بىرىكمىسىگە ھېچقانداق باشقا قوشۇمچە قوشۇلمايدۇ، ئۇيغۇرچىدا بولسا، كۆپ ھاللاردا ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى ئۇلىنىدۇ، ئوخشاش «ئېنىقلىغۇچى — بېقىندىلىق» مۇناسىۋەت بىلەن تۈزۈلگەن سۆز بىرىكمىسى ئىككى تىلدا تۈزۈلۈش جەھەتتىن بىر خىل بولۇۋەرمەيدۇ.

مەسىلەن:

جۇڭگو خەلقى 中国人民

قاتناش قائىدىسى 交通规则

ۋاقتىلىق بىرىكمىلەردىكى ئەھۋال شۇنداق، ھەتتا تۇراقلىق سۆز بىرىكمىلىرىدىمۇ ئاشۇنداق ئوخشاشلىق ھەم پەرقلىق ئەھۋاللار بولىدۇ.

دېمەك، تەرجىمىدە ئىككى تىلنىڭ گرامماتىكىلىق تۈزۈلۈش قانۇنىيىتىگە ئەمەل قىلىش ۋە بۇنىڭ ئۈچۈن تىللارنىڭ ئومۇمىي ۋە ئىچكى قانۇنىيەتلىرىنى ئۆگىنىش ــ تەرجىمانىنىڭ تىل ۋە تەرجىمە ئىشلىرىدا ئەڭ دىققەت قىلىدىغان مەسىلىلىرىدىن بىرى.

2. ئىپادىلەش ھەققىدە

تىل جەمئىيەتنىڭ ۋاستە قورالى بولغىنى ئۈچۈن، تىل ئۆز ئىگىسىنىڭ ئىجتىمائىي، تارىخىي جەريانلىرى، شۇنىڭغا باغلىق ماددىي ــ مەنىۋى تۇرمۇش چۈشەنچىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان ئۆزىگە خاس ئىپادىلەش ئالامەتلىرى يەنى ۋاستىلىرى بولىدۇ؛ جۇملىدىن ھەر مىللەتنىڭ تارىخىي يوسۇندا شەكىللەنگەن پسىخولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتلىرىگە ۋە ئۆرپ ــ ئادەتلىرىگە مۇۋاپىق سۆز ــ ئىبارىلىرىدىمۇ خاسلىق بولىدۇ. تەرجىمىدە تىللاردىكى بۇ ئۆزگىچىلىكلەر ئېتىبارغا ئېلىنمىسا، بىر تىلنىڭ ئىگىسى چۈشەنگەن ئۇقۇمنى يەنە بىر تىلنىڭ ئىگىسى شۇنداق چۈشەنمەيدۇ، ھەتتا تەتۇر چۈشىنىپ قالىدۇ. ئاندىن يەكىكە سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنى جۇملىدىمۇ شۇ پېتىچە كۆچۈرۈپ تەرجىمە قىلىشقا بولمايدۇ.

مەسلەن:

“多打些象凤皇山这样的歼灭战，而且要越打越漂亮，才能解决问题。”

«فېڭخۇاڭشەندىكىگە ئوخشاش يوقىتىش جېڭىنى كۆپرەك قىلساق، جەڭنى قىلغاندىمۇ بارغانچە قاملاشتۇرۇپ قىلساق، ئاندىن مەسىلىنى ھەل قىلغىلى بولىدۇ.» (بىزنىڭچە، توغرىراق تەرجىمىسى مۇشۇ)

مۇرەككەپ ئىبارىلەرنى تەرجىمە قىلىشتا، خەت ياكى سۆزنىڭ تۈپ مەنىسىگىلا ئېسىلۇۋېلىپ، ئىپادىلەش ۋاستىلىرىدىكى ئۆزگىرىشلىرىگە دىققەت قىلمىساق، مەنە مۇجمەللىكى يۈز بېرىپلا قالماستىن، گاھىدا تەتۈر چۈشەنچە پەيدا بولۇپ قالىدۇ. شۇڭا ئىككى تىلدا ئۇقۇم جەھەتتىن ئوخشاش بولغان سۆز-ئىبارىلەر دۇچ كەلگەندە، تەرجىمە تىلىدا شۇ تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس تەڭدىشىدىن لايىقىدا پايدىلانغان ياخشى. مەسلەن:

谋事在人，成事在天。

(يارىلىش ئۆزەڭدىن، يارىتىش تەڭرىدىن)

我没有这么大造化

(مېنىڭ زۇۋۇلام ئۇنچىلا چوڭ ئۇزۇلمەپتىكەن)

若办得一点影儿都没有

(بۇسىنى چىقارماي تۇگىتىۋەتسە)

一步挪不了三寸

(بىر قەدەمنى ئۇچ چامداپ دېگەندەك)

心有余而力不足

(ئارمانىم بار، دەرمانىم يوق)

不是我说句造孽的话

(ئاغزىمنى ئۇشۇتمەكچى ئەمەسمەن)

藏奸　　(ئالىسى ئېچىدە)

(ئېتەك ياقا بولماق)　　扫帚颠倒竖

(ياتقان يېرى سامانلىق)　　什么破窖里去

(ئۆلمەكنىڭ ئۈستىگە تەپمەك)　　墙倒众人推

گاھىدا خەنزۇچىدىكى ئوبرازلىق سۆز-ئىبارىلەر مەنە ۋە شەكىل جەھەتتىن ئۇيغۇرچىدىمۇ ئوخشاش بولۇپ چىقىدۇ. مەسىلەن:

偷来的锣鼓儿打不得

(ئوغرىلاپ كەلگەن ناغرىنى چالغىلى بولمايدۇ)

块肥羊肉，无奈烫的慌

(قىزىق كاۋاپ ئېغىزنى كۆيدۈرىدۇ)

玫瑰花儿可爱，刺多扎手

(قىزىلگۈلنىڭ تىكىنى بار)

癞狗扶不上墙

(لالما ئىت ئۆڭغا يارىمايدۇ)

شۇنداقلا، ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى ئىدىئوم-ماقالىلارنى شۇ پېتىچە خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغىلى بولمايدۇ. شۇنىڭدەك خەنزۇچىدىكى بەزى ئوبرازلىق ئىپادىلەرنىمۇ ئۆز پېتىچە ئۇيغۇر تىلىغا كۆچۈرۈپ قويغىلى بولمايدۇ.

خەنزۇ تىلى باي تىل، خەنزۇ تىلىدا دۇنيادا ۋۇجۇدقا كەلگەن نەرسىلەرنىڭلا ئەمەس، ھەتتا ئەلمىساقتىن تارتىپ روھىي دۇنيادىكى مەۋھۇم چۈشەنچىلەرنىڭمۇ خاس سۆزلىرى بار. بۇ جەھەتتىن ئۇيغۇر تىلى ئۇنىڭغا يېتەلمەيدۇ. بۇ مەسىلىنىڭ بىر تەرىپى، لېكىن ئىنكىكىنچى تەرىپىمۇ بار. ئۇيغۇر تىلىمۇ، ئۆز نۆۋىتىدە بەزى جەھەتلەردىن خەنزۇ تىلىدىن بايراق (مەسىلەن، يېزا ئىگىلىك ساھەسىنى ئالساق)؛ ھەتتا ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز ياسىغۇچى ۋە سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارنى خەنزۇ تىلىدا تولۇقى بىلەن ئىپادىلەپ بېرىش تەس-

رەك. ئەمما تەرجىمەشۇناسلىقتا ئوبدان تەتقىق قىلىنمىغىنى ئۈچۈن، ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېزىق شەكلىدىكى ئىپادىسىدە بىرمۇنچە ۋاستىلەر ئورۇن ئالالماي كېلىۋاتىدۇ. بۇ ھال ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىلمىي يوسۇندا قېلىپلىشىشىغا سەلبىي تەسىر كۆرسىتىۋاتىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇچىدا 要 ,必须 كەلسىلا «كېرەك» «لازىم» دەپ تەرجىمە قىلىنىدۇ. ھالبۇكى، ئۇيغۇر تىلىدا پىئىللارنىڭ بۇيرۇق رايىدىكى «سۇن» قوشۇمچىسى بىلەن ئىپادىلەنسە، گويا «تەرجىمە تىلى» كەمتۈك بولۇپ قالغاندەك ھېس قىلىنىدۇ.

قىسقىسى، تەرجىمە تىلىدا خەت ـ سۆز قوغلىشىپ كەتكىلىمۇ بولمايدۇ، ھەم خەت ـ سۆز قوغلاشمايمۇ بولمايدۇ. سۆز ـ (ھەر ئىككى تىلدا) تىل بىرلىكى بولۇش جەھەتتىن مۇتلەق؛ ئىستېمال جەھەتتىن نىسپىي بولىدۇ. مانا بۇ قارىمۇ ـ قارشىلىقنىڭ بىرلىكى. تەرجىمە خىزمىتىدە دۇنيادىكى باشقا شەيئىي ۋە ھادىسىلەردىكىگە ئوخشاشلا ئاشۇ قانۇنىيەت ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ.

1979 ـ يىلى.

تەرجىمە توغرىسىدا چۈشەنچە

تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قورۇلۇشىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ھەر ساھەدىكى خىزمەتلەر ئۈچقانداق يۈكسىلىشكە باشلىدى، تىل بىلەن قوشكېزەك بولغان تەرجىمە خىزمىتىمۇ ناھايىتى چىق ئىلگىرىلىدى، تەرجىمە خىزمىتىدىكى ئىلگىرىلەش سان ۋە سۈپەت جەھەتتە بولۇپ، سان جەھەتتىكى ئۆسۈش تەرجىمانلار قوشۇنىنىڭ زورىيىشى، تەرجىمە ۋەزىپىسىنىڭ كۆپىيىشىدە ئىپادىلەنسە، سۈپەت جەھەتتىكى ئۆسۈش تەرجىمانلار قوشۇنىنىڭ يۈكسىلىشى ۋە تەرجىمىنىڭ ئىلمىيلىششىدە ئىپادىلەنمەكتە. بىراق، تەرجىمە خىزمىتىنىڭ ئومۇمىي تەرەققىيات ئەھۋالىدىن ئالغاندا، تەرجىمە خىزمىتىدىكى يۈكسىلىش تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ ھازىرقى تەرەققىياتىغا جاۋاب بېرىشتىن تېخى ناھايىتى يىراق. بۇ ئەھۋال بىزنىڭ ئالدىمىزغا تەرجىمە سەۋىيىسىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئۆستۈرۈش ۋەزىپىسىنى قويماقتا. تەرجىمىنىڭ سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، تەرجىمە نەزەرىيىسىنى تەتقىق قىلىشقا ۋە بەرپا قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

مەملىكىتىمىزدە تەرجىمىنىڭ تارىخى ئۇزۇن، شانلىق مۇۋەپپەقىيەتلىرى ۋە قىممەتلىك تەجرىبىلىرى بار. بىز تەرجىمانلار ئەنە شۇ قىممەتلىك مىراسلىرىمىزنى يەكۈنلىشىمىز ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىشىمىز كېرەك.

1. تەرجىمىنىڭ ئەھمىيىتى ۋە رولى

بىر ئادەمنىڭ ئۆز ئەتراپىدا يولۇققان ئىشلار بىلەنلا تونۇشلۇقى بولسا، ئۇنىڭ كۆزىتىش دۇنياسى تار بولىدۇ. مۇبادا، ئۇ ئادەمنىڭ ئۆز ئەتراپىدىن تاشقىرىقى ئەھۋاللار بىلەن كۆپىرەك تونۇشلۇقى بولسا، ئۇنىڭ تونۇغان دۇنياسى كەڭ بولىدۇ. بۇنداق كەڭرى دۇنيانى بىلىشنىڭ يولى ئىككى: بىرى، جاھان كېزىش؛ يەنە بىرى، تەرجىمىدىن پايدىلىنىش. ھەممە ئادەم جاھان كېزىپ يۈرەلمەيدۇ، بۇ يولدا ئازلا ئادەم ماڭالايدۇ. بىز كۆپىرەك ماڭالايدىغان يول بىرلا، ئۇ بولسىمۇ تەرجىمە يولى. تەرجىمە كىشىلەرنىڭ نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىدۇ؛ كىشىلەرنى ئۆز ئەتراپىدىكىلەرنىڭ، ئۆز ۋەتىنىنىڭ ۋە ئۆز يۇرتىنىڭ ئەھۋالى بىلەن تونۇشۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىپلا قالماستىن، پۈتۈن دۇنيانىڭ، پۈتۈن دەۋرنىڭ ئەھۋالى بىلەن تونۇشۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ. قەدىمكى تىلنى ھازىرقى تىلغا ۋە ئۆزگە تىلدىكى تارىخىي ئەسەرلەرنى ئۆز تىلغا تەرجىمە قىلىش ئارقىلىق ئۆز خەلقىنىڭ ئۆتمۈشىنى بىلىۋېلىشقا بولىدۇ. ئاندىن، تەرجىمە كىشىلەرنىڭ ئوبدان ئاپتور ياكى يازغۇچى بولۇپ يېتىشىشىگىمۇ ياردەم بېرىدۇ. تارىختا ئۆتكەن بولسۇن، خاھى ھازىرقى زامانىدا بولسۇن، نۇرغۇن ئاپتور ياكى يازغۇچىلار تەرجىمىدىن ياكى ئۆزگە تىلدىن نەپ ئالغان. ئۇلار ئادەتتە، تەرجىمىدە چېلىققان چىرايلىق سۆز، بەدىئىي ئىبارىلەرنى ئۆز ئەسەرلىرىدە ئىشلەتكەن، ھەتتا شۇنى دېيىشكە بولىدۇكى، ئۇلار تەرجىمە ئارقىلىق ئۆز تىلىنى چوڭقۇر ئۆگەنگەن. ئاپتورلۇق ۋە يازغۇچىلىق

تۇرغۇسىدىن قارىغاندىمۇ، تەرجىمە ئۇلار ئۈچۈن ئوبدان بىر مەشىق.

تەرجىمە مىللەتلەر ئارا ۋە خەلقئارا دوستلۇق ھەم ئىتتىپاقلىقنى ئالغا سۈرۈشتە مۇھىم رول ئويناىدۇ. مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە دوستلۇقى ھەققىدە گەپ بولغاندا، ھەر سائەت، ھەر مىنۇت توخ-تىماي خىزمەت قىلىۋاتقان تەرجىمىنىڭ رولىغا سەل قارىماسلىق كېرەك.

تەرجىمە ــ سىياسىتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسى. ئىككى تىلنى بىلمىگەن ئادەم ھېچقاچان تىللارنى بىر-بىرىگە سىياسىتۇرالمايدۇ.

2. تەرجىمىنىڭ تەبىرى ۋە تارىخى

تەرجىمە ــ تەكرار ئىجادىيەت. تەرجىمە ئالدى بىلەن ئۆزگىنى ئۆزلەشتۈرىدۇ، يەنى باشقا بىر تىلدىكى ئۇقۇمنى ئۆزىنىڭ تىلى بىلەن ئۇقتۇرىدۇ. ئەسلى تىلدىكى مەزمۇن تەرجىمىنى چەكلەيدۇ؛ تەرجىمان ئاپتورنىڭ تەپەككۇر دائىرىسىدىن چىقىپ كېتەلمەيدۇ. تەرجىمىنى نوقۇل ئىجادىيەتتىن پەرقلەندۈرۈپ، تەكرار ئىجادىيەت دەپىشتىكى سەۋەب ئەنە شۇ.

تىل جانلىق تىل ۋە يېزىق تىلى دەپ ئىككىگە بۆلۈنگەندەك، تەرجىمىمۇ چوڭ ئىككى ساھەگە بۆلۈنىدۇ: ىبرى، ئېغىز تەرجىمىسى، بۇنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن. تىل قاچان پەيدا بولغان بولسا، ئىنسانلار توپلىرىنىڭ پەرقلىق تىللىرى بىلەن تەڭلا تەرجىمىمۇ پەيدا بولغان؛ يەنە بىرى، يېزىق تەرجىمىسى، بۇنىڭ تارىخىمۇ يازما مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، 3000 يىلدىن ئاشىدۇ.

مەملىكتىمىزدە بۇنىڭدىن 3000 يىل ئىلگىرى جۇ سۇلالىسى دەۋرىدىلا تەرجىمانلىقنى رەسمىي خىزمەت ـ مەنسەپلەر قاتارىدا ھېسابلىغانلىق توغرىسىدا يازما مەلۇماتلار بار. «ئەدەبىنامە»نىڭ «پادىشاھلىق تۈزۈم» بابىدا بايان قىلىنىشىچە، «تۇشمۇ تۇشنىڭ ئەللىرى بىر ـ بىرىنىڭ تىللىرىنى ئۇقۇشمايدۇ. ئۇلارنىڭ ئادەت ـ خاھىشلىرىمۇ ئوخشاشمايدۇ. ئۇلار ئوي ـ پىكىرلىرىنى ئۇقۇشۇش ۋە ئادەت ـ خاھىشلىرىنى چۈشىنىش جەھەتتە، شەرقىتكىلەر ئۈچۈن «جى» (寄)، جەنۇبتىكىلەر ئۈچۈن «شياڭ» (象)، غەربتىكىلەر ئۈچۈن «دى ـ دى» (狄鞮)، شىمالدىكىلەر ئۈچۈن «يى» (译) قوللىنىلغان».

«سۈي يىلنامىسى»نىڭ «نومۇناسلىق بايانلىرى» بابىدا قەيت قىلىنىشىچە، جۇڭگودا خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدا، يەنى مىلادىي 150 ـ يىللىرىدا «فەن يى» (译翻) دېگەن ئاتالغۇ مەيدانغا كەلگەن. خەن دەۋرىدىن ئىلگىرىكى زامانلاردا بولسا، پەقەت «译» دېگەن بىرلا خەت بىلەن ئاتالغان. كېيىنچە، بۇ سۆزنىڭ ئالدىغا «ئۆرۈش»، «ئاغدۇرۇش» مەنىسىدىكى «翻» دېگەن سۈپەتداشنى قوشۇپ، «译翻» دەپ ئاتايدىغان بولغان.

ياۋروپادا بولسا، مىلادىدىن 250 يىل ئىلگىرى رىم شائىرى لۇئىۇس ئاندرونىكوس (Livius Andronicos) مىلادىدىن سەكسەن ـ توققۇز ئەسىر ئىلگىرىكى يۇنان شائىرى ھومېر (Homer)نىڭ «ئودىسسا» داستانىنى لاتىن تىلىغا تەرجىمە قىلغان.

تەرجىمە مەدەنىيەت تارىخىدا مۇھىم تەرەققىيات رولىنى ئويناپ كەلمەكتە. دۇنيادا «بۇددا سۆزلىرى» يەنى «نوم»لىرىنى بۇرۇن زادى قانچىلىك كىشى ئەسلى تىلى بويىچە ئوقۇيالايدىغان بولغىيتتى؟! ئەسلى «بۇددا

سۈترا»لىرىنى شۇ دەۋرنىڭ ئېتىقاد قىلغۇچىلارنىڭ ئاران 10 مىڭدىن بىرىلا ئوقۇيالايدىغان بولۇشى مۇمكىن. «ئەنجىل»نىمۇ ئەسلى تىلى بويىچە كۆپ بولسا يۈزدىن بىر كىشى ئوقۇيدىغان بولغىيتتى! ئۇلار-دىن ئۆزگىلەر تامامەن تەرجىمىلىرىنى ئوقۇغان. «بۇددا سۈترا» لىرىنىڭ تەرجىمە نۇسخىلىرى شەرق مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىدا چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن. مەسىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى ئاتا-بوۋىلىرى سانسكرىت ۋە «توخار» (دىغار) تىللىرى-دىن «بۇددا سۈترا»لىرىنى تەرجىمە قىلىش يولى بىلەن ئاۋۋال بۇددا پەلسەپىسىنىڭ دۇنيا قارىشىنى ئۆگەنگەن. بۇ مەنىۋى ھالەت بارا-بارا ماددىي ھالەتكە ئۆتكەن؛ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆزىنىڭ بالىدۇرقى ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتىگە چوڭ تەسىر لەرنى كۆرسەتكەن. ئاخىر بېرىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆزىگە خاس بۇددا مەدەنىيىتى ۋۇجۇدقا كەلگەن.

ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشىدا ئۇيغۇر تەرجى-مانلىرى ئالاھىدە رول ئوينىغان. بۇددا دىنى خەنزۇلار رايونىغا كىرگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ روجيا، داۋجيا ئىدىيىلىرى بىلەن ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشى بىلەن بىرىكىپ، خەنزۇلارنىڭ مىللىي نەزە-رىيىسىگە ئايلانغان. يەنى خەنزۇلارغا خاس پۇختا دىنىي روھانىيەت سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرگەن-دە، فېئودالىلىق جەمئىيەتتە ئۇستۇقۇرۇلمىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالغان. بۇددا دىنى ئىدىيە، مەدەنىيەت، سەنئەت، ئىجتىمائىي تۇرمۇش، سىياسى-ئىقتىساد ساھەلىرىدە بىرمۇنچە تەسىر پەيدا قىلغان. ھازىر ئىچكى ئۆلكىلەردە ساقلىنىپ قالغان نۇرغۇن بۇتخانىلار ئەنە شۇ مەدەنىيەت-نىڭ نامايەندىلىرىدۇر. جۇڭگو تارىخىنى ئۆگىنىشتە، جۇڭگودا

بۇددا دىنىنىڭ تارىخىنى ئۆگەنمەي مۇمكىن ئەمەس. بۇددا دىنىنىڭ تارىخىنى ئۆگىنىشتە، ئۇنى تونۇشتۇرغۇچى، ۋاستىلىك قىلغۇچىلارنىڭ رولىنى ئېتىراپ قىلماي بولمايدۇ.

غەربتە ــ ياۋروپادا تېخىمۇ شۇنداق بولغان. يۇنان (گرېك) پەلسەپىسى، ئاساتىرلىرى، تراگېدىيىلىرى ۋە ئېتىكىلىرىنىڭ دۇنياغا كەڭ تارقىلىشىمۇ شۇنداق. بۇنىڭدا ئەرەب تىلى بويىچە تەرجىمانلار چوڭ رول ئويناغان. مەسىلەن، ئارىستوتېل ئەسەرلىرىنىڭ ئەرەبچە نۇسخىلىرىنىڭ تېپىلىشى غەربتە ئەدەبىي ئويغىنىش ھەرىكىتىدە مۇھىم رول ئويناغان؛ يۇنان پەلسەپىسى ئەرەبچە تەرجىمە نۇسخىلىرى ئارقىلىق دۇنياغا مەلۇم بولغان. بۇ غەربتە ئەدەبىيات ــ سەنئەتنىڭ گۈللىنىشىدە مۇھىم ئامىل بولغان، شۇنداقلا ئارىستوتېل ئەسەرلىرىنىڭ تېپىلىشى بىلەن ئۇزۇن زامانلارغىچە كۆمۈلۈپ قالغان قەدىمكى ئىدىيىلەرنى بىلىش ۋە چۈشىنىش ئىمكانىيىتى تۇغۇلغان. چۈنكى ئارىستوتېلنىڭ ئۆز ئانا تىلىدا يېزىلغان ئەسەرلىرى ئانچە كۆپ تارقالمىغان. «بۇددا نوملىرى»مۇ شۇنداق. سانسكرىت تىلىدىكى «بۇددا نوملىرى»غا قارىغاندا، شەرق تىللىرىدىكى نوملار ناھايىتى كۆپ.

دۇنيا تارىخىنى ۋاراقلاپ كۆرەيلى، ئەدەبىيات ۋە يېزىقچىلىق گۈللەنگەن دەۋرگە نەزەر سالساق، ھەر قېتىمقى يېڭى گۈللىنىشكە تەرجىمە ئەسەرلىرىنىڭ تۈرتكە بولغانلىقىنى كۆرىمىز. ئەدەبىياتنىڭ ئالتۇن دەۋرى دەپ ئاتالغان ھەرقانداق دەۋرنى تەرجىمە ئەسەرلىرى ئەڭ كۆپ بولغان دەۋر دېيىشكە بولىدۇ. يېقىندا ۋوگول (vogol) يازغان «ياپونىيىدە بىرىنچىلەر» دېگەن كىتابتا ئېيتىلىشىچە، ياپونىيە دۇنيا بويىچە چەت تىل كىتابلىرى ئەڭ كۆپ

تەرجمە قىلىنىدىغان، يەنى تەرجىمىدىمۇ بىرىنچى مەملىكەت ئىكەن. قىممىتى بار بىرەر كىتاب نەدە مەيدانغا كەلگەن بولسا، شۇ كىتابنى تېپىپ شۇ يىل ئىچىدىلا ياپونچىغا تەرجمە قىلىدىكەن.

باشقا تىللارغا تەرجمە قىلىنمىغان ئەسەرلەردىن دۇنياغا تارقالغانلىرى ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ، ھەتتا بەزىلىرى كۆمۈلۈپ كەتكەن ۋە بەزىلىرىنىڭ ئىسمىلا ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن، ئىبرانى تىلىدىكى ئەسەرلەردىن باشقا تىللارغا تەرجمە قىلىنمىغانلىرى كۆمۈلگىنى بويىچە قېلىۋەرگەن.

3. تەرجمە بىلەن تىلنىڭ مۇناسىۋىتى

ماركستىك تىلشۇناسلىق نەزەريىسى بويىچە، تىل ــ مىللەتنىڭ مۇھىم ئامىللىرىدىن بىرى. تەرجمە ئۆز ئالدىغا بىر ساھە، ئۇنىڭ مۇھىم ئاملى ــ تىل. تىل ــ ئىجتىمائىي ئالاقە قورالى. بۇ ئومۇمىيلىق. بۇ ئومۇمىيلىقنىڭ ئىپتىبارى بىلەن بىرىلگەن توغرا تەبىر. لېكىن بۇ ئومۇمىيلىقنىڭ ئىچىدە خاسلىقىمۇ بار. ئۇ خاسلىق شۇكى، تىل تەپەككۇرنىڭ شەكىللىنىشى، يەنى شەكىلگە كىرىشى، ئۇنداق بولغانىكەن، تەرجىمىمۇ، ئالدى بىلەن تەپەككۇرگە باغلىنىدۇ. شۇڭا، تەرجىمىنى ئەنە شۇ تۇرغىدىن پەلسەپە بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك دېيىشكە بولىدۇ. مەسىلەن، ماركس ـ لېنىنلارنىڭ پەلسەپىلىرى ئومۇمىي ئەھۋاللارنى ئەكس ئەتتۈرۈش بىلەنلا قالماستىن، ناھايىتى چوڭقۇر مەنىلەرنى ئىپادىلەپ بەرگەن. بۇ چوڭقۇر مەنىلەرنى ئىككىنچى بىر تىلدا، ماركس ـ لېنىنلارنىڭ ئويلىغىنىدەك ئاڭلىتىش ئوڭاي ئىش ئەمەس. شۇنداقلا، ئارىستوتېل ۋە ئەپلاتونلارنىڭ

پەلسەپىلىرىمۇ ئەھۋاللارنى ئەكس ئەتتۈرۈپلا قالماستىن، ناھايىتى چوڭقۇر مەنىلەرنى ئۆزىگە يۇشۇرغان. ئۇلارنىڭ ئۇقۇملىرىنى ئانچە چۈشىنىپ كەتكىلى بولمايدۇ. ئەسلى يېزىلىغان تىلىنى تولۇق بىلمىگەن كىشى ئېنىق چۈشىنىپ كېتەلمىگەن پەلسەپە ئۇقۇمىنى ئىككىنچى بىر تىلغا تەرجىمە قىلىش تېخىمۇ تەس. ئەنە شۇنداق چوڭقۇر مەنىلىك نەرسىلەرنى تەرجىمە قىلىشنىڭ ئۆزى تەرجىمان ئۈچۈن پەلسەپە جەھەتتىن قاتتىق سىناق.

20 ـ ئەسىردىكى پەيلاسوپلارنىڭ تولىسى مۇنداق قاراشماقتا: تىلنىڭ مەنىسىدە ئەلۋەتتە چەك بولىدۇ. شۇڭا، مۇھىم بىر خىل ئۇقۇمنى ھەر خىل تىل بىلەن مۇھاكىمە قىلىش تەس. ھەركىمنىڭ ئىدىيىسى شۇ كىشىنىڭ تىلى بىلەن چەكلىنىدۇ. ئەمەلىيەتتە، بىر كىمنىڭ ئىدىيىسى (تەپەككۇرى) ئۆزىنىڭ تىلىدىلا مەۋجۇت بولسىمۇ، باشقا بىر تىلدا ئۇنىڭ شۇ بويىچە مەۋجۇت بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ھەرقانداق تىلنىڭ چېكى، ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى بولىدۇ. دۇنيادا تەلتۆكۈس، تاكامۇللاشقان تىل بولمايدۇ. ھەر بىر تىلنىڭ ئۆزىگە خاس تۈسى، مەنە ئاڭلىتىش ۋاستىلىرى ۋە ئالاھىدىلىكلىرى بولىدۇ. دەرۋەقە، تىللار ئوتتۇرىسىدا ئوخشاشلىقمۇ بولىدۇ، ئۇلاردا ئوخشاش كېلىدىغان نەرسىلەر بويىچە ئۇقۇمنى بىر ـ بىرىگە تونۇشـ تۇرۇش ھېچقانچە تەس ئىش ئەمەس. تەرجىمە ئۇچۇن ئەڭ چوڭ سىناقلاردىن بىرى ــ تىللار ئوتتۇرىسىدىكى بىر ـ بىرىگە ئوخشمايـ دىغان نەرسىلەرنى تونۇشتۇرۇش. شۇ جەھەتتىن تەرجىمان تىللار ئوتتۇرىسىدا مەنە پەرقلىرىگە دۇچ كېلىدۇ. بىر تىلدا بولغان بىرەر مەنە ـ ئۇقۇم باشقا بىر تىلدا ئەينەن بولماسلىقى مۇمكىن. شۇڭا، شېكسپىر ئەسەرلىرىنى تەلتۆكۈس (ئەينەن) تەرجىمە قىلمىغانلىق

ئۇچۇنلا، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى ھېچقانچە قىزىقارلىق ئەمەس ئىكەن، دەپ يوققا چىقىرىۋەتكىلى بولمايدۇ. تەرجىمان بىرەر يېڭى ئۇقۇمغا دۇچ كەلگەندە، ئۆزىنىڭ تىلى چەكلىك بولغىنى ئۈچۈن، يېڭى سۆز-ئىبارىلەرنى ئىشلەپ چىقىرىشقا مەجبۇر بولىدۇ. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، ھەرقانداق تىل بىزنىڭ ئېھتىياجىمىزنى تامامەن قاندۇرۇپ كېتەلمەيدۇ. تىل — داۋاملىق تاكامۇللىشىپ بارىدىغان قورال. ئەگەر تەرجىمان ئۆز تىلىنى ۋە تەرجىمگە ئوبيېكت بولغان تىلنى ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلمىغان بولسا، تىل بىلەن تەرجىمانىنىڭ ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت كەسكىنلىشىۋېرىدۇ. ئاشۇنداق زىددىيەتلەر ھەل قىلىشقا بولمايدىغان توسالغۇغا ئايلانغاندا، تەرجىمانىنىڭ ئېھتىياجىمۇ، قارىماققا بەھۇدە ئىنتىلىش بولۇپ قالىدۇ. لېكىن ئىنسان قەدىرىنى ئالدى بىلەن چۈشىنىدىغان تەرجىمان مۇنداق بەھۇدىلىك ئالدىدا تەمتىرەپ قالمايدۇ. ئاشۇنداق «توسالغۇ»نىڭ ئۆزىدە بىرەر يېڭى كەشپىياتلىق قىممەت بۇلۇشى مۇمكىن. ئاشۇ قىممەتنىڭ ئۆز تىلىگىزدىكى تەڭدىشىنى تېپىش ئارقىلىق، باشقا ھەرقانداق ئۇسۇل بىلەن قولغا كەلتۈرگىلى بولمايدىغان نەرسىنى قولغا كەلتۈرىسىز، ئىجاد قىلىسىز، تەرجىمە بىلەن پەلسەپىنىڭ مۇناسىۋىتى ئەنە شۇنداق.

مېنىڭ چۈشىنىشىمچە، تەرجىمىدە قېيىنچىلىق تۇغدۇرىدىغان ھەرقانداق مەسىلىنىڭ ھەل قىلىنىشى تەرجىمانىنىڭ تىل مۇھىتىغىمۇ باغلىق بولىدۇ، شۇنداقلا تەرجىمانىنىڭ ئانا تىلىغا ۋە شۇ ئانا تىلىنى تەرجىمانىنىڭ قانچىلىك بىلىشىگىمۇ باغلىق بولىدۇ. بىرەر خەلقنىڭ ياشىغان زېمىنى قانچە كەڭ بولسا، ئىشلىگەن ئىشى قانچە كۆپ بولسا، شۇ خەلقنىڭ تىلىمۇ شۇنچە باي، تارىخىمۇ شۇ نىسبەتتە كەڭ

بولىدۇ. تارىخى ئۇزاق، دائىرىسى كەڭ ۋە مەزمۇنى مۇرەككەپ ئانا تىل مۇھىتىدا تەرجىمانىنىڭ پائالىيەتلىرى كەڭ-كۇشادە بولىدۇ، چۈنكى مۇنداق تەرجىمانىنىڭ قول-ئىلكىدە «مال-مۈلۈك» خېلى كۆپ بولغاچقا، «تۇرمۇش»تا قېينىلىپ قالمايدۇ. ئەمما تەرجىمانىنىڭ قورالى ئاشۇ ئانا تىل — مىللىي تىل بولغىنى ئۈچۈن، «سەرپە-ياتتا ھەر قانچە قولى ئۇچۇق» بولسىمۇ (سۆز-ئىبارىلەرنى قوللانىش ۋە ياساشتا قېينالمىسىمۇ)، يەنىلا شۇ تىلنىڭ قانۇنىيىتى دائىرىسىدىن چىقىپ كېتەلمەيدۇ.

4. سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ تەرجىمىدىكى رولى

باشقا-باشقا تىللاردا سۆزلەشكۈچى ھەرقانداق مىللەتنىڭ تەبىئەتنى تونۇشى ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن تونۇشنىڭ تىلدىكى ئىپادىسى ئوخشاش بولمايدۇ. ھەر مىللەتنىڭ تەبىئەتتىكى نەرسىلەرگە قويغان ناملىرى ئوخشاش بولماسلىقى بىلەن، شۇ نەرسىنىڭ تۈپ تەبىئىتى باشقىچە بولۇپ قالمايدۇ.

ھەر تىلنىڭ ئۆزگىچىلىكى بولىدۇ. بۇ تىلدا «كەمتۈك» بولغان نەرسە، يەنە بىر تىلدا «تولۇق» بولغان بولىدۇ. ئۇ «كەمتۈكلۈك» شۇ تىلنىڭ ئەيىب-كەمچىلىكى ئەمەس، شۇ تىلنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى. گراماتىكىسىز تىل بولمايدۇ. تىل سىستېمىلىرى ياكى تىل ئائىلىلىرى بويىچە ئەمەس، ھەتتا تىل گۇرۇپپىلىرى (قېرىنداش تىللار) ئارىسىدىمۇ ئىنچىكىلىگەندە، گراماتىكىلىق پەرقلەر بولىدۇ.

ئادەتتە بىز دەيدىغان گراماتىكا ئىككى مەنىنى بىلدۈرىدۇ: بىرى، تىلنىڭ ئۆزىنىڭ گراماتىكىلىق تۈزۈلۈشى (قۇرۇلمىسى)؛

يەنە بىرى، تىلىنىڭ ئۆزىدىكى گراماتىكىلىق تۈزۈلۈشىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن.

بىزگە مەلۇم، تىلىنىڭ گراماتىكىلىق تۈزۈلۈشى بىلەن لېكسىكىسى تىلىنىڭ ئاساسى ھېسابلىنىدۇ. لېكسىكا بولمىسا تىل بولالمايدۇ؛ لېكسىكا بولۇپ، گراماتىكا بولمىسمۇ تىل بولالمايدۇ. چۈنكى تىل بىرمۇنچە سۆزلەرنىڭ ئاددىيلا دۆۋىسى ۋە ئىختىيارىي بىرىكمىسى ئەمەس. سۆزلەر بەلگىلىك تەرتىپتە تەشكىللەنگەندىلا، شۇ سۆزلەرنىڭ قوللانغۇچىلار ئۇچۇن ئالاقە قىلىش، پىكىر ئالماشتۇرۇش قورالى بولالايدۇ. ھەر تىلنىڭ گراماتىكىلىق تۈزۈلۈشى شۇ تىلنىڭ ئۆزىگە خاس بولىدۇ. چۈنكى ھەر مىللەتنىڭ تىلى شەكىللەنگەندىن تارتىپلا ئۆزىگە خاس گراماتىكىسى ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. ئادەتتە سۆزلىگەندە ياكى ماقالە يازغاندا، «گراماتىكىغا ئۇيغۇن ئەمەس» دېگەن باھانى ئاڭلايمىز. بۇنىڭدا تىلنىڭ ئۆزىدىكى گراماتىكىلىق تۈزۈلۈشى نەزەردە تۇتۇلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلى بىلەن خەنزۇ تىلىنى سېلىشتۇرۇشقا ۋە پەرق ئېتىشكە توغرا كەلگەندە، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ گراماتىكىلىق تۈزۈلۈشلىرىگە ئاساسلىنىمىز. ھەر تىلنىڭ گراماتىكىلىق تۈزۈلۈشى شۇ تىلنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيتى ھېسابلىنىدۇ. بۇ خۇسۇسىيەتلەر كۆپىنچە ھەر تىلدا سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈشى ۋە جۈملە تۈزۈلۈشى جەھەتلىرىدىكى خىلمۇخىللىق بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، كۆپلۈك بىرىنچى شەخس ئالماش ئۇيغۇر تىلىدا ئىگە بولۇپ كەلگەندە "بىز"، خەۋەر بولۇپ كەلگەندە، زامان بىلەن پەرقلىنىپ، ئۆتكەن زامان شەكلى "دۇق"، كەلگۈسى زامان شەكلى "مىز" بولۇپ كېلىدۇ. خەنزۇ تىلىدا ھەرقانداق شارائىتتا ئوخشاشلا "我们"

بولۇپ كېلىۋېرىدۇ. جۈملە تۈزۈلۈشىنى ئالساق، ئۇيغۇر تىلى بىلەن خەنزۇ تىلى سۆزلەرنىڭ بىر تەرتىپتە كېلىش جەھەتتىن ئوخشاش. لېكىن ئىگە ـ خەۋەر ۋە خەۋەر ئېنىقلىغۇچىلىرىنىڭ ئورۇنلىرى جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ.

ئىككى تىل بىلەن شۇغۇللانغان ئادەم، ئەلۋەتتە، ئۇلارنىڭ گراماتىكىلىرىنى سېلىشتۇرۇپ ئۆگىنىشكە ھاجەتمەن بولىدۇ. سېلىشتۇرۇشنىڭ دائىرىسى ئىككى قىسمىنى، يەنى مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىسنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مورفولوگىيە سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىشى، ياسىلىشى ۋە تۈركۈملىرىنى تەتقىق قىلىدۇ؛ سىنتاكسىس سۆز بىرىكمىسى، جۈملە تەركىبى ۋە جۈملە تۈرلىرىنى تەتقىق قىلىدۇ. لېكىن بۇ ئىككى ساھەنى بىر ـ بىرىدىن مۇتلەق ئايرىۋەتكىلى بولمايدۇ. جۈملە سۆزلەردىن تەركىب تاپىدىغانلىقى ئۈچۈن، سۆز تۈركۈملىرىنى تەتقىق قىلىش بىلەن ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئوبدان بىلمۇ الساق، سۆزلەرنى ئۇيۇشتۇرۇپ، جۈملە تۈزۈشتە ئۇلار جۈملىنىڭ قانداق بۆلۈكى بولۇپ كېلىدىغانلىقىنى بىلەلەيمىز.

خەنزۇ تىلى ـــ دۇنيادا باي ۋە تەرەققي قىلغان تىللاردىن بىرى. لېكىن جۇڭگولۇق ئالىملارنىڭ خەنزۇ تىلىنىڭ ئىلمىي گرامماتىكىسىنى سىستېمىلىق بىر پەن سۈپىتىدە تەتقىق قىلىشى ئادەتتە، ئېتىراپ قىلىنىشچە، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا ياشىغان ماجيەنجۇڭ (1845 ـــ 1900)دىن باشلانغان دېيىلىدۇ. ئۇ 1876 ـ يىلى جۇڭگونىڭ فرانسىيەدىكى ئەلچىخانىسىغا تەرجىمان بولۇپ تەيىنلەنگەن؛ كېيىن ھىندىستان، چاۋشيەنلەردە دىپلوماتىيە ۋەزىپىلىرىنى ئۆتىگەن. ئۇ ئون جىلدلىق «ما ئەپەندى ئەسەرلىرى دىۋانى»نى يازغان. بۇنىڭدا «تۆت نامە، بەش نوم»، تارىخ ۋە تەزكىرىلەردىن

مسالالار ئېلىپ، نامالار، مۇستەقىل خەتلەر، يارەمچى خەتلەر، جۇملە تۈزۈلۈشى دېگەن تۆت قىسىم بويىچە خەنزۇ تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى شەرھلىگەن، يەنى ئۇنىڭ ئەسىرى خەنزۇ تىلىنىڭ چىن زامانىسىدىن ئىلگىرىسىدىن تاڭ زامانىسىغىچە بولغان قەدىمكى يېزىق تىلىنى لاتىن تىلىنىڭ گرامماتىكا سىستېمىسى بويىچە تەھلىل قىلىپ يېزىلغان تۇنجى گرامماتىكىسىدۇر. «4ـ ماي» ھەرىكىتىدىن كېيىن بىرقانچە ئالىم خەنزۇ تىلىنىڭ گرامماتىكىسىغا دائىر مەشھۇر ئەسەرلەرنى يازغان. بۇ گرامماتىك ئالىملارنىڭ تولىسى ئېنگلىز تىلىنى ئوبدان بىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە، گرامماتىكىلىق تۈزۈلۈشى جەھەتتىن خەنزۇ تىلىنىڭ ئېنگلىز تىلى بىلەن ئوخشاشلىقى كۆپرەك.

ئۇيغۇر تىلىنى ئالساق، 11ـ ئەسىردىلا ئۇنىڭ گرامماتىكىسى سىستېمىلىق تەتقىق قىلىنغان ۋە ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى رەسمىي يېزىلغان. سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاتىسى ۋە دىئالوكـ تولوگىيىنىڭ پىرـ ئۇستازى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىل نەھۋىسىنىڭ جەۋھەرلىرى» دېگەن ئەسىرى ھازىرغىچە دۇنياداۋ نامى مەلۇم بولغان بىرىنچى ئەسەردۇر. بۇ ئەسەر بىزگە يېتىپ كېلەلمىگەن، لېكىن ئۇنىڭدا بايان قىلىنغان ئاساسىي قائىدىلەردىن بىر قىسمى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا بېرىلگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەردىن يېتىشكەن تىلشۇناسلار، ئەرەبـ پارىس تىلشۇناسلىرى ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسىنى داۋاملىق تەتقىق قىلىپ كەلگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ شەرقىي قىسمىدا («قوچۇ ئىدىقۇتلۇغى»دا) بولسا، ئۇيغۇر تىلى بىلەن خەنزۇ تىلى ئوتتۇرىسىدىكى سېلىشتۇرما تەتقىقاتچىلىق X ئەسىردىلا شەكىللىنىپ، خېلى راۋاجلانغان ۋە بەزى ئەسەرلەرمۇ يېزىلغان.

ياۋروپا ئالملىرى بولسا، ئۇيغۇر تىلىنى XIX ئەسىردىن باشلاپ تەتقىق قىلىشقا كىرىشكەن؛ رۇس، نېمىس، فرانسۇز، ۋېنگىر تىلىلىرىدا ھازىرغا قەدەر نۇرغۇن ئەسەرلەر يېزىلدى.

كىشىلەرنىڭ تىل توغرىسىدىكى ھازىرغىچە بولغان تونۇشى بويىچە، گرامماتىكىلار دۇنيادىكى مەلۇم بولغان 5600 خىل تىلنى بىرقانچە تۈرگە بۆلگەن. ئادەتتە قوللىنىلۋاتقان نەسەپ (شەجەرە) سىستېمىسى بويىچە بۆلگەنده خەنزۇ تىلى خەنزۇ-زاڭزۇ تىللىرى سىستېمىسىغا كىرىدۇ. ئۇيغۇر تىلى بولسا ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىغا كىرىدۇ. گرامماتىكىلىق قۇرۇلمىغا كىرىدىغان مورفولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتلەر بويىچە تۈركۈملىگەنده، خەنزۇ تىلى گرامماتىكىلىق مۇناسىۋەتنى سۆز تەرتىپى ياكى يارەمچى سۆزلەرگە تايىنىپ ئىپادىلەيدىغان تۈپ سۆز تىلى ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلى بولسا، سۆزلەرنىڭ ئۆزىدە مورفولوگىيىلىك ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىدىغان، سۆزلەرنىڭ گرامماتىكىلىق مەنىلىرى ئۆزلىرىدىن باشقا قوشۇمچىلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئىپادىلىنىدىغان «يېپىشقاق» تىللارغا كىرىدۇ. ھەرقانداق تىلنىڭ فونېتىكىلىق تەركىبلىرى ۋە تۈزۈلۈش يوللىرى مەلۇم بىر سىستېما بويىچە، ئۆز ئالدىغا خاس خۇسۇسىيەتلەر بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. خەنزۇ تىلىنى ئالساق، ئۇنىڭ تاۋۇشلار 21؛ سوزۇق تاۋۇشلار: تۈپ سوزۇق تاۋۇشلار 6 بولۇپ، بۇلاردىن تۈرلەنگەن مۇرەككەپ سوزۇق تاۋۇشلار 35؛ مۇشۇنداق تاۋۇشلاردىن تەركىب تاپقان تۈپ بوغۇملار 411 خىل. ئەگەر تونال ئۇرغۇلار بويىچە كۆپەيتىلگەنده 1382 خىل بوغۇم بولىدۇ. بۇنىڭغا يەنە "er"لىشىش خۇسۇسىيىتى قوشۇلسا، بوغۇملارنىڭ سانى 1600گە بارىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، 24 ئۈنلۈك، سەككىز سوزۇق تاۋۇشتىن ھەر

قانداق بوغۇمنى ياسغىلى بولىدۇ. شۇڭا ئۇيغۇر تىلىدا ئاھاڭ ۋە شەكىل جەھەتتىن پەرقلىنىدىغان بوغۇملارنىڭ سانى خەنزۇ تىلىدىكىدىن كۆپ، لېكىن خەنزۇ تىلى سوزۇق تاۋۇشلار ۋە سوزۇق تاۋۇشلۇق مۇرەككەپ بوغۇملار جەھەتتىن ئۇيغۇر تىلىدىن باي.

ئىنسانلارنىڭ تىللىرىدا، گرامماتىكا جەھەتتىن ئومۇمەن ئوخشىشىدىغان جايلارمۇ بار، دۇنيادا ئەڭ بۇرۇنقى لاتىن تىلى گرامماتىكى IV ئەسىردە ياشىغان تىلشۇناس ئەلىيۇس دوناتۇس (Aelius Donatus)نىڭ گرامماتىكا نەزەريىسى غەرب ئەللىرىنىڭ تىللىرىدا كۆپرەك رول ئويناپ كەلگەن. ئۇنىڭ سەككىز تۈركۈمگە بۆلۈش ئۇسۇلىنى نۇرغۇن تىلشۇناسلار ھازىرغىچە قوللىنىپ كەلمەكتە. مەسىلەن: غەرب تىللىرىدا ئومۇمەن مورفولوگىيىلىك ئۆزگىرىشلەر بولىدۇ، شۇڭا بىر-بىرىگە ئوخشايدىغان جايلىرى كۆپرەك. بۇ تىللاردا سىمانتىكا، سىنتاكسىس ۋە مورفولوگىيىلىك ئۆزگىرىش سۆزلەرنى تۈركۈمگە ئايرىشنىڭ ئورتاق ئۆلچىمى قىلىنىپ كەلمەكتە. خەنزۇ تىلىدا بولسا، مورفولوگىيىلىك ئۆزگىرىش يوق؛ شۇڭا، «مەنە»، «ۋەزىپە» ۋە «ھالەت» ئۆلچەم قىلىنىدۇ. بۇ خەنزۇ تىلىنىڭ ئەڭ چوڭ خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرى.

ئۇيغۇر تىلىدا مورفولوگىيىلىك ئۆزگىرىش بىلەن ئىپادىلىنىدىغان ئۇقۇم خەنزۇ تىلىدا بۇنداق ئىپادىلەنمەيدۇ ياكى يېرىم مۇستەقىل سۆزلەر بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

خەنزۇ تىلىدا شەخس، سان، زامان جەھەتلەردىكى ئىپادىلەر ئۇيغۇر تىلىدىكىدەك مۇتلەق پەرقلىنىپ كەتمەيدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، شەخس، سان، زامان جەھەتلەردىن پەرقلىق سۆزلىنىدۇ.

خەنزۇ تىلىنىڭ ئىككىنچى بىر خۇسۇسىيىتى شۇكى، تاق ۋە

قوش بوغۇملار سۆز-ئىبارىنىڭ تۈزۈلۈشىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. يەنى تاق بوغۇملۇق سۆز ئادەتتە كۆپىنچە قوش بوغۇمغا ئايلاندۇرۇپ سۆزلىنىدۇ. مەسىلەن، فامىلىسى «张» بولسا، ئۇنى «老张» ياكى «小张» دېيىش كېرەك (ئەگەر قوش بوغۇملۇق فامىلە بولسا، ئۇنداق قىلىنمايدۇ). تاق بوغۇملۇق يەر-ماكان ئىسىملىرىغىمۇ تۈردەش ئىسمىنى بىلدۈرىدىغان سۆز قوشۇپ سۆزلىنىدۇ. مەسىلەن، «国县,英国,法国» (قوش بوغۇملۇق بولسا، ئۇنداق ئەمەس)، سانلاردىمۇ شۇنداق ھالەت بار. مەسىلەن، بىر ئاينىڭ دەسلەپكى ئون كۈنىگە «号» قوشۇپ ئېيتىلىدۇ. 11 دىن باشلاپ قوشسىمۇ، قوشمىسىمۇ بولىدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە، قوش بوغۇملۇق سۆزلەرنى قىسقارتىپ بىر بوغۇملۇق قىلىپ سۆزلەش خەنزۇ تىلىدا ئومۇمىي ئادەت ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

电影——影片，影院
黄豆——豆腐、豆芽、豆浆…

خەنزۇ تىلىدا قوش بوغۇملۇق سۆز ئۆزىگە جۈپ بولۇپ كېلىدىغان سۆزنىڭمۇ قوش بوغۇملۇق بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. مەسىلەن:

(ئەمەس	(进行学	进行学习
(ئەمەس	(共同用	共同使用
(ئەمەس	(打扫卫	打扫卫生
(ئەمەس	(严重事	严重事故

ئىككى سۆزدىن تەركىب تاپقان بىرىكمەن سۆزلەردە بولسا، بىرىنچى سۆز قوش بوغۇملۇق، ئىككىنچى سۆز تاق بوغۇملۇق بولۇپ كېلىشىمۇ مۇمكىن.

普通话，普通票，根本法，抵抗力

خەنزۇ تىلىنىڭ ئۇچىنچى بىر خۇسۇسىيىتى شۇكى، خەنزۇ تىلى خەنزۇچە خەت بىلەن ئىپادىلىنىدىغانلىقى ئۇچۇن، بۇ خەتنىڭ سۆز تۈزۈلۈشىگە تەسىرى چوڭ. فونېتىكا جەھەتتىكى تارىخىي ئۆزگىرىشلەر نەتىجىسىدە، خەنزۇ تىلىدا ئاھاڭداش خەتلەر كۆپەيگەن. بۇنداق ئاھاڭداش خەتلەرنىڭ بىر قىسمى سۆز ياسىغۇچى تەركىب بولۇپ كېلىدۇ. ئۇلارنى پەقەت خەت بىلەنلا پەرق ئەتكىلى بولىدۇ. شۇڭا خەنزۇ تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ تولىسى تاق بوغۇملۇق ياكى قوش بوغۇملۇق بولۇپ كېلىدۇ. سان جەھەتتىن ھازىر تاق بوغۇملۇق سۆزلەرگە قارىغاندا قوش بوغۇملۇق سۆزلەر تولا راق، تاق بوغۇملۇق سۆزلەر ئومۇمەن ئەركىنرەك قوللىنىلىدۇ.

ئەمدى، سۆز تۈركۈملىرىدىن بىرقانچە خىلىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرەيلى:

ئۇيغۇر تىلى بىلەن خەنزۇ تىلىدا ئىسىملارنىڭ ئوخشاشلىق جايلىرى بار. بىرى، ئىسىملار ئىككى تىلدا رەۋىشلەر بىلەن بىرىكىپ كەلمەيدۇ؛ ئىككىنچى، جۈملىدە ئىگە، خەۋەر، تولدۇرغۇچى، ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ؛ ئۇچىنچى، ئىككى تىلدا ئىسىملار سۈپەت بىلەن ئېنىقلىنىدۇ. ئوخشىمايدىغان جايلىرى: ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىملار شەخس، سان بىلەن تۈرلىنىدۇ. خەنزۇ تىلىدا بولسا، شەخس قوشۇمچىلىرى يوق، شەخسنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر بار. سان جەھەتتە، خەنزۇ تىلىدا كىشىلىك (كۆرسىتىش) ئالماشنىڭ كۆپلۈكىنى بىلدۈرىدىغان بىرلا "们" سۆزى بار، بۇنىڭدىن باشقا كۆپلۈك شەكلى ئۇچۇن "等"مۇ قوللىنىلىدۇ. ئومۇمەن خەنزۇ تىلىدا نەرسە-كېرەكلەر ئۇچۇن كۆپلۈك سان ناھايىتى ئاز ئىشلىتىلىدۇ. «كىتاب»، «قەلەم»، «ئات»، «ئىت» دېگەن ئىسىملارغا "们"نى قوشقىلى

بولمايدۇ. پەقەت "这些"، "那些" سۆزلىرى بىلەنلا كۆپلۈك ئىپادىلىنىدۇ. خەنزۇ تىلىدا سۆز تۈركۈملىرى جانلىق ئىشلىتىلىدۇ. بىر-بىرىگە ئالمىشىپ كېلىۋېرىدۇ، يەنى بىر سۆزدە بىرقانچە تۈركۈملۈك خۇسۇسىيەت بولىدۇ. بەزىدە سۈپەتلەر پېئىللارنىڭ رولىنى ئۆتەيدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، سۈپەتلەر پېئىللارنىڭ رولىنى ئۆتىشى ئۇچۇن، ئاۋۋال مەلۇم قوشۇمچىلار بىلەن پېئىلغا ئايلاندۇرۇلىدۇ.

پېئىللارنى ئالساق، خەنزۇ تىلىدا ئاساسەن: ئۆتۈملۈك پېئىل، ئۆتۈمسىز پېئىل، باغلىغۇچى پېئىل، يارەمچى پېئىل دەپ تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ئاندىن خەنزۇ تىلىدا، زامان كاتېگورىيىسى يوق، ھالەت كاتېگورىيىسى بار. ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، پېئىل ئەڭ مۇرەككەپ سۆز تۈركۈمى، شۇنداقلا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ بايلىقىنى كۆرسىتىدىغان سۆز تۈركۈمى. ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىلنىڭ راي، تۈس، دەرىجە كاتېگورىيىلىرىنى سۆزگە ئەڭ باي بولغان خەنزۇ ۋە ئەرەب تىللىرىدىمۇ قىسقا شەكىل بىلەن تولۇق ئىپادىلەپ كەتكىلى بولمايدۇ.

خەنزۇ تىلىدىمۇ پېئىللاردا دەرىجە پەرقى بولىدۇ، ئاساسەن ئىككى خىل بولۇپ، بىرى ئۆزلۈك دەرىجە، يەنە بىر مەجبۇرىي دەرىجە. خەنزۇ تىلىدا پېئىلنىڭ ئالدىغا "被، 由، 让، 叫، 受" دېگەن ئاربىلىق سۆزلىرىنى قوشۇش بىلەن، مەجبۇرىي دەرىجە بىلدۈرۈلىدۇ. لېكىن ئۇيغۇر تىلىدا تۆت دەرىجە بار، ئۇلارنىڭ پەرقى ناھايىتى ئېنىق.

جۈملە تۈزۈلۈشى جەھەتتە ئىككى تىلنى سېلىشتۇرۇپ كۆرەيلى:

خەنزۇ ۋە ئۇيغۇر تىللىرىدا جۈملىنىڭ تەركىبلىرى ئاساسەن ئوخشايدۇ، جۈملە ئىككى بۆلەكتىن تەركىب تاپىدۇ.

ئاساسىي بۆلەكلىرى: ئىگە، خەۋەر.

هەر ئىككى تىلدا ئىسىم، ئالماش، سان سۆز بىرىكمىلىرى ئىگە بولۇپ كېلىدۇ. بۇ جەھەتتىن ئوخشاش. شۇنىڭدەك ئىسىم ۋەزىپە-سىنى ئۆتەيدىغان پېئىللىق بىرىكمىلەرنىڭ ئىگە بولۇپ كېلىشى جەھەتتىنمۇ ئوخشاش. لېكىن خەنزۇ تىلىدا، نوقۇل پېئىل ياكى پېئىل ـ بېقىنديلىق بىرىكمىلەر، سۈپەتلەر ئىگە بولۇپ كېلىۋېرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، مۇنداق سۆزلەر ئىسىم ھالىتىگە كىرگەندىلا ئاندىن ئىگە بولۇپ كېلەلەيدۇ. خەنزۇ تىلىدا تەبىئەت ھادىسىلىرى، ئارىلىق ـ مۇساپە، پەسىل، زامان ۋە مۇھىت ـ شارائىتنى بىلدۈرۈشتە كۆپىنچە ئىگىسىز جۈملە شەكلى قوللىنىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا بولسا ئۇنداق ئەمەس، خەنزۇ تىلىدا يالغۇز ئىگىسىلا بار ياكى يالغۇز خەۋەرلا بار جۈملىلەر ئۇچرايدۇ. ئۇيغۇر تىلىنىڭ گرامماتىكىلىق ئادىتى بويىچە خەنزۇ تىلىدىكى ئىگىسىز جۈملىلەرنى ئۇيغۇر تىلىغا ئادەتتە ئىگىلىك جۈملە قىلىپ تەرجىمە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

شەكىل جەھەتتىن قارىغاندا، خەنزۇ تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدىكى جۈملە خەۋەرلىرىنى ئىككى تۈركۈمگە بۆلۈشكە بولىدۇ: بىرى، ئاددىي خەۋەر؛ يەنە بىرى، مۇرەككەپ خەۋەر. ئاددىي خەۋەر كۆپىنچە پېئىل ياكى پېئىللىق بىرىكمىلەر بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. خەنزۇ تىلىدا قوشما خەۋەرلەر كۆپىنچە ئىككى تەركىبتىن تۈزۈلىدۇ: بىرى، باغلىغۇچى پېئىل بىلەن ئىپادىلىگۈچى «表语»دىن تەركىب تاپىدۇ؛ يەنە بىرى، ئىمكانىيەت پېئىلى بىلەن ئەسلى پېئىلدىن تەركىب تاپىدۇ. ئىككىلا تىلدا ئىپادىلىگۈچى ئومۇمەن ئىگىسىنىڭ شەخسى خاسلىقى، ئالاھىدىلىكى ۋە ھالەتلىرىنى بىلدۈرىدىغان خەۋەر قىسمىدۇر. ئىككىلا تىلدا ئىسىم، ئالماش، سان ۋە ھەر خىل بىرىكمىلەر ئىپادىلىگۈچى بولۇپ كېلىدۇ.

ئىگە بىلەن خەۋەرنىڭ ئاساسىي تەركىبى جەھەتتىن قارىغاندا، ئىككى تىلدا، ئومۇمەن، ئىگە باشتا، خەۋەر ئىگىدىن كېيىن كېلىدۇ. خەۋەرنىڭ جۈملىدىكى رولى جەھەتتىن قارىغاندا، ئىككى تىلدا خەۋەر جۈملىنىڭ مەركىزى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ، پۈتۈن جۈملىنىڭ مەنىسى ۋە تۈزۈلۈشىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ.

خەنزۇ تىلدا خەۋەر بولۇپ كېلىدىغان پېئىللار ئادەتتە تولۇدۇرغۇچى، ھالەت ۋە ئۆتۈملۈك تولۇدۇرغۇچىلارنى باشقۇرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، ئاشۇ تەركىبلەر خەۋەر بولۇپ كەلگەن پېئىللارنى ئېنىقلايدۇ. خەنزۇ تىلدا جۈملىدە خەۋەرنىڭ ئەڭ يېقىن ئېنىقلىغۇچىسى خەۋەردىن يىراق تۇرىدۇ، ئۇيغۇر تىلىدا بولسا خەۋەرگە يېقىن تۇرىدۇ. گاھىدا، خەنزۇ تىلىدىكى مۇرەككەپ خەۋەر ئۇيغۇر تىلىدا ئاددىي خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ.

تولدۇرغۇچىنىڭ جۈملىدىكى ئورنىغا كەلسەك، خەنزۇ تىلدا تولدۇرغۇچى خەۋەردىن كېيىن كېلىدۇ. پەقەت تولدۇرغۇچى تەكتلەشكە توغرا كەلگەندىلا، بەزى سۆزلەرنىڭ يارىمى بىلەن ئۇنىڭ ئورنىنى ئالدىغا يۆتكەشكە بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، تولدۇرغۇچى خەۋەرنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ.

جۈملىدە ئىككىنچى ئورۇندا كېلىدىغان بۆلەكلەردىن يەنە بىرى ئېنىقلىغۇچىدۇر. ئىپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتتە، ئېنىقلىغۇچىلار سۈپەت، ئىسىم، ئالماش، سان ۋە باشقا بىرىكمىلەر بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بايان قىلىپ بېرىدىغان سۆز تۈركۈمى ۋە كېلىش ئورنى جەھەتتىن ئېنىقلىغۇچىلارنىڭ تولىسى ئىسىملارنى سۈپەتلەيدۇ ياكى چەكلەيدۇ. ئېنىقلىغۇچى ئومۇمەن ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ.

这是一个美丽的城市，它有许多大的公园。

«بۇ ــ چىرايلىق شەھەر، بۇ يەردە چوڭ ـ چوڭ باغلار كۆپ.»

流动的水和空气具有机械能。

«ئېقىن سۇ ۋە ھاۋادا مېخانىكلىق ئېنېرگىيە بولىدۇ.»

جانلىق تىلدا جۈملىلەر قىسقا سۆزلىنىدۇ. لېكىن يازغاندا، بولۇپمۇ پەن ـ تېخنىكىغا دائىر ماقالىلەر ۋە سىياسىي ماقالىلەردە، تەھلىل ۋە مۇھاكىمىنىڭ توغرا بولۇشى ئۈچۈن، بىرقانچە سۆيەتلىگۈچى سۆز ـ ئىبارىلەر قوشۇلۇپ، جۈملە ئۇزارتىلىدۇ ياكى بولمىسا ئاددىي جۈملىلەر ئۇزۇن ۋە مۇرەككەپ جۈملە قىلىپ ئۆيۇشتۇرۇلىدۇ. بۇنداق جۈملىلەرنى چۈشىنىش ئۈچۈن، تەھلىل قىلىشقا ئادەتلەنگەن ياخشى.

ئۇزۇن جۈملىلەرنى توغرا تەھلىل قىلىش ۋە چۈشىنىش ئۈچۈن، ئاۋۋال، ئۇزۇن جۈملىلەرنىڭ تۈزۈلۈش قانۇنىيەتلىرى ۋە قۇرۇلمىسىنى بىلىش كېرەك، جۈملىنىڭ ئۇزۇن بولۇشى ــ بىر ھادىسە؛ جۈملىدە سۆز بىلەن سۆز ۋە بېقىندى جۈملىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر بولسا ماھىيەتنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

خەنزۇ تىلىدا ئىككى قەۋەتلىك جۈملىلەر بولىدۇ، يەنى ئاساسىي جۈملىدە ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق بېقىندى جۈملە بولىدۇ ياكى ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق تەڭداش جۈملىدە بىر ئورتاق بېقىندى جۈملە بولىدۇ. شۇنىڭدەك، بۇنىڭدىنمۇ مۇرەككەپ بولغان ئۈچ قەۋەتلىك جۈملىلەرمۇ بولىدۇ. خەنزۇ تىلىدىكى ئۇزۇن جۈملىدە، كۆپىنچە ئۇقۇمداشلىق ئۇسۇلى قوللىنىلىدۇ. قوشما جۈملىدىكى ئاددىي جۈملىلەر ھېچقانداق باغلىغۇچى قوشۇلماي، ئۆز تەرتىپى بىلەن قاتار كېلىدۇ، ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، كۆپ ھالىلاردا، باغلىغۇچىلار ياكى رەۋىشداشلار شۇ سۆيەتداشلار بىلەن بىر ـ بىرىگە باغلىنىپ

كېلىدۇ. ئىككى تىلدىكى بۇ خۇسۇسىيەت پەرق ئېتىلمىگەنلىكى ئۈچۈن، هازىر تەرجىمە تىلىدا "پ، ۋ"، "ش ـ ۋش" شەكلى ناهايىتى كۆپ قوللىنىلىدىغان بولىدى. بۇ هال ئۇيغۇر تىلىدا بىر بەت كېلىدىغان ئۇزۇن جۈملە شەكلىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

خەنزۇ تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدا، ئۇزۇن جۈملىلەرنىڭ تۈزۈلۈش خۇسۇسىيەتلىرىنى ئوبدان بىلىۋالساق، تەرجىمە قىلغاندا، مۇرەككەپ جۈملە تەركىبلىرىنىڭ ئالدى ـ كەينىلىك مۇناسىۋەتلىرىنى پەرق ئېتىپ، پۈتۈن جۈملىنىڭ مەركىزىي ئىدىيىسىنى ئېنىقلىۋېلىش، قوشما جۈملە ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدىكى گرامماتىكىلىق ۋە لوگىكىلىق مۇناسىۋەتلەرنى ئايرىۋېلىش، 1 ـ ، 2 ـ ئورۇندا تۇرىدىغان تەركىبلەرنى پەرقلەندۈرۈش، ئاندىن زامان ۋە لوگىكا تەرتىپى بويىچە، ئۆز تىلىمىزغا خاس ئادەت ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇلى بىلەن جۈملە قۇراشتۇرۇشىمىزغا ئاسانلىق تۇغدۇرىدۇ، بۇ هەرقانداق ئۇزۇن جۈملىنى توغرا تەرجىمە قىلىشنىڭ يولى.

5. تەرجىمىنىڭ پرىنسىپلىرى

دۇنيادا تەرجىمە نەزەرىيىسى ۋە پرىنسىپلىرى هەققىدە تۈرلۈك كۆز قاراشلار بار. بۇ كۆز قاراشلارنىڭ ئاساسىي مەقسىدى مەنىنى كىتابخانغا يەتكۈزۈپ بېرىشتىن ئىبارەت. قانداق يەتكۈزۈش جەهەتتىن ئۇسۇلدىلا پەرقلىنىدۇ. هازىر ياۋروپادا مەتبەئچىلىك، كىتاب ـ ژۇرنالچىلىق بىزگە قارىغاندا كۆپ تەرەققىي قىلىپ كەتكەچكە، ئۆزئارا مەنىۋى ئوزۇقلۇق ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋەتلىرى تېخىمۇ قويۇقلىشىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن، ۋاستىچىلىك رولىنى

ئويناپدىغان تەرجىمە خىزمىتى ھەققىدىمۇ تۇرلۈك نەزەرىيىلەر ئىشلەپ چىقىلدى. لېكىن، تەرجىمە نەزەرىيىسى ۋە پرىنسىپلىرى بىزدە ئاللىقاچان پىشقەدەم تەرجىمان ـ ئالىملىرىمىزنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلغان. بىزگە مەلۇم بولۇشچە، تەرجىمە پرىنسىپى ياكى نەزەرىيىسىنى ئەڭ بالدۇر كۇماراجىۋا ئوتتۇرىغا قويغان.

كۇماراجىۋانىڭ زامانداشلىرى ئۇنىڭ «ۋىمالاسۇترا» نى تەرجىمە قىلىش جەريانىنى خاتىرىلىگەنىدە، ئۇنىڭ ئىككى جۈملە مەشھۇر سۆزىنى قەيت قىلىپ ئۆتكەن: «تېكىستتىن تاشقىرىقى سۆز ـ ئىبارىلەرنى قەغەزگە يېزىش ۋە لېكىن ئاڭلىغۇچىلار چۈشەنگەن ئۇقۇم بىلەن رەتلەش» يەنى «سېنىڭ يازغىنىڭ شەكىل بولۇپ قالمىسۇن، ئاڭلىغۇچىنىڭ چۈشىنىشى شەرت بولسۇن»، بۇ ئىككى جۈملىدە مەنىنى تولۇق ۋە چۈشىنىشلىك ئىپادىلەش زۆرۈرلۈكى تەكىتلەنگەن.

سوۋېت تاڭ دەۋرلىرىدە، رەسمىي تەرجىمانلىق يۇرتى تەسىس قىلىنغان ۋە نوم تەرجىمە قىلغۇچى باخشىلار (دوكتورلار) تەيىنلەنگەن. شۇ زاماندا ئۆتكەن باش راھىپ يەن چۈن 100 جىلدتىن ئارتۇق نوم تەرجىمە قىلىش جەريانىدا، ئۆز ئەمەلىيىتىدىن تەرجىمىدە سەككىز شەرت بولۇشى كېرەكلىكىنى يەكۈنلىگەن:

1. سەممىي، ئاق كۆڭۈل، بەرقارار بولۇشى، ئۆز خىزمىتىنى سۆيۈشى، ئەسلى تېكىستىنى چۈشەنمەيدىغان كىشىلەرگە ياردەم بېرىدىغان، ئىرادىلىك بولۇشى، ۋاقىتنىڭ ئۇزۇن بولۇشىدىن زېرىكمەسلىكى كېرەك؛

2. ھەممە قائىدىلەرگە رىئايە قىلىشى ۋە ئوبدان پەزىلەتلىك ـ ئەدەبلىك بولۇشى كېرەك؛

3. ئۆزى تەرجىمە قىلماقچى بولغان نوم ـ نەزەرىيە ـ قائىدىسىدىن ئوبدان خەۋەردار بولۇشى كېرەك. شۇنداق بولغاندا، مەنىنى تولۇق ۋە راۋان ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ؛

4. ئۆز ۋەتىنى ۋە خەلقنىڭ تارىخىنى، تىلىنى ئوبدان بىلىشى كېرەك؛

5. كەڭ قورساق، ئوچۇق پىكىرلىك ۋە كېڭەشلىك بولۇشى، ئۆزىمچىل بولماسلىقى كېرەك؛

6. نام ـ مەنپەئەتكە بېرىلمەسلىكى، ئۆزىنى شۇغۇللىنىۋاتقان ئىش ئوبيېكتىدىن ئۈستۈن قويماسلىقى كېرەك؛

7. سانسكرىت تىلىنى (تەرجىمە قىلىنىدىغان تىلنى) پىششىق بىلىشى، تەرجىمە ئىشىنى ئېنىق چۈشىنىشى كېرەك؛

8. تىل ـ ئەدەبىياتتىن خەۋەردار بولۇشى، بولۇپمۇ ئۆز ئېلىنىڭ قەدىمكى لۇغەت ۋە گراماتىكىلىرىنى ئوبدان بىلىشى كېرەك.

بۇلار ھازىرمۇ تەرجىمانلار ئۈچۈن يېتەكچى پرىنسىپلىق رولىنى ئوينىيالايدۇ.

يېقىنقى زامانىدىن ئالساق، يەن فۇ ئۇچ پرىنسىپىنى ئوتتۇرىغا قويغان: «دۇرۇسلۇق»، «ئۇقۇشلۇق»، «پاساھەتلىك» (بۇ ئۇچ پرىنسىپ ئادەتتە «دۇرۇس بولۇش»، «راۋان بولۇش»، «گۈزەل بولۇش» دەپمۇ تەرجىمە قىلىنىۋاتىدۇ). بۇ ئۇچ پرىنسىپ 80 يىلدىن بۇيان جۇڭگودا خەنزۇ تىلى بويىچە تەرجىمە خىزمىتىدە رول ئويناپ كەلمەكتە.

بۇلاردىن باشقا، «تەرجىمە شەكلى بىلەن ئورىگىنال مەزمۇنىنىڭ دىئالېكتىكىلىق بىرلىكى» تەرجىمىنىڭ ئۆلچىمى بولالايدۇ، دېگەن تەشەببۇسمۇ بار.

هازىرقى زاماننىڭ پىشقەدەم تەرجىمانلىرىدىن بەزىلەر مۇنداق ئۇچ ئۆلچەمنى تەكتلەشمەكتە:

1. روشەن بولۇش ــ بۇ ئېنىقلىقنى كۆرسىتىدۇ. ئەسلى ئوريگىنالنى ئوقۇغاندا، كىتابخان باشقا نەرسىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن پەرق ئېتىشكە ۋە چۈشىنىشكە ھاجەتمەن بولمىغىنىدەك، تەرجىمىنىڭ ئوقۇغۇچىسىمۇ ھاجەتمەن بولماسلىقى كېرەك. تەرجىمىنى ئوقۇغاندا، كىتابخان بىر دەم ھاشىيەگە قاراشقا، بىر دەم جۈملىدىكى سۆزلەرنىڭ باغلىنىشىغا باش قاتۇرۇشقا مەجبۇر بولسا، تەرجىمىنىڭ روشەنلىك دەرىجىسى تۆۋەنلەپ كېتىدۇ. روشەن تەرجىمىگە ئوچۇق ھاۋانى تەمسىل قىلساق، مۇجمەل تەرجىمىگە تۇتۇق ھاۋانى مىسال قىلىشقا بولىدۇ؛

2. ئىشەنچلىك بولۇش ــ تولۇق تەرجىمە ئىشەنچلىك بولىدۇ. يەنى ئوريگىنالدىكى مەنە كەم ـ كۈتمىسز تەرجىمە قىلىنغان بولۇشى كېرەك. ئوريگىنالدا ئاھاڭدارلىق، تۈس قانداق بولسا، تەرجىمىدىمۇ شۇنداق بولغىنى، بەدىئىي ئەدەبىيات بەدىئىي ئەدەبىياتقا، پەن ـ تېخنىكا ئەدەبىياتى پەن ـ تېخنىكا ئەدەبىياتىغا ئوخشاپ تۇرغىنى تۈزۈك؛

3. سۈزۈك بولۇش ــ بۇ پاساھەتلىك ۋە بەدىئىي بولۇشنى نەزەردە تۇتىدۇ. بۇنىڭدا تەرجىمە ئارقىلىق ئوريگىنالنى كۆرۈش. بىركىم تەرجىمە قىلغانلىقى بىلىنمەيدىغان دەرىجىدە بولۇش تەلەپ قىلىنىدۇ.

XIX ئەسىردە ياشىغان ئەنگلىيىلىك شائىر ھەم تەنقىدچى ئارنولد (Matthew Aronold) تەرجىمە توغرىسىدا مۇنداق دېگەن: «ئىمكانىيەت بولسا، تەرجىمان شۇنداق قىلىشى كېرەككى، كىتابخان

ئۆزىنىڭ ئوقۇۋاتقىنى تەرجىمە ئەسەر ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇغان بولسۇن ۋە بەلكى ئوقۇۋاتقىنىم ئەسلى ئوريگىنال ئەسەر دېگەن چۈشەنچىدە بولسۇن.»

ياخشى تەرجىمىدە ئوريگىنالنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى تولۇق ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ. ئىكىكى ئاپتور ۋە ئىكىكى يازغۇچىنىڭ ئۇسلۇبى تەرجىمىدە ئىككى خىل بولۇپ ئىپادىلىنىشى كېرەك. لېكىن ئەسلى مەنىنى ساداقەتلىك بىلەن ئىپادىلەيمەن دەپ، بىر سۆزنىمۇ نېرى-بېرى قىلماي تەرجىمە قىلىدىغان بولسا، ئۇ كۆپ ھالىلاردا كىتابخانىنى بىزار قىلىدىغان تەرجىمە بولۇپ چىقىدۇ. دۇرۇس بولۇش بىلەن راۋان بولۇش بىر-بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ. چۈنكى تەرجىمىدە جۈملە راۋان بولغىنى بىلەن مەنە قېچىپ كېتىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولىدۇ ياكى بولمىسا، توغرا قىلىمەن دەپ گراممىتىكا جەھەتتىن مۇجمەل، لوگىكا جەھەتتىن ئېنىقسىز قىلىپ قويىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولىدۇ. بۇنىڭ ئىككى تەرىپى بار: بىرى، ئوريگىنال مۇرەككەپ، ئۇيغۇرچىسىر سىرلىق، بۇنداق ئوريگىنالنى تەرجىمە قىلىشتا، تەرجىمان كۆچىنىپ كېتىدۇ، ھەرقانچە قىلىسمۇ، ئۆزى تولۇق چۈشىنەلمىگەنىنى كىتابخانىغا چۈشەندۈرەلمەيدۇ؛ يەنە بىرى، تەرجىمانىنىڭ قەلەم قۇۋۋىتى يېتىشمەي قالىدۇ.

تەرجىمىنى چۈشىنىپ، توغرا ۋە راۋان تەرجىمە قىلىشتا ئىككى يول بار:

بىرى — ئوريگىنالغا كىرىش. بۇنىڭ مەنىسى ئاپتور بىلەن قەلبداش بولۇش دېگەنلىكتۇر. بۇنىڭدا ئاپتور بىلەن تەرجىمان ئوتتۇرىسىدىكى زامان، ماكان ئارىلىقى ۋە مەدەنىيەت، مىللەت پەرقلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈش، ھەر بىر جۈملىدىكى ھەر بىر سۆزنىڭ

شەكلەن مەنسىنى (زاھىرىنى) ئەمەس، شۇ جۈملىگە يوشۇرۇنغان چوڭقۇر مەنىنى (باتىنىنى)، يەنى تىلىنىڭ كەينىگە يوشۇرۇنغان پىسخولوگىيىلىك ھالەت ۋە خاھىش ـ مەيلىنى چۈشىنىش تەلەپ قىلىنىدۇ. تەرجىمان ھېچقاچان ئۆزىنىڭ خاھىشى بويىچە ئىش قىلالمايدۇ. تەرجىمىدە سادىق بولۇش ئۈچۈن، ئورىگىنالنىڭ ئىچىگە شۇڭغۇش كېرەك. بۇنى تەرجىماننىڭ ۋەزىپىسى بەلگىلىگەن. مۇبادا ئەسلى نۇسخىغا تەرجىمانىنىڭ كۆزقارىشى ياكى قانداقتۇر باشقا نەرسىلىرى ئارىلىشىپ قالسا، گويا كىتابخان يالغان ماركىلىق مال سېتىۋالغاندەك ھالەت يۈز بېرىدۇ.

يەنە بىر يول ــ ئورىگىنالدىن چىقىپ كېتىش. يەنى شەكىلەن جەھەتتىن چەكلىنىپ قالماسلىق، ئورىگىنالغا كىرىش تەس بولغاندەك، ئورىگىنالدىن چىقىش تېخىمۇ تەس. ئۆز ئانا تىلىنىڭ قانۇنىيىتىنى بىلمىگەن ياكى نەزەردىن ساقىت قىلغان تەرجىمان ئورىگىنالدىن چىقىپ كېتەلمەيدۇ. تەجرىبىسى كەم، سەۋىيىسى تۆۋەنرەك تەرجىمان ئورىگىنالنىڭ قاسقىنىدىن چىقىشقا پېتىنالمايدۇ، شۇنداقلا ئورىگىنالنى تەرجىمە قىلىشتىن ئىلگىرى ئۆزى ئۆگەنگەندە يولۇقىقان بۇ ئاسىتە تەسىر ۋە تەقلىتتىن ھالقىپ ئۆتەلمەيدۇ. بۇنداق تەرجىمانىنىڭ قولىدىن چىققان ئەسەرنى ئوقۇش بىلەنلا، شەكىلەن تەرجىمە قىلىنغان ئەسەر ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇرىدۇ.

بۇ ئىككى يولدىن مۇنداق ئىككى خۇلاسە چىقىرىش مۇمكىن: ئورىگىنالنىڭ يىلىكىنى قالدۇرماي ئىپادىلەش، تەرجىمىنى تاۋلاپ ئوبدان سۇغىرىش.

ئومۇمەن ئالغاندا، تەرجىمە ئىجادىي خىزمەت ۋە ئەستايىدىل ئىشلەيدىغان خىزمەت. كۆپ يىللىق تەرجىمە ئەمەلىيەتلىرى شۇنى

كۆرسەتىتكى، ئاۋۋال تەرجىمىنى ئۆگىنىش، لېكسىن تەرجىمىنى ئۆگىنىشتە ئىشنى لۇغەتتىن باشلىماسلىق لازىم، لۇغەتكە باغلىنىپ قالغان تەرجىمانىنى گاچا تەرجىمان دېسىمۇ بولىدۇ. ئاندىن، يانداۋۇرۇپ تەرجىمە قىلىش كېرەك، بۇ تەرجىمىنىڭ توغرا بولغانلىقىنى ئىپادىلەشنىڭ بىر ۋاستىسى.

ئىككىنچى تەجرىبە شۇكى، ئۆزگە تىلنى ئۆگىنىشتە تەرجىمىنى بوسۇغا قىلماسلىق؛ تەرجىمە ئۆزى بىر پەن بولۇپ شەكىللەنگەن ھازىرقى زاماندا، ئىككىنچى بىر تىلنى ئۆگىنىشتە تەرجىمىنى قورال قىلىۋالغىلى بولمايدۇ.

تەرجىمان ئۇچۇن مۇنداق شەرتلەرنى قويۇش ئانچە ئارتۇق تەلەپ بولماس:

1. ئۆز تىلىنى پۇختا بىلىش، كۆپ بىلىش، سۆزگە باي بولۇش، لېكسىكا، گرامماتىكا ۋە تىنىش بەلگىلىرى قائىدىسىنى ئوبدان ئۆزلەشتۇرۇش؛

2. ئۆزگە تىلنى ئوبدان بىلىش، بۇ بىلىش تىل ئادىتى ۋە تىل مۇھىتى بىلەن ھېسابلىشىشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىككى تىلنى سېلىشتۇرۇپ، ئارتۇقچىلىق ۋە كەمچىلىكلىرىنى پەرق ئېتىش، ئىدىئومىلىرى ۋە فرازېئولوگىيىلىرىنىڭ تۇزۇلۇش قائىدىلىرى ۋە تارىخىي يىلتىزلىرى ھەم ئىشلىتىش ئورۇنلىرىنى ئوبدان چۈشىنىش؛

3. لوگىكا ئىلمىدىن ياخشى خەۋەردار بولۇش. نەزەرىيىۋى جەھەتتىن ئومۇمى چۈشەنچىگە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، ئەمەلىي جەھەتتىن مەشق قىلىپ ئۆگىنىش!

4. قايسى ساھەگە خاس بولسا، شۇ ساھەنىڭ بىلىم ساۋادىغا ئىگە بولۇش، كەسپىي تىلنى بىلىش؛

5. تاريخ ئۆگىنىش، تىلشۇناسلىقىنى ئۆگىنىش، ئۆرپ ـ ئادەت مەسىلىلىرىدە پسىخولوگىيىلىك ھالەت ۋە ئىقتىسادىي تۇرمۇش جەھەتلەردە ئۆز خەلقىنى ۋە تەرجىمە قىلىنىدىغان تىلىنىڭ ئىگىسى بولغان ئۆزگە خەلقنى چۈشىنىش. ھەرقانداق مىللەتنىڭ تىلىدا زوناىلىق، مىللىي تارىخىي خاراكتېرلار بولىدۇ، ئۆزىگە خاس تۇرمۇش ئادەتلىرى ۋە مەدەنىيەت كۆرۈنۈشلىرى بولىدۇ. بۇلارنى ئىپادىلەشتە باشقا مىللەتنىڭ تىلىدىن ئوپۇمۇئوخشاش سۆزلەرنى تېپىش تەس، ئاندىن بىر مىللەتتە قەدىرلەنگەن نەرسە، ئىككىنچى بىر مىللەتتە يامان كۆرۈلۈشى مۇمكىن. ئەگەر ھەر مىللەتنىڭ تارىخى ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرىدىن ئومۇمىي چۈشەنچىگىز بولمىسا، مۇنداق ئىنچىكە پەرقلەرگە ئېتىبارسىز قاراپ قويمىسىز.

مەن كىتاب ئوقۇغاندا ئالغان تەسىراتلىرىم ۋە تەرجىمە قىلىپ باققاندا ھاسىل قىلغان پراكتىكىلىرىمدىن تەرمىلەر تېرىپ، يولداشلارنىڭ مۇھاكىمىسىگە سۇندۇم. ياش تەرجىمانلار ئۆچۈن پايدىسى تېگىپ قالسا، ماڭا شۇ چوڭ مۇكاپات بولاتتى.

1983 ـ يىلى.

§ ئەدەبىيات گۈللۈكىدىن تىزمىلار §

(ئەدەبىياتقا دائىر ماقالىلەر)

ئەدەبىي مىراس ھەم ۋەسىقىلىرىمىز

(لېكسىيە تېزىسى)

ئۇيغۇر خەلقى مەدەنىيەت ۋە سەنئەتتە تارىخى ئەڭ ئۇزاق مىللەتلەردىن بىرى، شۇنىڭدەك تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى مىللەتلەرنىڭمۇ ئەڭ قەدىمكىسى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقىمۇ باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاشلا ئۆز بېشىدىن ئۆزاق تارىخىي جەريانىنى كەچۈردى؛ بۇ ئۆزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت ـ سەنئەتنى ياراتتى؛ شۇنداقلا، ئۇلۇغ، شانلىق جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ باي خەزىنىسىگە ئۆزاق تارىخلىق خەلق بولۇشىغا مۇناسىپ چوڭ ھەسسىلەرنى قوشتى.

بارلىق مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەتلىرى ئورتاق تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ئىگە. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ھەر مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى ۋە ئۆزگىچە مىللىي شەكلى ھەم مىللىي ئۇسلۇبى بولىدۇ. بۇ ئالاھىدىلىكلەرنى شۇ مىللەتنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىدىكى ئۆزگىچىلىكلەر بەلگىلىگەن، شۇڭا ھەر بىر مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس تەرەققىيات قانۇنىيىتىمۇ بولىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ ياشىغان جۇغراپىيىلىك شارائىتى ۋە يېڭىلىقىنى تېز قوبۇل قىلىش ئادىتى سەۋەبى بىلەن، شەرقتىن ـ

ئىچكى ئۆلكىلەر مەدەنىيىتىدىن ۋە غەربتىن ــ ئارىيانلار ياكى ھىندۇ ـ ئىران ۋە ئەرەب مەدەنىيىتىدىن نۇرغۇن يېڭىلىقلارنى قوبۇل قىلدى. نەتىجىدە ئالاھىدە تىپتىكى يەنى مەركىزىي ئاسىيا تىپىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈردى. ئۇيغۇر ئەدەبىيات ـ سەنئىتى ئەنە شۇ مەدەنىيەتنىڭ كەڭ ۋە پارلاق بىر تەركىبىي قىسمىدۇر.

كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئومۇمىي قىياپىتىنى، تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىنى بىلىش ۋە تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەش خىزمىتى قەدىمكى دەۋر مەدەنىيىتىمىزنىڭ ئۇبدان ئەنئەنىلىرىنى داۋاملاشتۇرۇشتا ۋە جارى قىلدۇرۇشتا، سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى گۈللەندۈرۈشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇنىڭ ئۈچۈن، ئالدى بىلەن، ئۆتكەن زاماندا خەلقىمىز تەرىپىدىن يارىتىلغان ئەدەبىي مىراسلارنى توپلاش ۋە تەتقىق قىلىش زۆرۈر. بۇ ھەقتە، ئازادلىقتىن كېيىن، پارتىيە مىللىي سىياسىتىنىڭ پارلاق نۇرى بىلەن نۇرغۇن ئىشلار قىلىندى. كۆمۈلۈپ قالغان ياكى ئىزى يوقىلىشقا يۈزلەنگەن بىرمۇنچە ئەدەبىي مىراسلىرىمىز دەسلەپكى قەدەمدە قۇتقۇزۇپ قېلىندى. ئۇنىڭ ناھايىتى ئاز بىر قىسمى مەتبۇئاتتا كىتابخانلارغا تونۇشتۇرۇلدى. لېكىن، لىن بياۋ ھەم "تۆت كىشىلىك گۇرۇھ"نىڭ مەدەنىيەت ساھەسىدىكى فاشىستلىق دىكتاتۇرىسى ھەم ئۇلۇغ ۋە «ئىنتايىن سول» لۇشيەنلىرىنىڭ كاساپىتىدىن ۋە بۇزغۇنچىلىق سېلىشلىرى تۈپەيلىدىن، ئەمدىلا يورۇقلۇققا چىققاي دېگەن ئەدەبىي مىراسلىرىمىز بەربات بولدى.

ئازادلىقتىن ئىلگىرى، ئەدەبىي مىراس ھەم ۋەسىقىلىرىمىزدىن (يازما يادىكارلىقلار) مەلۇم بولغانلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى چەت ئەل «ئېكسپېدىتسىيەچىلىرى» ياكى «دىپلوماتلىرى» تەرىپىدىن تۈرلۈك

ۋاستىلەر بىلەن ئېلىپ كېتىلگەنىدى. ئەدەبىي مىراسلىرىمىزنىڭ تولىسى ھازىر بىزنىڭ قولىمىزدا ئەمەس، چەت ئەللەرنىڭ كۇتۇپخانا ياكى مۇزېيلىرىدا ساقلانماقتا. شۇڭا، بەزى ئەدەبىي مىراسلىرىمىزنىڭ ناملىرى ۋە قىسمەن مەزمۇنلىرىدىن پەقەت ۋاستە ئارقىلىقلا خەۋەردارمىز. خەلقىمىز ياراتقان بۇ ئەدەبىي مىراسلارنى شۇ خەلقنىڭ بۈگۈنكى ئەۋلادى ۋە ھەقلىق مىراسخورلىرىغا تونۇشتۇرۇش بىزنىڭ رەت قىلغۇسىز قەرزىمىزدۇر.

1

قەدىمكى جەمئىيەتتە ئۆز ئۆزىنى تەمىنلەيدىغان ناتۇرال ئىگىلىك ھۆكۈمران ئورۇندا بولغانلىقى ئۈچۈن، قەدىمكى مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىياتمۇ ئەنە شۇ رېئال ئىقتىسادىي ـ ماددىي ھاياتنى ئەكس ئەتتۈرگەن. ئۈيغۇرلارنىڭ قەدىمكى دەۋردىكى كۆچمەنچىلىك ھاياتى ئۇلار ئولتۇراقلىشىپ شەھەر مەدەنىيىتىنى ياراتقان چاغدىمۇ ئۆز تەسىرىنى مەلۇم ساقلاپ قالغان. قەدىمكى دەۋردىكى ئەمگەكچىلەر رېئاللىققا يۈزلەنگەن، لېكىن فانتازىيىگىمۇ باي بولغان، ئۇلارنىڭ ئىجادكارلىق روھىمۇ ئۇستۈن بولغان؛ شۇڭا ئۆزلىرىنىڭ ماددىي ھايات زېمىنىدا ياراتقان ئەدەبىيات ـ سەنئەتلىرىمۇ رېئالىزم ۋە رومانتىزم روھىغا ئىگە بولغانلىقى بىلەن دۇنياغا تونۇلغان.

ئەدەبىيات ـ سەنئەت سىنىپىي جەمئىيەتتە سىياسىي ئىدىيىنىڭ بېقىندىسى، دىننىڭ مەھكۇمى بولغىنى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا سىياسىي ـ ئىدىيە ۋە دىننىڭ تەسىرى زور بولىدۇ. بولۇپمۇ ئېغىز ئەدەبىياتىدا بۇ تەسىر ئالاھىدە كۆرۈلىدۇ. لېكىن كۆپ ھالاردا، خەلق ئېغىز

ئىجادىيەتى يازما ئەدەبىياتىغا قارىغاندا بۇ جەھەتتىن ئەركىنرەك بولىدۇ. قەدىمكى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا فولكلور ئاساسىي ئورۇننى تۇتۇپ كەلگەن. شۇ سەۋەبتىن، ئىپتىدائىي ئەپسانە — ئاساتىرلار ئەدەبىياتى بىلەن تارىخ ئورگانىك يوسۇندا بىرىكىپ كەتكەن. مەسىلەن، قەدىمكى دەۋردىكى ئەپسانۋى قەھرىمان ئوغۇز توغرىسىدا داستان، «شو»، «قولباق»، «ئالپ ئەر توڭا» ياكى «ئەفراسىياپ» توغرىسىدىكى داستانىنى ئالساق، شۇ زامانىدىكى خەلقلەرنىڭ سىياسىي كۆرەشلىرىنىڭ بەدىئىي فانتازىيىسى ئىدى. كېيىن ئۇلار پۈتۈن قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە جاھانغا تونۇلدى.

ئىپتىدائىي مەرسىيىلەر ۋە قەھرىمانلىق مەدھىيىلىرى ئاساسىدا، ناھايىتى نۇرغۇنلىغان ناخشا ـ قوشاقلار مەيدانغا كەلدى. ھەتتا، ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە ناخشا ـ قوشاق، ئۇسسۇل ـ ئويۇن، مەرىكە ـ بايرام، بەزمە ـ سورۇنلارنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىغا ئايلىنىپ كەتتى. شۇڭا، قەدىمكى دەۋر ناخشا ـ قوشاقلىرىدا رېئاللىستىك ئاھاڭلار كۆچلۈك ئىدى. خەلقنىڭ ھاياتىنى، ئەمگەكنى سۆيۈشى ۋە بەختلىك ئەتە ئۈچۈن تەلپۈنۈشى ئۇلارنى ئۈمىدۋارلىق بىلەن ياشاشقا ئادەتلەندۈرگەن. بۇ جەھەتتىن، قەدىمكى دەۋر ناخشا ـ قوشاقلىرىدا رومانتىك روھمۇ ناھايىتى ئۈستۈن ئىدى. بۇ ئالاھىدىلىكلەر ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتىدە ھازىرغىچە داۋام قىلىپ كەلمەكتە. ناخشا ـ قوشاق، مۇزىكا ـ ئۇسسۇلنى ئۆز ئارا بىرىكتۈرگەن ئۇيغۇر سەنئىتى بىلەن ئورتاق قانۇنىيەتلەرنى ئۆزىدە ئەكس ئەتتۈرگەن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر ئوتتۇرىسىدىكى يېتەكچىلىك رولى ئۇيغۇر قەدىمكى دەۋر

ئەدەبىياتىدا نامايان بولغان. ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ يېگانە ئەسىرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە يېزىپ قالدۇرغان قەدىمكى زامانغا ئائىت ئەدەبىي پارچىلار، خەلق قوشاقلىرى ۋە سەنئەتكە دائىر ئىشلار ئەنە شۇنى تەستىقلايدۇ.

بىر مىللەتنىڭ ھەر بىر تارىخىي تەرەققىيات باسقۇچىدا، ماددىي تۇرمۇشىغا مۇناسىۋەتلىك ھالدا مەنىۋى ھاياتى يارىتىلىدۇ. ھەر بىر تارىخىي دەۋردە يارىتىلغان ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئارقىلىق شۇ دەۋردىكى ماددىي ھاياتنى قىياس قىلىشقا بولىدۇ. ماددىي تۇرمۇش ئىجتىمائىي تارىخىي تەرەققىياتلارغا تەسىر كۆرسىتىپ بارىدۇ. ماركسىزمنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە، «ئىش تەقسىماتى ئىلگىرىكى تارىخنىڭ ئاساسىي كۈچلىرىدىن بىرى». جەمئىيەتتىكى ئىش تەقسىماتى ماددىي پائالىيەت بىلەن روھىي پائالىيەتلەرنى ھەر خىل ئادەملەرنىڭ ئۆز ئۈستىگە ئېلىشىنى ئىمكانىيەتكە ئايلاندۇرۇش بىلەنلا قالماي، رېئاللىققا ئايلاندۇرىدۇ. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ئۇيغۇر خەلقنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا باغلىق ھالدا بىرقانچە خىل دەۋر ھەم باسقۇچنى بېشىدىن كەچۈرگەن. دەرۋەقە، تەرەققىيات دەۋرى بولغىنىدەك، چېكىنىش دەۋرىمۇ بولغان؛ گۈللىنىش دەۋرى بولغىنىدەك، خاراب بولۇش دەۋرىمۇ بولغان.

ئادەتتە، خرونولوگىيە پرىنسىپى بويىچە، ئىنسانلارنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىي بىرقانچە دەۋرگە بۆلۈنىدۇ: مىلادىدىن ئىلگىرىكى 6 ـ ئەسىردىن مىلادى 7 ـ ئەسىرگىچە بولغان دەۋر ـــ قەدىمكى دەۋر، مىلادى 8 ـ ئەسىردىن 18 ـ ئەسىرگىچە بولغان دەۋر ـــ ئوتتۇرا ئەسىرلەر، (بۇ دەۋرمۇ ئۆچكە بۆلىنىدۇ) 19 ـ ئەسىردىن 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان دەۋر ـــ يېقىنقى زامان

دەپ ئاتىلىدۇ. ئەدەبىيات تارىخى خەلق تارىخى بىلەن باغلىق بولغىنى ئۈچۈن، بۇ پرىنسىپنى ئەدەبىيات تارىخىغىمۇ تەتبىق قىلىش مۇمكىن.

قەدىمكى دەۋرگە خاس يازما مەنبەلەر بىزدە ناھايىتى كەم تېپىلىدۇ. مىلادى 10-ئەسىردىن ئىلگىرىكى يازما مەنبەلەر ۋە ماددىي-مەنىۋى يادىكارلىقلاردىن بىزگە مەلۇم بولغان ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنلىرى كۆپىنچە شامان، بۇددا، مانى، نىستورىيان ۋە زاروئاستىرىزم (ئوتپەرەسلىك) دىنىي چۈشەنچىلىرى بىلەن باغلىق بولغان.

«بارلىق ئەدەبىيات-تىل ۋە سەنئەتكە دائىر پائالىيەتلەرنىڭ كەينىدە دىنىي مەقسەتلەر بار ئىدى، بۇلار، ۋەيران بولغان ئىبادەتخانىلاردا قەدىمكى دەۋرنىڭ ھۈججەتلىرى سۈپىتىدە ساقلىنىپ قالغان. خىرىستىيان دىنىنىڭ كىتابلىرى، مانى دىنىنىڭ دۇئالىرى ۋە دۇرۇت-مۇناجاتلىرى، بولۇپمۇ بۇددا نوم-سۈتىرالىرى بۇ چاغقىچە تېپىلغان ماتېرىياللارنىڭ كۆپ سانىنى تەشكىل قىلىدۇ»①.

قەدىمكى دەۋرنىڭ ئاخىرلىرىدا، ئۇيغۇرلار «تۇخار» ۋە «ئەنەتكەك» تىللىرىدىن نۇرغۇن دىنىي مەزمۇندىكى كىتابلارنى تەرجىمە قىلغان. «تۇخارلار» — ئۇيغۇرلارنىڭ مىلاددىن ئىلگىرىكى 2-ئەسىردە تارىمنىڭ شەرقىدىن پامىرنىڭ غەربىگە كۆچۈپ كەتكەن ئەڭ قەدىمكى ئېتنىك تەركىبلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئىلگىرى «يۈچىلەر» دەپ ئاتالغانىدى. «ئەنەتكەك» دەپ ئۇيغۇرلار سانسكرىت (قەدىمكى ھىندۇ تىلى)نى ئاتايتتى، بۇ تىلدىن تەرجىمە

---

①كارتېس: «جۇڭگودا مەتبەئەنىڭ كەشپ قىلىنىشى ۋە غەربكە تارقىلىشى».

قىلىشتىمۇ كۆپىنچە «ئۇدۇن» (خوتەن) تىلى ۋاستە بولۇپ بېرەتتى. بۇ تىللاردىن تەرجىمە قىلىنغان دىنىي كىتابلاردىكى ۋەقەلەر بايانلىرى، رىۋايەت-قىسسىلەر بارا-بارا تۇرمۇشتا كەڭ تارقىلىپ، ئۇيغۇر قەدىمكى يېزىق ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي قىسمىغا ئايلىنىپ كەتتى. بۇنداق ئەسەرلەردىن: دىداكتىك شېئىرىي ئەسەر «ئاراخا-ۋاركا» توپلىمى، «قالىيامقارا بىلەن پاپامقارا» دېگەن ئىككى تېكىن (شاھزادە) ھەققىدە قىسسە، نەسرىي-نەزمە ئۇسلۇبىدا يېزىلغان «چوڭ مايمۇن پاتمارال» داستانى، «خوتاننىڭ تۇنىنفت» قەسىدىسى، «چاشتانى ئىلىك بەك» مۇناجاتى، «بەختيار شاھزادە» ۋە «رەسسام بىلەن ياغاچچى» ھېكايىلىرى ۋە باشقىلارنى ئەسلەش مۇمكىن.

دەرۋەقە، تارىخىي شەخسلەرنىڭ يادنامىلىرى سۈپىتىدە ئورنىتىلغان سىنتاشلار، يەنى ئورخۇن-يەنىسەي بويلىرىدىن تېپىلغان مەڭگۈ تاش پىتىكلەر (مەسىلەن، مىلادى 712-يىلى ئورنىتىلغان «تون-يۇقۇق» نامىدىكى سىنتاش، 732-يىلى ئورنىتىلغان «كۆل تېكىن» نامىدىكى سىنتاش، 735-يىلى ئورنىتىلغان «بىلگە قاغان» نامىدىكى سىنتاش، 759-يىلى ئورنىتىلغان «مويۇنچۇر» نامىدىكى سىنتاش ۋە باشقىلار) تارىخىي شەخسلەرنىڭ پائالىيەتلىرى ھەم ۋەسىيەتلىرى ئەسلىتىلىدىغان ۋەسىقلەردۇر، بۇلار «تەزكىرە» ئەدەبىياتىنىڭ قەدىمكى زامانىدىكى ۋاكالىرىغا ۋەكىل بولىدۇ.

10-ئەسىردىن ئىلگىرى ئۇيغۇرلار ئۈچۈن قۇدبالىق (قارا بالغاسۇن) سىياسىي مەركەز بولسا، قوچۇ ۋە قەشقەر مەدەنىيەت مەركىزى ھېسابلىناتتى. ئۇ چاغلاردا ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە كىرگەن جايلار شەرقىتە ئامۇر دەريا-سىنىڭ قۇيۇلۇش ئاغزىغىچە بولسا، غەربتە قەدىمكى «تېلېلەر»نىڭ غەربىي تارماق-

لىرى تارالغان كاسپى كۆلىگىچە باراتتى. 9ـ ئەسىردىن باشلاپ، ئۇيغۇرلار شەرقىي ۋە غەربىي ئىككى تارماققا بۆلۈنگەندىن كېيىن، شەرقىي ئۇيغۇرلار يەنى خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە يېزىلىشچە، «قوچۇ ئۇيغۇرلىرى» قوچۇ ــ بەش بالىقنى سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي مەركەز قىلغان «ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى» نى قۇردى؛ غەربىي ئۇيغۇرلار، يەنى خەنزۇچە تارىخىي يازما مەنبەلەردە قەيت قىلىنىشچە «كۆكئارت (پامىر) ئۇيغۇرلىرى»، قەشقەر ـ بالاساغۇنىنى سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزى قىلغان «خاقانىيە» يەنى «قاراخانىلار» سۇلالىسىنى قۇردى.

2

10ـ ئەسىردە، ئىشلەپچىقىرىش بالدۇرقىدىن كۆپ تەرەققىي قىلدى. يەنى يېزا ئىگىلىكى ۋە قول سانائەت يۈكسەلدى، شۇ ئاساستا، سودا ـ تىجارەتمۇ كەڭ راۋاجلاندى. بۇ چاغلاردا ئۇيغۇر ـ لارنىڭ سودا بازارلىرى غەربتە شەرقىي روم، ئىران، ئەرەب ۋە ھىندىستانلارغىچە، شەرقتە لياۋ (قىتان)، شىمالىي سۇڭ ۋە تاڭغۇت (غەربىي شيا) لارغىچە كېڭەيدى. پۇل ـ ئاقچە تۈزۈمى مۇكەممەللەشىپ، تىللا، تەڭگە، مىس چاقا ـ ياماقلار، ھەتتا پۇل ئورنىدا رەختتىن قىلىنغان ۋاستىلەر قوللىنىلدى. بۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا سودا كاپىتالى ناھايىتى تەرەققىي قىلدى. بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ شىمالىي سۇڭ، لياۋ بىلەن بولغان ئىقتىسادىي ـ سودا ئالاقىسى قويۇق بولغان. تارىخىي ماتېرىياللاردا بايان قىلىنىشچە، ئۇيغۇر سودىگەر ـ لىرىنىڭ ئايىقى يەتمىگەن يەرلەر يوق دېيەرلىك دەرىجىدە بولغان.

ئىقتىسادىي تەرەققىيات نەتىجىسىدە، مەدەنىيەتمۇ يۇقىرى

دەربجدە گۈللەندى. ئىقتىسادىي بازىس ئاساسىدا، مەدەنىيەتنىڭ ھەممە ساھەلىرى كەڭ راۋاجلاندى. مەتبەئەچىلىك، رەسسامىلىق، ھەيكەلتاراشلىق، مۇزىكا سەنئىتى ۋە سېركچىلىك، كالىندارچىلىق جەھەتلىردە كۆزگە كۆرۈنەرلىك ئالاھىدە مۇۋەپپەقىيەتلەر يارالدى. بولۇپمۇ، ئىچكى ئۆلكىلەردە كەشپ قىلىنغان مەتبەئەچىلىك تېخنىكىسىنى ئۇيغۇرلار قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، تېخىمۇ راۋاجلاندۇرۇپ، ئېلىپبەلىك يېزىق بويىچە مىخ مەتبەئە تېخنىكىسىنى يارىتتى ۋە ئۇنى غەربكە، ياۋروپاغا تارقاتتى.

بۇ دەۋردىكى ئەدەبىيات ۋە ئۇنىڭ تېمىسى ھەققىدە سۆزلەشتىن ئاۋۋال، ئەدەبىياتنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسى ھەققىدە سۆز ئاچماي مۇمكىن ئەمەس. ئۇيغۇرلار، مەيلى مانى، نىستورىيان ياكى بۇددا ۋە ياكى ئىسلام دىنلىرىنى قوبۇل قىلسۇن، دەسلەپتە، ئۇ دىنلارنىڭ ئاساسىي يەنى چوڭ قائىدە-قانۇنلىرىنى قوبۇل قىلغان. لېكىن ئۇيغۇرلار دىنىي ئېتىقادلىرىنى ئالماشتۇرغاندىن كېيىنمۇ، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا بۇ دىنلارنىڭ بىرمۇنچە ئىپادىلىرى بىر-بىرىگە قوشۇلۇپ سىڭگەن ھالدا داۋام قىلىۋەرگەن، ھەتتا باشقا دىنىي قاراشلارنى قاتتىق چەتكە قاقىدىغان ئىسلام دىنىغا نىسبەتەنمۇ شۇنداق بولغان (ھازىرغىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىدا تەسىرى بولغان پېرخۇنلۇقنى ئالساق، دۇئا-تىلاۋەتتە ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىلىرىنى شەكىل قىلغان ھالدا، قەدىمكى شامان دىنىنىڭ ئادەتلىرىنى مەزمۇن قىلغان). بۇ ھال ئىدىئولوگىيە سىستېمىسىغىمۇ تەسىر كۆرسەتكەن. 10-ۋە 11-ئەسىرلەردە ئۆتكەن ئالىملارنىڭ ئىدىيىلىرىدە ۋە ھەتتا ئەسەرلىرىدە ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىلىرىنى تەشۋىق قىلىدىغان مەزمۇنلار يولۇقمىدى. قاراخانىلار ئىسلام

دىنىي رەسمىي دۆلەت دىنى قىلىپ قوبۇل قىلغان دەسلەپكى دەۋرلەردە بولسا، تېخىمۇ شۇنداق ئىدى. بۇنىڭغا قاراخانىلار تېررىتورىيىسىدىكى ئىسسىق كۆل بىلەن ئارال كۆلى ئارىلىقىدىكى رايوندا ياشىغان تۈركىي خەلقتىن چىققان ئەبۇ نەسىر مۇھەممەد (ئىبنى تارخان ئىبنى ئۇزلۇغ) فارابى (مىلادى 870 — 950-يىللار) نىڭ ئىدىيە سىستېمىسىنى مىسال قىلىشقا بولىدۇ.

فارابىنى بۇ چاققىچە ئىلىم ئەھلى «ئەرەب ئالىمى» دەپ تونۇپ كەلدى. چۈنكى ئۇ كۆپىنچە ئەسەرلىرىنى ئەرەب تىلىدا يازغانلىقى ئۈچۈن، تەتقىقاتچىلار ئىلگىرى ئۇنىڭ مىللەت كېلىپ چىقىشى ۋە يۇرتى بىلەن ھېسابلاشمايلا، «ئەرەب ئالىمى» دەپ قارىغان.

رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، فارابى «ۋاسىچ» ياكى «ۋاسىد» («چىڭ قوتان») دەيدىغان جايدا ئۇيغۇر-قارلۇق سەركەردىلىرىدىن ئۇزلۇغ ئوغلى تارخان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. بۇ جاي ئىسسىق كۆلنىڭ غەربىي جەنۇبىدا تالاس ۋىلايىتىدىكى فاراب رايونىنىڭ مۇستەھكەم قورغانلىق مەھەللىسى ئىكەن (فاراب — ئەسلىدە دەريانىڭ نامى). ئۇ ئۆز يۇرتىدا باشلانغۇچ ئىلىمنى ئۆگىنىپ بولغاندىن كېيىن، ئىران تەۋەسىگە كېتىپ، پارس تىلىنى ۋە باشقا تىلنى ئۆگەنگەن، ئاخىرىدا باغدادقا بېرىپ، ئەرەب تىلىنى، پەلسەپە ئىلمىنى ئۆگەنگەن، ئۇ ئىلىم تەھسىل قىلىش يولىغا پۈتۈنلەي بېرىلىپ، ھەتتا ھىراتقا كېلىپ خرىستىيان مۇئەللىم يۇھەننا ئىبنى ھەيلاندىن مەنتىق ئىلمىنى ئۆگەنگەن. قايتا باغدادقا بېرىپ، پەلسەپە، ماتېماتىكا، ئەدەبىيات، تىبابەت پەنلىرىنىمۇ ئۆگەنگەن؛ مۇزىكىنى ئوبدان تەتقىق قىلغان. (مىلادى 994 — 1065-يىللىرى ياشىغان مەشھۇر ئەرەب ئالىمى ئەبۇ بەكرى بەيھەقىنىڭ بايان قىلىشىچە:

فارابی 70 نەچچە خىل تىل بىلىدىكەن؛ مۇزىكىغا ئۇستا ئىكەن، ئۇ مۇزىكا چالغاندا، ئاڭلىغۇچىلارنى ئاۋۋال كۈلدۈرۈپ، كېيىن يىغلىتىدىكەن؛ ئاخىردا ئۇلارنى ئۇخلىتىپ قويۇپ، ئۆزى كېتىپ قالىدىكەن.) ئۇنىڭ ئۆگەنگەن ئىلىم ساھەلىرىنىڭ كەڭلىكىگە قارىغاندا، ئۇ قەدىمكى ئوتتۇرا ئەسىردىكى نىسارالارنىڭ Trivinium (گراماماتىكا، ئىستىلىستىكا، ئېتىكا) ۋە Quadrinium (ماتېماتىكا، فىزىكا، گېئومېتىرىيە، ئاستىرونومىيە) پەنلىرىنى ئوبدان تەتقىق قىلغان. ئۇ ئۆز ئۆمرىدە 126 پارچە چوڭ ئەسەر يازغان، ئەسەرلىرىگە قارىغاندا، ئۆز ئانا تىلى بولغان تۈركىي تىلىدىن باشقا، پارس تىلىنى سۈدەك بىلگەن؛ ئەرەب تىلىدا ناھايىتى پاساھەتلىك قىلىپ (ھەرقانداق ئەرەب ئالىمىدىن ئاشۇرۇپراق) ئەسەر يازغان. فارابىنىڭ نامى يېقىن شەرق پەلسەپىسىنىڭ چوڭ ئۇتۇقلىرى بىلەن باغلىنىشلىق بولغاچقا، ئۇ «ئەرەب ئالىمى» دەپ تونۇلۇپ قالغان. قەدىمكى دۇنيا پەلسەپىۋى مىراسىنى ئىلىم-پەن ساھەسىدە ساقلاپ قېلىشتا، ئۇنى جارى قىلدۇرۇش ھەم تەرەققىي قىلدۇرۇشتا بۇ ئالىمنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتى زور. غەربىي ياۋروپا تاكى ئويغىنىش دەۋرىگە كەلگىچە ئارستوتېلنى پەقەت ئەرەب تىلىدىكى ئەسەرلەر ئارقىلىقلا تونۇپ كەلگەن. فارابى باشقىلاردىن ئىلگىرى، يېڭى پلاتونچى ۋە پىفاگورچى مۇھىتنىڭ پەلسەپىۋى ئەسەرلىرىدىن ئارىستوتېل ئاسىللىرىنى ئاجرىتىۋېلىشقا ياردەم بەرگەن بىرىنچى ئالىم. (ئىبنى سىنانىڭ ئۆزىنىڭ بايان قىلىشچە، ئۆزى ئارىستوتېلنىڭ مېتافىزىكىسىنى چۈشىنەلمەي، چۆرۈۋەتكەن ئىكەن. ئىبنى سىنا بىر كۈنى باغداتتا كىتابپۇرۇشلۇق دۇكىنىغا كېلىپ، فارابىنىڭ ئارىستوتېل مېتافىزىكىسىنى شەرھلىگەن كىتابىنى كۆرۈپ قالىدۇ،

شۇ كتابنى سېتۇبلىپ ئۆگىنىدۇ. نەتىجىدە، ئۇنى سىنا: «ئارىستوتېلنىڭ مېتافىزىكىسىنى چۈشىنىشتە فارابى مېنىڭ كۆزۈمنى ئاچتى» دەيدۇ).

فارابى خۇدانى ئىنكار قىلمايدۇ، شۇنىڭدەك ماددىنىڭ مەڭگۈلۈكى، دۇنيانى يارىتىش مۇمكىن ئەمەسلىكى ئۇنىيسىنى ئالغا سۈردى. بۇ ئۇنىيە بىلەن ئورتودوكسال (جېڭتۇڭ) ئىسلام ئۇنىيسى ئوتتۇرىسىدا كەسكىن زىددىيەت بار ئىدى. (بەزى ئىسلام ئەقىدىچىلىرى ئۇنى «دەھرى» دەپ ئەيىبلەيتتى). فارابىنىڭ ئۇنىيە سىستېمىسى 11 ـ ۋە 12 ـ ئەسىرلەردە ئۆتكەن ئالىملار ۋە ئەدىبلەرنىڭ ئۇنىيىسىگە تەسىر قىلمايالمىغان.

بىز كلاسسىك ئەدەبىياتىمىز ھەققىدە سۆزلىگىنىمىزدە، ھەر بىر زاماننىڭ تەقەززاسى بىلەن (يەنى ھۆكۈمرانلىق ئورۇندىكى دىنىي ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ چەكلىشى بىلەن) «تەڭرى ۋە يالۋاچ» (كېيىنكى ۋاقىتلاردا بولسا «خۇدا ۋە رەسۇل») دېگەن تونۇنى كۆرۈپلا، كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنى «دىنىي ئەدەبىيات» دەپ قارىساق توغرا بولماس. دەرۋەقە، ئۇ زامانلاردا ئەدەبىياتنىڭ ئاساسىي ئۇنىيىسىدە چوڭ پرىنسىپ «خۇدا ۋە رەسۇل» ئىدى. بۇ پرىنسىپقا ئوچۇق قارشى چىقىش دەھرىيلىك سانىلاتتى. لېكىن ئۇ زامان ئەدەبىياتىدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن مەسىلىلەر بولسا، ئىجتىمائىي مەسىلىلەر ئىدى. ئىجتىمائىي مەسىلىنى دىنغا باغلاپ تەھلىل قىلىپ، ئاخىرىنى دىنىي يول بىلەن، ياكى «ئاخىرەتلىك راھەت»كە دەۋەت قىلىش ئۇسۇلى بىلەن ھەل قىلغان ئەسەرنى نوقۇل دىنىي ئەدەبىيات دېسە بولىدۇ. بۇنداق دىنىي ئەدەبىياتقا تاقابىل ھالدا دۇنياۋى ئەدەبىيات ئاساسىي ئورۇندا تۇردى. يازغۇچىنىڭ بىرەر دىنغا

ئېتىقاد قىلىشى بىلەن، ئۇنىڭ شۇ دىنىي چۈشەنچىسى ئۆز ئەسىرىدە ۋاستىلىك ياكى بىۋاسىتە ئىپادە تاپمايدۇ. لېكىن ئۇنىڭ تېمىسى ۋە ئەكس ئەتتۈرگەن ۋەقەلىكىگە قاراشقا توغرا كېلىدۇ. بىزنىڭ ئەدەبىيات تارىخىمىزدا، دىنىي ئەدەبىياتنىڭ ئەكسىچە، دۇنياۋى ئەدەبىيات بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ راۋاجلىنىشىدا تۈرتكىلىك رول ئوينىدى. چۈنكى دىنىي ئەدەبىيات كىشىلەرنى ئۇ دۇنيالىق راھەتكە چاقىرسا، دۇنياۋى ئەدەبىيات ھاياتنى ئېتىراپ قىلىشقا، سۆيۈشكە چاقىرىدۇ. دەرۋەقە، دۇنياۋى ئەدەبىياتمۇ كېيىنچە ئىككى تارماققا بۆلۈندى: بىرى، ئومۇمەن ھاياتقا بولغان مۇھەببەتنى ۋە ئەلنى كۈيلىسە، يەنە بىرى، ھۆكۈمران-فېئودال سىنىپنىڭ مەنپەئەتىنى ۋە كەيپ-ساپالىرىنى ئىپادىلىدى. ئالدىنقىسى شۇ زامانىدىكى ئەدەبىياتنىڭ ئىلغار تەرىپى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھاكىمىيەت، سىياسەت ۋە ئەخلاق مەسىلىلىرىنى تېما قىلغان ئەسەرنى پۈتۈنلەي پەندانەسىھەت بىلەنلا چەكلەنگەن ۋە كىشىلەرنى يامانلىقتىن قول ئۈزۈشكە دىنىي ئەمرىمەرۇپ ئارقىلىق دەۋەت قىلىدىغان ئەسەر بىلەن بىر قاتاردا قويۇپ، «دىنىي مىستېتىك» ئەسەر دېسە خاتا بولىدۇ. ھاكىمىيەت، سىياسەت ۋە سىياسىي ئەخلاق تېمىسىمۇ دىنىي تېما ئەمەس، دۇنياۋى تېمىدۇر. بۇنداق ئەسەرلەرمۇ دۇنياۋى ئەدەبىياتنىڭ نەمۇنىلىرى بولىدۇ. سىياسىي ئەخلاقنى، ھاكىمىيەت مەسىلىلىرىنى ئاساسىي تېما قىلغان ئەسەرلەرنى ياۋروپادا «دىداكتىك ئەدەبىيات» دەپ ئاتايدۇ. لېكىن بىزنىڭ كلاسسىك ئەدەبىي ئەسەرلىرىمىزنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيىتى بويىچە، ئاساسىي ئىدىيە، تېما ۋە شەكىل جەھەتلەردىن «تەپەككۇر ئەدەبىياتى»غا كىرىدىغان ئەسەرلەر ئاساسىي ئورۇن

تۇتۇپ كەلگەن. ئەدەبىيات ئۆزىنىڭ تەرەققىيات باسقۇچلىرىدا ئىلىم-پەن، پەلسەپىۋى ئىدىيىلەرنىڭ تەسىرلىرىنى قوبۇل قىلىپ باردۇ.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ مۇرەككەپ ھەم نىزا-تالاشلار كۆپ بولغان، شەكىل جەھەتتىن خىلمۇخىل بولغان دەۋرى — ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىدۇر. ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى دىنىي ئىدىئولوگىيە جەھەتتىن ئىككى بۆلەككە بۆلۈپ كۆرسىتىش مۇمكىن، چۈنكى، 10-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا (ئاساسەن قەشقەريە تەرەپلىرىدە) ئىسلام دىنى رەسمىي دىن سۈپىتىدە قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن، دىن مۇناسىۋىتى بىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىدىئولوگىيە سىستېمىسى ئىككىگە بۆلۈنگەن. كۇچانىڭ شەرقىدىكى ئۇيغۇرلار، بۇرۇنقى دىنىي ئېتىقادى چۈشەنچىسى بىلەن، قەدىمكى ئەنئەنە خىلى ئۇزاققىچە (تاكى 14-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىسلام دىنى تۇرپان ۋە قۇمۇل تەرەپلىرىدە كەڭ تارقالغانغا قەدەر) ساقلاندى. شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىياتى بۇددا ۋە مانى دىنلىرىنىڭ تەلىماتلىرى ئاساسىدا بالدۇرقىدىن تېخىمۇ راۋاجلاندى، شۇنىڭدەك ئىچكى ئۆلكىلەر مەربىەتچىلىكىنىڭ ئىلغار تەرەپلىرىنى، جۈملىدىن داۋچىلىق ئىدىيىسىنىڭمۇ تەسىرلىرىنى قوبۇل قىلدى.

شەرقىي ئۇيغۇرلار ئەدەبىياتىنىڭ مەزمۇنى تېخىمۇ بېيىدى. 10-ئەسىردىن كېيىنمۇ خەنزۇ تىلىدىن سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋە پەلسەپىۋى پەنلەرگە دائىر نۇرغۇن كىتابلار تەرجىمە قىلىندى. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدىن سىياسىي، ھەربىي ۋە ئىقتىساد-مەدەنىيەت جەھەتلىرىدە كەڭ مەزمۇنلۇق «سەلتەنەتكە ياردەم بېرىدىغان ئۆرنەك تەدبىرلەر» دېگەن 294 چىلدلىق چوڭ كىتاب، بۇددا دىنىي

چۈشەنچىسى بويىچە، ئامىتا بوددانىڭ سول قول ھمايىچىسى ئاۋا لوكىتېشۋارا ھەققىدە يېزىلغان «كۆەن شى ئىم-پۇسار» (ساددارما-پۇندارىكا») دېگەن رىۋايەت تەرجىمە قىلىنىدى. شەرقىي ئۇيغۇر-لاردىن بۇ زاماندا يېتىشكەن ئەدىب، تىلچىلاردىن بەش بالقلىق (ھازىرقى جىمسارىنىڭ يېنىدا) سىگقۇسەلىي تۇتۇق خەنزۇ تىلىدىن «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» ۋە «ئالتۇن يارۇق» («سۇۋارنا پرا-باسا») دېگەن دىنىي-ئىجتىمائىي مەزمۇندىكى كىتابلارنى تەرجىمە قىلدى. شەرقىي ئۇيغۇرلاردىن نۇرغۇنلىغان خەنزۇشۇناس ئالىملار، تىلچىلار مەيدانغا كەلدى، بۇلار خەنزۇ تىلىدا نۇرغۇن ئىلمىي-ئەدەبىي ئەسەرلەر يازدى. شەرقىي ئۇيغۇرلاردا، يەنە توخرى تىلىدىن (ئاگىنى ۋە كۇچا تىللىرىدىن) ھەم ئەنەتكەك (سانسكرىت تىلىدىن) «مايترى سىمىت» دېگەن دراماتىك ئەسەر، «ئىككى تېكىن (شاھزادە) توغرىسىدا قىسسە»، «چاشتانى ئىلىگ بەگ ھېكايىسى» تەرجىمە قىلىندى. «ئىرق پۇتۇك» (پال كىتابى)، «سەككىز يۇك-مەك»، «توشقان» دېگەنىدەك ھەر خىل ئىجتىمائىي مەزمۇنىدىكى ھېكايىلەر ۋۇجۇتقا كەلدى. بۇلاردىن باشقا، دۇنيا تۇركولوگلىرى «تۇرپان تېكىستلىرى» دەپ ئومۇمىي نام بەرگەن ھەر خىل مەزمۇنىدىكى ۋەسىقىلەر بار. بۇ قىممەتلىك يادىكارلىقلار قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان.

شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، سىياسىي جەھەتتىكى چېگرىلىنىش ۋە دىنىي-ئىدىئولوگىيە جەھەتتىكى ئايرىملىق ئۇيغۇرلارنىڭ تىل ۋە پىسخىكىلىق بىرلىكىگە چوڭ تەسىر يەتكۈزەلمىدى.

كۇچانىڭ غەربىدە يارىتىلغان ئەدەبىيات 10-ئەسىردىن كېيىن ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرىنى (دەرۋەقە، دۇنيا ئەدەبىياتىنىڭ

ئوبدان نەمۇنىلىرى بىلەن ئۆزىنى كۆپ بېيىتقان ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ ياخشى تەرەپلىرىنى) دىنىي يول بىلەن قوبۇل قىلىشقا باشلىدى. لېكىن ئۆزىنىڭ مىللىي ئۇسلۇبىنى ساقلاپ تېخىمۇ جارى قىلدۇردى ھەم راۋاجلاندۇردى. غەربىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىياتىدا ئىسلام ئىدىيىسى يېتەكچىلىك ئورۇنغا ئۆتكەنىدى؛ غەربىي ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى بۇ دەۋردە، يەنى تارىخىي شارائىت سەۋەبىي بىلەن، ئومۇمىلاشتۇرۇلۇپ «تۈركىي تىل» دەپىلا ئاتالدى، لېكىن بۇ «تۈركىي تىل»نىڭ ئەدەبىي تىلى «خاقانىيە تىلى» ئىدى. «خاقانىيە» قاراخانىلارنىڭ بىۋاستە ئۆلكىسى ئىدى. بۇ ئۆلكىنىڭ مەركىزى قەشقەر بولسا قەشقەر رايونى ئىدى. قاراخانىلارنىڭ سىياسىي ھۆكۈمرانلىقى ۋە مەدەنىيەت تەسىرى خارەزىمغىچە يېتىپ بارغاندىن كېيىن، مەۋارەئۇننەھر (ئامۇ ۋە سىر دەريا ئارىلىقى) ئاھالىسىنىڭ تىلىدا كۆپ ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى: «خاقانىيە تىلى»نى ئەدەبىي تىل قىلغان «تۈركىي تىل» بۇ رايونلاردىمۇ يېتەكچى تىل بولۇپ قالدى (ئەسلىدە، «تېلىلەر» ۋە «غەربىي تۈركىلەر» دەۋرىلىرىدىلا بۇ يەردىكى ئاھالىنىڭ ئاساسىي قىسمى «تۈركىي خەلق» ئىدى). ئۇنىڭدىن ئىلگىرى، خارەزىم، ھەتتا بۇخارا رايونلىرىدا، «دارى تىلى» يەنى پارس تىلى ئاساسىي تىل ئىدى، كېيىنچە ئەرەب تىلى ئىسلام-پەن تىلى بولۇپ قالغانىدى.

قاراخانىلار دەۋرىدە ئىلگىرىكى زامانىلاردا شەكىللەنگەن دېھقان-چىلىق رايونلىرى بىلەن چارۋىچىلىق رايونلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت تېخىمۇ قويۇقلاشتى. بۇ دەۋر ئۆزىنىڭ كەڭ كۆلەمدىكى قۇرۇلۇشلىرى، قول سانائەت تەرەققىياتى جەھەتتە ئىلگىرىكى دەۋرلەردىن ئۈستۈن ئىدى؛ نۇرغۇن كەنت-شەھەرلەر بىنا

قىلىنىدى، تەرەپ-تەرەپكە كارۋان يوللىرى راۋان بولىدى، بۇ هال، سودا-سېتىقىنىڭ كەڭ راۋاجلانغانلىقىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. مەدەنىيەت-سەنئەتنىمۇ بۇرۇنقى بازىسى ئاساسىدا تېخىمۇ گۈللەندى. بۇنداق گۈللىنىش ۋەزىيىتى ئىسلام-پەن، ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. بۇ دەۋردە، غەربتە باغدات مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان بولسا، شەرقتە قەشقەرمۇ مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى ئىدى. ئالىي ئوقۇش يۇرتلىرى (مەسلەن، «ساجىيە» مەدرەسىسى)، ئىسلام-مەرىپەت ئورۇنلىرى (مەسلەن، «سائادەت» كۈتۈپخانىسى) تەشكىل قىلىنغان، نۇرغۇن ئالىملار، ئەدىبلەر مەيدانغا كەلگەنىدى. ئەنە شۇنداق ئالىم ۋە ئەدىبلەرنىڭ ۋەكىللىرى — ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇت قەشقەرى بىلەن مۇتەپەككۇر شائىر يۈسۈپ خاس هاجىپ‌تۇر. بۇ ئىككى ئاپتوردىن بىزگە تارىختا نامى ئۆچمەيدىغان ئىككى ئەسەر يادىكار قالدى.

10-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، قەشقەرنىڭ ئوپال يېزىسى كەڭ بوستانلىق جاي ئىدى، ئۇ يەردە قاراخانىلارنىڭ خانزادىلەر ئائىلىسىدىن هۈسەيىن ئىبنى مۇهەممەتنىڭ ئائىلىسىدە مەھمۇت دۇنياغا كەلدى. ئۇ ئۆزىنىڭ تالىپلىق، ياشلىق دەۋرىنى ئوپالنىڭ "ئازىغ" يېزىسىدا ۋە ئوردا كەنتىدە ئۆتكۈزدى. ئۆزىنىڭ سۆزى بويىچە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ «ئەڭ ئاساسلىق قەبىلىسىگە مەنسۇپ ۋە جەڭ ئىشلىرىدا نەيزىۋازلىرىدىن... ئەڭ سۆزمەنلىرىدىن، پىكىرنى ئەڭ روشەن بايان قىلالايدىغانلىرىدىن» بولغان مەھمۇت قەشقەرى ئۆز هاياتىنى ئىلىم-بىلىم ئىشىغا بېغىشلىدى. بۇ زامانىدا، ئىلىم-پەن تىلى دەپ ئاتالغان ئەرەب تىلى بىلەن بىر قاتاردا «تۈركىي تىل» «بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتتەك» كېتىشىۋاتاتتى. سىياسىي مۇناسە-

ۋەت، ئىقتىسادىي ئالاقە ۋە مەدەنىي ئالماشتۇرۇش ئېھتىياجى بىلەن، ئەرەب ـ ئابباسىيلارنىڭ ھۆكۈمران دائىرىلىرى، سودا ـ سانائەت ساھەسىدىكىلىرى، ئىلىم ـ مەرىپەت ئەھلى «تۈركي تىل»نى ئۆگىنىش زۆرۈرىيىتىنى ھېس قىلدى. مەھمۇت قەشقەرى بۇ ھاجەتنىڭ بىر بۆلۈك ھۆددىسىدىن چىقىشقا بەل باغلاپ، ئەمەلي تەكشۈرۈش ـ تەتقىق قىلىشقا كىرىشتى. «خاقانىيە» ئۆلكىسىنى (جۇملىدىن قەشقەرىيە، ئىلى، يەتتەسۇ ۋە ئىسسىق كۆل بويـ لىرىنى)، قىرغىز ـ تاتار دالىلىرىنى، بۇلغار ـ قىپچاق سەھرالىرىنى، شەرقىي ئۇيغۇر شەھەرلىرىنى، ئارغۇ ـ ئوغۇز يېزىلىرىنى كېزىپ، تۈركي تىلدا سۆزلەشكۈچى ئاساسىي ئۇلۇس ـ ئايماقلارنىڭ تىلـ لىرى بىلەن ئىنچىكىلەپ تونۇشتى؛ تۈرلۈك تىل پاكىتلىرىنى، شېئىر ـ قوشاقلىرىنى، ماقال ـ تەمسىللىرىنى، چىرايلىق سۆز ـ ئىبارىـ لىرىنى توپلىدى. ئون نەچچە يىلىلىق ئەمەلىي تەكشۈرۈش نەتـ جىسىدە توپلىغان بارلىق تىل ماتېرىياللىرىنى ئىلمىي تەتقىقات ئاساسىدا رەتلەپ چىقتى. ئەرەب لۇغەتشۇناسلىقىنىڭ يېڭى ئۇسۇلـ لىرىدىنمۇ ئىلغاررىاق ئۇسۇل بىلەن، ئەرەب ئېلىپبەسىنىڭ تەرتىپى بويىچە، تۈركي تىل بىلەن ئەرەب تىلىنىڭ ئۇچ تومۇق ئىزاھلىق سېلىشتۇرما لۇغىتىنى ئىشلەپ چىقتى. بۇ لۇغەتكە «دىۋانۇ لۇغاتت تۈرك» يەنى «تۈركي تىلىلار دىۋانى» دەپ نام بەردى. لۇغەتنىڭ مەزمۇنى تۈركي تىلدا كۆپ ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەر، گرامماتىكـ لىق قائىدىلەر، ھەربىي ـ مەمۇرىي ئاتالغۇلار؛ يېزا ئىگىلىك، يېمەكـ ئىچمەك، سودا ـ مالىيە، قول ھۈنەرۋەنلىك، تىببىي ـ دوردىگەرلىك، ھايۋانات، ئۆسۈملۈك ۋە ئاسمان جىسىملىرىغا دائىر سۆزلەر؛ قەبـ لىلەر، مۇھىم جۇغراپىيە ناملار، قەدىمكى زامانىدىكى خەلق داستانـ

لىرىدىن پارچىلار، رىۋايەتلەردىن ئىبارەت. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنى «تۈركىي تىللار قامۇسى» دېسەمۇ بولىدۇ. «دىۋان»نى باغداتتا قايتا-قايتا تۈزەتكەندىن كېيىن، تەخمىنەن 1076-يىلى باغدات خەلىپىسى ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىئەمرۇللاغا ئارمىغان قىلغان. مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان»دا «تۈركىي تىلى»نىڭ ئومۇمىي تۈزۈلۈشىنى؛ فونېتىكا، لېكسىكا، گراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىنچىكە تەھلىل قىلغان، شۇ ئاساستا 11-ئەسىردىكى تۈركىي تىلنى ئىككى تۈركۈمگە يەنى «ئوغۇز تىلى» ۋە «تۈركىي تىل»گە بۆلگەن. تىللارنىڭ ئەڭ پاساھەتلىكى ۋە توغرىسى «خاقانىيە تىلى» دەپ كۆرسەتكەن. دېمەك، مەھمۇت قەشقەرى 11-ئەسىردە سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسىنى يارىتىپ بەرگەن. ھالبۇكى، ياۋروپا ئالىملىرى بولسا، سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنى 19-ئەسىردە باشلىغانىدى. «دىۋان» تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقى بىلەن ئەرەب خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىي ئالاقە ۋە تارىخىي دوستلۇقنىڭ سىمۋولىدۇر؛ شۇنداقلا 11-ئەسىردە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تىلى ۋە مەدەنىيىتى خېلى دەرىجىدە راۋاجلانغانلىقىنىڭ دەلىلىدۇر.

«دىۋان» بىلەن بىر ۋاقىتتا، قەشقەردە مەيدانغا كەلگەن يەنە بىر نادىر ئەسەر — «قۇتادغۇ بىلىك»دۇر. بۇ داستاننىڭ ئاپتورى «خاقانىيە» ئۆلكىسىدىن ھاجى يۈسۈپتۇر، بۇ داستاننى ھاجى يۈسۈپ تەخمىنەن 1069 — 1070-يىللىرى قاراخانىلارنىڭ پايتەختىدە يازغان. ئەرەب ئېلىپبەسى بىلەن كۆچۈرۈلگەن نەمۇنىگان نۇسخىسىنىڭ بېشىدا مۇنداق «كىرىش» قەيت قىلىنغان: «بۇ كىتابنى كاشغەر ئېلىدە تۇغەل قىلىپ، مەشرىق پادىشاھى تاۋغاچ خانىنىڭ

هوزۇرىغا سۇنغان، پادىشاھ بۇغراخانمۇ ئۇنى ئىززەتلەپ خاس ھاجىپلىقىنى ئاڭا ئىنئام قىلغان، شۇنىڭ ئۈچۈن، يۈسۈپ خاس ھاجىپ دەپ ئېتى دۇنياغا يېيىلغان». داستان «بەھرى مۇتەقارىپ» ۋەزنىدە (يەنى «فەئۇلۇن ـ فەئۇلۇن ـ فەئۇلۇن ـ فەئۇل» ۋەزنىدە) مەسنەۋى شەكلىدە (ئىككى مىسراسى بىر خىل قاپىيىدە كېلىش شەكلىدە) يېزىلغان. تەخمىنەن 72 باب ۋە 13500 مىسرادىن ئىبارەت، يۇقىرىدا ئېيتىلغان «كىرىش»تە قەيت قىلىنغىنىدەك، بۇ داستان «چىن پەيلاسوپلىرىنىڭ شېئىرلىرى بىلەن زىننەتلەنگەن ۋە ماچىن ئۇلىمالىرىنىڭ تەمسىللىرى بىلەن بېزەلگەن.» بۇ داستان ئاددىيلا ئېپىك ـ دىداكتىك داستان ئەمەس، بەلكى ئىجتىمائىي مەسىلىلەر كەڭ بايان قىلىنغانلىق سەۋەبى بىلەن ئۇ سىياسىي ـ ئېقتىساد دەرسلىكى دەپمۇ باھالانغان. تۈركۈلوگلارنىڭ تەتقىقاتلىرىغا قارىغاندا، ئەگەر ساۋاتلارنىڭ قانۇن ـ تۈزۈملىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئىلمىي ئەدەبىياتتا، بۇ استە ئىشلەپچىقىرىش كۈچى دەپ ئاساسەن قۇللار (باراكلار، ئانشافرىكلار)نى كۆرسەتكەن بولسا، شۇنىڭدەك توبا (توقبات)لارنىڭ قانۇن ـ پەرمانلىرى بايان قىلىنغان ئەدەبىياتتىمۇ نۇببىلار (يەنى قوللار) جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچى قاتارىدا تىلغا ئېلىنغان بولسا، «قۇتادغۇ بىلىك» تە پۇتۇنلەي فېئودالىلىق مۇناسىۋەتلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇ مۇناسىۋەتلەردە، دېھقانلار، چارۋىچىلار ۋە قول ھۈنەرۋەنلەر ئاساسىي رول ئويناپدۇ. دېمەك بۇنىڭدىن مەلۇمكى، قاراخانىلار تەۋەسىدىكى تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي فورماتسىيىسى ساسانىلار ۋە توبالارنىڭكىدىن يۇقىرى ئىدى. بۇ داستاندا، رېئال تۇرمۇش مەسىللىرى، كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا مۇنا-

سۆەتلىرى ۋە مەشھۇر شەخسلەرنىڭ جەمئىيەتتە ئويناپدىغان رولى، كىشىلەرنىڭ تەبىئەتكە تۇتىدىغان مۇناسىۋەتلىرى ئەخلاق-پەزىلەت ئۆلچەملىرى تۆت شەخسنىڭ (ئادالەت ۋە قانۇن سىمۋولى بولغان پادىشاھ كۇن تۇغدى، بەخت-سائادەت سىمۋولى بولغان ۋەزىر ئايتولدى، ئەقىل-ئىدراك سىمۋولى بولغان ۋەزىر ئوغلى ئۆگدۇل-مش، قانائەت سىمۋولى بولغان ۋەزىر قېرىندىشى ئوزغۇرمش) سۆھبەت مۇنازىرىسى يولى بىلەن بايان قىلىندۇ. ۋەزىن جەھەتتىن پىردەۋىسنىڭ «شاھنامە» داستانىغا ئوخشايدۇ. لېكىن ئوبۇلقاسىم پىردەۋىسى پەقەت جەڭ تەسۋىرى ۋە قەھرىمانلىق داستانى ياراتقان بولسا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەقىل-ھېكمەت، پەلسەپە-ئىجتىمائىيەت دەرسلىكى تۇزگەن. شۇ چاغدىكى ئىجتىمائىي تۇزۇم-جەمئىيەت قۇرۇلمىسىنى تەتقىق قىلىشتا بۇ داستان قىممەتلىك ماتېرىيال-دۇر. ئاپتورنىڭ مەقسىدى ۋە ئىدىيىسى ئېتىۋارى بىلەن «ئەخلاقي-پەلسەپىۋى» دىداكتىك داستان بولسىمۇ، لېكىن ئىجتىمائىي ھادىسە-لەر، تەبىئىي مەنزىرىلەرنى تەسۋىرلەشتە، خەلق ئەدەبىياتىدىكى ھېسسىياتچانلىق خۇسۇسىيەتلىرى ئېتىبارى بىلەن ئىنىدۇنېزىيا ۋە رېئالىستىك تەسۋىرلىرىگە مۇۋاپىق لىرىكىلىق داستاندۇر. مەھمۇت قەشقەرى خەلق تىلىدىكى ھېكمەتلەرنى ئۆز ئەسىرىگە توپلاپ يېزىپ قويغان بولسا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ خەلق تىلى ھېكمەتلىرىنى ئۆزىنىڭ داستانىغا سىڭدۈرگەن. بۇ داستاندا 11-ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ گۈزەللىكى ۋە ئەدەبىي ماھارىتىنىڭ يۇقىرى پەللىسى گەۋدىلەنگەن. بۇ داستان ئۆز ئالدىغا شەرقچە داستانچىلىقنىڭ يېڭى تىپىنى يارىتىپ بەرگەن. ئۇنىڭ نامى كەڭ تارقالغان، تەسىرىنى يوقاتمىغان. 14-ئەسىردىكى ئاپتورلاردىن

مۇھەممەت ھىندۇ شاھ شەمسىدىن ئەل ـ مۇنشى ئۆز كىتابىدا: پۈتۈن دۆلەت قانۇنلىرىنى ۋە مەدەنىيەت ۋاستىلىرىنى ئۇيغۇرلاردىن ئالغان چىڭگىز ئىمپېراتورلۇقىدا «قۇتادغۇ بىلىگىن چىڭگىزخان» دېگەن دەستۇر بارلىقىنى ئەسلەتكەن: 1909 ـ يىلى ئالتۇن ئوردىنىڭ مەركەزلىرىدىن بولغان سارايچىق خارابىسىدىن تېپىلغان بىر تەشتەكتە، ئەرەب ھەرپىلىرى بىلەن «قۇتادغۇ بىلىگ»نىڭ مىسرالىرىغا ئوخشايدىغان مۇنۇ ئىككى مىسرا چېكىلگەن:

«كىشى كۆركى يۈز ئول، بۇ يۈز كۆركى كۆز،
ئاغىز كۆركى تىل ئول، بۇ تىل كۆركى سۆز.»

ھازىر دۇنيادا مەلۇم بولغان ئۇچ نۇسخىسىدىن «ۋېنا نۇسخىسى» ھىراتتا ھىجرى 843 ـ (مىلادى 1439 ـ) يىلى كۆچۈرۈلگەن. دېمەك، 15 ـ ئەسىرلەردىمۇ بۇ داستان قىممەتلىك دەستۇر سۈپىتىدە دۇنيانىڭ كۆپ جايلىرىغا تارقالغان.

«دىۋان» بىلەن «قۇتادغۇ بىلىگ» ھازىر دۇنيا تۈركۈلوگلىرىنىڭ تەتقىقاتىتا مۇھىم تېمىسى بولۇپ قالدى. بەزى ئالىملار ئۆمرىنى بۇ ئەسەرلەرنى تەتقىق قىلىشقا سەرپ قىلدى.

قاراخانىلارنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە، ئىلىكخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى نىزا ـ جېدەللەر تۈپەيلىدىن خانلىق پارچىلىنىپ كەتتى. لېكىن قاراخانىلار يارىتقان تىل ۋە مەدەنىيەت ئۆز تەسىرىنى يوقاتمىدى. ئوتتۇرا ئاسىيادا سوپىلىق كېڭىيىشكە باشلىدى. سوپىلىق دىنىي خۇراپاتنى، تەركىدۇنيالىقنى تارقىتىشتا ئەدەبىياتنىڭ بېيىتچىلىق ژانىرىدىن پايدىلاندى. ئىشانلار سوپىلىق كۆز قاراشلىرىنى ئاددىي خەلقنىڭ تىلى بىلەن ھاپىزلىق قىلىپ، كىشىلەرنىڭ قەلبىنى ئۆزلىرىگە جەلپ قىلىشقا ئۇرۇندى.

12ـ ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى «تۈركىي» ئاھالىسىنىڭ جانلىق تىلىدا يارالغان بەدىئىي ئەدەبىياتقا خوجا ئەھمەت يەسەۋىنىڭ «دىۋان ھېكمەت» ئەسىرىنى تىل جەھەتتىن مىسال قىلىشقا بولىدۇ.

خوجا ئەھمەت ـ يەسەۋى ئىبراھىم شەيخنىڭ ئوغلى. ئۇ بۇخارا ـ راغا بېرىپ، مەشھۇر مۇتەسەۋۋۇپ (سوپىلىق ئېقىمىدىكى زات) يۈسۈپ ھەمەدانىدىن سوپىلىق تەلىماتىنى ئۆگەنگەن. ھەمەدانى ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىدا بىرنەچچە يىل خەلىپەتلىك قىلىپ، كېيىنچە ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەتكەن. بۇ ئەدەب تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتىدا ئۆز ئالدىغا ئالاھىدە مەكتەپ (ئەدەبىي ئېقىم) يارات ـ قان؛ شېئىرىيەتكە سوپىلىقنى ئېلىپ كىرگەن. شېئىرىيەتكە سوپىلىق كىرگەندىن كېيىن، رېئال تەبىئي گۈزەللىك شېئىرىيەتتىكى ئورنى ـ دىن ئاساسەن مەھرۇم بولغانىدى. ئەھمەت يەسەۋى ئۆز ئەسەر ـ لىرىنى ناھايىتى يېنىك، خەلقچە چۈشىنىشلىك ساددا تىل بىلەن يازغان. بۇ كىشىنىڭ شېئىرلىرى بۇ چاغقا قەدەر تەركىدۇنيالىقنى تەشەببۇس قىلىدىغان ئەكسىيەتچىل ئىدىيىنىڭ تەشۋىق ۋەزىپىلىرى دەپ قارىلىپ كەلدى. دەرۋەقە، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە تەسەۋۋۇپلۇق پىكرى، يەنى دۇنيادىن كېچىش غايىسى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. شۇنىمۇ ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، دىنىي، دىنىي تەلىماتنى مال ـ دۇنيا تېپىپ ياخشى مەئىشەت كەچۈرۈشنىڭ قورالى قىلغان ھەم خەلقنى ئالداش يولى بىلەن تېپىنىدىغان كەسپىي روھانىلارغا، مال ـ دۇنياغا ھېرىس (باشقىلارغا زىيان سېلىش ھېسابىغا مال توپ ـ لايدىغان) كىشىلەرگە ئۇ ناھايىتى قارشى تۇرىدۇ. شۇڭا، بۇنىڭ ئىدىيىسىنى ئوبېيېكتىپ ئىدىئالىزم دېسە توغرا كېلەرمىكىن.

ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ غەرب قىسمىدا ئىسلام

دىنى كەڭ تارقالغاندىن كېيىن، شېئىرىيەت بىلەن تارىخ بىرلىشىپ، قىسسە ـ داستان شەكلىنى ئالدى. ئىسلام دىنى شېئىرىيەتنىڭ ئېغىز ـ دىن ـ ئېغىزغا كۆچۈشىنى چەكلىيەلمىدى (خىرىستىيان دىنى بولسا، تېۋتۇنلارنىڭ شېئىر ـ قوشاق ئېيتىشىنى چەكلىگەنىدى). شۇڭلا، بىزدە ئەدەبىياتنىڭ، بولۇپمۇ شېئىرىيەتنىڭ ھەر خىل ژانىرلىرى ئۇزۇلۇپ قالمىدى.

«خاقانىيە تىلى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا يېزىلغان ئەسەرلەردىن ئەدەب ئەھمىيەت يۇكنەكسىنىڭ «ئەتىبەتۇل ھەقايىق» («ھەقىقەتلەر بوسۇغىسى») دېگەن داستانى «قۇتادغۇ بىلىك» تىن كېيىن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى ۋە ئەدەبىي ئۇسلۇبىنىڭ نەمۇنىسى ھېسابلىنىدۇ. مەھمۇت ئوغلى ئەدەب ئەھمەت يۇكنەكى 12 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 13 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا ياشىغان شائىر. ئەھمەت يۇكنەكى ئەھمەت يەسەۋىنىڭ شاگىرتى ئىدى①. يۇكنەكنىڭ داستانى ئەسلىدە 14 بابلىق بولۇپ، ھازىر كەڭ تارقالغان كۆچۈرمىسى 11 بابتىن ئىبارەت. چۈنكى ئاپتور ئۆز ئەسىرىنىڭ بېشىدا مۇنداق دەپ يازغان:

«تۇغا كۆرمەس ئەردى ئەدىبنىڭ كۆزى،
تۇزەتتى بۇ ئون تۆرت باب ئىچرە سۆزى.»

شائىر داستانىنىڭ 1444 ـ ۋە 1480 ـ يىللىرى كۆچۈرۈلگەن نۇسخىلىرى ھازىر ئىستانبۇل كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا. بۇ داستان «تەپەككۇر ئەدەبىياتى»غا نەمۇنە بولىدۇ. داستاننىڭ ئىلىم ـ مەرىپەت

① نەجىپ ئاسىم: «يۇكنەكى ئەھمەت. ئەتىبەتۇل ھەقايىق»، ئىستانبۇل، 1334 ـ 1915؛ رەشىت رەخمەتى ئارات: «ئەدىب ئەھمەت يۇكنەكى. ئەتىبەتۇل ھەقايىق»، ئىستانبول، 1951.

تەسۋىرلەنگەن مىسرالىرىدىن مىسال:

«بىلىك بىلىتى بولدى ئەردەن بەلگۈلۈك،
بىلىكسىز تىرىكلە يىتۈك كۆرگۈلۈك.

بىلىكلىك ئەر ئۆلتى، ئاتى ئۆلمەتتى،
بىلىكسىز ئېسەن ئەركەن ئاتى ئۆلۈك.

تىلى يالغان ئەردىن يىراق تۇر تازا،
كەچۈرسەنما ئۆمرۈڭ كۆنىلىك ئوزا.

كۆنى سۆز ئەسەلتەك، بۇ يالغان بەسەل،
بەسەل دەپ ئاچتىما ئاغىزنى ئەسەل.

كۆنى بول، كۆنى قىل، چىقار ئات قونى،
كۆنىدە يۈبىلسۇن خالايىق سەنى.»

ئۇلۇغ شائىر ناۋايى ئەدىب ئەھمەت يۈكنەكنى ناھايىتى ھۆرمەت بىلەن ئەسلىگەن ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى قەدىرلەپ ئوقۇغان. ناۋايى «نەسايىمۇل مۇھەببەت من شەمايىمۇل فۇتۇۋەت» دېگەن ئەسىردە، ئەدىب ئەھمەت يۈكنەكنى تۈركىي خەلقىنىڭ چىقىقان ئۇلۇغ ئەدىب، «ئۇ ھەر كۈنى ئىمام ئەزەمدىن دەرس ئالاتتى» دەيدۇ①. ناۋايى ھەتتا بەدىئۇز

① پروفېسسور كۆپرۈلۈزادە: "يۈكنەكى ئىمام ئەزەم بىلەن زامانداش ئەمەس، بۇنى ئىلاھىيلاشتۇرغان" دەيدۇ.

زامانـغا يازغان خېـتىدىـمۇ، ئۇنى يۇكنەكـىدىن ئۆگىنىشـكە دەۋەت قىلغان.

ئەدىب ئەھـمەت يۇكنەكـىنى بەزى رىۋايەتـتە "ئەئما" (قارغۇ) ئىدى دېيىلىدۇ. ئەدىب ئۆزىنىڭ داستانـىدا ئادالەتـىنى، خەلقپەر-ۋەرلىكنى، ئەقىل-ئىدراكـىنى، كەمتەرلىكـىنى، ساخاۋەتـىنى، كۆيۈم-چانلىقنى كۆيلەيدۇ، كىشىلەرنى بىلىملىـك بولۇشـقا دەۋەت قىلىدۇ، بولۇپمۇ تىل ئەردەمىنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ؛ زالىملىقنى، ۋاپاسىز-لىقـىنى، نادانـلىقـىنى، كۆرەڭلىكـىنى، ئاچكۆزلۈكـىنى، يالغانچىلىقنى ئەيىبلەيدۇ. يۇكنەكى بۇ دۇنـيانىڭ ئۆزگىرىـپ تۇرىدىغانلىقىنى، بۇ دۇنـيادا ھېچنـەرسە مۇتـلەق ئەمەسـلىكـىنى بايان قىلـدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ دىداكتىك داستانى ئىلغار ئەسەر ھېسابـلىنىدۇ. ئەدىب ئەھمەتنىڭ داستانىدا «قۇتادغۇ بىلىك»كە نەزىـرە قىلىـنغان بابـلارمۇ بار. مەسـىلەن، «ئەتـىبەتۇل ھەقايـىق»نىڭ بىرىنچـى ۋە ئىككىنچـى بـۆلەكـلىرىـدە «قۇتادغۇ بىلـىك»نىڭ IV ۋە VII بابلىرىدىن ئىلھام ئالغان، ھەتتا بەزى بېيىتلىرى ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

ئەدەبـىي تىل جەھەتـتىن، «ئەتـبـەتۇل ھەقايـىق»نىڭ تـىلى «قۇتادغۇ بىلىك» تىلىنىڭ داۋامى ۋە تەرەققىياتىدۇر.

«خاقانـىيە تىلى» دەپ ئاتالـغان باسقۇچـتىن «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالـغان باسقۇچقىچـە بولغان ئارىلىقـتا، ئۇيغۇر ئەدەبـىياتى ئەنئەنىلىرىـنىڭ چوڭقۇر تەسـىرى يەنىلا ئۆز كۈچـىنى يوقاتمىدى. بۇنىڭغا رابغۇزى ئەسىرى نەمۇنە بولىدۇ.

نەسـىرىددىن رابغۇزى (قەشقـەر تەۋەسـىدىكى ئۇلۇغ يوللۇغ راباتلىق يەنە بىر مەنبـەدە ئۇلۇغ ئۆزلۈغ رابات غوزى بۇرھانىدىن

ئوغلى) مىلادى 1309 ــ 1310 ـ يىللىرىدا «قىسسەئى رابغۇزى» دېگەن ئەدەبىي ئەسەرنى يازغان. بۇ ئەسەر خەلق ئىچىدە «قىسسەسەسۇل ئەنبىيا» («پەيغەمبەرلەر قىسسەلىرى») دېگەن نام بىلەن مەشھۇر. ئەسىرىددىن رابغۇزى بۇ بەدىئىي ئەسەرنى پەيغەمبەرلەر توغرىسىدىكى دىنىي ـ ئەپسانىۋى قىسسىلەردىن پايدىلىنىپ، ئەسىرىي ئۇسلۇبتا يازغان. بۇ ئەسەردە، ئاپتورنىڭ ئۆزىگە خاس كۆز قاراشلىرى بار، بۇ ئەسەر 13 ـ ، 14 ـ ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى، جۈملىدىن، شۇ زامانداكى ئەسىر ۋە شېئىرىيەتنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن قىممەتلىك مەنبەلەردىن بىرى. بۇ ئەسەردە، تۈرلۈك شېئىرلار (مەدھىيىلەر، بەزى قىسسەلەرنىڭ خۇلاسىلىرى، لىرىك كەچۈرمىلەر، باھارىيەت، سەييارىلەر توغرىسىدا ۋە كىتابنىڭ شېئىرىي خاتىمىسى) بار. «قۇتادغۇ بىلىك» تىن 250 يىل كېيىن يېزىلغان بۇ قىسسەدىكى «باھارىيەت» شېئىرى بىلەن «قۇتادغۇ بىلىك»تىكى شۇ مەزمۇنلۇق شېئىر ئوتتۇرىسىدا يېقىنلىق ھەتتا ئوخشاشلىق بارلىقى دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. دېمەك رابغۇزى ياشىغان زامانىمۇ «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ تىلى يەنىلا ئەدەبىي تىل بولۇپ كەلگەن ۋە شېئىرىيەتتىكى ئەنئەنىلەرمۇ داۋام قىلغان.

زامان جەھەتتىن رابغۇزى بىلەن زامانداش بولغان خارەزىمنىڭ ئۆز ئىسمى نامەلۇم. خارەزىمى 14 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، خارەزمدە، مەسچىت ھوجرىسىدا مۇساپىر بولۇپ ياشىغان ۋە شۇ يەردە ئىجاد قىلغان ھەمدە مۇساپىر بولۇپ تۇرغان جاينىڭ نامىنى ئۆزىگە ئەدەبىي تەخەللۇس قىلغان. ئۇ «مۇھەببەتنامە» دېگەن ئەسەرنى ھىجرى 754 ـ (مىلادى 1353 ـ) يىلى يازغان. بۇ ئەسەر

ئاشقلىق شېئىرىي مەكتۇپ (خەت) ئۇسۇلىدا يېزىلغان. ئەسەر 11 مەكتۇپتىن ئىبارەت. شائىرنىڭ ئەسىرىنى 14 ـ ئەسىردىكى ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىياتىغا مىسال قىلىپ كۆرسەتكەنلىكى ئۇچۇن ئاساس بار: بىرىنچى، «مۇھەببەتنامە» قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن؛ ئىككىنچى، بۇ ئەسەرنىڭ تىلى 14 ـ ئەسىردىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بىلەن يېزىلغان؛ ئۇچىنچىدىن، موڭغۇللار دەۋرىدە خارەزىم ئىككى قىسمغا بۆلۈنگەن: مەركىزىي ئۆرگەنىچ شەھىرى بولغان شىمالىي خارەزىم ئالتۇن ئوردا تەركىبىگە كىرگەن؛ مەركىزىي قىيات قورغىنى بولغان جەنۇبىي خارەزىم چاغاتاي ئۇلۇسىغا قارايتتى. چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ ئەدەبىي تىلى ئۇيغۇر تىلى ئىدى.

3

چىڭگىزخان يۇرۇشلىرى ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرىغا سۈيۈرغال قىلىنغان ئۇلۇسلاردىكى خانلىق تالاشلىرى بىرمۇنچە ۋەيرانچىلىقنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولسىمۇ، لېكىن چاغاتاي ئۇلۇسى تەۋەسىدىكى جايلاردا، ئۇيغۇر تىلى ئۆزىنىڭ ئەدەبىي تىل بولۇش رولىنى يەنىلا ئادا قىلىپ كەلدى. 15 ـ ، 16 ـ ئەسىرلەردە «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى پەقەت دۆلەت ئىدارە ئىشلىرىدىلا ئەمەس، بەلكى مەدەنىي ھاياتتىمۇ مۇھىم ئورۇن تۇتتى.

چاغاتاي ئۇلۇسى (چىڭگىزخانىنىڭ ئىككىنچى ئوغلىغا تەقسىم قىلىنغان تەۋەلىك) زېمىنى شەرقتە قۇمۇلدىن غەربتە ئاموۇ دەريا-سىغىچە ھەم غەزنىگىچە، شىمالدا قورغاستىن جەنۇبتا دەھلىنىڭ شىمالىغىچە (مولتان، لاھۇرلار ــ «ئۇلۇس»نىڭ جەنۇبىي چېگرا-

سىدىگى ھىندىستان شەھەرلىرىگىچە) بولۇپ، مەركىزى ئالمالىق ئىدى. چاغاتاي ئۆزى ھۆكۈمرانلىق قىلغان زامانىدا ئۆزىگە تەۋە «ئۇلۇس»نى خانلىق ئاتمايتتى. «چاغاتاي خانلىقى» پەقەت كېيىن چىققان ياكى تارىخچىلار تەرىپىدىن قويۇلغان نام. 1260 ـ يىلدىن 1360 ـ يىلغىچە بولغان 100 يىل ئىچىدە، ئوتتۇرا تۈركىستان (ئوتتۇرا ئاسىيا) ۋە موڭغۇلستان (شىنجاڭ) دىن تەركىب تاپقان «چاغاتاي خانلىقى»دا 25 ھۆكۈمدار ئۆتتى. چاغاتايدىن كېيىن بۇلارنىڭ ئىچىدە چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان بىرەر سىما (سىمۋول) مەيدانغا كەلمىگەن. مۇڭغۇللاردىن بىرقانچە ئۇرۇق (بارلاس، جاراس، دوغلات ۋە باشقىلار) ئىلى ۋە يەتتەسۇ ۋادىسىدا «تۈركمې تىل»نى ئوبدان ئۆزلەشتۈرۈپ، 100 يىلغا قالمايلا تۈركىلەشتى. بارا ـ بارا چاغاتاي ئۇلۇسى ئىككى قىسىمغا: مەۋارائۇننەھرىگە ۋە موڭغۇلستانغا ئايرىلدى. لېكىن چاغاتاي ئۇلۇسىغا تەۋە ئاساسىي ئاھالىنى (بولۇپمۇ تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقىلەرنى) بىر تېپتىكى مەدەنىيەت بىرلىكىنىڭ مۇھىم ئىپادىسى بولغان ئەدەبىي تىل بىرلەشتۈرۈپ تۇراتتى. بۇ تىل «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئىدى. بۇ زاماندا، جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە غەربىي شىنجاڭدا ھۆكۈمرانلار ئوتتۇرىسىدىكى تالاش ـ تارتىشلار، ئىسلام دىنىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭ بىلەن ئاساسەن بۇددا دىنىدىكى شەرقىي شىنجاڭ ئاھالىلىرى ئوتتۇرىسىدا دىنىي سۇركىلىشلەر دائىم بولۇپ تۇراتتى. شۇڭا، ئىلىم ـ پەن، ئەدەبىيات بىلەن شۇغۇللانغۇچى ۋە ئېتىدال زىيالىيلىرى «موڭغۇلستان»دىن «تۈركىستان»غا ھىجرەت قىلىپ، سەمەرقەنت، خارەزىم، ھىراتلاردا ماكانلىشىپ، پائالىيەت ئېلىپ باردى. دەرۋەقە بۇنداق كۆچۈش ئۇنىڭدىن

بۇرۇنـمۇ بولغانـدى. 11ـ ئەسـرده باغـداتتـكى تۇركان خاتۇن (قاراخانىلاردىن) مۇناسۋەتـتى بىلەن، نۇرغۇن ئالىم، ئەدىبلەر باغـداتقا كۆچـۈپ بېرىـپ، ئەرەب تىلىـدا ئەسەر يازغان بولسا، 12ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، كۈچلۈك (نايـمان) زامانىسـدا «قەشقەرىـيە» دىكى زىيالىيلار زۇلۇمدىن قېچىپ، مەۋارائۇنـنەھرگە ۋە خۇراسانغا (ئىنىقراق ئېيتقاندا خارەزىـم ۋە سەمەرقەنـت، ھىراتلارغا) كۆچـكەن. چىڭـگىزخان ئوتـتۇرا ئاسـيانى بويسۇنـدۇرغاندىن كېيىن، ھەربىـي مۇتەخەسسىـسلەر، سـىياسىئونـلار، مائارىـپ ـ مەدەنـىيەت ئەربابلىرىنى ـ ھازىرقى زامان ئاتالـغۇسى بىلەن ئېيتقاندا «كادىر ـ لار»نى كۆپـرەك شىنجاڭدىن ئېلىـپ بارغان. چۈنكى، بىرىنچىدىن، ئۇيـغۇرلار موڭـغۇل قەبىلىلـىرى بىلەن ئەزەلـدىن ئىناق ئۆتكەن، چىڭگىزخان غەربـكە يۈرۈشـتە تۇرپان ئىدىقۇتـى بارچۇق تېكىننى ئۆزىگە كـۈيوغۇل قىلـغان؛ ئىككىنچـىدىن، ئۇيغـۇرلار موڭغۇللارغا مەدەنىيەت يەنى يېزىق ئۆگەتكەن؛ ئۈچىنچىدىن، ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خەلقـلەر بىلەن تـىل ۋە ئېتنىك جەھەتلەردىن قېرىنـداش ئىدى.

قوچـۇ ئىدىـقۇتلۇقـى ۋە قاراخانىلار دەۋرىدە ۋۇجۇتقا كەلگەن ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي تەرەققىيات چىڭگىـز ـ موڭغۇل دەۋرىگە ئوبـدان بازىس يارىـتـىـپ بەرگەنـدى. چىڭـگىز ـ موڭغۇل يۇرۇشلىرى دۇچ كەلگەن يۇكسەك ئىقتىسادىـي تەرەققـىيات يۇكسەك مەدەنىيەت قوچۇ ئىدىقۇتلۇقى بىلەن قاراخانـىلار دەۋرىـنىڭ مەھسۇلى ئىدى.

موڭغۇللارنىڭ ئوتتۇرا ئاسـىياغا يـۈرۈش قىلىشى ۋە ئۇ جايلاردا ماكانـلىشـشى بىلەن، ئۇيغۇر مەدەنىيـىتى ۋە ئۇيغۇر تىلى ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىككىنچى قېتىم كەڭ تارقالدى.

16 ـ ئەسىرگىچە بولغان ئەدەبىي تىلىنىڭ ئۆزىدىن ئىلگىرىكى ئەدەبىي تىل ئەنئەنىلىرى بىلەن بولغان ئالاقىسى ئۈزۈلمىدى، بەلكى راۋاجلاندى. 13 ـ ئەسىردىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر تىلىغا خاس بولغان فونېتىكىلىق، مورفولوگىيىلىك ۋە لېكسىكىلىق خۇسۇسىيەتلەر 14 ـ 16 ـ ئەسىرلەردىكى ھەممە ئەدەبىياتتا ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى.

تارىخچى تۆمۈر ئىبنى ئەرەپشاھ (1450 ـ يىلى ۋاپات قىلغان): «چاغاتاي يېزىقى دېمەك ئۇيغۇر يېزىقى دېمەكتۇر، ئول موڭغۇللار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان» دەيدۇ. يېزىقتىكى ئۇيغۇر ئەنئەنىلىرىنىڭ قانچىلىك كۈچلۈك بولغانلىقىنى 18 ـ ئەسىردە ياشىغان خۇۋە خانى ئەبۇلغازىنىڭ مۇنۇ سۆزلىرىدىنمۇ كۆرىمىز: "ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئارىسىدا تۈركچە (ئوغۇزچە) بىلىدىغان كىشىلەر ناھايىتى كۆپ، ئۇلار دەپتەردارلىقنى (مەھكىمە ئىشلىرىنى) ياخشى ئېلىپ باراتتى ۋە دىۋان ھېسابلىرىنى ياخشى بىلەتتى." چىڭگىزخانىنىڭ مەۋارائۇننەھىر، خۇراسان ۋە ئىراقلاردا ھۆكۈمرانلىق قىلغان نەۋرىلىرى زامانلىرىدا، ئۇلارنىڭ ھەممە مۇشاۋۇرلىرى ۋە پۈتۈكچىلىرى ئۇيغۇرلاردىن بولغان ۋەھاكازالار. تارىخچى جۇۋەينى «جاھانگۇشا» دېگەن تارىخ كىتابىنىڭ مۇقەددىمىسىدە: "ئۇلار ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقىنى بىلىم ۋە ئىلىمنىڭ چوققىسى دەپ قارىدى" دەپ يازغان. مەلۇمكى، ئاقساق تۆمۈر مەھكىمىلىرىدە ئىش ـ ئالاقە قەغەزلىرى تامامەن ۋە باشتىن ـ ئاخىر ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلاتتى. ئۆمەر شەيخنىڭ مەرغىلانلىق مىرسەئىدكە ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىپ چۈشۈرگەن يارلىقى 1469 ـ يىلى تۈزۈلگەن①.

---

① «توختامىش ۋە تۆمۈر قۇتلۇغ يارلىقلىرى» نەزەردە تۇتۇلدۇ.

ئەدەبىياتتا تېخىمۇ شۇنداق بولغان. 1432-يىلدا تۇزۇلگەن «بەختىيارنامە»، 1436-يىلى يېزىلغان «تەزكىرى ئەۋلىيا»، 1437-يىلدىكى «مىراجنامە»، شۇنىڭدەك 1432-يىلى ھىراتتا تەسىس قىلىنغان ھەر خىل ئەسەرلەر توپلاملىرى ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان.

قەدىمكى زامانىدىن تارتىپ، تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇرلار قوشاقچىلىق، فولكلور تېپىدىكى داستانچىلىق جەھەتتە ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنەرلىك. ئۇلار 13-ئەسىردىن كېيىن، ئەرەب ۋە پارس ئەدەبىياتىنىڭ ياخشى تەرەپلىرىنى قوبۇل قىلىدى ۋە ئۇنى مەركىزىي ھەم ئوتتۇرا ئاسىياغا خاس بولغان ئەدەبىي ئۇسلۇب بىلەن بىرلەشتۈردى. ئوخشىتىش، مۇبالىغە ئۇسۇللىرى بىلەن ئىخچام ئوبرازلىق پىكىر يۈرگۈزىدىغان ئەدەبىي ئىجادىيەت نەمۇنىسىنى ياراتتى. بۇ ھال بىزدە لىرىك شېئىرىيەتتىنىڭ ئۇزاققىچە يۈكسەك گۈللىنىش ۋەزىيىتىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. بۇ — بىزنىڭ سەنئەت تارىخىمىزنىڭ ئالاھىدە خۇسۇسىيىتى. چۈنكى ئۇنىڭدا ئوخشىتىش ۋاستىسىگە ئىگە بولغان رېئالىزم ۋە پانتازىيە ھەم مۇبالىغىلىق باي بولغان رومانتىزم پرىنسىپى بىلەن تەنقىد پرىنسىپى شەكىللەندۈرۈلگەنىدى. بۇ، بىزدە كەڭ قوللىنىلغان غەزەل ئەدەبىياتىدۇر.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا غەزەل ئەدەبىياتىنى باشلاپ بەرگەن شائىرلار نامايەندىلىرى لۇتفى، ئاتايى ۋە سەككاكىدۇر. ناۋائىينىڭ باھاسى بويىچە ئۇيغۇر ئىباراتىنىڭ بۈلۈغاسىدىن مەۋلانا سەككاكى ۋە مەۋلانا لۇتفى ھەممە تۇللاھۇ تائالا، كىم، بىرىنىڭ شېرىن ئەدەبىياتىنىڭ ئىشتىھارى تۈركىستاندا بىغايەت ۋە بىرىنىڭ لەتىف غەزەلىياتى ئىنتىشارى ئىراق ۋە خۇراساندا

بىنەھايەتدۇر ھەم دىۋانلىرى مەۋجۇد بولغاي».

لۇتفى

لۇتفى—بەزى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئەسلى قەشقەر ۋىلايىتىدىن بولۇپ، كېيىن ماۋەرائۇننەھردە، ئاندىن ھىراتتا ياشىغان ۋە شۇ يەرلەردە ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان، لۇتفىنىڭ ئۆز ئىسمى تېخىچە نامەلۇم، لۇتفى—شائىرنىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسى؛ بەزى تەزكىرىلەر بويىچە، لۇتفى 99 يىل ئۆمۈر كۆرۈپ، ھىجرى 870— (مىلادى 1465—) يىللىرى ھىراتتا ۋاپات قىلغان. لۇتفى نۇرغۇن شېئىرلارنى يازغان، شۇنىڭدەك 1411—يىلى «گۈل ۋە نەۋرۇز» دېگەن 2400 مىسرادىن ئىبارەت لىرىكىلىق داستان يازغان. ئۆزىنىڭ قەيت قىلىشىچە:

«تارىخ سەككىز يۈز ئون توّت ئەردى ھىجرەت،
كى نەقش ئەتتىم بۇ مەنزەر مۇھەببەت.»

يەنى داستانىنى ھىجرى 814—(مىلادى 1411—) يىلى ئاروۇز ۋەزنىنىڭ «ھەزەج مۇسەددەس» بەھرىدە يازغان. بۇ داستاننىڭ بىردىن-بىر نۇسخىسى ھازىر بىرتانىيە مۇزېيىدا بولۇپ، ئۇ داستان يېزىلىپ يۈز يىلدىن كېيىن (1511—يىلى) ھىراتتا مۇھەممەت بەگ تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن نۇسخىدۇر. لۇتفىدىن يادىكار قالغان ئىككىنچى قولىيازما «دىۋان لۇتفى» ھازىر لېنىنگرادتا ساقلانماقتا؛ بۇ دىۋان شاھرۇھقا بېغىشلانغان قەسىدە بىلەن باشلانغان غەزەللىرى ئەرەبچە ئېلىپبە تەرتىبى بىلەن تۈزۈلۈپ، ئايىقى "ى" بىلەن تۈگىگەن.

ناۋايىنىڭ تەۋسىپى بويىچە «مەلىكۈل كەلام» (سۆز پادىشاھى) بولغان لۇتفى ئۇلۇغ مەرىپەتپەرۋەر، ئادالەتپەرۋەر، خەلقپەرۋەر شائىر-

دۇر؛ شۇنداقلا رېئال هاياتتىكى گۈزەللىكلەرنى، ئادەمگەرچىلىك پەزىلەتلىرىنى قەدىرلىگەن شائىردۇر. لۇتفى ئۆزى بەدىئي ئەدەبىيات بىلەن شۇغۇللانغاندىن باشقا، XV ئەسىردە ئۆتكەن تارىخچى شەرەفىددىن ئەلى يەزدى يازغان «زەپەرنامە» دېگەن تارىخىي ئەسەرنى پارىس تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان.

سەككاكى

لۇتفى بىلەن زامانداش بولۇپ بىر قاتاردا تۇرىدىغان يەنە بىر شائىر — سەككاكىدۇر. سەككاكى دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر ئالىم بار، ئۇ سىراجىددىن ئەبۇ ياقۇپ يۈسۈف ئىبن ئەبى بەكرى ئەلخارەزمى — سەككاكى، بۇ — «مۇفتاھىل — ئۇلۇم» («ئىلىملەر ئاچقۇچى») دېگەن مەشھۇر ئەسەرنىڭ ئاپتورى؛ بۇ كىشى مىلادى 1161 — 1228 — يىللىرى ياشىغان بولۇپ، چاغاتاي يېزىدا ئىلمىي مەسلىھەتچى ئىدى، ئاخىر چاغاتاي تەرىپىدىن جازالىنىپ، زىندانغا ئۆلگەندى؛ مازارى قورغاستا ئىگەنلىكى تەخمىن قىلىنىدۇ. شائىر سەككاكى بولسا، تۆمۇرلەردىن ئۇلۇغ بەگ ۋاقتىدا (15 — ئەسىردە) ياشىغان ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان.

ناۋائىنىڭ «مەجالىسۇن — نەفائىس» ئەسىرىدە: «ئۇيغۇر ئىبارىلىرىنىڭ چېچەنلىرىدىن مەۋلانا سەككاكى» دەپ ئالاھىدە ھۆرمەت بىلەن ئاتاپ ئۆتكەن بۇ شائىردىن بىزگە پەقەت 50 نەچچە غەزەلدىن ئىبارەت تولۇقسىز دىۋانى قالغان. سەككاكى 15 — ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا قەسىدە ژانىرىنى تەرەققىي قىلدۇرغان شائىر. ئۇنىڭ يەتتە قەسىدىسى بارلىقى مەلۇم. ناۋائىي سەمەرقەنتكە كەلگەندە (1467 — 1469 — يىللىرى) سەككاكى بىلەن ئۇچراشمىغىنىغا قارىغاندا، بۇنىڭدىن بىرقانچە يىل بۇرۇن ۋاپات قىلغان بولسا

كېرەك. بەزى تەتقىقاتچىلار شائىر سەككاكىنى ئۇلۇغ ئالىم يۈسۈف ئىبن ئەبى بەكرى سەككاكىنىڭ ئەۋلادى بولسا كېرەك دەپمۇ تەخمىن قىلىشىدۇ.

15 - ئەسىردە، ئېتىكچىلىق ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەر يارىتىشنىڭ نامايانداىرى بولغان بۇ ئىككى شائىر (جۈملىدىن ئاتايى) ئۇتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەدەبىي ھاياتىدا ئالاھىدە تەسىر كۆرسەتكەن «تۈركىگويلەر»دۇر. بۇلارنىڭ ئەسەرلىرى شۇ زامانداىكى يېزىق ئەدەبىي تىلىنىڭ ئەھۋالىنى، بولۇپمۇ لېكسىكىسىنى تەتقىق قىلىشتا ئوبدان ماتېرىيال بولىدۇ. لۇتفى، سەككاكى ۋە ئاتايىلارنىڭ ئەسەرلىرىدىكى «تۈركىي» ۋە ئەرەبىي - پارسىي ئېلېمېنتلارنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، 15 - ئەسىردىكى ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلىنىڭ لېكسىكا قۇرۇلۇشىغا ئومۇمىي باھا بېرىش مۇمكىن. شۇنىسى ئېنىقكى، بۇ شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىدە قوللىنىلغان «تۈركىي» سۆزلەر، يەنە كېلىپ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكىسىنىڭ داۋامىدۇر. ئەمما، بۇلار ياشىغان زامانىدا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا خەلقلەرنىڭ تىللىرىدا بۇنداق سۆزلەرنىڭ ئورنىنى ئەرەب - پارس سۆزلىرى ئىگەللىغانىدى. بۇنىڭ ئىجتىمائىي سەۋەبلىرى بار ئىدى.

بىزگە مەلۇم، ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىي قىسمى (يەنى قاراخانىلارنى تەسىس قىلغان قىسمى) ئىسلامنى رەسمىي قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئورنىدا ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېزىقنى ئىشلىتىشكە باشلىدى. ئۇ زامانلاردا، ئىسلام بالدۇر تارقالغان رايونلاردا ئىلىم - پەن تىلى ئەرەب تىلى بولغىنىدەك، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىي تەرەپلىرىدە ئەدەبىيات تىلى پارس

تىلى بولۇشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن، بىرمۇنچە تۈركىي ئەدەب-شائىرلار ئۆزلىرىگە پارس تىلىنى كەسپىي تىل قىلىپ، ئۆز ئانا تىلىغا ئانچە ئەھمىيەت بەرمەيدىغان بولۇپ قالغانىدى. ئىراندا تەشكىل قىلىنغان تۈركىي خانلىقلار پارسچىنى رەسمىي دۆلەت تىلى ۋە ئەدەبىي تىل قىلغانىدى. بۇ ھال 14 — 16-ئەسىرلەردە يېزىق ئەدەبىياتىدا ناھايىتى ئەۋج ئالدى. مۇشۇنداق شارائىتتا، لۇتفى، ساككاكىلارنىڭ «تۈركچە» تىلىدا ئەسەرلەر يارىتىشى ناھايىتى ئۇلۇغ ئىش ئىدى ۋە ئۆز ئانا تىلى ئۈچۈن چېلىشقانلىقنىڭ ئىپادىسى ئىدى.

ناۋايى

ئۆز ئانا تىلى ئۈچۈن قاتتىق كۈرەشكەن ئەدىبلەرنىڭ مەشھۇر ۋەكىلى — ناۋايىدۇر.

ناۋايى ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىياتىنىڭ يۈكسىلىشىدە چوڭ رول ئوينىغان مۇتەپەككۇر شائىردۇر.

15-ئەسىردە «تۈركىي» تىلدا ئىجاد قىلغان شائىرلارنىڭ پېشۋاسى «ناۋايى» (جۈملىدىن پارسچە شېئىر يازغۇچىلارنىڭمۇ ئۇلۇغلىرىدىن بىرسى — «فانى»). ناۋايى ئەسلى «چاغاتاي ئۇلۇسى» غا كىرگەن تۈركىي خەلقلەردىن، ئېنىقراق ئېيتقاندا، ئىلى ۋە يەتتە سۇ بويىدىكى موڭغۇل-چاغاتاي قەبىلىلىرىدىن تۈركلەشكەن بارلاس ئۇرۇغىدىن. نىزامىددىن ئەلىشىر ھىراتتا 1441-يىلى 2-ئاينىڭ 9-كۈنى، غىياسىددىن بارلاس دېگەن ھەربىي ئادەمنىڭ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان؛ ھىراتتا ئوقۇپ، 12-13 ياشلىرىدا ئاتىسىدىن يېتىم قالغان ۋە بابۇر شاھ ئۇنى ئۆز تەربىيىسىگە ئالغان؛ 15 يېشىدىن باشلاپ، ھۈسەيىن بايقارا بىلەن بىللە بابۇر شاھنىڭ ساريىدا

خزمەت قىلغان. ئەلىشىر بەدىئىي ئەسەرلەرنى قىزىقىپ ئوقۇش بىلەن بىللە ئۆزىمۇ شېئىر يېزىشقا باشلىغانىدى. ئەلىشىر بالا چېغىدا، شائىر لۇتفى خېلى ياشىنىپ قالغانىدى، ناۋايى لۇتفىنى ئۆز ئۇستازى دەپ ھېسابلايتتى؛ لۇتفىمۇ ياش ئەلىشىرنىڭ قابىلىيىتىگە قىزىقىپ، ئۇنىڭغا يۇقىرى باھا بەرگەن. ئەلىشىرنىڭ زامانداشى تارىخچى خاندەمىرنىڭ بايان قىلىشىچە، بىر كۈنى لۇتفى ئەلىشىرنىڭ يېڭى يازغان شېئىرلىرىدىن بىرىنى ئوقۇپ بېرىشىنى سورىغان. ناۋايى:

"ئارەزىن ياپقاچ، كۆزۈمدىن ساچىلۇر ھەرلەھزە ياش،
بويلەكىم پەيدا بولۇر يۈلتۈز نىھان بولغاچ قۇياش."

دەپ باشلانغان غەزەلنى ئوقۇپ بەرگەندە، لۇتفى ناھايىتى ھاياجانلانغان.

1456-يىلى ئەلىشىر مەشھەتكە بارىدۇ ۋە ئۇ يەردە پىرىدەۋسى، نىزامى-گەنجەۋى، خۇسراۋ دەھلىۋى ۋە باشقا شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىنى بېرىلىپ ئۆگىنىدۇ. ئەلىشىر 18-19 ياشلاردا، سەئىدىدىن قەشقىرىنىڭ شاگىرتى — ئابدۇراھمان جامى بىلەن تونۇشىدۇ. كېيىن ناۋايى ھەراتقا يېنىپ كېلىدۇ. ئۇ ئەدەبىيات، مەنتىق، پەلسەپە ئىلىملىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. تۈركىي ۋە پارسىي تىللاردا كۆپ شېئىرلار يازىدۇ. شېئىرلىرىنىڭ ئاھاڭدارلىقىغا، كۈيچانلىقىغا چوڭ ئەھمىيەت بەرگەن ئەلىشىر ئۆزىگە «ناۋايى» دەپ تەخەللۇس قويىدۇ. («ناۋايى» — كۆي-ئاھاڭ دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «ناۋا» سۆزىدىن ئېلىنغان) 1469-يىلدىن كېيىن، ناۋايى ھۈسەيىن بايقاراغا «تامغىچى»، 1472-يىلى ۋەزىر بولىدۇ؛ 1476-يىلدىن باشلاپ، سارايدىن ئۆزىنى چەتكە ئېلىپ، يېزىقچىلىق بىلەن

شۇغۇللىنىدۇ، 1483ـيىلدىن 1485ـيىلغىچە «خەمسە» يەنى بەش داستانىنى: «ھەيرەتۈل ئەبرار» («ياخشى كىشىلەرنىڭ ھەيرانلىقى»)، «پەرھاد ۋە شېرىن»، «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «سەبئى سەييارە» («يەتتە سەييارە»)، «سەددى ئىسكەندەر» («ئىسكەندەر تېمى»)نى يازىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە: «سىراجىل مۇسلىمىن» («مۇسۇلمانلار چىرىقى») «لىسانىت تەيىر» («قۇشلار تىلى»)، «مۇھاكىمەتۈل لۇغەتەين» («ئىككى تىل مۇنازىرىسى»)، «ئاروۇز تۈركىي» قاتارلىق بەدىئىي ئىلمىي ئەسەرلەرنى يازغان. ناۋائىينىڭ لىرىك مىراسى «چاھاردىۋان» («تۆت توپلام») دۇر. ئەسلىدە نامى «خەزائىنۇل مەئانى» («مەنالار خەزىنىسى») ئىدى، «غەرائىبۇس سىغەر» («ياش-لىق غارائىپلىرى»)، «نەۋادىرۇش شەباب» («يىگىتلىك نادىرلىقلىرى»)، «بەدائىئۇل ۋەسەت» («ئوتتۇرا ياشلىق گۈزەللىكلىرى»)، «فەۋائىدۇل كىبار» («قېرىلىق پايدىلىقلىرى») دېگەن 4 توپلامنى ئۆز ئىچىگە ئالغىنى ئۈچۈن «چاھاردىۋان» دەپ ئاتالغان.

ناۋائىي 1501ـيىلى 1ـئاينىڭ 3ـكۈنى ۋاپات بولغان.

ناۋائىي ئادالەتپەرۋەر، خەلقپەرۋەر مۇتەپەككۇر شائىر ئىدى. ئۇ زالىملارغا، خەلقنى جاپا سالغۇچىلارغا، ئەبىلەخىلەرگە شۇنداق نەپرەت بىلدۈرەتتىكى، ئۇلارنى ئىت-ئېشەكتىن پەس مەخلۇقلار دەپ ئەيىبلەيتتى:

"يۈز جاپا قىلسا ماڭا، بىر قەتلە پەريات ئەيلەبان،
ئەلگە قىلسا بىر جاپا، يۈز قەتلە پەريات ئەيلەرەم."

سەفىخ زالىم ئىلە بولما خان ئۆزە ھەمدەست،
مۇناسىپ بولمىدى ئىت چۈنكى ھەم تاباقلىققا؛

ئۆزەڭگە ئەبلەخۇ نادانىنى ئەيلەمە ھەمراز،
كى ياخشى ئەر ئەمەس ئېشەك داغى ھەم ساباقلىقتا.

ئەگەر ئاقىل ئىسەك ئۇزگىل چۇغال ئەھلىدىن ئۇلپەتكىم،
ئۇلاردىن جۇز جافا كەلمەس ئەگەر يۇز يىل ۋاپا قىلساڭ؛

بىرىگە يۇز خەتا مۇلكى خىراجىن ئەيلىسەڭ ئىيسار،
خەتاسىز قەسدى جانىڭ قىلغۇسدۇر بىر خەتا قىلساڭ.

يالغانچى، ئىككى يۇزلۇك مۇناپىق، يۇقىرىغا خوشامەت قىلىپ، ئۆزىدىن تۆۋەننى باسىدىغان، كىشىلەرنىڭ چاپىنىدا تەرلەيدىغان كىشىلەرنى تەنقىدلەپ شۇنداق دەيدۇ:

كىمكى مەخلۇق خىزمەتىگە كەمەر،
چۇست ئېتەر، ياخشىراق ئوشۇلسا بېلى.

قول قوۋۇشتۇرغۇنچە، بۇ ئەۋلا،
كى چىقسا ئىلكى، سىنسا بېلى.

چۇ خوشامەت دېمەكنى باشلاسا، قاش،
كىم تۇتۇلسا دەمى، كېسىلسە تىلى.

بىراۋ كىم بولۇر بىر ئاياق ئاش ئۈچۈن قۇل،
يۇزىگە كېرەكتۇر قازاننىڭ قاراسى.

ناۋايى دىنىي شەرىئەت نىقابىغا ئورىنىۋالغان ۋە ھىيلىگەرلىك، تاماخورلۇق بىلەن شۇغۇللانغۇچى رىياكار شەيخلەر، ئىشان ۋە سوپىلارنى شەپقەتسىز پاش قىلىدۇ:

بۇ ئەل ئېرۇر بارچە ياماندىن ياماڭ،
ھەرنە يوق ئاندىن ياماڭ، ئاندىن ياماڭ.

ناۋايى ئۆزىگە بولسا:
سۆزدە ناۋايى ئەرسەڭ، چىن دېگىل،
راست-ناۋا نەغمە تەھسىن دېگىل.

تاجۇ كۆپ دەردىسەر بېرۇر بىزگە،
زۇلمىدۇر ئەقلى-ھۇش تاراجى،

باشىمزدىن بۇ تاجنى كەم قىلما،
بارچە گەر بولسا سەلتەنەت تاجى.

دەپ تەلەپ قويمىدۇ. ناۋايى ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن شائىر-لارنىڭ تەرەققىيپەرۋەرلىك ئەنئەنىلىرىنى داۋام قىلدۇردى، راۋاجلاندۇردى. ناۋايى ئۆز ئانا تىلىدا سۆزلەش تەرەپدارى ئىدى، ئۆز ئانا تىلىدا چوڭ-چوڭ ئەسەرلەر يارىتىش ئۈچۈن ھارماي چېلىشتى. ئۆز تىلىنى كەمسىتىدىغان ئەكسىيەتچى دائىرىلەرگە قارشى قاتتىق زەربە ھېسابىدا، ئاجايىپ بەدىئىي ئەسەرلەر يارىتتى.

ئوتتۇرا ئاسىيادا، بولۇپمۇ ناۋايىنى ياشىغان زامانىدا ئۆز ئانا تىلىنى كەمسىتىدىغان ۋە ئۇنىڭدا گۈزەل بەدىئىي ئەسەرلەر يارىتىش مۇمكىن ئەمەس دەيدىغان روھانىي قاتلام ۋە ھۆكۈمران تەبىقىنىڭ تەسىرى چوڭ ئىدى. بىزگە مەلۇم، تىل جەمئىيەت ھاياتىدا ئالاقە ۋە پىكىر قىلىش قورالى بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ. ھالبۇكى، يازغۇچىنىڭ ئۆز خەلقى بىلەن يېقىن ئالاقىدە بولۇشى ۋە ئارىلىشىشىدا تىلنىڭ رولى چوڭ. خەلق تىلىدا سۆزلەش ۋە بەدىئىي ئەسەرلەر

یارىتىش بىلەنلا قالماي، ئۆز ئانا تىلىنىڭ بېيىشى ۋە قېلىپلىشىشى ئۈچۈنمۇ ئىجابىي رول ئويناپىدۇ. بۇنى چۈشەنگەن ناۋايى «لەيلى ۋە مەجنۇن» داستانىنىڭ كىرىش قىسمىدا، نىزامى-گەنجەۋى ۋە خۇسراۋ دەھلىۋى ھەققىدە سۆزلىگىنىدە، ئۇلارنىڭ ئۇلۇغ شائىرلىقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ، لېكىن ناۋايى: تۈركىي تىلىدا سۆزلەشكۈچى كىشىلەرنىڭ ناھايىتى ئازچىلىقىلا ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن پايدىلىنالايدۇ، ئۆز خەلقىم ئۆز تىلىدا ئوقۇشى ئۈچۈن، نىزامى ۋە دەھلىۋىلەرنىڭ ئەسەرلىرىدىن قېلىشمايدىغان ئەسەرلەر يارىتىش لازىم، دەيدۇ:

گەرچە شۆھرەتلىرى جاھاننى تۇتتى،
غەۋغالىرى ئىنسۇ جاننى تۇتتى.

چۈفارسى ئەردى نۇكتە شەۋقى،
ئازراق ئىدى ئاندا تۈركىي زەۋقى.

ئول تىل بىلە بولدى نەزم مەلفۇز،
كىم فارسى ئاڭلار ئولدى مەھزۇز.

مەن تۈركچە باشلابان رىۋايەت،
قىلدىم بۇ فەسانەنى ھېكايەت.

كىم شۆھرىتى جاھانغا تولغاي،
تۈركىي ئېلى دەغى بەھرە ئالغاي.

نەچۈنكى بۇ كۈن جاھاندا ئەتراك،
كۆپدۇر خۇش تەبئو سافى ئىدراك.

ناۋايى تۈركمي تىلىنىڭ شېئىرىيەت ۋە پەن تىلى بولالايدىغانلىقىنى ئىسپاتلاشتا چوڭ رول ئويناندى. ئۆز ئانا تىلىنىڭ باي تىل ئىكەنلىكىنى نەزەرىيە ۋە ئەمەلىيەت جەھەتتىن ئىسپاتلاپ، «مۇھاكىمەتۈل لۇغەتەين» دېگەن ئەسىرىنى يازدى. ناۋايى بۇ ئەسەردە شۇنداق دەيدۇ: «ۋە ئەگەر ئىككىلىسى تىل بىلەن ئەيتۇر قابىلىيەتلىرى بولسا ئۆز تىللىرى بىلەن كۆپرەك ئەيتسالەر ئەردى ۋە يانا (باشقا) تىل بىلەن ئازراق ئەيتسالەر ئەردى ۋە ئەگەر مۇبالىغە قىلسالەر، ئىككىلىسى تىل بىلەن تەڭ ئەيتسالەر ئەردى». بۇ ئەسىردە ناۋايى تۈركمي تىل بىلەن پارس تىلىنى بىر-بىرىگە سېلىشتۇرۇپ چىقىدۇ. تۈركمي تىل ــ باي تىل، بۇ تىلنىڭ بايلىقلىرىدىن كەڭ پايدىلىنىش زۆرۈر ۋە شەرت، دەيدۇ. يالغۇز بۇ ئەسىردىلا ئەمەس، شۇنىڭدەك «ھەيرەتۈل ئەبرار»، «لىسانۇت تەير»، «سەددى ئىسكەندەر» ئەسەرلىرىدىمۇ تۈركمي تىلدا يېزىش كېرەكلىكىنى بايان قىلىدۇ.

بابۇر ناۋايى ھەققىدە توختالغىنىدا، ئەنجان شەھىرىنىڭ رەستىلىرىدە ئاھالە تۈركمي تىلدا سۆزلىشىدىغانلىقىنى، ناۋايى ئۆز ئەسەرلىرىنى ئەنە شۇ ئەنجان لەھجىسىدە يازغانلىقىنى ئېيتىدۇ:

«ئەندجان ئېلىنىڭ لەھجى قەلەم بىرلە راستۇر، ئانى ئۇچۇن كىم مىر ئەلىشىر ناۋايىنىڭ مۇسەننىفاتى باۋۇجۇد كىم ھىرىدا نەشۇە ناما تاپمىتۇر بۇ تىل بىلەدۇر» («بابۇر نامە»).

دېمەك، ناۋايى ئۆز تىلىنى «تۈركمي تىل» دەيدۇ. بىز دەۋاتقان «تۈرك» كەڭ مەنىدىكى ئاتالغۇ. ئۇ ھېچقاچان دىنىي رىۋايەتلەردە

ئىپتىلغاندەك، نوھنىڭ ئوغلى يافەسنىڭ ئەۋلادىدىن «تۈرك» دەپ ئاتالغان بىر شەخسنىڭ نەسلىدىن تارالغانلىقى ئەمەس. شۇنىڭدەك ئىرانلىقلارنىڭ ئەپسانىسىدىكىدەك، فەرىدۇننىڭ ئۈچ ئوغلىدىن بىرى — تۈرانلار يەنى تۈركلەرنىڭ بوۋىسى «تۈر»دىنمۇ تارالغان ئەمەس. قەبىلە-ئۇرۇق جەھەتتىن بىر ئاتا جەمەتكە باغلاش قەدىمكى ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىدە مەۋجۇت بولغان. ۋامبىرى: "«تۈرك — ئادەم، كىشى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ؛ بىر-مۇنچە تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىللىرىدا «تۈرك» ساددا، نادان دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، بۇ سۆز «كۆچ-لۈك، باتۇر» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەن، شۇڭا بابۇرنىڭ ئەسىر-رىدە: «تۈرك ۋە مەردانە كىشى ئەردى» دېگەن ئىبارە بار" دەيدۇ. ئاكادېمىك رادلوف: «تۈرك» 6 — 8-ئەسىرلەردە خانلىق قۇرغان قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ نامى، شۇ نامدىن ئىبارەت، «تۈرك تىلى» دېگەن نام پەيدا بولغان، تاكى ناۋايىغىچە بولغان ئەدەب ۋە ئالىم-لارنىڭ ھەممىسى ئاشۇ تۈركىي تىلنى ئىجتىمائىي ئالاقە قورالى قىلغان دەيدۇ. لېكىن، تۈركۈلوگلار ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە مەركىزىي ئاسىيادا 13 — 19-ئەسىرلەرگىچە بولغان ئەدەبىي تىل «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالغان دەپ قارايدۇ. رۇس تىلشۇناسلىرىدىن رادلوف، مىلئورانسكىي، كورشلار ۋاقىت توغرىسىدىكى رامكىنى 15-، 16-ئەسىرلەر بىلەن چەكلەيدۇ. بۇ قاراشنى تۈركىيە تىلشۇناسلىرىدىن پروفېسسور كۆپرۈلۈزادە قوللايدۇ.

ئىلمىي ئەدەبىياتتا، «چاغاتاي تىلى» ياكى «چاغاتاي ئەدەبىياتى» دېيىلگەن ناملار، ئەمەلدە، تۈركىي ئەدەبىي تىل بولغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ يېڭى دەۋردىكى ئىككىنچى بىر خىل ئاتىلىشىدۇر.

بۇ پەقەت چاغاتاي ئەۋلادلىرى ھۆكۈم سۈرگەن دەۋرگە تەئەللۇق بولغىنى ئۈچۈن، شۇنداق ئاتىلىپ قالغان، بۇ خۇددى ھۆكۈمرانلار ئۆزلىرىنى نەسەپ جەھەتتىن مەشھۇر بىرەر خانغا باغلىغىنىغا ئوخشاش «مۇتىۋەر تىل» دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرەتتى. نامىدىنمۇ مەلۇمكى، «چاغاتاي تىلى» بىرەر مىللەتنىڭ نامى بىلەن ئەمەس، بەلكى بىر تارىخىي شەخس (يەنى بىر زېمىنغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان خان)نىڭ نامى بىلەن ئاتالغان تىل. ئادەتتە تىل ئېتنىك ياكى جۇغراپىيىلىك نام بىلەن ئاتىلىدۇ؛ يەنى خەلق ياكى مىللەت نامى بىلەن ياكى يەر نامى ياكى بىرەر دائىرە نامى بىلەن ئاتىلىدۇ.

10 ــ 12 ــ ئەسىرلەردە ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ «خاقانىيە تىلى» دەپ ئاتىلىشى «ھۆكۈمەت دائىرىلىرى تەشەببۇس قىلغان تىل» دېگەننى بىلدۈرىدۇ، تارىخىي شەخس نامى بىلەن مەشھۇر بولغان «چاغاتاي تىلى»دىمۇ بىرەر خەلقنىڭ تىلى ئاساس ــ يادرو بولۇشى كېرەك. بۇ تىل ــ ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئىدى.

بۇ دەۋردە، ئېغىزدىن ــ ئېغىزغا كۆچۈپ كەلگەن خەلق داستان ــ ئېپوسلىرى يېزىق شەكلىنى ئېلىشقا باشلىدى. مەسىلەن، «داستان شاھ سەنەم ۋە شاھ غېرىپ»، «داستان تاھىر پاشا ۋە زوھرا خېنىم»، «داستان بوز ئوغلان»، ئاغا بەگ ئوغۇللىرى قالدىر ئايىم»، «داستان يۈسۈپ ئەخمەت» ۋە باشقىلار. بۇ خەلق داستانلىرىدىن «يۈسۈپ ئەخمەت» داستانىنى ئالساق، ئۇنىڭدا 8 ــ ئەسىردىكى تارىخىي ۋەقەلەرمۇ، شۇنىڭدەك موڭغۇل دەۋرىدىكى ئەھۋاللارمۇ ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئەرەب ــ ئىبباسىيلار خەلىپىلىكىنى تىكلەشتە چوڭ ھىممەت كۆرسەتكەن «ئەبۇ مۇسلىم» (ئادەتتە خەلقنىڭ ئاغزىدا «ئاۋامۇسلىم» ــ تۈركىي خەلقلەر چەققان تارىخىي شەخس)نىڭ پائالىيەت ــ

لىرىگە دائىر ئېپزوتلار، شىنجاڭدا چاغاتاي ئەۋلادلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ماجرالارغا دائىر ۋەقەلىكلەر داستاندا باش قەھرىمان يۈسۈپ ئەخمەتنىڭ پائالىيەتلىرىگە باغلاپ بايان قىلىنىدۇ. ئۇسلۇب جەھەتتىنمۇ لۇتفىنىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز» داستانىدىكى ئۇسلۇبقا ئوخشاپ كېتىدۇ؛ ھەربىر ئېپزوت ئالدىدا ماۋزۇدىن كېيىن نەسرىي يول بىلەن ۋەقەلىكنىڭ مەزمۇنى بايان قىلىنىدۇ. يەنى نەزىم بىلەن نەسىر بىر-بىرىگە تەتبىق قىلىنغان.

4

كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىردە (16 — 18-ئەسىرلەردە) ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىياتى دولقۇنسىمان ھالەتتە تەرەققىي قىلىپ باردى. بۇنىڭغا سىياسىي-ئىجتىمائىي ھادىسىلەر ئەلۋەتتە تەسىر قىلغانىدى. چىڭگىزخان ئەۋلادلىرى ئوتتۇرىسىدا يۈز يىللاپ داۋام قىلغان جەڭ-جېدەللەرنىڭ ئايىغى بېسىققاندىن كېيىن، جەنۇبىي شىنجاڭدا يار-كەنت خانلىقى ۋۇجۇدقا كەلدى. سىياسىي جەھەتتىكى بىر مەزگىللىك تىنچلىق ھالىتى خەلقىمىزنىڭ بىر قەدەر ئارام بېرىدى، ئىقتىسادىي تەرەققىيات مەدەنىيىتىنىڭ تىكلىنىشى ۋە يۇكسىلىشىگە زېمىن تەييارلىدى. تۇرمۇشىغا ۋە پىسخولوگىيىسىگە ناخشا-قوشاق سىڭىپ كەتكەن ئۇيغۇر خەلقىدە بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ ھەر خىل ژانىرلىرى، دەرۋەقە، غەزەلچىلىك ۋە داستانچىلىقنى ئاساس قىلغان ھالدا گۈللىنىشكە باشلىدى. بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ يېڭى «بىناكارلىرى» مەيدانغا كەلدى، بۇلارنىڭ نامايەندىلىرى مۇھەممەت ئىمىن خىرقىتى، مۇھەممەت سىدىق زەللىلى ۋە نۆبىتىلەردۇر.

خىرقىتى

خىرقىتى قەشقەر يېڭى شەھەر ناھىيىسىنىڭ تازغۇن يېزىسىدا، ھىجرى 1044 ـ (مىلادى 1634 ـ) يىلى غوجام قۇلى دېگەن باغۇەن ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن، قەشقەردە ئىلىم تەھسىل قىلغان، كېيىن ئۆزىنىڭ ئاتا كەسپى باغۇەنچىلىك بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن. بەدئىي ئەدەبىياتقا ياشلىقىدىنلا قىزىققان مۇھەممەت ئىمىنده شائىر ـ لىق تالانتى ئۆسۈشكە باشلىغان. دەسلەپتە «خىرقىتى» دېگەن تەخەللۇس بىلەن قىسقا ـ قىسقا غەزەللەرنى يازغان. 1670 ـ يىلى مەسنەۋىي شەكلىدە «مۇھەببەتنامە ـ مېھنەتكامە» دېگەن لىرىك داستانىنى ياراتقان. بۇ داستاندا شائىر تاڭ باھارىغا تەلمۈرگەن ۋە باھار گۈلىستانىغا تەلپۈنگەن «بۇلبۇل» سىمۋولى ئارقىلىق جاھالەت ۋە قاراڭغۇلۇق ئۈستىدىن شىكايەت قىلىدۇ. يورۇقلۇققا ۋە ئادالەتكە «ساباۋ» ۋە «گۈل»نى سىمۋول قىلىپ، ھاياتقا بولغان مۇھەببەتنى، زۇلۇمغا بولغان نەپرەتنى كۈيلەيدۇ. شائىر بۇ داستاندا، ئەڭ گۈزەل ئىبارىلەر بىلەن غەزەل شەكلىدىن پايدىلىنىپ، 17 ـ ئەسىردىكى ئىجتىمائىي ئەھۋالنى ئەكس ئەتتۈرگەن. بەزى تەخمىن بويىچە، بۇ شائىرنىڭ يەنە «گۈمنام» دېگەن تەخەللۇس بىلەن يېزىلغان «غەزەللەر دىۋانى»مۇ بار ئىكەن، لېكىن بەزى تەنقىداتچىلار «گۈمنام» باشقا شائىردۇر دەيدۇ. شائىر تەخمىنەن 1724 ـ يىلى ۋاپات بولغان.

زەلىلى

مۇھەممەت سىدىق زەلىلى تەخمىنەن ھىجرى 1085 ـ (مىلادى 1674 ـ) يىلى يەكەندە تۇغۇلغان، ئاساسەن يەكەندە ئۇقۇپ، ئەرەب ـ پارس تىللىرىدىكى ئىلمىي ۋە بەدئىي ئەدەبىياتنى ئوبدان

ئۆگەنگەن. زەللىلى ياشىغان دەۋر جەنۇبىي شىنجاڭدا «ئاق تاغ-لىق»، «قارا تاغلىق» دەپ ئىككى تاغ بولغان «خوجىلار»نىڭ جېدەللىرى باش كۆتۈرۈشكە باشلىغان زامان ئىدى. شائىرنىڭ ئىجادىيەتلىرىدىن پىكىرده ئۆزگىرىشلەر بولۇپ تۇرغانلىقى مەلۇم. دەسلەپتە شائىرنىڭ خەلقپەرۋەرلىك، مەرىپەتپەرۋەرلىك ئىدىيىسى بىلەن دىنىي يول ئارقىلىق نىجادلىق ئىزدەش كۆز قارىشى مۇرەسسە-لەشكەنلىكى ئەسەرلىرىدىن بىلىنىپ تۇرىدۇ. زەللىلى كۆپ يەرلەرنى كېزىدۇ، لېكىن يەكەن بىلەن خوتەنىده كۆپرەك ياشايدۇ. زەللىلى تەخمىنەن 50 ياشلىرىدا خوتەنده خېلى يىللارغىچە تۇرۇپ قالىدۇ. شۇ جەريانداً، قەشقەر ۋە يەكەنلەردىكى خوجىلار ماجىرالىرى كەمرەك تەسىر كۆرسەتكەن خوتەنده، زەللىلىنىڭ ئىدىيىسىده مۇرەسسەچىلىك خاھىشى پەيدا بولۇپ، رېئالىستىك خاھىش يېتەكچى ئورۇنغا ئۆتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن سوپىلىق-زاھىتلىقنى ئۆتكۈر ساتىرا ئوقىغا تۇتۇشقا باشلاپ، ئۆتكۈر غەزەللەرنى يازىدۇ، ئۆز ئەسەرلىرىده ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى ئەينەن كۆرسە-تىشكە تىرىشىدۇ. شۇڭا، زەللىلىنى 18-ئەسىردىكى ئۇيغۇر بەدىئىي ئەدەبىياتىدا رېئالىستىك ئېقىمنىڭ ۋەكىلى دېيىشكە بولىدۇ. بۇ جاھانكەشت شائىر 80 يىللىق ئۆمرىده نۇرغۇن ئەسەرلەر يازغان بولسىمۇ، بىزگە قولىيازما ھالىتىده يېتىپ كەلگەنلىرى: 133 غەزەل، 19 مۇخەممەس، 5 مۇستەھزاد، 46 پارچە پارسىي غەزەل، 16 «رۇقئات»، «سەپەرنامە» (1720-يىلى 46 يېشىدا يازغان 1400 بېيىتلىق داستان)، «تەزكىرە چىھلىتەن» (1736-يىلى 62 يېشىدا يازغان 266 بېيىتلىق رىۋايەت)، «تەزكىرە خوجا مۇھەممەت شېرىپ» (1744-يىلى 70 يېشىدا يازغان 770 بېيىتلىق تارىخىي داستان).

ۋەتەنپەرۋەر شائىر زەلىلى ئاخىرقى ئۆمرىنى خوتەنىدە ئۆتكۈزگەن، «قازا قەپىزى ئىچرە مەھبۇس» بولغان؛ ئۆز ئىجادىيىتىنىڭ دائىم بولىدىغان «باھار دەۋرى» ۋە خازاڭ بولمايدىغان «گۈلىستان مەنزىرىسى»گە ئىشەنچ باغلاپ، «ھەر بىر غەزىلىدىن بىر ئوغۇل» تۇغۇلىدىغانلىقىنى ئۇمىدۋارلىق بىلەن كۈيلىگەن:

«شەھىرى خوتەندە كىم كۆرۈپ بەرق ھاۋامكىن دېدى،
شۇئىلەئى دۇدى ئاھ ئىبرۇر بىلمىدى سەرھەد قومۇل.
نەسلى جاھاندا قالمىدى تەلبە زەلىلىنىڭ دېمەڭ،
ئۆلگەنىدىن كۆرۈڭ ھەرغەزەلىدىن بىر ئوغۇل.»

نۆبىتى

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ گۈزەل، راۋان، لىرىكىلىق غەزەل ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، لۇتفىنىڭ ئىزىدىن ماڭغان شائىر نۆبىتى خوتەنىدە ئوتتۇراھال ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن، ھىجرى 1160 ـ (مىلادى 1740 ـ)يىللىرى شائىر 50 ياشلارغا كىرىپ قالغاندا بىرىنچى شېئىر دىۋانىنى تۈزگەن. شائىر تەخمىنەن 1760 ـ يىللىرى ۋاپات قىلغان. شائىر نۆبىتى ئاز يازغان، لېكىن ئۆز يازغانىدى. ئۇنىڭ غەزەللىرى مەنتىقىي راۋانلىقى، ئوخشىتىش ئىبارىلىرىنىڭ مەزمۇندارلىقى ۋە شەكىلدە رەڭدارلىقى بىلەن كىتابخانىنى ئۆزىگە ئالاھىدە جەلپ قىلىدۇ. ئۇ شېئىرىيەتتە تەل سەنئىتىنى گەۋدىلەندۈرۈشنىڭ نەمۇنىسىنى يارىتقان. نۆبىتىنىڭ شېئىرىيىتىدە دەۋرىي ئىدېئولوگىيە يېتەكچى ئورۇندا تۇرسىمۇ ۋە ئىجادىي ئەھلىيىتى بىلەن دۇنيا قارىشى ئوتتۇرىسىدا زىددىيەتلەر بولسىمۇ، لېكىن ئۇ تەرەققىيپەرۋەر شائىر ئىدى. بىزگىچە يېتىپ كەلگەن شېئىرلىرىدا، نۆبىتى ئۆزىنىڭ خەلقچە ھېسداشلىقىنى، ئايالالارنىڭ

جەمئىيەتتىكى تەڭسىزلىكىگە نارازى ئىكەنلىكىنى ئىپادىلىگەن: شۇنىڭ-دەك، ئىنسانغا مۇھەببەت، دوستقا ساداقەت، كىشىلەرگە ساۋاپلىق خىزمەت، ئادەملەر ئارا مۇناسىۋەتتە سەممىيەت بولۇشى كېرەكلىكىنى چىن يۈرەك سادالىرى بىلەن كۈيلىگەن. دەرۋەقە، ئىجتىمائىي ھادىسىلەردىن كۆپىنچە دىنىي-ئىلاھىي يەكۈن چىقىرىش خاھىشىغا قاراپ، نۆبىتى غەزەللىرىنى دىنىي خۇراپاتىنى تەرغىپ قىلىدىغان مىستىتىك ئەدەبىياتقا كىرگۈزۈشكە بولمايدۇ.

شائىر نۆبىتى ئۆزىنىڭ تۇغۇلغان يۇرتىنى ئىنتايىن ھۆرمەت تۇيغۇسى ۋە شېئىرىي ماھارىتى بىلەن تەرىپلەيدۇ. گۈزەل ئوخشتىش-لارنى ئۆز ئورنىدا قوللىنىپ، شەكىلگە ئالاھىدە سەنئەت تونىنى كىيگۈزگەن ۋە مەزمۇنغا چوڭقۇر مەنا سۈيىنى سىڭدۈرگەن غەزەللىرىگە شائىرنىڭ «خوتەننى» دېگەن شېئىرىنى مىسال قىلىشقا بولىدۇ:

«رەۋزىگە مانەند خىيال ئەت خوتەننى،
بەھىشتىن زىياد مىسال ئەت خوتەننى.

خۇجەستە خاكى رەھمەت سۈرمىسى،
كۆزۈڭگە تۇتىيا خال ئەت خوتەننى.

پەرىلەر بۇسەسى تۇرپە شىرىندۇر،
ھۆرىلەر لەبىگە بال ئەت خوتەننى.

تەلئەتىگە خۇرشىد، كۆزلىرىگە ئەختەر،
يادەڭ قاشىغا ھىلال ئەت خوتەننى.

مۇئەللىمن ئاپاق، بىنىشىن سۇخەنگۇي،
تىغلىگە دەرسى، ماقال ئەت خوتەننى.

جاھان شائىرلەرى گۈلشەنى باغى،
خەمسەگە قۇرباش ئىنتىسال ئەت خوتەننى.

سەن ھەم نۆبىتى سياھ روي ئېلىگە،
رەقىبلەر كۆزىگە زاۋال ئەت خوتەننى.»

17 ــ 18 ـ ئەسىردىكى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىغا خىرقىتى، زەللىلى، نۆبىتىلەرنى نەمۇنە قىلىپ كۆرسەتكەندىن تاشقىرى، يەنە بىزگە مەلۇم بولغان بىرقانچە شائىر ـ ئەدىبىنىمۇ ئاتاپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

18 ـ ئەسىردە ئۆتكەن شائىرلىرىمىزدىن «مەجلىسى» تەخەللۇسلۇق بىر شائىرنىڭ «دىۋانۇ مەجلىسى» دېگەن توپلىمى مەلۇم. ھىجرى 1175 ـ (مىلادى 1761 ـ) يىلى مۇللا ئەلەم شەھىيارى «گۈل ۋە بۇلبۇل» ناملىق داستان يازغان. پىچان لۇكچۈنلۇك ئەخمەت غوجام نىياز ئوغلى (1717 ــ 1827 ـ يىللار) «رەۋزە خوزرا» («كۆكلەم باغ») ناملىق داستان يازغان. تارىخىي شەخسلەرگە بېغىشلىغان تەزكىرە ئەدەبىياتىمۇ خېلى راۋاجلانغان. مەسىلەن، ھىجرى 1180 ـ (مىلادى 1767 ـ) يىلى مۇللا مۇھەممەت ئابدۇلئەلىم ئىبنى ئاخۇن ئارزۇ مۇھەممەت (تەخەللۇسى «شائىر ئاخۇن») «ئىسلامنامە» ناملىق شېئىرىي ئەسەر يازغان. بۇ ئەسەردە ئىككى شەيخنىڭ جۇڭغار ئۇيراتلىرى بىلەن بولغان كۈرەشلىرى بايان قىلىنغان. يەنە بىرنامە ـ لۇم ئاپتور ئۆۋچىلىق توغرىسىدا 70 بابلىق «بازنامە» دېگەن ئەسەر

يېزىپ قالدۇرغان. ھىجرى 1205 ـ (مىلادى 1790 ـ) يىلى خوتەنلىك موللا نىياز «تەزكىرەئى ئىمام»، ھىجرى 1215 ـ (مىلادى 1799 ـ) يىلى قەشقەرلىق قاسىمى «تەزكىرەئى ئارسلانخان» داستانىنى يازغان. بۇ دەۋردە خەلق ئېغىز داستانلىرىدىن نامەلۇم كاتىپ «مەختۇم سۇمۇلا» داستانىنى يېزىپ قالدۇرغان. دەرۋەقە، داستانىنىڭ ۋەقەلىكى چىگگىز موڭغۇل دەۋرىگە ئائىت بولۇپ، ئەسلىدە بۇ داستان 14 ـ، 15 ـ ئەسىرلەردە ۋۇجۇتقا كەلگەن بولۇشى مۇمكىن.

18 ـ ئەسىردىكى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ يەنە بىر مۇھىم تەرىپى شۇكى، نۇرغۇنلىغان تەرجىمە ۋە تەقلىدىي ئەسەرلەر ۋۇجۇتقا كەلدى. يەنى بۇنداق ئەسەرلەرنىڭ بەزىلىرى ئىلگىرىكى كلاسسىكلارنىڭ مەشھۇر ئەسەرلىرىدىن ئۇيغۇر تىلىغا ئىجادىي تەرجىمە نۇسخىلىرىدۇر؛ بەزىلىرى نەزمە (شېئىرىي) شەكلىدە يېزىلغان داڭلىق داستانلارنىڭ نەسرىي ئەسەرگە ئايلاندۇرۇلغان نۇسخىلىرىدۇر.

«كەلىلە ۋە دەمىنە» دېگەن مەشھۇر ئەسەرنى (بۇ ئەسەر ئەسلىدە ھىندىستان پەيلاسوپلىرىدىن روشەن راي بىدە پاينىڭ ئەسىرى بولۇپ، ئىببىاسى خەلىپىلىرىدىن ئەبۇ جەپەر مەنسۇر ۋاقتىدا، ئوبۇلھەسەن ئىبنى مۇقەففا قەدىمكى پەھلىۋى ـ پارس تىلىدىن ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلغان، ۋائىزۇل ـ كاشىفى بۇ ئەسەرگە «ئەنۋار سۇھەيلە» دەپ نام بەرگەن) ھىجرى 1130 ـ (مىلادى 1717 ـ) يىلى قەشقەردە موللا مۇھەممەت تۆمۇر پارسچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان، ئەسەرنىڭ تەرجىمە قىلىنىشىغا مۇھەممەت ئىمام بەگ سەۋەبچى بولغاچقا، تەرجىمان بۇ ئەسەرگە «ئاسار ئىمامىيە» دەپ نام بەرگەن. موللا مۇھەممەت تۆمۇر بۇ ئەسەرنى ئاددىيلا تەرجىمە قىلماستىن، ئىجادىي تەرجىمە قىلغان. ھۈسەيىن ئىبنى مۇسا تارسۇسى قەدىمكى

پارس سۇلالىسى ئەخمەنىيلەردىن پادىشاھ دارا ھەققىدە يازغان «داراپنامە» دېگەن قىسسىنى پارسچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان. سەيپۇلمۇلۇك ۋە بەدىئۇل جامال توغرىسىدا پارسچە يېزىلغان قىسسە «داستان سەيپۇلمۇلۇك» دېگەن نام بىلەن ئۇيغۇر تىلىدا ئىشلەنگەن، مىرپازىل موللا كىچىك ساقى ھىجرى 1150 ـ (مىلادى 1737 ـ) يىلى خاۋەند شاھنىڭ «رەۋزە تۇس ساپا» دېگەن مەشھۇر تارىخنىڭ I جىلدىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان. ئۇيغۇر تارىخچىسى مىرزا ھەيدەر كوراگان يەركەندىنىڭ 1545 ـ يىلى پارسچە يېزىلغان «تارىخ رەشىدى» دېگەن مەشھۇر ئەسىرىنى ھاجى يۇسۇپ ئىبنى موللا ئوشۇر خەلپەم ھىجرى 1164 ـ (مىلادى 1750 ـ) يىلى قەشقەردە ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان؛ بۇ نۇسخىدا بىرقانچە ئەدەبىي پارچە ۋە قىسسە ـ رىۋايەت بار. 17 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا مەھمۇد جاراس تەرىپىدىن يېزىلغان نامسىز تارىخ كىتابىدا، سەئىد ـ خان ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇرەشىتخانىنىڭ بىرقانچە شېئىرى قەيت قىلىنغان. موللا يۇنۇس يەركەندى ھىجرى 1169 ـ (مىلادى 1755 ـ) يىلى ئابدۇراخمان جامىنىڭ داستانىغا تەقلىت قىلىپ «داستان يۇسۇپ ـ زىلەيخا» ئەسىرىنى ئىشلەپ چىققان. مەرىپەتپەرۋەر شائىر ھەيرىتى «ئەزان تارتماقنىڭ بايانى» دېگەن ئىلمىي كىتابنى نەزمە ـ نەسىر شەكلى بىلەن يازغان؛ «تەبئ يەتكەنچە نەزم ئەيلەيدۇ ھەيرىتى خەستە دىل ماچىنى» دېگەن ئىبارىگە قارىغاندا، شائىر خوتەنلىك بولسا كېرەك. يەركەنتلىك ئۆمەر باقى 1792 ـ يىلى ناۋا ـ يىنىڭ «پەرھاد ۋە شېرىن» ھەم «لەيلى ۋە مەجنۇن» داستانلىرىنى نەسرىي شەكلىدە قىسسىگە ئايلاندۇرغان؛ ئۇنىڭدىن كېيىن، ئالىم موللا سادىق يەركەندى «خەمسە ناۋايى»نى شېئىر شەكلىدىن نەسىر

شەكلىگە ئايلاندۇرۇپ، مىرزا مۇھەممەت ھۈسەيىن بەگنىڭ نامىغا بېغىشلاپ، «نەسرى مىرزا مۇھەممەت ھۈسەيىن بەگ» دېگەن نەسرىي ئەسەرنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن.

17 ـ، 18 ـ ئەسىرلەردە نۇرغۇن ئەدەب ۋە تەرجىمانلار يېتىشكەنلىكى، يارىتىلغان ئەسەرلەرنىڭ كۆپلۈكى ۋە مەزمۇنىنىڭ خىلمۇخىللىقى جەھەتتىن، بۇ دەۋرنى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ يەنە بىر گۈللەنگەن دەۋرى دەپ ھېسابلاش مۇمكىن.

5

تارىخ 19 ـ ئەسىرگە قەدەم قويۇشى بىلەن ئەدەبىيات تارىخىمىزدا يېڭىنقى دەۋر باشلاندى.

18 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، چىڭ سۇلالىسى جۇڭغارلارنىڭ شىمالىي شىنجاڭدىكى ئىسيانلىرىنى ۋە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قالايمىقانچىلىقنى تۈگىتىپ، شىنجاڭدا تىنچلىق ئورناتتى، شۇنىڭ بىلەن نىسبىي ھالدا ئىقتىساد ئەسلىگە كېلىشكە باشلىدى. لېكىن فېئودالىق زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە ئاساسىدىكى چىن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ خەلققە بەخت ـ سائادەت ۋە ئەركىنلىك بېرىشى زادىلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. چىن سۇلالىسىنىڭ چىرىگەن ئىستىبداتى ۋە يەرلىك ئاتارمەن ـ چاپارمەنلىرىنىڭ زۇلۇم ۋاستىلىرى ئەمگەكچى خەلقنىڭ چىدىغۇچىلىكىنى قويمىدى. شۇنىڭ بىلەن، شىنجاڭنىڭ كۆپ جايلىرىدا دېھقانلار قوزغىلاڭلىرى كۆتۈرۈلدى. سىياسىي زۇلۇمغا، فېئودالىق ئاسارەتكە، مۇدھىش جاھالەتكە قارشى ئومۇمىي خەلق ھەرىكىتىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىجتىمائىي ھادە-

سىلەر ئەدەبىياتقىمۇ ئالاھىدە تەسىر كۆرسەتتى، شۇنىڭدەك، شىنجاڭدا ئۇيغۇر خەلقىنى تەركىدۇنيالىققا باشلاپ، سوپىلىقنىڭ مەنىۋى زەنجىرلىرى بىلەن بوغۇشقا ئۇرۇنغان خوجا ـ ئىشانلار بىرمۇنچە بۇزغۇنچىلىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇ ۋەزىيەت جەمئىيەتنىڭ تەرەققىيات چاقىنى بىر مەزگىل كەينىگە چۆگىلەتتى. ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدىن چىققان خەلقپەرۋەر ئەدىبلەر، مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەر ئاشۇنداق ئېغىر ۋەزىيەتتىمۇ نۇرغۇنلىغان مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى ياراتتى. شۇڭا يېقىنقى زامانىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئىجادىيەتنىڭ ئاساسىي ئېقىمى ئىجتىمائىي ۋەقەلىكىنى ھەر خىل ئەدەبىي ۋاستە بىلەن ئىپادىلىگۈچى تەنقىدىي رېئالىزم بولدى، جۈملىدىن ھەجۋىي ئەدەبىياتمۇ گۈللىنىشكە باشلىدى.

يېقىنقى زامانىدىكى ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ بىرىنچى باسقۇچىدا، يەنى 19 ـ ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا، ئابدۇرېھىم نىزارى، تۇردۇش ئاخۇن غېرىبىلەرگە ئوخشاش رېئالىستىك شائىرلار يېتىشىپ چىقتى.

نىزارى

ئابدۇرېھىم نىزارى تەخمىنەن 1770 ـ يىلى قەشقەر كونا شەھەر بۇلاق بېشى مەھەللىسىدە تۇغۇلغان، 1848 ـ يىلى ۋاپات بولغان.

نىزارى شائىر بولۇش بىلەن بىللە ئۇستا خەتتات ئىدى. بىر مەزگىل زوھۇرىددىن ھېكىم بەگنىڭ مەھكىمىسىدە كاتىپلىق خىزمىتىنى ئۆتىگەن، "باقا، ئوش، قوقەنت، بۇخارا، قىزلەر، شەھەرلەرنى سايا ـ ھەت قىلغان". 16 ـ ئەسىردىن كېيىن ئەسەرلىرى بىزگە مەلۇم بولغان شائىرلار ئىچىدە بەدىئىي ئەدەبىياتىنىڭ شېئىر شەكلى ۋە نەزمە ـ نەسىر شەكلىدە ئەڭ كۆپ يازغان شائىر نىزاردۇر. شائىرنىڭ

شېئىرىي ئەسەرلىرى 48 مىڭ مىسرا‌غا يېتىدۇ. شائىرنىڭ بىزگە مىراس قالدۇرغان ئەسەرلىرىدىن ئۇچ توپلام مەۋجۇت: بىرى «زادۇل نەجاد» («نىجاتلىق ئۇزۇقى»)، بەزى بىر نۇسخىدا «دۇرۇل نىجات» («نىجادلىق گۆھىرى») دەپمۇ يېزىلغان. بۇ توپلامغا «مۇخبىل روشەن دىل»، «خاۋران»، «ماۋران»، «مۇدەببىر» دېگەن نەزمە ـ نەسرىي ئۇسلۇبتا، دىنىي ـ ئەخلاقىي مەزمۇندىكى قىسسە ـ رىۋايەتلەر كىرگۈزۈلگەن. ھىجرى 1265 ـ (مىلادى 1848 ـ) يىلى كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسىنىڭ ئاخىرى:

«نىزارى جاھان ئىچرە زار ـ نىزار،
مۇھەببەت مەيىگە ئېرۇر ئىنتىزار»

دېگەن بەيىت بىلەن ئاياقلاشقان. بۇ ئەسەرلىرىدە شائىر خەلقىنىڭ چىن دوستلۇققا، سەممىيەتكە ۋە ھەقىقىي ئەدەب ـ پەزىلەتكە بولغان ئىستەكلىرىنى بايان قىلىدۇ؛ خەلقنىڭ مۇڭ ـ زارلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شائىرنىڭ ئىككىنچى توپلىمى ـ «غىرىپلار ھېكايىتى» بولۇپ، ئۇنى ھىجرى 1257 ـ (مىلادى 1841 ـ) يىلى يەنى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا يازغان. شائىر بۇ داستانلارنى مۇھەممەت ئىمىن بەگنىڭ، بولۇپمۇ زوھۇرىددىن ھېكىم بەگنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن يازغانلىقىنى بايان قىلىدۇ. بۇ توپلامغا مۇنداق ئەسەرلەر كىرگۈزۈلگەن: «سەئىدى شىرازى ۋە ئۇنىڭ سەرگۈزەشتى توغرىسىدا داستان»، «ھىند شاھەنشاھ ئۆز قىزىنى مۇھەببەت شېئىرى ئوقۇغانلىقى ئۈچۈن جازالىغانلىقى»، پەرھاد ۋە شېرىن»، «مەجنۇن ۋە لەيلى»، «شاھ بەھرام ۋە دىل ئارام»، «ۋامىق ئوزرا»، «ئازاد بەخت ياكى چاھار دەرۋىش»، «گۈلنىسا ۋە مەھزۇن»، «شاھزادە مەسئۇد ۋە دىلارا»، «رابىئە ۋە سەئىدىن»، شائىرنىڭ ئۈچىنچى توپلىمى «مۇخەممەس

نىزارى» بولۇپ، ئەلىشىر ناۋايى قوللانغان شەكىلدە ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تۈزۈلگەن، توپلامنىڭ ئاخىرقى غەزىلى «ناۋايىدەك ياتار تا سۇبھە مەھشەر تەرك خوب ئەيلەپ» دېگەن مىسرا بىلەن ئاياقلاشقان. دېمەك، نىزارى ئۆزىنىڭ بۇ توپلىمىدىكى بەزى شېئىرلىرىنى ناۋايىغا مۇخەممەس قىلغانلىقى مەلۇم.

بىزگە مەلۇم، كلاسسىك شائىرلاردىن مەشھۇرراقلىرى ئومۇمەن بىر تېمىنى (پەرھاد ۋە شېرىن، لەيلى ـ مەجنۇن ۋە باشقىلارنى) ئورتاق تېما قىلىپ، ۋەقەلىكىلەرنى قايتا قۇراشتۇرۇپ، قەھرىمانلىرىنىڭ يۇرتلىرىنى باشقا قىلىپ يازغان. بۇنىڭ سەۋەبىي شۇكى، ئۆز زامانىسىدىكى فېئودال ـ پادىشاھلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ۋە مۇستەبىتلىك تۈزۈم شارائىتىدىكى خەلق ھاياتىغا نىسبەتەن كۆز قاراشلىرىنى بىۋاستە ئىپادىلەشكە مۇمكىن بولمىغانلىقتىن، شائىرلار ئورتاق تېما ئاساسىدا (يەنى بىر ـ بىرىگە ۋارىس بولۇپ ياكى تەقلىد قىلىپ) ئۆز چۈشەنچىلىرىنى ۋاستىلىك ئىپادىلىگەن. شۇڭا، نىزارىنىڭ بەزى داستانلىرىمۇ نىزامى ـ گەنجەۋى، ئابدۇراخمان جامى، ناۋايى ۋە خىسراۋ دەھلىۋىلەرنىڭكىدەك غايىۋى ئوبرازلار ئارقىلىق ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى ئەكس ئەتتۈرگەن رومانتىك داستانلاردۇر. شېئىرىيەتتىكى بەدىئىي ماھارەت جەھەتتە نىزارى گەرچە ناۋايىغا تەڭ كېلەلمىسىمۇ، لېكىن نىزارىنىڭ ناۋايىغا نىسبەتەن ئارتۇقچىلىقى بار. ناۋايى غايىۋى ئوبرازلارنى ئىجتىمائىي تۈرمۇشقا باغلاپ رومانتىك يول بىلەن ئىپادىلەپ بەرگەن بولسا، نىزارى بەزى داستانلىرىدا رېئال ھاياتتىن تېپىك ئوبراز يارىتىپ رېئالىستىك يول بىلەن ئەكس ئەتتۈرگەن. يەنى، نىزارى ئىران ـ خۇراسان ۋە مەۋارائۇننەھردە ئەنئەنە بولۇپ قالغان غايىۋى

سيۇژېتلارنى ئۆتكەنسكى كلاسسىكلاردەك ئۆزگىچە قايتا ئىشلەپ تۇرمىغان؛ بولۇپمۇ «رابىئە ۋە سەئدىن» دېگەن داستانىنىڭ ۋەقەلىكىنى ئۆزى ياشىغان زاماندىكى ئەمەلىي تۇرمۇشتىن ئالغان، بۇ ئەسەر پەقەت «رابىئە» دېگەن قىز بىلەن «سەئدىن» دېگەن يىگىت ئوتتۇرىسىدىكى ئاددىيلا مۇھەببەت پاجىئەسىدىن ئىبارەت بولماستىن، بەلكى نىزارى ياشىغان قەشقەرنىڭ شۇ زاماندىكى فېئودالىق جەمئىيىتىنىڭ پاجىئەسىدىن ئىبارەت. نىزارىنىڭ داستانلىرىدا ياكى باشقا ئەسەرلىرىدە قۇۋۋەتلەنگەن ئىدىيە ـ ھېسسىيات فېئودالىق ئاساسەتكە، خۇراپات ۋە جاھالەتكە، نادانلىققا قاتتىق نەپرەت بىلدۈرۈش بىلەن گەۋدىلەنگەن. شائىر فېئودالىق جەمئىيەتتىكى ئەمگەكچى خەلقنىڭ قايغۇ ـ ھەسرەتلىرىگە شېرىك بولغىنى ئۈچۈن، شۇ روھىي ھالىتى ۋە ئىدىيىسىگە مۇۋاپىق «نىزارى» (غەملىك) دەپ تەخەللۇس قوللانغان.

غېرىبىي

قەشقەرلىك بۇ شائىر ئۆز ئەسىرىدە ئۆزىنى «ئىدى تۇردى ـــ ئىسمىم، غېرىبىي ـــ لەقەب» دەپ قەيت قىلغان. شائىر غېرىبىي 1808 ـ يىلى تۇغۇلغان، تەخمىنەن 19 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ۋاپات بولغان. شائىر قەشقەردە «خانلىق مەدرەسە»دە دىنىي ۋە دۇنياۋى ئەدەبىيات بويىچە ئىلىم ئۆگەنگەن، ئەرەب ـ پارس تىللىرىنى ئوبدان ئىگەللىگەن. شائىر نىزارى بىلەن خىزمەتداش بولۇپ، نىزارىنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن چوڭقۇر تونۇش ئىدى. ھەركۈنى جەمئىيەتنىڭ ھەر خىل تەبىقىلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ تۇرغانلىقى ۋە تۇرلۇك كاسىپلارنىڭ قەشقەر ھېكىم بەگ مەھكىمىسىگە قىلغان ئەرز ـ دادلىرىدىن خەۋەردار بولغانلىقى ئۈچۈن، ئىجتىمائىي

هادىسلەر ئارقىلىق جەمئىيەتنىڭ ئىش تەقسىماتى ھەققىدە مەلۇم چۈشەنچە ھاسىل قىلغان. ياش چېغىدىلا تۇردى ئاخۇن شېئىرىيەت ۋە خەتتاتلىقتا ماھارەت ئىگىسى بولۇپ قالغانىدى. 30 ياش چاغلىرىدا، غېرىبىي 19 ـ ئەسىردىكى قەشقەر رايونىدا مەۋجۇت بولغان ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى بويىچە، 32 خىل كاسىپنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى، ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرىنى ۋە بىر ـ بىرىنى تەقەززا قىلىدىغانلىقىنى، ئارتۇقلۇق ـ كەمچىلىكلىرىنى، ھەر بىر كاسىپنىڭ ئۆز كەسپىگە ھەم خېرىدارىغا تۇتقان مۇئامىلىلىرىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلغان. شۇنىڭ بىلەن، ھىجرى 1257 ـ (مىلادى 1841 ـ) يىلى «كىتابى غېرىب» دېگەن داستانىنى يازغان. ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىياتىدا شۇ چاققىچە مەخسۇس تېما قىلىنمىغان ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنى شائىر غېرىبىي بىرىنچى بولۇپ، بەدىئىي ۋاستە ئارقىلىق شەرھىلەپ بەرگەن. ئەسەر بىر مۇقەددىمە، ئوتتۇز ئىككى ماۋزۇ بىلەن 1956 مىسرادىن ئىبارەت بولۇپ، كاسىپلارنى ئاساسىي قەھرىمان سۈپىتىدە، ئۆزئارا مۇنازىرىگە سېلىش يولى بىلەن، ئۇلارنىڭ خاراكتېرلىرىنى ئېچىپ بېرىدۇ. جۇملىدىن، شائىر فېئودالىلىق ناتۇرال ئىگىلىك شارائىتىدا ھۈنەرۋەن ـ كاسىپلاردىكى شەخسىيەتچىلىكنىمۇ كۆرسىتىدۇ. ئەسەردە شائىر كىشىلەرگە ئوزۇقلۇق يەتكۈزۈپ بەرگۈچى دېھقانىنى بىرىنچى قەھرىمان، دېھقانچىلىق ئۇچۇن خىزمەت قىلغۇچى تۆمۈرچىنى ئىككىنچى قەھرىمان قىلىپ تەسۋىرلەيدۇ. شائىر ئۆزى ياشىغان جەمئىيەتتىكى ئىگىلىك مۇناسىۋەتلىرىگە زامان چەكلىمىسى ۋە دىنىي ئىدېئولوگىيە چۈشەنچىسى بىلەن باھا بەرگەن، شۇنداقتىمۇ غېرىبى 19 ـ ئەسىردە بىرىنچى بولۇپ، دېھقان بىلەن ئىشچىنى ھەممە كاسىپلارنىڭ بېشى قىلىپ، بەدىئىي ئەدەبىياتتا

باش قەھرىمان سۈپىتىدە تەسۋىرلىگەن شائىر دېسەك مۇبالىغە بولماس. يەنە بىر ۋاستىلىك مەلۇمات بويىچە، بۇ شائىرنىڭ «خۇشھال غېربىي» دېگەن تەخەللۇس بىلەن، 1848 ـ يىلى ئۆزى تۇزگەن «كۇللىيات غېربىي» دېگەن ئەسەرلەر توپلىمى بار بولۇپ، بۇ توپلامغا 271 غەزەل، 53 مەسنەۋى، 37 رۇبائىي ۋە باشقا لىرىكىلىق شېئىرلىرى كىرگۈزۈلگەن.

بۇ دەۋردە يەنە «ئەشئار سادىق» («سادىق شېئىرلىرى»)، «ئېلىك خانلار توغرىسىدا داستان» يازغان ئەيمەن، «مەلىكە كىتابى» (يەنى خەلىل شاھزادە بىلەن ئەججەر پادىشاھنىڭ قىزى توغرىسىدا قىسسە ھەم ئۇلارنىڭ مىڭ بىر سوئالىغا ئابدۇلئەلىمنىڭ جاۋابى) دېگەن ئەسەر يازغان «مىسكىن، بىچارە» قاتارلىق شائىرلار ئۆتكەن. بۇلاردىن باشقا، ھىجرى 1245 ـ (مىلادى 1829 ـ) يىلى، ئىلنىڭ خانلارنىڭ كۆرەشلىرى توغرىسىدىكى «تەزكىرەئى بۇغراخان» دېگەن شېئىرىي تارىخ، نەسرىي يول بىلەن يېزىلغان «ئىسكەندەرنامە»؛ «يار ـ يار» نامىلىق بېيىتلار توپلىمى، «بۇلبۇل گۈلشەن ناۋايى» (ماھ مۇنىر، بەھراز شاھزادىسى ۋە سودىگەر ئەبۇ نەسرىنىڭ قىزى خوب چېھرە ھەققىدىكى مۇھەببەت رومانى)، شاھ مۇھەممەت ئىبنى خوجا نىزامىددىن تەرىپىدىن پىردەۋسىنىڭ شاھنامىسىدىن «تەرجىمىسى شاھنامە» دېگەن نام بىلەن پارچىلار نەسرىيلەشتۈرۈلۈپ تەرجىمە قىلىنغان؛ بۇ تەرجىمىنىڭ ھىجرى 1253 ـ (مىلادى 1837 ـ) يىلى قاراقاشلىق موللا سۇلتان موللاقوزى كۆچۈرگەن نۇسخىسىدا، كايۇمەرسنىن ئەردەشىر ـ نىڭ ھەپتادقا يۈرۈشىگىچە بولغان ۋەقەلەر، يەنە بىر نۇسخىسىدا بولسا دۇھ ئەكۇەندىن ئەردەشىر باباكانغىچە بولغان ۋەقەلەر بايان

قىلىنغان. نامەلۇم تەرجىمان تەرىپىدىن «داستان مەھروماھ» (خاۋەر-شاھ ئوغلى مەھمەر بىلەن ئافرىقا ھۆكۈمدارىنىڭ قىزى ماھسىنىڭ ئاشىق-مەشۇقلۇقى توغرىسىدىكى قىسسە) پارسچىدىن تەرجىمە قىلىنغان؛ موللا سەنجارئىبنى ئىبراھىم قەشقەرى «بەختيارنامە» دىن 10 ھېكايە ئېلىپ، خەلق ئارىسىدىن ھېكايە-چۆچەكلەرنى توپلاپ، ھىجرى 1266- (مىلادى 1849-) يىلى «جامىئۇل ھېكايات» («ھېكايىلەر توپلىمى»)نى تۈزۈپ ئۆز قولى بىلەن كۆچۈرگەن.

ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىياتى ئومۇمەن ئىسلام ئەدەبىياتىدا بايان قىلىنىشى مۇتلەق شەرت ھېسابلانغان دىنىي تېمىلارنى ئىپادىلەش بىلەنلا چەكلىنىپ قالمىدى، بەلكى ئىجتىمائىي ھادىسىلەرگە يېقىندىن ماسلىشىپ باردى.

19-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، جايلاردا كەينى-كەينىدىن دېھقانلار قوزغىلاڭلىرى كۆتۈرۈلدى. بۇ قوزغىلاڭلارنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقى ئاساسەن دىنىي-روھانىلار قولىدا ئىدى، بىرقانچە جايدا دېھقانلار ئۆز ھاكىمىيەتلىرىنى قۇردى. لېكىن پۈرسەت پايلىغان قوقەنت خانلىقىنىڭ چاپارمىنى ياقۇپ بەگ ھەر خىل ۋاسىتىلەر بىلەن، قوزغىلاڭلارنىڭ دەسلەپكى مېۋىلىرىنى تارتىۋالدى. ئىلى رايونىدىمۇ چارروسىيە جاھانگىرلىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىنى قانلىق باستۇرۇپ، مۇستەملىكىچىلىك چاڭگىلىنى سالدى. ئىجتىمائىي ۋەقەلەر تەبىئىي يوسۇندا ئەدەبىياتقىمۇ تەسىر كۆرسەتتى. بۇ دەۋر-دىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزگىچىلىكى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئىجتىمائىي رېئاللىقنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان دۇنياۋى ئەدەبىياتنىڭ ھەجۋىي ژانىرى تەرەققىي قىلدى. بۇ دەۋردە چىققان شائىرلىرىمىز

قەلەملىرىنى بىۋاسىتە فېئودال ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتىغا قارىتىشتىن ئەيمىنىپ، ئۇنىڭ چىرىك ئەكسىيەتچىل سىياسىتىنى ھەسسىلەپ ئاشۇرۇپ ئىشقا ئاشۇرىدىغان، يەنى «دوپپىسىنى ئال دېسە، كاللىسىنى ئالىدىغان» مەھەللىي قول-چوماقلىرىغا قارايتتى. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ نامايەندىلىرى سۈپىتىدە تۆۋەندىكىلەرنى مىسال قىلىش مۇمكىن.

مۇللا بىلال

مۇللا بىلال ھىجرى 1241- (مىلادى 1825-) يىلى غۇلجا شەھىرىدە مۇللا يۈسۈپ دېگەن پېقىر مۇللا ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۆز ئائىلىسىدە باشلانغۇچ دىنىي مەلۇماتقا ئىگە بولغاندىن كېيىن، ئاتىسىدىن يېتىم قېلىپ، «ئالتۇنلۇغۇم» (تۇغلۇق تۆمۈر خان مازىرى) يېنىدىكى مەدرىسە ئىلىم تەھسىل قىلغان. شائىرنىڭ ياشلىق دەۋرى ناھايىتى غۇربەتچىلىكتە ئۆتكەن:

«ياتار ئەردىم جاھان خەلقىغە كۆپ بى ئېتىبار ئولغاچ،
يۇرەلمەي ئەل ئارا تىنەپ، قېرى ھەم بى شۇمار ئولغاچ؛
كېچىلەر تۇرپە بەدھال ئەردىم ۋە كۈندۈز مالامەتلىك،
غىنالىق دۆلتىگە چۈن يېتەلمەي تۇرپە زار ئولغاچ.»

شەپقەتسىز زامان ۋە مۇدھىش كەمبەغەلچىلىك كاساپىتىدىن شائىر تېخىمۇ يۇقىرى بىلىم ئېلىش ئىستىكىگىمۇ، ھەتتا ئاشقىلىق مۇرادىغىمۇ يېتەلمىگەن. مۇللا بىلال ياش چېغىدىلا ئەدەبىياتقا ۋە مۇزىكىغا بېرىلگەن. ئۆزىنىڭ ئىجادىي ئىشىنى غەزەل يېزىشتىن باشلىغان. 27 يېشىدا يەنى 1850-يىلى «غەزەلىيات» (2016 مىسرالىق) توپلىمىنى تۈزۈپ چىققان. بۇ ئەسەرلىرىدە شائىر ئاساسەن مۇھەببەتنى تېما قىلغان، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنىمۇ

ۋە ئۆزىنىڭ شۇ ھادىسىلەر توغرىسىدىكى كۆز قاراشلىرىنىمۇ ئەگىس ئەتتۈرگەن. ئىلى ۋىلايىتىدە زۇلۇمغا ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىگە قارشى دېھقانلار ھەرىكىتى يۈز بەرگەندە، شائىر بۇ ھەرىكەتلەرگە ھېسداش بولۇپلا قالماي، بەلكى ئاكتىپ قاتناشقان. نەتىجىدە «غازات دەر-مۇلكى چىن» («چىن مەملىكىتىدە بولغان مۇقەددەس ئۇرۇش») دېگەن جەڭنامىنى يېزىپ چىققان. شۇڭا بۇ ئەسەرنى ئىلى ۋىلايە-تىدە 1862 ــ 1872 ــ يىللىرى يۈز بەرگەن دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ بەدىئىي خاتىرىسى دېيىشكە بولىدۇ. داستاندا خەلق كۈچى گەۋدە-لىك كۆرسىتىلگەن، قوزغىلاڭنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى تۈتۈپ تۇرغانلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەرمۇ ئېچىپ بېرىلگەن. لېكىن موللا بىلال جەمئىيەتتىكى ھادىسىلەرنى دىنىي ئىدىئولوگىيە بىلەن كۆزەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئاساسىي زىددىيەتلەرنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. موللا بىلال خەلقپەرۋەر ۋە ئادالەت-پەرۋەر شائىردۇر. موللا بىلال دۇشمەنگە تىز پۈكمەي، جان پىدالىق بىلەن كۈرەشكەن قەھرىمان قىز نوزۇگۈمنىڭ قىسمەن تەرجىمھالىنى بايان قىلىپ بېرىدىغان «نوزۇگۈم» داستانىنىمۇ يازغان. بۇنىڭدىن باشقا 1881 ــ يىلى ئۆزىنى «ئەۋلىيا» قىلىپ كۆرسىتىپ، خەلقنى ئالدىغان ۋە ئاخىردا قاتىللىق قىلىپ، شەرمەن-دىلىك بىلەن جازالانغان بىر مەككارنىڭ ئوبرازىنى ياراتقان «چاڭموزا يۈسۈپخان» دېگەن داستاننى يازغان. شائىر 77 يېشىدا مۇساپىرچىلىقتا چەت ئەلدە ۋاپات بولغان، شائىرنىڭ فېئودال مۇستە-بىتلىككە قارشى غەزەپ بىلەن يازغان مۇنۇ بېيىتلىرى ئۆز زامانىسىدا ھۆكۈمرانلارغا ئوق بولۇپ ئېتىلغانىدى:

«قەيۇ شاھ ئادىل ئەرسە سەن ئۇنى مىسلى سۇلايمان بىل،

قەيۇ زالىمنى كۆرسەڭ سەن ئۇنى يەر بىرلە يەكسان بىل.»

.....

«بىلال بۇ سۆزنى ئىما بىرلە قىلدى ئەھلى داناغا،
داغى ساھىب سۇخەنۋەر رەھبەرنى شاھى گىلان بىل.»

خەلق ئارىسىدىن يېتىشىپ چىققان شائىرلاردىن سېيىت مۇھەممەت غۇلجىدا بولغان قوزغىلاڭنىڭ يېڭىلىشىدىكى بەزى سەۋەبلەرنى تەھلىل قىلىپ «شەرھ شىكەستە نامە» («سۇنغانلىقنىڭ شەرھنامىسى»)نى يېزىپ چىققان؛ شۇنىڭدەك موللا شاكىرنىڭ «زەپەرنامە» داستانىمۇ رېئال تۇرمۇشتىكى ۋەقەلىكنى بايان قىلغان ئەسەردۇر.

بۇ زامانداكى ھەجۋىي ئەدەبىياتنىڭ نەمۇنىسى سۇپىتىدە، ئەخمەت شاھ قاراقاشنىڭ «مۇھەببەتنامە» دېگەن شېئىرىي مەكتۇبىنى ئەسلەش كېرەك. شائىر بۇ قىسقىغىنا ئەسەردە، نەپسانىيەتلىكنىڭ تېپىنى — ئاچكۆز، تويماس، رىياكار روھانىنىڭ ئوبرازىنى ناھايىتى گۈزەل ئىبارىلەر ۋە كىنىشكەن ئوخشىتىشلار بىلەن يارىتىپ بەرگەن. بۇ ئەسەر شۇنچىلىك كەڭ تارقالغانكى، بەزمە-مەجلىسلەردە ئەلنەغمىچىلەر بۇ شېئىرىي خەتنى قىسسە تەرىقىسىدە ئېيتىپ بېرەتتى.

خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىدىن يېزىق يۈزىدە يەنە مۇنداق ئەسەرلەرمۇ بىزگە مەلۇم. ھىجرى 1269 — (مىلادى 1878 —) يىلى موللا مۇھەممەت توختىنىياز ئىبنى موللا مۇھەممەت تۆمۇر تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن «داستان ھۆرلىقا» (مەزمونى مىسىر شاھى خۇسراۋنىڭ ئوغلى ھەمراھ بىلەن ئېرەم باغنىڭ پەرىسى، شاھرۇخ ئىبنى شەئبانىنىڭ قىزى ھۆرلىقا توغرىسىدا داستان)؛ ھىجرى 1290 — (مىلادى 1873 —) يىلى كۆچۈرۈلگەن «داستان مالىك ئەژدەر» (رەجەپ ھەرىس شەھىرىنىڭ پادىشاھىنىڭ ئوغلى مالىك ئەژدەر

توغرىسىدا قىسسە)؛ ھىجرى 1308 ـ (مىلادى 1890 ـ) يىلى كۆچۈرۈلگەن «قەسىدە دەرنەئىت سۇلتان ئارسلانخان» (سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ نەۋرىسى سېيىت ئەلى ئارسلان ھەققىدە داستان)؛ ھىجرى 1311 ـ (مىلادى 1893 ـ) يىلى كۆچۈرۈلگەن «قىرىق تۈتى» (پارسچىدىن تەرجىمە قىلىنغان نەخشەبەنىڭ 52 ھېكايىسى ۋە باشقا ئورىگىنال 40 ھېكايىدىن ئىبارەت توپلام)، ئاقسۇلۇق مۇھەممەت ھەسەن ئەلەم تەرىپىدىن يېزىلىپ، ھىجرى 1311 ـ (مىلادى 1893 ـ) يىلى مىرزا ئابدىقادىر ئاخۇن كۆچۈرگەن «ھاتەمنامە» (سېخىلىقنىڭ سىمۋولى بولغان ھاتەم تاي ھەققىدە قىسسە) ۋە باشقىلار.

يېقىنقى زامان ئەدەبىياتىمىزنى دېموكراتىك ئەدەبىيات ياكى خەلقپەرۋەرلىك ئەدەبىياتى دېسەكمۇ بولىدۇ، بولۇپمۇ 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى دېموكراتىك ئەدەبىياتىمىز كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئوبدان ئەنئەنىلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، سۈپەت جەھەتتىن يېڭى پەللىگە كۆتۈرۈلدى. دېموكراتىك، باراۋەرلىك، ئەركىنلىك، تەرەققىيپەرۋەرلىك ئۇچۇن كۈرەش تېمىسى يېتەكچى ئورۇنغا ئۆتتى، تېما دائىرىسى كېڭەيدى.

* * *

بىز يۇقىرىدا، يېقىنقى زاماننىڭ ئاخىرىغىچە بولغان ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى تونۇشتۇردۇق. كلاسسىك ئەدەبىيات خەلقىمىزنىڭ ئۆتكەنكى دەۋرلەردىكى ئىقتىسادىي تەرەققىيات سەۋىيىسىنى، مەدەنىي ھاياتىنى، ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە باغلىق ھالدا خاراكتېر ـ خۇسۇسىيەتلىرىنى، ئىجتىمائىي ئاڭ ـ پىكرىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىدۇ، شۇڭا ئۇ خەلقنىڭ پۈتكۈل ئىجتىمائىي

تەرەققىيات تارىخىنىڭ بەدىئىي ئىپادىسىدۇر. بۇنى قېزىش، تەتقىق قىلىش، رەتلەش يولى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇچۇن خىزمەت قىلىدۇرۇش بىزنىڭ بۇرچىمىزدۇر.

قەدىمكى زامان (كلاسسىك) ئەدەبىياتىمىزنىڭ مۇنەۋۋەر ئەسەرلىرى ئۆز زامانىسىدا خەلق ئىچىگە تارقىلىپ، تەرىبىيۋى رول ئوينىغان بولسا، بۈگۈنكى كۈندىمۇ كىتابخانلار ئۈچۈن مەنىۋى ئوزۇقلۇق بولالايدۇ. ئۇلاردىكى تەرەققىيپەرۋەرلىك مەزمون بىلەن بىرىككەن گۈزەل بەدىئىي شەكىل كىتابخانلارنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلىش نەتىجىسىدە، تارىخىي كەچۈرمىلەرنى تەبىئىي يوسۇندا ئەسلىتىدۇ ۋە تۇرمۇش ئۇستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈشكە ئۈگىتىدۇ. بۇ — كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ، بولۇپمۇ كلاسسىك شېئىرىيىتىمىزنىڭ ھاياجانلاندۇرۇش، بەدىئىي ھوزۇر بېغىشلاش كۈچىنىڭ بىر ئىپادىسى، لېكىن ئۇزاق زامانلار ئۆتكەچكە، جەمئىيەتلەر پەرقلىق بولغاچقا، جۈملىدىن كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئۆزىگە خاس شەكىل ۋە تىل ئىپادىلىرى بولغاچقا، ھازىرقى زامان كىتابخانلىرىغا ئىزاھلاپ بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. بۇ — كلاسسىك ئەدەبىيات بويىچە تەتقىقاتنىڭ بىر تۈرى.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى بويىچە ئىلمىي تەتقىقاتچىلىق تېخى رەسمىي قولغا ئېلىنمىدى. يېزىق ئەدەبىياتىمىزنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىش ۋە تەرەققىي قىلىش تارىخى، خەلق داستانچىلىقى تېخىچە تەتقىق قىلىنمىدى. ھازىرقى زامانغىچە بولغان ئەدەبىياتىمىزدا ئايرىم ئىلمىي — نەزەرىيۋى مەسىلىلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇش ئىشى ئۆز پېتىچە تۇرۇپتۇ. كلاسسىك ئەدەبىلىرىمىزنىڭ ئەسەرلىرى (تېمىسى، ئىددىيىسى، تىلى، ۋەقەلىكى، بەدىئىي خۇسۇسىيەتلىرى ئىلمىي يوسۇندا

يەكۈنلەنگىنى يوق. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ ئەدەبىياتىغا بولغان تەسىرى، شۇنىڭدەك خەنزۇ ۋە ئەرەب ـ پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىغا بولغان تەسىرى تەتقىق قىلىنمىدى. ئۇيغۇر يېزىق ۋە ئېغىز ئەدەبىياتىدا ھەر دەۋردە پەيدا بولغان يېڭىچە ۋاستىلەرنىڭ قەدىمكى ئەدەبىي ئەنئەنىلەر ۋە دۇنيا ئەدەبىياتى ئەنئەنىلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىنى تەتقىق قىلىشمۇ ئالاھىدە بىر مەسىلە بولۇپ تۇرماقتا.

كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا ئۆز دەۋرىگە يارىشا رېئالىزمنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى، ئومۇمىي ئەدەبىياتنىڭ ئېقىمىدا رېئالىزم خاھىشىنىڭ تەسىرى ۋە ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىيات جەريانىدا تۇتقان ئورنىنى ئېنىقلاش، ھەر دەۋردىكى ئىدېئولوگىيىسىنىڭ ئەدەبىياتتىكى ئىپادىلىنىشى شەكىللىرىنى، كلاسسىك ئەسەرلىرىمىزدە دىنىي ئىدېئولوگىيە شەكلى ئېچىدىكى ئەڭ پايدىلىق مېغىزىنى ئايرىپ چىقىش جەھەتلىرىدە ئېلىپ بېرىلىدىغان تەتقىقاتلارمۇ بىزنىڭ قولغا ئېلىشىمىزنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. يەنە بىر مۇھىم مەسىلە شۇكى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتشۇناسلىقىنى تىكلەش كېرەك، بۇ ئىشنىڭ ئىلمىي ـ تارىخىي ھەم ئەمەلىي ئەھمىيىتى بار.

بۇ ئىشمۇ بىزنىڭ تەتقىق قىلىشىمىز ۋە ھەل قىلىشىمىزغا تەقەززا بولغان بىر چوڭ ئىش.

1979 ـ يىل ماي.

شېئىرىيەتتە بەدىئىيلىك توغرىسىدا

ــ شېئىر ھەۋەسكارلىرى بىلەن سۆھبەت

شېئىرىيەت ــ بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ چوڭ بىر تۈرى، ئەڭ بۇرۇن پەيدا بولغان قىسمى.

ئىنسانىيەتتە تىل پەيدا بولۇش جەريانىدا، ئەمگەكنىڭ ھەر خىل ئۆزگىچىلىكلىرىگە ماسلاشقان «رىتىملىق زۇۋان» پەيدا بولغان، شۇ ئارقىلىق «كۈي» تەرەققىي قىلغان. «كۈي» ــ رىتىملىق سۆزلەرنىڭ ئاھاڭى. دەسلەپتە «رىتىملىق سۆزلەر» بىلەن «كۈي» بىر نەرسە ئىدى. قەدىمكى دەۋردە كۈيسىز قوشاق بولمايتتى. يەنى «ناخشا» بىلەن «شېئىر» بىر نەرسە ھېسابلىناتتى. جەمئىيەت تەرەققىي قىلىپ، تۈرلۈك ئىش تەقسىماتلىرى پەيدا بولغىنىدەك، «رىتىملىق سۆز» بىلەن «كۈي» بىر ـ بىرىدىن ئايرىلدى. مەلۇم كۈي بىلەن ئېيتىلىدىغىنى ــ ناخشا، كۈيلەنمەي، رىتىم بىلەن سۆزلىنىدىغىنى ــ شېئىر بولۇپ شەكىللەندى.

دېمەك، شېئىر ئەمگەك جەريانىدا پەيدا بولغان. ھازىر تىلىمىزدا ئىشلىتىلۈاتقان «شېئىر» دېگەن ئاتالغۇ ئەسلى ئەرەبچە سۆز بولۇپ، «سەزمەك، تۇيماق، ھېس قىلماق، كۈيلىمەك» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

شېئىر ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى مەركەزلىك ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

شېئىر لۇغەت مەنىسى جەھەتتىنمۇ «ھېس، تۇيغۇ» بولغىنى ئۈچۈن، ئىستېمال مەنىسى جەھەتتىنمۇ ئۇنىڭدا پىكىر ـ تۇيغۇ ئۇرغۇپ تۇرىدۇ ۋە تەسەۋۋۇرغا تولغان بولىدۇ.

شېئىرنىڭ بىرىنچى شەرتى ـ تۇرمۇش تۇيغۇلىرىدىن پەيدا بولغان تەپەككۇر ۋە تەسەۋۋۇر. تەپەككۇر ـ پىكىر يۈرگۈزۈش، يەنى ئىجادكارنىڭ رېئال تۇرمۇشنى چۈشىنىش ۋە ئەكس ئەتتۈرۈش-تېكى ئوي ـ پىكرى؛ تەپەككۇر ئىجادكارنىڭ دۇنيا قارىشىغا بېقىندۇ، چۈنكى ئۇ تۇرمۇشنى چوڭقۇر كۆزىتىش، تەھلىل ـ تەتقىق قىلىش نەتىجىسىدە شەكىللىنىدۇ؛ ئېنىق ئىدىيىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، كۆچلۈك ھېسسىي پائالىيەتلەردىن پەيدا بولغان تەپەككۇر شېئىرنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسىنى ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان ھېسسىي ماتېرىيال. تەسەۋۋۇر ـ بىرنەرسە ياكى ھادىسىنىڭ سۈرىتىنى ئويلاپ، ئۇنى زېھنىدە گەۋدىلەندۈرۈش ياكى خىيالىغا كەلتۈرۈش دېمەكتۇر؛ يەنى شېئىرغا ھامىلە بولۇش جەريانىدىكى بىر قاتار سۈرەتلىك مۇلاھىزىلەردۇر؛ تەسەۋۋۇر تولۇق ھېسسىي، كونكرېت تەسۋىر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

شېئىرنىڭ ئىككىنچى شەرتى ـ بەدىئىي ماھارەت. شېئىرىيەتتىكى بەدىئىي ماھارەت ئاساسەن ئىدىيىنى ئىپادىلەيدىغان ۋە تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان تىل ۋاستىسىدۇر، شۇنداقلا، ئۇ تەلتۆكۈس بەدىئىي شەكىل يارىتىش يولى بىلەن مەلۇم مەزمۇننى ئىپادىلەپ بېرىشنىڭ زۆرۈر شەرتى؛ ئۇ ـ شېئىر يازغۇچىنىڭ تۇرمۇشنى كۆزىتىش، ئاممىنىڭ تىلىنى ئۆگىنىش، زېھنىكمەي مەشق قىلىش ھەم ئىزدىنىش ۋە بۇرۇنقى سەنئەتكارلارنىڭ تەجرىبىلىرىنى ئۆگىنىشتىن ھاسىل قىلغان تەجرىبىسى. بەدىئىي ماھارەتنىڭ مېغىزى ـ تىل.

لۇشۇن: «ئاۋام تىلى ــ خام ماتېرىيال، ئىشلەنگىنى ــ ئەدەبىيات» دەيدۇ. ئەدەبىيات ــ تىل سەنئىتى، شېئىر تېخنىكىسى شۇنداق. تىلنى (شېئىر تىلىنى) ئىككى ياقتىن: بىرى، خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىدىن، يەنە بىرى، كلاسسىك ئەدەبىياتتىن ئۆگىنىش مۇمكىن. بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ تۈرلىرى ئىچىدە شېئىر ئەڭ ئىخچاملىقنى، يەنى ھەجىم ۋە سۆز ـ ئىبارىلىرىنىڭ چاققان بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. شېئىردا بەدىئىي ماھارەت تىل بىلەن ئىپادىلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن، سۆز ـ ئىبارىلەرنى ئىنچىكىلەپ تاللاش ۋە ھەر بىر سۆزنى مىسرالارغا ئۇنچە ـ مەرۋايىت تىزىلغانىدەك ئورناشتۇرۇش، مىسرالارنى مەتنى (چوڭقۇر مەنىلىك قىسقا ئىبارە)گە ئايلاندۇرۇشقا تىرىشىش زۆرۈر. خەلقنىڭ ئېغىز تىلى شېئىرغا قۇيۇلسا، شېئىر ئىجادىيىتى ئاممىۋىلىشىدۇ؛ مىللىي شەكىلگە، ھاياتىي نەپەسكە ۋە تەسىرلەندۇرگۈچ كۈچكە ئىگە بولىدۇ. بىرەر شېئىردا، بىرقانچە مەتنى يارىتىلسا، ئۇلار شېئىرنىڭ بەدىئىي كۈچىنى ئاشۇرىدۇ. مىسرا ــ نۇقتا، بەنت (كۇپلېت) ــ دائىرە دەپ تەمسىل قىلساق، ياخشى نۇقتا بولسا، دائىرىگە تۈس ـ جۇلا بەرگىلى بولىدۇ. شۇڭا، كلاسسىك شائىرلار سۆز تاللاشتا مىسرانى ئاساس قىلغان، مىسرا تالاشتا مەنىگە ئالاھىدە ئېتىبار بەرگەن. شېئىرنىڭ قىممىتى مەتنىلەردە، لېكىن ئۇنىڭدىنمۇ قىممەتلىك يېرى تەپەككۇرى ياخشى بولغان پۈتۈن ئىبارەتلىك بەنتتە. دېمەك، بەدىئىي ماھارەت (ئاساسەن تىل) ــ شېئىرنىڭ قېنى.

شېئىرنىڭ ئۇچىنچى شەرتى ــ بەدىئىي شەكىل. توغرا ئىدىيە ــ شېئىرنىڭ جېنى ۋە تىل ــ شېئىرنىڭ قېنى بولسا، جان بىلەن قاننى گەۋدىلەندۇرىدىغان ئىسكىلىت ــ شەكىل. بولۇپمۇ نەزمىلىك

(ئەندىزىلىك) شېئىرلاردا، بەدىئىي شەكىل ئۇنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى. مەلۇم ئىدىيىنى (پىكىر ـ تۇيغۇنى) ئىخچام ۋە پىشىشق تىل بىلەن ئىپادىلەش ئۈچۈن، شۇنىڭغا لايىق شەكىل تاللاشقا توغرا كېلىدۇ. ھەرقانداق شېئىردا مەلۇم ئۆلچەم، سۆز ـ ئىبارىلەرنىڭ تەركىبىدىكى تاۋۇشلارنىڭ بەلگىلىك قانۇنىيەتلىرى بولىدۇ؛ ۋەزن، مىسرا (بوغۇم چېكى) ۋە قاپىيە جەھەتلىرىدىن رېئالىيە قىلىنىدىغان قەتئىي بەلگىلىمىلەر بولىدۇ. مەزمۇن ھەرقانچە ياخشى بولسىمۇ، لېكىن شۇ مەزمۇنغا لايىق شەكىل تاللانمىسا (ئۈچىغا قاراپ كېسىم پىچىلمىسا)، شېئىر لابدۇر بولۇپ كۆرۈنىدۇ.

شەكىلنىڭ بىرىنچى شەرتى ــ ۋەزىن.

1. شېئىرنىڭ شەكلى

1. ۋەزىن

«ۋەزىن»نىڭ لۇغەت مەنىسى «تارازا، ئۆلچەم، ئېغىرلىق» دېگەن بولىدۇ. پىكىر ـ تۇيغۇنى قانداق ئۆلچەمگە سېلىپ ئىپادىلەش ــ بۇ ئاۋۇال ئويلىنىدىغان مەسىلە.

خەلقئارا ئاتالغۇدا «ۋەزىن»نى «ritm» دەيدۇ. «رىتىم» گرېكچە «rhythmos»دىن كېلىپ چىققان، بۇ ــ «ماسلىشىش، لايىقلىشىش» دېگەن سۆز. ئومۇمەن شېئىر ئىجادىيىتىدە، سۆز ـ ئىبارىلەر ۋەزىن قانۇنىيىتىگە قاراپ تالىلىنىدۇ. ھەر مىللەتنىڭ تىل قۇرۇلمىسى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، ۋەزىن قانۇنىيەتلىرىمۇ پەرقلىنىدۇ.

بىر مىسرا، قانچە سۆزدىن تەركىب تاپقىنىدىن قەتئىينەزەر،

مەلۇم ساندىكى بوغۇملار بىلەن چەكلىنىدۇ ۋە سۆزلەردە «ئۇرغۇ» بولىدۇ. ھازىر ئادەتتە، شېئىرىيەت ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن، «بارماق ۋەزنى»، «ئاروز ۋەزنى» دېگەن ئىككى ئاتالغۇدا ئىككى قاناتلىق ئايرىلىدىغان بولۇپ قالدى. تېگى-تەكتىنى سۈرۈشتۈرگەندە، مەيلى «بارماق» ياكى «ئاروز» ۋەزنىدە يېزىلغان بولسۇن، شېئىر-نىڭ مىسرالىرىدا بوغۇم سانى چەكلىك بولىدۇ. زامانىۋى (يېڭى ئۇسلۇبتىكى) شېئىرلاردا، مىسرانىڭ بوغۇملىرى «بارماق» بىلەن سانالغانلىقى ئۈچۈن، مىسرانىڭ ئۇزۇنلۇقىمۇ «بارماق ۋەزنى» دەپ ئاتالغان بولسا كېرەك. ھالبۇكى، «ئاروز» ۋەزنىدىكى شېئىرلاردىمۇ بوغۇملارنى («تەپسىل»نى ياخشى ئۇزلاشتۇرالمىغان كىشىلەر) «بارماق» بىلەن سانايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، «ئاروز» ۋەزنىمۇ خەلق ئېغىز شېئىرىيىتى مەلۇم ئەندىزىگە سېلىنىپ، مۇقىم قائىدىلەشتۈرۈلگەن ۋەزىن؛ قەدىمكى ۋە ھازىرقى خەلق قوشاقلىرى، بېيىتلىرىدا مۇقىملاشقان ۋەزىن قائىدىسى بار، بۇ جەھەتتىن «ئاروز» ۋەزنىنى خەلق ئېغىز شېئىرىيىتىدىن كېلىپ چىققان ئەندىزىلىك شېئىر ۋەزنى دېيىمۇ بولىدۇ. ئەگەر «بارماق» ۋەزنى بىلەن «ئاروز» ۋەزنىنىڭ مۇتلەق پەرقى بار دېيىلسە، بوغۇملارغا چۈشىدىغان ئۇرغۇغا ئېتىبار بېرىش، بوغۇملار تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنى ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن ئۇزارتىپ (سوزۇپ) ياكى قىسقارتىپ (ئۇزۇپ) ئېيتىش جەھەتتىن پەرقى بار؛ يەنە بىر پەرقى شۇكى، ھەر بىر مىسرا بۆلەكلەر ۋە تۇراقلارغا بۆلۈنۈش جەھەتتىن «ئاروز» ۋەزنىدىكى شېئىرلاردا چەكلىمە قەتئىي-تۇرغۇنراق، زامانىۋى ئۇسلۇبتىكى شېئىرلاردا ئەركىنرەك بولىدۇ.

تۇراق (ناخشىدا تاكت) — شېئىرنىڭ مىسرالىرى ئىچىدىكى

قانۇنىيەتلىك توختاش (پائۇزا). بۇمۇ شېئىردا ئاھاڭدارلىق تۇيغۇ-سىنى پەيدا قىلىدىغان بىر ئامىل. تۇراقنىڭ پرىنسىپى شۇكى، زامانىۋى ئۇسلۇبتىكى شېئىردا («بارماق» ۋەزنىدە) سۆز-ئىبارە-لەرنىڭ مەنە پۈتۈنلىكى ئۆلچەم قىلىنىدۇ؛ «ئارۇز» ۋەزنىدىكى شېئىرلاردا، ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن سۆزلەر پارچىلىنىپ، تۇراقتا تەپئىللەر ئۆلچەم قىلىنىدۇ، زامانىۋى ئۇسلۇبتىكى شېئىرلاردا، كىشىلەر كۆپىنچە بىر سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسىنى بىر چەك قىلىپ، ئادەتتىكى گەپلىشىشنىڭ تەبىئىي تاكتىلىرى بويىچە تۇراقىقا ئايرىيدۇ. ئەندىزىلىك (ئارۇز ۋەزنىدىكى) شېئىرلار تاللانغان بەھرنىڭ ئۆلچىمى بويىچە تۇراقىقا ئايرىمىسا ۋەزنىگە چۈشمەيدۇ.

ئارۇز ۋەزنى

«ئارۇز» («ئەرۇز») سۆزىنىڭ تومۇرى «ئەرز» بولۇپ، «ئەن»، «كەڭلىك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ؛ كۆچمە مەنىسى بويىچە، «ئارۇز» شېئىرنىڭ «مىزانى» (ئۆلچىمى) دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ ئەندىزىلىك شېئىرلاردا، بولۇپمۇ كلاسسىك شېئىرىيەتتە رېتىم تۇزۇلۇش قائىدىلىرىدىن بىرى.

ئارۇز ۋەزنىنىڭ تۇراقلار بويىچە بوغۇملىرىنى ئۆلچەشتە قوللىنىلىدىغان ئەندىزىسى بار، بۇ «تەپئىل» دېيىلىدۇ. تەپئىل — «پەدە» يەنى شېئىردا ئاھاڭ پەدىسى دېمەكتۇر. ئارۇز ۋەزنىگە سېلىنغان شېئىرنىڭ تۇزۇلۇشىدە، 8 ئاساسىي تەپئىل بولىدۇ:

1. فەئۇلۇن؛ 2. فائىلۇن؛ 3. مەفائىلۇن؛ 4. فائىلاتۇن؛

5. مۇستەفئىلۇن؛ 6. مەفئۇلاتۇن؛ 7. مۇفائەلەتۇن؛ 8. مۇتەفائىلۇن (بۇنىڭدىن 4 تەپسىل يەنى «فەئۇلۇن، مەفائىلۇن، فائىلاتۇن، مۇفائەلەتۇن» تۇپ تەپسىل ھېسابلىنىدۇ). كېيىن بۇ تەپسىللەر كۆپەيتىلىپ 10 غا يەتكۈزۈلگەن ۋە ئەمەلىي ئىستېمال جەريانىدا تېخىمۇ شاخلىنىپ، تۈرلۈك بەھرىلەر ھاسىل قىلىنىپ، 66 غا ھەتتا 85 كە يەتكۈزۈلگەن.

بېيىتلەر ياكى مسرانى تەپئىلەرگە ئايرىماق ياكى سالماق (تاكت) ئۇچۇن، بەھرىلەر ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈلگەن. بەھرى — ئاروز ۋەزنىدىكى شېئىرلارنىڭ تەپئىللەر بويىچە شەكىللىنىدىغان تۈرى. كەڭرەك قوللىنىلىدىغان بەھرىلەر 16 خىل بولۇپ، ئۇلارنىڭ تۇپ ئىسىملىرى ۋە نورمال شەكىللىرى (تەپئىللىرى) تۆۋەندىكىچە: (لېكىن شائىرلار بەھرىلەرنى ئەركىن قوللانغىنى ئۈچۇن، بۇ تەپئىللەر مۇتلەق شەكىل ئەمەس، بىر بەھرىنى باشقىچە تەپئىلدە ئىپادىلەشمۇ مۇمكىن):

تەۋىل: فەئۇلۇن مەفائىلۇن فەئۇلۇن مەفائىلۇن؛
مەدىد: فائىلاتۇن فائىلۇن فائىلاتۇن فائىلۇن؛
بەسىت: مۇستەفئىلۇن فائىلۇن مۇستەفئىلۇن فائىلۇن؛
كامىل: مۇتەفائىلۇن مۇتەفائىلۇن مۇتەفائىلۇن؛
ۋافىر: مۇفائەلەتۇن مۇفائەلەتۇن فەئۇلۇن؛
ھەزەج: مەفائىلۇن مەفائىلۇن مەفائىلۇن مەفائىلۇن؛
رەجەز: مۇستەفئىلۇن مۇستەفئىلۇن مۇستەفئىلۇن مۇستەفئىلۇن؛
رەمەل: فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلاتۇن؛
سەرىئ: مۇفتەئىلۇن مۇفتەئىلۇن فائىلۇن؛
مۇنسەرىئ: مۇستەفئىلۇن فائىلاتۇن مۇستەفئىلۇن؛

هەفتق: مۇتەفائىلۇن مۇتەفائىلۇن؛
مۇزارىئ: مەفائىلۇن فائىلاتۇن مەفائىلۇن؛
مۇقتەزەب: فائىلاتۇن مۇفتەئىلۇن فائىلاتۇن مۇفتەئىلۇن؛
مۇجتەس: مۇفائەلۇن فەئەلاتۇن مۇفائەلۇن فەئەلاتۇن؛
مۇتەداريك: فائىلۇن فائىلۇن فائىلۇن فائىلۇن؛
مۇتەقاريپ: فەئۇلۇن فەئۇلۇن فائىل فەئۇلۇن.

بۇ بەھرىلەرنىڭ ھەر بىرى يەنە بىر قانچە شەكىللەرگە بۆلۈنىدۇ، ھەر بەھرىنىڭ ئاساسىي ئىسمىدىن باشقا، ھەر بىر شەكىلنىڭ خاس ئېنىقلىغۇچى ئىسملىرى بولىدۇ. مەسىلەن، ھەزەج بەھرىنىڭ تۆپ شەكلى «ھەزەج مۇسەممەن سالم» (تەپسىلى: مەفائىلۇن مەفائىلۇن مەفائىلۇن مەفائىلۇن)، بۇنىڭدىن تۇرلەنگەن شەكىللىرى: «ھەزەج مۇسەممەن مەقبۇز» (تەپسىلى: مەفائەلۇن مەفائەلۇن مەفائەلۇن مەفائەلۇن)، «ھەزەج مۇسەممەن مەقبۇز مۇسبەغ» (تەپسىلى: مەفائەلەن مەفائەلۇن مەفائەلۇن مەفائەلان)، «ھەزەج مۇسەممەن ئۇشتۇر» (تەپسىلى: فائىلۇن مەفائىلۇن فائىلۇن مەفائىلۇن)، «ھەزەج مۇسەممەن ئەخرەب» (تەپسىلى: مەفئۇل مەفائىل مەفائىل)، «ھەزەج مۇسەممەن ئەخرەب مەكفۇف مەخزۇف» (تەپسىلى: مەفئۇل مەفائىل فەئۇلۇن مەفئۇلۇل)، «ھەزەج مۇسەممەن مەكفۇف مەقسۇر» (تەپسىلى: مەفائىل مەفائىل فەئۇلۇن)، — يۇقىرىدىكىلەر «بەھرى ھەزەج»نىڭ «مۇسەممەن» تۇرى؛ ئۇنىڭ «مۇسەددەس» (ئالتىلىك) تۇرىمۇ بار: «ھەزەج مۇسەددەس سالم (بېيىت تەپسىلى: مەفائىلۇن ئالتە تەكرارلىنىدۇ. يەنى بىرىنچىسى مىسرا ئىككى مەفائىلۇن، ئىككىنچى مىسرا تۆت مەفائىلۇن)، «ھەزەج مۇسەددەس مەقسۇر» (تەپسىلى: مەفائىلۇن مەفائىلۇن مەفائىل)، «ھەزەج

مۇسەددەس مەخزۇف» (تەپئىلى: مەفائىلۇن مەفائىل فەئۇلۇن) «ھەزەج مۇسەددەس مەكفۇف مەقسۇر» (تەپئىلى: مەفائىل مەفائىل مەفائىل)، «ھەزەج مۇسەددەس مەكفۇف مەخزۇف» (تەپئىلى: مەفائىل مەفائىل فەئۇلۇن)، «ھەزەج مۇسەددەس ئەخرەب مەقبۇز» (تەپئىلى: مەفئۇل مەفائەلۇن مەفائەلۇن)، «ھەزەج مۇسەددەس ئەخرەب مەقبۇز مەقسۇر» (تەپئىلى: مەفئۇل مەفائەلۇن مەفائەلۇن)، «ھەزەج مۇسەددەس ئەخرەب مەقبۇز مەخزۇف» (تەپئىلى: مەفئۇل مەفائەلۇن فەئۇلۇن)، «ھەزەج مۇسەددەس ئەخرەب ئۇشتۇر مەقسۇر» (تەپئىلى: مەفئۇلەن فائەلەن مەفائىل) — بىر ھەزەج بەھرى ئەنە شۇنداق ئىككى تۈركۈمدىن 16 خىلغا بۆلۈنۈپ كەتكەن. قىسقا بەھرىلەردىن «بەھرى مۇزارىئ»مۇ 7 خىل بولىدۇ.

ئەرەب، ئەجەم ۋە تۈركىي خەلقلەر شېئىرىيەتلىرىدە ئاروۇز ۋەزىنىڭ شەكىللىنىشى ئومۇمىي جەھەتتىن بىر-بىرىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. «ئاروۇز» دېگەن نامنىڭ ئەرەبچە بولۇشىغا قاراپ، شېئىرىيەتتىكى ۋەزنىنىڭ بۇ قائىدىسىنى كۆپىنچە تەتقىقاتچىلار ئەرەبلەرگە خاس دەپ ھېسابلىشىدۇ. ئەمما تۈركىي خەلقلەرنىڭ قەدىمكى شېئىرىيىتىدىمۇ ئاشۇنداق ۋەزن بار ئىكەنلىكىنى «تۈركىي تىلىلار دىۋانى»غا كىرگۈزۈلگەن قەدىمكى شېئىرلارنىڭ ئۆرنەكلىرىدىكى ۋەزنىلەر ئىسپاتلايدۇ.

تۈرك ئەدەبىيات تەتقىقاتچىسى پروفېسسور م. فۇئاد كۆپرۈلۈنىڭ يېزىشچە: ئەرەب شېئىرىيىتىدە ۋەزنىنىڭ قەدىمكى ۋە ئېتىداىي شەكلى «رەجەز»لەردۇر. «مەشتۇر» ۋە «مەنھۇق» دېگەن نامىلار بىلەن ئىككىگە بۆلۈنىدىغان «رەجەز» ئەسلىدە دەسلەپكى ۋەزنىلەر بىلەن «نەسرىي نەزم» يەنى «سەجئى» ئاريىسىدىكى بىر خىل ۋەزن

ئىدى. كېيىن تەرەققىي قىلىپ، يېڭى بەھرىلەر قوشۇلغان بولسىمۇ، ئادەتتە «تەۋىل، ۋافىر، كامىل، بەست» بەھرلىرى كۆپرەك قوللىنىلغان. «مۇزارىئە، مۇقتەزەب، مۇجتەس، مۇتەدارىك» بەھرلىرى ئىستېمالدىن چۈشۈپ قالغان.

ئەرەب شېئىرىيىتىدىكى ۋەزىن ھەققىدە ھەممىدىن بۇرۇن تەتقىقات ئېلىپ بارغان خەلىل ئىبنى ئەھمەد بەسرى ھىجرى 150 - (مىلادى 767 -) يىلى يازغان «كىتابۇل ئەرۇز» دېگەن ئەسىرىدە، ئەرەب ۋەزنىلىرىنى بىر سىستېمىغا سالغان. خەلىل بەھرىلەرنى بىر - بىرىدىن كەلتۈرۈپ چىقارماق ئۈچۈن، بەش دائىرە سىستېمىسىنى ئىجاد قىلغان؛ بىر دائىرىدىكى بەھرىدىن تۈرلۈك بەلگە - ئىشارەتلەر بىلەن يەنە بىر بەھرىنىڭ تەپئىلى چىقىدۇ. ھەر بىر بەھرە ئۈچۈن بەلگىلەنگەن شەكىل شۇ بەھرىنىڭ ئاساسىي (سەلىم شەكلى) سانىلىدۇ. سەلىم شەكلى كەم قوللىنىلىدۇ. گەرچە كېيىنچىرەك ئىبنۇل مۇقەففا، ئەبۇل - ئەببا س ئابدۇللاھ ئىبنى مۇھەممەدۇل ئەنبارى (ھىجرى 293 - يىلى يەنى مىلادى 906 - يىلى ۋاپات قىلغان) خەلىلنىڭ سىستېمىسىنى تەنقىد قىلغان، ھەتتا ئەھمەش (ھىجرى 200 - يىلى يەنى مىلادى 816 - يىلى ۋاپات قىلغان) بۇنىڭغا تاقابىل ھالدا ئايرىم سىستېما يارىتقان بولسىمۇ، ئىمام خەلىلنىڭ قائىدىسى ئومۇملاشقان. خەلىل خۇلاسىلىغان 15 بەھرگە، ئەھمەش «مۇتەدارىك» بەھرىنى قوشۇپ 16 قىلغان. لېكىن ئەرەب شائىرلىرى بۇ بەھرىلەر بىلەن چەكلىنىپ قالماي، يېڭى بەھرىلەرنى ئىجاد قىلغان بولسىمۇ، يۇقىرىقى بەھرىلەر ئاساسىي بەھرى بولۇپ قالغان. خەلىل ئىبنى ئەھمەدنىڭ ئاروز نەزەريىسى ئەرەب، ئەجەم، تۈركىي خەلقلەر ئالىملىرى تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىدى.

ئەرەب ئەدەبىياتىدا، «ئىلموش ـ شېئىر» (شېئىر ئىلمى) ئىككىگە يەنى «ئىلموۋل ئاروز» ۋە «ئىلموۋل قافىيە»گە بۆلۈنىدۇ.

ھىجرى III ئەسىردىن باشلاپ شەكىللەنگەن ئىران ئىسلام ئەدەبىياتىدىمۇ ئەرەب ۋەزنى تەسىر پەيدا قىلغان. ئەجەم شائىرلىرى ئەرەبلەر ئاردىسىدا كەڭ تارقالغان «تەۋىل، مەدىد، بەسىت، ۋافىر، كامىل» بەھرلىرىنى ئاز قوللانغاندىن تاشقىرى، ئەرەب شېئىرىيىتىدە بولمىغان «جەدىد، قەرىب، مەشاكىل» بەھرلىرىنى كۆپرەك قوللانغان. ئەجەم ئاروزى 19 بەھرى، ياكى بەزىلىرىنىڭ پىكرىگە كۆرە، ناھايىتى ئاز قوللىنىلىدىغان بەش بەھرىنى چىقىرىۋەتكەندە 14 بەھرىدىن ئىبارەت بولغان. ئايرىم بەھرلەرنىڭ قوللىنىلىشىدىمۇ پەرق بولغان، مەسىلەن، پارسچىدا «بەھرى رەمەل» ئومۇمەن بىر بەيىت سەككىز بۆلۈكتىن تەركىب تاپسا، ئەرەبچىدە شۇ بەھرىدىكى بىر بەيىتنىڭ بۆلۈكلىرى ئالتىدىن ئاشمايدۇ. ئەرەب ئاروزى قەدىمكى ساسانى نەزم ئۇسۇلى ئاساسىدا قوبۇل قىلىنىپ، ئەجەملەرنىڭ قەدىمكى شېئىرىي ئەنئەنىلىرىنى ساقلىغان ھالدا ئۆزلىرىگە خاس ئاروز ئالاھىدىلىكىنى ياراتقان.

ھىجرى 7 ـ ئەسىر (مىلادى 13 ـ ئەسىر)نىڭ باشلىرىدا، شەمس قەيس (شەمسىددىن مۇھەممەد ئىبنى قەيىس ـ رازىي) ئۆز زامانىسىغىچە ئۆتكەن ئەجەم شائىرلىرىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ئەمگەكلىرىدىن يەنى ئىككى ئەسرلىك تەجرىبىدىن پايدىلىنىپ، تولۇق ئەدەبىي قائىدىلەر (قافىيە، نەقىدۇل ـ شېئىر يەنى شېئىر تەنقىدى ـ تەقرىزى)نى ئىشلەپ، «كىتابۇل مۇئىجەم فى مەئايىر ئەشئارۇل ـ ئەجەم» («ئەجەم شېئىر ئۆلچەملىرى سۆزلۈكى»)نى يېزىپ چىقتى. شەمس قەيىس ئەرەب ئاروزچىلىرىنىڭ

ئاتالغۇلىرىغا ۋە سىنىپلاشتۇرۇش ئۇسۇللىرىغا ئەمەل قىلىپ، 14 بەھرىگە ئايرىلغان ئەجەم ئارۇزىنى 4 دائىرىگە توپلىغان: بىرىنچى، دائىرەئى مۇئتەلەفە (ئاممىباب تەپئىللەر دائىرىسى)، بۇنىڭغا ھەزەج، رەجەز، رەمەل ــ 3 بەھرى كىرگۈزۈلگەن؛ ئىككىنچى، دائىرەئى مۇختەلەفە (خىلمۇخىل بەھرىلەر دائىرىسى)، بۇنىڭغا مۇنسەرىھ، مۇزارىئ، مۇقتەزەب، مۇجتەس ــ 4 بەھرى كىرگۈزۈلگەن؛ ئۈچىنچى، دائىرەئى مۇجتەلەبە (كەلتۇرۇپ چىقارغۇچى بەھرىلەر دائىرىسى)، بۇنىڭغا سەرىئ، غەرىب ياكى جەددى، قەرىب، ھەفىق، مۇشاكىل ــ 5 بەھرى كىرگۈزۈلگەن؛ تۆتىنچى، دائىرەئى مۇتتەفەقە (ماسلاشتۇرۇلغان بەھرىلەر دائىرىسى)، بۇنىڭغا مۇتەقارىب، مۇتەدارىك ــ 2 بەھرى كىرگۈزۈلگەن.

ئارۇز قائىدىسى توغرىسىدا مەشھۇر ئەدىبلەر (ناۋايى، بابۇر، ۋائىز، كاشىفى) نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغان ۋە ئارۇز ئىلمىگە دائىر تەجرىبىلەردىن يېڭى خۇلاسىلار چىقارغان.

يۇقىرىدا كەلتۇرۇلگەن بەھرىلەر ئىككى چوڭ تۈركۈمگە ئايرىلىدۇ: بىر تۈركۈمى ــ «بەھرى تەۋىل» يەنى «ئۇزۇن بەھرىلەر»، يەنە بىرى ــ «بەھرى قەسىر» يەنى «قىسقا بەھرىلەر».

بەھرى تەۋىلگە تەۋىل، مەددى، بەسىت، كامىل، ۋافىر، ھەزەج رەجەز، رەمەل، مۇنسەرىھ، مۇقتەزەب، مۇختەس ــ 11 بەھرى كىرىدۇ؛ بەھرى قەسىرگە سەرىئ، ھەفىق، مۇزارىئ، مۇتەدارىك، مۇتەقارىب (كېيىن قوشۇلغان جەددى، قەرىب، مۇشاكىل) ــ 8 بەھرى كىرىدۇ.

ئۇزۇن بەھرىلەردە شېئىرلارنىڭ مىسرالىرى كۆپىنچە 13 ــ 16 بوغۇملۇق كېلىدۇ، قىسقا بەھرىلەردە بولسا 7 ــ 12 بوغۇملۇق

كېلىدۇ.

ئارۇز قائىدىسىدە بېيىت بىرلىك قىلىنىپ، ھەر بېيىت ئىككى قىسمغا (قۇر ياكى مىسرا غا) بۆلۈنىدۇ، ھەر مىسرا (قۇر) ئىككى تەپئىلدىن تەركىب تاپىدۇ. بىرىنچى مىسرانىڭ باش تەپئىلىگە «ئەرۇز»، ئىككىنچى مىسرانىڭ ئاخىرقى تەپئىلىگە «زەرب» دېيىلىدۇ. ئارۇز قائىدىسىدە، شېئىرلارنى ئوقۇشتا «ئىماله، ئىشباۋ، ئىشمام» ئۇسۇللىرى قوللىنىلىدۇ. ئىماله ــ بىرەر تاۋۇشنى (غەيرىي تەبئىي هالدا) سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىش؛ ئىشباۋ ــ ۋەزىن ئېھتىياجى بىلەن بىر سۆزگە بىر ھەرپىنى قوشۇپ ئوقۇش، يەنى تاۋۇشلارنى قاتتىق ياكى قېلىن تەلەپپۇز قىلىش؛ ئىشمام ــ تاۋۇشلارنى يۇمشاق ۋە ئىنچىكە تەلەپپۇز قىلىش.

ئۇزۇن ۋە قىسقا بەھرىلەردىن بەزى مىساللارنى كەلتۈرىمىز.

بەھرى تەۋىل ــ تەۋىلنىڭ لۇغەت مەنىسى «ئۇزۇن» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ بەھرىنىڭ ئىنقىلىغۇچى نامى «بەھرى تەۋىل سالىم» («مۇكەممەل ئۇزۇن بەھرى»)، بۇ بەھرىدە يېزىلغان شېئىرنىڭ مىسراسى ئىككى بۆلۈكىكە (ھەر بۆلۈكى 2 تۇراقتا) بۆلۈنگەن؛ ھەر بۆلۈكى 7 بوغۇمدىن (بىرىنچى تۇراق 3 بوغۇم، ئىككىنچى تۇراق 4 بوغۇم) بولۇپ، ھەر مىسرا 14 بوغۇمدىن تەركىب تاپىدۇ. بۇنىڭ تەپئىلى:

فەئۇلۇن مەفائىلۇن فەئۇلۇن مەفائىلۇن.

مىسال:

يۇزۇڭنى كۆرسە قىلۇر گۈل ئۆزىنى يۇز پارە،
خوتەن يازىسىدا ئاھۇ كۆزۇڭدە ئەۋارە.

(سەككاكى)

كىيىدىم كېپىنەك تونىنى گۈلخانىدا ياتارمەن دەپ،
ئالدىم يا بىلەن ئوقنى دۇشمەننى ئاتارمەن دەپ.
(خەلق بېيىتى)

بەھرى مەددى ــ «مەددى»نىڭ لۇغەت مەنىسى «سوزماق، سوزۇلماق» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇنىڭ ئېنىقلىغۇچى نامى «بەھرى مەددى سالىم» («مۇكەممەل سوزۇلغۇچى بەھرى»). بۇ بەھرىدىمۇ ھەر مىسرا 7 بوغۇملۇقتىن 2 بۆلەكتە بۆلۈنگەن 14 بوغۇمدىن تەركىب تاپىدۇ. بۇنىڭ بەھرى تەۋسىدىن پەرقى شۇكى، بۇنىڭ مىسرا سىدىكى 1 ــ، 3 ــ تۇراقلار 4 بوغۇمدىن، 2 ــ، 4 ــ تۇراقلار 3 بوغۇمدىن تۇزۇلىدۇ؛ ئاندىن ھەر بىر تۇراق سوزۇلۇپ، جاراڭلىقراق ئوقۇلىدۇ. بەھرى تەۋسىدە بولسا تۇراقلار قىسقىراق ئوقۇلىدۇ. بۇنىڭ تەپئىلى:

فائىلاتۇن فائىلۇن فائىلاتۇن فائىلۇن.

مىسال:

ھەر نېچە يامانلىقكى قىلۇر ياخشى كۆرۈنۇر،
نازۇك كىشىدىن ھەرنەر كېلۇر ياخشى كۆرۈنۇر.
(لۇتفى)

بىر ياخشىغا بىر يامان ھەر يەردە بار، ياري ــ يار،
ئىككى ياخشى بىر بولغان قەيەردە بار، ياري ــ يار.
(خەلق بېيىتى)

بەھرى رەمەل ــ «رەمەل»نىڭ لۇغەت مەنىسى «ئاۋۇن، كۆپ، تولا» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ ئادەتتە تولا ئىشلىتىلىدىغان يەڭگىل بەھرى. شۇڭا بۇنىڭ خىلىرىمۇ كۆپ. بۇ بەھرىنىڭمۇ 19 خىلى بار. ئۇنىڭ تۈپ شەكلى «رەمەل مۇسەممەن سالىم» (مۇكەممەل

سەككىزلىك رەمەل) بولۇپ، مىسراسى 8 بوغۇملۇق ئىككى بۆلۈكتىن (ھەر بۆلۈكى 4 بوغۇملۇق 2 تۇراقتىن) تەركىب تاپقان 16 بوغۇملۇق بەھرى، بۇنىڭ ھەر بىر تۇراقلىرى سوزۇلۇپ جارانلىق ئوقۇلىدۇ. تەپئىلى:

فائەلاتۇن فائەلاتۇن فائەلاتۇن فائەلاتۇن.

مىسال:

زېمىستان كۆرمىگەن بۇلبۇل باھارنىڭ قەدرىنى بىلمەس،
جاپانى چەكمىگەن ئاشىق ۋاپانىڭ قەدرىنى بىلمەس.

(خەلق بەيىتى)

كۆرۈپ گۈلدەك يۈزۈڭ رەڭگىنى كۆزدىن يۇز چەمەن بولدى،
ئەقىق ئېرىنىڭنى كۆرگەلى كۆزۈم ھالى يامان بولدى.
تۇن ـ ئاخشام تولغانۇ سۇمبۇل بىكىن زۇلغۇڭدىن ئاھ ئۇردى،
ھاۋانى غالىيە تۈتتى جەھان مۇشكى خوتەن بولدى.

(سەككاكى)

بەھرى رەمەلنىڭ يەنە بىر خىلى «رەمەل مۇسەممەن مەخزۇف» (سەككىزلىك كەمتۈك بەھرى) بولۇپ، مىسراسى 4 تۇراقتىن 1 ـ ، 2 ـ ، 3 ـ تۇراقلىرى 4 بوغۇمدىن، 4 ـ تۇراق 3 بوغۇمدىن) 16 بوغۇملۇق ۋەزىن. بۇنىڭ تەپئىلى:

فائەلاتۇن فائەلاتۇن فائەلاتۇن فائەلۇن.

مىسال:

كىمكى ئۆلمەستىن بۇرۇن بىلمەس بۇ جاننىڭ قەدرىنى،
كىم ئۆلەر ھالەتكە يەتسە شۇ بىلۇر جان قەدرىنى.

(خەلق بەيىتى)

دىلرىبالىغ، مېھرىبانلىغ، خۇش زەبانلىغ لارمۇدۇر،

دىلنەۋازلىغ، قەدىردانلىغ بەدگۇمانلىغ لارمۇدۇر؛
سەرۇندەك قەد، گۈل كەبى يۈز، غۇنچەدەك لەبمۇ ئەمەس،
لۇتف ئېھساندۇر گەداغە خۇنغە شانلىغ لارمۇدۇر.
(گومنام)

«بەھرى ھەزەج»نىڭ تۈپ شەكلى «بەھرى ھەزەج مۇسەممەن سالىم» («مۇكەممەل سەككىزلىك تىز ـ ياڭراق بەھرى»)، يەنى ھەر مىسراسى 4 تۇراقلىق (ھەر تۇراق 4 بوغۇمدىن) 16 بوغۇمدىن تەركىب تاپىدۇ. بۇنىڭ تەپئىلى:

مەفائىلۇن مەفائىلۇن مەفائىلۇن مەفائىلۇن.

مىسال:

بارارغا يوللىرىڭ بولسۇن، يانارغا ھەمرىيىڭ بولسۇن،
سېنىڭدەك نازىنىن يارغا مېنىڭدەك قۇللىرىڭ بولسۇن.
(خەلق قوشقى)

بەھرى رەجەز ــ «رەجەز»نىڭ لۇغەت مەنىسى «شېئىر ئېيتىش»، «كۈيلەش» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ قىسقا ـ قىسقا، ئۇلاپ تىز ئوقۇلىدىغان ئۇزۇن بەھرى. بۇ ئاساسەن ئىككى خىل بولىدۇ: بىر خىلى «رەجەز مۇسەممەن سالىم» («مۇكەممەل سەككىزلىك كۈيلەش»)، بۇنىڭ تەپئىلى: 4 مۇستەفئىلۇن؛ يەنە بىر خىلى «رەجەز مۇسەممەن مەتۋى» («قاتلىنىدىغان ياكى ئىنچىكە ئوقۇلىدىغان سەككىزلىك كۈيلەش»). بۇنىڭ تەپئىلى: 4 مۇفتەئەلۇن، ياكى 2 قات مۇفتەئەلۇن ـ مەفائىلۇن. بۇ ئىككى خىل شەكلىنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيتى شۇكى، سۆزلەر تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار ئىشمام بىلەن ئوقۇلىدۇ؛ ھەر مىسرا 4 بوغۇملۇقتىن 4 تۇراقلىق بولىدۇ.

مىسال:

مەنى ئۇسرۇك كۆزۈك نازى ئۇنىڭدەك بىخەبەر قىلدى،
كى بىخۇد بولدى ھالىمدىن ماڭا ھەركىم نەزەر قىلدى.
(لۇتفى)

بىر كۈن مېنى ئوتقا سېلىپ مەجنۇن شىئار ئۆلتۈرگۈسى،
ئۇسرۇك چىقىپ جەۋلان قىلىپ دىۋانىۋار كۆيدۈرگۈسى.
(ناۋائى)

بەھرى مۇقتەزەب ــ «مۇقتەزەب»نىڭ لۇغەت مەنىسى «ئېغىزغا ئەپلىشىپ بەرمەك»، «راۋان» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ ۋەزىننىڭ كەڭ-رەك ئىشلىنىدىغان بىر خىلى «بەھرى مۇقتەزەب مۇسەممەن مەتۋى» («سەككىز قاتلىق راۋان بەھرى»)، يەنى تىلغا ئەپلىشىپ بېرىدىغان ۋە ئىككىنچى بۆلىكى سەككىزلىك بولۇپ كېلىدىغان بەھرى. بۇنىڭدا مىسرا بىرىنچى بۆلىكى 7 بوغۇم (بىرىنچى تۇراق 3 بوغۇم)، ئىككىنچى بۆلۈكى 8 بوغۇم (ھەر ئىككى تۇراق 4 بوغۇمدىن) بولۇپ، 15 بوغۇمدىن تەركىب تاپىدۇ. («رەمەل مۇسەممەن سۇدۇر»نىڭ ئەكسىچە). بۇنىڭ تەپئىلى:

فائىلۇن مۇفتەئىلۇن مۇفتەئىلۇن مۇفتەئىلۇن.

مىسال:

تاغمۇ تاغلاردىن ئېگىز ئارغۇ بۇلاقنىڭ تاغلىرى،
ئۇستۇنىدە قار ياتادۇر ئاستىندا باغلىرى.
(خەلق بېيىتى)

ئاھىكىم باغرىم فىراق ئوتى ئۆزە بولدى كەباب،
مەجلىسىم نۇقلى غەمۇئەندۇھۇ كۆزياشىم شەراب.
(سەككاكى)

ئەمدى «قىسقا بەھرىلەر»دىن تونۇشتۇرىمىز.

بەھرى سەرىئ ــ «سەرئىنىڭ لۇغەت مەنىسى «تېز»، «چاپسان» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ بەھرىنىڭمۇ خىللىرى كۆپ: بىر خىلى «بەھرى سەرىئ مەقسۇد» («تېز ـ ئۇزۇق بەھرى»)، يەنى مىسرا سىدىكى سۆزلەر ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن ئۇزۇپ ـ ئۇزۇپ، تېز ئوقۇلىدۇ. بۇ خىل بەھرىدە مىسرا 11 بوغۇمدىن تەركىب تاپىدۇ؛ 3 تۇراقىقا بۆلۈنۈپ، 1 ـ ، 2 ـ تۇراقلار 4 بوغۇمدىن، 3 ـ تۇراق 3 بوغۇمدىن بولىدۇ. تەپسىلى:

مۇستەفئىلۇن مۇستەفئىلۇن فائىلۇن.

مىسال:

ئۇقۇپ سۆزلە سۆزنى ئىشە سۆزلەمە،
سۆزۈڭ كىزلە كەتىن باشىڭ كىزلەمە.

(ئەھمەد يۈكنەكى)

نەچچە كۈندۇر كۆرمەدىم يارىم سەنى،
سەنمۇ ھەرگىز ياد ئەتمەدىڭ ھەرگىز مەنى.

(گومنام)

بەھرى مۇتەقارىب ــ «مۇتەقارىب»نىڭ لۇغەت مەنىسى «ئەپلىك» «ئاسان» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ بەھرىنىڭمۇ بىرقانچە خىللىرى بار:

بىر خىلى ــ «بەھرى مۇتەقارىب ئەسرەم مەقسۇر» («قىسقا، كەمتۈك، ئەپلىك بەھرى»). بۇ بەھرى 11 بوغۇملۇق بولۇپ، ھەر مىسرا ئىككى بۆلەكتىن (بىرىنچى بۆلىكى 7 بوغۇم، ئىككىنچى بۆلىكى 4 بوغۇمدىن) تۇزۇلىدۇ. تەپسىلى:

فەئۇلۇن مەفائىلۇن مۇستەفئىلۇن.

مسال:

سەنىڭدەك پەرى خەيلى ئادەمدە يوق،
دېمەي خەيلى ئادەمكى، ئالەمدە يوق.
پەرىشان چۇ زۇلفۇڭ خەمىن قىلدى يەل،
پەرىشان كۆڭۈل يوقكى ھەر خەمدە يوق.

(ناۋايى)

ئىككىنچى خىلى ــ «بەھرى مۇتەقارىب مۇسەددەس سالىم» («مۇكەممەل ئالتىلىك ئەپلىك بەھرى»)، يەنى ھەر مىسرا ئىككى بۆلەكتىن، (بىرىنچى بۆلىكى 6 بوغۇمدىن، ئىككىنچى بۆلىكى 5 بوغۇمدىن تەركىب تاپىدىغان) 11 بوغۇملۇق ۋەزىن. بۇ بەھرىدە كلاسسىك شائىرلىرىمىزنىڭ غەزەللىرى كۆپ. بۇنىڭ تەپسىلى:

فەئۇلۇن فەئۇلۇن فائىل فەئۇلۇن.

مسال:

مەڭىز يا رەۋزەنى رىزۋانمۇدۇر بۇ؟
ئاغىز يا غۇنچەئى خەندانمۇدۇر بۇ؟
قاراقچى كۆزلەرىن كىم كۆرسە ئەيتۇر،
ئەجەب ئەييارى تۇركستانمۇدۇر بۇ؟

(ئاتايى)

چۇ ھەردەم ئول پەرى بىگانە بولغاي،
ياقىندۇركىم كىشى دىۋانە بولغاي.
شەبستان ئىچرە سەن ئول شەمئى سەنكىم،
كەۋاكىب دەۋرىدە پەرۋانە بولغاي.

بەھرى ھەفىف ــ «ھەفىف»نىڭ لۇغەت مەنىسى «شىلدىرلايدىغان» ياكى «ئورالغان» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ چاچما بەھرىدۇر.

بۇنىڭدا مىسرا 10 بوغۇمدىن تەركىب تاپىدۇ. سۆزلەرنىڭ بوغۇملىرى چېچىلىپ ئوقۇلىدۇ. بۇ بەھرىنىڭمۇ بىر قانچە تۈرلىرى بار. تولاراق ئىشلىنىدىغان (كلاسسىكلار تولاراق ئىشلەتكەن) تەپسىلى:

مۇتەفائىلۇن مۇتەفائىلۇن
ياكى
مۇفائىلەتۇن مۇفائىلەتۇن

مىسال:

قان بولدى كۆڭۈل پىراقى بىرلە،
كۆيدى جانىم ئىشتىياقى بىرلە.
ئىشقىنىدە قارا باشىم ئاقاردى،
بىر قاقمادىكۆز قاراقى بىرلە.

(ئاتايى)

قان بولدى كۆڭۈل فراقىنىزدىن،
جان كۆيدى ھەم ئىشتىياقىنىزدىن.
دىنۇ دىلۇ ئەقل بولدى ياغما،
جان ئالغۇچى ئول قاراقىنىزدىن.

(لۇتفى)

بەھرى مۇزارىئ ــ مۇزارىئ نىڭ لۇغەت مەنىسى «ئوخشاپ كېتىدىغان»، «بېقىنىدىغان» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ بەھرىنىڭمۇ بىر قانچە خىلى بار. بىر خىلى ــ «بەھرى مۇزارىئ مۇسەممەن مەكفۇف مەقسۇر» («سەككىزلىكىكە ئوخشاپ كېتىدىغان ئەپلىك قىسقا بەھرى). بۇنىڭدا مىسرا 12 بوغۇمدىن (ھەر بىر تۇراق 4 بوغۇمدىن 3 تۇراق بولىدۇ. لېكىن بۇ تۇراقلار گاھىدا كەسكىن ئايرىلىـ

مايدۇ) تۇزۇلىدۇ. تەپسىلى:
مەفائىلۇن فائىلاتۇن مەفائىلۇن.

ئەگەر بۇ بەھرىنىڭ «مۇسەبەغ» (تولۇق، توق) تۇرى بويىچە، تەپسىلى: «مۇتەفائىلۇن فائىلۇن مەفائىلۇن» بولۇپ كەلسە، تۇراقلار ئالمىشىپ، بوغۇملار گىرەلىشىپ، 12 مىسرا يەنىلا 12 بوغۇمدىن تۇزۇلىدۇ.

مىسال:

يانا سەنسىزىن مۇنىسىم غەم بولۇپتۇر،
كۆزۈمگە يۇرەك قانى ھەمدەم بولۇپتۇر.
قارارىپ كۆزۈم دەم-بەدەم زار يىغلار،
ئاڭا شامى ھەجرىڭدە ماتەم بولۇپتۇر.
(ناۋايى)

جانىم سەدەقە ئول كۆزى بىمار سەنەمگە،
باشتىن يۇرۇپ گىسۇلەرىن سالسا قەدىمگە...
ئاغزى بىلە زۇلفۇ قەدى لام-ئەلىفدىن،
ئەي ۋاي نېتەي خەستە كۆڭۈل قالدى ئەلەمگە.
(ئاتايى)

ئومۇمەن، ئەندىزىلىك شېئىرلاردا، مىسرالارنىڭ بوغۇملىرى مەلۇم سان بىلەن چەكلىنىدۇ؛ ئادەتتە، بىر مىسرا (شېئىرنىڭ ۋەزنىگە قاراپ) يەتتە بوغۇمدىن 16 بوغۇمغىچە بولىدۇ. خەلق ئاممىسى يارىتىدىغان خەلق قوشاقلىرىنىڭ بەزى شەكىللىرىدە، ئالمىشىش پولى بىلەن، بىرىنچى مىسراسى 8، ئىككىنچى مىسراسى 7 بوغۇمدىن

تۇزۇلۇپ، 4 مسرا بىلەن شەكىللەنگەن.

شەكىل جەھەتتىن تەكشى ـ رەتلىك، مۇناسىپ ۋەزنى بىلەن يېزىلغان شېئىرنى ئوقۇغاندا، ئاھاڭلارنىڭ تاكتى تەڭپۇڭ بولۇپ چىقىدۇ (بولۇپمۇ غەزەللەر ۋە خەلق بېيتلىرىدا).

2. قاپىيە

شېئىر ئىجادىيىتىدە بەدىئىي شەكىلنىڭ ئىككىنچى بىر شەرتى ــ قاپىيە. بۇ خەلقئارا ئاتالغۇدا «rifm» دېيىلىدۇ. بۇ سۆز گرېكچە «rhythomos» (يەنى «ئاھاڭداشلىق») دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان. مىسرانىڭ ئاخىرقى سۆزى ئىككىنچى بىر مىسرانىڭ ئاخىرقى سۆزى بىلەن ئاھاڭداش بولۇپ كەلسە، شۇ قاپىيە بولىدۇ.

قاپىيە ــ شېئىرنى ئەسەرنىڭ گەۋدىلىك خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرى. قاپىيىنىڭ 3 رولى بار: (1) سۆزلەردە مۇناسىپ ئاھاڭداشلىق پەيدا قىلىپ، تىلنى تەسىرلىنەرلىك، جاراڭلىق ۋە مۇزىكىلىق گۈزەللىككە ئىگە قىلىدۇ؛ شېئىرنى ئەسەرنىڭ رىتمىلىق ھېسسىياتىنى كۈچەيتىدۇ. ئاڭلىنىش جەھەتتىن گۈزەللىك تۇيغۇسى پەيدا قىلىدۇ؛ (2) كۆيلەشكە، دېكلاماتسىيە قىلىشقا، يادلاشقا ئاسانلىق تۇغدۇرىدۇ؛ (3) شېئىرنى تىلنى شېئىردىكى ئالاھىدىلىكنى تەسىرلەندۈرەرلىك ئىپادىلەپ بېرىش پاساھىتىگە ئىگە قىلىدۇ، شۇ سەۋەبتىن شېئىر ئوقۇغۇچىلاردا ئىچكى ئورتاق سادا پەيدا قىلىدۇ.

ھازىرغىچە ئىجاد قىلىنغان شېئىرلاردىكى قاپىيىلەر كۆپىنچە بوغۇملار تەركىبىدىكى سوزۇق ۋە ئۇزۇق تاۋۇشلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى بويىچە، توق قاپىيە، ئاچ قاپىيە دەپ ئىككى تۈركۈمگە

بۆلۈنىدۇ؛ مىسرانىڭ ئاھاڭدارلىقىنى ئاشۇرۇش ۋە پىكىرنى كۆچەيتىش ئۈچۈن، بۇ ئىككى تۈركۈم ئاساسىدا يەنە قوش قاپىيە ياكى رادىف، ئىچكى قاپىيە دەپ تۈرلىنىدۇ؛ تاللانغان ۋەزىن تەلىپىگە ۋە تەپەككۇرنىڭ بەدىئىي ئېھتىياجىغا بېقىپ، ئىزچىل قاپىيە ۋە ئالماش قاپىيە دەپ ئايرىلىدۇ؛ ھەرقانداق قاپىيە ئاساسىي ئىدىيىنى گەۋدىلەندۈرگۈچى تەپەككۇر ۋە تەسەۋۋۇرنىڭ ئۈزۈن ياكى قىسقا، مۇررەككەپ ياكى ئىخچام بولۇشىغا قاراپ، كەڭ قاپىيە ۋە تار قاپىيە دەپ پەرقلىنىدۇ.

توق قاپىيە

توق قاپىيە ــ تويۇنغان قاپىيە، يەنى سىمىز قاپىيىدۇر. تىلدا تەلەپپۇز قىلىنىش ئورنى ۋە ئۇسۇلى ئوخشاش بولغان تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن قاپىيە ــ توق قاپىيە بولىدۇ. يەنى بىر بوغۇملۇق قاپىيە (سۆز) باشتىن ــ ئۇچقا بىر خىل سوزۇق تاۋۇشتىن تەركىب تاپقان ۋە ئاخىرىدا بىر خىل ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن كەلگەن بولسا، بۇنى توق قاپىيە دەيمىز. مەسىلەن:

گاز	ساز	ياز	غاز
دەز	بەز	گەز	سەز
ئىز	بىز	تىز	قىز
ئوز	بوز	توز	سوز
ئۇز	تۇز	مۇز	بۇز
بۆز	كۆز	سۆز	ئۆز
كۈز	تۈز	يۈز	ئۈز

(ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بىر بوغۇملۇق سۆزلەردە "ئې"

تاۋۇشى كەلمەيدۇ).

بىر بوغۇملۇق سۆزلەردىكى سوزۇق تاۋۇشلار (ئا ئە ئى ئو ئۇ ئۆ ئۈ) تىل ئورنى جەھەتتىن ئارقا سوزۇق، ئالدى سوزۇق، ئارا سوزۇق دەپ بۆلۈنگەنلىكى ئۈچۈن، ئارقا سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۇزۇلگەن سۆزلەر بىلەن ئالدى ياكى ئارا سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۇزۇلگەن سۆزلەر توق قاپىيە بولالمايدۇ. ئاندىن، سوزۇق تاۋۇشلار لەب ھالىتى بويىچە يەنە پەرقلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلاردىن بىر-بىرىگە توق قاپىيىداش بوغۇم تۇزگىلى بولمايدۇ؛ لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلاردىنمۇ ئارقا سوزۇق "ئو"، "ئۇ" تاۋۇشلىرىدىن تۇزۇلگەن بوغۇم بىلەن ئالدى سوزۇق "ئۆ"، "ئۈ" تاۋۇشلىرىدىن تۇزۇلگەن بوغۇم بىر-بىرىگە توق قاپىيە بولالمايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئۈزۈك تاۋۇشلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ جۈپلۈك تاۋۇشلىرى بىلەنلا ئاساسەن توق قاپىيىداش بوغۇم بولالايدۇ. مەسىلەن:

ب-پ	د-ت	س-ز	چ-ش
ن-ڭ	ق-غ	ك-گ	ج-ژ
ھ-خ	ف-ۋ		

ئىككى بوغۇملۇق قاپىيىلەردە، بىرىنچى بوغۇملىرى بىر خىل سوزۇق تاۋۇشلار، ياكى ئۆزلىرىگە تۇركۈمداش (جۈپلۈك) تاۋۇشلار ئارقىلىق تۇزۇلۈپ ۋە ئاخىرى بىر خىل ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاياقلىشىپ، ئاخىرقى بوغۇملىرى پۈتۈنلەي بىر خىل كەلگەن بولسا، ئۇنى مۇكەممەل توق قاپىيە دەيمىز. مەسىلەن:

ئادا	سادا	جۇدا	قۇدا
ئالغان	قالغان	سولغان	يۇلغان

ئېلىپ	كېلىپ	بىلىپ	قېلىپ	سېلىپ
كەچتى	ئىچتى	ئۇچتى	پىشتى	چۈشتى
ئاتتى	ياتتى	پاتتى	ساتتى	قاتتى
چاقماق	توقماق	ياقماق	ئوقماق	قاقماق
ئولۇغ	تولۇق	تولۇق	بولۇق	خولۇق
ئەمگەك	ئەلگەك	كەسكەك	ئوسكەك	
ئۇزۇم	تۇزۇم	كۆزۈم	يۇزۇم	
قايماق	ئويماق	مايماق	تويماق	
ئويغۇن	تويغۇن	قوزغۇن	بوزغۇن	

كۆپ بوغۇملۇق قاپىيىلەردە، ئاخىرقى بوغۇمى بىر خىل ياكى جۈپلۈك تاۋۇشلاردىن تۇزۇلگەن بولسلا (بىرىنچى، ئىككىنچى بوغۇملىرى قانداق تاۋۇشلار بىلەن تۇزۇلگەنلىكىدىن قەتئىينەزەر)، توق قاپىيە ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

باھار	ئىپتىخار	زۇلپىقار	سۇنقار
نىگار	يادىكار	ئىنكار	تۆھپىكار

ئاندىن، بەزىدە ئاخىرقى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بىر خىل كەلگەنلىكى ئاساس قىلىنىپ، توق قاپىيە ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

ھاۋا	سابا	ئارا	سادا	ۋابا
جۇدا	ئاشنا	ئانا	ئاڭا	ساڭا
ئىپتىدا	پىدا	قايدا	قازا	
جامال	شامال	سوئال	زاۋال	

لېكىن ئىنچىكىلەپ تەھلىل قىلغاندا، بۇلار تويۇنغان قاپىيە بولالمايدۇ، پەقەت ئۇچىنچى ئورۇندىكى توق قاپىيە ھېسابلىنىدۇ.

گاهىدا، ئاخىرقى بوغۇمىى تەركىبىدە "ئان" ياكى "ئەن" كەلـ گەندىگە قاراپمۇ توق قاپىيە ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

گۈلىستان	زېمىستان	داستان	بوستان
خەندان	چەندان	پەلۋان	كارۋان
ۋەتەن	چەمەن	تۇمەن	سەمەن
گۈلشەن	روشەن		

بۇنداق قاپىيىلەرنىڭ ئاخىرىغا ئورۇن ـ چاغ كېلىش قوشۇمچىسى "دا ـ دە" قوشۇلۇپ كەلسە، مۇكەممەل توق قاپىيىگە ئايلىنىدۇ.

بولۇپمۇ ئارۇز ۋەزنىدىكى شېئىرلارنىڭ بىرىنچى مىسرالىرىدا ھەل قىلغۇچ بوغۇمى ئوچۇق بوغۇم ياكى يېپىق بوغۇم بىلەن كەلگەن قاپىيە تاللانغان بولسا، قاپىيە كېلىدىغان باشقا مىسرالاردىمۇ شۇنداق ئوچۇق بۇغۇم ياكى يېپىق بوغۇملۇق قاپىيىلەرنى قوللىنىشقا ئەھمىيەت بېرىش كېرەك.

قاپىيە بولۇپ كەلگەن كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ دەسلەپكى بوغۇملىرىدا، مەيلى تىل ئارقى ياكى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشـ لىرى كەلسۇن، ئىشقىلىپ، ئاخىرقى بوغۇمى ئىزچىل ھالدا بىر خىل تاۋۇشلاردىن تۇزۇلگەن بولسا، ئۇنىمۇ توق قاپىيە ھېسابلاشقا بولىدۇ.

ئاچ قاپىيە

ئاچ قاپىيە ـ ئورۇق قاپىيە دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تەركىبىدىكى **سوزۇق تاۋۇشلار** ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن ئۇزۇك تاۋۇشلار ئوخـ شاش بولمىسا، ياكى جۈپلۇك تاۋۇش بولمىسا، ئۇنى ئاچ قاپىيە دەيمىز. مەسىلەن:

كەلدى ـ كەتتى	سوزدى ـ تولدى
ئاتاپ ـ ساناپ	بۇگۈن ـ ئۇچۇن
ئېرىق ـ ئېچىق	پەلۋان ـ قەھرىمان

چۈنكى، بۇنداق سۆزلەردە، سوزۇق تاۋۇشلار ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن قاپىينىڭ ئاچ ـ توقلۇقىنى بەلگىلەيدىغان ئاخىرقى بوغۇمـ دىكى ئۇزۇك تاۋۇشلار ئوخشاش ئەمەس. ياكى ھېچ بولمىغاندا جۈپلۈك تاۋۇش ئەمەس.

مەنە ئېتىبارى بىلەن، ئايرىم مىسرالاردا ئاچ قاپىينى قوللىنىشـ قىمۇ بولىدۇ.

توق قاپىيە بىلەن ئاچ قاپىيە توم قاپىيە ۋە ئىنچىكە قاپىيە دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ئېغىز ۋە بۇرۇن بوشلۇقلىرىنىڭ سادا چىقىرىش ھالىتى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، تاۋۇشلارنىڭ ياكرا قىلىق دەرىجىسى كۈچلۈك ياكى ئاجىز بولىدۇ. «توم ـ ئىنچىكە» دېمەك قاپىيىلەرنىڭ سادالىق دەرىجىسىنى كۆرسـ تىدۇ. تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ئېغىز يوغانراق ئېچىلىپ، شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇرۇن بوشلۇقىدىمۇ سادا پەيدا قىلغان قاپىيىلەرنىڭ ياكرا قىلىق دەرىجىسى كۈچلۈكرەك بولىدۇ. مەسىلەن: "ئان، ئاڭ، دا، را، غا، ئەن، دە" دېگەندەك، "ئا ـ ئە" سوزۇق تاۋۇشلىرى "ن، ڭ، غ، ر" دىماق ياكى تىل ئارقى ياكى ئۈچى تىترەك ئۇزۇك تاۋۇشلىرى بىلەن تۇتۇلغان قاپىيىلەردە، بوغۇمنىڭ مەر كىزىي تاۋۇشى "ئا" ياكى "ئە" بولۇپ، ئېغىز يوغان ياكى كەڭ ئېچىلىپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ؛ ئاندىن دىماق تاۋۇشى "ن، ڭ"، تىل ئارقى ۋە بوغۇز تاۋۇشى "د، غ" ۋە تىل ئۈچى كەينى يۆگىـ لىپ تىترەپ چىقىدىغان "ر" تاۋۇشى تەلەپپۇز قىلىنغاندا، بۇ

تاۋۇشلار ئېغىزغا تولۇپ چىقىدۇ، ياكى دىماقتا ۋە تاڭلايدا تەڭلا سادا پەيدا قىلىدۇ. بۇنداق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن قاپىيە جاراڭلىق يەنى توم قاپىيە دېيىلىدۇ. ئەكسىچە، تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ئېغىز كىچىكرەك ئېچىلىپ، بۇرۇن ياكى ئېغىز بوشلۇقىدا ساداً پەيدا قىلمايدىغان قاپىيىلەرنىڭ ياكى راقلىق دەرىجىسى ئاجىزراق بولىدۇ. مەسىلەن: "ئى" ياكى "ئې، ئۆ" ياكى "ئۇ" بىلەن تىل ئۇچى ياكى يېنى ئۈزۈك تاۋۇشلىرى "ل، ك، پ، گ، ت، ق، غ..."لار قوشۇلۇپ كەلگەن قاپىيىلەرنىڭ ياڭراقلىق دەرىجىسى ئاجىزراق بولىدۇ. شۇڭا بۇنداق قاپىيە ئىنچىكە قاپىيە دېيىلىدۇ.

قوش قاپىيە ياكى رادىف

مىسرانىڭ ئاخىرقى ئىككى سۆزى كېيىنكى قاپىيە چۈشكەن مىسرالارنىڭ شۇنىڭغا مۇناسىپ ئاخىرقى ئىككى سۆزى بىلەن قاپىيەداش كەلسە، قوش قاپىيە بولىدۇ. بۇنىڭدا ئاخىرقى سۆز قاپىيەداش بولغان مىسرالاردا باشتىن ـ ئاخىرغىچە تەكرارلىنىپ كېلىشىمۇ مۇمكىن، مۇنداق ئىزچىل تەكرارلىنىپ كەلگەن سۆز رادىف دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ھەتتە بەزىدە كۆپ بوغۇملۇق ئىككى سۆز رادىف بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئىشرەت كۈنى ئەي دىلبەر دەشت ئەردى چىمەن سەنسىز،
باغ ئىچرە قىزىل گۈللەر باغرىمغا تىكەن سەنسىز.

ھۆسنۈڭ نۇرى تاپ ئەتسە جەننەت كۆرۈنۈر دوزاخ،
ۋەسلىڭ يوق ئېسە قىلمام جەننەتنى ۋەتەن سەنسىز.

غەم ئوتى كاۋاپ ئەيلەر ھىجرىڭدە چىقارغان دۇد،
ئىشق ئەھلى مەشامىغا چۈن مۇشكى خوتەن سەنسىز.
(گومنام)

ئىزچىل قاپىيە ۋە ئالماش قاپىيە

بىر پارچە شېئىردا، قاپىيە قىلىنغان سۆزلەر باشتىن ـ ئاخىرغىچە بىر خىل ياكى جۈپلۇك تاۋۇشلاردىن تۈزۈلگەن بولسا ئىزچىل قاپىيە دېيىلىدۇ. ئىزچىل قاپىيە كۆپىنچە قىسقىراق شېئىرلاردا قوللىنىلىدۇ. چۈنكى، ئۇزۇن شېئىرلاردا باشتىن ـ ئاخىرغىچە بىر خىل تۈزۈلۈشتىكى قاپىيىدە چىقىرىش تەس. ئەگەر ئۇزۇن شېئىرلاردا ئىزچىل قاپىيە قوللىنىلىپ قالسا، قاپىيە قوغلىشىپ كېتىپ، تەپەككۇر ۋە تەسەۋۋۇر بوغۇلۇپ قېلىش، ھەتتا دېمەكچى بولغان مەنىنى ئېنىق ئاڭلىتالماي قېلىش كەمچىلىكلىرى يۈز بېرىدۇ. شۇڭا، ئۇزۇن شېئىرلاردا، ئالماش قاپىيە ئىشلىتىلگىنى تۈزۈك. ئالماش قاپىيە ـــ ھەر خىل قاپىيە، يەنى تەپەككۇر ۋە تەسەۋۋۇرنىڭ ئەركىن بايان قىلىنىشى ئۈچۈن، شېئىرنىڭ ۋەزنىگە مۇناسىپ ھالدا بېيىت ياكى بەنتلەردە يۆتكىلىپ باردىغان قاپىيە. ئىزچىل قاپىيە ئۈچۈن مىسال:

ئەجەپمۇ يايرىدى كۆڭلۈم ۋەتەن نۇرغا چۆمۈلگەندە،
خۇشال سايراپ تۇمەن بۇلبۇل، قىزىل گۈل ـ لەيلى كۈلگەندە،
بولۇپ بۇلبۇلغا جۇر ـ تەككەش ئازاد ناخشامنى ياڭراتتىم،
قارا قۇزغۇن چۇشۇپ تورغا، ئۇلۇغ يانغىندا كۆيگەندە.
(مەمتىلى زۇنۇن)

ئالماش قاپىيە ئۈچۈن مىسال:

بىدىشتا قىزارغان ياقۇتتەك ئۈزۈم،
ھۆسنىدە يالتىرار مەينەك شولىسى.
ئەنجۇردىن يېۋىدىم، قىزاردى يۈزۈم،
كۆزۈمگە نۇر بەردى شاپتۇل چېھرىسى.
(ئە. تاتلىق)

ئىچكى قاپىيە

ئادەتتە، ۋەزنى ۋە مىسرالىرى ئۇزۇنراق شېئىرلاردا، مىسرا بۆلۈنۈپ ئوقۇلىدىغان جايىدىكى سۆزلەرنىڭ ئاھاڭداش بولۇپ كېلىشى ئىچكى قاپىيە دەپ ئاتىلىدۇ. بەزى كلاسسىك شائىرلار ۋەزنى قىسقىراق ۋە مىسرالىرى ئىخچامراق شېئىرلاردىمۇ ئىچكى قاپىيە قوللانغان. بۇنىڭدا شائىر سۆزگە باي، تەسەۋۋۇردا يېتىلگەن بولۇشى كېرەك. بولمىسا، مەنە بىلەن كارى بولماي، سۆزلەرنىڭ ئاھاڭداشلىقىغا يەنى ئىچكى قاپىيىلىك قىلىشقا بېرىلىپ كېتىش، مىسرالار قاپىيىداش سۆزلەرنىڭ تىزمىسى بولۇپ قېلىش كەمچىلىكى يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇقۇپ سۆزلە سۆزنى ئۆۋە سۆزلەمە،
سۆزۈڭ كىزلە كەتسەن باشىڭ كىزلەمە.
(ئەخمەت يۈكنەكى)

ئەھلى نەزەر شۆۋەسىنى سۆز بىلۈر،
نۇرى بەسەر مېۋەسىنى كۆز بىلۈر.
(خارەزمى)

كەڭ قاپىيە ۋە تار قاپىيە

ھوغۇملارنى تۈزۈشكە كۆپرەك قاتنىشىدىغان تاۋۇشلارغا ۋە ئادەتتە كۆپرەك ئىشلىنىدىغان بوغۇملارغا قاراپ، يەنە كەڭ قاپىيە ۋە تار قاپىيە دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. تىل ئادىتىدە بوغۇم تۈزۈلۈشىگە كۆپرەك قاتنىشىدىغان تاۋۇشلاردىن تەركىب تاپقان قاپىيە كەڭ قاپىيە بولىدۇ، ئۇنىڭ ئەكسىچە بولغىنى تار قاپىيە دېيىلىدۇ. يەنى كەڭ قاپىيە ــ كەڭ كۆلەمدە ئىشلىنىدىغان قاپىيە؛ تار قاپىيە ــ ئىشلىتىلىش دائىرىسى تارراق بولغان قاپىيە.

ئۇيغۇر تىلىدا بوغۇم تۈزۈشىگە ئەڭ كۆپ قاتنىشىدىغان سوزۇق تاۋۇشلاردىن "ئا، ئە، ئۇ، ئى"، ئۈزۈك تاۋۇشلاردىن "د، خ، ل، م، ن، پ، ر، س، ت، ي، ز، غ، ق"؛ ئازراق ئىشلىتىلىدىغان سوزۇق تاۋۇشلار "ئو، ئۆ، ئې، ئۇ". ئۈزۈك تاۋۇشلاردىن "ب، گ، ج، ك، چ، ۋ، ش، ھ، ژ" (مۇمكىن بولسا، بۇ ھەقتە ئايرىم جەدۋەل تۈزۈۋالسا، كۆپ ئوڭايلىق تۇغۇلىدۇ).

قاپىيىلەر كەڭ ۋە تار بولىدىغانلىقى ئۇچۇن، قەلەم تەۋرىتىشتىن ئاۋۋال، يېزىلىدىغان شېئىرنىڭ ھەجمىگە، ۋەزىن شەكلىگە ۋە ئادەتتە كۆپ ئىشلىنىدىغان سۆز ـ ئىبارىلەرگە قاراپ، مۇمكىنقەدەر كەڭ قاپىيىلەرنى تاللىۋېلىش كېرەك. چۈنكى، قاپىيە كەلتۈرۈشتە قىينالماي، كەڭ ـ كۇشادە يېزىشقا ئەپلىك بولىدۇ. ئەگەر تار قاپىيە تاللىنىلىپ قالسا، قاپىيە چەكلىمىسى بىلەن، پۈت ـ قول چۈشىلىپ قالىدۇ ـ دە، مەنىنى چوڭقۇر ئىپادىلەشكە تەسىر يەتكۈزىدۇ. يېزىش ئەمەلىيىتىدە، شېئىرنىڭ قاپىيىسىنى بەلگىلەيدىغىنى كۆپىنچە ھال ـ قىلىق سۆز ـ ئىبارىلەردۇر؛ قاپىيىنىڭ كەڭ ياكى تار بولۇشى

پەقەت قاپىيە تاللاش ۋاقتىدىلا ئويلىنىدىغان ئامىللاردىن بىرى.

قاپىيە تاللاشتا ئىككى جەھەتنى نەزەردە تۇتۇش كېرەك: بىرىنچىدىن، ئىپادىلەنمەكچى بولغان مەزمۇن ۋە ھېسسىيات كۆتۈرەڭگۈ - مەردانە سۆزلەرنى تەلەپ قىلامدۇ ياكى ئەگىتمە - نازۇك ۋە تەمكىن سۆزلەر بىلەن تەسۋىرلەشنى تەلەپ قىلامدۇ؟ ئىككىنچىدىن، يېزىشقا تاللانغان شەكىل ئۇزۇنمۇ - قىسقىمۇ، باشتىن - ئاياغغىچە بىر خىل قاپىيە ئىزچىللىشامدۇ ياكى بەيىت - بەنتىلەردە قاپىيە ئالمىشامدۇ؟ — ئەنە شۇنىڭغا قاراپ كەڭ ياكى تار قاپىينى، ياكى بولمىسا توق ياكى ئاچ قاپىينى، ئىزچىل ياكى ئالماش قاپىينى قوللانسا بولىدۇ. (كۆپىنچە شائىرلاردا «قاپىيە لۇغىتى» بولىدۇ).

ئەمدى، كلاسسىك شېئىرىيەتتە ئۇچرايدىغان ئالاھىدىلىك قاپىيە مەسىلىلىرى ئۈستىدە توختىلىمىز.①

شېئىرىيەتتە قۇرۇلما — ستىلىستىك ئۇسۇللارغا دائىر ئالاھىدىلىك قاپىيىلەرمۇ بار. ئۇنىڭ بىرى «رەددۇل قاپىيە». بۇ شېئىرنىڭ ئومۇمىي تۈۈزلىمىسى ۋە قاپىيە بىلەن باغلىق بولغان شېئىرىي ئۇسۇللارنىڭ ئەڭ قەدىمكىلىرىدىن بىرىدۇر. 16 - ئەسىرگىچە بولغان ئەسەرلەردە بۇ سەنئەت «ئىتا» دەپ ئاتالغان. بۇ ھەقتە يۇسۇف سەكاكى «مىفتاھۇل ئۇلۇم»دا، شەمسىددىن مۇھەممەد ئىبنى قەيىس — رازىي «ئەل مۇتجەم فى مەئائىرى ئەشئارۇل-

---

① ئۆزبېكستان ئەدەبىياتشۇناسلىرىدىن ياقۇبجان ئىسھاقۇۇنىڭ «ئۆزبېك تىلى ۋە ئەدەبىياتى» ھەم «ناۋايى پوئېتىكىسى» دېگەن ئەسەرلىرىدىن پايدىلىنىلدى.

ئەجەم»دە، نەسىرەددىن تۇسىي «مىئىيارۇل ـ ئەشئار»دا، كەمالەد-دىن ھۇسەيىن ۋائىز كاشىفى «بەدايىئۇل ئەفكار ۋە سەنايىئۇل ئەشئار»دا مۇھاكىمىلەر قىلغان. شەمس قەيسىنىڭ پىكرىچە: "ئىتا (لۇغەت مەنىسى) يولدا بىر كىمنىڭ قەدىمى ئورنىغا قەدەم قويماق-دۇر ۋە ئىش ـ ئەمەلدە ھەم سۆزدە مۇئىت① ۋە مۇۋاپىق كېلىشە-دۇر؛ ئالدىنقى قاپىينى باشقا قاپىيە ئورنىغا ئۆتكۈزسە ۋە بىر قاپە-يىنى، شەكىل ۋە مەنە جەھەتىدىن ئۆزگەرمىگەن ھالدا باشقا قاپىيە سۇپىتىدە كەلتۈرسە، ئۇنى ئىتا دەيدۇ." "بىر قاپىينى ئىككىنچى قېتىم يەنە تەكرارلاشتۇر ۋە ئۇ ئىككى خىل: جەلبي ۋە خەفىي بولىدۇ." كاشىفى ئەسەرىدىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. لېكىن قاپىيە تەكرارلىقىنى شەرتلىك ھېسابلايدۇ. يەنى بىرەر قەسىدە ياكى غەزەلدە قاپىينىڭ بىر قېتىم تەكرارلىنىشىغا يول قويۇلىدۇ. سەككاكى ئىتانىڭ ئەيىبى تەكرارلانغۇچى سۆزلەر ئارىسىدىكى ئارىلىق (مۇساپە) بىلەن باغلىق دەيدۇ؛ شەمس قەيس يىگىرمە ئۇچ ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق بېيىتلىك قەسىدىدە قاپىيە تەكرار-لىنىشى مۇمكىن، دەيدۇ. نەسىرەددىن تۇسىي تېخىمۇ كونكرېتلاشتۇ-رۇپ، تەكرار قىتئە ۋە غەزەلدە 7 بېيىت، قەسىدىدە 14 بېيىتتىن كېيىن كېلىشى مۇمكىن، دەيدۇ.

ئىران ئالىمى سەيىد مۇھەممەد رىزا دائى جەۋاد «ئىلمى بەدا-يىئ دەرزەبانى فارىسى» دېگەن ئەسىرىدە، رەددۇل قاپىيە (قاپىينىڭ تەكرارلىنىشى)نى ئالاھىدە سەنئەت سۇپىتىدە ئىزاھلىغان. بۇ ئالىمنىڭ پىكرىچە: "رەددۇل قاپىيە شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، قەسىدە

---

① مۇئىت ــ بويسۇنغۇچى، ئىتائەت قىلغۇچى، تەۋە.

ياكى غەزەلدىكى بىرىنچى مىسرانىڭ قاپىيىسى ئىككىنچى بەيىتنىڭ ئاخىرىدا تەكرارلىنىدۇ.“ بۇ پىكرىلەرگە ئاساسەن ياقۇبجان ئىسھاقۇف مۇنداق خۇلاسە چىقىرىدۇ: رەددۇل قاپىيە قەسىدە ۋە غەزەل مەتلەئىدىكى① ياكى باشقا بەيىتلەردىكى قاپىيىلەردىن بىرىنى ئۇنىڭدىن كېيىنكى بەيىتلەردىن بىرىدە ياكى مەقتە②دە مۇئەييەن شەكىرىي مەقسەت بىلەن تەكرارلاشتىن ئىبارەت.

شەكىرىيەت نەزەريىسى ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزگەن ئالىملار قاپىيە تەكرارلىقىنى ئىككى قىسىمغا بۆلگەن: بىرى ئىتائى جەلىي (ئوچۇق، ئاشكارا تەكرار)، يەنە بىرى ئىتائى خەفىي (يېپىق، يۇشۇرۇن تەكرار). ئىتائى جەلىي — قاپىيىنىڭ ئۆزگىرىشسىز — ئەينەن تەكرارلىنىشىدۇر. ئىتائى خەفىي — قاپىيە بولۇپ كەلگەن سۆزلەردە قاپىيە ھاسىل قىلغۇچى سۇففىكسنىڭ① ئەينەن تەكرارلانغانلىقى كۆزگە تېز چېلىقمىسا، ئىتائى خەفىي بولىدۇ. مەسىلەن، «پاسىبان، مېھرىبان» سۆزلىرىدىكى قاپىيە ئاممىلىرى "بان" قوشۇمچىسى شۇنداق، ئەمما مۇنداق تەكرار تۇرلۇك مەنىدىكى سۆزلەر تەركىبىدە كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ئېنىق بىلىنمەيدۇ. سەكاكى، ئاتايى، لۇتفى ۋە ناۋائىلەرنىڭ ئەسەرلىرىدە بۇ سەنئەتنىڭ نەمۇنىلىرى كۆپ ئۇچرايدۇ. كلاسسىكلىرىمىزنىڭ شەكىرلىرىدا "رەد" سەنئىتى يۈكسەك ماھارەت بىلەن قوللىنىلغان. مۇنداق تەكرارنىڭ

---

① مەتلەئ — شەكىرنىڭ باشلاپقى بەيتى، ياكى ئىككى مىسراسى، يەنى باشلانمىسى.

② مەقتە — شەكىرنىڭ ئاخىرقى بەيتى ياكى ئىككى مىسراسى، چۈشۈرگىسى، تۈگەللىمە.

① سۇففىكس — سۆز ئاخىرى بۆلىكى، سۆز ئاخىرى قوشۇمچىسى.

ئاساسي شەكىللىرى جەھەتىدە: فرازېئولوگىيلىك تەكرار، يەنى "رەد"كە مەنسۇپ قاپىيلەردىن بىرى ئاددىي سۆزدىن ئىبارەت بولسا، ئىككىنچىسى فرازېئولوگىيلىك ئىبارە تەركىبىدە كېلىدۇ؛ شۇنىڭدەك ھەر ئىككى ئورۇندا فرازېئولوگىيلىك بىرلىكلەر تەركىبىدە كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ۋەسىيەت قىلدى قەبرە باشىدا فەرھاد ئىلە مەجنۇن،
جۇنۇن سەھراسىدا ئول تاشلار كىم كۆكسۈمە ئۇردۇم...

ھەۋالەم قىلسا پىرى دەير بۇت يا مۇغبەچە زۇنىار،
نە چارە چۇن قويۇپ مەسجىد، فەنا دويرىغە يۈز ئۇردۇم.

يەنە:

دەردى ئىشقىڭ ئويلەزار ئەتمىش مەنى، ئەي باغرى تاش،
كىم قويارمەن يىغلابان ھەر ناتەۋان ئالىدا باش...

چۇن مەنى قىلدى بەلا تاغى جۇنۇن، تاش ئاتماڭىز،
نېگەكىم يەردىن ئالىپ ئاتماس كىشى تاغ ئۇزرە تاش.
(ناۋايى)

دېمەك، سۆز ــ فرازېئولوگىيە ۋاريانتىدا سۆز ـ قاپىيە ئۆزىنىڭ ئەسلى مەنىسىگە ئىگە بولسا، كېيىنكى ھالەتتە ئۇ كۆچمە مەنىدە كېلىدۇ.

لېكسىكىلىق تەكرار بىر نەچچە خىل بولىدۇ. بىرىنچى خىلى، قاپىيىنىڭ مۇستەقىل سۆز تەرزىدە تەكرارلىنىشى (سۆزمۇ ـ سۆز)؛ ئىككىنچى خىلى، ئىزاپە تەرزىدىكى تەكرار (سۆز ـ ئىزاپە، ئىزاپە ـ سۆز، ئىزاپە ـ ئىزاپە)؛ ئۈچىنچى خىلى، ئىبارە ۋە سۆزبىرىكمىسى شەكلىدىكى تەكرار (سۆز ـ ئىبارە، ئىبارە ـ سۆز، ئىزاپە ـ ئىبارە،

ئىبارە ـ ئىبارە، ئىبارە ـ ئىزاپە ۋە باشقىلار). مىسالىلار:

مۇستەقىل سۆز تەرزىدىكى تەكرار (سۆزمۇ ـ سۆز):

يۈزىنى كۆردى بەدەن چاكىدىن خەراب كۆڭۈل،
ئۇزۇلدى، بەسكى ئەيان قىلدى ئىزتىراب كۆڭۈل.
چۇ بولدى جىلۋەگەر ئول گەنجى ھۆسن، ھەسرەتىدىن،
خەرابلىغ قىلادۇر ھەر زامان خەراب كۆڭۈل.

(ناۋايى)

ئىزاپە تەرزىدىكى تەكرار (سۆز ـ ئىزاپە):

سۆزلەردە قاچانكىم كۆزى قاشى بىلە ئويىنار،
ھەرگوشەدە يۈزمىڭ كىشى باشى بىلەن ئويىنار...
كۆرگۈزسە قارا، بەرھەم ئۇرار چىنۇختانى،
كۆز ئۇستىدە كى خالى چۇ قاشى بىلە ئويىنار.

(لۇتفى)

ئارەزىڭ سۇبھىدىن ئەل ئەيشىنى جاۋىد ئەيلەدىڭ،
ئەي كۇلكىم، ئارزۇيى ئۆمرى جاۋىد ئەيلەدىڭ.

(ناۋايى)

شۇنىڭدەك، سۆز ـ ئىزاپە: "ئالەمدە سەنسەن، ئادەمدە سەنسەن"؛ ئىزاپە ـ سۆز: "ئۇششاقى زار ـ زار، ئەھلى نەسىم ـ نەسىم، جان پارە ـ پارە، خەندان پارە ـ پارە"؛ ئىزاپە ـ ئىزاپە: "سەرۇى رەۋا ـ نىم ـ روھى رەۋانىم، سەنەمى رەنا ـ گۇلى رەنا" ۋە باشقىلار.

3. مىسرا، بەيىت، بەنت

«مىسرا» ئەسلى ئەرەبچىدە، (شېئىرنىڭ) يېرىم قۇرى ياكى يېرىم جۇملىسى دېگەنلىك بولاتتى، لېكىن ھازىرقى ئىستېمال مەنـ

سنده، شېئىرنىڭ بىر جۈملىسى ئادەتتە بىر مىسرا ھېسابلىنىدۇ. مىسرا خەلقئارا ئاتالغۇدا «Stih» دېيىلىدۇ، بۇ گرېكچە Sticchos (رەت، تەرتىپ، ئىنتىزام) دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان، يەنى مىسرا ــ سۆزلەرنىڭ مۇنتىزىم بىر قاتىرى دېگەنلىك بولىدۇ. گراماتىكىلىق قائىدە ۋە مەنتىقى پىكىرنىڭ تەقەززاسى بىلەن، گاھىدا پۈتۈن بىر ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدىغان بىر جۈملە (كۆپىنچە زامانىۋى ئۇسلۇبتىكى شېئىرلاردا) ئىككى مىسرا قىلىپمۇ تۇزۇلىدۇ. مىسرادا جۈملىنىڭ گراماتىكىلىق قائىدىسىگە تولۇق رىئايە قىلىنىشى كېرەك. خۇددى ئادەتتىكى گەپلەردە ئىگە ـ خەۋەر ۋە تولۇقلىغۇچىلار بولغىنىدەك، مىسرادىمۇ شۇ ئامىللار تولۇق بولۇشى كېرەك. يەنى، بىر مىسرا پۈتۈن بىر ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان جۈملەدىن ئىبارەت بولسا، گراماتىكىلىق قائىدە بويىچە تۇزۇلگەن جۈملىدىكى ئىگە ـ خەۋەر قۇرۇلمىسى بولۇشى لازىم. ئەگەر بىر مىسرادا ئىككى پېئىل كېلىپ قالسا، ئۇ مۇرەككەپ جۈملە شەكلىنى ئالىدۇ ـ دە، مىسرانىڭ بىر قىسمى قوشما جۈملىنىڭ بېقىندى جۈملىسى بولۇپ، يەنە بىر قىسمىدا كەلگەن پېئىل زامانلىق خەۋەرنى بىلدۈرىدۇ. يەنى مۇنداق ھاللاردا بىر پېئىل "ئىپ، ئۈپ" دېگەندەك ھالەت رەۋىشداشلىرى بىلەن كەلگەن بولسا، ئىككىنچى پېئىل "دى ـ تى، غان ـ قان، گەن ـ كەن، سا ـ سە، ماس ـ مەس" شەكلىدە ئېنىق زاماننى بىلدۈرىدىغان خەۋەر بولۇپ كېلىشى كېرەك. ئاندىن، مىسرالاردا پەقەت بوغۇم تولدۇرۇش ئۈچۈنلا «ئالماش سۆزلەرنى» كۆپ ئىشلىتىش پاساھەتكە تەسىر يەتكۈزىدۇ.

بەيىت ــ ئەسلى ئەرەبچىدە «بىر جۈملە» دېگەنلىك بولىدۇ.

لېكىن ئىستېمال مەنىسىدە، ئايرىم-ئايرىم مىسرالاردىن تەركىب تېپىپ، بىر-بىرىگە چىڭ باغلانغان ھالدا، پۈتۈن بىر تەپەككۇرنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرىدىغان ئىككى مىسرا بىر بېيىت بولىدۇ. كۆپىنچە ئەنەنىۋىلىك شېئىرلاردا بېيىت ئاساس قىلىنىدۇ. شۇڭا كلاسسىك شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ سانى بېيىت بىلەن ھېسابلىنىدۇ.

بەند (بەنت) ۋە كۇپلېت

ئەسلىدە «ماددا»، «بوغۇم»، «بايراقچە» دېگەن مەنىدىكى سۆز. بۇنى خەلقئارا ئاتالغۇدا «Strofa» دەيدۇ. بۇ گرېكچە Strophe (چۆرگىلەش، ئايلانما)، يەنى پىكىرنىڭ بىر ئايلانمىسى، شېئىرنىڭ بىر بۆلىكى دېگەنلىك بولىدۇ. ھازىر ئادەت تىلىدا كۇپلېت دەپ ئاتايدۇ. كۇپلېت فرانسۇزچە «Couple» (تۇتام، باغلام) سۆزىدىن كېلىپ چىققان.

ئىككى ياكى بىرقانچە شېئىرىي قۇر بىرىكىپ، سىستېمىلىق قاپىيە ۋە ئومۇمىي ئىنتوناتسىيە بىلەن مەلۇم تەرتىپتە تەشكىل تاپسا — شۇ «بەند» ياكى «كۇپلېت» بولىدۇ. دېمەك، بەند ياكى كۇپلېت — مەلۇم شەكىلدىكى ئۆزىگە خاس ئوبرازلىق ئىبارىلەر، ئىنتوناتسىيىلىك-سىنتاكسىسلىق شېئىرىي جۈملىلەرنىڭ بىرىكمىسى. پۈتۈن بىر پارچە شېئىردا ئاساسىي ئىدىيە گەۋدىلەنگەن بولسا، بەنت ياكى كۇپلېتلاردا شۇ ئاساسىي ئىدىيىگە ياندىشىدىغان ئۇقۇملار ياكى ئاساسىي ئىدىيىنىڭ — مۇشۇ گەۋدىنىڭ ئەزالىرى ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا بۇنى ئاساسىي ئىدىيىنىڭ بەدىئىي ئۇگىلىرى دېسەكمۇ بولىدۇ. كۇپلېتلاردا مىسرا سانى 2، 3، 4، 5، 6، 8 بولىدۇ. شېئىر قايسى شەكىلدە يېزىلغان بولسا، شۇ شەكىلنىڭ تەلىپى بويىچە، مىسرالارنىڭ سانى

بەلگىلىنىدۇ. لېكىن كۇپلېت بىر-بىرىگە مەنىۋى ئالاقىسى بولمىغان مىسرالارنىڭ تىزمىسى ئەمەس. كۇپلېت تەركىبىدىكى مىسرالار بىر-بىرىنى مەنە ۋە تەسۋىر جەھەتتىن تولۇقلىشى ياكى بىر-بىرىنى تەقەززا قىلىشى لازىم.

كلاسسىك شائىرلىرىمىزنىڭ شېئىرىي سەنئەتلىرىگە خاس يەنە مۇنداق ئالاھىدىلىكلەرمۇ بار. ئۇنىڭ بىرى «رەددۇل مەتلە (ياكى مەتەل)». كلاسسىك شېئىرىيەتتە «رەددۇل مەتلە» ئاساسەن قەسىدە ۋە غەزەلگە خاس ۋە شېئىرنىڭ سىمانتىكىلىق-سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىسى بىلەن ئالاقىدار بولغان سەنئەتتۇر.

كاشغىي: «رەددۇل مەتەل — يېقىنقى دەۋردىكىلەر بۇ ئەمەلنى (ئىشنى) سەنئەتلەر جۇملىسىدىن ھېسابلىغان ۋە ئۇ شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، شائىر مەتلەئىدىكى مىسرانىڭ قاپىيىسىنى كېيىنكى بېيىتتە كەلتۈرىدۇ». دەپ قاپىيە بىلەن ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ. يېقىنقى زامان ئىران ئالىمى دائى جەۋاد مۇنداق دەيدۇ: «رەددۇل مەتەل شۇكى، قەسىدە ياكى غەزەلنىڭ بىرىنچى مىسراسىنى مەقتەدە ۋە شېئىرنىڭ ئاخىرىدا تەكرارلايدۇ.»

ئۆزبېكىستان ئەدىبلىرىدىن ياقۇپجان ئىسھاقۇۋ بۇ بايانلاردىن مۇنداق خۇلاسە چىقىرىدۇ: «رەددۇل مەتەل — غەزەل ياكى قەسىدە مەتلەئىدىكى مىسرالاردىن بىرىنى كېيىنكى بېيىتلەردىن بىرى تەركىبىدە ياكى مەقتەدە مۇئەييەن مەقسەد بىلەن يېڭىچە ستىلىستىك نۇقتىنەزەردە تەكرارلاش سەنئىتىدۇر»① بۇ سەنئەت مەتلە ۋە

---

① ي. ئىسھاقۇۋ: «ناۋايى پوئېتىكىسى»، ئۆز-س س ر «فەن» نەشرىياتى. 1983-يىل نەشرى. 133-بەت.

مەقتە ئوتتۇرىسىدىكى بەندلەردە، ئاساسەن ئىككىنچى بېيىتىدە ئۇچ-رايدۇ؛ كۆپىنچە مەتلەدىكى ئىكىكى مىسرادىن بىرى (ئاساسەن بىرىنچى مىسراسى) تەكرار كېلىدۇ.

ئاتايى غەزىلىدىن مىسال:

سۆۋدى خوبلارنى، ئايىردى خانۇمانىمدىن كۆڭۈل،
ئۆزگە نە ئىستەر مەنىڭ بۇ قىلچە جانىمدىن كۆڭۈل...
جان بېرۇر مەھبۇب ئۈچۈن ئاشىق، ئاتايى، نەچەسەن،
ھەر دەم ئەيتۇرسەر: ئايىردى خانۇمانىمدىن كۆڭۈل.

سەككاكى غەزىلىدىن مىسال:

كۆرۈپ گۈلتەك يۈزۈڭ جان پارە-پارە،
جىگەر ھەم قىلدى ئول جان پارە-پارە.
كۆڭۈل سەككاكىتەك جان بىرلە رازى،
جىگەرنى قىلسا ئول جان پارە-پارە.

ناۋايىدىن مىسال:

ئاتەشىن گۈل بەرگىدىن خىلئەتكى جانانىمدۇر،
خىلئەت ئەرمەس، ئول بىر ئوتدۇركىم، مەنىڭ جانىمدۇر.
ئاتەشىن لەئلەدۇرۇر كىم، ئاندا مۇزمار بولدى جان،
ئاتەشىن گۈل بەرگىدىن خىلئەتكى جانانىمدۇر.

شېئىرىيەتتە، بولۇپمۇ غەزەلدە بۇ سەنئەتنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى تەكتىلەشتۇر. مەتلەنىڭ بىرىنچى مىسراسى تېزىس خاراكتېرىدە بولسا، ئۇنىڭدا شائىرنىڭ ئاساسىي پىكرى يېغىنچاق ئىپادىلىنىدۇ. ئىككىنچى مىسراسى ئەنە شۇ ئاساسىي پىكىرنى زامان ۋە ماكان جەھەتلىرىدىن كونكرېتلاشتۇرىدۇ.

ئاخىردا، يەنە بىرقانچە مەسلىھەت بەرمەكچىمىز.

شېئىر ئىجادكارلىرى بارا-بارا ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب يارىتىشى كېرەك. خاس ئۇسلۇب — ئاپتور تىلى (ئاپتورنىڭ ئۆزىگە خاس تىلى)، بەدىئىي ۋاستىلەردىن ئۆزگىچە پايدىلىنىش جەھەتلىرىدە ئىنپادىلىنىدۇ. مەلىكىلىك شائىرنىڭ يازغان ئەسىرى ئۆز نامىنى يازمىغان تەقدىردىمۇ شۇ كىشىنىڭ ئىكەنلىكى كىتابخانغا ئايان بولالىسا، ئەنە شۇنى ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب دېسە بولىدۇ.

شائىر — سۆز ئۇستىسى، تىل ھۈنەرۋەنى بولغىنى ئۈچۈن، ئىجادىيەتتە ئۆزىگە قورال بولغان تىلنىڭ گراماتىكىسى، شېئىرىي ئىجادىيەتنىڭ تېخنىكىسى ھەققىدىكى ئېستېتىكا، پىكىرنى توغرا ئىپادىلەشنى ئۆگىتىدىغان لوگىكا، شۇنداقلا شۇ تىل ئىگىسى بولغان خەلقنىڭ تىل تارىخى، ئۆرپ-ئادەتلىرى، ئەدەبىيات تارىخىنى ئۆگىنىشى كېرەك. خەلق تىلىدىن تەسۋىرىي ئىبارىلەر، ساتىرا-ھەجۋىي، يۇمۇر، ئوخشىتىش، مۇبالىغە شەكىللىرىنى ئۆزلەشتۈرۈشى كېرەك. شۇنداق قىلغاندا، شائىرنىڭ بەدىئىي ئىپادىلەش ئىقتىدارى ئاشىدۇ.

شېئىر ئاھاڭدارلىقى يۇقىرى بەدىئىي ئەسەر بولغىنى ئۈچۈن، شائىر ئۇنىڭ ئىنتوناسىيىسىنى ئىپادىلەش يوللىرىنى ئۆگىنىشى كېرەك. بۇنىڭدا فونېتىكا قائىدىلىرىنى، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تەڭكەش بولۇپ چىقىش قانۇنلىرىنى، ئۇرغۇ قائىدىلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈش تەلەپ قىلىنىدۇ. شېئىردا تەتۇر جۈملە تۈزگەندە مەنىسىگە بەك دىققەت قىلىش، سۆز-پىكىر تەكرارلىقىدىن ساقلىنىش، قوپال-بەدىئى سۆزلەرنى ئىشلىتىشتىن ئۆزىنى تارتىش تەكىتلىنىدۇ.

2. شېئىرنىڭ تۈرلىرى

شېئىرىي ئەسەرلەرنىڭ تۈرلىرى كۆپ. شېئىرىي ئەسەرلەر مەزمۇن جەھەتتىن لىرىك شېئىر ۋە ئېپىك شېئىر دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

لىرىك شېئىرلار

لىرىك ــ قەدىمكى گرېك تىلىدا «Lyra» دېگەن تارلىق چالغۇ ئەسۋابنىڭ نامى، شۇنىڭ تەڭكەش قىلىنىشى بىلەن ناخشا ـ قوشاق ئورۇندىلاتتى. ئەرەبچىدىمۇ لىرىكا «شېئىر غىنائى» يەنى نەغمىلىك شېئىر دېيىلىدۇ. دېمەك لىرىكا ــ لۇغەت مەنىسى جەھەتتىن مۇزىكىدەك ئاھاڭدار شېئىر دېگەن سۆز. لىرىكا ــ كەڭ مەنىدە ئالغاندا ــ ئەدەبىياتنىڭ ئېپوس، لىرىكا، دراما دېگەن ئۈچ ئاساسىي تۈرىدىن بىرى؛ تار مەنىدە ئالغاندا، شېئىرنىڭ بىر تۈرى.

لىرىكىلىق ئەسەردە (بولۇپمۇ شېئىردا)، ئاپتورنىڭ رېئال كۆرەشتىن ئۇرغۇپ چىققان پىكىر ـ تۇيغۇسى ئىزھار قىلىنىدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق ئىجتىمائىي تۇرمۇش ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ؛ ھەجىم جەھەتتىن قىسقىراق بولىدۇ. ئۇنىڭدا مۇكەممەل ۋەقەلىك ھەم شەخسىي ئوبرازلار بولمايدۇ؛ ۋەقە ياكى چۈشەنچە شائىرنىڭ سۇبيېكتىپ كەيپىيات ــ كەچۈرمىشلىرى ئارقىلىق يېشىلىدۇ. شۇڭا، لىرىكىلىق ئەسەردە باش قەھرىمان شائىرنىڭ ئۆزى دېسەمۇ بولىدۇ. ئېپىل لىرىكىلىق شېئىر تەرەققىيپەرۋەر خەلق ئاممىسىنىڭ ئاڭ ـ تۇيغۇلىرىنىڭ مەركەزلىك ئىپادىسى، شۇنداقلا زامان روھىنىڭ ئىنكاسى. چۈنكى،

لرنكىلىق ئەسەر، ئۆزىنىڭ قىسقا بولۇشىغا قارىماي، تۇرمۇشنىڭ هەممە تەرەپلىرىنى بەدىئي يۇسۇندا ئوبرازلىق تەسۋىرلەپ بېرىدۇ. لرنكىنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيىتى كىشىلەرنىڭ هاياجانلىنارلىق نۇقتىنى، ئۇرغۇپ تۇرغان تۇيغۇلىرىنى كەچۈرمە سۈپىتىدە ئوبدان ئىپادىلەپ بېرىشتىن ئىبارەت. لرنكىنىڭ بۇ خۇسۇسىيىتى ئومۇمىلاشتۇرۇش، شەخسلەشتۈرۈش (ئىندىۋىدۇئاللىق)، ئوي-پىكىر ئامىلى ۋە تەرىبىيۇى ئەهمىيىتى ئارقىلىق گەۋدىلىنىدۇ:

كونكرېت شەخس سەرگۈزەشتىنى تىپىك سەرگۈزەشت تەرىقەسىدە ئىپادىلەشكە ئىنتىلىش — ئومۇملاشتۇرۇش بولىدۇ؛ شائىرنىڭ قەلبىدە ئايرىم ئادەمنىڭ سەرگۈزەشتى، جانلىق ۋە بۇاستە تۇيغۇسىنىڭ ئىپادىلىنىشى — شەخسلەشتۈرۈش بولىدۇ؛ ئۇنىڭدىكى ئوي-پىكىر پەقەت شائىرنىڭ شەخسىي ئوي-پىكرىلا ئەمەس، بەلكى تىپىك سەرگۈزەشت ئاساسىدىكى ئوي-پىكىر بولىدۇ؛ "شائىر ئىجادىي پائالىيىتىنىڭ مەنبەسى ئۇنىڭ شەخسىتە ئىپادىلەنگەن روهىدۇر. شۇڭا، شائىر روهىنى ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرى خاراكتېرنىڭ دەسلەپكى ئىزلىرىنى ئۇنىڭ شەخسىدىن ئىزلىمەك كېرەك. شېئىر يازغۇچى هەرقانداق كىشى ئۆز شەخسىنى ئىپادىلىيەلمەيدۇ... بۇنىڭغا پەقەت شائىر بولۇپ تۇغۇلغان كىشىلا قادىر. شائىرنىڭ شەخسى قانچە چوڭقۇر ۋە كۇچلۇك ئەكس ئەتكەن بولسا، ئۇ شۇنچە هەقىقىي شائىردۇر".① شائىر سەرگۈزەشتىنى تەسۋىرلىگەندە، تۇرمۇشنى ئىجتىمائىي ئاڭ-پىكىر دائىرىسىدە ئىپادىلىگەنلىكى ئۈچۈن، لرنكا تەرىبىيۇى ئەهمىيەتكە ئىگە بولىدۇ.

---

① ۋ. گ. بېلىنسكىي، 3 تومлۇق ئەسەرلىرى، III تۇم. 1948. م.

لرنكا سياسىي لرىسكا، پەلسەپىۋى لرنكا، مۇھەببەت لرنكىسى، مەنزىرە لرنكىسى دېگەندەك تۇرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

ئېپىك شېئىرلار

ئېپىك (قىسسىي) شېئىردا، ئومۇمەن لرنكا ئاساس قىلىنمايدۇ، بەلكى ۋەقە ئاساس قىلىنىدۇ. ئۇنىڭدا مۇكەممەللەرەك سيۇژىت ۋە تۈزۈلمە (كومپوزىتسيە) ئارقىلىق ئوبراز يارىتىلىپ، تېما ئىپادىلىنىدۇ. لېكىن ئېپىك شېئىردا، شەخسلەرنى سۈرەتلەش ۋە شەيئىلەرنى تەسۋىرلەش ھېكايە ـ رومانىكىدەك (نەسرىي ئەسەرلەردىكىدەك) ئىنچىكە ـ تەپسىلىي بولمايدۇ.

لرنكىلىق شېئىر بىلەن ئېپىك شېئىرنىمۇ بىر ـ بىرىدىن مۇتلەق ئايرىۋەتكىلى بولمايدۇ. خۇشاللىق، غەزەب، مۇھەببەت، نەپرەت تۇيغۇلىرىنى ئىزھار قىلىش ئىككىلا تۈرنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيتى. ئېپىك شېئىردىمۇ شائىر لرنكىلىق ھېسسىياتىنى گاھىدا بىۋاستە ۋە گاھىدا ۋاستىلىق ئىزھار قىلىدۇ. شۇڭا، ئېپىك شېئىردىمۇ لرنكىلىق تەركىب بولىدۇ. گاھىدا بۇ، ئەدەبىياتنىڭ لرنكىلىق ـ ئېپىك تۈرى سانىلىدۇ.

لرنكىلىق ـ ئېپىك ئەسەرلەر ئۆزىنىڭ مەزمۇنى ۋە شەكلى جەھەتتىكى ئايرىملىقى بويىچە، رومان، داستان (پوئېما)، قەھرىمانلىق قىسسىلىرى، تارىخىي قوشاقلار، باللادا، شېئىرىي پوۋېست ياكى ھېكايە، مەسەل (باسنيا) دېگەندەك بىرقانچە خىل بولىدۇ.

شېئىردىي ئەسەرلەرنىڭ ھازىرغىچە بىزدە ئىشلىتىلىپ كەلگەن بىرقانچە خىل شەكلى بىلەن بىر ـ بىرلەپ تونۇشۇپ چىقايلى.

قوشاق - بېيىتلار

قوشاق - بېيىتلار خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ قەدىمكى ۋە كەڭ تارقالغان تۈرى، بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ ئانىسى. ئۇلارنى ئەمگەكچى خەلق ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى ۋە سىنىپىي كۈرەش جەريانىدا ياراتقان. ھەر بىر تارىخىي شارائىتتا، شۇ شارائىتقا مۇۋاپىق قوشاق - بېيىتلار ۋۇجۇتقا كېلىدۇ. بۇنىڭ خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئومۇمەن ئىدىيۇلىكى ۋە جەڭگىۋارلىقى كۈچلۈك، ھېسسىي - تۇيغۇ جەھەتتىن ساددا - ساغلام؛ تىلى ئاممىباب، جانلىق، ئېنىق - ئۇقۇشلۇق، يادلاشقا ئەپلىك، ئوڭاي تارقىلىدىغان؛ ئىپادىلەش ۋاستىلىرىدىن ئوخشىتىش، تەكرارلاش ئۇسۇللىرى كۆپ قوللىنىلىدىغان شەكىل. قوشاقلار كۆپىنچە بارماق ۋەزنىدە، ھەم ئاروز ۋەزنىدىمۇ يېزىلىدۇ؛ مىسرالىرى 7 - 8 بوغۇملۇق كېلىدۇ؛ مىسرالىرى تۆتلۈك شەكىلدە، تولاراق a b a b، a b c b ياكى a a a b، c c c b سخېمىلىرىدا قاپىيىلىنىدۇ. ھازىرقى زامان خەلق قوشاقلىرىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، تۆتلۈكنىڭ دەسلەپكى ئىككى مىسراسى كۆپىنچە تەبىئەت تەسۋىرى ياكى شەيئىلەر سۇرىتى بىلەن كېلىپ، كېيىنكى ئىككى مىسراسى ئىجتىمائىي مەزمۇننى ئىپادىلەپ قاپىيىلىنىدۇ.

قوشاقلار ئەمگەك قوشاقلىرى، مۇھەببەت قوشاقلىرى، قەھرىمانلىق قوشاقلىرى، پەسىل - مەۋسۇم قوشاقلىرى، توي - مەرىكە قوشاقلىرى، ھېيىت - مۇراسىم قوشاقلىرى، مەرىپەت قوشاقلىرى دەپ بۆلۈنىدۇ. ھازىر ناخشا تېكىستلىرى ئۇيغۇر مۇزىكىسىنىڭ ئومۇمىي خۇسۇسىيىتى بويىچە، كۆپرەك خەلق قوشاقلىرى ئۇسلۇبىدا يېزىلى-

دىغان بولدى. بۇ خەلق سۆيىدىغان ۋە ئىجادىيەتتە خەلق قەدىمدىن تارتىپ كەلگەن پايدىلىنىپ كەلگەن ژانىر. خەلق بەيتىلىرىمۇ خەلق قوشاقلىرىدەك ئاممىۋى ژانىردۇر. توي ـ مۇراسىملاردىكى ئېيتىشىشلار، ئىبرەتلىك نەسىھەتلەر ۋە پاك مۇھەببەت تۇيغۇلىرى كۆپىنچە بەيت شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. بەيتىلارنىڭ ۋەزنىلىرى كۆپىنچە ئاروۇز ۋەزنىگە چۈشىدۇ؛ بەزى خەلق ماقال ـ تەمسىللىرىمۇ بەيت شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. بەيتىلار كۆپىنچە 8 ـ 5 بوغۇملۇق (يەنى بىرىنچى مىسراسى 8، ئىككىنچى مىسراسى 5 بوغۇملۇق) ۋە a b c b قاپىيىلىك كېلىدۇ.

قوشاقلاردىن مىسال:

ئىشكىم ئالدى چىناردۇر،
بۇلبۇل كېلىپ قونادۇر.
يار ئۇستىگە يار تۇتۇش
يىگىتلەرگە گۈناھدۇر.

پۇتۇمدىكى ئۆتۈكنى
قىزىل مايدا مايلايمەن.
ئەمگەك سۆيمىگەن يارغا
مەن نېمىشكە قايلايمەن.

بەيتلاردىن مىسال:

ھەركىشىنىڭ ئۆز يارى
كەلسە قېشىغا،

قىسۇالسۇن گۈل قىلىپ
ئەزىز بېشىغا.

پولات نەيزە، ئالماس قىلىچ
يەردە ياتامدۇ.
ساڭا ئوخشاش تازا غۇنچە
سولۇپ ياتامدۇ.

ئات بالىسى تايچاق ئىكەن،
مىنگىلى بولماس.
كىشىنىڭ يۈرتى غېرىپلىقكەن،
يۈرگىلى بولماس.
ماقال ـ تەمسىللەردىن مىسال:
بىرىگە نان قايغۇسى،
بىرىگە جان قايغۇسى.

بىلمىگەننى سوراپ بىلگەن ئالىم بولۇر،
بىلمەي تۇرۇپ سورىمىغان زالىم بولۇر.

تويغا بارساڭ بۇرۇن بار،
بۇرۇن بارساڭ ئورۇن بار.

ئاستا يۈرگەن تاغ ئاشار،
ئالدىرىغان باغ ئاشار.

ئەل بار يەردە ئەر خار بولماس،
ئەر بار يەردە ئەل خار بولماس.

موللىنىڭ يامنى ۋالاقچى،
ئادەمنىڭ يامنى ھاراقچى.

مۇزدىن ئۆتسەڭ ئاۋۋال ئۆت،
ئۇيۇلغىچە ئۆتەرسەن؛
سۇدىن ئۆتسەڭ كېيىن ئۆت،
ئاققۇزغانىنى كۆرەرسەن.

قەدىمكى خەلق داستانلىرى، قەھرىمانلىق قىسسىلىرى خەلق قوشاقلىرى شەكلىدە ئېيتىلغان، بەندىلىرىمۇ ھازىرقىدەك كۆپىنچە تۆتلۈك يەنى تۆت مىسرا بىلەنلا چەكلەنمىگەن. ۋەقەنىڭ بىرەر كىچىك ئېپىزوتىنى، بىرەر شەخسنىڭ بىرەر قىسقا كەچۈرمىشىنى ياكى بىرەر قىستۇرما بايانىنى بىر بەند قىلىپ، ھەر بەند بىر خىل قاپىيىدە تۈزۈلەتتى؛ تاكى بىرەر ۋەقە تۈگەل بايان قىلىنىپ بولۇپ، ئىككىنچى بىر ۋەقەغە ئۆتكەنگە قەدەر، بەند ئاخىرىدا دەسلەپكى بەندنىڭ قاپىيىسى ئىزچىللىشىپ باراتتى. بۇ شەكىل لوپنۇر قوشاقلىرىدا ھازىرمۇ بار.

غەزەل

كلاسسىك ئەدەبىياتتا لىرىكىلىق شېئىر ئومۇمەن «غەزەل» دەپ ئاتىلىدۇ. «غەزەل» ئەرەبچە سۆز بولۇپ، «ئوينىشىش»، «ئىشقىنى بىلدۈرۈش»، «كۆيۈپ قېلىش» دېگەندەك ئومۇمەن «ئىشقىي ھېسسىـ

يات»قا تەئەللۇق مەنىنى بىلدۇرىدۇ. ھازىر غەزەل ـ لىرىكىلىق تۈرىنىڭ كەڭ تارقالغان ژانىرلىرىدىن بىرى. غەزەل ناھايىتى ئاھاڭدار شېئىر بولغىنى ئۈچۈن، كۈي ـ ناخشا تۈسىنى ئالغان. شۇڭا خەلق «غەزەل ئوقۇش» بىلەن «ناخشا ئوقۇش»نى بىر مەنىدە ئىشلىتىدۇ. ھازىرقى ئىستېمال مەنىسى بويىچە، a a. b a. c a... شەكلىدە قاپىيىلىنىدىغان ۋە 3 بېيىتتىن 14 بېيىتكىچە بولغان لىرىكىلىق شېئىر غەزەل دەپ ئاتىلىدۇ.

غەزەلنىڭ ماۋزۇ دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، ئىشقىي، پەلسەپىۋى، تەئلىمىي (دىداكتىك) ۋە ئىجتىمائىي ـ سىياسىي مەسىلە لەردىن ئىبارەت.

كلاسسىك غەزەللەرنىڭ ئاساسىي تېپلىرى بولىدۇ. بۇلار تەئرىپ، تەۋسىپ، مەدھى، شەرھىھالىدىن ئىبارەت. تەئرىپ، كۆپىنچە، سۆيگۈسىنىڭ ھۆسنى ـ جامالىغا نىسبەتەن قوللىنىلىدۇ، مەدھىيىدە ماختالغۇچىنىڭ ھەممە ئىچكى ـ تاشقى پەزىلەتلىرى ماختىلىدۇ، شۇڭا مەدھىيىگە قارىغاندا تەئرىپ تاراق چۈشەنچە بولۇپ، رولى جەھەتتىن مەدھىيىنىڭ تەركىبىگە كىرىدۇ. ئاندىن، تەئرىپكە قارىغاندا تەۋسىپنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسى يەنىمۇ كەڭرەك بولۇپ، ئۇنىڭ ئوبيېكتى ئىنسانىي سۈپەتلەر، تەبىئەت مەنزىرىلىرى، ئاشقىنىڭ ۋۇجۇدىنى كۆيدۈرگەن ئىشق ئوتى يالقۇنلىرىدۇر. يەنى، تەئرىپ ئاساسەن ئىجابىي خاراكتېرگە ئىگە بولسا، تەۋسىپ خېلى ئەتراپلىق نۇقتىئىنەزەرنى ئىپادىلىشى مۇمكىن. شەرھىھال يەنى مۇلاھىزە تېپىدىكى غەزەللەردە ئىچكى كەچۈرمىلەر توغرىدىن ـ توغرا بايان ۋە شەرھى قىلىنىدۇ. مۇھاكىمە ۋە مۇلاھىزە تېپىدىكى غەزەللەردە مەلۇم مەقسەت ـ غايە بولىدۇ. شۇنىڭدەك بەزى غەزەللەر

سيۇژىتلىق بولىدۇ. مۇنداق غەزەللەردە بېيتلەرنىڭ مەنتىقىي ئىزچىللىقى شېئىرىي سيۇژىت ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كېلىدۇ ـ دە، ۋەقە (سيۇژىت) بىرىنچى ئورۇندا، ھېسسىي كەچۈرمىلەر ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ.

13 ـــ 14 ـ ئەسىرلەر ئارىلىقىدا ياشىغان نەسىرىددىن رابغۇزنىڭ «قىسسەئى رابغۇزى» ئەسىرى تەركىبىدىكى «باھارىيات» شېئىرىي تەۋسىف خاراكتېرىدىكى غەزەلنىڭ تىپىك نەمۇنىسى ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدىن تاشقىرى، شۇ ئەسەر تەركىبىدىكى غەزەل شەكلىدە يېزىلغان شېئىرلار ئومۇمەن سيۇژىتلىق شېئىرلاردۇر.

چوڭقۇر ھېسسىياتنى (ۋەتەنگە، خەلققە، پارتىيىگە، ئەمگەككە ۋە تۇرمۇشقا ياكى شەخسكە بولغان مۇھەببەتنى) ئىخچام ئىپادىلەش ئۇچۇن، غەزەل شەكلىدىن پايدىلانسىمۇ بولىدۇ. غەزەل، ئادەتتە، ئارۇز ۋەزنىدە يېزىلىدۇ. كلاسسىك شائىرلار كۆپىنچە غەزەل شەكلىدىن پايدىلانغان. غەزەلنىڭ ئاخىرىغا شائىر ئۆز نامىنى ياكى تەخەللۇسنى كىرگۈزىدۇ. مەسىلەن:

سەنى لەيلىيۇ رەئنادەك ئەجايىب دىلىرەبا دەرلەر،
مەنى مەجنۇنى ھەيرانەك كويۇڭدا بىرگەدا دەرلەر.

ئەجەبدۇر ئەي شەھى خوبان كېچە ـ كۈندۈز ئىشىكىڭدە،
ھەمىشە مەن نەۋا قىلسام دەغى سەن بىنەۋا دەرلەر.

باقىبان ئەل ساڭى جانا يۈزۈڭدىن بىر نىقاب ئالساڭ،
رۇخۇڭنى چۇن مەھى ئەنۋەر تەجەللىئى خۇدا دەرلەر.

تەبەسسۇم ئەيلەبان تاكى نەزەر قىلساڭ گۆرۈستانغا،
قوپۇپ گۆردىن بارى مۇردە ھەمە ۋا ھەسرەتا دەرلەر.

كۆرۈبان بەئزى ئاشقلاركى ھەلقە ـ ھەلقە زۇلفۇڭنى،
ئەزەلدىن بىرگە سالغان بۇ ھەمە زەنجىرى پا دەرلەر.

يۇرۇپ سوردۇم تەببىلەردىن نەدۇر بۇ دەردىمە دەرمان،
تەبىب ئېيتۇركى ئەي نادان بۇ دەردۇ بى دەۋا دەرلەر.

ئاتىڭنىڭ خاكپايىغە زەللى يۇزىنى سۈردى،
نىدا كەلدىكى قەسرىڭدىن كۆزۈڭ سۇر تۇتىيا دەرلەر.

تەشبىھۇل ئەتراف

غەزەلنىڭ بىر تۈرى بولغان «تەشبىھۇل ئەتراف» (ئۇخشىتىلغان تەرەپلەر، ھەر تەرەپتىن ئوخشىتىش) شېئىرىيەتتە مۇرەككەب بىر شەكىلدۇر. بۇنىڭدا تەشبىھ (ئوخشىتىش) سەنئىتى يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدۇ. شائىر غەزەلدە مىسرالارنىڭ بەلگىلىك بۆلۈكىنى ئىزچىل تەكرارلاش يولى بىلەن تەسۋىرنى داۋاملاشتۇرىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن پىكىرنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرىدۇ. كونكرېت ئېيتقاندا، شائىر يازغان مىسرالسنىڭ ئاخىرىدىكى سۆزلەرنى كېيىنكى مىسرانىڭ بېشىدا يەنە ئوتتۇرىسىدا ئەينەن تەكرارلايدۇ. مۇنداق تەكرارلاشتا تەشبىھ زەنجىرسىمان ئىزچىللىشىپ بارىدۇ. مەسىلەن:

ياردىن ئايرۇ كۆڭۈل مۇلكىدۇرۇر ــ سۇلتانى يوق؛
مۇلكىم، سۇلتانى يوق، جىسمىدۇرۇركىم ــ جانى يوق.

جسمىدىن جانسىز نەھاسىل، ئەي مۇسۇلمانلارنى ئول بىر قارا تۇپراقدەكدۇر كىم، مەھى تابانى يوق.

ئول قاراڭغۇ كېچەكىم، يوقدۇر مەھى تابان ئاڭا زۇلمەتىدۇركىم، ئانىڭ سەرچەشمەئى ھەيۋانى يوق.

زۇلمەتىكىم، چەشمەئى ھەيۋانى ئانىڭ بولماغاي، دوزەخدۇركىم، يانىدا رەۋزەئى رىزۋانى يوق.

دوزەخىكىم، رەۋزەئى رىزۋاندىن ئولغاي نائۇمىد، بىر خۇمارىدۇركى، ئاندا مەستىلىغ ئىمكانى يوق.

ئەي ناۋايى، بار ئاڭا مۇنداق ئوقۇبەتلەركى، بار، ھەجردىن دەردى ۋە لېكىن ۋەسلىدىن دەرمانى يوق.
(ناۋايى)

مەسنەۋي

«مەسنەۋي» ــ «ئىككىلەپ، قوشلاپ»، «ئىككىلىك» دېگەن سۆز. ئىككى مىسراسى بىر خىل قافىيىدە كېلىدىغان شېئىرىي شەكىل. ئۇزۇنراق شېئىرىي ئەسەر يازغانىدا، قافىيىنى ئەركىن-ئىختىيارىي تاللاش ئۇچۇن، بۇ شەكىلدىن پايدىلانسا بولىدۇ. كلاسسىك شائىرلىرىمىز (مەسىلەن، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەدىب ئەخمەت يۈكنەكى، لۇتفى، ناۋايى ۋە نىزارىلەر) ئۆز داستانلىرىنى كۆپىنچە مۇشۇ شەكىل بىلەن يازغان. لېكىن بۇ شەكىلدە قافىيىداش بولغان ئىككى مىسرادىكى سۆزلەرنىڭ ۋەزنىداش بولۇشىغا دىققەت قىلىش كېرەك. بۇنىڭ فورمۇلىسى: a a، b b، c c...

مەسلەن:

بىلىپ سۆزلەگەن سۆز بىلىككە سانۇر،
بىلىكسىز سۆزى ئۆز باشىنى ئەيۇر.
بىلىكسىز قاراغۇ تۇرۇر بەلگۈلۈك،
يۇرى ئان بىلىكسىز بىلىك ئول ئۆلۈك.

ئوقۇشقا، بىلىككە بۇ تىلماچى تىل،
يارو تاچى ئەرنى يورۇق تىلنى بىل...
(يۇسۇب خاس هاجىپ)

چۇن ئوقۇماق زەمزەمەسى بولدى بەس،
كۆڭلۈم ئارا داغدۇغا سالدى هەۋەس.

كىم بۇ يول ئىچرەكى ئالار سالدى گام،
بىر نىچە گام ئولسا ماڭا هەم خۇرام.

فارسى ئولدى چۇ ئۇلارغا ئادا،
تۇركىي ئىلە قىلسام ئانى ئىپتىدا.

فارسى ئەل تاپتى چۇ خۇرسەندلىق،
تۇركىي دەغى تاپسا بىرۇمەندلىق.

مەن كى تەلەپ يولدا قويدۇم قەدەم،
باردۇر ئۇمىدىم كى چۇ تۇتسام قەلەم.

يولدا سا بۇ يولدا نزامى يولۇم،
قولدا سا خۇسرو بىلە جامى قولۇم.

نۇكتە سۇرۇدىدە راۋا بولماغاي،
بۇكى ناۋايىغا ناۋا بولماغاي.

(ناۋايى)

رۇبائىي

«رۇبائىي» — تۆتلىك دېگەن سۆز، بۇ خەلقئارا ئاتالغۇدا «كاترېن» (فرانسۇزچە «quatrain» — تۆت مىسرالىق) دېيىلىدۇ. بۇ پەقەت تۆت مىسرادىن تەركىب تاپقان ئايرىمچە شەكىل: a a b a (1 — ، 2 — ۋە 4 — مىسرالىرى) ياكى a a a a (تۆتلا مىسرالىق) قاپىيداش بولغان (تاق قاپىيە ياكى قوش قاپىيە — رادىف بىلەن يېزىلغان) لىرىكىلىق شېئىر ياكى شېئىرىي پارچە. رۇبائىي كۆپىنچە پەلسەپىۋى ۋە ئەخلاقىي تېمىلاردا يېزىلىدۇ. رۇبائىيدا شائىر ئۆز پىكرى ۋە تەسىرلىرىنىڭ خۇلاسىسىنى بايان قىلىدۇ. ھەربىر كۇپلىت (تۆتلىك) بىر پۈتۈن مۇستەقىل پىكىرگە ئىگە بولىدۇ. رۇبائىي ھەجىم جەھەتتىن ئانچە چوڭ بولمايدۇ. ئاروز ۋەزنىنىڭ قىسقىراق بەھرىدە يېزىلىدۇ.

شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەش كېرەككى، رۇبائىي شەكلىدە قاپىيىلەنگەن ھەرقانداق تۆتلىك رۇبائىي بولۇۋەرمەيدۇ. بىرەر تۆتلىكنى "رۇبائىي" دەپ ئاتاش ئۈچۈن، بۇنىڭدا تولۇق مەزمۇن، رۇبائىي شەكلىدىن باشقا مەخسۇس ۋەزن بولۇشى كېرەك. بۇ ھەقتە ناۋايى

شۇنداق تەلىم بېرىدۇ: «رۇبائىي ۋەزنىكىم، ئانى دۇبەيتى ۋە تەرانە ھەم دەرلەر، ھەزەج بەھرىنىڭ ئەخرەمدىن ۋە ئەخرەبىدىن ئىستىخراج قىلىپدۇرلەر ۋە ئول ۋەزندۇر ئەسرۇ خۇشايەندە ۋە نەزمدۇر بېغايەت رەبايەندە.» (ناۋايى «مىزانۇل ئەۋزان»)

كلاسسىك شائىرلىرىمىزنىڭ رۇبائىيلىرىدا، كۆپىنچە ئاپتورنىڭ پەلسەپىۋى، ئىجتىمائىي قاراشلىرى ۋە ئۆز زامانىسىغا مۇناسىۋىتى ئىپادىلەنگەن؛ مۇھىم پىكىر، يۇكسەك غايىلەر رەڭگارەڭ شەكىللەرنى پىرىيوملار ۋە تەسۋىرلەر ئامىللار ۋاستىسى بىلەن بايان قىلىنغان. بەزى كلاسسىكلىرىمىز، مەسىلەن، ناۋايى رۇبائىيلىرىنىڭ كۆپچىلىكىدە تۆت مىسرانىڭ ھەممىسى قافىيىلەنگەن؛ كۆپچىلىك رۇبائىيلاردا رادىف ئىشلىتىلگەن. مەسىلەن:

غۇربەتتە غەرىپ شادمان بولماس ئىمىش،
ئەل ساڭا شەفقۇ مېھرىبان بولماس ئىمىش؛
ئالتۇن قەپەس ئىچرەگەز قىزىل گۇل پۇتسە،
بۇلبۇلغا تىكەندەك ئاشيان بولماس ئىمىش.

* * *

ئەل قاچسا بىراۋدىن ئەل يامانى بىل ئۇنى،
ئەھۋالىدا ئىدبار نىشانى بىل ئۇنى؛
فەئىل ئىچرە ئۇلۇس بالايى جانى بىل ئۇنى،
ئالەم ئېلىنىڭ يامان يامانى بىل ئۇنى.

(ناۋايى)

سىيمىن بەدەنكى ئىلكىدە گۇل بولغاي،
بويى گۇل ھەم ناۋايى بۇلبۇل بولغاي؛

ساقيۇ شەراب شەمئى مەجلىس رەۋشەن،
نەززارەسىگە زەللىلى ئەگەر قۇل بولغاي.
(زەللىلى)

ئەي گومنام ئىشق ئىلى لەك ـ لەك كەتتى،
زاهىد يىتىمەن دەپ ئاڭا سەك ـ سەك كەتتى؛
ئىشق ئەھلى ئىزىن قويۇپ بۇلەك يولغا تۇشۇپ،
يولىنى ئاداشىپ بەھۇدە ئەمگەك كەتتى.

گومنام ئىگىل خەلق ئىگىلمەي كەتتى،
زۇلفى ئۇچىغا كۆڭلى چىگىلمەي كەتتى؛
قۇش ئۇچتى ئۇنى تۇتماق ئىرۇر بەس مۇشكۇل،
ھەم ئۆرگەنمەي يىپقا بېكىلمەي كەتتى.
(گومنام)

قىسسە

قىسسە ــ «پارچە»، «تەركىبىي قىسىم»، «چاقماق» (شاخماتتا «ئويۇن» يەنى «فىگورا») دېگەن سۆز؛ شېئىرىيەتتە غەزەل ياكى قەسىدىدىن ئاجرىتىپ ئىلىنغان ئىككى ـ ئۈچ ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق ـ راق بەيىت. بۇ بىرلا بەنت (كۇپلېت) ياكى بىرنەچچە بەنت بولۇشى، لېكىن ھەربىر بەنتىدە ناھايىتى ئىنچىكە مەنىلەر (مەتىنـ لەر) ئىخچام ئىپادىلىنىشى لازىم؛ گاھىدا بىر قىسسە بىر ھېكايىنىڭ مەزمۇنىنى بېرىشىمۇ مۇمكىن.

قىسسە روھىي كەچۈرمىلەر، پىكىر ـ مۇلاھىزىلەر ئىپادىلىنىدىغان ئاكتىپ شېئىرىي ژانىردۇر. قىسسە ئۇچۇن خاس مۇھىم بەلگىلەرنىڭ

بىرى ئۇنىڭ قاپىيە سىستېمىسىدۇر؛ يەنە بىر مۇھىم بەلگىسى مەخسۇس ماۋزۇغا ئىگە بولغانلىقى. ناۋايى قىتئەلىرىنىڭ خۇسۇسىيىتىنى تەھلىل قىلغان ئۆزبېك ئالىمى ياقۇبجان ئىسھاقوۋ شۇنداق دەيدۇ: «ناۋايى قىتئەلىرى ئۇچۇن ماۋزۇ بولغان ئوبيېكت ناھايىتى باي ۋە خىلمۇخىل. بىر قاتار شېئىرلاردا لىرىك قەھرىمان ئادالەت كۆيچىسى سۈپىتىدە پادىشاھ ۋە ھۆكۈمدارلارغا قارىتا مۇراجىئەت قىلسا، باشقا قىتئەلەردە ئۇ مۇرەببى سۈپىتىدە ئومۇمغا قارىتا ئەخلاق، ئەدەب مەسىلىلىرى ئۇستىدە سۆز قىلىدۇ. بەزى بىر قىتئەلەردە مۇئەييەن مەسىلە ياكى شەخس پائالىيىتىنىڭ ئايرىم تەرەپلىرى ئۇستىدە پىكىر بىلدۈرسە، ئايرىملىرىدا ئۆزىنىڭ پەيلى ئېتىبارى، يۈرۈش ـ تۇرۇشى ھەمدە ئىجادى ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزىدۇ.»

قىتئەگە مىساللار:

ئول مېنىڭ جانى جاھانىمغا سالام،
جاندىن ئارتۇق مېھرىبانىمغا سالام.
بىر زامان خالى ئەمەسمەن ياددىن،
مۇنىسۇ جانۇ راۋانىمغا سالام.

(لۇتفى)

ئۇچ كىشىدىن ئۇچ ئىش يامان كۆرۈنۈر،
ساڭا ئەرز ئەيلەي ئەھلى دۇنيادىن:
شاھدىن تۇندلىق، غەنىدىن بۇخەل،
مالغا مەيلى ھىرىس دانادىن.

(ناۋايى)

يۇز تۇمەن ناپاك ئەردىن ياخشىراق
پاك خاتۇنلار ئاياغىنىڭ ئىزى.

لوت ئوغلى كۆركى، سالدى تىيرەلىك،
دىنغە نەفس ئىلكىدە تەئبى ئاجىزى.

دەھر ئارا ياقتى سەيادەت مەشئەلىن
پاك رەۋلىقتىن رەسۇلۇللاھ قىزى.

(ناۋايى)

ئاقارغان يۇز، قىيىلغان قاش، قۇيۇلغان ياش،
كېسىلگەن باش، چۈۋۈلغان چاچ، تۆكۈلگەن قان؛
تىتىلغان تەن، تۇرۇلگەن مۇشت، كىرىشكەن چىش،
پۈتمەس غەزەب ئىزى بولۇپ چىقتى بۇ جان.

(ئەنۋەر ناسىرى)

تۇيۇق

«تۇيۇق» — «تۇيماق، تۇيۇۋالماق» دېگەن پېئىلدىن ياسالغان ئىسىم، يەنى مەنىسىنى ئوقۇغۇچى ئۆزى پەرق ئەتمەك دېگەن سۆز. بۇنى ئەرەبچىدە «مۇختەسىلات» («ئارىلاشتۇرۇلغان»، «يۇكلەنگەن» ياكى «تەجنىس» («جىنىسداش») دەيدۇ؛ خەلقئارادا «مۇنۇرىم» (فرانسۇزچە monorime — بىر ئاھاڭدىكى) دەيدۇ. بۇ — خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىدىكى تۆتلۈكلەر (تۆت مىسرالىق قوشاقلار) ئاساسىدا تۇغۇلغان شەكىل. تۇيۇقمۇ رۇبائىيدەك 4 مىسرادىن تەركىب تاپىدۇ. ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى شۇكى، قاپىيىلىرى ئاھاڭداش

(ئومۇنسم) سۆزلەردىن تۇزۇلىدۇ، يەنى قاپىيىلەنگۈچى سۆزلەر شەكىل ۋە تەلەپپۇزدا ئوخشاش بولىدۇ. مەسىلەن، ئات (ئاتماق)، ئات (ھايۋان)، ئات (ئىسىم)؛ يات (ياتماق)، يات (يات ئادەم)؛ ئەت (ئەتمەك، قىلماق)، ئەت (ئەتمەك، ئىشلەك ئەتمەك)، ئەت (گۆش ــ ئەت).

كەچتى ئۆمرۇ تۇشمەدى ئول يار ئىلە،
قورقامەن كۆڭلۈم بۇ غەمدىن يارىلە.
بۇ ۋەفاسىزلىككى، سەندىن كۆرمىشەم،
ئېتىقادىم قالمادى ھېچ يار ئىلە.

(لۇتفى)

ئول پەرى ئىشقىدا بۇ دىۋانەنى
ئەيكى، ئىستەرسەن كېلىپ گۈلخاندا كۆر؛
بىر قەدەھ ئول گۈلنى خەندان ئەيلەدى،
ئەي كۆڭۈل، نەززارەقىل، گۈلخاندا كۆر.

(ناۋايى)

چېلىش پۈكلە دۇشمەننى ئۆرتە ــ ئوتقا ياق!
يېپىش غالىبىيەتكە، سائادەتكە كۆكرەك ياق!
كەسكىن مىنۇت يېتىپ جانغا كەلسە ئىمتىھان،
دېمە ھەرگىز قۇربان بېرەيمۇ يا ــ ياق؟!

(ل. مۇتەللىپ)

مۇرەببە

«مۇرەببە» ــ تۆتلىك، ھەر بەنتى تۆت مىسرالىق شېئىر. بۇ ئادەتتە كۆپ قوللىنىلىدىغان شەكىل. قاپىيە فورمۇلىسى a b a a ياكى b a b a

كېلىدۇ، يەنى 1 - ، 2 - ۋە 4 - مىسرالىرى قاپىيىداش، ياكى ئۇنىڭدىنمۇ ئاددىيراق قىلغاندا، 3 - ۋە 4 - مىسرالىرى قاپىيداش بولىدۇ. خەلق قوشاقلىرى تولاراق مۇرەببە شەكلىدە ئېيتىلىدۇ. ئەگەر ئۇزۇنراق شېئىرىي ئەسەر يېزىلغاندا، ھەممە بەنتلىرىدە قاپىيە ئىزچىللاشسىمۇ ياكى ھەر بەنتى باشقىچە قاپىيىلەنسىمۇ بولۇۋېرىدۇ. مەسىلەن:

يېرىم ئەسىردىن ئۆتتى ئۆمرۇم مېنىڭ،
ھېسابسىز جاپا - جەۋر تارتتىم زۇلۇم.
رەقىب ئىلكىدە ئەردى باغىم مېنىڭ،
ئۇزاتسام ئانارىغا يەتمەيتتى قولۇم...

لېكىن، قايتمىدىم مەن كۆرەش قوينىدىن،
چىقارماي ئۆزەمنىڭ قولىدىن رولۇم.
كۆرەشتە چاياننى ئۇزۇپ بويىنىدىن،
بۆسۈپ چىقتى مەيدان ئارا دۇلدۇلۇم.

ھاياتنىڭ بۇ ئۆتمۈش كېچىك پارچىسى،
ئۆمۈر تارىخىدىن دېمەك بىر بۆلۈم.
توزۇپ پۈتتى مۇدھىش - تۇمان بارچىسى،
تۇتۇپ كومۇنىستنىڭ قولىنى قولۇم...

ئۆزەم ئورمىچى ئوغلى بولغان ئۇچۇن،
بولۇپ قالدى كەڭراق بۇ يەردە سولۇم.

بۇرۇنقى زامان ئەمدى بولغان يوچۇن،
ياشالماس ھېسابسمغا ساچقان تۆلۈم.

يېمەك نىم شېھىد گەر ئۆلۈپ كەتسە غەم،
ياشار سىز بىلەن مەڭگۈ تۇتقان يولۇم.
ئۇلۇغ كوممۇنىزم باھاردا ھەم،
شېھىدلىك قېنىدەك ئېچىلغاي گۈلۈم.
(نىم شېھىد)

مۇخەممەس

«مۇخەممەس» ــ «بەشلىك» دېگەن سۆز. شېئىرىي ئىجادىيەتتە ھەر بەنتى 5 مىسرادىن تەركىب تاپقان شېئىرىي شەكىل مۇخەممەس دېيىلىدۇ. بىرىنچى بەنتىنىڭ بەشلا مىسراسى قاپىيىداش كېلىپ، كېيىنكى بەنتلىرىنىڭ ئاخىرقى مىسرالىرى (يەنى بەشىنچى مىسراسى)دا، بىرىنچى بەنتتىكى قاپىيە ئىزچىللىشىدۇ؛ قالغان بەنتلىرىنىڭ باشقا مىسرالىرى باشقا خىلدا قاپىيىداش كېلىدۇ. مۇخەممەس كۆپىنچە ئاروۇز ۋەزنىدە، غەزەل شەكلىدە يېزىلىدۇ.

مۇخەممەس ئىككى تۈرلۈك بولىدۇ: بىر خىل مۇخەممەسنىڭ ھەممە مىسرالىرى بىرلا شائىرنىڭ بولىدۇ؛ ئىككىنچى خىل مۇخەممەسنىڭ مىسرالىرى ئىككى شائىرنىڭ بولىدۇ، يەنى بىر شائىر ئۆزى ھۇرمەت قىلغان ياكى پىكىرداش بولغان ئىككىنچى بىر شائىرنىڭ غەزىلىدىن ئادەتتە ئىككى مىسرانى ئېلىپ، ئىككى مىسرانى مەزمۇنى ۋە شەكلى ماس بولغان ئۇچ مىسرا قوشۇپ يازىدۇ، بۇنى «تەخمىس» (بىر ــ بىرىگە خاسلاشتۇرۇش) دەيدۇ.

بىرىنچى خىل مۇخەممەسكە مىسال:

چىقىپ شوخلۇقدىن مەھۇەشىم ئەزمى شىكار ئەيلەپ،
جاھانىنى قەتل ئېتەرگە قاشىنى چۈن زۇلفىقار ئەيلەپ؛
بەھادۇر كۆزلەرى كىرپىكلەرىنى نەيزەدار ئەيلەپ،
چۇ زۇلفى ئەنبەرىنى ھەلقە ـ ھەلقە مۇشكبار ئەيلەپ؛
سەراپا گۈلشەنى ھۆسنىنى سەرجۇش باھار ئەيلەپ...

قىيا باقىشلەرىگدىن ئەي سەنەم ھەر كوشەدە خۇندۇر،
بەسى قۇربانىگ ئولغان تىيرەئى خاك ئىچرە مەدفۇندۇر؛
نەمازى ئىشق قىلماق مەزھەبى فەرھادۇ مەجنۇندۇر،
قىرائەت قاشلەرىگ سەھرايى ئىچرە سۆرەئى نۇندۇر؛
زىھى زۇلفۇگ يۇزۇگنىگ دۇرىنى لەيلۇ نەھار ئەيلەپ.

(زەللى)

مەن بىلمەس ئىدىم ئىشقىغا گىرىپتار بولارىمنى،
ئىشق تەيرى تېگىپ خەستەئى بىمار بولارىمنى،
ھىجرىدە دەخى ناله قىلىپ كۆپ زار بولارىمنى،
مەجنۇن بولۇبان ئىشقىدە ئەۋار بولارىمنى،
بۇلبۇل بولۇبان ۋالەئى گۈلزار بولارىمنى.

يار بارەسىدە خەلق قىلدى تۇرپە رىۋايەت،
بەلكى ئىشتىپ خەستە يۇرەگ بولدى جەراھەت؛
ئەيلەپ بۇ ئىلى خەلقى ماڭا ئانچە مەلامەت،
قىلدىكى نەسىھەتنى ماڭا بارچە بى غايەت؛
بىلمىدىلەر بۇ ئىشق دانىغا ئامبار بولارىمنى.

ئاشق ئېلىگە پەندى سۇخەن تەسىر ئېتەرمۇ؟
يارىنىڭ غېمى ئاشىق بېشىدىن ئەسلى كېتەرمۇ؟
تىل سۆزلىگىلى يار سۆزىدىن ئۆزگىنى دەرمۇ؟
ئىشق ئوتى ئەگەر بولمىسا ھەردىلدا كۆيەرمۇ؟
يوقسە نەئېتەر مەنئى كەبى ئار بولارمىنى.
(موللا بىلال)

ئىككىنچى خىل مۇخەممەسكە مىسال:
قىلغىل تەرەھھۇم سوزانەلەرگە،
باغرى ئېزىلگەن گىريانەلەرگە،
شاھى جاھانىم ھەريانەلەرگە،
كۆرسەت جەمالىڭ مەستانەلەرگە،
ئىشقىدە كۆيگەن دىۋانەرلەرگە...

دەريالار ئاقتى ئەشكى دەۋاندىن،
ساقلا قولۇڭنى بادۇخەزاندىن،
قارىغە كۆرسەت راھى ئاماندىن،
مەشرەب سەنى دەپ ئۆتتى جەھاندىن،
باشىنى قويۇپ ئاستانەلەرگە.
(مەشرەبنىڭ غەزىلىدىن قارى تۇزگەن مۇخەممەس)

ھاياتىڭ بى باھا گۆھەر، خەۋەرسىز تارمار قىلما!
كۆڭۈلنى توغرىلا ئەمدى ئۆزەڭنى كىبىرىدار قىلما!
كېچە ـ كۈندۈز «ھەقىقەت» دەپ ئۇنىڭدىن ئۆزگە كار قىلما!

«تۇزەت ئەخلاقنى يولداش! پەس خۇلۇقنى ئۆزگە يار قىلما!
مۇھەببەتلىك كىشى بول، بۇ ئاپالىقنى شوئار قىلما!»
(بۇنىڭ ئالدىنقى 3 مىسراسى بىلال ئەزىزنىڭ)

مۇسەددەس

«مۇسەددەس» ــ «ئالتىلىك» دېگەن سۆز؛ شېئىرىي ئىجادىيەتتە ئەسلى ئىككى مىسراغا (بىر بەيىتكە) 4 مىسرا (ئىككى بەيىت) قوشۇپ، ئالته مىسرالىق قىلىپ يېزىش شەكلى. يەنى شېئىرنىڭ بىر بەنتى ئالته مىسرادىن تەركىب تاپىدۇ. بىرىنچى بەنتىدىكى 6 مىسرا ئىزچىل قاپىيىداش تۇزۇلىدۇ، كېيىنكى بەنتلىرىدە ھەر بەنتنىڭ 5 مىسراسى باشقا بىر خىل قاپىيىدە بولۇپ، ئاخىرقى بىر مىسراسدا بىرىنچى بەنتىدىكى قاپىيە ئىزچىللىشىپ بارىدۇ. كلاسسىك شائىرلار ئاشۇنداق يازغان. (مەسلەن، شائىر ھەجرى-يىنىڭ جامى غەزىلىگە تۇزگەن مۇسەددىسى شۇنداق.) بەزى شائىرلار كېيىنكى بەنتلەرنىڭ ئاخىرىدا بىرىنچى بەنتىنىڭ ئاخىرقى ئىككى مىسراسىنى تەكرارلاپمۇ يازىدۇ، بۇ شەكىل «تەرجىئىبەنت» كە ئوخشاپ قالىدۇ. مەسلەن:

زۇلپۇسمەن جىسمىڭ ئەفئى گەنجى قارۇن ئۇستىنە،
گەنج ئۇزە ساھىر كۆزۈڭ ئەفئىگە ئەپسۇن ئۇستىنە؛
دەردى ئىشقىڭ ئولكى قويدى جانى مەھزۇن ئۇستىنە،
دېدى كۆرگەچ مەئرەزلىڭ ئول قەددى مەۋزۇن ئۇستىنە،
ئى قادىڭ توبىيى جەننەت خەددى گۇلگۇن ئۇستىنە؛
كۆرمىدى دەۋران سېنىڭدەك ئايى گەردۇن ئۇستىنە.

كەلسە چمن سۇرەتگەرى بردەم جامالىڭ قاشىغا،
جان پىدا قىلغاي ھەم ئول دەم سۇرىتىڭ نەقاشىغا؛
لالەدۇر شېرىن لەبىڭ پەرھادىكم، قان ياشىغا،
غەرق بولۇپ تۇشمىش گۇزەرى شەجىر تاغۇ-تاشىغا؛
سەرۇ ئانىڭدەك قامەتىڭ ھەيرانىدۇركم، باشىغا،
قىلدى قۇشلار ئاشيان ئانداغكى، مەجنۇن ئۇستىنە.
(ناۋايى)

مۇسەممەن

«مۇسەممەن» — «سەككىز قىرلىق»، «سەككىز بۇرجەكلىك»، «سەككىزلىك» دېگەن سۆز. بۇنى لاتىن تىلىدا octava (ئوكتاۋا — «سەككىز») دەيدۇ. بۇ شېئىرنىڭ ھەر بەنتى سەككىز مىسرادىن تەركىب تاپىدىغان شەكلى. بۇ ئىككى خىل بولىدۇ: بىر خىلىنىڭ ھەر بەنتى بىر خىل قاپىيىدە تۇزۇلۇپ، قاپىيىلىرى كۆپىنچە مۇرەببە (تۆتلىك)نىڭ قاپىيە تۇزۇلۇشىگە ئوخشايدۇ؛ ياكى بىرىنچى بەنتتىكى 8 مىسرانىڭ ھەممىسى قاپىيىداش بولۇپ، كېيىنكى بەنتلىرىنىڭ ئاخىرقى 8-مىسرالىرىدا بىرىنچى بەنتتىكى قاپىيە ئىزچىللىشىدۇ. يەنە بىر خىلى مۇرەككەپ شەكىل بولۇپ، بۇنىڭدا ھەر بەنتىنىڭ 6 مىسراسى چەپراس قاپىيىلىك (يەنى، 1-، 3-، 5-مىسرالىرى بىر خىل قاپىيىدە، 2-، 4-، 6-مىسرالىرى بىر خىل قاپىيىدە)، ئاخىرقى 2 مىسراسى يەنە باشقىچە قاپىيىدە كېلىدۇ. بۇ شەكلىنى بارماق ۋەزنىدە يازسىمۇ، ئاروز ۋەزنىدە يازسىمۇ بولىدۇ. فورمۇلىسى مۇنداق:

a a a a a a a a

b b b b b b b a...

a b a b a b a a ياكى

a b a b a b c c...

مەسلەن:

ھەر تەرەپ ئەزم ئەيلەپ، ئول شوخى ستەمكار، ئەي كۆڭۈل،

تىغى ھىجرىدىن نېچە بولغاي بىز ئېپكار، ئەي كۆڭۈل؛

چۈن سەپەر ئەيلەپ ئىدى بىر قەتلە دىلدار، ئەي كۆڭۈل،

دەردى ھىجرىگە بولۇپ ئەردۇق گىرىپتار، ئەي كۆڭۈل،

بويلەكىم تەئرىپ قىلىپ غۇربەتنى بىسيار، ئەي كۆڭۈل،

شەھۇ كۇشۇەردىن مەلالەت ئەيلەپ ئىزھار، ئەي كۆڭۈل،

ئاڭلىدىڭ يا يوقمۇ كىم، ئەيلەر سەپەر يار، ئەي كۆڭۈل،

ۋەھكى، بولدۇق بانا ھىجرى ئىلكىدىن زار، ئەي كۆڭۈل.

ئەھلى ئىشق ئىچرە ماڭا دەردۇ-پىراق بولمىش نەسىب،

بۇ ئەمەس دەردىكى ئۇنى دەپئى ئېتە ئالغاي تەبىب؛

يارنى غۇربەت سەرى تەرغىپ ئېتەر ھەردەم رەقىپ،

ۋەھكى ئول گۈل پىرقەتىدىن بولغۇسى بۇ ئەندەلىپ.

چۈن سەپەر ئەسبابىنى ئاماده ئەيلەپدۇر ھەبىپ،

بىر تەرەپ گويا ئەزمەت قىلغۇدەكدۇر ئەنقەرىپ؛
ئول خۇد ئەيلەپ ئەزم، مەنمۇ خەستەدۇرمەن ھەم غەرىب،
گاھى-گەھى بولغايسەن مەندىن خەبەردار، ئەي كۆڭۈل.
(ناۋايى)

مۇسەللەس

«مۇسەللەس» — «ئۈچ قات»، «ئۈچ قىرلىق»، «ئۈچلۈك» دېگەن سۆز، بۇنى ئىتالىيانچە «tres» («ئۈچ») سۆزىدىن تۇرلەنگەن «ئۈچلۈك» مەنىسىدە «terzina» دەپتۇ ئاتايدۇ. بۇ شېئىرنىڭ ھەر بەنتى 3 مىسرادىن تەركىب تاپقان شەكلى. بۇمۇ ئىككى خىل بولىدۇ: بىر خىلى — ئادەتتە كۆپ قوللىنىلىدىغان شەكلى، بۇ شەكىلدە يېزىلغان شېئىرنىڭ بىرىنچى بەنتىدىكى 3 مىسرا قاپىيىداش كېلىپ، كېيىنكى بەنتلىرىدە ئاۋۋالقى ئىككى مىسراسى بىر خىل قاپىيىداش، 3-مىسراسدا بىرىنچى بەنتىدىكى قاپىيە ئىزچىللىشىپ كېلىدۇ. بۇنىڭ فورمۇلىسى: ..... a a a bba

ئىككىنچى بىر خىلى مۇرەككەپ شەكلى بولۇپ، ئانچە كۆپ ئىشلىتىلمەيدۇ. بۇ شەكىلدە يېزىلغان شېئىرنىڭ بىرىنچى بەنتىدىكى 1-، 3-مىسرالىرى قاپىيىداش، 2-مىسراسى باشقا قاپىيىدە كېلىدۇ، لېكىن ئىككىنچى بەنتىگە ئۆتكەندە، بىرىنچى بەنتىنىڭ 2-مىسراسى ئىككىنچى بەنتىنىڭ 1-، 3-مىسرالىرى بىلەن قاپىيىداش كېلىدۇ-دە، 2-مىسراسدا يەنە بىرىنچى بەنتىنىڭ 1-، 3-مىسرالىرىدىكى قاپىيە ئىزچىللىشىپ بارىدۇ. بۇنىڭ فورمۇلىسى:

aba, bab.....

بۇنىڭغا مىسال:

ئول كۈن بۆلەكچە، بۇل كۈن بۆلەكچە،
ئىلھام كەلمەكتە شول كۈن بۆلەكچە،
كەلكۈن زابانىم گۈلگۈن بۆلەكچە.
.....
نوموس ئاقلاندى گۈلشەننى ساقلاپ،
ئۆچمەيدۇ ھەرگىز ئازادلىق ـ ئاپتاپ،
قىلار جاھانىنى نۇران بۆلەكچە.
(ق. ئىمىن)

"تۆت گېزەنىدە" گۈم بولۇپ كەلگەن يېڭى دەۋران بىلەن،
تولغىنىدا ھۇر ۋەتەن خۇش بۇي ـ گۈلى رەيھان بىلەن،
خۇش كېلىپسەن يېڭى يىل، غالىپ قەدەم جەۋلان بىلەن.

كۆتۈرۈپ زۇمرەت قەدەھ باغراشنىمۇ ئىچتىم بىراق،
ئارغىماق قىلدىم تىيانشانىنى ئېگىز قاقتىم قانات،
يايرىغاچ قەلبىم ـ دىلىم بۇ چاغ زەپەر، بۇ شان بىلەن.
(ئا. ھاجى)

تەرجىمە بەنت

«تەرجىمە» ـ «قايتۇرما»، «تەكرار»؛ «بەنت» ـ «كۇپلېت» دېگەن سۆز؛ يەنى «تەرجىمە بەنت» «قايتۇرمىلىق كۇپلېت» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ شەكىلدە، ۋەزنى بىر خىل، قاپىيىسى ھەر خىل بولغان بىرنەچچە بەنتلىك شېئىرنىڭ ھەر بەنتى ئاردىسىدا

مەلۇم بىر بەيىت تەكرارلىنىدۇ؛ تەكرارلانغان بەيىت ھەر بەنت ئاخىرىدىكى بەيىت بىلەن باغلىنىپ بېرىشى شەرت. ھەر بەنتىنى 3 بەيىت (6 مىسرا) ياكى 4 بەيىت (8 مىسرا) قىلىپ يازسىمۇ بولىدۇ. ھەر بەنتىدىكى «تەرجىئ»دىن باشقا مىسرالار، مەيلى 6 ياكى 8 بولسۇن. قاپىيىداش كېلىدۇ. ئەگەر 6 مىسرالىق شەكىل تالىلانغان بولسا، بۇنداق شېئىرنىڭ بىرىنچى بەنتىدە قايتۇرمىسى بىلەن قوشۇلۇپ، ھەممە مىسرالىرى بىر خىل قاپىيىدە بولۇشى كېرەك؛ ئەگەر 8 مىسرالىق بولسا، 6 مىسراسى بىر خىل قاپىيىدە كېلىپ، «تەرجىئ» قىلىنغان بەيىت باشقىچە قاپىيىدە كەلسىمۇ بولىدۇ. فورمۇلىسى:

① a a a a a a a

b b b b a a

② a a a a a a a b b

c c c c c c b b

مەسىلەن:

روھۇمنى ئەزەلدە ئول ئىلاھىم،
كۆيدۈردى سېنىڭ ئۇچۇن نىگارىم؛
ۋالەدۇر ساڭا بۇ خەستە جانىم،
قالمادى دىلدا ھەم ھېچ قارارىم،
ئىشقىڭدا سېنىڭ ئايا نىگارىم،
مانەندى ھۇسەين تۆكۈلدى قانىم.

قايسى كۈن ئىدى يۈزۈڭنى كۆردۈم،
ئەقلىم قۇشىنى قويۇپ ئۇچۇردۇم؛

پایەك ئىزىنى كۆزۈمگە سۈردۈم،
لاھەۋلە ئوقۇپ ئۆزۈمگە ھۈردۈم.
ئىشقىڭدا سېنىڭ ئايا نېگارىم،
مانەندى ھۈسەين تۆكۈلدى قانىم.

يۈزۈڭنى قىلىپ مىسال قۇياشقا،
ئاشىق بۇلى تۈشەر تالاشقا؛
ۋاللە بولۇبان قوشۇما قاشقا،
يەتكەندە ئۆزۈم بەست شەش ياشقا،
ئىشقىڭدا سېنىڭ ئايا نېگارىم،
مانەندى ھۈسەين تۆكۈلدى قانىم.

(موللا بىلال)

ئەگمە قەددىم زەئىفىن ئول سەرۋى خىرامان بىلمىدى،
بولدى جان ئاشۇپتە ھال ئول لەئلى خەندان بىلمىدى
ھەجر ئارا تا قىلمىدىم پەريادۇ ئەپغان بىلمىدى،
نالە قىلدىم كېچەلەر ئول نا مۈسۈلمان بىلمىدى،
لەززەتى تىغى شاھادەت شەربەتىن جان بىلمىدى،
ھالەتىم بەد، غۈسسە بىھەد، ۋەسل مەقسەد، نالە بېش،
بەخت ۋاجۇن، دەردى ئەپزۇن، دېدە پۇرخۇن،
سىنە رېش.

قىلدى سەرگەردان جۇنۇن ۋادەسىنى رەسۋالىغم،
سالدى ئوت ئەھلى جاھانغا شورىشى شەيدالىغم؛
دەھر ئارا ئەپسانە بولدى بېسەرۇ سەۋدالىغم،

ئابرو مۇلكىنى تاراج ئەيلەدى ياغمالىغىم،
قىسسەئى مەجنۇننى مەنسۇخ ئەتتى بىپەرۋالىغىم،
بۇدۇر ئانسىز كۆلبەئى غەم ئىچرە بەزمارالىغىم.
ھالەتىم بەد، غۇسسە بىھەد، ۋەسل مەقسەد، نالە بېش،
بەخت ۋاجۇن، دەردى ئەپزۇن، دېدە پۇرخۇن، سىنەرېش.
(ناۋايى)

مۇستەھزاد

«ھەزا» ياكى «ھەزەئ» دېگەن سۆز تومۇرىدىن تۇرلەنگەن «مۇستەھزاد» سۆزىنىڭ تۈپ مەنىسى «كەمسىتىلگەن»، «يالغۇزسىرد-غان»، «تەۋرەيدىغان» دېگەنگە توغرا كېلىدۇ. شېئىرىيەتتە بولسا، كۆچمە مەنىسى بويىچە، ھەر مىسرا ئاخىرىغا ئايرىم قوشۇلغان سۆز ياكى ئىبارە، مىسرانىڭ بۇ قىسمى پۈتۈن مىسرادىكى ئۇقۇمنى تېخىمۇ تولۇقلاش ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. ھەر ئىككى مىسرا قاپىيەداش كېلىدۇ، ئۇلارغا ئۇلانغان «مۇستەھزاد» قىسمىمۇ ئۆز ئالدىغا ئايرىم قاپىيەداش بولۇپ، قىسقا بىر بېيىت شەكلىنى ئالىدۇ. بۇ شەكىلنى خەلقئارادا «Koda» دەيدۇ (بۇ سۆز ئىتالىيانچە «قۇيرۇق» مەنىسىدىكى «coda» سۆزىدىن كېلىپ چىققان). بۇ ئارتۇق قوشۇلغان مىسرا دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ شەكىل ماھارەت، پاساھەت ۋە ئاھاڭدارلىقنى تەلەپ قىلىدۇ. كلاسسىك ئۇيغۇر مۇزىكىسى «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ بەزى ئاھاڭلىرىمۇ مۇشۇ مۇستەھزاد شەكلىدە كېلىدۇ. بۇنىڭ فورمۇلىسى:

..... a

..... b

..... a

..... b

مەسلەن:

تاتـۇشـتى بۇ مەھـفەل ئـىچـگە شـورى مۇھەبـبەت،
بولدى چۇ گۈلستان،
ساغەردە لەبالەب مەي پۇر زورى مۇھەبـبەت، رىندان
ھەمە مەستان...
دىلـبەر كۆزىـنى كـۆرمەسە ھەرگىز ئايىلۇرمۇ، بو بار-
چەغە مەئلۇم.
دىۋانە زەلـىلى ئىدى زەنـجىرى ھەببەت، غەم بىرلە
پەرىشان.
(زەلىلى)
تامام مەخـلۇقـنىڭ ئۇلۇغـراقـدۇر ئىنسان، ئىنسان بەك
ئاقىل،
ئۇلۇغلۇقى بولغاچ كۆكتە قۇش كەبى ئۇچقان، شۇڭلاشقا
قابىل.
(بىلال ئەزىزى)

چاچما شېئىر

شېئىرنىڭ بۇ شەكلى «ئەركىن شېئىر» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. خەلقئا-رادا بۇنى «ۋېرلىبر» (verlibr) دەيدۇ، بۇ نام فرانسۇزچە «vers libre» («ئەركىن شېئىر») دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان. ئادەتتە، بىزنىڭ بەدىئىي ئەدەبىياتىمىزدا «چاچما شېئىر» دېيىلىدۇ، بۇ شېئىرىيەتتە يېڭى شەكىل ھېسابلىنىدۇ. بۇ شەكىلنى

19 ـ ئەسسىرنىڭ ئاخىرىدا، بىلگىسىدە ئېمىل ژولا باشلاپ بەرگەن. كېيىن سوۋېت شائىرى مايا كوۋسكىي كۆپ قوللانغان. بۇ شەكىلدە يېزىلغان شېئىرنىڭ بەنتى، مىسرا ۋە تۇراقلىرى ئەركىن بولىدۇ. چاچما شېئىر ئەندىزە ــ نەزمە شەرتلىرى بىلەن قاتتىق چەكلەنمەيدۇ. بۇنىڭدا، بەنت، مىسرا، تۇراقلار (ھەم مىسرانىڭ ئۇزۇن ياكى قىسقا بولۇشى) ئىپادىلىنىدىغان مەزمۇنغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ.

شېئىرنىڭ باشقا شەكىللىرىگە، بولۇپمۇ ئارۇز ۋەزنىدىكى شېئىرلارغا قارىغاندا، چاچما شېئىر (ئەندىزە ــ نەزمە شەرتى جەھەتتىن) ئەركىن، لېكىن ئۇنىڭدىمۇ مەلۇم ۋەزىن، قافىيە، تۇراق بولىدۇ؛ ۋەزىن بىلەن قافىيىنى مەزمۇنغا ئالاقىدار بولغان مىسرالارنىڭ ئاھاڭدارلىقى بەلگىلەيدۇ. مىسرالار ياكى بىر مىسرا بولۇپ كەلگەن سۆزلەر ئۇرغۇلۇق بولۇشنى ئانچە قاتتىق تەلەپ قىلىپ كەتمەيدۇ. قافىيە چۈشكەن مىسرا بىلەن قافىيىداش بولغان مىسرا ئارىلىقىدا ئىنتوناتسىيە جەھەتتىن مەلۇم تۇراقلار بولىدۇ.

چاچما شېئىردا، يەكىكە سۆزنى خالىغانچە بىر مىسرا قىلىپ قويماسلىق كېرەك. بىرىنچىدىن، گراماتىكىلىق ياكى لوگىكىلىق تەلەپ بويىچە ئايرىم مىسرا قىلىشقا توغرا كەلگەندە، ياكى قىستۇرما قىلىنغاندا؛ ئىككىنچىدىن، مەنە جەھەتتىن ئىپادىنى تەكتىلەش ـ كۈچەيتىش زۆرۈر بولغاندا؛ ئۈچىنچىدىن ئايرىم ئۇنىدەش ـ ئۇرانغا كىتابخانىنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلماقچى بولغاندا، يەكىكە سۆزنى بىر مىسرا قىلىسمۇ بولىدۇ. بىر بەنتنى تەشكىل قىلغان مىسرالارنى ئەندىزە ـ نەزمە قائىدىسىدىكى شېئىرلارنىڭ تىزىلىشىدىن ئايرىمچە قىلىش ئۈچۈن، يانتۇ شەكىلدە تىزىسمۇ ياكى تەكشىلا تىزىسمۇ

بولىدۇ. مەسىلەن:

جۇڭگو...
جۇڭگو! ئانا يۇرتىمىز سەندۇ،
چۈنكى، بىز مىليونلىغان خەلق
سېنىڭ ئوماق قوينۇڭدا
ساپ ھاۋاڭدا چوڭ بولغان؛
تېپىپ سېنىڭدە ئەقىل،
ئۆزىمىزنى تونۇپ ئوڭ بولغان.
(ل. مۇتەللىپ)

تېخى تۆنۈگۈنلا تام تۈۋىلىرىدە،
توپىغا مىلىنىپ،
مەن ئىدىم دوستۇم،
ئويناپ يۈرگەن مۇتەللىپ؛
مانا بۈگۈن كۆرەش قوينىغا
ئۆزەمنى ئاتتىم،
كۆرەش دولقۇنلىرىدىن،
تاتلىق ئىلھاملار ئېلىپ.
(ل. مۇتەللىپ)

مەرسىيە

بۇ نام ئەرەبچە «رەسا» يەنى «يىغا»، «قايغۇ» دېگەن تۈپ سۆزدىن كېلىپ چىققان. «مەرسىيە»نى خەلقئارادا «ئېلېگىيە» دەيدۇ (بۇ سۆز گرېكچە «elegos» — «داتلاش»، «ئەرزىيەت ئوقۇش» دېگەن سۆزدىن تۇرلەنگەن). بىركىمنىڭ ئۆلۈمىگە قايغۇرۇپ

(بۇرۇنقى زامانلاردا خان ياكى بەگنىڭ، ياكى بىرەر خەلق قەھرى-مانىنىڭ ئۆلۈمىگە بېغىشلاپ) يېزىلغان نادامەتلىك شېئىر. بۇ شەكىل كۆپىنچە ئاھاڭدار-مۇڭلۇق سۆزلەر بىلەن تەمكىن ۋەزنىدە يېزىلىدۇ، بارماق ۋەزنىدىن، شۇنىڭدەك ئاز-ۇز ۋەزنىنىڭ ھەرقانداق بەھرىدىن، مەسنەۋىي ياكى مۇرەببە شەكىللىرىدىن پايدىلانسىمۇ بولىدۇ. لېكىن تاللانغان شەكىل يېزىلىدىغان مەزمۇننىڭ ئۇزۇن-قىسقىلىقىغا باغلىق بولغىنى تۇزۇك. مەسىلەن:

دەريا، ئايرىلىپ قالدۇق بۇگۈن بىر ياخشى يولداشتىن،
سۆيۈملۈك، ئىپتىخارلىق، ئوت يۈرەك شائىر قېرىنداشتىن،
مۇسىبەت قايغۇسى ئەزدى تېگىپ مۆلدۈركەبى باشتىن،
يۈرەكمۇ گۆش ئىكەن يۇمشاق، يارالغان بولمىغاچ تاشتىن،
چىدالماي چاك-چاك بولدى ئادا بولغاندا بەرداشتىن.

تۇغۇلدى، ئۆستى، ئۇلغايدى، دېدى: "خەلقىمگە مەن ئوغلان،
يۈكۈم مول ئەھلى كارۋانمەن، ئەمەسمەن بەھرسىز مېھمان"،
دېگەندەك ياشىدى شۇنداق، ساداقەتنى قىلىپ مىزان،
رىيازەت ھەمدە كۆلپەتنىڭ بېشىدا يانىدۇرۇپ گۈلخان،
كۆرەشتى ئەل بىلەن بىللە، بولۇپ خالى پىغان، ياشتىن.

قەلەمنى قىلدى قۇدرەتلىك قورال ھەم بەيگىدە تۇلپار،
ئىجاد چۆل-دەشتىدىن قازدى گۈزەل، شېرىن تۇمەن ئەشئار،
يېتىلگەن ئىككى تىللىق خۇش ناۋا بۇلبۇل ئىدى داڭدار،
ئۇنىڭ مىسرالىرى يىللار، ئەسىرلەر بويىمدا زۇنnار،
ئىجادىي تۆھپىدە ئاز-ئاز تېپىلغاي ئاڭا ئوخشاشتىن.

يېپىشتى شۇم ئەجەل، ئەپسۇس، رەھىمسىز، ۋەھشىي راك ئاتلىق،
كۆرەڭلەپ ئالدىراپ كەتتى قىلىشقا قەتلى ـ جاللاتلىق،
بىراق تىز پۈكمىدى شائىر ھاياتقا پۈت تىرەپ قاتتىق،
ۋە ئەزرائىل بىلەن چاقچاق قىلىشتى ياغدۇرۇپ شادلىق،
شاپائەت كۈتمىدى قىلچە ئۆلۈمدەك تەلۈە ـ بەڭباشتىن.

باھارغا ئىشتىياق باغلاپ، يۈرەكتىن كۈيلىگەن شائىر،
باھارنى چەيلىمەك بولغان قۇيۇنغا كۆنمىگەن شائىر،
ئاران ئاتمىش باھار كۆرگەن، زىيادە كۆرمىگەن شائىر،
لەھەتتە ياتسىمۇ جىسمى، كۆڭۈلدە ئۆلمىگەن شائىر،
قەلەمنى قالدۇرۇپ بىزگە، ئەبەد توختاپتۇ سايراشتىن.

(م. رەھىم)

مۇناجات

بۇ نام ئەرەبچە «نەجۇ» يەنى «يوشۇرۇن»، «مەخپىي گەپلەشىش»، «كۆڭلىدىكىنى ئېيتىش» دېگەن تۈپ سۆزدىن كېلىپ چىققان. مۇناجات ــ سەممىي گەپلىشىش، كۆڭلىدىكىنى دېيىش دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان، يەنى بىرەر نىجادلىق بەرگۈچىگە ئۆز ئىستىكىنى ئىپادىلەيدىغان شېئىرىي ئەسەر ياكى ناخشا ـ كۈي. خەلقئارادا بۇنى «پېئون» دەيدۇ (گرېكچە Paieon ــ «مارش»، «تەڭرى ھەققىدە ناخشا» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان). قەدىمكى يۇنان (گرېك) مۇناجاتلىرى تۆت مىسرالىق بەنتلەردىن تەركىب تاپقانلىقى ئۈستىگە، ھەر بىر تۇراقتا توغرا كەلگەن سۆزلەرنىڭ ئۇرغۇلىرىغۇ ئالاھىدە دىققەت قىلىناتتى. ھازىرقى ۋاقىتتا، شېئىر ـ

نىڭ ھەرقانداق شەكلىدىن پايدىلىنىپ، خەلقنە، ئەلگە، يولباشچىغا، تەبىئەتكە ئىستەك بىلدۈرگەن ۋە چاقىرىق قىلغان رەۋىشتە يازمىمۇ مۇناجات بولۇپبردۇ. لېكىن مۇناجاتتا مىسرالار بەك ئۇزۇن بولۇپ كەتمەسلىكى، باشتىن-ئۇچقا تۇراقلار بىر خىل ۋەزىندە بولۇشى، قاپىيىلەر جارانلىق، سۆزلەر ياڭراق ۋە يادلاشقا ئەپلىك بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ.

مەسەل

بۇ نام ئەرەبچە «ئوخشتىلغان»، «مىسال قىلىنغان»، يەنى «تەمسل قىلىنغان» دېگەن مەنىدىكى سۆزدىن ياسالغان. مەسەل — ھېكايە تەرىقىسىدە يېزىلىدىغان كىچىكرەك شېئىرىي ئەسەر؛ كۆپىنچە پەند-نەسىھەت، ھەجۋىي ياكى كىنايە مەزمۇنىدا يېزىلىدۇ، قاپىيىسى ئىنچىكە ياكى ھەر خىل بولۇشىمۇ مۇمكىن. تىلى تۇرمۇشتىكى زاڭلىق-مەسخىرە مەزمۇنىدىكى كۇلكىلىك سۆز-ئىبارىلەردىن تەركىب تاپىدۇ. مەسەلنىڭ پېرسۇناژلىرى ئادەتتە ھايۋانلار، قۇشلار، دەل-دەرەخ ۋە گۈل-گىياھلار، قۇرۇت-قوڭغۇزلار بولىدۇ؛ شۇلار ئارقىلىق جەمئىيەتتىكى ۋەقەلەر، كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىلەر تەسۋىرلىنىدۇ؛ شۇنىڭدەك ئىجتىمائىي تەبىقىلەرنىڭ مەنپەئى ۋە ئەخلاقىي قىياپەتلىرى يارىتىلىدۇ. ھايۋانلارنىڭ ياكى قۇشلارنىڭ كىنايىلىك ئوبرازلىرىدىن ئۆز زامانىسىدىكى ھۆكۈمران سىنىپلار — تەبىقىلەرنىڭ ساختىپەزلىك، مۇغەمبەرلىك، رەھىمسىزلىك، ئاچكۆزلۈك ۋە شۇنىڭدەك مەنپەئى قىياپەتلىرى ھەم خاراكتېرلىرىنى پاش قىلىش ئۈچۈن پايدىلىنىش مۇمكىن. رۇس مەسەلچىسى كىرىلوۋنىڭ ئەسەرلىرى بۇنىڭغا مىسال بولىدۇ. مەسەلنى

نەسرىي ئۇسۇلدا يازسىمۇ بولىدۇ. بۇنىڭغا دۇنيا بويىچە مەشھۇر ئەسەر ــ «كەللە ۋە دەمنە» ئوبدان مىسال بولىدۇ.

ئۇيغۇر مەسەل يازغۇچىلىرىدىن زۇنۇن قادىرنىڭ «چۈجە بىلەن سېغىزخان»، «قوشچى بىلەن چاشقان» ۋە «كېپىنەك بىلەن ھەرىلەر» قاتارلىق مەسەللىرىمۇ شۇلار قاتارىدا ئوبدان مىسال بولالايدۇ.

ھەسىھال

«ھەسىب» ــ ئويلىنىش، پىكىر يۈرگۈزۈش، بايان قىلىش، «ھال» ــ ئەھۋال دېگەن بولىدۇ. «ھەسىھال» ئۆز ئەھۋالىنى بايان قىلىش، تەنقىدىي پىكىرلىرىنى ئېيتىش دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ شەكىل خەلق ئىچىدە شېئىرىي مەكتۇپنىڭ ئەڭ ئوبدان ئۇلگىسى. كلاسسىك شائىرلار، بولۇپمۇ ناۋايى بۇ شەكىلدىن ئوبدان پايدىلانغان. شائىر ئۆزىنىڭ زامانىغا بولغان كۆزقارىشىنى، جەمئىيەتتىكى كىشىلەرگە باھاسىنى، ئۆزىنىڭ پائالىيەتلىرىنى، ئاچكۆز ۋە مۇغەمبەرلەرگە بولغان يىرگىنىشلىرىنى مۇشۇ شەكىل ئارقىلىق بايان قىلىدۇ. بۇ كۆپىنچە مەلۇم بىر شەخسكە خەت تەرىقىسىدە ئەۋەتىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇنى «شېئىرىي سالام خەت» دېسىمۇ بولىدۇ. بۇنىڭغا ئات ۋەقەسى توغرىسىدا قارىقاشلىق ئەخمەت شائاخۇننىڭ ئاقسۇدىكى نەزەر مۇپتىغا يازغان سالام خېتى ئوبدان مىسال بولىدۇ:

دۇ ئايى بىئەدەد خۇاجە نەزەر مۇپتىغا ئەلىبەتتە،
تەھىياتۇ سالامىم ئانچىنان ئاھۇ نادامەتتە؛
دۇئا بىرلە ۋىسال بولغاي سالامىم ياخشى سائەتتە،
سېنى ياد ئەيلەدىم ھەر كۈن سەھەر تائەت ـ ئىبادەتتە؛
كى سەندىن ئۆزگە دوستۇم يوق ئىدى ئاقسۇ ۋىلايەتتە....

سېنى مەن دوستى ـ يارىم دەپ كۆڭۈلدە ئېتىماد ئەتكەچ،
مۇھەببەت رىشتەسىدىن ھەر زامان كۆڭلۈمنى شاد ئەتكەچ؛
سىفاتىڭنى قىلىپ تەئرىپ چۈنانچە ئېتىقاد ئەتكەچ،
ئىبەردىم ساڭا ئاتمىش تەڭگە پۇلنى ئىلتىپات ئەتكەچ،
كى ئوبدان ئات ئېلىپ بەرگەي دەپان ئۇشبۇ خىيالەتتە.

پۇلۇمنى توختىتىپ بىر يىل ئىبەرتىپسەن ماڭا بىر ئات،
ئېشەكچە يوقتۇر رەپتارى بۇ ئاتنىڭ ھەرنە پەيلى يات،
كى توختاپ يولدا ياتۇر قامچا بىرلە ئۇرسىمۇ پات ـ پات،
كۆلا ـ ئارغامچىنى ئۇزدى قوزۇقتا باغلىسام ئون قات؛
تولا ئارغامچىنى ئۇلاپ كى مەن قالدىم ھىلاكەتتە...

بايان ئەيلەي ساڭا ئەمدى بۇ ئاتنىڭ ئەيبىنى:ئاڭقا،
ساماندىن ئۇچ كۈشۈك يەپ ھەر قەدەمدە بىر تۇرۇپ ساڭقا،
ئۆزى ئورۇق، قېڭى قۇيرۇق، پۇتى مايماق، بويى لاڭقا،
ھېلى تەپكەك، ھېلى مۆڭگەك، يەنە ئەيب ئۇستىگە ماڭقا،
بۇ سۈرەتلىك يەنە بىر ئات تۆرەلمەس ھېچ ۋىلايەتتە...
(شېئىرىي سالام خەتتىن ئۈزۈندە)

سەھجىئە

«سەھجىئە» ـــ ئەسلىدە ئەرەبچىدە كەپىتەرنىڭ «گۇ ـ گۇ ـ گۇ» قىلىپ ئۇنلىشى، كۆچمە مەنىسى قاپىيىلىك گەپ قىلىش دېمەكتۇر. سەھجىئە ـــ قاپىيىلىك نەسرىي ئەسەر، ياكى جۈملىلىرى قاپىيىلىك چۈشكەن، شېئىر مىسرالىرىغا ئوخشايدىغان ئەسەر؛ خەلقنىڭ ئېغىز ئىجادىيىتىگە خاس بولغان شېئىرىي نەسىر. بۇ كۆپىنچە خەلق

ئۇيغۇر ئىجادىيىتى ئەسەرلىرىگە: قوشاق، بەيىت، داستان ۋە چۆچەكـ لەرگە خاس شەكىل ئىدى. بۇ شەكىلدىن خەلق ئاممىسى ئەمەلـي تۇرمۇشتا، گەپ ـ سۆزلىرىدە كۆپ پايدىلىنىدۇ. بۇ شەكـل بىلەن ھەر خىل تېمىلارنى ئىپادىلەشكىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن: «قېرىغاندا سالپىيىدۇ، سۆزدە ئالجىيدۇ، شاپىتۇل ئۇچكىسىنى كۆرسىمۇ بادام دەيدۇ، كىچىك بالىنىمۇ دادام دەيدۇ». «پاراسەت ئايمىقى ئاقساق، تۆگىدەك يىگىنى قامىغاق بىلەن يانىتاق»؛ «ئۆزى يۇزسىز، سۆزى تۇزسىز»....

كلاسسىك شائىرلارمۇ نەسرىي ئەسەرلەرنى كۆپىنچە «سەجئە» شەكلى بىلەن يازغان. (مەنمۇ «ئوت يۇرەك شائىر» دېگەن ماقالەمنى يېزىشتا مۇشۇ شەكىلدىن سىناق تەرىقىسىدە پايدىلاندىم). «سەجئە»نى جۈملىلىرى قاپىيىلىك بولۇشى جەھەتتىنلا شېئىرىي ئەسەر دېيىشكە بولىدۇ، لېكىن ئۇ ئاساسەن نەسرىي ئەسەردۇر.

قەسىدە

بۇ نام ئەرەبچە «ئىپادە قىلماق»، «شېئىر قىلماق» دېگەن «قەسەد» سۆزىدىن تۇرلىنىپ چىقىپ، «ئۇزۇن شېئىر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. قەسىدە ــ شېئىرىيەتتە مەدھىيە، ماختاش، مەرسىيە ـ قايغۇرۇش، ياكى دىداكتىكلىق ـ نەسىھەتكۆيلۈق مەزمۇنىدا يېزىلىدىغان بىر ژانر؛ كۆپىنچە بەيىت شەكلىدە ئىككىلىك ياكى مەسنەۋىي ئۇسۇلدا، ئارۇز ۋەزنىدە يېزىلىپ، 15ــ20 بەيىتتىن كەم بولمايدۇ. قەسىدە، ئىلگىرى ئەرەب، ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئارىسىدا، كۆپىنچە پادىشاھلارغا، ئەمىر ـ بەگلەرگە، ئەمەلدارلارغا ۋە ئايرىم تارىخىي ۋەقەلەرگە بېغىشلاپ يېزىلاتتى؛

قەدىمكى يۇنان ۋە رىملاردىمۇ «ئودا» (گرېكچە ode ــ ناخشا)، «كانتاتا» (لاتىنچە cantare ــ كۈيلەش) دېگەن نام بىلەن، بىرەر شەخسنىڭ پائالىيتى ياكى بىرەر ۋەقەلىك توغرىسىدا خور قىلىپ ئېيتىلىدىغان شېئىرىي شەكىل ئىدى.

ھازىرقى ۋاقىتتا، شېئىرنىڭ بۇ شەكلى خەلقنى، ۋەتەننى، داھىيلارنى، خەلقنىڭ ئەركىن زامانىنى كۈيلەيدىغان، چوڭقۇر ئىجتىمائىي مەزمۇن بىلەن بېيىتىلغان يېڭى تۈسكە كىردى. قەسىدىنىڭ قاپىيىلىرى باشتىن ــ ئاياغقىچە ئىزچىل قاپىيە بىلەن چىقىدۇ، يەنى باشتىكى بېيىتنىڭ قاپىيىسى ئاخىرىغچە داۋاملىشىدۇ.

بالىلادا

باللادا ــ شېئىر بىلەن يېزىلغان كىچىككىنە قىسسە. باللادا ئىتالىيانچە «ballare» («سەكرىمەك، ئويۇنغا چۈشمەك»؛ «ھايا-جان») دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان؛ شېئىرىيەتتە لىرىكىلىق ــ ئېپىك بىر شەكىل.

ئوتتۇرا ئەسىر ياۋروپا ئەدەبىياتىدا (فرانسۇز، ئىسپان، ئىتالىيانلاردا)، دەسلەپتە، بالىلادا ــ لىرىكىلىق خورۇوود («مەشرەپ ناخشىسى») دەپ ئاتىلاتتى؛ ئۇ چاغلاردا ئاھاڭغا سېلىنىپ ئېيتىلىدىغان بۇ شېئىرىي ئەسەرنىڭ تۈزۈلۈشىمۇ مۇرەككەپرەك ئىدى. ھازىر بۇ شەكىل خىيالىي، تارىخىي ياكى ئەمەلىي ئىشلارنى، قەھرىمانلىق ۋەقەلىرىنى، زامانىنى، تۈزۈم ــ سىياسەتنى مەزمۇن قىلىپ يېزىلىدىغان شېئىر تۈسىنى ئالدى. شۇڭا، باللادا شەكلى بىلەن كىچىك سىۋىژىتلار ئىپادىلەنسىمۇ بولىدۇ، ياكى بولمىسا، شائىر ئۆزىنىڭ تۇيغۇ-پىكىرلىرىنى ۋە مەنىۋى كەچۈرمىشلىرىنى بايان قىلسىمۇ بولىدۇ. بۇ

شەكىلنى بارماق ۆەزنىدە، ياكى بولمسا ئاروز ۆەزنىنىڭ ئۇزۇن-قىسقا بەھرىلىرى ئارىلىقىدا، ياكى مەسنەۋىي ئۇسۇلىدا، شۇنىڭدەك خەلق بەيىتلىرى شەكلىدە يازسىمۇ بولىدۇ. ھەر ھالدا، ئوقۇشقا، يادلاشقا ئەپلىك كېلىدىغان كۆيلۈك خۇسۇسىيىتى كۆزدە تۇتۇلغىنى ياخشى.

ساقىنامە

ئەرەبچە «مەي تۇتقۇچى» (ئەسلىدە «ئۇسسۇلۇق بەرگۈچى») دېگەن مەنىدىكى «سەقا»، «ساقىي» دېگەن سۆزدىن ياسالغان. ساقىنامە — لۇغەت مەنىسى بويىچە، شاراب تۇتقۇچىغا بېغىشلاپ يېزىلغان دېمەكتۇر؛ لېكىن شائىر مەي ئارقىلىق ياكى مەي تۇتقۇچىغا ھاۋالە قىلىش ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ ھېسسىي دولقۇنلىرىنى، تەلپۈنگەن ئىستەكلىرىنى، دىنىي ۋە دۇنياۋى قاراشلىرىنىڭ مەزمۇنلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. كلاسسىك شائىرلىرىمىزنىڭ ئەسەرلىرىدە بۇ شەكىل خېلى ئۇچرايدۇ؛ كۆپىنچىسى مەسنەۋىي ئۇسلۇبتا يېزىلغان. لېكىن شائىرلىرىمىزنىڭ قوللانغان شەكىللىرى ئوخشاش ئەمەس.

مەسىلەن، ناۋايىي «ساقىنامە»سىدە، 9 بەنتىنىڭ ھەر بىرى ئاساسەن 10 بەيىتتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ھەر بەنت ئاخىرىدىكى ئىككى مىسرا («خەرابات ئارا كەردىم ئاشىقتە ھال، مەي ئىستەرغە ئىلكىمدە سىنغان ساپال») نەقرات تەرىقىسىدە تەكرارلانغان.

زەلىلىنىڭ ساقىنامىلىرىدە مەنسۇي قەدەھ، تەبىئىي مەنزىرە، نەغمە-ناۋا تەسۋىرلىرى ۋە تەڭرىگە ئىلتىجاسى ئارقىلىق ئاپتور ئۆزى ئىززەتلىگەن (ئەقىدە قىلغان) ھۆكۈمدار مەدھىيىلىنىدۇ. زەلىلى «ساقىنامە»نى مەسنەۋىي ئۇسلۇبتا ئونلاپ بەيىت بىلەن

يازغان، بولۇپمۇ سۇتۇق بۇغراخانغا بېغىشلىغان «ساقىنامە» سىندە، باغ-چىمەن، مېۋە-چېۋە تەسۋىرى ۋە ئۆزىنىڭ ھۆرمىتىنى ئاجايىپ پېرىيوملار بىلەن (قەدىنى چاڭ، تومۇر-پەيلىرىنى تار ئەيلەپ، ھەر تارىدىن سەد ھەزار بىغان ئەيلەپ) «مىڭ تىل بىلەن تەرانە ئەيلەپ، شەبىستان كۆڭلىدە تەھرىر قىلىدۇ». «ساقىنامە» ئۇزۇن ياكى قىسقا بولۇشىمۇ مۇمكىن.

كېتۇر ساقىيا مۇژدەيى جامىدىن،
كى پەژمۇردە بولمۇش مەن ئەييامدىن.

بۇ گۈلشەن گۈلىگە چۇ يوقتۇر ۋەفا،
نى پەرھىز ئېتەي جامى گۈلفەمدىن.

چۇ يوق شامى ھىجران خۇمارىمغا سۇبھ،
ئىچىپ ئاڭلىماي سۇبھىنى شامدىن.

خالاس ئەيلەي ئۆزنى مەيۇنۇ قىلىنىڭ،
سۇۋۇدانىسى بىرلە بۇ دەمدىن.

بولاي دەير پىرىگە ئانداغ مۇرىد،
كى، باد ئەتمەيىن شەيخۇل ئىسلامدىن.

كىرەي دەير ئەرا ئويلە مەجنۇنۇ مەست،
كى، كەتسۇن خىرەد خاس ئىلە ئامدىن.

سالاي بىر ئەلاله خەرابەت ئارا،
كى، چىقسۇن پىغان ئەھلى ئەييامدىن.

خەرابەتى بولماقلىغىم، زاھىدا،
ساۋل ئەتمە مەن زارو بەدنامدىن.

گۆرۈ قىلغىلى مەيگە كۇن قالمىدى،
نەتەسبىھۇ، نە خىرقە، نەكامدىن.

خەرابەت ئارا كىردىم ئاشپتە ھال،
مەي ئىستەرگە ئىلكىمدە سۇنغان ساپال.
(ناۋايى)

قەدەھ تۇت ساقىي ئەي شېرىن خەسانە،
بە ئاۋازى نەيۇ، چاڭۇ چەغانە.

سۇرۇدى ئەرغىنۇن ئالەمگە تولسۇن،
پىغانىدىن قىيامەت قايىم ئولسۇن.

گۇلاھى شۇئىلەكى كىيدى قىزىل گۇل،
پەرۇ بالىنى يۇلدى زار بۇلبۇل.

مۇغەننى ئەيلىگەچ مۇنداق تەرانە،
چېمەن چەكتى شارابى ئاشقانە...
(زەلىلى)

داستان

«داستان» ــ ئەسلىدە چالغۇ ئەسۋابنىڭ «خەرىكى»، «توپچە-سى»، «پەدىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى؛ كېيىنچە، چالغۇ ئەسۋابى بىلەن تەڭكەش قىلىپ ئاھاڭغا سېلىنىپ ئېيتىلىدىغان چۆچەك ـ ھېكايە «داستان» دېيىلدىغان بولدى. مەشھۇر كلاسسىك مۇزىكىمىز «12 مۇقام»دا بۇ ھازىرغىچە ساقلانغان. داستانىنى خەلقئارادا «پوئېما» دەيدۇ، بۇ گرېكچە «poiema» (شېئىر ئېيتىش) دېگەن مەنىدىن كېلىپچىقىپ نام. داستان ــ نەزمە ـ شېئىر يولى بىلەن ئېيتىلغان ھېكايە، سەرگۈزەشت، تارىخ ـ تەزكىرە ۋە تەرجىمھال دېمەكتۇر؛ يەنى چوڭقۇر تەربىيۋى ئەھمىيەتلىك مەلۇم ۋەقە، تېپىك ئوبرازلار ۋە جۇشقۇن روھ بىلەن كۈيلىنىدىغان چوڭ (ئۇزۇن) شېئىر، ھازىرقى زامان داستانلىرىنى نەزەردە تۇتقاندا، داستاننى شېئىر بىلەن يېزىلغان پوۋېست دېسەمۇ بولىدۇ.

داستاندا نوقۇل لىرىكا ئەمەس، ئېپىك ۋەقە ئاساس قىلىنىدۇ. ئۇنىڭدا بىرقەدەر مۇكەممەل بولغان سىيۇژېت ۋە تۈزۈلمە (كومپوزىتسىيە) ئارقىلىق، قەھرىمانلارنىڭ ئوبرازلىرى يارىتىلىدۇ. لېكىن پېرسوناژلارنى سۈرەتلەش ۋە شەيئىلەرنى تەسۋىرلەشتە، پوۋېست ـ رومانلاردىكىدەك ناھايىتى ئىنچىكە ـ تەپسىلىي بولماستىن، ئۆزگىرىش-چانراق بولىدۇ. كلاسسىك شائىرلار (مەسىلەن، لۇتفى، ناۋايى، نىزارى...) كۆپىنچە ئاشىق ـ مەشۇقلارنىڭ مۇھەببەت ۋەقەلىرىنى تېما قىلىپ، ئۆز زامانىسىدىكى ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى ناھايىتى ئۆتكۈر مەنىۋى پىكىر ۋە پاساھەتلىك تىل بىلەن كەڭ بايان قىلىپ بەرگەن. ھازىرقى دەۋردە، شائىرلىرىمىز تولۇپ ـ تاشقان ئىنقلابىي

روھ بىلەن، مىللىي تۇس ۋە گۈزەل ئىبارىلەر ئارقىلىق، سوتسىيالىزم دەۋرىنى ۋە بۇ دەۋردىكى قەھرىمانلارنىڭ ئوبرازلىرىنى داستان شەكلىدە ئىپادىلەشكە كىرىشتى. بۇ ساھادە ئونلىغان ئوبدان ئەسەرلەر كەينى-كەينىدىن ۋۇجۇتقا كەلمەكتە.

شېئىرىي دراما

دراما ئەسلىدە گرېكچە «drama» («ھەرىكەت، پائالىيەت») سۆزىدىن كېلىپ چىققان، ئۇ — بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ ئاساسىي تۈرلىرىدىن بىرى.

شېئىرىي دراما — دىئالوگلىرى شېئىر بىلەن يېزىلغان دراما، ئۇنىڭ شەكلى-خۇسۇسىيتى ئادەتتىكى دراملار بىلەن ئوخشاش. مەسىلەن، زىددىيەت-توقۇنۇشلىرى كەسكىن ۋە مەركەزلەشكەن بولىدۇ؛ پېرسوناژلار، كۆرۈنۈشلەر، ۋاقىت-زامان يۈكسەك دەرىجىدە يىغىنچاقلانغان بولىدۇ؛ پېرسوناژلارنىڭ ھەرىكەتلىرى ۋە دىئالوگلىرى ئىپادىلەشنىڭ ئاساسىي ۋاستىسى قىلىنىدۇ؛ دراما — ئەڭ ئوبرازلىق سەنئەتتۇر. شېئىرىي دراماننىڭ ئادەتتىكى دراما‌دىن پەرقلىنىدىغان يېرى پەقەت شېئىر بىلەن يېزىلغانلىقىدۇر. مەسىلەن، مەشھۇر ئىنگلىز دراماتورگى ۋىلىيام شېكسپېرنىڭ ئەسەرلىرى شۇنداق؛ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كلاسسىك مۇزىكىلىق دراما‌سى «غېرىپ-سەنەم» ئەسىرىمۇ شېئىرىي دراما ھېسابلىنىدۇ، شېئىرىي دراما ئۇيغۇر دراماتورگىيىسىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى.

شېئىرىي دراما‌دىكى دىئالوگلار ناھايىتى ئىخچام، چوڭقۇر مەنىلىك، ھەر بىر پېرسوناژنىڭ خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرىدىغان روشەن بولۇشى، بىرەر ئىغىزمۇ بىھۇدە سۆزلەر بولماسلىقى زۆرۈر. شېئىرىي

دراماتىك دىئالوگلىرىنى يازماق شېئىر ـ غەزەللەر يازماقتىنمۇ تەسرەك. چۈنكى پوئېزىيە، پروزا بىلەن دراماتىك قوشۇلۇشىدىن سەھنە ئەسىرى يارىتىلىدۇ. ھازىر، كلاسسىك خەلق داستانلىرى ئاساسىدا ئىشلەنگەن دراماتىلاردىن باشقا، ۋەقەلىكى رېئال ھاياتتىن ئېلىنغان زامانىۋى شېئىرىي دراماتىلارمۇ مەيدانغا كەلمەكتە.

شېئىرىي رومان

شېئىرىي رومان ــ شېئىر بىلەن يېزىلغان رومان. ئادەتتىكى رومانغا ئوخشاش بۇنىڭدىمۇ تارىخىي، ئىجتىمائىي، پەلسەپىۋى، ئائىلىۋى ــ مەئىشى ۋەقەلەر، سەرگۈزەشتىلەر تېما قىلىنىدۇ. مۇكەممەل سىيۇژېتلىرى، نۇرغۇنلىغان ئېپىزوتلىرى بولىدۇ؛ ئىپادىلەش ۋاستىلىرى خىلمۇخىل بولىدۇ؛ تىلى ئوبرازلاشقان، خاراكتېرلىق بولىدۇ. بۇ شەكىلمۇ ئادەتتىكى رومانلاردەك دىلوگسىيە (ئىككى تومۇلۇق رومان)، تىرىلوگسىيە (ئۈچ تومۇلۇق رومان) ۋە ياكى رومانلار سېكىلى قىلىپ يېزىلسىمۇ بولىدۇ.

سەپەرنامە

كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا، شېئىرىيەتنىڭ يەنە بىر ژانىرى ــ سەپەرنامە. كلاسسىك شائىرلىرىمىز يۈرتلار ئارا قىلغان سەپەرلىرىنى نوقۇل تەبىئەت تەسۋىرى، يەنى كۆرگەن ـ بىلگەنلىرىنى شېئىر شەكلى ئارقىلىقلا ئىپادىلەش بىلەن «سەپەرنامە» يازمىغان؛ بەلكى كۆرگەن تۇرمۇش ۋاستىلىرى ۋە تەبىئەت مەنزىرىلىرى، شەھەر كۆرۈنۈشلىرىنى مەلۇم پېتەكچى غايە ئاستىدا مەنىۋى پەللىگە كۆتۈرۈپ تەسۋىرلىگەن. شائىر زەللىنىڭ «سەپەرنامە»لىرى بۇنىڭغا تولۇق

مسال بولىدۇ.

سىكىل

«سىكىل» گرىكچە «kyklos» («ھالقا»، «دۆڭگىلەك»، «چاق») دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان، بەدىئىي ئىجادىيەتتىكى بىر تۈرى. بۇ ھازىرقى ئەمەلىي ياكى تارىخىي ئەھۋالنى تېما قىلغان (ھېكايە شەكلىدە يېزىلغان ئەسەرلەردە)، ياكى بولمىسا بىرەر پىكىر ۋە بىر خىل كەچۈرمىنى ئاساس قىلغان (لىرىكىلىق ئەسەرلەردە)، مەزمۇنداش بىرقانچە شېئىر ياكى رومانىنىڭ ھالقىسى، زەنجىرىدۇر. لېكىن ھەرخىل-ھەرياڭزا يېزىلغان (بىر-بىرىگە مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتە ئالاقىسى بولمىغان) شېئىرلارنى قاتار تىزىپ قويۇش بىلەن «سىكىل» دېگىلى بولمايدۇ.

مۇۋەششەھ

«ۋەشىھ» («كەمەر باغلىغان»، «بەلباغ ئوراغان») دېگەن سۆزدىن تۈرلەنگەن «مۇۋەششەھ» ئاتالغۇسى (مىسرالار بېشىدا) «يوشۇرۇنغان سۆز» دېمەكتۇر. بۇ بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا قوللىنىلىدىغان شەكىل ئىدى، شائىر ئۆز ئىسمىنى ياكى ئۆزىنىڭ ئىرادىسىنى-مەقسىتىنى، ياكى بولمىسا ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان ۋە ھۆرمەت قىلىدىغان بىر شەخسنى مىسرالارنىڭ باشلىرىدىكى سۆزلەرگە يوشۇرۇپ يازاتتى. يەنى بىرىنچى مىسرادىن باشلاپ ھەممە تاق سانلىق مىسرالارنىڭ بىرىنچى سۆزلىرىدىكى باش ھەرپلەر ئايرىپ ئېلىنسىپ، بىر-بىرىگە قوشۇلسا، شائىرنىڭ يوشۇرغان سۆزى كېلىپ چىقىدۇ. مەسىلەن، شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپ «باھار ھەققىدە

مۇۋەششەھ» دېگەن شېئىرىنى بىلال ئەزىزنىگە قاراتقان: «شائىر توغرىسىدا مۇۋەششەھ» شېئىرىنى ئۆزىگە («ياشاش ئۈچۈن كۈرەش» دەپ) قاراتقان. بۇ ئىلگىرى قوللىنىلغان شەكىل، ھازىرقى زامانداشلىرىمۇ بەزى كىشىلەر يەنە شۇ شەكىل بىلەن يېزىپ باقماقتا.

نەزىرە

«نەزىر» — ئەرەبچە سۆز بولۇپ، «تەكداش»، «ئوخشاش» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، بۇنىڭدىن تۈرلىنىپ «نەزىرە» — قايتا كۆچۈرمىسى، ئوخشىتىپ ئىشلەنگىنى دېگەن مەنىگە كېلىدىغان. يەنى ئىككىنچى بىر شائىرنىڭ شېئىرىغا ۋەزنى، شەكلى جەھەتتىن ئوخشىتىپ ئىشلەنگەن شېئىر. مەسىلەن، ماۋجۇشىنىڭ «ۋەنشىشا» ۋەزنىدە لىيۇيازى ئەپەندىگە يازغان شېئىرى «نەزىرە» ھېسابلىنىدۇ.

ئىقتىباس

ئەسلىدە «ئىقتىباس» سۆزى «ئېلىش»، «ئۆتىنە»، «دەلىل قىلىش» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. شېئىرىيەتتە بۇ شەكلىنىڭ ئۆزگىچىلىكى شۇكى، شائىر ئۆز شېئىرىدا، باشقا بىر شائىرنىڭ بىر ياكى ئىككى بەيىتىنى كۆچۈرۈپ ئېلىپ، ئۆز شېئىرىنىڭ ئورگانىك بىرلىكىگە ئايلاندۇرۇۋېتىدۇ. بۇنى كۆپ ھاللاردا قوش تىرناق ئىچىگە بېرىدۇ، ياكى ھاشىيىدە ئىزاھلاپ قويىدۇ. مەسىلەن، ماۋجۇشى «نىيەنىنۇ جىياۋ» ۋەزنىدە يازغان «كۈئېنىلۈن» دېگەن شېئىرىدا قەدىمكىلەرنىڭ مىسرالىرىدىن پايدىلانغان:

ئاشتى ئاسمان قەرىدىن يۇكسەك كۈئېنلۈن قامىتىك،
يەر-جاھاندا بارچە باھار ئۆتتى ئالدىڭدىن تولۇق.

سەن ئۇچۇپ تۇرغان گويا ئۇچ يۈز تۆمەن ئاق ئەجدىها،
ياغدى ئەپتىڭدىن پۈتۈن ئالەمگە قەھرىتان سوغۇق.

(بۇ كۆپلەتتىك 3 ـ مىسرا سىغا ھاشىيىدە ئاپتور مۇنداق ئىزاھ بەرگەن: قەدىمكى لەرنىك: «جەڭ قىلغان ئۇچ يۈز تۆمەن ئاق ئەجدىها مەغلۇپ بولۇپ، ئۇچتى‌توزغاق تەرىسىدىن قاسىرىقى كۆككە تولۇپ» دېگەن سۆزى ــ قارغا قارىتىلغان سۆز. مەن قارلىق تاغنى بىلدۇرۇش ئۈچۈن، ئۇنىڭ بىر مىسرا سىدىن پايدىلاندىم.»)

مۇ ئەممە

ئەسلىدە «رەڭگارەڭ» دېگەن سۆز. شېئىرىيەتتە بولسا، ئايرىم مىسرالىرى ياكى سۆزلىرى ئۆز ئانا تىلىدىن باشقا بىرتىلدا يېزىلغان شېئىر. بۇ شەكىل خەلق قوشاقلىرىدا، شۇنىڭدەك كلاسسىك شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ.

خەلق قوشاقلىرىدىن:

ياموللىنىڭ ياغاچلىرى
ئېگىز قارىغاي چەكسە؛
ياموللىنى تېشىپ چىققان
سادىر ئۆزى خوخەنزە.

كلاسسىكلاردىن (رۇبائىي):

ئەل ئاراسىدا ھەمىشە كىيگەنىم يېڭى لىباس،
كىم خەتا يوسۇندا كەلمىشدۇركى يېشاڭ شىندى خو.
كونا يارىڭنى ئۇنۇتماي ئىستەگىل جانىڭ بىلە،
بۇ مەسەل چىن مۇلكىدە باردۇركى پېڭيۇ جيۇدى خو.

ھازىرقى ۋاقىتتىمۇ بەزى شائىرلىرىمىز مۇشۇنداق شېئىرىي

مۇشائىرە

مۇشائىرە ــ شېئىر ئېيتىشىش، يەنى ئىككى ياكى بىرقانچە شائىرنىڭ بىر ـ بىرىگە جاۋابەن ياكى ماسلىشىپ شېئىر ئېيتىشىشى. خەلق ئارىسىدا بولسا، بەيىت ـ قوشاقچىلارنىڭ قوشاق قوشۇش ئۇسۇلىنىڭ كېڭىيىپ، زامانىۋىلاشقان شەكلى. بۇ شائىرلارنىڭ (جۈملىدىن قوشاقچىلارنىڭ) بىر ـ بىرىدىن ئۆگىنىشىگە، ئىلھاملىنىشىغا، ئۆز ماھارىتىنى ھازىر جاۋاب شېئىرلار بىلەن كۆرسىتىشىگە پايدىلىق. مۇشائىرىدە، باشقا شائىرنىڭ بىرەر تېما ئۇستىدە يازغان شېئىرىگە ماسلاشتۇرۇپ، شېئىر توقۇپ چىقىسمۇ بولىدۇ، ياكى بىرقانچە شائىر ئىختىيارەن يىغىلىپ، تەييار شېئىرلىرىنى (ياكى بىرەر ماۋزۇ ئاستىدا دەرقەمدە يېزىشىپ) ئوقۇشسىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن، ماۋجۇشى «چىلۈي» ۋەزنىدىكى شېئىرىنى گومورۇغا مۇشائىرە قىلىپ يازغان.

ئاخىرىدا، ژانىر توغرىسىدا بەزى چۈشەنچىلەرنى قوشۇمچە قىلىمىز. شېئىرىيەت تارىخىدىن قارىغاندا، ژانىر مۇتلەق ئۆزگەرمەيدىغان نەرسە ئەمەس، ھەر دەۋردە بىر ياكى بىرنەچچە خىل ژانىر ۋۇجۇتقا كېلىدۇ، لېكىن بىر ژانىر ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. شۇڭا، ژانىر دەۋر بىلەن چېكى باغلانغان بولىدۇ.

«ئەدەبىي ژانىر كاتېگورىيىسى ــ تارىخىي كاتېگورىيە. گەپ بەزىبىر ژانىرلار ئورنىغا باشقىلىرى كېلىشى ۋە بىرەر ژانىرنىڭ ئەدەبىيات ئۇچۇن "ئەبەدىي" بولماسلىقىدىلا ئەمەس، گەپ يەنە شۇنىڭدىكى، ئايرىم ژانىرلارنى ئاجرىتىپ ئېلىش پرىنسىپلىرىنىڭ

تۆزىمۇ، ژانىرلارنىڭ تېپى ۋە خاراكتېرى، تۈلارنىڭ فونكسىيە-لىرىمۇ ئۇ ياكى بۇ دەۋردە تۆزگىرىدۇ»، شۇنىڭدەك «ئەدەبىيات ژانىرلىرىنىڭ بارچىسى بىرلىكتە مۇئەييەن سىستېمىنى تەشكىل قىلىدۇ ۋە بۇ سىستېما تۈرلۈك تارىخىي دەۋرلەردە تۈرلۈكچە بولىدۇ»①.

دېمەك ژانىرلار ھەربىر زامانىنىڭ ئېستېتىكىلىق تەسەۋۋۇرى بىلەن باغلىق بولغىنى ئۈچۈن تۆزگىرىپ بارىدۇ؛ ئاندىن، ئەدەبىياتتا تەسىر كۈرسەتكۈچى شائىرنىڭ پائالىيىتىگىمۇ باغلىق بولىدۇ. يەنى بەزى شائىرنىڭ ئىجادىي پائالىيىتىدە غەزەل ئاساسىي ئورۇن تۇتسا، بەزىلىرىنىڭكىدە رۇبائىي ۋە داستانچىلىق مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. كلاسسىك شائىرلىرىمىزنىڭ ئىجادىي ھاياتلىرى بۇنى ئىسپاتلىدى. كلاسسىك شېئىرىيىتىمىزنىڭ تارىخىدا، قەدىمدە بېيىت-قوشاقچىلىق ھۆكۈمران ئورۇن تۇتقان؛ ئورتا ئەسىرلەردە بولسا، مەسنەۋىي ئۇسلۇبى يېتەكچى ئورۇندا تۇرغان. 15 — 20-ئەسىرلەردىكى شېئىرىيىتىمىزدە غەزەل مۇتلەق ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىگەن. كېيىنكى ۋاقىتلاردا بولسا، بارماق ۋەزىندىكى شېئىرلار مۇتلەق يېتەكچى ئورۇننى ئىگىلىدى. يېقىنقى ۋاقىتلاردا غەزەل ۋە مەسنەۋىي ئۇسلۇبلىرى ئارىلاپ كۆرۈلسىمۇ، يەنىلا بارماق ۋەزىندىكى شېئىرلار كۆپ سانىنى تەشكىل قىلىپ كېلىۋاتىدۇ. بۇنى شائىرنىڭ خاھىشى ئەمەس، دەۋر تەرەققىياتى ۋە ئاممىۋى قىزىقىش تەقەززا قىلىدۇ. دەۋرنىڭ مەنىۋى قىياپىتى شېئىرىيەتنىڭ قانداق شەكلى بىلەن تۆز ئىپادىسىنى تولۇق تاپالىسا، شېئىرىيەتنىڭ شۇ شەكلى ئاممىۋى شەكىل بولۇپ قالىدۇ.

① د. س. لىخاچېۋ: «قەدىمكى رۇس ئەدەبىياتىدا پوئېتىكا» (ي. ئىسھاقوۋنىڭ «ناۋايى پوئېتىكىسى» كىتابىدىكى نەقلى بويىچە)

بېكەچ ئارسلان تېگىن

(داستاندىن پارچىلار)

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئېپىتسخارى ــ ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ باھاسىز ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا بىزگە نۇرغۇن مەنىۋى بايلىقنى مىراس قالدۇردى. خىلمۇخىل مەزمۇنلۇق ۋە رەڭگارەڭ تۈسلۈك بۇ مىراسنىڭ بىر قىسمىنى تۈرلۈك تېمىلاردىكى شېئىر ـ قوشاقلار تەشكىل قىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئارىسىدا بىرقانچە داستان ۋە قىسسىدىن پارچىلار، مەدھىيە ۋە مەرسىيىدىن ئۈزۈندىلەر ئۇچرايدۇ. بۇلار قەدىمكى زامانداشلىرىنىڭ بەدىئىي ئەدەبىياتىمىزنىڭ سىن ـ تۈركىنى دەسلەپكى قەدەمدە بىلىشىگە ۋاستە بولىدۇ. بۇلاردىن بەزىلىرى ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ مىلادىدىن ئىلگىرىكى قەھرىمانلىق پائالىيەتلىرىنىڭ بەدىئىي يادنامىسى ۋە بەزىلىرى 10 ــ 11 ـ ئەسىرلەردىكى سىياسىي ـ ئىجتىمائىي ۋەقەلەرنىڭ ئەدەبىي يوللانمىسىدۇر. «بېكەچ ئارسلان تېگىن» داستانى ئەنە شۇلارنىڭ نامايەندىسى سۈپىتىدە، چىن رېئاللىق تەسۋىرلەنگەن تارىخىي داستان. ئەپسۇسكى، نامەلۇم شائىر تەرىپىدىن يېزىلغان بۇ داستان بىزگە تولۇق تېكىستى بىلەن يېتىپ كېلەلمىگەن.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ ئۇچ تومىغا سۆزلەملەر ئۈچۈن مىسال تەرىقىسىدە كىرگۈزۈلگەن 242 كۇپلېت شېئىردىن مەزمۇن ۋە شەكىل ئېتىبارى بىلەن، تەخمىنەن 36 كۇپلېتنى ئەنە شۇ «بېكەچ

ئارسلان تېگىن» داستانىنىڭ پارچىلىرى دەپ تەخمىن قىلىشقا بولىدۇ. شۇ زاماندىكى شېئىر شەكلى ھازىرمۇ ئۇيغۇر خەلق قوشاقچىلىقىدا، (بولۇپمۇ بەزى شېۋە رايونلىرىدا) ئەينەن جانلىق قوللىنىۋاتقانلىقىنى تەستىقلايدىغان پاكىتلار كۆپ قېتىملىق تىل تەكشۈرۈش جەريانىدا ئېنىقلاندى. يەنى بىرەر ۋەقەلىك ياكى ئېپىزوت، مەيلى ئاپتور تىلى بىلەن ياكى داستاندىكى شەخس تىلى بىلەن بولسۇن، بىرقانچە بەنتكىچە بىر خىل قاپىيە ۋە كۆپىنچە بىر خىل ۋەزىن بىلەن تەسۋىرلىنىدۇ؛ ۋەقەلىك ياكى ئېپىزوت يەكگۈش-لەنگەندە قاپىيىلەرمۇ ئالمىشىدۇ. بۇ يەردە جەملەنگەن پارچىلارنىڭ ئۇسلۇبىدىن ۋە شەخسلەرنىڭ بايانىدىن قارىغاندا، داستان مەلۇم بىر شائىر تەرىپىدىن يېزىلغان بولۇشى مۇمكىن. بىراق، «دىۋان»دا شائىرنىڭ نامى ئېنىق قەيت قىلىنمىغان. (پەقەت III تومىدا بىر يەردىلا تۈركلەرنىڭ «چوچۇ» دېگەن بىر شائىرى بارلىقى ئەسلىتىپ قويۇلغان).

مەھمۇت قەشقەرى بىزگە قالدۇرغان بۇ داستاننىڭ پارچىلىرىدىن قارىغاندا، داستاندا ياش قەھرىمان ئارسلان تېگىندىن باشقا، بىر-قانچە شەخس تەسۋىرلەنگەنلىكى بىلىنىپ تۇرىدۇ.

«دىۋان»نىڭ ئۇچ تومىغا چېچىلغان بۇ داستان پارچىسىنى ۋەقەلىكىنىڭ جەريانى ۋە بەدىئىي بايانى ھەم قاپىيە ھەم ۋەزنى بويىچە 4 بۆلەككە ۋە ھەربىر بۆلەكنى مەزمۇن ئېتىبارى بىلەن بىر-قانچە بەنتكە ئايرىپ رەتلەپ چىقتىم. گاھى بەنتلەر ئارىلىقىغا ئېپىزوتنىڭ ئۇزۇلگەنلىكىنى بىلدۈرۈپ، ئۇزۇكلۇك بەلگىسى قويدۇم. داستاننىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى يوقالغانلىقى ئۈچۈن، بۇ كىچىككىنە تەرىمدىن تارىخىي شەخس بېكەچ ئارسلان تېگىن ۋە باشقا شەخس-

لەرنىڭ ئوبرازلىرى ھەم جەڭ سەرگۈزەشتىلىرى ھەققىدە تولۇق ئۇقۇم ئاڭلانمايدۇ. كىتابخانىلىرىمىزنى 11 ـ ئەسىردىكى خەلق داستانچىلىقىمىزنىڭ كىچىككىنە بىر كارتىنىسىدىن خەۋەردار بولۇپ قالارمىكىن دەپ تونۇشتۇردۇم.

1. ئەسلى تېكىست

I

1. بۇدراچ يەمە قۇدۇردى،
ئالپاغۇتىن ئوزۇردى،
سۇسىن يانا قادىردى،
كەلگەلىمەت ئىركەشۇر.

(«دىۋان» I توم، فاكسىمىل 83 ـ بەت)

2. ئەرتىش سۇۋى يەمەكى،
ستغىپ تۇتار بىلەكى،
كۇرمەت ئانىڭ يۇرەكى،
كەلگەلىمەت ئىركەشۇر.

(«دىۋان» I توم، فاكسىمىل 163 ـ بەت)

3. ئۇستغان قۇياش قاپسادى،
ئۇمۇنچلۇغ ئاداش يايسادى،
ئەرتىش سۇۋىن كەچسەدى،
بۇ دۇن ئانىن ئۇركۇشۇر.

(«دىۋان» I توم، فاكسىمىل 88 ـ بەت)

4. ئۇرۇنچاق ئالپ يەرمەدى،
ئالمىلىغ كۆرۈ ئارمادى،
ئاداشلىق ئۈزە تۇرمادى،
قالىن ئەرەن تىركەشۈر.

(«دىۋان» I توم، فاكسىمىل 85 ـ بەت)

5. ياندى ئەدىنچ ئوغراغى،
كەلدى بەرۈ تىغراغى،
ئۆزى قۇيى ئوغراغى،
ئالپلار قامۇغ تىركەشۈر.

(«دىۋان» III توم، فاكسىمىل 472 ـ بەت)

6. پىچغاس پىتىك قىلۇرلار،
ئاند كەي يەمە بەرۈرلەر،
خاندىن باسۇت تىلەرلەر،
باسمىل چومۇل تىركەشۈر.

(«دىۋان» I توم، فاكسىمىل 231 ـ بەت)

7. باسمىل سۈسىن قۇمىتتى،
بارچا كەلىپ يۇمىتتى،
ئارسلان تابا ئەمىتتى،
قورقۇپ باشى تەزگىنۈر.

(«دىۋان» II توم، فاكسىمىل 421 ـ بەت)

... ...

8. كەلسە ئاباڭ تەركەنىم،
ئەتىلگەمەت تۆركۈنىم،

يازىلماغاي تەركىنىم،
ئەمدى چەرىك چەركەشۇر.
(«دىۋان» I توم، فاكسىمل 222 ـ بەت)

II

9. قۇرۇى چۈۋاچ قۇرۇلدى،
تۇغۇم تىكسىپ ئۇرۇلدى،
سۇسى ئوتۇن ئورۇلدى،
قانچۇق قاچار ئول تۇتار.
(«دىۋان» I توم، فاكسىمل 106 ـ بەت)

10. ئالىپ ئەرەننى ئوزۇردۇم،
بوينىن ئانىڭ قازىردىم،
ئالتۇن كۈمۈش يۈزۈردۇم،
سۇسى قالىن كىم ئۆتەر.
(«دىۋان» I توم، فاكسىمل 186 ـ بەت)

11. ئالىپلار ئارغ ئالقىشۇر،
كۈچ بىر قىلىپ ئارقاشۇر،
بىر ـ بىر ئۈزە ئالقىشۇر،
ئەزگەر مەزىپ ئوق ئاتار.
(«دىۋان» I توم، فاكسىمل 125 ـ بەت)

12. ئەرەن ئارغ ئۇرۇپەشۇر،
ئۆچمەن كەكىن ئىرتەشۇر،
ساقال تۇتۇپ تارتىشۇر،
كۆكسى ئارا ئوت تۇتار.
(«دىۋان» I توم، فاكسىمل 122 ـ بەت)

13. كۆچى تەگى توقۇشتى،
ئوغۇش قونۇم ئوقۇشتى،
چەرىك تابا ياقىشتى،
بىرگە كەلسپ ئۆچ ئۆتەر.
(«دىۋان» II توم، فاكسىمىل 320 ـ بەت)

14. توقىش ئىچرە ئۇرىشتىم،
ئۇلۇغ بىرلە قارىشتىم،
تۆكۈز ئاتىن يارىشتىم،
ئايرىم ئەمدى ئال ئۇتار.
(«دىۋان» I توم، فاكسىمىل 185 ـ بەت)

15. ئۆپكەم كەلسپ ئوغرادىم،
ئارسلانلايۇ كۆكرەدىم،
ئالپلار باشىن توغرادىم،
ئەمدى مەنى كىم تۇتار.
(«دىۋان» I توم، فاكسىمىل 75 ـ بەت)

16. تىغراقلانىپ سەكرىتتى،
ئەردىن ئاتىن يۇگۇرتتى،
بىزنى قامۇغ ئاڭىتتى،
ئانداغ سۇگە كىم يەتەر.
(«دىۋان» II توم، فاكسىمىل 404 ـ بەت)

17. ئەمدى ئۇدۇن ئودۇندى،
كەدىن تەلىم ئۆكۈندى،
ئەل بولغالى ئىكەندى،
ئانداغ ئەرىگ كىم ئۇتار.
(«دىۋان» I توم، فاكسىمىل 109 ـ بەت)

18. كەلدى بەرۇ ئارتۇرۇ،
بەردى ئەلىن ئارتۇرۇ،
مۇندا قالسپ ئولتۇرۇ،
بۇگرى بۇلۇپ ئۇن پۈتەر.

(«دىۋان» I توم، فاكسىمل 117 ـ بەت)

19. تابدۇ ماڭا ئىلىندى،
ئەمگەك كەرۇ ئولىندى،
قىلمىشقا ئىلەندى،
تۇتغۇن بولۇپ ئول قاتار.

(«دىۋان» I توم، فاكسىمل 111 ـ بەت)

20. تىنى يەمە ئۆچۈكتى،
ئەرى ئاتى ئىچكتى،
ئىشى تاقى چۈلۈكتى،
سۆزىن ئانىڭ كىم تۇتار.

(«دىۋان» II توم، فاكسىمل 328 ـ بەت)

21. ئىشى ئانىڭ ئارتاشىپ،
ئوغراق بىلە ئۆرتەشىپ،
بويىنىن ئالىپ قازىشىپ،
تۇتغۇن ئالىپ قۇل ساتار.

(«دىۋان» II توم، فاكسىمل 376 ـ بەت)

22. باشى ئانىڭ ئالمقتى،
قانى يۇزۇپ تۇرۇقتى،

بالىغ بولۇپ تاغمقتى،
ئەمدى ئانى كىم يەتەر.
(«دىۋان» I توم، فاكسىمىل 105 ـ بەت)

23. قانى ئاقسۇ يۇمۇلدى،
قاپى قامۇغ تەشىلمەى،
ئۆلۈك بىلە قوشۇلدى،
تۇغمىش كۈنى ئۇش پاتار.
(«دىۋان» II توم، فاكسىمىل 332 ـ بەت)

III

24. ئاغا بۆكتىر ئۆزە يۈردىم،
بارىق ياقسۇ قىيا كۆردىم،
ئانى بىلىپ تاقى باردىم،
تۈگەل ياغى تۆرى تۇغدى.
(«دىۋان» I توم، فاكسىمىل 229 ـ بەت)

25. قۇزى قىقرىپ ئوغۇش تەردىم،
ياغى قارۇ كىرىش قۇردۇم،
توقۇش ئىچرە ئۇرۇش بەردىم
ئەرەن كۆرۈپ باشى تىغدى.
(«دىۋان» II توم، فاكسىمىل 321 ـ بەت)

26. ئەرەن ئالپى ئوقىشتىلار،
قىگىر كۆزۈن باقىشتىلار،

قاموغ تولمۇن توقۇشتىلار،
قىلىچ قىنقا كۇچۇن سىغدى.

(«دىۋان» I توم، فاكسىمىل 101 ـ بەت)

27. تەلىم باشلار يۇۋالدىمات،
ياغى ئاندىن ياۋالدىمات،
كۇچى ئانىڭ كەۋەلدىمەت،
قىلىچ قىنقا كۇچۇن سىغدى.

(«دىۋان» I توم، فاكسىمىل 200 ـ بەت)

28. ئۆزىن ئۆگۈنۈپ ئۇرىلادى،
يىراق يەرنگ قارىلادى،
ئاتنىڭ كەمشىپ ئۇرىلادى،
ئۇقۇت بولۇپ تۆپۈ ئاغدى.

(«دىۋان» I توم، فاكسىمىل 156 ـ بەت)

29. ئاباڭ قولسام ئۇزۇ بارىپ،
تۇتار ئەردىم سۇسىن تارىپ،
بولۇن قىلىپ باشىن يارىپ،
يۇلۇغ بارچا ماڭا يىغدى.

(«دىۋان» I توم، فاكسىمىل 201 ـ بەت)

30. ئەرەن ئىزىپ سۆكە تۇردى،
باشى بوينىن سۆكە تۇردى،
ئۇقۇت بولۇپ بۇكە تۇردى،
ئۇزۇ قاما تەبىن تىغدى.

(«دىۋان» III توم، فاكسىمىل 547 ـ بەت)

31. ئىزۇ بەرىپ بوشۇتتۇم،
تاۋار يۇلۇغ تاشۇتتۇم،
ئەرەن ئەسسىن ئەشۇتتۇم،
يۇكۇن بارچا ئۆزى چىغدى.
(«دىۋان» I توم، فاكسىمىل 113 ـ بەت)

IV

32. تاڭ ئاتا يورتالىم،
بۇدراچ قانىن ئىرتەلىم،
باسمىل بەگنى ئۆرتەلىم،
ئەمدى يىگىت يۇۋۇلسۇن.
(«دىۋان» III توم، فاكسىمىل 600 ـ بەت)
33. تۇنلە بىلە كۆچەلىم،
ياماز سۇۋىن كەچەلىم،
تەررەكۈك سۇۋىن ئىچەلىم،
يۇۋغا ياغى ئۇۋۇلسۇن.
(«دىۋان» II توم، فاكسىمىل 266 ـ بەت)
34. قىقرىپ ئاتىغ كەمشەلىم،
قالقان سۇنگۇن جۇمشالىم،
قاياناپ يانا يۇمشالىم،
قاتىغ ياغى يۇۋلسۇن.
(«دىۋان» I توم، فاكسىمىل 221 ـ بەت)
35. تەگرە ئالىپ ئەگرەلىم،
ئاتتىن تۇشۇپ يۇگرەلىم،

ئارسلانلا يۇ كۆكرەلىم،
كۆچى ئانىن كەۋلىسۇن.
(«دىۋان» II توم، فاكسىمىل 270 ـ بەت)

36. ئەندىك كىشى تەتىلسۇن،
ئەل تۆرۈ يەتىلسۇن،
توقلى بۆرى قاتىلسۇن،
قازغۇ يەمە ساۋلىسۇن.
(«دىۋان» I توم، فاكسىمىل 66 ـ بەت)

2. مەنىسى

تۆۋەندە تىرناق ئىچىدە مىسرالار بويىچە بېرىلگەن مەنىلەر كەمىنە نەشرىگە تەييارلىغۇچىنىڭ هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئۆرۈگەن شەكلى؛ نەسرى بويىچە چۈشەندۈرۈلگەن قۇرلار «دىۋان»نىڭ ئاپتورى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئەرەب تىلى بىلەن بەرگەن ئىزاهاتلىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا قىلىنغان تەرجىمىسىدۇر.

I

1. (بۇدراچ يەنە قۇتۇلدى،
باتۇرىنى پارلىدى،
قوشۇنىنى يانا قايىردى،
كەلمەك بولۇپ جۇغلىشۇر.)

ياباقۇ قەبىلىسىنىڭ بېگى بۇدراچ يانا ئەسكەرلىرى بىلەن قايتتى. باتۇرلىرىنى تاللىدى، كېلىش ئۈچۈن توپلاندى.

2. (ئىرتىش سۈيى يەمەكلىرى،
شمايلاۋاتىدۇ بىلەكلىرىنى،
قاپتەك قىلىشىپ يۈرەكلىرىنى،
كەلمەك بولۇپ جۇغلىشۇر.)

يەمەك ــ قىپچاقلارنىڭ بىر ئايمىقى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن: ئۇلار بىلەكلىرىنى چىڭ تۇرۇپ، قاتتىق غەزەب بىلەن، بىزنىڭ ئۇستىمىزگە بېسىپ كېلىشكە توپلانماقتا.

3. (ئۇسستىدىغان قۇياش قاپسىدى،
ئۇمۇنغان ئاداش رەشكىسىدى،
ئېرتىش سۈيىنى كەچمەكچى بولدى،
خەلق ئۇنىڭدىن ئۇركۈشۇر).

يازنىڭ ئاپتېپى بىزنى قاپسىدى، ئۇمىد قىلىنغان ئاداش بىزگە هەسەت قىلدى، دۈشمەن ئېرتىش سۈيىنى كەچمەكچى بولۇۋاتىدۇ، شۇ سەۋەبتىن خەلق ئۇركۈپ كەتتى.

4. (ئامانەت ئېلىپ بەرمىدى،
ئېلىمنى كۆرۈپ هارمىدى،
ئاداشلىقتا تۇرمىدى،
نۇرغۇن ئادەم تىركىشۇر).

بىركىم مەسخىرە قىلىنىپ ئېيتىلىدۇ: ئامانەت ئېلىشتىن توختىمىدى، ئالغاننى قايتۇرۇشنى ئويلىمىدى، دوستلۇققا رىئايە قىلمىدى، ئەدىلىكتە ئەسكىرىنى توپلاپ ئۇستۈمگە يۈرمەكچى بولۇۋاتىدۇ.

5. (ياندى بەلكىم ۋەدىسىدىن،
كەلدى بېرى جەسۇرىدىن،

ئېدىر تۇۋى بىر ئۇچىدىن،
ھەممە باتۇرى جۇغلىنۇر).

دۇشمەن توغرىسىدا شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۆز نىيىتىدىن (ۋەدىسىدىن) بەلكىم يانغان ئوخشايدۇ، ئۇنىڭ خەۋەرچىسى كەلدى، ئۇ ئېدىرنىڭ تۆۋەنكى بېشىدا، ئۇرۇشۇش ئۈچۈن يىگىتلىرىنى توپلاۋاتىدۇ.

6. (پىچىم - پۇتۇم تۇزۇشىدۇ،
يەنە قەسەم ئىچىشىدۇ،
خاندىن ياردەم تىلىشىدۇ،
باسمىل - چومۇل تىركىشۇر).

يابا قۇلار بىلەن بولغان جەڭدىن كېيىن خاقانغا قارشى چىقماسلىققا، ئۇنىڭغا بويسۇنۇشقا قەسەم ئىچىپ، پۇتۇم تۇزۇشكەنىدى، خەلق خاقاندىن ياردەم سورىدى، باسمىل بىلەن چومۇللار بىزگە قارشى توپلىنىۋىدى، خاقان يېتىپ كەلدى، ئۇلارنىڭ قانلىرىنى تۆكۈپ، ئۆزلىرىنى ئەسىر قىلدى.

7. (باسمىل قوشۇن قوزغاتتى،
بارچە كىلىپ توپلاندى،
ئارسلان تەرەپكە يۈزلەندى،
قورقۇپ بېشى ئايلاندى).

غازى ئارسلان تېگىن بىلەن جەڭ قىلغان باسمىل قوشۇنى توغرىسىدا يېزىلغان: باسمىللار قوشۇنلىرىنى بىزگە قارشى كۈرەشكە رىغبەتلەندۈردى، ھەممىسى توپلاندى، ئارسلان تەرەپكە يۈرۈشتى، بىزنى كۆرۈپ كۆزلىرى قاراڭغۇلىشىپ، باشلىرى ئايلاندى.

... ...

8. (كەلسە ئەگەر تەركىنىم،
ئۆكشىلىدۇ تۆركۈنۈم،
چېچىلمىغاي ئەل ـ توپۇم،
ئەمدى چېرىك سەپ تارتۇر).

خاقان يابا‌قۇ ئۇرۇشقا چاقىرىلىپ شۇنداق دېيىلگەن: ئەگەر خاقانىنىڭ ياردىمى كەلسە، ئىشىمىز ئۆكشىلىدۇ، ئايماقىنىڭ ئۆيلىرى يەغمالىنىدۇ، ھازىر جەڭچىلەر سەپكە تىزىلىپ بولدى، ھەي تەركىنىم، مېنىڭ ئالدىمغا يېتىپ كەل!

II

9. (خان چېدىرى قۇرۇلدى،
تۇغ تىكىپ دۇمباق ئۇرۇلدى،
قوشۇنى ئوتتەك ئورۇلدى،
نەگە قاچسا ئۇ قۇتۇلار).

جەڭ شۇنداق تەشۋىرلىنىدۇ: خانىنىڭ قاتتىق ئىسسىقتىن ۋە قار ـ يامغۇردىن ساقلايدىغان يېپەك چېدىرى تىكىلدى. تۇغلار قادالدى، دۇمباقلار چېلىندى؛ دۇشمەن ئەسكەرلىرى ئوت ـ چۆپ ئورۇلغاندەك قىرىلدى. ئەمدى ئۇلارنىڭ چوڭى مەندىن قانداق قېچىپ قۇتۇلار؟

10. (باتۇر ئەرلىرىنى ئايرىدىم،
ئۇنىڭ بوينىنى قايرىدىم،
ئالتۇن ـ كۆمۈش جايلىدىم،
قوشۇنى كۆپ كىم ئۇتار).

بىر جەڭ تەسۋىرلىنىپ شۇنداق دېيىلىدۇ: دۇشمەن قوشۇنلىرىنى پارچىلىۋەتتىم، بويۇنلىرىنى قايرىۋەتتىم، خەزىنىسىدىكى ئالتۇن-كۆمۈشلىرىنى ئالدىم، دۇشمەن ئەسكەرلىرى كىشى ئۆتەلمەسلىك دەرىجىدە كۆپ ئىدى.

11. (باتۇرلار ئېرىغ قىرىشتى،
بىر كۈچ بولۇپ يۆلەشتى،
بىر-بىرىنى ئالقىشلاشتى،
پەرۋا قىلماي ئوق ئاتار).

جەڭ شۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ: باتۇرلار بىر-بىرىنى راسا ئۆلتۈرۈشتى، كۈچىنى توپلاپ ئۆز كىشىلىرىنى قوللاشتى، مەدەت بېرىپ بىر-بىرىنى ئالقىشلاشتى، ئۆلۈمدىن قورقماي ئوق ئېتىشتى.

12. (ئەرلەر ئېرىغ ھۇرپىيىشەر،
ئۆچ-كەكلىرىنى ئېلىشار،
ساقال تۈتۈپ تارتىشار،
كۆكسىدە ئوت يانۇر).

باتۇرلار بىر-بىرىگە غەزەپ بىلەن قارىشىپ، ئۆچ ئېلىشقا كىرىشتى؛ ئۇرۇش قىزىپ كېتىپ، ھەممەيلەننىڭ كۆكسى غەزەپ ئوتىغا تولغاچقا، بىر-بىرىنىڭ ساقاللىرىغا چاڭ سېلىشتى.

13. كۈچى تەڭلەشكىچە توقۇنۇشتى،
ئۇرۇغ-قونۇمنى ئۇقۇشۇشتى،
چېرىك تارتىپ يېقىنلاشتى،
بىزگە كېلىپ ئۆچ ئالۇر).

كۆچى يەتكۈنچە ئۇرۇشۇپ باقتى، ئاندىن ئۇرۇغ ـ ئايماقلىرىنى چاقىردى؛ ئەسكەر تارتىپ، جەڭگە ئاتلاندى، بىز تەرەپكە كېلىپ ئۆچ ئالماقچى بولۇۋاتىدۇ.

14. (توقۇنۇش ئىچىدە ئۇرۇشتۇم،
ئۇلۇغ بىرلە قېرىشتىم،
قاشقا ئات بىلەن چېپىشتىم،
ئۇتار! ئەمدى ئال، دېدىم).

جەڭدە ئەلنىڭ چوڭى بىلەن ئۇرۇشتۇم، قاشقا ئاتقا مىنىپ جەڭگە كىردىم؛ «ئەي، ئۇتار! بۇنى ئال» دەپ ئوق ئاتتىم (ئۇتار ــ بىر ئادەمنىڭ ئىسمى).

15. (قەھرىم كېلىپ ئېتىلدىم،
ئارسلاندەك ھۆركىرىدىم،
باتۇرلار بېشىنى توغرىدىم،
ئەمدى مېنى كىم تۇتار).

غەزىپىم كېلىپ، دۈشمەن ئۇستىگە ئېتىلدىم، ئارسلاندەك ھۆركىرىدىم، باتۇرلارنىڭ كاللىسىنى ئالدىم؛ ئاندىن كۆپچىلىك ئوتتۇرىسىغا چىقىپ، «قېنى، ئەمدى مېنى كىم تۇتالايدۇ» دەپ ۋارقىرىدىم.

16. (غەيرەتلىنىپ سەكرەتتى،
ئەر ـ ئاتلىرىنى يۈگۈرتتى،
بىزنى كۆپ ھاڭ ـ تاڭ قالدۇردى،
ئۇنداق قوشۇنغا كىم يېتەر).

جەڭدە ھۇجۇم قىلغانلار بىر ئادەم شۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ: ئۇ

باتۇرلۇق كۆرسەتتى، ئاتلىق ۋە پىيادە ئادەملىرىنى بىزگە قارىتىپ چاپىتۇردى، ھۇنىرى بىلەن بىزنى ھەيران قالدۇردى. شۇنداق قوشۇنغا كىم تەڭ كېلەلەيدۇ؟

17. (ئەمدى ئۇيقۇدىن ئويغاندى،
كېيىن تولا ئۆكۈندى،
ئەل بولۇشقا تىركەندى،
ئۇنداق ئەرنى كىم يېڭەر).

دۇشمەن ئەمدى ئۇيقۇسىدىن ئويغانىدى، ئەل بولۇشتىن باش تارتقانلىقىغا كۆپ پۇشايمان يېدى، ئۇنداق ئادەمنى مەندىن باشقا كىم يېڭەلەيدۇ؟

18. (هەددىن ئېشىپ بېرى كەلدى،
ئېلىنى ئۇستىلەپ بەردى،
مۇندا قېلىپ ئولتۇردى،
مۇكچىيىپ ئۇنى پۇتۇر).

ئەسىر چۇشكەن بىر بەگ توغرىلىق سۆزلىنىدۇ: بەگ بىزگە هەددىدىن ئېشىپ ھۆركىرەپ، نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن بېسىپ كەلگەنىدى، ئاخىر بىزگە ئۆز ئېلىنىمۇ ئۇستەڭ قىلىپ بەردى. ئەمدى بىزنىڭ يېنىمىزدا بېلى مۇكچىيىپ، دېمى ئىچىگە چۇشۇپ ئولتۇرۇپتۇ.

19. (تابدۇ ماڭا ئىلىندى،
جاپا چېكىپ تولغاندى،
قىلمىشىغا ئۇۋۇلاندى،
تۇتقۇن بولۇپ ئۇ قاتار.)

دۇشمەن ماڭا ئەسىر چۈشتى، بېشىغا كەلگەن جاپا-كۈلپەتلەر قىينالدى، ھەتتا جېنىدىن تويدى، قىلمىشىغا پۇشايمان يېدى ۋە ئۆز-ئۆزىنى ئەيىبلىدى، بۇرۇن ئەركىن ئۆتكەن ئادەمگە بۇ ئىشلار مەك ھار كېلىۋاتىدۇ.

20. (ئۇن-تىنى يەنە ئۆچتى،
ئەر-ئاتلىرى ئەل بولدى،
ئىشى تېخى چاتاق بولدى،
ئۇنىڭ سۆزىنى كىم ئاڭلار.)

بىر تۇتقۇن شۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ: ئۇنىڭ دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كەتتى؛ ئادىمى، ئېتى تەسلىم بولدى؛ ئىشىمۇ تېخى چاتاق بولدى، ئەمدى ئۇنىڭ سۆزىگە كىممۇ قۇلاق سالاتتى؟

21. (ئىشى ئۇنىڭ چاتاقلىشىپ،
ئوغراقلار بىلەن ئورەدىشىپ،
بوينىنى تۇتۇپ قايرىشىپ،
تۇتقۇن ئېلىپ قۇل ساتار.)

بىر تۇتقۇن تەسۋىرلىنىدۇ: تۇتقۇننىڭ ئىشى چاتاق بولدى، بىر قەبىلە يەنە بىر قەبىلىنى دەھشەتكە سالدى، بويۇن ئەگدۈرۈپ ئەسىر قىلدى. سېتىلىدىغان قۇلدەك ئۇنىڭ نەرقىنى تۆلىتىپ ئالدى.

22. (يارىسى ئۇنىڭ ئەدىدى،
قېنى ئېقىپ ئۆيىدى،
يارىدارلىنىپ تاققا چىقتى،
ئەمدى ئۇنىڭغا كىم يېتەر؟)

قېنى توختىمغان ياردار ھەققىدە شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇنىڭ ياراسى ئەدەپ-بۇزۇلدى، يارىسىدىن قان كۆپ ئېقىپ، ھالى ئېغىرلاشتى، ئۇ تاقىا چىقىۋالدى. ئەمدى ئۇنى كىم تاپالايدۇ؟

23. (قېنى ئېقىپ بوشالدى،
پۇتۇن قېپى تىتىلدى،
ئۆلۈك بىلەن قوشۇلدى،
تۇققان كۈنى ھەم پاتار.)

بىر ئۆلۈك شۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ: خۇددى تۇلۇم تېشىلىپ ئاققاندەك، ئۇنىڭ تېنىدىكى ھەممە قېنى ئېقىپ بولدى؛ ئەمدى ئۆلۈم يېقىنلاشتى، ئۇنىڭ كۈنى تۇگىدى، يەنى بەخت-دۆلىتى تۇگىدى.

III

24. (تاغنى بوكتەرگىلەپ يۇردۇم،
يانداپ بېرىپ قارا كۆردۇم،
ئۇنى تونۇپ يېقىن باردىم،
دۇشمەن چاڭ-توزاڭ كۆتۈردى.)

ئېگىز-پەس قىرلارنى ئېشىپ، تاغنىڭ چوققىسىغا چىقتىم، يىراقتا بىر قارا كۆردۇم، ئۇنىڭ دۇشمەن ئىكەنلىكىنى بىلىپ، تۇرغان يېرىدە تۇرۇپ قالدىم. دۇشمەننىڭ توپا-توزاڭلىرى ھەممە ياقنى قاپلاپ كەتتى.

25. (پەسكە ۋارقىراپ ئايماق تەردىم،
يېغىنغا قارشى كىردىم قۇردۇم؛

جەڭ ئىچىدە زەربە بەردىم،
ئەرلىرى كۆرۈپ باش ئەگدى.)

تۆۋەنىگە قاراپ ۋارقىراپ ئۇرۇغ ـ ئايماقلىرىنى توپلىدىم، دۈشمەنىگە قارشى يا قۇردۇم. راسا زەربە بىلەن جەڭ قىلدىم، ئادەملىرى كۆرۈپ باشلىرىنى ئېگىشتى.

26. (باتۇر ئەرلەر قىچقىرىشتى،
قىڭغىر كۆزدە بېقىشتى،
ھەممە قورال بىلەن توقۇنۇشتى،
قىلىچ قىنىغا كۆچەپ سىغدى.)

باتۇر يىگىتلەر بىر ـ بىرىنى جەڭگە قىچقىرىشتى، قىڭغىر كۆزلىرى بىلەن قارىشىپ ـ ھومۇيىشتى؛ ھەممە قوراللىرىنى ئىشقا سېلىپ ئۇرۇشتى. قىلىچلىرى، قان كۆپ ئۇيۇپ كەتكەنلىكىدىن، قىنلىرىغا تەستە سىغدى.

27. (تالاي باشلار دومۇلىدى،
يېغا ئاندىن يۇڭاشلىدى،
كۆچى ئۇنىڭ ئاجىزلىدى،
قىلىچ قىنىغا كۆچەپ سىغدى.)

بىر جەڭ شۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ: باتۇرلىرىنىڭ باشلىرى تەنلىرىدىن جۇدا قىلىندى، شۇڭا دۈشمەنىنىڭ ھەيۋىسى سۇنۇپ، كۆچى ئاجىزلاشتى. قىلىچلار يۈزىگە يۇقۇپ قاتقان قانىنىڭ جىقلىقىدىن قىنلىرىغا تەستە سىغدى.

28. (ئۆزىنى ماختاپ كۆرەڭلىدى،
يىراق يەرنى قارىلىدى،

ئات دىۋىتىپ ھۇرالدى،
ئۈيات بولۇپ تۆپىگە چىقتى.)

ئۆز ئۇستىگە ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن باتۇر شۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ: ئۇ كۆرەڭلەپ، ھەددىدىن ئاشقانىدى، ئۆزىنى ھەيۋەتلىك كۆرسىتىپ خۇددى يەرنىڭ تاناۋىنى تارتىدىغانىدەك، ئات بىلەن ھەمىلە قىلىپ كېلىۋىدى، ئاخىرى شەرمەندە بولۇپ دۆڭدىن ئارتىلىپ قېچىپ كەتتى.

29. (ئەگەر خالىسام قوغلاپ بېرىپ،
تۇتار ئىدىم قوشۇننى يېرىپ،
ئولجا قىلىپ بېشىنى يېرىپ،
بار-يوقىنى ماڭا يىغدى.)

يېڭىلگەن كىشى توغرىسىدا شۇنداق دېيىلىدۇ: ئەگەر مەن خالىسامغۇ كەينىدىن قوغلاپ بېرىپ، قوشۇننى تارمار قىلاتتىم ۋە ئۆزىنى تۇتقۇن قىلىپ، باش-كۆزىنى ياراتتىم. لېكىن جېنىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن ئالدىمغا نۇرغۇن مال قويىدى. مەن ئۇنى قويۇپ بېرىپ، ئۆزەمدىن مىننەتدار قىلدىم.

30. (ئەرلەر ئەۋەتىپ تىزلاپ تۇردى،
باش-بوينىغا ئېلىپ تۇردى،
ئۇۋات بولۇپ پۈكۈپ تۇردى،
قوغلىما دەپ بېشىنى سالدى.)

يېڭىلگەن بىر ئادەم توغرىسىدا شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇ ماڭا بىر-مۇنچە ئادەملىرىنى ئەۋەتتى، ئۇلار ئالدىمدا تىزلىنىپ تۇردى. باشلىقلىرىنىڭ دېگىنىچە، ئۆز گەدەنلىرىگە ئېلىشتى، ئىگىلىدى-

پۇكۇلدى، خەلقتىن ئۇيالدى، مېنىڭ قېشىمغا كېلىپ، مېنى قوغلىما دېدى، مەنمۇ بۇنى قوبۇل كۆردۈم.

31. (ئەركلىك بېرىپ بوشاتتىم،
تۆلەم مالنى توشۇتتىم،
ئەر گۈنايىنى يۇشۇرتتۇم،
بارچە يۇكنى ئۆزى چىگدى.)

قولغا چۈشكەن ئەسىر توغرىسىدا شۇنداق دېيىلىدۇ: «ئۆز جېنىڭنى قۇتقۇزۇشقا مال كەلتۈر» دەپ ئۇنى بوشاتتىم؛ كەلتۈرگەن مالىلىرىنى ئۆزىگە توشۇتتۇم ۋە ئۇنى ئۆز گۈناھىنى ئۆزى يۇيۇشقا بۇيرۇدۇم. ھەتتا ئۇلارنىڭ چوڭىمۇ يار-يۆلەكسىز قېلىپ، ئۆز يۇكىنى ئۆزى تاشىدى.

IV

32. (تاغ ئېتىپلا يۇرتەيلى،
بۇدراچ قېنىن ئىرتەيلى،
باسمىل بېگىن ئۆرتەيلى،
ئەمدى يىگىت توپلانسۇن.)

تاغ يوروشى بىلەنلا ئات سېلىپ يۇرۇش قىلايلى. بۇدراچنىڭ قېنىنى ئېرىتىپ تۆكەيلى، ئۆچ ئالايلى. (بۇدراچ — يابا قۇرلاردىن بىرى.) باسمىل بېگىنى كۆيدۈرەيلى، ئەمدى يىگىتلەر دەرھال توپلانسۇن.

33. (تۇن بىلەنلا كۆچەيلى،
يامار سۇيىنى كېچەيلى،

سىزغىن سۇدىن ئىچەيلى،
ئوسال دۇشمەن ئۇۋالسۇن.)

تۇن ـ كېچىدىلا كۆچۈپ ماڭايلى، يامار دەريا سىنىڭ سۈيىنى كېچەيلى؛ سىز بىر چىققان سۇزۇك سۈيىدىن ئىچەيلى، ئىتائەتسىز دۈشمەن بىت ـ چىت بولۇپ كەتسۇن.

34. (قىقىراپ ئاتنى سالايلى،
قالقان ـ نەيزە ئۇرايلى،
قاياناپ يانا يۇمشايلى،
قاتتىق يېغا بوشسۇن.)

دۇشمەنىڭ ئۇستىگە شاۋقۇن ـ سۇرەن بىلەن ئات سېلىپ، باستۇرۇپ بارىمىز. قالقان تۇتۇپ، نەيزە بىلەن زەربە بېرىپ، قاتتىق ئېلىشىمىز، كېيىن دۇشمەن يارىشىنى تىلىسە، ئاندىن تۇختايمىز. شۇنداق قىلساق، قاتتىق دۇشمەن بوشايدۇ.

35. (چۆرەپ ئېلىپ ئورايلى،
ئاتتىن چۈشۈپ يۈگرەيلى،
ئارسلاندەك ھۆركىرەيلى،
كۈچى ئۇنىڭ خورىسۇن.)

دۇشمەننى چۆرۈلدۈرۈپ قورشايلى، ئاتلاردىن چۈشۈپ، ئارسلاندەك ھۆركىرىگەنچە ئالغا يۈگۈرەيلى. شۇنداق قىلىپ، دۇشمەن زەئىپلەشسۇن.

36. (ئاخماق كىشى ھۇشىنى بىلسۇن،
ئەلدە تۇزۇم يېتىلسۇن،
توقلا ـ بۆرە قېتىلسۇن،
قايغۇ يەنە تۇگەپ كەتسۇن.)

قىلىچسىمز بىلەن شۇنداق يول ئاچايلىكى، ئۆزىدەرەيدىغان ھاماقەتلەر ھۇشىنى تاپسۇن، ئەلنىڭ ئىشى تۇزەلسۇن. توقلىلار بىلەن بۆرىلەر خاتىرجەم بىللە ياشايدىغان بولسۇن. بىزدىن غەم-قايغۇ كۆتۈرۈلسۇن.

3. چۈشىنىكلەر

«بېكەچ — تېگىنىلەرنىڭ لەقىمى. "بېكەچ ئارسلان تېگىن" دېگەنگە ئوخشاش. بۇ سۆز يۇمشاق "ك" (گ) بىلەن ئېيتىلسا، "بەگ" سۆزىنىڭ كىچىكلىتىلگەنلىكى بولۇپ، ئامراقلىق ۋە ئەركىلىتىش تۇيغۇلىرىنى بىلدۈرىدۇ. چۈنكى "ئەمىر" مەنسەبدىكى "بەگ" سۆزىنىڭ ئاخىرقى ھەرپى يۇمشاق "ك" (گ) دۇر.»

(«دىۋان» I تۇم، فاكسىمل 180 — بەت)

«بۇدراچ — ياباقۇ قەبىلىسىنىڭ چوڭلىرىدىن بىرىنىڭ ئىسمى. بېكەچ ئارسلان تېگىن زامانىدا، بۇ ئادەم مۇسۇلمانلارغا ئەسىر چۈشكەنىدى.»

(«دىۋان» I تۇم، فاكسىمل 227 — بەت)

بۈكە — ئەجدىھا، يوغان يىلان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: يەتتى باشلىق يەل بۈكە — يەتتە باشلىق يەل بۈكە (مۆڭگۈز). ياباقۇلارنىڭ ئەڭ چوڭى شۇنداق دەپ ئاتىلىدۇ، باتۇر يىگىتلىرىگىمۇ شۇنداق نام بېرىلىدۇ، مەسىلەن: بۈكە بۇدراچ دېگەنىدەك ئۇلۇغ تەڭرى بۇ ئادەمنى يەتتە يۈزمىڭ ئەسكىرى بار تۇرۇقلۇقمۇ، مۇسۇلمانلاردىن ئارسلان تېگىن غازىنىڭ قىرىق مىڭ ئەسكىرى بىلەن بولغان بىر ئۇرۇشتا مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتقان. (كىتاب ئاپتورى) مەھمۇت

دەيدۇكى، مەن بۇ ئۇرۇشقا قاتناشقانلاردىن: كاپىرلار نۇرغۇن تۇرۇغلۇق نېمە ئۇچۇن قاچتى، دەپ سوردىم. (ئۇرۇشقا قاتناشقانلار) مۇنداق دېدى: بىزمۇ شۇنىڭغا ھەيران بولدۇق؛ قولغا چۈشكەن تۇتقۇنلاردىن «شۇنچە كۆپ تۇرۇغلۇق نېمىشكە يېڭىلىپ قالدىڭلار؟» دەپ سوريغانىدۇق. ئۇلار (تۇتقۇنلار) جاۋاب بېرىپ: دۇمباقلار چېلىنىپ، بۇرغىلار تارتىلىشى بىلەنلا، ئۇستىمىزدە كۆپكۆك تاغ كۆرۈندى، بۇ تاغ ئاسمانىنى قاپلىۋاپتۇ؛ تاغدىن بىرقانچە ئىشكىلەر ئېچىلىپ، شۇ ئىشكىلەردىن بىزگە دوزاخ ئوتى ياغدى؛ بىز بۇنىڭدىن قورقۇپ كەتتۇق؛ بىزنى شۇنداق يەڭدىڭلار، دېدى. مەنمۇ تەكرى ئېسەنلىگەن يالۋاچمىزنىڭ مۇسۇلمانلارغا كۆرسەتكەن مۆجىزىلىرىدىنمۇ دېدىم.»

(«دىۋان» III توم، فاكسىمل 545 ـ بەت)

بېكەچ ئارسلان تېگىن ـــ سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ نەۋرىلىرىدىن بىرى بولغان ھەسەن (ھارۇن) بۇغراخانىنىڭ چوڭ ئوغلى يۈسۈپ بۇغراخانىنىڭ ئوغلى سۇلايمان ئارسلانخان بولسا كېرەك. «بېكەچ ئارسلان تېگىن» ئۇنىڭ شاھزادە ۋاقتىدىكى ئۇنۋانى؛ ئۇ ھىجرى 423 ـــ 448 ـ (مىلادى 1031 ـــ 1057 ـ) يىللىرى «شەرەفىد دەۋلە» دېگەن ئۇنۋان بىلەن خاقان بولغان. تارىخچى ئىبنۇل ئەسىرنىڭ «ئەل ـ كامىل»دە يېزىشىچە: ئۇ «ئادىل ۋە مۆمىن، ئىلىمپەرۋەر، دىيانەتپەرۋەر زات ئىدى.»

قاراخانىلار (840 ـــ 1212 ـ يىللار) دۆلىتىنىڭ ئاساسچىسى بىلگە كۆل قەدىرخان (شاھزادە ۋاقتىدىكى ئىسمى قاپان تېگىن)نىڭ نەۋرىسى سۇتۇق (ساتۇق) بۇغراخان ئىسلام دىنىنى رەسمىي دۆلەت دىنى دەپ ئېلان قىلىپ، تەخمىنەن بىر قەرنە (30 يىلچە) ئۆتكەنـ

دىن كېيىن، بۇددا دىنىنىڭ ئاساسىي بازىلىرىدىن بولغان خوتەنىنىڭ ھۆكۈمدارلىرى ئوردۇكەنت (پايتەخت) بولغان قەشقەرغە ھۇجۇم قىلغانىدى. تارىختا تەزكىرىچىلەر «قىرىق يىل داۋام قىلغان» دەپ تەرىپلىگەن، ئەمەلدە بولسا 28 يىل داۋام قىلغان بۇ ئۇرۇش نەتىجىسىدە، يۈسۈف قەدىرخان (بېكەچ ئارسلان تېگىنىنىڭ ئاتىسى) تەرىپىدىن خوتەن ھۆكۈمدارلىرى مەغلۇپ قىلىنغانىدى. ئاساسەن بۇددىست ئىدىقۇت قوچۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن تاڭغۇت ـ تۇبۇتلەرنىڭ خوتەنگە مەدەت بېرىشى ئارقىلىق بۇددىزىمنى مۇھاپىزەت قىلىش ۋە ئىسلام دىنىنى شەرققە تارقاتماسلىق يولىدىكى ھەرىكەتلىرى شۇنىڭ بىلەن توختاپ قالمىغان.

تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، يەنى «لياۋ تارىخى»نىڭ «مۇقەددەس خانلارنىڭ خاس تەزكىرىلىرى» 6 ـ قىسمىدا، ئەبۇ ناسىر ئەل ئۇتبىيىنىڭ «تارىخ يەمەنى» سىدە، ئىبنۇل ئەسىرنىڭ «تارىخ ئەل ـ كامىل» دا قەيت قىلىنىشچە، مىلادى 1013 ـ يىلى مىلادى 1017 ـ يىللىرى قۇنلار ۋە باسمىلاردىن 100 مىڭ ئۆيغۇر كىشى جۇڭغارىيە ۋە يەتتە سۇ رايونلىرىنى ئىشغال قىلىۋالغان. بۇلارغا قارشى تۇغانخان ئەھمەد ئىبنى ئەلى جازا يۈرۈشى قىلىپ، بەشبالىقچە سۇرۇپ كەلگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن ئېرتىش، ئېمىل ۋادىلىرىدىكى باسمىلار ۋە ئىسسىق كۆلنىڭ شىمالىدىكى ياباقۇلار (بالدۇرقى «توققۇز ئۇيغۇر» ئىنتىپاقىدىكى قەبىلىلەر) ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىگە كىرگەن قىسمىغا قارشى جەڭ باشلىغان. ئارسلان تېگىن ئاشۇ باسمىل ـ ياباقۇلارغا قارشى ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇشقا قۇماندانلىق قىلغان. بېكەچ ئارسلان تېگىن نامىغا يېزىلغان داستاندا ئەنە شۇ جەڭ تەسۋىرلەنگەن.

تارىخچى دوكتۇر زەكى ۋەلىدى توغانىنىڭ «ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش»ده كەلتۈرگەن نەقىلى بويىچه («پروتوكولى تۈركستانسكا گوكروژوكا ليوبيتېلېي ئارخېئولوگى» IX. 1904، 43 ـ 47 ـ بەتلەردە)، مەزكۇر ئارسلان تېگىننىڭ غەلىبىسىنى خاتىرلەش يۈزىسىدىن 1041 ـ يىلى 12 ـ ئايىنىڭ 29 ـ كۈنى پەرغانىدە ئورنىتىلغان ئەرەبچە خاتىرە تاش ھازىرمۇ «ۋارۇخ» يېنىدىكى ئېگىز قىيادا ساقلىنىپ قالغان.

1982 ـ يىلى.

خەلق ئىجادىيىتىنى كەڭرەك تەتقىق قىلايلى

ئادەتتە مىللىي تىلىنى «ئانا تىل»، دەسلەپ ئوقۇغان مەكتەپنى «ئانا مەكتەپ» دەپ ئاتايمىز، مىللىي تىل تۇغۇلۇپ ئۆگەنگەن تىل، يەنى «تۇغما تىل»، ئانىدىن ئۆگەنگەن بولغاچقا، «ئانا تىل» دەپ ئاتالغان بولسا كېرەك. بۇ خۇددى تۇغۇلغان يۇرتنى «ئانا» نامى بىلەن ئاتىغانغا ئوخشاش، ئىپتىخارلىق نام. ھەر مىللەتنىڭ ئۇزاق تارىخىي ـ ئىجتىمائىي تەرەققىيات جەريانىدا شەكىللەنگەن «ئانا تىلى» نىڭ مەزمۇنىدارلىقى شۇ مىللەتنىڭ بىرەر رايون ياكى زونىدا ئوينىغان ئىجتىمائىي، مەدەنىي رولىغا باغلىق بولىدۇ، ئانا تىلنىڭ مەزمۇندار ۋە رەڭدارلىقىدىن تەركىب تاپقان خىلمۇخىل ئاممىلارنىڭ ئىچىدە خەلق ئىجادىيىتى (فولكلور) دېيىلگەن بۇ ئالاھىدە شەكىل مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. خەلق ئىجادىيىتىمۇ ئەدەبىياتنىڭ ئانىسىدۇر. خەلق ئىجادىيىتى «ئانا تىل»نى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ۋاستە بولۇپلا قالماي، بەلكى پۈتۈن بىر خەلق تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ قىممەتلىك ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ، ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىيالىلار خەلق تارىخىنىڭ نامەلۇم تەرەپلىرىنى يورۇتۇپ بېرىشتە ماددىي ئىسپاتى بولسا، خەلق ئىجادىيىتى خەلقنىڭ قەدىمكى مەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ جانلىق دەلىلى بولىدۇ. يەر تېگىدىن قېزىپ چىقىرىلغان ئاساسىي تەقىلەر خەلقنىڭ ئۆتمۈشتىكى ماددىي تۇرمۇشىنىڭ

قىياپىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرسە، خەلق ئاغزاكى ئىجادىيىتى خەلقنىڭ ئۆتمۈشتىكى مەنىۋى تۇرمۇشىنىڭ سىياقىنى روشەنلەشتۈرۈپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقىمۇ مەملىكىتىمىزدىكى باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش، ناھايىتى ئۇزاق تارىخىي جەريانىنى بېسىپ ئۆتكەن. ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھىم ئېتنىك تەركىبلىرى كۆپىنچە مەركىزي ئاسىيانى ئۆزىگە پائالىيەت سەھنىسى قىلغان. مەركىزي ئاسىيا خىلمۇخىل رايون-زونىلارنىڭ تۈگۈنى بولغاچقا، شەرق بىلەن غەربنىڭ، شىمال بىلەن جەنۇبنىڭ تۈرلۈك ئالاقىلىرى مۇشۇ تۈگۈندە ئۇچرىشاتتى. تەرەپ-تەرەپ بىلەن بولغان رابىتىلەر ئارقىلىق كىرگەن يېڭىلىقلار ئەدەبىي يوسۇندا ئۇيغۇرلارنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشلىرىدا ئىز قالدۇرغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇيغۇرلار ناھايىتى كۆپ ئېتنىكىلىق قوۋملەردىن تەركىب تاپقاچقا، ئۇنىڭ فىزىئونومىيىلىك تۈرقىدا ۋە پسىخولوگىيىلىك خۇلقىدا مۇرەككەپ ھالەتلەرنى پەيدا قىلغان، جۇغراپىي شارائىت، ئىقتىسادىي ۋاستە، مەدەنىي كەشپىيات ۋە خەلقلەر ئارا ئالاقە نەتىجىسىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت-سەنئىتى شەكىللەنگەن. ئەدەبىيات — سەنئەتنىڭ بىر ساھەسى بولغىنىدەك، خەلق ئاغزاكى ئىجادىيىتىمۇ ئەدەبىياتنىڭ ئاساسلىق مۇھىم بىر تۈرىدۇر.

ئۇيغۇر خەلقنىڭ ئېغىز ئىجادىيىتى خۇددى ئۇنىڭ باي مەزمۇنلۇق، شانلىق مەدەنىيىتىگە ئوخشاش، تۈرى كۆپ، شەكلى خىلمۇخىل، تۈسى رەڭدار، مەزمۇنى كەڭرى بىر ساھە. تۈر جەھەتتىن، خەلق ئىجادىيىتىمۇ نەسرىي، نەزمە دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ، نەسرىي تۈرى چۆچەك، رىۋايەت، قىسسە، مەسەل،

تېپىشماقلارغا بۆلۈنىدۇ. نەزمە تۈرى قوشاق، ماقال-تەمسىل ۋە داستانلارغا بۆلۈنىدۇ. قوشاق يەنە ئۆز نۆۋىتىدە «قوشما»، «تاقشۇت»، «تاقماق» دېگەن شەكىللەرگە بۆلۈنىدۇ. (هازىرقى زامانىدا، «قوشما» بېيىت، «تاقشۇت» نەزمە دەپ ئاتىلىدىغان بولدى).

بۇ شەكىللەردىن قوشاقلارنى ئالساق، تىل بىلەن تەڭ تۇغۇلغان دېسىمۇ بولىدۇ، تىل ئەمگەك جەريانىدا پەيدا بولغاچقا، ئۇ ئىنسانىنىڭ ئەمگەك ۋاقتىدىكى تەبئىي تېمپى ئاھاڭلىق رىتمى ئاساسىدا ئۇزۇق-ئۇزۇق بوغۇملاردىن بار-بارا مۇرەككەپلىشىپ، سۆز-جۈملە شەكلىنى ئالغان، دەسلەپكى بوغۇملار ناتۇرال كۈي بىلەن ئېيتىلغان. دېمەك، «كوگ» (هازىر «كۈي») سۆزلەمىنىڭ تاۋۇشلۇق ئېيتىلىسى بولغان، شۇڭا، قەدىمكى زامانىدا «نەزمە» (شېئىر) كۈيسىز بولمىغاچقا، ئەدەبىياتنىڭ دەسلەپكى تۈرى «قوشاق» دەپ ئاتالغان بولسا كېرەك. بىزدە قوشاق قانداقتۇ تەبئىي يوسۇندا مەلۇم رىتىم ۋە ئاھاڭدا (ئاددىي ئاھاڭ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر) ئېيتىلىدۇ.

خەلق قوشاقلىرىنىڭ شەكىللىرىمۇ ھەر خىل، چوڭ بىر خىلى مىسرالارنىڭ مۇقىملىقى جەھەتتىن ئالغاندا، تۆتلىك (مۇرەببە) بولۇپ، بۇ شەكىل كۆپىنچە بوغۇم ئېتىبارى بىلەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ، بىر تۈرىنىڭ مىسراسى 7 بوغۇملۇق بولۇپ، ئىككى تۈراقلىق (4 ۋە 3) كېلىدۇ؛ يەنە بىر تۈرىنىڭ مىسراسى 5 بوغۇملۇق بولىدۇ. بۇ تۆتلىكلەردىن باشقا، كۆپلىتى ئۇچلۇك، بەشلىك، ئالتىلىك، سەككىزلىك بولۇپ كېلىدىغان ۋە مىسرالىرى 7 — 5، 12 بوغۇملۇق كېلىدىغان شەكىللەرمۇ بار. بۇلاردىن مۇرەببە شەكلى خەلق ئارىسىدا ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان، ئاندىن قەدىمكى

زامانلاردا، ئۇيغۇر خەلق قوشاقچىلىقىدا «چاچما قوشاق» شەكلىمۇ بار ئىدى.

قوشاقلار قاپىيە جەھەتتىمۇ خېلى مۇرەككەپ بولۇپ، باش قاپىيىلىك، ئاياق قاپىيىلىك دەپ ئىككى شەكىلدە قوشۇلىدۇ، يەنى مىسرالارنىڭ باشلىرىدىكى سۆزلەر قاپىيىلىك بولۇپ كېلىدىغان قوشاقلار، بۇ قەدىمكى شەكىل؛ مىسرالارنىڭ ئاخىرىدىكى سۆزلەر قاپىيىلىك بولۇپ كېلىدىغان «ئاياق قاپىيىلىك» قوشاقلار ناھايىتى ئومۇملاشقان ۋە ھازىرقى زامانىدىمۇ بەك راۋاجلانغان، قاپىيىلىشىش شەكلىمۇ ھەر خىل بولۇپ، خەلق ئارىسىدا كۆپرەك قوللىنىلىدىغىنى ئالماش قاپىيە، تۆتلۈكنىڭ 2 ـ ۋە 4 ـ مىسرالىرى قاپىيىداش كېلىش شەكلى، بۇنىڭدىن قالسا قەدىمدىن تارتىپ قوللىنىلىپ كېلىۋاتقىنى تۆتلۈك (مۇرەببە)نىڭ بىرىنچى كۆپلېتىنىڭ ھەممىلا مىسراسى قاپىيىداش كېلىدۇ، قالغان كۆپلېتلارنىڭ ئاخىرقى مىسرالىرىدا تاكى بىر بەنت تۈگىگىچە دەسلەپكى كۆپلېتنىڭ قاپىيىسى داۋاملىشىدۇ، ئاندىن قالسا، كۆپلېت مىسرالار بىلەن چەكلەنمەي، بىرەر ئېپىزوتـ نىڭ بىرەر بەنتى بىر قاپىيىدە كېلىپ، بەنت ئارىلىرىدىكى قاپىيە ئېپىزوت تۈگىگىچە كېيىنكى بەنتلەردىمۇ تەكرارلىنىدۇ.

ئۇيغۇر قوشاقچىلىقى بەدىئىي شەكىل جەھەتتىن ئەنە شۇنداق خىلمۇخىل بولۇش بىلەنلا قالماي، مەزمۇن جەھەتتىمۇ ناھايىتى باي؛ تېما دائىرىسىمۇ ناھايىتى كەڭ، تارىخىمۇ ناھايىتى ئۇزاق بولغان تۈگمەس كاندۇر. ھازىرغىچە بىزگە يېتىپ كەلگەن قوشاقـ لاردىن بىر تۈركۈمى مەزمۇن جەھەتتىن ناھايىتى ئۇزاق ئۆتمۈشتىكى ۋەقەلەرنى، تۇرمۇش كارتىنىلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇيغۇر خەلقى قەدىمدىن تارتىپ بەزمە ـ مەشرەپلەردىلا ئەمەس،

هەتتا تۆت ئادەم يىغىلغان سورۇنلاردىمۇ قوشاق قوشۇشقا ئادەتلىنىپ كەتكەن. گاھىدا قوشاقچىلىق مۇسابىقىلىرى ئۆتكۈزۈلىدۇ، بۇنداق سورۇنلاردا قوشاقلار بىرقانچە يۈزلەپ مەيدانغا كېلىدۇ. قوشاقلارنىڭ تولىسى كونكرېت ئاپتورسىز بولۇپ، ئېغىزدىن-ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرىدۇ. ئىلگىرىكى زامانلاردا يېزىپ قالدۇرۇلغانلىرى ناھايىتى ئاز ئىدى، يېقىنقى زامانلاردىن بۇيان، قوشاقچىلىقتا قىزىققان تەتقىقاتچىلار ياكى خالىسانە توپلىغۇچىلارنىڭ رەتلىگەنلىرىمۇ كام دېگەندە بەش مىڭ كۈپلېتتىن ئاشىدۇ، لېكىن قوشاقلارنى كەڭ كۆلەمدە قېزىش، توپلاش، تۈرلەر-شەكىللەر ۋە مەزمۇن بويىچە رەتلەش خىزمىتى تېخى پىلانلىق، باسقۇچلۇق، تەشكىللىك يوسۇندا تۈلۈق قولغا ئېلىنمىدى، بۇ ھالدا قوشاقچىلىقنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى ئېچىپ بېرىدىغان ئىلمىي تەتقىقاتمۇ كەڭرى يولغا قويۇلمىدى.

خەلق ئىجادىيىتىدە، شېئىرىي ئەسەرلەرنىڭ چوڭ بىر تۈرى داستانچىلىقتۇر، ئېغىز داستانچىلىقى كۆپىنچە ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەدەبىيات ساھەسىدىكى بىر ئالاھىدىلىكىدۇر، بۇ داستانلار قەدىمكى چاغلاردا كۆپىنچە قەھرىمانلىق ۋەقەلىرى تەسۋىرلىنىدىغان شېئىرىي قىسسىدۇر. داستانلاردا خەلقنىڭ ئۆز ئىچىدىن چىققان بىرەر باتۇرنىڭ سەرگۈزەشتىسى ياكى ئۆزلىرىنىڭ ئۇزاق ئۆتمۈشتىكى ھاياتىغا بېغىشلانغان ۋەقەلىرى قوشاقچىلىقنىڭ ئىزچىل شەكىلى بىلەن رىۋايەت تەرىقىسىدە ياكى قىسسە تەرزىدە بايان قىلىنىدۇ، گاھىدا بىرەر داستان، خەلقنىڭ بىرەر مەزگىلدىكى تارىخىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ھۆججەت رولىنى ئويناپىدۇ. ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدىمۇ قەدىمدىن تارتىپ

داستانچىلىق كەڭ تەرەققىي قىلغان، قەدىمكى خەلق داستانلىرىدىن يېزىلىپ قالدۇرۇلغانلىرىمۇ ئاز ئەمەس، يېقىندىن بۇيان، تەتقىقاتچىلار بىرمۇنچە داستانلارنى توپلىدى، لېكىن بۇ تېخى كۆزى ئېچىلمىغان بۇلاق.

خەلق ئىجادىيىتىنىڭ يەنە بىر چوڭ تۈرى نەسرىي ئەسەرلەر بولۇپ، بۇنىڭدا چۆچەكلەر ئاساسىي سالماقنى تۇتىدۇ، خەلق قوشاقلىرىغا ئوخشاش، چۆچەكلەرمۇ خەلق ئىچىدە ناھايىتى ئومۇملاشقان ئەدەبىيات تۈرى، چۆچەكلەرنى ئاساسەن خەلق ئاممىسى يارىتقان، خەلق بىر چۆچەكنى بىرەر مەسىلىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن ئىجاد قىلغان. چۆچەكلەر قورال سۈپىتىدە كىشىلەرنىڭ بىرەر مەقسەتكە يېتىشىگە خىزمەت قىلىدۇ، كۆپىنچە چۆچەكلەر تەربىيۋى-ئەخلاقىي مەنىلەرنى كۆزلەپ ئىجاد قىلىنغان، بەزى چۆچەكلەر باتۇرلۇق چۆچەكلىرى بولۇپ، ئۇلاردا باتۇر ۋە ئەقىللىق كىشى، ئادەتتە كۆپچىلىكنىڭ ئەقىل-پاراسىتى بىلەن يېتىشكىلى بولمايدىغان ئۇتۇقلا ئېرىشكەنلىكى بايان قىلىنىدۇ، بۇنداق چۆچەكلەر كىشىلەرنى باتۇرلۇققا دەۋەت قىلىدۇ.

چۆچەكلەرنىڭ تولىسىنى خەلق يارىتقان، لېكىن ھۆكۈمرانلار يارىتقانلىرىمۇ ئاز ئەمەس. مەزمۇن جەھەتتىن ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلىدىغان بولسا، پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. خەلق يارىتقان چۆچەكلەر ئىدىيىۋى مەزمۇن جەھەتتىن خەلق تۇرمۇشىغا ئاكتىپ ۋە ئىجادىي پوزىتسىيە تۇتقانلىقى بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدۇ، بۇنداق چۆچەكلەردە، ھاياتتا بولۇپ تۇرىدىغان كۆيۈنۈش ۋە سۆيۈنۈش، خۇشاللىق ۋە خاپىلىق، مۇھەببەت ۋە نەپرەت قاتارلىق ئاڭ-تۇيغۇلار ئالاھىدە گەۋدىلەنگەن بولىدۇ. ھەتتا، مۇنداق چۆچەكلەردە ئاڭ-پىكىر

جەھەتتىن بىرقەدەر ساددا ماتېرىيالنىڭ ۋە دىنىي ئېتىقادنىڭ بەزى ئامىللىرىمۇ تېپىلىدۇ، چۈنكى خەلق ئىجاد قىلغان چۆچەكلەردىكى ۋەقەلەرنىڭ تولىسى يەر يۈزى بىلەن باغلىق بولىدۇ، خەلق كۆپچىلىكى ھەر زامان ياشاش ئۈچۈن باش قاتۇرىدۇ، ئەمگەك قىلىدۇ، شۇڭا، خەلق ئىجاد قىلغان چۆچەكلەرنىڭ جەمئىسى يەر يۈزىدىن ئايرىلمايدۇ. بۇ چۆچەكلەر خەلقلەرنىڭ ئارزۇ-ئارمان، تىلەك-ئىستەكلىرىنى بايان قىلىپ رېئال تۇرمۇشتىكى ئەھمىيەتلىك مەسىلىلەرنى ھەل قىلغۇسى كېلىدۇ، چۆچەكلەرنىڭ تولىسىدا خەلق ئىجادىن چىققان ئاددىي كىشىلەرنىڭ ۋەكىللىرى ھەرقانداق زوراۋانلىقنى يېڭىپ چىقىدىغان قەھرىمان قىلىپ تەسۋىرلىنىپ، ئۇمىدۋارلىق، ئادەمگەرچىلىك روھى ئۇرغۇپ تۇرىدۇ، شۇنىڭدەك بەزى چۆچەكلەردە، ئەمگەكچى خەلق ھۆكۈمرانلارنى ياخشىلىقىغا، ئادالەتكە، پۇقرا پەرۋەرلىككە ئۈندەپ، پادىشاھلار باش قەھرىمان قىلىپمۇ تەسۋىرلىنىدۇ. شۇنداقتىمۇ، مۇنداق چۆچەكلەردە يەنىلا «پۇقرا» ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدىغانلىقى مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن بولىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق ئۆتمۈشتىن تارتىپ، تۈرلۈك دىنلارغا ئىشىنىپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلار ياراتقان بىرمۇنچە چۆچەكلەردە دىنىي چۈشەنچىلەر، جۈملىدىن، شامانىزمنىڭ جادۇگەرلىكى، مانى دىنىنىڭ تۆت تەڭرى چۈشەنچىسىگە باغلىق ئاڭ-پىكىرلەر، بۇددا دىنىنىڭ بۇ دۇنيادىن ۋاز كېچىشكە دەۋەت قىلىدىغان پەلسەپىۋى قاراشلىرى ئەكس ئەتكەن. شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىش كېرەككى، مۇنداق چۆچەكلەرنىڭ تولىسىنى ھۆكۈمرانلار ۋە ئۇلار پايدىلانغان روھانىلار خەلقنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈنلا ياراتقان، ئۇلار شۇلار ئارقىلىق ئەمگەكچىلەرنى ئالداپ ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى

چىڭمتىپ، ئۆزلىرىنى قۇتقۇزغۇچى قىلىپ كۆرسىتىشكە ئۇرۇنىدۇ.

خەلق ئاممىسى ياراتقان چۆچەكلەردىمۇ فانتازىيە بولىدۇ، خەلقنىڭ فانتازىيىسى كىشىلەرنى ئەمەلىي تۇرمۇشتىكى ئادالەتسىزلىكنى، قاراڭغۇلۇقنى تۇگمتىشكە ئۇندەيدۇ، يەنىلا ئۇنىڭدا ئۇمىدۋارلىق چاقناپ تۇرىدۇ. چۆچەكلەرنىڭ بىر قىسمى ئەخلاقىي نەسىھەت خاراكتېرىدا بولۇپ، كىشىلەرگە قانداق ياشاشنىڭ يولىنى، بەختسائادەتلىك بولۇشنىڭ ئامالىنى، ياۋۇزلۇق-يامانلىقتىن ساقلىنىشنىڭ تەدبىرلىرىنى ئۆگمتىدۇ.

ئاندىن قالسا، بەزى چۆچەكلەرنى ئىنسانلار تىرىكچىلىكنىڭ نۇرغۇن تەجرىبىلىرىنىڭ يىغىندىسى، خەلق ئاممىسىنىڭ ئەقىل-پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى دېيىشكە بولىدۇ، لېكىن خەلق چۆچەكلىرى زامان شارائىتىنىڭ چەكلىمىسى ۋە خىلمۇخىل دىنىلارنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن سەلبىي نەرسىلەردىنمۇ خالىي بولالمىغان. چۆچەكلەرنىڭ مۇتلەق تولىسى بىرلىك-ھەمدەملىك، ئىتتىپاقلىق، دوستلۇق، قەھرىمانلىق، ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئىجادكارلىق، ئەمگەكچانلىقىنى كۈيلەيدۇ، خەلقنىڭ چۆچەكلەرنى ياخشى كۆرۈشىنىڭ سەۋەبلىرىدىن بىرى ئەنە شۇ.

خەلق ئىجادىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا جىددىي مەسىلە شۇكى، بىر بۆلۈم مەخسۇس تەتقىقاتچىلارنى ئۈيۇشتۇرۇپ، نۇقتىلىق-پىلانلىق توپلاش بىلەن بىللە، ئومۇمىي خەلق كۆلىمىدە ئىجتىمائىي كۈچلەر-نىمۇ خەلق ئىجادىيىتىنى توپلاشقا سەپەرۋەر قىلىش كېچىكتۈرگىلى بولمايدىغان ۋەزىپىدۇر. چۈنكى، تۇرمۇش تەرەققىي قىلىۋاتىدۇ. بۇنىڭغا ئەگىشىپ خەلق ئىجادىيىتى كۆمۈلۈپ كېتىۋاتىدۇ، قەدىمكىلەرنى بىلىدىغانلار ئازىيىۋاتىدۇ، ئالدى بىلەن ئېتىزدا

بارسنی خامانغا دۆۋەلەش زۆرۈر بولۇپ قالدی، بۇ قۇتقۇزۇش دېيىلدۇ. ئاندىن تەتقىق قىلىشنى ئۈيۇشتۇرۇش كېرەك، بۇ رەتلەشنمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىزگە مەلۇم، ھەرقانداق ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتى ۋاقىتنىڭ ھەرىكىتىدىن ئايرىلمايدۇ، خەلق ئىجادىيىتىدىمۇ زور ئەھمىيەتلىك ئەسەرلەرنىڭ ئەڭ مۇھىم خۇسۇسىيەتلىرى شۇنىڭدەكى، ئۇلار مەزكۇر ئەسەر ئۆزى پەيدا بولغان زامانىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ ۋە كېيىنكى زامان بىلەنمۇ چېتىڭ ئالاقىدار بولىدۇ، ئاندىن كېيىن خەلق ئىجادىيىتىنمۇ خۇددى كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكىدەك يېڭى نۇقتىئىنەزەر بىلەن ئوقۇشقا دەۋەت قىلىشىمىز كېرەك. ئۇنىڭدىن، خەلق ئىجادىيىتىدىكى تۇرلۇك ئەدەبىي ھادىسىلەرنىڭ ئىجتىمائىي يىلتىزىنى ۋە مەنبەلىرىنى ئېنىقلاپ، ئۇلارنىڭ خاراكتېرى ۋە ئىچكى قۇرۇلمىلىرىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش كېرەك.

پۈتكۈل ئەدەبىياتىمىزنىڭ تارىخىنى ۋە مەنبەسىنى تەھقىقلەشتە، خەلق ئىجادىيىتىنى تەتقىق قىلىش ماركسىتىك ئەدەبىياتشۇناسلىقىمىزنىڭ مۇھىم ساھەسى. بۇ ساھەنى ناھايىتى چوڭ ئېتىزغا تەمسىل قىلساق، پىداكار قوشچىلارنىڭ بۇ ئېتىزنى ھەر تەرەپلىمە ئاغدۇرۇشنى، ماھىر تېرىمچىلارنىڭ دىققەت بىلەن تېرىپ مېڭىشنى، «يۇكچىلەر»نىڭ خامانغا «ئۇنچىلەر»نى دۆۋىلىشنى، «سورىغۇچىلار»نىڭ چەش بىلەن «توپان»نى ئايرىپ چىقىشنى، ھوسۇلنى تاغارلاپ خەلقە قايتا تارتۇق قىلىشنى ئۈمىد قىلىمىز.

1983 ـ يىلى.

«تارىم» تېخىمۇ ئۇلۇغايسۇن!

«بىر قەرنە» دەپ ئېغىزدا ئېيتماق ئاسان، ئەمەلدە بىر قەرنەنى باشتىن كەچۈرمەك خېلى ئۇزاق ۋە مۇرەككەپ جەريان. «تارىم» تۇغۇلۇپ، بېشىدىن 35 يىلنى كەچۈرۈپ ۋايىغا يەتتى، لېكىن نۇرغۇن تۇز - تۆپە، ئەگرى - توقايلىق، گۇلزارلىق ۋە چاتقاللىقلارنى بېسىپ ئۆتتى. بۇ جەريانىدا، مىڭلىغان ئاپتورنىڭ قەلەملىرىدىن تامغان تامچىلىرىدىن ھاسىل بولغان «تارىم» كۆپلىگەن تەھرىرلەر - نىڭ پەرۋىشى بىلەن راۋان بولۇپ تۇردى. «تارىم» تاتلىق سۈيى بىلەن كۆرمىگىلىغان كىتابخانىنى «سۇغاردى»؛ «تارىم» مۇرەببى سۈپىتىدە نۇرغۇنلىغان ئاپتورلارنى تەربىيىلىدى ۋە يۈزلىگەن تەھرىر - نى يېتىشتۈردى. قىران «تارىم»نىڭ راۋان بولۇپ تۇرۇشىغا پەرۋىش قىلغان «كەتمەنچىلەر» قاتارىدا، 35 يىلدىن بۇيان بىللە بولۇپ كەلگىنىم ئۈچۈن پەخىرلىنىمەن.

ئۆمرۈمنىڭ تولىسى تەھرىرلىك بىلەن ئۆتكىنى ۋە «تارىم» تەھرىر ھەيئىتىنىڭ تەركىبىدە سىجىل دېگۈدەك بولۇپ كەلگىنىم ئۈچۈن، ئانچە كۆزگە چېلىقمايدىغان تەھرىرلىك مېھنىتى توغرىسىدا بۇ ئاستە ھېسسىيات ۋە چۆچۈر تەسىراتلارغا ئىگىمەن.

«تەھرىر» ئەرەبچە سۆز بولۇپ، «قىزىق»، «ھۇر - ئازاد»، «ئويغىتىش - ئاقارتىش» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان «ھەررە» سۆزىدىن تۇرلەنگەن. ئۇنىڭ كۆچمە مەنىسى «كىتاب تۈزۈش»،

«يازما» دېگەنلىك بولىدۇ. دېمەك «تەھرىر»نىڭ ئاساسىي مەنىسى «ئازاد قىلىش» يەنى شەيئىنى «چۈشەكلەر»دىن «بوشىتىش» دېمەكتۇر. تەھرىر شەيئىنى «چۈشەكلەر»دىن «بوشىتىش» دېمەكتۇر. تەھرىر شەيئىنى (ئەسەرنى) نۇقسانلاردىن خالى قىلىش ئۈچۈن، كۆڭۈل قويۇپ «رەندىلەيدۇ».

ئەسەرنى تاللىماق ۋە كىتابخانىغا يارىتىماق (كىتابخانىنى شېرىن مېۋىدىن بەھرىمەن قىلماق) ــ تەھرىرنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى. بۇ ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن توغرا چىقىش ئۈچۈن، ساپ نىيەتلىك تەھرىر ئالدى بىلەن ئاپتوردىن ئۆگىنىدۇ. چۈنكى تەھرىر كۆپىنچە ھاياتنى ئاپتوردەك بىۋاستە كۆزىتەلمەيدۇ، ئاپتورنىڭ ئەسىرى ئارقىلىق كۆزىتىدۇ. ئەمما تەھرىرلىك خىزمىتى پىشقان تەھرىرنىڭ نەزەرىيۋى سەۋىيە ۋە ئەمەلىي بىلىم جەھەتتە ئاپتورلاردىن ئۈستۈنرەك بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، تەھرىر خادىمى ئىككى خىل تەپەككۇر لىنىيىسىنىڭ كېسىشىش نۇقتىسىنى، يەنى بىرى كىتابخان ئەڭ قىزىقىدىغان نەرسە نېمە ۋە يەنە بىرى ئاپتورنىڭ كىتابخانىغا بايان قىلىپ بەرمەكچى بولغىنى نېمە ئىكەنلىكىنى ئىگەللەشكە ماھىر بولۇشى لازىم. ئايرىم ئاپتورلار ئادەتتە ئۆزىنىلا ۋە تەھرىر بۆلۈمى نېمىلەرگە مايىلراق ئىكەنلىكىنىلا ئويلايدۇ. نەتىجىدە ئۇنداق ئاپتورنىڭ كۆڭلىدە كىتابخان بولمايدۇ (بۇ ــ تەھرىرلىك ئەمەلىيىتىدە كۆپ ئۇچرايدىغان ھادىسە). ئاپتور ئۈچۈن، شۇنداقلا تەھرىر ئۈچۈنمۇ پەقەت كىتابخانىنىڭ كۆڭلىگە يېقىشىلا ئويلاش كۇپايە قىلمايدۇ. ئاپتورنىڭمۇ مەقسىتى بولۇشى (ۋە تەھرىرنىڭمۇ ئۇنى بايقىشى)، يەنى كىتابخانىنى قايسى بولغا يېتەكلەش مەسىلىسى، كىتابخانغا نېمىلەرنى

دەپ بەرمەكچى ۋە قانداق ئىدىيىنى تەشۋىق قىلماقچى ئىكەنلىكى ئايدىڭ بولۇشى لازىم.

بىزگە مەلۇم، بىر جەھەتتىن، ئەدەبىيات ھايات ۋە ئىنسان مۇناسىۋەتلىرى توغرىسىدىكى پىكىرلەرنىڭ بەدىئىي ئىپادىسى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئەدەبىيات ھايات پەلسەپىسى دەپ ئاتالغان. ئەنە شۇ ھايات پەلسەپىسىنى تېخىمۇ تېرەنلەشتۈرۈش مەقسىتىدە، تەھرىر ئاپتورلارنى زەكى ۋە زېرەك ئىجادكار سۈپىتىدە ھاياتنى، ئىنسانىڭ مەنىۋى دۇنياسىنى كۆڭۈل قويۇپ ئۆگىنىشكە ئەمەلىي ئىشى ئار-قىلىق دەۋەت قىلىشى كېرەك. ئىككىنچى جەھەتتىن، ئەدەبىيات — ئىنسانشۇناسلىق. ئۇ، گەرچە قىياسىي بىر تۈزۈلمە بىلەن ئىپادە تاپسىمۇ، ئادەملەرنىڭ دۇنيا قارىشىنى، ئىش-ھەرە-كەتلىرىنى، جەمئىيەتتە تۇتقان مەۋقەسە ۋە ئورۇنلىرىنى، شۇنىڭغا باغلىق بولغان ھادىسىلەرنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ھاياتنىڭ تەلىپى تۈپەيلىدىن ئىنسانىڭ مەنىۋى ئېھتىياجلىرىغا بىرىنچى بولۇپ جاۋاب بېرىدىغان ئەدەبىيات ئۈچۈن خالىسانە ئىشلەشنى ئۆزىگە شەرەپلىك ۋەزىپە قىلغان تەھرىر ھەمىشە ھاياتنىڭ ئالـ-دىنقى سەپىدە تۇرۇشقا ئىنتىلىدىغان ئىجادكارنى ئاسرىشى ۋە سېخىي مۇئەللىمەدەك تەربىيىلىشى لازىم. شۇڭا، تەھرىر تەھرىر-لىك مەشقى بىلەنلا قانائەتلەنمەي، ھايات پەلسەپىسىنىڭ ئاساس-لىرىنى ۋە بۇ ئىنسانشۇناسلىقنىڭ ئۆزىگە خاس قائىدىلىرىنى بىلىشى كېرەك. ئۇنداق بولمايدىكەن، تەھرىر ھېچقاچان ئاپتورغا سەمىمىي مەدەتكار ۋە كىتابخانغا ھەقىقىي جاۋابكار بولالماي قالىدۇ.

تەھرىر خادىمى ئۈچۈن يەنە بىر مەجبۇرىيەت — ئوقۇش (ئەسەر-نى دىققەت بىلەن تەكرار ئوقۇش). ئەسەرنى كىتاپخان بەھرىمەن

بولۇش ئۇچۇنلا ئوقۇيدۇ، تەھرىر خادىمى ئەسەرنى «ئوپېراتسىيە» قىلىش ئۇچۇن ئوقۇيدۇ. چۇنكى ئوبدانراق يېزىلغان ئەسەرنىڭ قۇرۇلمىسىدا، ئاپتورنىڭ شەيئىلەرنى كۆزىتىش تەركىبى ۋە قايتا ئەسلەش يوللىرى ئەكس ئەتتۇرۇلىدۇ. شۇڭا تەھرىر خادىمى ئەسەرنى ئوقۇغانىدا، ئۇنىڭ قۇرۇلمىسىدىكى قەۋەتلەرنى كۆڭۈل قويۇپ ئىزدەيدۇ، ئاپتورنىڭ پىكىر قىلىش ۋە بىلىش يوللىرىنى ھېس قىلىدۇ، شۇنداق قىلىپ، ئەسەرنىڭ كونكرېت مەزمۇنىنى شۇلۇۋۇلپ، ئۇنىڭ «ئىسكىلىتى»نى ئاجرىتىپ، تومۇرلىرىنى تۇتۇۋالىدۇ. تەھرىر مۇشۇنداق قىلالىسا ئاپتورنىڭ ئەسىرىگە توغرا باھا بېرەلەيدۇ. ئۇنداق قىلالمىغان تەھرىر زەرباپ كىيدۇرۇلگەن مودېلنى كىتابخانغا تېڭىپ، ئاپتورنى يەرگە قارىتىپ قويىدۇ. تەھرىر ئاپتورغا ئوخشاشلا ئويلىشى ۋە چۈشىنىشى كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۇن تەھرىر ئۆز مەجبۇرىيەتلىرىدىن بىرى بولغان يېڭىلىق تەشەببۇسكارى بولۇشى لازىم. بۇ، نىيەت بىلەن نەتىجىنىڭ بىرلىكى مەسىلىسىدۇر. ھەقىقىي ئىجادكار نىيەت بىلەن نەتىجىنىڭ بىرلىكىنى قوللايدۇ. كىتابخانىنىڭ پىكرى يېڭىلىنىپ تۇرىدۇ، تەھرىرمۇ ئاپتورنى كىتابخانغا يېڭى پىكىر، يېڭى ئىپادە، يېڭى شەكىل سۇنۇشقا تەۋسىيە قىلىشى كېرەك. ھازىرقى زامان پسخولوگىيىلىك تەھلىلى بويىچە قارىغاندا، زامانىمىزنىڭ كىتابخانىلىرى تەيىيارلىقىنىڭ خۇلاسىلەرنى، سىپايىلىق-سۆزۈن تەلەپ بىلەن قىلىنغان ئەمرىسمەرۇپلەرنى ئانچە قوبۇل قىلمايدۇ، بەلكى ئۆزلىرىنىڭ ئەمەلىيەتنى تەھلىل قىلىشىدىن ھاسىل بولغان نەتىجىلىرىگە ئىشىنىدۇ. يېڭى پىكىر يېڭى شەكىل ۋە يېڭى-يېڭى سۆز-ئىبارىلەر بىلەن ئىپادىلەنمىسە، يېڭى رەخت كونا قېلىپقا تارتىلىپ، رەتتىن چىقىقان

پوسۇن تىكىلگىنىدەك، خېرىدارسىز قالىدۇ، يەنى ياخشى نىيەت يامان نەتىجە بېرىدۇ.

شۇڭا تەھرىر ھۇنەرۋەنىنى ئۆز ھۇنىرىنى كۆرسىتىشى ئۈچۈن ئاۋۋال ئەسۋابلىرىنى ئىتتىك قىلىشقا دەۋەت قىلىشى ۋە ئۆزىمۇ «رەندە» سىنى بىلەپ تۇرۇشى لازىم. ئەسەر يېزىشنىڭ ئۆتكۈر قورالى تىلدۇر. ئادەتتە، تىل ــ پىكىرنىڭ رېئاللىقى، ئەدەبىي ئەسەر ــ رېئال تۇرمۇشنىڭ يازما ئىنكاسى ھېسابلىنىدۇ. تەھرىر، بۇ مەنىدە ئېيتقاندا، ئاپتورغا ئوخشاشلا «تىل ئۇستىسى» بولۇشى، يەنە ئەدەبىي تىل جەھەتتىن باي بولۇش بىلەنلا قالماي، ئەدەبىي تىلنىڭ تۇرلۇك شېۋىلىرىدىن ھەمدە تۇرلۇك كەسپىي لەھجىلەردىنمۇ خەۋەردار بولۇشى كېرەك ئىكەن.

يۇقىرىدىكى مەجبۇرىيەتلەرنى ئادا قىلىش ئۈچۈن، تەھرىر پات ـ پات ئۇستەلدىن قوپۇپ تۇرۇشى، يەنە ۋاستىلىك كۆزىتىشتىن بۇۋاستە كۆزىتىشكە ئۆتۈشى لازىم. چۈنكى ھاياتنى ۋاستىلىك كۆزىتىشكە كۆنۈپ قالغان ۋە «مېنىڭ ۋەزىپەم رەندىلەش» دەپلا بىلىدىغان تەھرىر كۆپىنچە قىرچاڭغۇ ۋە قاتمال بولۇپ قالىدۇ. ئەگەر ھەرقانداق قەلەمكەش تەھرىرلىك ئۇستىلىگە 5 ـ 6 يىللاپ ئولتۇرغۇزۇپ قويۇلىدىغان بولسا، ئۇ ئىجادىيەتتىن قېپقالغانىنىڭ ئۇستىگە، قەلەمى داتلىشىپ، پىكرى كونىراپ، تىلى تۇتۇلۇپ، روھىي جەھەتتىن گادايلىشىپ كېتىشىمۇ مۇمكىن، مەلۇم مەنىدە ئېيتقاندا، تەھرىر ئۆزىنىڭ جانىجان مەنىپەئىتىدىن ۋاز كەچكەن نامسىز ئەدىبىتۇر. شۇڭا، ئاپتور ئۇنى ھۇرمەتلەيدۇ، كىتابخان قەدىرلەيدۇ.

ئىجادىيەتنىڭ گۈللىنىشىدە، ئاپتور بىلەن تەھرىرنىڭ مۇناسىۋە-

شمۇ خېلى مۇھىم رول ئويناپدۇ. تەھرىر بىلەن ئاپتور ئوتتۇرىسىدا دوستلۇق، بۇرادەرلىك، ئۆزئارا مۇرۇۋەت، ياردەم ـ مەدەت رىشتىلىرى بولغاندىلا، ئوبدان ئەسەر يەنمۇ ئوبدان بولۇپ مەيدانغا چىقىدۇ. تەھرىر ئاپتورنىڭ رەقىبى ئەمەس، رەپىقىدۇر؛ ئەكسىچە، ئاپتورمۇ تەھرىرنىڭ بېقىندىسى ئەمەس، ئەرزەندىسىدۇر. تەھرىر ئادىل، خالىس، سەمىمىي بولۇشى كېرەك. تەھرىر بىلەن ئاپتور ئوتتۇرىسىدىكى دوستلۇقنىڭ تەھرىر ئۇچۇن شەرتى ئادىللىقتۇر، ئاپتور ئۇچۇن كەمتەرلىكتۇر: ئىپادىسى خالىسلىقتۇر، ئاپتور ئۇچۇن سەخىيلىقتۇر؛ تەھرىر بىلەن ئاپتور ئوتتۇرىسىدىكى بۇرادەرلىكنىڭ ئامىلى تەھرىر ئۇچۇن سەمىمىيلىكتۇر، ئاپتور ئۇچۇن زېرەكلىكتۇر.

35 يىلدىن بۇيان «تارىم» تەھرىرلىرى بىلەن ئاپتورلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئاشۇنداق مۇناسىۋەت ئورنىتىلغانلىقى ئۇچۇن، «تارىم» ئاپتورلار بىلەن كىتابخانلارنىڭ ۋاستىسى، ئاپتورلار ئۇچۇن «مەكتەپ» ۋە كىتابخانلار ئۇچۇن مۇئەللىم، ئاپتورلار ئۇچۇن ئاكتىيورلۇق ۋە كىتابخانلار ئۇچۇن تاماشىبىنلىق سەھنىسى بولۇش رولىنى ئۆتەپ كەلدى.

«تارىم» دۇنياغا كۆز ئاچقان 50 ـ يىللاردا، يېڭى جۇڭگودا بىرىنچى قېتىم نەشىر قىلىنغان ئۇيغۇر ئەدەبىي ژۇرنىلى بولۇش شەرىپى بىلەن، ئۆز ئەتراپىغا نۇرغۇن ياش ئەدەبىي ھەۋەسكارلارنى جۇغلىدى ۋە مىڭلىغان كىتابخانلارنى جەلپ قىلدى. «تارىم» تەھرىرلىكى شۇ چاغلاردا ئوبدان ئەنئەنىلەرنى يارىتقانىدى. مەسىلەن، ياش قەلەمكەشلەرنى پات ـ پات يىغىپ «تارىم»نى قانداق راۋان قىلىش ۋە ئىجادىيەت بۇلاقلىرىنى ئېچىش ھەققىدە قىزغىن ۋە

دوستانه مۇھاكىمىلەرنى ئۇيۇشتۇرۇپ تۇراتتى؛ ياش قەلەمكەشلەر-نىڭ يېزىقچىلىقىغا دائىر ساۋات ئاشۇرۇش تەلەپلىرىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، لېكسىيىلەر ۋە سېمىنارىيەلەرنى ئۆتكۈزەتتى؛ ياش قەلەمكەشلەرنىڭ «كۆكلەش» جەريانىدىكى بىھۇدە شاخلىرىنى پۈتۈۋېتىش جەھەتتە مەسلىھەتلەر بېرەتتى. مانا ھازىرقى كۈندە «تارىم» نىڭ غول ئېرىقلىرى بولۇپ قالغان ئوتتۇرا ياشلىق ئاپتورلار شۇ چاغلاردىكى ھەۋەسكارلارنىڭ نامايىندىلىرى ئىدى. بۇ ئەنئەنىلەرنى «تارىم» 80 ـ يىللار كىرىشى بىلەن قايتا جانلاندۇرۇپ، جۇڭغار ۋە تەكلىماكان بويلىرىدا گەۋدىلەندۈردى. شۇڭا «تارىم» ئاجايىپ زەرباب ۋە كىمخابلارغا ئورالغان «دىلبەر»لەرنى جەۋلان قىلدۇرىدىغان رەڭدار ۋە مەزمۇندار سەھنىگە ئايلاندى.

«تارىم» ئۇلغايدى، يەنە ئۇلغىيدۇ، نەچچە مىڭ يىلىلىق ئۇيغۇر شانلىق مەدەنىيىتىنىڭ جانلىق شاھىدى بولغان قەرى تارىمنى ئۆزىگە نام قىلغان بۇ ژۇرنال، ئىسمىغا مۇناسىپ ھالدا، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا تارىم بىلەن تەڭ ياشىيالايدىغان چىنارلارنى ئۆستۈرۈشكە پەرۋىشكار بولىدۇ!

1986 ـ يىل فېۋرال.

ئەدەبىي تەرجىمە تارىخىمىزدىن بىر باب

خەلقلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە، قەدىمكى زاماندا بولسۇن ياكى ھازىرقى زاماندا بولسۇن، ئالدى بىلەن ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتلىرىدىن باشلىنىدۇ.

مەملىكىتىمىز جۇڭگو يىپەكچىلىك ھۇنەرىنى دۇنيادا ئەڭ بالدۇر ئىختىرا قىلغان مەملىكەت، شۇڭا غەربلىكلەر مەملىكىتىمىزنى «سىر مەملىكىتى» («يىپەك مەملىكىتى») دەپ ئاتىغان. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمكى ئاتا-بوۋىلىرىدىن، يەنى ئىپتىدائىلىق تەرىكىبلىرىدىن بولغان تارىم ئاھالىسى قەدىمكى «يىپەك يولى» ئۆتكەللىرىدە ياشىغانلىقى ئۈچۈن، غەربىي ئاسىيا ۋە ياۋروپا بىلەن شەرقىي ئاسىيا-نىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدا مۇھىم رول ئويناغان (بەزى تارىخىي مەلۇماتلاردا يېزىلىشىچە، غەرب بىلەن بولغان كارۋان يولىنى ئەڭ بالدۇر ئاچقۇچى — تارىم ئاھالىسىدۇر). قەدىمكى ئۇدۇن (خوتەن)، قەشقەر ۋە كۇچا، قوچۇ (تۇرپان)لار «يىپەك يولى»نى راۋان قىلغان ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن ئىدى. غەربىي ئاسىيا، جۈملىدىن ئىران-خۇراسان ۋە شىمالىي ھىندىستان ئەللىرىنىڭ شەرق بىلەن بولغان سودا ئىشلىرى ئالدى بىلەن مەزكۇر شەھەرلەر ئارقىلىق راۋاج تاپقان. بۇنى نەيە ۋە تۇرپان ئاستانە خارابىلىرىدىن تېپىلغان يىپەك توقۇلمىلار، خوتەنىنىڭ شىمالىدىكى ئاق سېپىل خارابىسىدىن تېپىلغان تەڭگە، چاقلار

ئىسپاتلايدۇ. مەسىلەن، ئاستاندىن تېپىلغان ئېيىق باش گۈللۈك كىمخاب، گۈل ـ دەرەخلەر ئارا جۈپ كېيىك گۈللۈك كىمخاب، شىر ئوۋلاش سۈرەتلىك كىمخاب، چەۋەندا‌ز سۈرەتلىك كىمخابلار ئىران ـ خۇراسان خەلقى يارىتىدىغان نۇسخىلار بولۇپ، بۈيرۇتما بويىچە توقۇلغان يىپەك رەختلەردۇر. يىپەك رەختلەردىكى بېزەك نۇسخىلىرى ساسانىلار دەۋرىدە (مىلادىيە 226 ــ 642 ـ يىللار) ئوردا ـ ساراي بىناكارلىقىدا ۋە توقۇلما مالىلىرىدا ئۇچرايدۇ. سوۋېت ئۆزبېكستانىنىڭ بالالىق تۆپە خارابىسىدە تام رەسىملىرىدىكى ئادەملەرنىڭ ئېگنىلىرىدىمۇ شۇنداق نۇسخىلار چېلىقىدۇ، شۇنىڭدەك خوتەندىن تېپىلغان مىس پۇللار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەللەرنىڭ پۇل ئىشلەش ئۇسۇللىرىغا ئوخشاش «زەرب» (پرىس) ئۇسۇلى بىلەن ئىشلەنگەن. پۇللارنىڭ بىر يۈزىگە ئات ياكى تۆگە سۈرەتلىرى چۇشۇرۇلگەن. بۇ پۇللارنىڭ بەزىلىرى باكتېرىيە (داشيا) نىڭ پادىشاھى ئوۋگراتىد زامانىدىكى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2 ـ ئەسىر) پۇللار؛ بەزىلىرى پەنجاپ رايونىدا ساقالار قۇرغان پادىشاھلىقىنىڭ مائۇس، ئازىلىسېس دېگەن پادىشاھلىرى زامانىدا ئىشلەنگەن پۇللاردۇر. بەزىلىرى ساسانىلار دەۋرىدىكى پۇللاردۇر. بۇلار ــ خەلقلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي ئالاقىلەرنىڭ ماددىي پاكىتلىرى.

ئىران ـ خۇراسان خەلقى بولسۇن ياكى تۇران ۋە تارىم خەلقى بولسۇن، ئەڭ قەدىمكى مەدەنىيەتنى يارىتقان خەلقلەردىندۇر. ئادەتتە خەلق تارىخى دېگەنلىك مەدەنىيەت تارىخى دېگەنلىكتۇر. ھەممىگە مەلۇم، مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم بىر قىسمى ئەدەبىيات ـ سەنئەتتۇر. ئارخېئولوگىيىلىك تېپىندىلار قەدىمكى مەدەنىيەتنىڭ ماددىي

شەكلىنى ئىپادىلەپ بەرسە، ئەدەبىيات ئۇنىڭ مەنىۋى قىياپىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

بىز بۇ ماقالىمىزدە، تۈركىي قوۋملەردىن بولغان ئۇيغۇر خەلقى بىلەن ئارىيان قوۋملىرىدىن بولغان ئىران (پارىس) خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى ئەدەبىيات رابىتلىرى جەھەتتىلا قىسقىچە توختىلىمىز. بۇ بىزنىڭ پۈتكۈل مىللىي ئەدەبىيات تارىخىمىزنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغىنىدەك، تەرجىمىشۇناسلىق تارىخىمىزنىڭمۇ مۇھىم بىر بابىنى تەشكىل قىلىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ ئۇزاق زامانلىق تارىخى جەريانىدا، ئەدەبىيات جەھەتتىنمۇ ئاجايىپ گۈھەرلەرنى يارىتىپ، ئۇلۇغ جۇڭخۇانىڭ شانلىق مەدەنىيەت خەزىنىسىگە قىممەتلىك تۆھپىلەرنى قوشتى. لېكىن ئىجتىمائىي ـ سىياسىي ۋەقەلەر ھەم تەبىئىي ھادىسىلەر تۈپەيلىدىن، ئەدەبىي مىراسلىرىمىزغا دائىر كۆپلىگەن ۋەسىقىلەر نابۇت بولغاچقا، بىزنىڭ زامانىمىزغىچە مىراسلىرىمىزنىڭ مۇتلەق تولىسى يېتىپ كېلەلمىگەن. ناھايىتى ئۇزاق زامانلارغىچە بىزنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ كۆپچىلىكى تولاراق كۆچمەنلىك تۇرمۇشنى كەچۈرگەنلىكى ئۈچۈن، پۈتكۈل ئەدەبىيات تارىخىمىزدا ئېغىز ئەدەبىياتى ئاساسىي ئورۇن تۇتۇپ كەلگەن. بۇنىڭ تولىسى (يېزىق شەكلىنى ئالالمىغانلىرى) ئۇنتۇلۇپ كەتكەن. پەقەت III ئەسىردىن باشلاپ بەزى ۋاستىلىق تارىخ كىتابلىرىدا ۋە قەدىمكى يېزىقىمىزدىكى تاش پۈتۈكلەردە قەيت قىلىنغان ئەدەبىي ئەسەرلىرىمىز بۇگۈنكى كۈندە قەدىمكى ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئومۇمىي قىياپىتىنى قىياسەن تەسەۋۋۇر قىلىشقا بىردىنبىر ۋاستە بولماقتا. بۇلار ئاساسەن قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىنىڭ پراگمېنتلىرىدۇر. بۇلار

تەلتۆكۈس بولمىسمۇ، قەدىمكى تارىخىمىزنىڭ، جۈملىدىن ئەدەبىـ ياتىمىزنىڭ مەلۇم تەرەپلىرىنى بىلىشىمىزگە ۋەسىقىلىق رولىنى ئويناپدۇ. ئاندىن، قەدىمكى زامانلاردا بىز بىلەن قويۇق ئالاقە قىلىپ كەلگەن خەلقلەر، جۈملىدىن ئىران (پارس) خەلقىنىڭ بىزگە چېتىشلىق ئەدەبىي ۋە تارىخىي ئەسەرلىرىمۇ تارىخـ مىزنىڭ يەنە بىر تەرىپىنى بىلىشىمىزگە قىممەتلىك مەنبەلەردىن سانىلىدۇ.

تىل ــ ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋاستىسى. تۈركىي تىل بىلەن پارس تىلى ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان بىر ـ بىرىگە يانداش بولۇپ، غەربىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھۆكۈمران تىللار ئىدى. بۇ ئىككى تىل قەدىمكى زامانىدا ئوتتۇرا ئاسىيادا بىر ـ بىرىنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ، نۆۋەتلىشىپ كەلگەن؛ شۇنىڭدەك بىر ـ بىرىگە تەسىر كۆرسىتىپ، ئۆز ئاممىلىرىنى بىر ـ بىرىگە سىڭدۈرۈشۈپمۇ كەلگەن.

ئوتتۇرا ئەسىرلەردە غەربىي ياۋروپالىقلاردا لاتىن تىلى، شەرـ قىي ۋە جەنۇبىي سلاۋيان ئەللىرىدە چېركاۋ ـ سلاۋيان تىلى خەلقئارا تىللار ھېسابلانغىنىدەك، شەرق مۇسۇلمان ئەللىرىدە ئەرەب تىلى خەلقئارا تىل سۈپىتىدە قوللىنىلغان. VIII ــ XI ئەسىرـ لەردە، ئەرەب تىلى ئىلىم ـ پەن تىلى ھېسابلانغان. ئوتتۇرا ئاسىياـ دىن دۇنياغا مەشھۇر بولغان تۈركىي ئالىملار ــ ئەبۇ ئەلى ئىبنى مۇسا ئەل خارەزمى، ئەبۇ نەسىر فارابى، ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا، ئەبۇ رەيھان بىرۇنىي، مەۋلانا سەئىددىن قەشقەرى ۋە باشقىلار ئىلىم ـ پەننىڭ ھەر خىل ساھەلىرىگە تەڭلۈق قىممەتلىك ئەسەرـ لىرىنى ئەرەب تىلىدا يازغان. ئۇلۇغ تىلشۇناس ئۇستازىمىز مەھـ مۇت قەشقەرىمۇ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى ئەرەب تىلىدا يازغان.

لېكىن ئۇ ئىككى تىلىق لۇغەت بولغىنى ئۈچۈن، نوقۇل ئەرەبچە ئەسەر دېيىشكە ھەرگىز بولمايدۇ.

تارىخىي ۋەقەلەرنى قايىتىدىن كۆزىتىپ چىقىدىغان بولساق، مۇنداق بىر ھەقىقەتنى بايقايمىز: قەدىمكى زامانىدا ۋە ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىدە ئىران قۇۋملىرىنىڭ سەلتەنەتلىرى جەۋلان قىلغانىدا (مىلادىدىن ئىلگىرى VII — IV ئەسىرلەردە ئىرانلىقلاردىن كەي قۇۋمى ھۆكۈمرانلىق قىلغان زامانلاردا، شۇنىڭدەك مىلادىيە III — IX ئەسىرلەردە ساسانىلار ۋە سامانىلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان زامانلاردا) پارس تىلى ۋە پارس ئەدەبىياتى بىردىنبىر ھۆكۈمران تىل ۋە ئەدەبىيات بولالمىغاندى. ئىرانلىقلارنىڭ سەلتەنتى ئىران زېمىنى بىلەنلا چەكلەنگەن زامانلاردا بولسا، تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدا پارس تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرى چوڭ بولدى. X ئەسىردىن كېيىن تاكى XV ئەسىرگىچە پارس تىلى بىر نەچچە رايون ۋە خەلقلەرنىڭ شېرىك ئەدەبىي تىلى سۈپىتىدە قوللىنىلدى. غەزنەۋىلەر، سالجۇقلار دەۋرلىرىدە، ئۇلار ئۆز تەۋەلىرىدە، جۈملىدىن كافكازدا (ئەرران، شىرۋان، قىسمەن گرۇزىيە، ئەرمەنستاندا) ۋە پەنجاپ ـ كەشمىر دىيارلىرىدا ھۆكۈمرانلار پارس تىلىنى ئەدەبىي تىل دەپ ئېلان قىلغاندى. بۇ زامانلاردا، پارس تىلىنى بىلىش ۋە پارس تىلىدا سۆزلىشىش ھەم ئىجاد قىلىش جەمئىيەتنىڭ يۇقىرى قاتلىمىغا خاس بولغان «ئىمتىياز» ۋە «بىلىمدانلىق» بەلگىسىگە ئايلاندى. مەدەنىيەت ـ ئەدەبىيات ساھەسىدە پارس تىلى ۋە پارس ئەدەبىياتىنى ئۇلۇغلايدىغان خاھىش كېلىپ چىقتى، ھەتتا بىر قىسىم فېئودال زىيالىيلار

ئارىسىدا ئۆز ئانا تىلىدا ئەسەر يېزىشتىن كۆرە، پارس تىلىدا يېزىشنى گويا كى «پاساھەتلىك»نىڭ ئىپادىسى دەپ قاراش يېيىلدى. بۇ ئەنئەنە، ھەتتا تېمۇرىلەر دەۋرىدىمۇ داۋام قىلدى. بۇ دەۋردە پارس تىلى فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ سۆزلىشىدىغان تىلغا ئايلاندى. تېمۇرىلەر سۇلالىسىدىن ھېسابلىنىدىغان خۇراسان ۋە ماۋەرائۇننەھرى خانلىقلىرىدىمۇ پارس تىلى ھۆكۈمران تىل ئىدى. چاغاتاي ئەۋلادلىرى ۋە تېمۇرىلەر ئۆز ئارا ھاكىمىيەت تالىشىپ يۈرگەن بۇ دەۋردە، مەركىزىي ئاسىيادىمۇ يۇقىرى قاتلام ۋە ئەدىبلەر ھەم ئالىملار ئارىسىدا پارس تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرى چوڭ بولدى. شۇڭا، بۇ دەۋردە ياشىغان كلاسسىك شائىرلاردىن مىللىي ـ دۇنياۋى ئەدەبىياتنى ئۆز ئانا تىلى بىلەن تەرەققىي قىلدۇرۇش يولىدا كۈچ چىقارغانلار كۆپ بولمىدى. ئەلىشىر ناۋايى «مەجالسۇن نەفائىس» دېگەن ئەسىرىدە ئۆزى پىكىر يۈرگۈزگەن 90 شائىردىن پەقەت 16 شائىر «تۈركىيگوي» ئىكەنلىكىنى ئەسلىتىپ ئۆتكەن. XV ئەسىردىن كېيىن، ئۇچ تىل (ئەرەب، پارس ۋە تۈركىي تىللار) ئوتتۇرىسىدىكى ستىخىيىلىك كۈرەش داۋام قىلىپ، ئۆز ئانا تىلىدا ئەسەر يارىتىقۇچىلار كۆپەيدى. بۇنىڭ باش نامايەندىسى ئۇلۇغ ناۋايىدۇر. ھەتتا بۇنىڭ تەسىرى بىلەن پارس ئەدىبلىرى ئوتتۇرىسىدىمۇ تۈركىيگويلۇق پەيدا بولدى. ناۋايى زامانىغىچە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن تاكى XIX ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا ئۆتكەن شائىرلارنىڭ، ئەدىبـ ئالىملارنىڭ تولىسى ئىككى تىللىق («زۇللىسا نەين» ــ تۈركىي ھەم پارسىي تىللىق) ئىدى. مۇنداق بولۇشقا سەۋەب شۇكى، بۇ زامانلاردا پارس تىلىدا يېزىلغان ئەدەبىيات تۈركىي تىلىدا، جۈمـ

لىدىن ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان ئەدەبىياتقا قارىغاندا تەجرىبىگە بايراق ئىدى. شۇڭا، بىر مەزگىل پارس تىلىنىڭ نوپۇزى ئەدەبىيات ساھەسىدىمۇ ئۇستۇن بولدى. پارس ئەدەبىياتىنىڭ نامايەندىلىرى بولغان نىزامى، خاقانى، فەرىددىن ئەتتار، خىسراۋ دېھلەۋى، سەئىدى، ھافىز شىرازى كەبى پارس مۇمتاز شائىرلىرىدىن شېئىرىيەتنىڭ شۇ زامانغا خاس ئالاھىدىلىكى بولغان ئەنئەنىسىنى لۇتفى، سەككاكى، ئاتايى ۋە ناۋايى قاتارلىق كلاسسىكلىرىمىز قوبۇل قىلىدى ۋە داۋام قىلدۇردى، راۋاجلاندۇردى، پارس تىلىنى ئۆگەندى ۋە ئۇلارغا چوڭقۇر مۇھەببەت بىلدۇردى.

دەرۋەقە، خەلقنىڭ كەڭ قاتلىمى ۋە ئەدەبىيات ساھەسىدىكى لەرنىڭ ئاساسىي قىسمى ئۆز ئانا تىلىنى قوللىناتتى؛ ئۆز ئانا تىلىدا ئەسەر يارىتىشنى ھۆرمەتلەيتتى. ئەگەر «پارسگويلۇق»نىڭ مەلۇم ئىجابىي رولى بولدى، دېيىلىدىغان بولسا، شۇنى ئېتىراپ قىلىشقا بولىدۇكى، تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پارس ئەدەبىياتى بىلەن كەڭرەك تونۇشۇشىغا پايدىسى بولدى؛ پارس تىلى، ئۆز نۆۋىتىدە، ئەرەب تىلىدا يېزىلغان ئەدەبىي، تارىخىي ۋە باشقا ئىلمىي ئەسەرلەر بىلەن تونۇشۇشقىمۇ ۋاستىچىلىك قىلدى.

بولۇپمۇ XVIII — XIX ئەسىرلەردە، پارس تىلىنى ئوبدان بىلگۈچىلەر پارس ئەدەبىياتىدىن نۇرغۇن ئەسەرلەرنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلدى. بۇلارنىڭ تولىسى مەدەنىيەت مەركەزلىرىدە چاپى قىلىندى ۋە ھەر جايدا كۆچۈرۈپ تارقىتىلدى. ئۇلاردىن ساقلىنىپ قالغانلىرىنى تۆۋەندە قىسقىچە تونۇشتۇرىمىز:

«كەلىلە ۋە دىمىنە» — بۇ كىتابنى قەدىمكى زامان ھىندۇ

بره‌مه‌نلىرىنىڭ پېشىۋاسى هەكىم (پەيلاسوپ) بىدپاي خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغان مەسەل ـ تەمسالالار، چۆچەك ـ رىۋايەتلەرنى هايۋانلارنىڭ سۆھبىتى ئارقىلىق بېرىپ، ئادەمزاتقا جاھاندار ـ چىلىقنىڭ يولىنى كۆرسەتمەك ئۈچۈن، پادىشاھ دابشىلىمغا ئاتاپ يازغان. بەرزۇيە ھىندىستاندىن كەلتۈرۈپ، پەھلىۋى تىلىغا (قەدىمكى پارس تىلىغا) تەرجىمە قىلغان. تەخمىنەن 570 ـ يىلى پەھلىۋى تىلىدىن سۇرىيان تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. يەنە 180 يىلدىن كېيىن، يەنى 750 ـ يىلى ئوبۇلھەسەن ئابدۇللا ئىبنى ئەلى مۇقەففا پەھلىۋى تىلىدىن ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلغان؛ لېكىن بىرمۇنچە مەزمۇنلار قوشۇپ تەرجىمە قىلىنغانلىقى ئۈچۈن، كىتابنىڭ بىر ئاپتورى مۇقەففا ھېسابلىنىپ قالغان. كېيىن، بۇ ئەرەبچە نۇسخىدىن ئەبۇلمە ئانى قاياتا پارسچىغا تەرجىمە قىلغان. ئەمىر شەيخ ئەھمەت (مەشھۇر ئىسمى ئەمىر سۇھەيلى)نىڭ ئىلتىماسى بويىچە، مەۋلانا ھۇسەين (ۋائىزۇل كاشىفى) قايتىدىن چۈشىنىشلىك قىلىپ پارسچە ئىشلەپ چىقىپ، «ئەنۋارى سۇھەيلى» دەپ نام قويغان. ھىجرىيە 1130 ـ يىلى (مىلادىيە 1717 ـ يىلى) قەشقەر ھېكىم بېگى ئىمام مۇھەممەتنىڭ تەۋسىيسى بويىچە، موللا مۇھەممەت تۆمۇر پارس تىلىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ «ئاساری ئىمامىيە» دەپ قوشۇمچە ماۋزۇ قويغان. موللا مۇھەممەت تۆمۇر ناھايىتى پاساھەتلىك تىل بىلەن ئىجادىي تەرجىمە قىلىپ، كىتابقا يېڭى ئېگىن كىيگۈزگەن.

«تەرجىمەئى يۇسۇف ـ زىلەيخا جامى» ـــ پارس ـ تاجىك شائىرى ئابدۇراخمان جامىنىڭ ئەسەرلىرىدىن بىرى، «يۇسۇف ـ زىلەيخا» داستانىنى نامەلۇم تەرجىمان ھىجرى 1169 ـ (مىلادى 1755 ـ)

يىلى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان.

«تەرجىمەئى مەئارىجىل نەبۇۋە» ــ مۇئمن مىسكىن ئەررامى تەرىپىدىن يېزىلغان، «مەئارىجىل نەبۇۋە» («پەيغەمبەرنىڭ مىراجقا چىققانلىقى»)نى مۇھەممەت رەھىم مىسكىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان.

«ھېكايات ھۆرلىقا» ــ XIX ئەسىردە، موللا توختىنىياز بىننى موللا مۇھەممەت تۆمۇر («كەلىمە ۋە دېمىسە» نىڭ تەرجىمانىنىڭ ئوغلى، يەنى ئاتا كەسپى بىلەن شۇغۇللانغان موللا توختىنىياز) قەشقەردە تەرجىمە قىلغان.

«تەرجىمەئى قابۇسنامە» ــ ئەمىر نەسىر كەيكاۋۇس تەرىپىدىن يېزىلغان، «قابۇسنامە»نى مۇھەممەت سىدىق رەشىدى ھىجرى 1201ـ(مىلادى (1787ـ) يىلى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان.

«دارابنامە» ــ ئەبۇ تاھىر ھۇسەيىن ئىبنى ئەلى ئىبنى مۇسا تەرسۇسى تەرىپىدىن يېزىلغان بۇ قىسسە، يەنى ئەھمەنىلەر سۇلالىسىدىن پادىشاھ دارا (مىلادىدىن ئىلگىرى 521 ــ 486 ـ يىللار) توغرىسىدىكى ھېكايە نامەلۇم تەرجىمان تەرىپىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان.

«ئىسكەندەرنامە» ــ ئەزەربەيجان شائىرى ئىلياس بىننى يۇسۇف ـ گەنجەۋى نىزامى (1141 ــ 1203 ـ يىللار)نىڭ «پەنج گەنج» («بەش خەزىنە») دەپ ئاتالغان «خەمسە» (بەشلىك) داستانلىرىنىڭ بەشىنچىسى بولغان مەزكۇر داستان، شۇنىڭدەك «داستانى سەيغۇل مۇلۇك» (يەنى «سەيغۇل مۇلۇك ۋە بەدىئۇل جەمال ھەققىدە ھېكايە»)، «داستانى مالىك ئەژدەر» (يەنى ئىمام ھەسەن بىلەن ئىمام ھۇسەين توغرىسىدىمۇ بايان قىلىدىغان ھېكايە)، «زەفەرنامەئى

بۇزۇرج مىھىر» (ساسانىلار سۇلالىسىدىن پادىشاھ نوشىرۋان ھەم ۋەزىر بۇزۇرج مىھر ھەققىدە بايان قىلىنىدىغان، يەنى ئۇلارنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىش سۇپەتلىرى بايان قىلىنىدىغان قىسسە)، «داستانى مىھرۇماھ»قاتارلىق مۇئەللىپلىرى بىزگە نامەلۇم بولغان ئەسەرلەر نامەلۇم تەرجىمانلىرىمىزدىن (بىزگە مەلۇم بولغان يازما نۇسخىلارنىڭ باش ـ ئايىقى چولتا بولغىنى ئۇچۇن، ئاپتور ھەم تەرجىمانلىرى نامەلۇم بولۇپ قالغان) ئۇيغۇر تىلىغا XVIII ـ XIX ئەسىرلەردە تەرجىمە قىلىنغان.

بۇلاردىن باشقا، «ئەجايىبئۇل مەخلۇقات»نى موللا مۇھەممەت ـ ھەسەن مۇتەۋەللى ئاخۇنۇم 1270 ـ ھىجرى (1835 ـ مىلادى) يىلى مىرزائەھمەد ۋاڭ نامىغا بېغىشلاپ ئاقسۇدا تەرجىمە قىلغان.

يەنە ئالاھىدە ئاتاپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى، پارس ئەدەبىياتىنىڭ يارقىن نامايەندىسى ۋە جاھان ئەدەبىيات خەزىنىسىدە پەخىرلىك ئورۇن تاپقان «شاھنامە» ئۇيغۇرخەلقىگە تونۇشتۇر. ئەدەبىياتقا قىزىققۇچى ئۆلىمالار ۋە ئالىي مەدرىسە تالىپلىرى «شاھ ـ نامە»نى پارس تىلىدا بىۋاستە ئوقۇغان بولسا، پارس تىلىنى بىلمەي ـ دىغان ئاددىي خەلقلەرمۇ «شاھنامە»نىڭ ئومۇمىي بايانلىرىنى ۋە باش قەھرىمانلىرىنى ئۆز ئانا تىلىدا يارىتىلغان ھېكايە ـ قىسسەلەرنى سۇدەك بىلگەندەك ئوبدان بىلىدۇ.

بۇ شاھ ئەسەر ئۇيغۇر خەلقى، جۇملىدىن ئۇلارنىڭ ئىلىم ئەھلى ئۇچۇن، مەزكۇر داستان باش قەھرىمانلىرىدىن بىرى بولغان ئەفرا ـ سياب (تۇران خاقانى ئالپ ئەرتۇڭا) توغرىسىدا بايان ۋە تەسۋىر ـ لەر ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ئۇزاق ئۆتمۈشتىكى تارىخىي كۆرۈنۈشلىرىنى قىياسەن بىلىۋېلىشقا تارىخىي مەنبەلىك ۋەزىپىسىنىمۇ ئۆتەيدۇ.

ئۇيغۇر خەلقىگە بۇ داستاننىڭ كەڭ تارقالغانلىقىنىڭ يەنە بىر سەۋەبى شۇكى، بۇ ئەسەر پارس تىلى بىلەن بېزەلگەن داستانلىق لىباسىدىن چىقىرىلىپ، ئۇيغۇر تىلى بىلەن تىكىلگەن نەسرىيلىك تونى كىيدۈرۈلگەن. «شاھنامە» شاھ مۇھەممەت ئىبنى خوجانىزا-مىدىن قاراقاشى (خوتەن قاراقاشلىق) تەرىپىدىن ھىجرى 1253- (مىلادى 1837-) يىلى ئۇيغۇر تىلىغا ئىجادىي ۋە جانلىق تەرجىمە قىلىنغان. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ تەرجىمىنى يېرىم ئىجادىيەت دېيىشكە بولىدۇ. تەرجىمان شاھمۇھەممەتنىڭ بۇ نەسرىيلەشتۈرۈلگەن تەر-جىمىسى كەيۈمەرسىدىن ئەردەشىرنىڭ ھەفتۇۋەدكە يۈرۈش قىلغىنى-غىچە بولغان قىسمىدىن ئىبارەت. بۇ تەرجىمە نۇسخىسىدىن باشقا، يەنە بىرنەسرىي تەرجىمە نۇسخىسى ئەكۆزان دېگەن دېۋىنىڭ ۋەقە-سىدىن ئەردەشىر بابەكقىچە بولغان ئىشلار بايان قىلىنغان؛ ئۈچىنچى بىر نەسرىي تەرجىمە نۇسخىسىدا كەيۈمەرسىدىن ئىسكەندەرگىچە بولغان ۋەقەلەر سۆزلەنگەن. بۇلاردىن باشقا يەنە مۇكەممەل نۇس-خىلىرى بارلىقىمۇ مەلۇم.

يەنە ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك بىر ئەسەر بار، ئۇ — «تەرجىمەئى تارىخ تەبەرى». بۇ ئەسەر تارىخچىلارنىڭ ئەرەب، ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ تارىخلىرىنى تەكشۈرۈشتە ئاساسلىنىدىغان مۆتىۋەر مەنبەلىرىدىن بىرى، شۇنداقلا بۇ ئەسەرنى مەلۇم مەنىدە تارىخىي قىسسە دېيىشكىمۇ بولىدۇ. ھىجرى 224- (مىلادى 838-) يىلىدا تەبەرىستاننىڭ ئامىل (ياكى ئامۇل) شەھ-رىدە تۇغۇلۇپ، «تەبەرى» نامى بىلەن تونۇلغان مەشھۇر تارىخچى ئەبۇ جەئفەر مۇھەممەت ئىبنى جەرىر ئالەم پەيدا بولغانىدىن تار-تىپ، ھىجرى 300-(مىلادى 912-) يىلغىچە بولغان تارىخىي

ۋەقەلەر توغرىسىدا تەپسىلىي ۋە بىتەرەپ ھالدا مەلۇمات بېرىدىغان «تارىخۇل ئۇممەم ۋەل مۇلۇك» («مىللەتلەر ۋە مەملىكەتلەر تارىخى») يەنە بىر نامى «تارىخۇل رەسۇل ۋەل مۇلۇك» («پەيغەمبەرلەر ۋە پادىشاھلار تارىخى»)نى يازغان، بۇ ئەسەر «تارىخ تەبەرى» (تۇركىيە تۇركچە تەرجىمىسى «تاريخ جەئفەرى») دەپ تونۇلغان. بۇ ئەسەرنى پارسچىدىن ئابدۇرۇسۇل بىننى مەۋلانا مۇھەممەت رەھىم ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان. ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى ھىجرى 1257 ـ (مىلادى 1841 ـ) يىلى موللا ئوشۇر بىننى موللا مۇشتەرى بىننى موللا شەمسى كۆچۈرگەن نۇسخىدۇر. تەرجىمان ئابدۇرۇسۇل بىننى مەۋلانا مۇھەممەت رەھىم نۇرغۇن قوشۇمچە ۋە تۈزىتىشلەر بىلەن ناھايىتى يەڭگىل تىلدا ئۇقۇشلۇق قىلىپ تەرجىمە قىلغان.

پارسچىدىن تەرجىمە قىلغۇچىلار ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ راۋاجلىنىشىدا چوڭ خىزمەت قىلدى. بۇ زامانلاردا، پارس تىلىدا يېزىلغان ئەدەبىيات ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان ئەدەبىياتقا قارىغاندا بىر مەزگىل بايراق تەجرىبىلەرگە ئىگە ئىدى. پارس تىلىدىن تەرجىمە قىلىش ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلىغا بىرمۇنچە يېڭىلىقلارنى ئېلىپ كىردى، بۇنىڭ ئىجابىي ھەم سەلبىي ـ ئىككى تەرەپلىمە تەسىرى بولدى. ئىجابىي تەسىرى شۇكى، تۇرلۇك ستىلستىكىلىق مەقسەتلەردە پارسچە سۆزلەرنى قوللىنىش، ئايرىم گرامماتىكىلىق شەكىللەرنى ئىشلىتىش، پارس تىلىغا خاس ئىزافە قۇرۇلمىلىرى، شۇنداقلا ئۇيغۇرچە سۆزلەرگە پارسچە قوشۇمچىلار، پارسچە سۆزلەرگە ئۇيغۇرچە قوشۇمچىلارنى قوشۇپ ئىشلىتىش ــ بۇلار ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ستىلستىكىلىق ئىمكانىيىتىنى كېڭەيتكەن. پارسچىدىن تەرجىمە قىلىش ئارقىلىق ئەرەب تىلىنىڭ تەسىرى قوبۇل قىلىنغان. مەسىلەن،

ئەسەرلەرگە ئەرەبچە نام بېرىش، گرامماتىكىلىق فورما ۋە كۆر-سەتكۈچلەرنى ئەرەبچە ئىشلىتىش، ئەرەبچە كۆپلۈك ئىپادىلىرىنى قوللىنىش «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر يېزىق تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىدىن بولۇپ قالغان.

گېزى كەلگەندە، شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. XIV — XVI ئەسىرلەردىكى (بەزىلەر ۋاقىت چېكىنى XIX ئەسىر ئاخىرىغىچە دېيىشىدۇ) كونا ئۇيغۇر يېزىق تىلىنى تۇركۈلوگىيىلىك ئەدەبىياتتا «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتاش، ئومۇمەن، كىتابىي — ئەدەبىي تىل توغرىسىدا پىكىر يۈرگۈزگەندە «چاغاتاي تىلى» دېگەن ئاتالغۇنى قوللىنىش ئادەت بولۇپ قالغان. ئەمەلىيەتتە بولسا، چاغاتاي ئۇلۇسى تۇزگەن دۆلەت ياكى دۆلەتلەر دائىرىسىدە كونا ئۇيغۇر تىلى ئەدەبىي تىل سۈپىتىدە رول ئوينىغان. ئىدارە ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىشتا، كۆپ-رەك قاراخانىلارنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىكى تىلدىن پايدىلانغان. «چاغا-تاي ئۇلۇسى»نىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدىغۇ قاراخانىلار دەۋرىدىكى تىلغا مۇراجىئەت قىلىنغان. «مۇقەددە مۇتۇل ئەدەب»، «يۈسۈف — زىلەيخا»، «رەۋزنەقۇل ئىسلام»، «ئوغۇزنامە» (كېچىككەندە XIII ئەسىردە يېزىق شەكلىنى ئالغان)گە ئوخشاش ئەسەرلەرنى مەزكۇر دەۋر ئەدەبىي تىلىنىڭ يادىكارلىقلىرى دېيىشكە بولىدۇ. XIV — XV ئەسىرلەردە كۆچۈرۈلگەن «بەختىيارنامە»، «مىئراجنامە»، «تەزكىرەئى ئەۋلىيا»غا ئوخشاش ئەسەرلەر قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا ئىدى. مۇنداق ئەدەبىي تىل بىلەن جانلىق تىل بىر — بىرىدىن مۇتلەق چېگرا ئايرىپ كەتكەن بولمىسىمۇ، لېكىن يېزىق ئەدەبىي تىلى ئاھالىنىڭ ساۋاتلىقلار قاتلىمىدا بىر ئالاقە ۋاستىسى بولۇپ، يېزىق ئەدەبىياتى ۋە بارلىق رەسمىي ھۆججەت — ۋەسىقىلەردە ئومۇمىي

ئىشلىتىلگەنىدى.

پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئوبدان نەمۇنىلىرىنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىش، پارسگويلۇق ئەۋج ئېلىپ، پارس تىلىنىڭ نوپۇزى ئۇستۇن بولۇۋاتقان شارائىتتا، دىنىي ۋە دۇنياۋى تېمىلارنى ئۇيغۇر بەدىئىي ئەدەبىياتىدا ئىپادىلەش ۋە ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ئەڭ تەلەتۆكۈس بەدىئىي ئوبرازلارنى يارىتىش پۇتۇنلەي مۇمكىن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى، جۇملىدىن پارس تىلى ۋە پارس ئەدەبىياتىنىڭ دۇنيادا كەڭ تارقىلىشىغا تۈركىي تىل ئەدىبلىرىمۇ ئالاھىدە ھەسسە قوشتى.

ئۇيغۇر كىتابخانلىرى شائىر پىردەۋسنى بىلگىنىدەك، پەيلاسوپ ئەدىب شەيخ سەئىدىنى ۋە بۇيۇك رىيازەتچى — مۇنەججىم شائىر ئۆمەر ھەييامنىمۇ ئوبدان بىلىدۇ. شەيخ سەئىدىنىڭ «گۈلىستان» ۋە «بوستان»لىرىدىكى ھېكمەتلىك مەسەل-ئىبارىلەر، ئۆمەر ھەييام-نىڭ چوڭقۇر مەنىلىك ۋە ئۆتكۈر ھەجۋىي رۇبائىيلىرى ئۇيغۇر كىتابخانلىرىنىڭ سۆھبەت-سورۇنلىرىدا، دائىم نەقىل قىلىنىدىغان قىممەتلىك مەرىپەت گۆھەرلىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇلاردىن تاشقىرى، ھىندىستاندا تۇغۇلغان پارس-تاجىك شائىرى — پەيلاسوپ بېدىل ئەسەرلىرىمۇ ئۇيغۇر كونا زىيالىيلىرىغا مەنزۇر بولغان.

دىنىي مەكتەپ-مەدرىسلەردە، پارس ئەدەبىياتىنىڭ نامايەندىلىرى رەسمىي دەرس قىلىپ ئۆتۈلەتتى. مەسىلەن، خوجا ھاپىز شىرازىنىڭ «غەزەلىيات»ى ئوتتۇرا تەلىم دەرىجىسىدە دەرسلىك قىلىناتتى.

فېئودالىزم تەرەققىي قىلغانسېرى، تۇزۇم ۋە ھاكىمىيەتنىڭ مەركەزلىشىشى كۈچەيگەنسېرى، ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى ۋە ھاكىمىيەت غايىلىرىنى ئەدەبىياتتا ئىپادىلەشنىڭ يېڭى شەكىللىرىگە

ئېھتىياج كۆپەيدى. يېڭى مەسىلىلەرنى غەزەل ياكى رۇبائىي شەكلى بىلەن بايان قىلىش بولغىلى بولمىدى. شۇڭا، بايانىنىڭ يېڭىچە ئۇسلۇبى بولغان تەزكىرە، قەسىدە ژانىرلىرى ۋە ئىلگىرىكى ئۇيغۇر داستانچىلىقى ئاساسىدا يېڭى داستانچىلىق راۋاجلاندى. بۇ ژانىر-لاردا كۆپلەپ ئەسەرلەر يېزىلىشى بىلەن، يېزىق ئەدەبىي تىلغا قاتتىق تەسىر كۆرسەتتى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، پارس تىل ئېلېمېنت-لىرى قوشۇلۇش بىلەنلا قالماستىن، ھەتتا ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز-سۆزلەملەرنىڭمۇ ئورنىنى ئىگىلىدى. ئۇيغۇر كىتابىي تىلىدا سىنتاك-سىسلىق، لېكسىكىلىق خۇسۇسىيەتلەرنىڭ يېڭى شەكىللىرى ۋۇجۇدقا كەلدى. بۇ ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر يېزىق تىلى جانلىق تىل ئاساسىدا شەكىللەنگەن ئەدەبىي تىلدىن سەل يىراقلاشتى.

دەرۋەقە، ئۇيغۇر تىلىدىكى پارس تىل ئامىللىرىنىڭ بىرمۇنچىسى ناھايىتى قەدىمكى زامانىلاردىلا ئۇيغۇر تىلىغا سىڭگەن. چۈنكى ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك قاتلاملىرىنى تەشكىل قىلغان قەدىمكى قوۋملەردىن بىر بۆلىكى شەرقىي ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان ياكى شۇ تىلنى قوبۇل قىلغان قوۋملەر بولغىنى ئۈچۈن، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تېگىدە، يەنى تەگ تىلىدا پارسىي تىل ئامىللىرى بار ئىدى. بۇنى بۈگۈنكى كۈندە ھەچقاچان نوقۇل پارسىي ئاممىلار دېيىشكە بولمايدۇ.

پارس ئەدەبىياتىنىڭ نەمۇنىلىرى پارس تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغاندىن تاشقىرى، ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتىنى ئىران تىلىدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرگە تونۇشتۇرۇش ئۈچۈن (دەر-ۋەقە، بۇنىڭغا دائىر ئەسەرلەر يېزىلغان ۋاقىتتىكى جەمئىيەتنىڭ ھۆكۈمران قاتلىمى ۋە ئىلىم-ئەدەبىيات ساھەسىدىكى «پارسگويلار»

نەزەردە تۇتۇلغان بولۇشى مۇمكىن) بىۋاستە پارس تىلى بىلەن بىر-مۇنچە ئەسەرلەر يارىتىلغان.

ناۋايى، سەككاكى، لۇتفى، ئاتايى ۋە زەلىلى قاتارلىق كلاسسىكلىرىمىزمۇ بىر مۇنچە غەزەللەرنى پارس تىلىدا يېزىپ، پارس تىلىنىمۇ ئۆز ئانا تىلىدەك بىلىدىغانلىقىنى نامايان قىلغان. خارەزمىنىڭ «مۇھەببەتنامە»سى 11 نامىدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇلاردىن سەككىز نامە تۇركىي تىلىدا، ئۇچ نامە پارسىي تىلىدا يېزىلغان (لېكىن پارسىي تىلىدا يېزىلغان نامىلەرنىڭ ماۋزۇلىرى ۋە ھەر بىر نامىگە تۇگەنچە قىلىنغان بېيىتلار تۇركىي تىلىدا يېزىلغان).

تارىخچىمىز مىرزا ھەيدەر كوراگان ــ دوغلات ھىجرى 952-(مىلادى 1545-) يىلى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئىككىنچى پادىشاھى ئابدۇرەشىدخان نامىغا بېغىشلىغان ئىلمىي-تارىخىي ئەسىرى «تارىخ رەشىدى»نى، مۇھەممەت گۇدا ئىبنى مۇھەممەت ئىبراھىم-لەقەبى خوجا گۇدا ھىجرى 1193- (مىلادى 1769-) يىلى «تەزكىرەئى بۇغراخان»نى، مەۋلانا مۇھەممەت سىدىق «زۇبدەتۇل نەمائىل»نى پارس تىلىدا يازغان. بۇ ئاپتورلار ئۆز ئانا تىلىنى بىلمىگەنلىكتىن ئەمەس، بەلكى پارس تىلىدا سۆزلەشكۇچى خەلقلەرنى تارىخ تەتقىقاتى، ئەدەبىيات ئىجادىيىتى ۋە بىلىم ساھەسىدىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىمىزدىن بەھرىمەن قىلىش ئۈچۈن، ئەسەرلىرىنى پارسىي تىلىدا يازغان دەپ چۈشىنىش مۇمكىن.

پارس ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەرنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنىشى ۋە بەزى ئەدىب ھەم تارىخچىلىرىمىزنىڭ پارسىي تىلىدا ئەسەرلەر يېزىشى ئۇيغۇر خەلقى بىلەن پارس خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى ۋە ئۆز ئارا چۈشىنىشنى ئىلگىرى

سۈردى. بۇ خەلقىلەرنىڭ دوستلۇق ئالاقىلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتا ئىجابىي رول ئويناندى.

ئۇيغۇر ۋە ئىران خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تارىخىي، مەدەنىي مۇناسىۋەتلەرنى، بولۇپمۇ ئەدەبىيات جەھەتتىكى ئالماشتۇرۇشنى تەتقىق قىلىشنى قولغا ئېلىش ۋە قانات يايدۇرۇش ــ ئەدەبىيات تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ ۋەزىپىلىرىدىن بىرى. بۇ مەلۇم مەنىدە ئېيتقاندا، ئۆزگىنى چۈشىنىش مەسىلىسىلا ئەمەس، ئۆزىمىزنىمۇ چوڭقۇرراق چۈشىنىش مەسىلىسىدۇر.

مېنىڭ بۇ ساھەدە مۇھاكىمىگە سۇنغان بۇ كەم-كۈتا مۇلاھىزەم باشقا ئەدىبلەرنىڭ مۇكەممەل پىكىرلىرىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىغا سەۋەبچى بولۇپ قالسا، شۇ ماڭا چوڭ مۇكاپات بولاتتى.①

1987 - يىل نويابر.

---

① غەربىي ئاسىيانى تەتقىق قىلىش ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىندا سۆزلەنگەن.

§ تارىخ ئوچىقىدىن تېپىنىدىلار §

(تارىخقا دائىر ماقالىلەر)

تارىم مەدەنىيىتى ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە

تارىم ۋادىسى ــ تارىختا مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدىكى مىللەتلەر ياشاپ كەلگەن ۋە دېھقانچىلىق ــ چارۋىچىلىق، قول سانائەت بىلەن شۇغۇللانغان، شۇنىڭدەك يىراق ــ يېقىن بىلەن قويۇق سودا ئالاقىسى قىلىپ كەلگەن جاي. ئەمما ھازىرقى زامان كىشىلىرى تارىم توغرىسىدا سۆزلەشكىنىدە، ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىدا چەكسىز ــ پايانسىز چۆل ــ باياۋان نامايان بولىدۇ. شۇڭا، كىشىلەر ئۇنى «كىرسە چىقماس» چۆل ــ باياۋان دەپ تەرىپلىشىدۇ. ھەقىقەتتە بولسا، ئۇنىڭ قوينىغا قەدىمكى زامان خەلقىنىڭ ئەمگىكى ۋە ئەقىل ــ پاراسىتىنىڭ گۈۋاھ ــ ئىسپاتى ــ پارلاق مەدەنىيەت يوشۇرۇنغان. شۇ سەۋەبتىن شائىرلار نەزمە ــ داستانلىرىدا «تەكلى ماكان ــ تەكتى ماكان» دەپ تەسۋىرلەيدۇ.

قەدىمكى «يىپەك يولى» تارىم بويلىرى ئارقىلىق ئۆتەتتى. ئۇ مەملىكىتىمىز بىلەن غەربىي ئاسىيا، ئافرىقا، ياۋروپا خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى دوستلۇقنىڭ سىمۋولى بولۇپ قالغانىدى.

1

تارىم دەرياسى مەملىكىتىمىزدە ئەڭ چوڭ ئىچكى قۇرۇقلۇق دەرياسىدۇر؛ ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 2750 كىلومېتر كېلىدۇ.

ئۇنىڭ كەڭ ۋادىسى دۇنيادا ئوكيان ـ دېڭىزدىن ئەڭ يىراق جايلار ـ دىن بىرى ھېسابلىنىدۇ؛ ۋادىنىڭ كۆلىمى 972 مىڭ كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ 59.3 پرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. تارىم ئويمانلىقى مەملىكىتىمىزدە ئېگىز تۇزلەڭلىك تېپىدىكى ئەڭ چوڭ ئىچكى قۇرۇقلۇق ئويمانلىقىدۇر؛ ئۇنىڭ ئەتـراپىنى ھەيۋەتلىك تاغلار ۋە ئېگىز تۇزلەڭلىكلەر پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئوراپ تۇرىدۇ. ھازىرقى كۈندە ئويمانلىقنىڭ مەركىزىي بۆلىكى ـــ شالاڭ ئوت ـ چۆپلەر ۋە چاتقاللار ئۆسىدىغان كۆللۈك زونا؛ كۆللۈك زونىنىڭ ئەتراپىـى قۇم بارخانلىـرى ئۆرە ـ تـۆپە بولۇپ تۇرىدىغان چۆلـلۈك زونا؛ بۇنىڭ ئۆپـچۆرىسى قۇرغاقـلىقـقا ۋە شورغا چىدام ـ لىق چاتـقالـلار ۋە دەل ـ دەرەخـلەر ئـۆسىدىـغان مۇنـبەت زونا؛ بۇنىڭ چۆرىسى تاغ ئېتەكلىرىدىكى شېغىلـلىق زونا؛ ئەڭ چەتلىرى ئېگىز تاغلىق زونا. ئاسىيادىـكى ئەڭ ئېگىـز تاغ بولغان تەڭرىتاغ، پامىر، قاراقۇرۇم، ئالتۇن تاغلار بۇ ئويمانلىقنى ئوراپ تۇرىدۇ.

«خەن زامانىسىدىكى غەربىي ئەللەر خەرىتىلىرى ھەققىدە» دېگەن كىتابنىڭ كىرىشمە چۈشەنچىسىدە بايان قىلىنىشىچە، تارىم دەريا سـ ـنىڭ قەدىمكى دەۋرىدە جۇبـىن دەريا، جىشۇ سۇيى، جىـشى سۇيى، جىشۇي سۇيـى ۋە سېرىـق دەريا دەيدىـغان ھەر خىل ناملىـرى بار ئىكەن. بۇ ناملاردىن سېرىق دەريا دېگىنى ئۇنىڭ ئېقىنىنى سۈپەتـ لەيدىغان مەنىۋى نام بولغاندىن تاشقىرى، قالغانلىرى بولسا، تارىم دەريا سىنىڭ باش ۋە ئاياقلىرىدىكى تارماقلىرىنىڭ يەرلىك ناملىرى، يەنى گەز، تىزناب، چىلـچىـل، چاتـچاش ۋە كۆكچـى (ھـازىرقى كۆنچى) دەريالىرىنىڭ خەنزۇچە تەلەپپۇز قىلىنىـشى بولـسا كېرەك. 11 ـ ئەسـىردە ئۆتكەن مەشـھۇر ئۇيغۇر ئالىمى مەھـمۇت قەشقەرى

ئۆزىنىڭ نادىر ئەسىرى «دىۋانۇ لۇغاتت تۈرك» («تۈركىي تىللار دىۋانى»)دا شەرھلىگەن: «تارىم» — كۆلگە ئاقىدىغان ۋە قۇمغا سىڭىپ كېتىدىغان بىر ۋادىنىڭ نامى، كۇچا يېنىدىكى بىر دەريامۇ شۇ سەۋەبتىن «ئۇسمى تارىم» دەپ ئاتىلىدۇ. بىزنىڭچە، بۇ نامنىڭ «ئۇسمى» دېگەن ئېنىقلىغۇچى تەركىبى، ئېھتىمال قۇم بېسىپ كەتكەن «ئۇشمى» ياكى «ئېشىم» شەھرىنى بىلدۈرسە كېرەك؛ «تارىم» — «تار» (تەرمەك)دىن ياسالغان ھەربىكەتنام. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا، «تار» تېرىلغۇ مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ؛ «تار» سۆزىدىن ياسالغان ۋە تېرىقچىلىققا مۇناسىۋەتلىك بولغان سۆزلەر ئاز ئەمەس. مەسىلەن، «تارىخ» (ئەسلىدە «بۇغداي»نى بىلدۈرەتتى، كېيىن كېڭىيىپ ئاشلىقنى بىلدۈرىدىغان بولدى، ئوغۇز تۈركمەنلىرى تىلىدىمۇ «ئاشلىق»)، «تارلاغ» (زىرائەت، زىرائەتلىك). دېمەك، «تارىم»—«ئېقىن—ۋادە»، «ئېتىز—ئۆلكە» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىدا ياركەنت ئازگاللىقى ۋە شىمالىدا كۇچا ئازگاللىقى بار. بۇ ئىككى ئازگال يەرشارى تارىخىنىڭ بور دەۋرى بىلەن ئۇچىنچى دەۋرىدە ئىنتايىن زور كۆل — داش بولغان. شىمالىي ۋە جەنۇبىي تەرەپلىرىدىكى ئېگىز تاغلاردىن ئېقىپ چۈشىدىغان سۇلار ئەنە شۇ ئىككى ئازگاللىقتىكى قەدىمكى داشقا قۇيۇلغان. دۇنيادا مەشھۇر تەكلىماكان چۆلى بۇ ئىككى داشنى ئايرىپ تۇرىدىغان قىر ئىدى. (ھازىرقى كۆرۈنۈشىدىن قارىغاندا، تەكلىماكاننىڭ شەرقىنى غەربكىچە بويى 900 كىلومېتر، شىمالدىن جەنۇبقىچە ئېنى 500 كىلومېتر، كۆلىمى تەخمىنەن 370 مىڭ كۋادىرات كىلومېتر كېلىدۇ. قەدىمكى دەۋردە بولسا، بۇ جاي ھازىرقىدەك

چۆل - باياۋان ئەمەس، مۇنبەت ئۆلكىدىكى سەھنە - سۈپا ئىدى). ئويمانلىقنىڭ ئىچى، يەنى تەكلىماكانغا چۆرىسىدە مۇھىم-راق مۇنبەت ئۆلكە يەرلەر 60 تىن ئاشىدۇ.

«تاڭ يىلنامە» سىدە «تۇرۇم ساي» دېگەن نامى بارلىقى ئەسلىتىلىدۇ، بۇ نام تەكلىماكانغا قەدىمكى نامى بولسا كېرەك. تەكلىماكان دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى ھەققىدە ھەر خىل ئىزاھلار بار. خوتەن - كېرىيە تەرەپلەردىكى قېرى - ساللارنىڭ سۆزلىرىگە قارىغاندا، تەكلىماكان «چېھىلى ماكان» (ئىران تىلىدا «قىرىق جاي») دىن كېلىپ چىققان دېيىشىدۇ؛ گاھىلىرى «تەركىي ماكان» («تاشلاندۇق جاي») دېيىشىدۇ. كۇچا - كورلا تەرەپلەردىكى بۇۋايلار بولسا، ئەسلىدە «تەھلىكە ماكان» دەيتتى، دېيىشىدۇ. («تەھلىكە» سۆزى ئىران تىلىدا «يوقالغان»، «بىكار بولغان» دېگەن مەنىدىكى سۆز). بۇ سۆزلەرگە قارىغاندا، تەكلىماكاننىڭ مەنىسى «خارابە»، «تاشلاندۇق» دېگەنلىك بولىدۇ.

تەكلىماكاننىڭ ئەتراپىدىكى تاغلاردىن كېلىدىغان دەريا - غوللار ئويمانلىقنىڭ مەركىزىگە قاراپ ئېقىپ، يۇرەك شەكلىدىكى سۇ سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ. بۇ سىستېما تەڭرىتاغنىڭ ئېتەكلىرىنى يان بېغىرلاپ ئاقىدۇ. ئاقسۇ، قەشقەر، ياركەنت، خوتەن دەريالىرى ئاقسۇ شەھىرىنىڭ جەنۇبىدا 150 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا قوشۇلۇپ ئاققاندىن كېيىن، تارىم دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ تۆت چوڭ ئېقىننىڭ ھەر بىرسىنىڭ بىرقانچىدىن باش تارماقلىرى ۋە ھەر بىر تارمىقىنىڭ يەنە بىرقانچىدىن جىلغىلىرى بار. تارىم دەرياسى شۇ ئاققىنىچە بىرىپ لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. لوپنۇر — مەملىكىتىمىز بويىچە ئىككىنچى چوڭ شوركۆلىدۇر، شۇنداقلا كۆچۈپ تۇرىدىغان

كۆلدۇر. «تارىخنامە. توغرا تەبىر»دە «جۇغراپىي ئەھۋالات»تىن نەقىل كەلتۈرۈپ مۇنداق دېيىلگەن: «پۇچاڭ كۆلى، «يوزې»مۇ دېيىلدۇ، يەنە بىر نامى «يەنزې» (توز كۆل)، يەنە بىر ئاتىلىشى «فۇرى» كۆلى، يەنە بىر ئېتى «لاۋلەن»، يەنە «لىنخەي» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. شاجۇنىڭ جەنۇبىدا، «خەت تەبىرلىرى» لۇغىتىدە: «يوزې» قاراقۇرۇمنىڭ تۆۋىدە، ھازىر بۇ كۆلنى مۇسۇلمانلار (يەنى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار) «لوپنۇر» دەپ ئاتايدۇ دېيىلگەن.

«پۇچاڭ» ــ خەنزۇچىدە ئاھاڭ ھەم مەنە تەرجىمىسى، يەنى Phuchami دىن چىققان «پىچان» سۆزىنىڭ ئاھاڭمۇ توغرا كېلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا «يىكەن»نىڭ قەدىمكى نامى Pichan دېيىلىدۇ. خەنزۇچىدىكى «پۇچاڭ» دېگەن سۆز يىكەنزارلىق دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. مۇبادا، بۇ سۆزنى سانسكرىتچە نام دېگۈچىلەر بولسا، ئۇ چاغدا، سانسكرىت تىلىدا بۇ سۆز bijan شەكلىدە يېزىلىپ، «سايلىق» (شېغىللىق) دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «فۇرى» سۆزىمۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى Burkol ياكى Buran kol دېگەن نامنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولسا كېرەك. لوپنۇر بىرقانچە كۆلدىن تەركىب تاپقان، چوڭ «نۇر»نى ئۇششاق «نۇر»لار چۆرىدەپ تۇرىدۇ؛ شىمالىدا دۇگىلەك 3 كۆل، جەنۇبىدا سوقسىچاق 4 كۆل بار. بۇ «نۇر»لارنىڭ ئەڭ چوڭى ھازىر ئۇيغۇر تىلىدا «قارا بۇران كۆل» دەپ ئاتىلىدۇ (قارا ــ زور دېگەن مەنىدە، «بۇران» بۇرىلىپ ــ قايناپ تۇرىدىغان دېگەن مەنىدە). لوپنۇرنى شۇەنزاڭ (600 ــ 664) Navapa دەپ يازغان، بۇ نام يەرلىك Nop دېگەن ئىسىمنىڭ سانسكرىتلاشقان شەكلى؛ 8 ــ 9 ـ ئەسىرلەرگە تەئەللۇق تۇبۇتچە يازما مەلۇماتلاردا Nob دەپ ئاتالغان. «غەربىي ئەللەر سۇ ـ ئېقىنـ

لىرى ھەققىدە» دېگەن ئەسەردە: «تارىم دەرياسى.... يەنە شەرقە قاراپ ئېقىپ لوپنۇرغا قۇيۇلىدۇ. مۇسۇلمان (يەنى ئۇيغۇر) تىلىدا لوپ ــ سۇ يىغىلىپ قالغان جاي دېگەنىنى بىلدۇرىدۇ» دېيىلگەن. مەشھۇر تۈركولوگ رادلوف (W.Radloff) نىڭ ئىزاھلىشچە، «لوپ» ــ «چوڭ دۆڭگلەك»، «كېسىك ـ پارە» يەنى پارچە ـ پارچە سۇ دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ. قەدىمكى روما تارىخچىسى پتولومى «تارىم دەرياسى»نى oughur dhash (ئۇغۇرداش) دەپ ئاتىغان. «كېينكى خەنىنامە»نىڭ «غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى»دە: «... ھۇنلار ـ نىڭ ئوڭ قانىتى ئېغىپ يېرى، شۇڭا ئېغىپ ئېلى دەپ ئاتىلىدۇ» دېيىلىدۇ. «ئېغىپ» ــ oughur نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولسا كېرەك. dhash سۆزى بولسا، ھېلىمۇ كۆچا، كورلا تەرەپلىرىدىكى ئۇيغۇرلار ـ نىڭ تىلىدا ساقلانغان، تەبىئىي كۆلنى «داش» دەيدۇ.

تارىم ئويمانلىقى باياۋانلىق ـ قۇرغاق ئوتلاقلىق زونىغا كىرىدۇ، ئويمانلىقنىڭ مەركىزىدىكى تىندۇرما (لاتقلىق) تۈزلەڭلىكنىڭ كۆلىمى ناھايىتى كەڭ. بۇ يەردە ھەر خىل ـ ياۋا ئوت ـ گىياھلار ۋە چاتقاللار ئۆسىدۇ. مۇنبەت ئۆلكە يەرلەردە زىرائەتلەر تېرىلىدۇ ۋە داڭلىق مېۋە دەرەخلىرى ئۆستۈرۈلىدۇ.

تارىم ئويمانلىقىدىكى ھايۋانات جۇڭغار ئويمانلىقى ۋە جەنۇبىي گوبىدىكى ھايۋاناتقا بەك ئوخشايدۇ. بۇ دائىرىدە باياۋان ئوتلاقلىرىدا ياشايدىغان ھايۋانلار ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. قوش لوكىلىق ياۋا تۆگىلەر ۋە قۇلانلار چۆللۈك زونىدىكى ئالاھىدە سانلىدىغان توم تۇياقلىق زور ھايۋانلاردۇر، ئۇلار بېقىلىدىغان قوش لوكىلىق تۆگە ۋە ئۆي ئاتلىرىنىڭ ئەجدادى. تۆگە، ئات، ئېشەك ـ قېچىرلار مۇشۇنداق زونىلارنىڭ، يەنى قەدىمكى دەۋردىكى

يىپەك يولىنىڭ مۇھىم قاتناش قۇرالىدۇر.

تارىم ۋادىسىدا، تارىخ يېزىلىشتىن ئىلگىرى ئادەملەر ياشاپ، پارلاق مەدەنىيەت يارىتىقان. چۆللۈكتىكى ئۇنۇمدار بوستانلىق — خەلقنىڭ تەبىئەت ئۈستىدە غەلبە قازانغانلىقىنىڭ بەلگىسى. پارلاق قەدىمكى دەۋر مەدەنىيىتى يارىتقان كىشىلەرنىڭ كۆچى مۇشكۈللۈك-لەرنى يېڭىپ، خىلمۇخىل خەتەرلىك توسۇقلاردىن ھالقىپ ئۆتۈپ، جۈملىدىن «ئۈستىدىن ئۈچار قانات ئۆتمەيدىغان، پەستە چارپاي-ھايۋانات ئىزى كۆرۈنمەيدىغان، قارىسا كۆز يەتمەيدىغان» بايقاۋانىنى كېزىپ، ... «قىشمۇ-ياز قار ئۆكسىمەيدىغان... قۇم-شېغىللار ئۇچۇپ يۈرىدىغان...» ئوتتۇرا ئاسىيا قارلىق ئارتلىرىنى ئېشىپ، جۇڭگو بىلەن چەت ئەللەرنىڭ ئالاقە يولىنى «ئاچقان».

2

مەلۇمكى، باشلانغۇچ جامائە (كومپۇنا) مەلۇم تارىخىي-جۇغراپىي شارائىتتا زاۋاجلانغان. مۇنداق تەرەققىياتنىڭ خۇسۇسىيىتى نەتە-جىسىدە، مەلۇم ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت تىپى ياكى «گورۇھى» (توپى) شەكىللەنگەن. ئىنسانلار ئىقتىسادىي مەدەنىيىتىنىڭ بۆلۈنۈشى ئوتتۇرا تاش قوراللار دەۋرى، يېڭى تاش قوراللار دەۋرى ۋە تۇنج دەۋرىدىلا، باشلانغۇچ جامائەنىڭ ئىچىدە شەكىللىنىشكە باش-لىغان.

ئىنسانلار كۆچمە توپ دەۋرىدىن باشلانغۇچ جامائە ئۇرۇغداشلىق تۈزۈمىگە يېڭى كۆچۈش دەۋرىدە، ئادەملەر دەريا-غوللارنى بويلاپ تەرەپ-تەرەپكە كەڭ تارقالغان. ئاشۇنداق كۆچۈش نەتىجىسىدە،

تاش قوراللارنىڭ ياسلىش ئۇسۇلى ئىسلاھ قىلىنىپلا قالماستىن، بەلكى قوراللارنىڭ تۈرلىرىمۇ كۆپەيگەن. باشلانغۇچ جامائە ـ ئۇرۇغ-داشلىق تۈزۈمى دەۋرىگە كۆچكەندىن كېيىن، ئوقيا كەشىپ قىلىن-دى. «تۆمۈر قىلىچ بەدىئىلىك دەۋرى ئۇچۇن، ئوتتۇرا قوراللار مەدەنىيەت دەۋرى ئۇچۇن قانچىلىك ھەل قىلغۇچ قوراللار بولغان بولسا، ئوقيا ياۋايىلىق دەۋرى ئۇچۇن شۇنداق ھەل قىلغۇچ ئەھ-مىيەتكە ئىگە بولىدۇ». چۈنكى، «يا، كىرىچ، ئوق ناھايىتى مۇرەك-كەپ ئەسۋاب بولۇپ، ئۇنىڭ كەشىپ قىلىنىشى ئۇزاق مۇددەت داۋامىدا توپلانغان تەجرىبىنى ۋە زېرەك ئەقىل كۇچىنى، جۇملىدىن، ئەينى چاغدا ناھايىتى كۆپ باشقا كەيپىياتلار بىلەن تونۇش بولۇشنى تەقەززا قىلىدۇ.». (ك. ماركس، ف. ئېنگېلس «تالالانما ئەسەر-لەر» 4 ـ توم. 1972 ـ يىل خەنزۇچە، خەلق نەشرىياتى نەشرى. 18 ـ بەت). ئوقيانىڭ كەشىپ قىلىنىشى ئىنسانىيەتنىڭ تەبىئەت ئۇستە-دىكى ئىگىدارلىقى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتى ئۇچۇن كۆچلۈك تۈرتكە بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ. بۇ ھال ئۇۋچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلىپ يېزا ئىگىلىكىگە، ئاساسەن چارۋىچىلىققا ئايلىنىشىغا يۇزلەن-گەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. لېكىن، تارىختا بۇ زوناىدا ياشىغان خەلقلەرنى پەقەت ئۇۋچىلىق بىلەنلا كۇن ئۆتكۈزگەن دەپ ئويلاشقا بولمايدۇ. چۈنكى، ئېنگېلس ئېيتقاندەك: «كىتابلاردا تەسۋىرلەن-گەندەك پەقەت ئۇۋچىلىق بىلەنلا شۇغۇللانغۇچى خەلقلەر... ھېچ-قاچان مەۋجۇت بولمىغان.»

جۇغراپىيونلار ۋە ئارخېئولوگلار ئاسىيانىڭ مەركىزىدىكى كەڭ چۆللەر ۋە ئېگىز تۈزلەڭلەرنى كاينوزوي (يېڭىلىنىش) ئېراسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدىكى بىرقەدەر نەملىك باسقۇچىدا ھەقىقىتەن

ياپ-يېشىل بوستانلىق ئىدى دەپ ھېسابلىشىدۇ. بۇ جاي تۇراقلىق دېھقانچىلىق مەركەزلىرىدىكى پائالىيەتچان قوشنىلارنىڭ مەدەنىيەتلىك جايى بولۇپ، ناھايىتى قەدىمدىلا تاش قورالىلار زامانىنىڭ ئىنسانلىرى دۇنياغا كەلگەن؛ ئۇلار بۇ ئويمانلىقتىكى مۇرەككەپ تۇرمۇش شارائىتىغا ناھايىتى ئوبدانلا ماسلاشقان.

تۇرپان ئازگاللىقىنى مىسالغا ئالساق، قۇمۇلنىڭ سەنداۋلىڭ، يەتتە قۇدۇق دېگەن جايلىرىدا، تۇرپاننىڭ يالقۇن تاغ ئېتىكىدىكى چۆلدە ۋە يارغولدا، شۇنىڭدەك ئۇرۇمچىنىڭ سەييوپو دېگەن يېرىدە ۋە موري شەھىرىنىڭ جەنۇبىدا سېپىتا تاش قوراللاردىن كۆپ مىقتاردا تېپىلدى. مەسىلەن، ئىكەپ-يۇنۇپ سېپىتا ئىشلەنگەن ساپلىق نەيزە، باشاق، ھەرە چىشى شەكلىدىكى يونىغۇچ، شۇنىڭدەك قىرغۇچ، ئۇچلۇق قورال، يانجىغۇچ، چىڭدىغۇچ، تاش ئاياق ۋە باشقىلار.

كۇچا ۋە ياركەنت ئازگاللىقلىرىنى مىسالغا ئالساق، ئاقسۇنىڭ قارا يۇلغۇن، قەشقەرنىڭ ئاق تالا ۋە قورۇق تالا دېگەن جايلىرىدىن غىرداپ ناھايىتى سېپتا ئىشلەنگەن تاش قوراللار تېپىلدى؛ بۇ قوراللارنىڭ ئارىسىدا، تاش پىچاق، تاش ئورغاقلار كۆپرەك، ئاددىن تاش پالتا، تاش سوقا، تۇڭمەن تېشى، تۇخۇم تاش، تاش چاق (ئېگىرگۈچ)، تاش ساقىلار بار.

بۇ تارىخىي ئاساسلاردىن شۇنى كۆرگىلى بولىدىكى، تارىم ئويمانلىقى بىلەن جۇڭغار، گوبىلاردىكى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ مەدەنىيىتىدە تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى بار. بۇ ناھايىتى كەڭ قىتئەنىڭ كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچى يەنى يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدىكى يەرلىك مەدەنىيەتلەردىن بىرى.

بۇ زونىلارنىڭ كىلىماتى قىتئەلىك خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. بۇ زونىلاردا توختىماستىن ناھايىتى كۆپ ۋە ھەر خىل ئۇچرىشىشلار ۋە مەدەنىيەتتە ئۆزئارا تەسىرلەر بولۇپ بارغان. بۇ جايلاردىكى تاش قوراللار مەدەنىيىتىنى ئالاھىدە بىر مەدەنىيەت گەۋدىسى دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ. مەلۇمكى، كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدىلا، مەدەنىيەت زونىلىرىغا ئايرىلىش باشلانغان؛ ياڭشياۋ مەدەنىيىتى (يېڭى تاش قوراللار ـ ساپال مەدەنىيىتى)، جۇڭيۇەنىنىڭ (خۇاڭخې بىلەن چاڭجىياڭ ئارىلىقىدىكى تۈزلەڭلىك) چەت ـ ياقىلىرىدىكى يېڭى تاش قوراللار مەدەنىيىتى، تارىم يېڭى تاش قوراللار مەدەنىيىتى مەيدانغا كەلگەن.

يۇقىرىدا ئېيتىلغان جايلاردىن تېپىلغان تاش قوراللارغا قاراپ، بۇ قوراللار ئەكس ئەتتۈرگەن ئىقتىسادىي پائالىيەتنىڭ قىياپىتىنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇ. بۇ رايونلاردا، شىنجاڭنىڭ شەرقىدىكى بىر قىسىم خەلقلەر ئاساسەن ئۇۋچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغاندىن تاشقىرى (دەرۋەقە قوشۇمچە قازما دېھقانچىلىقىمۇ بار)، تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي قىسىملىرىدا دېھقانچىلىق پەيدا بولغان.

يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدىكى مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم ئالامەتلىرىدىن بىرى ساپالچىلىق، بولۇپمۇ رەڭلىك ساپالنىڭ مەيدانغا كېلىشىدۇر. شەرقىي شىنجاڭدىن ۋە تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدىن رەڭلىك ساپال قاچىلار بولغان خارابە ئىزلىرى تېپىلدى، ئاراتۇرك، بارىكۆل ناھىيىلىرىدە، قوش قۇلاقلىق قارا ـ قىزىل رەڭلىك ساپال كوزا، سىڭار قۇلاقلىق ساپال قەدەھ، كۆپ، كومزەك تەشتەكلەر تېپىلدى؛ رەڭلىك ساپال كوزىنىڭ قورسىقىدا ئۆركەش شەكىللىك

كەڭ يوللار بار. قەشقەرنىڭ ئاق تالا ۋە باشقا جايلىرىدىن قۇم ئارىلاش ساپال، كۈرە شەكلىدىكى كوزا، ھاۋانچا، تەشتەك، كومۇزەك، كىچىك ئاياقلار؛ ئاقسۇنىڭ قارايۇلغۇن خارابىسىدىن لايدىن ياسالغان كۈلرەڭ ساپال، كۈرە شەكلىدىكى كوزا، تەشتەك، ھاۋانچا، چۆگۈن، دۇگىلەك پۈتلۈق كىچىك ئاياقلار؛ گۇما ناھىيىسىنىڭ كىلىان دېگەن يېرىدىن رەڭلىك ساپال قاچىلار تېپىلدى. ساپال قاچىلارنىڭ گۈل-نەقىشلىرى ئاساسەن تېرىگونومېترىك تور شەكىللەر، يۆگەم گۈل، گېئومېترىك شەكىللەردىن ئىبارەت.

«كۆپ جايلاردا، بەلكى ھەممىلا يەردە، ساپال قاچىلار، ئۆرۈلگەن ياكى ياغاچتىن قىلىنغان قاچىغا ياكى ئوتقا چىداملىق دەرىجىدە قىلىپ سېغىز چاپلاش يولى بىلەن ياسالغانلىقىنى ئىسپاتلاشقا بولىدۇ.» (ئېنگېلس) سېپتا تاش قوراللار ۋە ساپال قاچىلارنىڭ پەيدا بولۇشى ئادەملەرنىڭ ئولتۇراقلىشىپ مەھەللە ھالىتىگە كەلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. چۈنكى، تۇراقسىز، كۆچمەنچىلىك تۇرمۇشى قول سانائەتنىڭ، بولۇپمۇ، ساپالچىلىق ۋە مېتالچىلىقنىڭ تەرەققىياتىغا ئىنتايىن توسقۇنلۇق قىلاتتى. بۇ دەۋردە، ئادەملەر قۇرغاق ئوتلاقلار زونىلىرى، ئېقىن بويى ئويمانلىقلىرى ۋە تاغ ئېتەكلىرىدە ياشاپ، بارا-بارا ئۆسۈملۈكلەرنى ئۆستۈرۈشكە كىرىشىپ، ئولتۇراقلاشقان، دېھقانچىلىق باشلانغان. بۇنداق دېھقانچىلىقنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، سۇنئىي سۇغۇرۇش، رەڭلىك ساپال، ئۆگزىسى تەكشى توپا ۋە تاش ئۆيلەر، ھەر خىل تالالىق ئۆسۈملۈكلەردىن تىكىلگەن كىيىملەر (مۇنداق كىيىملەرنىڭ ساقىتلىرى ھەتتا ھازىرمۇ لوپنۇر بويىدىكى كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىدىن تېپىلىدۇ)؛ ئاساسەن يېمەكلىكى ئۆسۈملۈك ئوزۇقلۇقى. يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ

ئاخىردا، دېھقانچىلىق ئوتتۇراق زونىلىرىدىن شىمالغا ــ ئورمان ـ ئوتلاق زونىسى ۋە ئورمانلىق زونىلىرىغا (تەكرىتاغنىڭ شىمالىغا ۋە شەرقىغە) كېڭىيىشكە باشلىغان. مەسىلەن، بارىكۆل شىرىنزىدىن بۇغداي ۋاچىلانغان كومزەك، قۇمۇل لاپچۇقتىكى قەدىمكى قەبرىلەر ـ دىن تېرىق كاكچا ۋە ئارپا قاسراقلىرى تېپىلدى.

ف. ئېنگېلس: «بەدىۋىلىك دەۋرىنىڭ ئۆزىگە خاس بەلگىسى شۇكى، ھايۋانلارنى ئۆگىتىش، كۆپەيتىش ۋە ئۆسۈملۈكلەرنى تېرىش»؛ «بەزى ئىلغار قەبىلىلەر ــ ئارىيانلار، سېمىتلەر، شۇنىڭدەك يەنە تۇرانىلارنىڭ ئاساسىي يېتەكچى تارماقلىرى دەسلەپتە چارۋا ماللارنى ئۆگىتىشتىن ئىبارەت بولسا كېرەك... چارۋىچى قەبىلىلەر قالغان بەدىۋىلەر توپىدىن ئايرىلىپ چىقىدۇ، بۇ ئەمگەكنىڭ بىرىنچى چوڭ ئىجتىمائىي تەقسىماتى ئىدى» دەيدۇ. چارۋىچىلارنىڭ ھەر خىل ئۆي ھايۋانلىرىنى بېقىشىنى بىلىدىغان دېھقان ـ چارۋىچى قەبىلىلەردىن ئايرىلىپ چىققانلىقىنىڭ ئالامىتى چېدىر ئۆيلەر، يۇڭ توقۇلمىلار، يېمەكلىكلەردە كۆرۈلىدۇ. «تۇران تۇزلەكلىكىدىكى كىلىمات شارائىتىدا، ئۇزۇنغا سوزۇلىدىغان سوغۇق قىش پەسلى ئۇچۇن ئوت ـ خەشەك تەيىارلىماي تۇرۇپ، چارۋىچىلىق بىلەن ياشاش مۇمكىن ئەمەس ئىدى؛ شۇڭا چارۋا مال ئۇچۇن ئوت ـ چۆپ ئۆستۈرۈش ۋە دانلىق زىرائەت تېرىش بۇ يەردە زۆرۈر شەرت بولۇپ قالغانىدى.» يۇقىرىدا بايان قىلىنغان زونىلارنىڭ يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدە، يەنى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 6 مىڭىنچى يىلدىن 4 مىڭىنچى يىلغىچە، كۆپ جەھەتتىن ئورتاقلىق جايلىرى بار ئىدى.

يېڭى تاش قوراللار دەۋرىگە خاس ئەسۋابلار (بېگىز شەكلىدىكى تەشكۈچ)، يارغۇچ، تۇز ـ دۇگىلەك كىچىك قىرغۇچ ۋە ئوق ئۇچى،

سۇيۇقلۇق قاچىلىرى شۇنىڭدەك مەدەنىي يادىكارلىقلارنىڭ تېپىلىشى مۇنۇ مەسىلىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ: بۇنداق تاشتىن ياسالغان قوراللار يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدىلا ئەمەس، ھەتتا تاش قوراللاردىن مېتالغا كۆچكەن دەۋردىمۇ، يەنى مېتال بىلەن تاش تەڭ قوللىنىلغان دەۋر ياكى مىس-برونزا دەۋرىدىمۇ ساقلىنىپ كەلگەن. مىس يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئىقتىسادىي تۈرمۇشقا كىرىشكە باشلىغان. مىس قوراللار تاش قوراللارنى پۈتۈنلەي سىقىپ چىقىرىۋەتمىگەن. مىس قوراللارنىڭ كەشپ قىلىنىشى دېھقانچىلىقنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ناھايىتى چوڭ تۈرتكىلىك رول ئوينىغان، شۇنىڭدەك قول سانائەت بىلەن دېھقانچىلىقنىڭ ئايرىلىپ كېتىشىگە شارائىت يارىتىپ بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن، ئەمگەكنىڭ ئىككىنچى چوڭ تەقسىماتى باشلانغان. تەڭرىتاغ تەرەپلىرىدە كۆپ مىقداردا مىس كانلىرى بولغاچقا، بۇ جايدا مىس كانچىلىقىنى كەم دېگەندە 4 مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە دېيىشكە بولىدۇ.

ئاقسۇنىڭ قارايۇلغۇن خارابىسىدىن ساپال قاچىلار بىلەن بىر ۋاقىتتا كىچىك مىس ھالقا (چەمبەر)، كىچىك قىزىل مىس پارچىلىرى تېپىلدى؛ قۇمۇل لاپچۇق قەدىمكى قەبرىلىرىدىن مىس پىچاق، مىس پۈۋەكچە، كارناي شەكلىدىكى قوڭغۇراق-بېزەك؛ ئۇرۇمچىدىكى يۇرغول ۋە توقسۇن ئالغۇيدىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن مىس پىچاق، دۇگىلەك مىس پارچىسى، مىس زىرە (ھالقا) قاتارلىق كىچىك مىس ئەسۋابلار تېپىلدى. بۇ دەللىلەر شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ شەرقىدە ۋە تارىم ئويمانلىقىدىكى ئاھالىنىڭ ئىقتىسادىي تۈرمۇشىدا مىس كەڭ ئىشلىتىلگەن. بۇنىڭ نەتىجىسىدە كىشىلەرنىڭ مەدەنىي تۇرمۇشى تېخىمۇ يۇكسەلگەن. جۇملىدىن

يېيىش ـ كىيىش شارائىتلىرىمۇ ياخشىلانغان.

ئارخېئولوگىيە خادىملىرىمىز يېقىندا لوپنۇر ۋە نىيەلەردىن زىلچە ـ پالاس ۋە گىلەمىلەرنىڭ پارچىلىرىنى تاپتى، بۇ گىلەمىلەر ئالتە خىل يۈك يىپىتىن رۇمبا شەكلىدە گۈل چىقىرىپ توقۇلغان. «قەدىمنامە»نىڭ بىر قىسمى بولغان «يۈيگۈك» دېگەن كىتابتا يېزىلىشچە، تارىم ئاھالىسى گىلەمچىلىك ھۈنەرىنى خېلى بۇرۇنلا ئىجاد قىلغان. «جۇنامە. ۋاڭ خۇي شەرھى»دە بايان قىلىنىشىچە، شاڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەزىرى يى يىن پەرمان قىلىپ، «غەربتىكى قورۇم» قاتارلىق جايلار باج خىراج ئورنىدا، ھەر يىلى شاڭ سۇلالىسىنىڭ قۇلدارلىرىغا يۈك توقۇلما ماللار بېرىپ كەلگەن. نىيە ناھىيىسىدىن تېپىلغان قارۇشتى يېزىقىدىكى تارىخا پۈتۈكىتىمۇ «خوتەن گىلىمى» دېگەن نام بار. تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، «يۆچىلەر» گىلەم توقۇشتا داڭ چىقارغانىدى، يۈك توقۇلمىلار قەدىمكى جۇڭغار ۋە تارىم ئاھالىسىنىڭ چېدىر ـ تۆشەكلىرى ۋە ئاساسىي كىيىم ـ كېچەك ـ لىرىنىڭ خام ئەشياسى بولۇپ قالغان. ئۇلار يۈك توقۇلمىلارنى كىيىم ـ كېچەككىلا ئىشلىتىپ قالماستىن، يۈك مەھسۇلاتلىرىنى سېلىنچىغىمۇ ئىشلەتكەن. تارىخىي يازما مەنبەلەرگە قارىغاندا، غەربىي ئەللەردە كىگىز، پالاز، چەكمەن، زىلچە ۋە باشقىلار ئىشلىنەتتى. «قەدىمكى نەغمىلەر. گەنسۇنىڭ غەربىگە سايا ھەت»تە: مېھمان تۆر ئۆيگە باشلىنىدۇ، زىلچە سېلىنىدۇ» دېيىلگەن؛ «ئۇچ رايونىنىڭ خانلىق خەرىتىسى، تۇگەنچە ئوردا» دېگەن كىتابتا: «يەرگە زىلچە ـ پالاسلار سېلىنغان» دېيىلگەن. يۈك توقۇلمىلار سېپتا ۋە رەڭدار بولغىنى ئۈچۈن، سودا تاۋارلار سۇپىتىدە ئىچكى ئۆلكىلەرگە سېتىلغان. ھەتتا خەن سۇلالىسى خاقانى مۇنداق يۈك توقۇلـ

مىلارنى يىپەك ماللار قاتاردا قىممەتلىك ـ ئەتىۋارلىق مال ھېسابـ
لاپ، سودىگەرلەرنىڭ ئۇنىڭدىن كېيىم كېيىشىگە رۇخسەت قىلمىغان.
مەسىلەن، «خەنىنامە. گاۋدى بايانى II»دە دېيىلىشىچە: خاقان
«سودىگەرلەر كىمخاب، كەشتىلىك تاۋار، ھىلىمىلە، بۆرتمەشايى،
كاتان ـ كاناپ، يۇڭ چەكمەندىن كېيىم كېيىشكە بولمايدۇ» دەپ
بۇيرۇق چۈشۈرگەن.

قۇمۇل لاپچۇقنىڭ غەربىي شىمالىدىكى چۆلدە قالغان قەدىمكى
قەبرىلەر (ئارخېئولوگلارنىڭ ھازىر ئېتىراپ قىلىشىچە، باشلانغۇچ
جامائەنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدىكى قەبرىنداش مىللەتلەر قەبرىلىرى)
دىن كېيىم ـ كېچەكلەر تېپىلدى: مۇردىنىڭ ئۇچىسىدىكى كېيىمى
رەڭلىك يۇڭ توقۇلمىدىن تىكىلگەن، رەڭگى ئوچۇق؛ قىزىل ـ قوڭۇر،
يېشىل، قارا قىلىپ چوڭ ـ كىچىك كاتەكچە، رەڭدار يولۇق يۇڭ
رەخت بولۇپ ناھايىتى كۆركەم. ئايال مۇردىنىڭ ئۇچىسىدىن قىزىل
تەگلىكە ترگىنومېتىرىك شەكىلدە يامىرتىپ سېرىق كەشتە چېكىلـ
گەن يۇڭ كەشتە تېپىلدى. بۇ خىلىلا مۇكەممەللەشكەن يۇڭ توقۇلما
مەھسۇلاتى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۆتۈكە ئىشلىتىلگەن كۆن ـ خۇرۇم
يۇمشاق پىشۇرۇلغان، مايسىزلاندۇرۇش سەۋەبىسى ئۇستۇن، ناھايىتى
سىيلىق ـ سىپتا ئىشلەنگەن، بۇ بۇيۇم كۆنچىلىك ھۇنەرىنىڭ خىلىلا
تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئاندىن يەنە، ئۇچلۇق ياغاچ
ساپان، دۇگىلەك ياغاچ كۆرەك، ياغۇنچاق قاتارلىق تېرىقچىلىق،
يەر يۇمشىتىش، ئاشلىق تېپىش سايمانلىرى تېپىلدى. ئالغۇيدىكى
قەدىمكى قەبرىلەردىنمۇ يۇڭ توقۇلمىلار تېپىلدى.

چارقىلىق ناھىيىسىدىكى مىرەن خارابىسىدىن تېپىلغان قاتقان
مۇردىلارنىڭ كېيىملىرىمۇ رەڭلىك يۇڭ توقۇلمىلاردۇر. دىققەت

قىلىشقا ئەرزىيدىغان يېرى شۇكى، مەيلى قۇمۇل لاپچۇق ياكى توقسۇن ئالغۇيدىن تېپىلغان يۇڭ توقۇلمىلار بولسۇن، خاھى مىرەدىن تېپىلغان يۇڭ توقۇلمىلار بولسۇن، تېگىگە يامىرتىپ تىرگىنومېتىرىك شەكىلدە گۈل چىقىرىپ توقۇلغان، گۈللىرى ئاساسەن ئوخشاش بىر شەكىلدە.

بەدىئىلىك دەۋرىنىڭ يۇقىرى باسقۇچىدا، تۆمۈر تاۋلاش ۋۇجۇتقا كەلگەن، شۇنىڭ بىلەن، دېھقانچىلىق بىلەن قول سانائەت ئوتتۇرىسىدا يەنە بىر ئىش تەقسىماتى پەيدا بولغان. بۇ ئادەملەر توپىنىڭ سىنىپلارغا بۆلۈنگەنلىكىنىڭ ئۇندۇرمىسى ئىدى.

ئۇرۇمچى نەنسەن كان رايونىدىكى يۇرغول، توقسۇن ئالغۇي قاتارلىق جايلاردىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن چىققان مەدەنىي يادىكارلىقلار ئىچىدە كىچىك تۆمۈر قوراللار (تۆمۈر پىچاق، ئۇچ قىرلىق تۆمۈر باشاق) بار. قۇمۇل موراگۇدىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن توقىلىق پىچاق، قوش بىسلىق خەنجەر قاتارلىق تۆمۈر قوراللار ۋە مىس پالتا تېپىلدى. مېتال قوراللار، بولۇپمۇ قىممەتلىك بولغان تۆمۈر قوراللار ۋۇجۇتقا كەلگەندىن كېيىن، ئادەملەرنىڭ قول ھۈنەرلىرىمۇ يۇكسەلگەن، تۇرمۇش ئەسۋابلىرىمۇ ئىسلاھ قىلىنغان. كۈنلۈك ئىستېمال ئەسۋابلىرى قاتاردا ناھايىتى سىپتا ئىشلەنگەن ياغاچ ئەسۋابلار كۆپىيىشكە باشلىغان.

«خەنىنامە. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى»دە بايان قىلىنىشىچە: «ياركەنت ئېلى دە... تۆمۈرلۈك تاغ بار، قارا قاشتاش چىقىدۇ.» (چىڭ دەۋرىدىكى) ۋاڭ شىيەنچىيەننىڭ «شەرھىنامە»سىدە، سۇي سۇڭنىڭ دېيىشىچە: ھازىرقي ياركەنت دەرياسى ئۆتىدىغان مىلتە تېغىدىن قارا قاشتاش چىقاتتى. «موتيەنزى تەزكىرىسى»دە دېيىلە-

شچه، تيەنزى (پەغپۇر) غەربكە يۇرۇش قىلىپ جىلۇي قوۋمىگە بارغاندا، جىلۇي قوۋمىگە تۆمۇرلۈك تاغ تۈۋىدە قوشۇننى بېقىش ئۈچۈن پەرمان بەرگەن، پەغپۇر تۆمۇرلۈك تاغدا نەزىر ئۆتكۈزگەن. «خان كۆزدىن كۆچۈرگەن ھۇججەتلەر» دېگەن كىتابتا ياركەنت ئېلىدىكى تۆمۇرلۈك تاغ نەزىردە تۇتۇلدۇ دەپ يېزىلغان. «موتيەنزى تەزكىرىسى» جۇ سۇلالىسىدىن مۇڭاك (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1001 ــ 987 ـ يىللار) توغرىسىدا رىۋايەت قىلىنىدىغان كىتاب.

پامىر (تاشقورغان ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى شامبابا رايونى)دىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن چىققان مۇردا بۇيۇملىرى ئىچىدە تۆمۈر پىچاق، تۆمۈر ئۈزۈك، تۆمۈر بىلەزۈكلەر بار. ئارخېئولوگىيە خادىملىرى بۇ نەرسىلەرنى چۈنچىيۇ ۋە ئۇرۇشقاق پادىشاھلىقلار دەۋرىدىكى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 770 ــ 221 ـ يىللار) نەرسىلەر دەپ مۆئەييەنلەشتۈرگەن. دېمەك شەرقىي شىنجاڭ ۋە تارىم ئويمانلىقىدىكى ئاھالە مىلادىدىن ئىلگىرىكى 10 ــ ، 9 ـ ئەسىرلەردە تۆمۈر قوراللارنى ئىشلىتىشكە باشلىغان.

بۇ چاغلاردا، تارىم ئويمانلىقى ۋە شەرقىي شىنجاڭ رايونىدا بەدىئىلىك دەۋرى ئاياقلىشىپ، مەدەنىيەت دەۋرى باشلانغان؛ ئادەملەر سېپتا تاش قوراللار دەۋرىدىلا ئولتۇراقلىشىپ مەھەللە ھالىتىدە ياشاشقا باشلىغاندىن كېيىن، شۇ ئاساستا، قورغان ـ قەلئە تۈرمۇشىغا قەدەم قويغان. شۇنىڭ بىلەن شەھەرلەر ۋۇجۇتقا كەلگەن. يېزىلار بىلەن شەھەرلەر ئايرىلغان. ئۇرۇقچىلىق تۈزۈمىنىڭ ۋاقتى ئۆتكەن. قەبىلە ئورنىنى دۆلەت ئىگىلىگەن. شەھەر بىلەن يېزىلار ئايرىلغاندىن كېيىن، جەمئىيەت ئەمگەكنىڭ ئۈچىنچى تەقسىماتىغا قەدەم قويغان. بۇ «ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتلىك ئىش تەقسىماتى»

سودىگەرلەرنىڭ پەيدا بولۇشى ئۇچۇن شارائىت يارىتىپ بەرگەن. (ئەسلەتمە: چارۋىچىلار، دېھقان ـ چارۋىچى قەبىلىلەردىن ئايرىلىپ چىققان چاغدىلا، ئالماشتۇرۇش ۋۇجۇتقا كەلگەن، چارۋا ـ مال ئالماشتۇرۇش ئۇچۇن تاۋارغا ئايلانغان ــ «بىر سۆز بىلەن ئېيتقاندا، چارۋا ـ مال ئاقچىلىق رولىغا ئىگە بولغان» ئىدى).

«مۇتىەنزى تەزكىرىسى» ۋە «تاغ ـ دەريالار كىتابى»دا بايان قىلىنىشچە: «كۆچمە قۇمدا بولغان بۇدۇەن، شىخۇەن ئەللىرى كۇئېنلۇن تۆپىلىكىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا...»

«خۇەينەنزى. يەر تۇزۇلۇشى توغرىسىدا» دېگەن كىتابتا يېزىلىشچە: «غەربىنىڭ چىرايلىق قاشتېشى كۇئېنلۇندىن چىقىدىغان چىۋۇ، لىن، لاژگەنلەردۇر.» «جۇنامە. ۋاڭ پەرمانلىرى شەرھى»دە ئېيتىلىشچە:... ياركەنت، كرۇرەن، كۆچىچى (ياكى گۇزا؟) زېمىنىدىن تاژغا ئېسىل يا تەقدىم قىلىنغان. تاڭ: "ئاپرىن" دېگەن. (تۇڭ ــ مىلادىدىن ئىلگىرىكى 16 ــ 11 ـ ئەسىرلەردە ئۆتكەن شاڭ دەۋرىدىكى ئۇلۇس باشلىقى). «خەننامە. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى»دە بايان قىلىنىشچە: «غەربىي ئەللەردە كۆپىنچە يەرلىك ئاھالە ياشايدۇ، شەھەر قورغانلىرى، ئېتىز ـ ئېرىق، چارۋا ـ مالىلىرى بار... نوب سېپىر... تېغىدا تۆمۇر بار، قورال ـ ياراغنى ئۆزلىرى ياسايدۇ، يا، نەيزە، قىلىچ، شەمشەر، ساۋۇت قاتارلىق ياراغلىرى بار...»، «پەچان دۆلتى... ئېلىدىن قاشتاش چىقىدۇ... قورال ـ ياراغ ياسىيالايدۇ، نوب سېپىر بىلەن ئوخشاش». «قۇم دۆلىتى... (ھازىرقى باي ناھىيىسى)دىن مىس، تۆمۇر، مەرگىمۇش چىقىدۇ». «كۇچا دۆلىتى... مەدەن تاۋلىيالايدۇ، قوغۇشۇن چىقىدۇ.» «ۋاژنىڭ شەرھى»دە سۇي سۇژنىڭ دېيىشچە: «لىياژنامە. لىۇزىلىن تەزكىرە-

رنسی»ده ئېيتىدۇكى، چەت ئەلدىن بىر دانە يۇيۇنۇش دېسى سۇنۇلغان، ئۇنىڭغا يۈەنفېڭ 3 - يىلى (غەربىي خەن — مىلادىدىن ئىلگىرىكى 109 - يىلى) كۇچادىن سوۋغا قىلىنغان دېگەن خەت ئويۇلغان. مانا بۇ مەدەنچىلىك تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ ئىسپاتىدۇر.»

«خەنىنامە.» غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى»ده، تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدا «بۇكۇرنىڭ شەرقىدە يەرلەر ئۇنۇملۇك، سۇ ۋە ئوت - چۆپ كۆپ، بەش مىڭ چىڭ (بىر چىڭ يۈز مو)دىن ئارتۇق ئۆلكە ئېتىز بار، ھەر خىل زىرائەت تېرىلىدۇ، جۇكگودىكى بىلەن تەڭ پىشىدۇ.» دېيىلدۇ.

«كېيىنكى خەننامە. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى»ده يېزىلىشىچە، «شەرقىي چالماچام دۆلىتى... ئېتىز - ئېرىقلىرى تولا.» (سۇڭ دەۋرىدىكى قېيي يىن «شەرھنامە»سىده) خۇيدۇكنىڭ دېيىشىچە: «ئالدىنقى خەننامە»ده، تەكرىتاغنى بويلاپ شەرقىدىكى ئېغىزدا، دەپ يېزىلغان)؛ «بۆرى دۆلىتى تەكرىتاغنىڭ غەربىدىكى شالاڭ قارا ياغاچلىق سايغا جايلاشقان... ئېتىز - ئېرىق ئىشلىرىنى ئوبدان بىلىدۇ. كالا، ئات، تۆگە، قوي پادىلىرى بار، ئوقيا ياسىيالايدۇ، يېرىدىن ياخشى ئات چىقىدۇ». «غەربىي چياڭلار تەزكىرىسى»ده يېزىلىشىچە: «چالماچامدىن تارتىپ ھەر خىل زىرائەت ئېكىلىدۇ، يەرلىرى ئوت - سۇلۇق، چارۋا - مالىلىرى كۆپ، ياسىغان قورال - ياراغلىرى خەن سۇلالىسىنىكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ.» (ئەسلەتمە: جۇكىيۇەن رايونىنىڭ سەۋىيىسىدىن ئانچە چوڭ پەرقلەنمەيدۇ). نېيە خارابىسىدىكى قەدىمكى دەۋر تۇرالغۇ ئۆيلىرىدىن تۆمۇر پالتا، تۆمۇر ئورغاق تېپىلغانىدىن تاشقىرى، تۆمۇر تاۋلانغان ئىز، تۆمۇر تاۋلاش ئوچقى، كىچىك نۇتا، كۆيۈپ ئۈيۈپ قالغان تۆمۇر، مەدەن ۋە كۆمۇر، داشقاللار تېپىلدى.

تارىخىي يازما مەنبەلەرگە ئاساسەن شۇنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، تارىم ئويمانلىقىدا مىلادىدىن ئىلگىرىكى 10 ـ ئەسىرلەردە بىرقانچە شەھەر دۆلىتى ۋۇجۇتقا كەلگەن. بىزنىڭ دۆلەت دېيىشىمىزدىكى سەۋەب شۇكى، بۇ زوندا پۇقرالار رايونلار بويىچە تەقسىم قىلىنغان؛ جامائەت ھاكىمىيىتى، نەسەبلىك پادىشاھلار ۋۇجۇتقا كەلگەن، شۇنىڭدەك باج ـ خىراج، زايومىلار بولغان. ئۆز مەنىسى بويىچە ئېيتقاندا، دۆلەتنى بىرەر ئۇلۇس قۇرىدۇ، ئەمەلىيەتتە بولسا ئۇنداق ئەمەس، قارشىلىق كۈچى ئاجىز بولغان قەبىلىنى كۈچلۈك قەبىلە يۇتۇۋالىدۇ، ئەڭ كۈچلۈك قەبىلە ئاقسۆڭەت دۆلەت بولۇپ شەكىللىنىدۇ.

شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى مەدەنىيەت بىلەن شەرقىدىكى مەدەنىيەتنىڭ گۇللىنىشى شەھەرنى مەركەز قىلغان ئاھالە بىلەن كۆچمەنچى ـ چارۋىچى ئىقتىسادىي مەدەنىيىتىنىڭ بىر ـ بىرىگە تەسىر كۆرسىتىشىدىن نەتىجىسى. چۈنكى چارۋىچىلار چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپلا قالماستىن، بەلكى باشقا رايونلار بىلەن مەدەنىيەت ۋە سودا جەھەتلىرىدىن ئالاقە قىلىشىپ تۇرغان.

تارىم ئويمانلىقى ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيەت دەۋرىگە قەدەم قويۇپ، ئويمانلىقنىڭ شەرقىي چېتىدە، تۇرپان ـ پىچانىنى مەركەز قىلغان مەدەنىيەت توپى، ئويمانلىقنىڭ جەنۇبى ياقىسىدا خوتەن ـ قەشقەرنى مەركەز قىلغان مەدەنىيەت توپى، ئويمانلىقنىڭ شىمالىي ئوتتۇرا قىسمىدا كۇچانى مەركەز قىلغان مەدەنىيەت توپى ۋۇجۇتقا كەلگەن. بۇ جايلاردىكى شەھەرلەر خېلى تەرەققىي قىلغان. تۇرپاندا يەر ئاستى سۇيىدىن پايدىلىنىش تېخنىكىسى ئىجاد قىلىنغان. شۇنىڭ

دەك ئىقتسادىي زىرائەتلەر تېرىش يولغا قويۇلغان؛ قاتناش راۋان بولغىنى ئۈچۈن، شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا سودا ـ تىجارەتمۇ راۋاجلانغان.

«تارىخىي خاتىرىلەر. داۋان تەزكىرىلىرى»دە يېزىلىشچە، قوش ئېلىنىڭ شەھەر ـ قورغىنى بار. تاغ دەۋرىدىكى جاڭ شۇجەنىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر ــ توغرا تەبىرى»دە ئېيتىلىشچە: ... قوش ــ گۈش ئىككىسى بىردۈر (گۈشنىڭ ئومۇمىي نامى گۈيەن غېش ـ قويارقوش). «خەنىنامە. ھۇنلار تەزكىرىسى»دە يېزىلىشچە، ئۇيسۇنلارغا زەربە بېرىپ، قويارقوش زېمىنىنى ئالدى. (سۇك دەۋرىدىكى فېي يىننىڭ «شەرھىنامە»سىدە شۇي گۇاڭنىڭ بايان قىلىشىچە: قوش ـ گوشتۇر، "گـۇ" بىلەن "گو"نىڭ تەلەپپۇزى يېقىن). ئېھتىمال، «قويار قوش» («قوش ـ ئوكۇز قويغۇچى») قىسقارتىلىپ كېيىن «قوشو»، «قوچو» يەنى «گاۋچۇڭ ـ گوچو» بولۇپ ئۆزگەرگەن بولۇشى مۇمكىن. ھىرودوت ئۆزبېكنىڭ تارىخىدا: شەرقتە «تەركيانۇس» دېگەن شەھەر بارلىقىنى ئاڭلىدىم، بۇ شەھەر ناھايىتى چوڭ، كوچا ـ رەستىلىرى ئاۋات ئىكەن، دەپ يازغان. ئۇيغۇر تارىخچىسى مۇسا سايرامى «تارىخ ئەمىنىيە»دە يېزىشچە، تۇرپاننىڭ قەدىمكى نامى «تەرسۇس» ئىدى. ھازىرقى تۇرپان خەلقى ئېچىدە «دەقيانۇس شەھىرى» توغرىسىدىكى رىۋايەت بار. ھازىرقى «تۇرپان» دېگەن ئىسىم ئېھتىمال قەدىمكى «قوش ـ تۇرمان»نىڭ قىسقارتىلغىنى بولسا كېرەك. («تۇرمان» قەدىمكى ئالتاي تىللىرىدا «كىچىك» دېگەن مەنىدىكى سۆز، «تۇرمان قوش» ــ «كىچىك قوچو» دېگەن نام بولسا كېرەك.) باشقا ئاساسلارغا قارىغاندا، قەدىمكى ئىران تىلى بىلەن سۇغد تىلىدا ئەفراسياب (AFrasiab ــ ئالپ ئەرتوڭا) تۇرمان

پادىشاھى يەنى تۈرك (تۇران) شاھى دېيىلگەن.

«تارىخىي خاتىرىلەر. داۋان تەزكىرىلىرى»دە يېزىلىشىچە، «كرۇرەن ...ئېلىدە شەھەرلەرنىڭ بارلىقى بويىدا.» (ياپون) لۇغىچۇەن زىيەنىنىڭ «تارىخىي خاتىرىلەرنىڭ شەرھىلىرىنى تەھقىقلەش» دېگەن كىتابىدا «خەنىنامە. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى»دىن نەقىل قىلىپ يېزىشىچە، پىچان دۆلىتىنىڭ ئەسلى نامى كرۇرەن، پادىشاھى ئۇگەن شەھىرىدە تۇرىدۇ....مەملىكىتىدە يىشۇن شەھىرى بار، يەرلىرى ئۇنۇمدار. (دىڭ چيەن ئېيتىدۇكى، سۇ يوللىرىنىڭ ئىزاھى بويىچە كونا شەھىرى شەرقتە ئىدى، يىشۇن بولسا يېڭى شەھەردۇر.)

ئۇيغۇر تارىخچىسى مۇسا سايرامى ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسەن «تارىخ ئەمىنىيە»دە شۇنداق دەپ يازىدۇ: «لوپ دېگەن بىر كاتتا مەشھۇر زەمىن باردۇر. تارىخ رەشىدىنىڭ مۇئەللىپى مىرزا ھەيدەر كوراگان...قەدىمكى تارىخ كىتابلىرىدىن نەقىل قىلىپ ئۆز كىتابىغا دۇرۇچ قىلىپدۇركىم، لوپتا كاتتا شەھەر ئەزىمىلەردىن ئون يەتتە شەھەر ئەزىمىنى نام-بەنام ئىسىملىرى بىلەن تەداد قىلىپ ۋە ئادەملىرى تولا ۋە ئابادلىغىنى تەرىپ قىلىپتۇر. شەھەر لوپ، شەھەر ايشىم دېگەنلەر مەزكۇر شەھەرلەر جۇملىسىدىن ئىكەن... مەغرىپ ھۇدۇدى ختن ۋە چرچىن، چاپا ۋە لايسە دېگەن ۋىلايەتلەرگە يېتىپ بارىدۇ.» بۇ يەردە ئېيتىلغان «چرچن» (Qərqən) ۋە «ايشم» (Ishəm) لەر خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردىكى «چيەمو» ۋە «يىشۇن» بولسا كېرەك.

«خەنىنامە. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى»دە: «سۇلىي دۆلىتى، پادىشاھى سۇلىي شەھىرىدە تۇرىدۇ...بازار-رەستىلىرى بار» دېيىلگەن.

«كېينكى خەتنامە. بەن چاۋ تەزكىرىسى»دە يېزىلىشچە، سۇلې مەم-لىكىتىدە پەنتو شەھرى، ۋۇجى شەھرى، سۇنجۇڭ شەھرى بار، بۇلار-دىن باشقا يەنە ئىككى شەھەر بار: سۇنجۇڭ شەھرىنى چىنجۇڭ، دۇنجۇڭ دەپمۇ ئاتايدۇ. «غەربىي ئەللەر خاتىرىسى»دە يېزىلىشچە، چۇشا دۆلىتى، بۇرۇن سۇلې دەپ ئاتىلاتتى، بۇ ئەسلىدە شەھەرنىڭ ئىسمى ئىدى. يەنە بىر شەرھدە دېيىلىشىچە، شىلى چىسودودى، دەپ ئاتىلىدۇ.

سۇلې شەھرى قەشقەر ئۆلكىزارلىقىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان، قەشقەر ئۆلكىزارلىقى تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي چېتىگە توغرا كېلىدۇ. سۇلې ناھايىتى بۇرۇنىدىلا جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھىندىستانغا قاتنايدىغان مۇھىم يول ئۈستى ئىدى. قەدىمكى دەۋردە، ئوتتۇرا ئاسىيا (ماۋەرائۇننەھر) ۋە ھىندىستاندىن بۇ يەرگە كېلىدىغان سودىگەرلەر ناھايىتى تولا ئىدى. بۇ شەھەر مەملىكىتىمىزنىڭ دېڭىز ياقىسىدىكى پورتلىرىدىن ناھايىتى بۇرۇن تەرەققىي قىلغانىدى. بۇ يەردىن ئۆتىدىغان يول ناھايىتى ئۇزاق-لارغا قاتنايدىغان سودا لىنىيىسى بولۇپ شەكىللەنگەن، ئۆز زامان-سىدا، بۇ يول بىلەن ناھايىتى ئۇزاقتىن بېرى تامچە-زەررىچىلەپ بولسىمۇ توختىماي مال ئالماشتۇرۇپ تۇرۇلغان، مەدەنىيەت تار-قىتىلغان. مىلادىدىن 6-7 ئەسىرلەر ئىلگىرى گرېك (يۇنان) سودىگەرلىرى، ئاندىن كېيىن رۇما سودىگەرلىرى كېلىشكە باشلى-غان. مىلاددىدىن ئىلگىرىكى 7-ئەسىردە، گرېتسىيەدىن ئوتتۇرا ئاسىياغا سەپەر قىلغان تۇنجى سەييا ھ ئاپىستان ئىدى. «ئاسىپايا» دېگەن داستاندا ئۇنىڭ ساياھىتى قەيت قىلىنغان. ھرودوت بۇ داس-تانىنى مۇھىم ماتېرىيال سۈپىتىدە ئۆزىنىڭ تارىخ كىتابىدا نەقىل

كەلتۇرگەن (هرودوت «9 تومـلۇق تاريخ»نىڭ 1 ـ تومـى). گرېك جۇغراپىيونى مارىنۇس فرات دەريا سىنىڭ كېچىكىدىن تاش تۇراغمچە، تاش تۇرادىن سىل سـىنىڭ پايتەخـتى سلاغمچە بولغان يولنى ۋە ئۇنىڭ مۇساپـسىنى خاتىرلەپ يازغان؛ غەرب سودىگەرلـىرى ئەنە شۇ شەھەردىن يېپەك ماللار، كۆن، خۇرۇملارنى يۆتكەپ تۇراتتى، دەپ قەيت قىلغان. شۇڭا، قەدىمكى زامانـدا، غـەرب كىشـلىرى سۇلېـنى «شايـى مەملـكتى» دەپ ئاتـىغان، غەرب كىشلىرىـنىڭ تىلىـدا «شايى»نى Silk دەيدۇ. بەزى ئالىمـلار «پازىـل راھبـلار تەزكىرىسىنىڭ داۋامى»دا «Sole» دەپ يېزىلغانلىقىنى دەلىل قىلىپ، سۇلې قەدىمكى قەشقەر تىلىدا Sulakh (سۇلاق)نىڭ ئاھاڭ تەرجـمـىسى بولۇپ، «سۇلۇق جاي» «سۇ مَاكان» دېگەنلىكنى بىلدۇرىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. رۇما جۇغراپىيونى پتولېمى گرېتسىيەنىڭ جۇغراپـيىلىك بىلىملىرىنى ئاساس قىلىپ يازغان «جۇغراپـيە» دېگەن مەشـھۇر ئەسىرىدە، ئاسىيانىڭ ئەڭ راھەت ـ پاراغەتلىك جايلىرى سىلىيا بىلەن سىنا ئەللىرىدۇر دەپ سانىغان. بۇلاردىن مەلۇمكى، «سىلىيا» ياكى «سېرىيا» سۇلېنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىشىغا يېقىن كېلىدۇ؛ «سىنا» (ياكى سىلاددىن ئىلگىرى 4 ـ ، 5 ـ ئەسىرلەردە يېزىلـغان قەدىمكى پارس تىلىدىكى فىرئەۋدىن دېـگەن قەسـىدىدە «سەيـنى»، ياكـى «تەۋرات»تىكى «سـىنى») بولسا «چىن»غا توغرا كېلىدۇ. خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا بۇ شەھەرنىڭ ناملىرى خىلمۇخىل يېزىلغان: خەن سۇلالىسـىنىڭ ئالـدىنقى ۋە كېيىنكى يىلناملىرىدا، «ۋېينامە»، «سۇيـىنامە»، تاڭ سۇلالىسىنىڭ «ئىككى نامە»سىدە، سۇڭ تارىخىدا «سۇلې»؛ «ۋېي ئەھۋالاتى»دا «گاشى»، «بۇددا ئىلى»دە «گاچا»، «گارامانامە»، «پازىل راھـبلار تەزكـىرىـسى» ۋە ئۇنىڭ داۋامىدا

«سولې» (Sole)؛ «غەربىي ئەللەر خاتىرىسى»دە «چۇشا»؛ «ھىندىستانغا سەپەر»دە «گاش چىلى»؛ «يۇەن مەخپىي تارىخى»دا «كەشخار»، مىڭ دەۋرىدە «خاشاخار»، «غەرب ئەللىرىدە سەپەر خاتىرىسى»دە «خاشخا»، چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە «كاشگار». بۇلارنىڭ ھەممىسى «كاشغەر»نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى. «ھىندىستانغا سەپەر»نىڭ «سۇلې» ماددىسىدا مۇنداق ئىزاھ بېرىلگەن: «گاش چىلى»دىكى «چىلى» يەنى «گىر» سانسكرىت تىلىدا (توغرىسى «يۆچى» تىلىدا) «تاغ» مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ، كاشگىر ـ كاشنىلىق تاغ دېگەنلىك بولىدۇ. «خەن زامانىدىكى غەربىي ئەللەر خەرىتىلىرى ھەققىدە» دېگەن كىتابتا: «مۇسۇلمان تىلى (توغرىسى ئۇيغۇر تىلى)»دا رەڭگارەڭنى قاش، خىشتىلىق (كاشنىلىق) بىنانى «غار» دەيدۇ، يېرى باي، پىششىق خىشتا سېلىنغان ئىمارەتلىرى تولا بولغىنى ئۈچۈن شۇنداق دەپ ئاتالغان؛ «غەربىي ئەللەر خاتىرىسى»دە يېزىلىشىچە، «قاش»نىڭ مەنىسى «چەت ـ ياقا» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇنىڭدا دائىرىسى كەڭ دېمەكچى. گرېناردنىڭ دېيىشىچە، قاش ـــ قاشتاش، بۇنى بالۇت تىلىدا «غار» دەيدۇ؛ بەيئوكۇجىنىڭ پىكرىچە بولسا، ۋاخان ۋە ئافغان تىللىرىدا «غار» تاغ دېگەنلىك بولىدۇ، «قاشغار» ـــ «قاشتاش شەھەر» ياكى «قاشتاش تاغ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بەزى تىلشۇناسلارنىڭ تەھلىلىچە، قەدىمكى ئالتاي تىلىدا، "غار" (ghar) "يەر" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىكەن. بۇ مەنە بويىچە بولسا "قاشغار" (يۇنان تىلىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان "كۇسان" تىلىدا "Kashghar") ـــ "قاش يەر" (بىر پەرەزدە "قاشتاشلىق يەر"، يەنە بىر پەرەزدە "قاش بويىدىكى يەر" يەنى "تۇمەن دەريا قېشىدىكى ماكان") دېگەنلىك بولىدۇ.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، تارىم رايونىدىن ۋە ئىچكى ئۆلكىلەر-دىن تېپىلغان مەدەنىي يادىكارلىقلارغا ئاساسلانغاندا، خىلمۇخىل، رەڭگارەڭ يىپەك مالىلار، غەربىي ئەل سودىگەرلىرى ۋە ئات-ئۇلاق، تۆگىلەرنىڭ ئوبرازلىرى ئىشلەنگەن ساپال قوچاقلار، ئېسىل تاشلار، ھەقىق، ئالتۇن يالتىلغان كەھرىۋا پىيالە قاتارلىق ئۇنچە-مەرۋايىت جابدۇقلار قېزىپ تېپىلدى.

گرېك تارىخچىسى ئونېسكرىدوس بىلەن ئېئاركۇس يازغان «قەر-غاق بويلاپ دېڭىز سايا ھەتى» (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرى 325-يىلى يېزىلغان) دە: غەرب ئەللىرى ئىشلىتىدىغان يىپەك ۋە تۆمۇرلەر سېرىستىن كېلىدۇ، دېيىلگەن. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 400-يىللىرى تۇغۇلغان كتتېفوسنىڭ «ئېترىيە» دېگەن ئەسىرىدە «سېرىس» دەپ يېزىلغان؛ شۇنىڭدەك، ھومېرنىڭ «ئودىسسا» داستانىدىمۇ سېرىستىن ئىمپورت قىلىنغان تاۋارلار ئارىسىدا تۆمۇر ۋە كۆن-قېرىملار بار» دېيىلگەن؛ ئاندىن يەنە: «تۇرلۇك تۆمۇرلەر ئىچىدە سېرىسنىڭ تۆمۇ-رى بەك ئېسىل. سېرىسلار ھەر خىل يىپەك ماللىرىغا قوشۇپ، كۆن-قېرىملارنىمۇ بىزگە ئىمپورت قىلىدۇ» دەپ قەيت قىلىنغان. ھىندىس-تاندا ئۆتكەن گانىدراگوپتا پادىشاھ زامانىسىدا، چوڭ سودىگەر چادرىيە يازغان «سىياسىي ئىشلار ھەققىدە» دېگەن كىتابتا: «چىنادىن چىقىدىغان ئورام-ئورام يىپەكلەر» دەپ قەيت قىلىنغان. دېمەك، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 4-ئەسىردە جۇڭگونىڭ يىپەك ماللىرى ھىندىس-تانغا سېتىلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن «كېيىنكى خەننامە. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى»دە: «جان-جەھەلى بىلەن كارۋان، تىنىماي قاتنايدۇ ئونلەپ؛ غۇز سودىگەرلىرى كۆپ، قورغاندا تۇرار كۈنلەپ» دەپ يېزىلغان.

مەملىكىتىمىز دۇنيادا پەلە بېقىش، يېپەك تالاش، تاۋار ـ دۇر ـ دۇن توقۇشنى ئەڭ بۇرۇن باشلىغان مەملىكەت. پەلە ـ يېپەك جۇڭ ـ يۈەن ۋە سىچۇەن، شىنجاڭنىڭ شەرقىي ۋە جەنۇبىي رايونلىرىدا پەيدا بولۇپ راۋاجلانغان. يېپەك ۋە يېپەك ماللار ئاۋۋال شىنجاڭ ئارقـ ـلىق غەربىي ئاسىيا ۋە جەنۇبىي ياۋروپاغا تارقالغان. ھىرت (F.Hirth) «داكچىن (روم) ئېلى ھەققىدە ئومۇمىي بايان»دا يېزىشىچە: مىلادىنىڭ 2 ـ ئەسىردە، گرېكلاردىن سىبانىياس پەلە ـ ئۇجمە بېقىش تېخنىكىسىنى، جۇڭگو پەلە ـ ئۇجمىلىرىنى بېقىش تېخنىكىسىنىڭ ياۋروپاغا كىرگەن ۋاقتىنى خاتىرىلەپ قويغان. ناھايىتى روشەنكى، پەلە ـ ئۇجمە بېقىش تېخنىكىسى ئەڭ ئويمانلىقى ئارقىلىق گرېتسىيەگە تارقالغان. ئالغۇيدىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن توس گۈللۈك كەشتە بېسىلغان يېپەك مال تېپىلدى، بۇنىڭ توقۇلغان ۋاقتى بالدۇر دېگەندە چۈنچىۇ دەۋرىگە (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 770 ـــ 476 ـ يىللار)، كېيىن دېگەندىمۇ ئۇرۇشقاق پادىشاھلار دەۋرى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 475 ـــ 221 ـ يىللار)گە توغرا كېلىدۇ. ئۇرۇمچى نەنسەندىكى كان رايونىدىكى تىك ياغاچ لەھەتلىك قەدىمكى قەبرىلەردىن چىققان مۇردا بۇيۇملىرى ئىچىدە ساپال قاچىلار، ئالتۇن ـ كۈمۈش، مىس قاچىلار، سىرلانغان قاچىلار، يېپەك ماللار، ئۇنچە ـ مەرۋايىتلار بار. يېپەك مالدا ھىلىمىلە ـ دارايى توقۇلمىسىنىڭ ئىزلىرى ناھايىتى ئېنىق بىلىنىپ تۇرىدۇ.

جەنۇبىي يول ئۇستىدىكى لولەن (كرۇرەن)، نىيە، كېرىيە، ئوتتۇرا يول ئۇستىدىكى تۇرپان، ئاگىنى (قاراشەھەر)، كۇچا، باي، بارچۇق (مارالبېشى) قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان (خەن ـ جىن دەۋرلىرىنىڭ) يېپەك ماللار، بولۇپمۇ نىيەدىن تېپىلغان (شەرقىي

خەن دەۋرىنىڭ) «خۇ ـ ۋاڭ» (غۇز پادىشاھى) دېگەن خەتلىك كىم-خاب پىلىچىلىك تېخنىكىسىنىڭ راۋاجلانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ؛ بولۇپمۇ قىممەتلىك يېرى شۇكى، يۇڭ رەخت توقۇش تېخنىكىسى يېپەك رەختلەرگە تەتبىق قىلىنغان. يېپەك توقۇمىچىلىق تېخنىكىسى ئىسلاھ قىلىنغانلىقى ئۇچۇن خىلمۇخىل رەختلەر توقۇلغان، مەسىلەن، 1959 ـ يىلى نىيە خارابىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى قەبرىستانلىقتا (شەرقىي خەن دەۋرىگە توغرا كېلىدىغان) ئەر ـ ئايال بىللە كۆمۈلگەن قەبرىدىن چىقىقان ئەر ـ ئايالنىڭ قاتقان مۇرىدىلىرىغا پۈتۈنلەي كىمخاب، دۇردۇن، كەشتىلىك يېپەك مالدىن ئېگىن كىيگۈزۈلگەن.

«كېيىنكى خەننامە. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى»دە بايان قىلىنىشچە، غەربىي ئەللەردە...«ئۇيغۇر (يۇۋۇ) يېرىدىن ھەرخىل زىرائەت، ئۇجمە ـ كەندىر، ئۈزۈم چىقىدۇ.» سۇي سۇڭنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، «كېيىنكى خەنىنامە»دە: سۇلې (قەشقەر)دە شال ـ تېرىق، كەندىر، بۇغداي، مىس، تۆمۈر، قەلەي، مەرگىمۇش، كىمخاب ـ تاۋار كۆپ چىقىدۇ» دەپ يېزىلغان. «تاڭ زامانىسىدىكى غەربىي ئەللەر خاتىرىسى» دە يېزىلىشىچە، چۇشا (قەشقەر) مەملىكىتىنىڭ دائىرىسى 5 مىڭ چاقىرىمدىن ئارتۇق، زىرائەت بەك ئوخشايدۇ، مېۋە ـ چېۋىلىرى ئىنتايىن تولا؛ دۇردۇن، پالاس چىقىدۇ، زىلچە ـ سېلىنچىنى بەك سېپتا ئىشلەيدۇ، دېيىلگەن.

خوتەنىنىڭ يېپەك مالىلىرىمۇ جۇڭيۈەن ۋە سىچۈەن يەرلىرىدىن چىقىدىغان يېپەك ماللارغا ئوخشاشلا قەشقەر ئارقىلىق غەربكە سېتىلغاندىن تاشقىرى ھەتتا ئىچكى ئۆلكىلەرگىمۇ توشۇلغان. مەسىلەن، بەنچاۋ ئۆزىنىڭ ئاكىسى بەن گۇغا ئاق شايى سوۋغا قىلىپ ئەۋەتكەندە بەن گۇ يازغان جاۋاب خېتىدە: «ئەۋەتكەن 300 توپ ئاق شايى،

بازارلىق يۆچى (كۇشان) ئېتى، خۇش بۇي دەرمەك، چەم قويۇقنى ئالدىم» دېگەن.

قىسقىسى، يەردىن تېپىلغان مەدەنىي يادىكارلىقلار ۋە تارىخىي يازما مەنبەلەرگە ئاساسەن، شۇنى دېيىشكە بولىدۇكى، تارىم ئويمانلىقىدا پىلە-يىپەكچىلىكىنىڭ تارىخى 2 مىڭ يىلدىن ئاشىدۇ؛ تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىدىكى خوتەن تەرەپلىرى پىلە-يىپەكچىلىكىنىڭ مەركىزى، شۇنداقلا مەملىكىتىمىزدە يىپەك چىقىدىغان مەشھۇر جايلاردىن بىرى.

مەملىكىتىمىزدە كېۋەز تېرىش ۋە پاختا توقۇمىچىلىقىنىڭ تارىخىنى قايتىدىن ئوبدان تەكشۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. پاختا توغرىسىدىكى ئەڭ بالدۇرقى يازما مەنبە «لياڭنامە»دۇر. (لياڭ — سىلالىسى 502 — 557 - يىللىرىدىكى خانلىق). «گاۋچۇڭ (قوچۇ) مەملىكىتىدە، گىياھ-دەرەخ تولا، مېۋىسى پىلە غوزىسىدەك ئۆسۈملۈك بار، غوزىسىدىن يىپەككە ئوخشاش ئىنچىكە تالا چىقىدۇ، بۇنى باقتەس دەيدۇ؛ بۇ ئەلدىكىلەر ئۇنىڭدىن رەخت توقۇيدۇ، رەختى ئاپئاق، بازاردا سېتىلىدۇ.» «كونا تاڭنامە. غەربىي رۇئلار تەزكىرىسى» ۋە «يېڭى تاڭنامە. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى»دىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان خاتىرىلەر يېزىلغان. ئادەتتە پاختىنى غەربتىن ۋە ھىندىستاندىن كىرگەن دېيىشىدۇ. ئېھتىمال پاختىنىڭ يېڭى سورتلىرى كىرگۈزۈلگەن بولۇشى مۇمكىن، بىراق، تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىدىكى تەكلىماكان ئورمانلىقىدا ياۋا كېۋەز ئۆسىدۇ. قەدىمكى زامان ئادەملىرى بۇغداي، ئارپا، تېرىق، شال قاتارلىق دانلىق زىرائەتلەر، چامغۇر ۋە شۇنىڭدەك كۆكتاتلارنى تېرىش بىلەن بىللە، پاختا، كەندىر قاتارلىق ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنىمۇ ئېكىشنى ئىگىلىگەن.

نىيە خارابسىدىن تېپىلغان (شەرقىي خەن زامانىسىدىكى) ئەر-ئايال بىللە كۆمۈلگەن قەبرىدىن نۇرغۇن يىپەك، يۇڭ توقۇلمىلار تېپىلغانـ-دىن تاشقىرى، تېخىـى ئىككى پارچـە ھەمزەك (كـۆك باسـما بۆز) مۇ چىقتى. دېمەك، تارىم ئويـمانلىقىدا مىلادىـدىن ئىلگـىرى پاختا تېرىلغان ۋە پاختىدىن ئاق رەختـلەرنى توقۇشـنى ۋە ئۇنـڭغا ھەر خىل گۈل بېسىشنى ئۆزلەشتۈرگەن، تۇرپان رايونـىدىن (جىن دەۋـ-رىدىن شىمالىي خانلىقلار دەۋرىگىچە بولـغان ئارىلىـقتا تەئەللـۇق) پاختا توقۇلمىلار چىقتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا سەيناقمۇ بار.

تارىم ئويمانلىقىدا ئۇجـمە-كەندىر ئۆستۈرۈلگەنلىـكى ئۇچـۇن، قەغەز ياسايدىغان خام ئەشيا بار ئىـدى. قەغەز ــ مەملىكىتىمىزنىڭ تۆت چوڭ كەشپىياتلىرىدىن بىرى. قەغەزچىلىك تېخنىكىسى جۇڭيۈەن رايونىدىن ئەڭ ئاۋۋال تارىم ئويمانلىقىغا تارقالـغان. شۇنى دېيىشكە بولىدۇكى، شەرقىي خەن دەۋرىگىچە (مىلادى 25 ــ 220-يىللارغىچە) تارىم ئويمانلىقىدىكى ئادەملەر قەغەزچىلىك تېخنىكىسىنى ئىگەلـلەشكە باشلىغان. 1901-يىلى، ستەين لوپنۇردىن ۋېي-جىن دەۋرىـدىكى قەغەز پارچىلىرىنى تاپقان؛ 1910-يىلى، ۋېنادىكى بوتانىك-فىزىئـولوگ پروف. ۋېسنېرنىڭ ئانالىز قىلىشى بويىچە، بۇ قەغەزلەر لاتا-پۇرۇچ قېتىلغان ئۇجمە قوۋزىقىدىن ئىشلەنگەنلىكى مەلۇم بولـدى. تۇرپان رايونىدا (جىـن دەۋرىـگە يەنى 265 ــ 420-يىللارغا تەئەللـۇق) قەبرىدىن تېـپىلـغان مەدەنـىي يادىكارلىقـلار ئىچـىدە قەغەز كەش، قەغەز ئادەم بار. شاڭخەي شەھەرلىك قەغەز تەتقـىق قىلىش ئورنىنىڭ خېمىيۇي يول بىلەن تەھلىل قىلـىپ كۆرۈشـچە، شىنجاڭدىن تېپىلغان قەغەزلەرنىڭ بىر قىسمى پاختـىدىن ياسالغان، كۆپ قىسمى كەندىردىن ياسالـغان، كەندىر تېپىدىكى تالالاردىـن

ۋە براك (تاشلاندۇق) توقۇلمىلاردىن پايدىلانغان. تالالىق خام ئەشيالارنى تاللاش ۋە ئىشلەش جەھەتتە غەربىي خەن دەۋرى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 206 ــ 25 ـ يىللار) دىكىدىن ناھايىتى كۆپ يۇكسەلدۇرۇلگەن؛ ماي ماددىسىدىن ئېرىغداش ئۇسۇلىمۇ غەربىي خەن دەۋرىدىكىدىن ئىسلاھ قىلىنغان؛ ناياپ (قەغەز سۇيۇقلۇقى) نىڭ سۇپىتىمۇ غەربىي خەن دەۋرىدىكىدىن روشەن دەرىجىدە ياخشىلانغان؛ تالالىرىنىڭ تەكشىلىكىمۇ ئىسلاھ قىلىنغان؛ سۇتلۇك (ئېرىغدىلىش) دەرىجىسىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن؛ ئۆسۈملۈك يىلىمى قوشۇلغان ياخشى سۇپەتلىك پەردە گۇللۇك قەغەز، شۇنىڭدەك شىنجاڭدىن تېپىلغان ئەتىقە قەغەز ئاقارتىلغان قەغەز بولۇپ، دۇنيا بويىچە ئەڭ بۇرۇن ئىشلەنگەن قەغەز ھېسابلىنىدۇ؛ ئاندىن يەنە كراخمال ۋە ھايۋان سۆڭەك يىلىمى قوشۇلغان رەڭلىك رەسىم قەغىزىمۇ بار، بۇنداق قەغەز دىنىي ئەقىدە مۇناسىۋىتى بىلەن ياكى كۈيىدىن ساقلاش ئۈچۈن سېرىق بويالغان. شەرقىي جىن دەۋرىدىن تاڭ دەۋرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان تەخمىنەن 500 يىل ئىچىدە قەغەزچىلىك ناھايىتى كۆپ راۋاجلانغان؛ مەھسۇلاتى، سۇپىتى ۋە تېخنىكا جەھەتلىرىدە ئۇچقاندەك تېز يۇكسەلگەن، غەربىي خەن دەۋرىدىكى باچياۋ قەغىزىگە قارىغاندا، تېخنىكا جەھەتتىن ناھايىتى كۆپ دەرىجىدە ئۆسكەن.

جۇڭيۈەن ۋە سىچۈەن يەرلىرىنىڭ يىپەك مالىرى ۋە مېتال بۇيۇملىرى، تارىم ئويمانلىقىنىڭ يىپەك، پاختا، كۆن ـ خۇرۇمغا ئوخشاش يەرلىك مەھسۇلاتلىرى بولغانلىقى ئۈچۈن، قەدىمكى قۇرۇقلۇق كارۋان ــ سودا يولى ئىچىلغانىدى.

ئادەتتە «يىپەك يولى»نى جاڭ چيەن ئاچقان دېيىلىدۇ. يەنى

جاڭ چيەن غەربىي ئەللەرگە ئەلچى بولۇپ مېڭىشتا، جەنيۈەن 2 ـ يىلى ۋە 3 ـ يىلى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 139 ـــ 138 ـ يىللار) ۋۇدى خانـ لىڭ ئەمرى بويىچە، غۇزلاردىن تامىيق ئاتا باشلىق يۈز نەچچە كىشىنىڭ ھەمراھلىقىدا چاڭئەندىن يولغا چىقىپ، گەنسۇنىڭ غەربىي ئارقىلىق يۆچىگە ئاتلاندى؛ شۇنىڭ ئارقىسىدا، جۇڭگو بىلەن غەربـ لىڭ ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش ـــ «يىپەك يولى» دۇنياغا مەشھۇر بولدى، دېيىلىدۇ. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2 ـ ئەسىردە، جاڭ چيەن خەن خانلىقىنىڭ ئەمرى بويىچە، غەربىي ئەللەر ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسـ ياغا كەلگەن. مانا بۇ ـــ ئادەتتە جۇڭگو بىلەن چەت ئەل ئوتتۇرىسـ ىدىكى قاتناشنى «ئاچتى» دەپ بىرىنچى قېتىم تارىخ سەھىپىسىگە يېزىلغان خاتىرە. جاڭ چيەن ئەلچى بولۇپ چىققانغا قەدەر، جۇڭـ يۈەندىكى سۇلالە غەربىي ئەللەر بىلەن ئانچە تونۇش ئەمەس ئىدى، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى ئەھۋاللارنى ئانچە ئۇقمايىتتى. «كېيىنكى خەننامە. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى»دە بايان قىلىنـ مىچە: «خۇلاسىمز شۇكى، غەربىي ئەللەرنىڭ جۇغراپىيىۋى ئەھۋالى ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرى قەدىمدىن تارتىپ بىزگە مەلۇم ئەمەس ئىدى. خەن زامانىسىدا جاڭ چيەننى يىراقلارغا ئەۋەتىش تەدبىرى، بەن چاۋنىڭ نەسەبلىك بەگلىكىنى قولغا كەلتۈرۈش نىيىتى تۈپەيلىدىن، ئاقىۋەت غەربتە يىراقلارغىچە سەلتەنەت كۈچى ئورنىتىلىپ، غەربىي ئەللەر تىزگىنلەندى». جاڭ چيەننىڭ ۋەزىپىسى داخار (باكتىرىيە)، يۆچى (كۇشان)لار بىلەن بىرلىشىپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، سودا يولىنى راۋان قىلىش ئىدى. بۇ يول راۋان بولغانىدىن كېيىن، جۇڭگو بىلەن چەت ئەللەرنىڭ قاتناش ئالاقىسىدىكى غول لىنىيە بولۇپ قالدى. ھەقىقەتتە پولسا، بۇ يولنىڭ ئېچىلىش ۋاقتى ناھايىتى ئۇزاق

ئۆتمۈشكە بېرىپ تاقىلىدۇ. بۇ يولنى ھاكىمىيەت كۈچى ئاچقان ئەمەس، پۈتۈنلەي خەلقنىڭ ئۆزى ئاچقان. ئۇنىڭغا ھاكىمىيەت دائىر رىسى قاتناشمىغانلىقى ۋە بۇ توغرىدا يازما خاتىرە بولمىغانلىقى ئۈچۈن، باشلانغان ۋاقتى ۋە ئېچىلغان ئەھۋالىنى سۈرۈشتۈرۈپ بىلىش تەس.

مىلاددىن ئىلگىرى، تەكلىماكاننىڭ جەنۇبى، شىمالى ۋە غەربىي يەنى قاراقۇرۇمنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرى ۋە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىدە تارىم بوستانلىقىنىڭ مەدەنىيىتى بۇددا ھىندىستانىنى، ئاتەشپەرەسلىك ئىرانىنى، جۇڭيۈەننىڭ ئىنتايىن باي مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى ئۆزىگە جەلىپ قىلىپ، راۋاجلىنىشقا باشلىغانىدى. ھەتتا مىلادىدىن ئىلگىرىلا تارىم ئويمانلىقىغا بۇددا دىنى كىرگەن، ئۇزاق ئۆتمەيلا بۇددا دىنىنىڭ مەنبەسىگە ئايلانغان، بۇددا مەدەنىيىتى بۇ يەردىن شەرققە قاراپ جۇڭيۈەنگە تارقالغانىدى. جاڭ چيەن داخار (باكتريە)گە ئەلچى بولۇپ بارغانغا قەدەر، غەربىي ئەللەردە بۇددا دىنى بارلىقىنى جۇڭيۈەن رايونى بىلمەيتتى. «ۋېي يىلنامىسى. ساكيا ئەھۋالاتى»دا: «غەربىي ئەللەرگە يول ئېچىلىپ، جاڭ چيەن داخارغا ئەلچى بولۇپ بارغاندا، ئۇ ئەلنىڭ يېنىدا سىندۇ مەملىكتى، يەنە بىر نامى پەنجاب بارلىقىنى ئاڭلىغان، ئۇ يەردە بۇددا دىنى بارلىقىدىن خەۋەر تاپقان» دەپ يېزىلغان.

«تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىلىرى»دە يېزىلىشىچە، «خەن سۇلالىسىنىڭ يۈەنشۇ 2-يىلى (مىلاددىدىن ئىلگىرى 121-يىلى) قۇلا ئاتلىق سەركەردە خاۋچۈيبىڭ ئون مىڭ ئاتلىق ئەسكەر بىلەن غەربىي گەنسۇدىن چىقىپ يانچى تېغىدىن مىڭ يولچە ئېشىپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى. ئاتلىق قوشۇندىن 18 مىڭ كىشىنىڭ كال-

لىسنى ئالدى، قورتار شاهنىڭ تەڭرىگە سېغىنىدىغان ئالتۇن ئادەمنى قولغا چۈشۈردى.» (سۆڭ دەۋرىدىكى فېي يىن «شەرھنامە» سىدىكى «خەنسنامە ھەققىدە تەلەپپۇز ۋە تەبىرلەر»دە ئېيتىلىشچە، ھۇنلار...قورتارنىڭ كۆككە تاۋاپ قىلىش ئۈچۈن ئالتۇندىن ياسالغان ئادەمى بار، كۆك ئىگىسىگە سىغىنىدۇ. تاڭ دەۋرىدىكى سىماجېننىڭ «مەخپىيەتلىككە تەلپۈنۈش» دېگەن ئەسىرىدە، ۋېي جاۋ: ئالتۇندىن ئادەم ياساپ كۆك ئىگىسىگە سېغىنىاتتى، دەيدۇ. جۇڭجىڭ جىدې: ئالتۇن ئادەم ــ بۇد ھەيكىلىدۇر، دەيدۇ. بۇ ئالتۇن ئادەمنى غەربىي ئەللەردىن قولغا چۈشۈرگەن، ئېھتىمال ئۇنداق دىنىغا ئىشەنمىسە كېرەك دەيدۇ.) بۇ زامانلاردا غەربىي ئەللەر ھۇنلارغا قارايتتى، غەربىي ئەللەرنىڭ مەھسۇلاتلىرى ۋە قاتناشلىرى ھۇنلارنىڭ ئىقتىسادىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتاتتى. ھۇنلاردىن قورتار كەڭرۇ غەربىي ئەللەردىن قولغا چۈشۈرگەن ئالتۇن ئادەم يەنى بۇددا ھەيكىلىدىن شۇنى بىلىشكە بولىدۇكى، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 3 ــ ئەسىردە غەربىي ئەللەردە (تارىم ئويمانلىقىدا) بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىش ئىشى باشلانغان. تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىدا، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1 ــ ئەسىردە كەشمىر ئېلىدىن ئارخان ۋايروچانا ئۇدۇن (خوتەن)گە كېلىپ، بۇددا دىنى قانۇن ــ قائىدىلىرىنى تەشۋىق ــ تەرغىپ قىلغان. ئۇدۇن ــ غەربىي ئەللەر ئىچىدە بۇددا دىنىنىڭ ماھايانا مەزھىبىگە ئېتىقاد قىلىدىغان ئەل ئىدى، شۇنداقلا جۇڭيۈەنگە تارقالغان ماھايانا مەزھىبىنىڭ ئوچىقى (مەنبەسى) ئىدى. تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا، كۇچا مىلادىدىن ئىلگىرىكى 3 ــ ئەسىردىلا بارا ــ بارا بۇددا دىنى بىلەن ئالاقە باغلىغان، كۇچا شەھرىنىڭ مۇھىم تۇگۇنى ئىدى. جۇڭگونىڭ ئۇلۇغ يۆچى

(كۇشان)، ئارساكىت، قانغۇي (سەمەرقەنت) ۋە ھىندىستان مەملـ
كەتلىرى بىلەن بولغان باردى ـ كەلدىسى كۇچا ئارقىلىق بولاتتى.
«ۋېيىنامە. غەربىي رۇئىلار تەزكىرىسى»دە يېزىلىشىچە، ئۇلۇغ
يۆچىدىكى بۇددا دىنى كۇچادا ئانچە ـ مۇنچە تەرغىپ قىلىنغان.
قىسقىسى، كەشمىر، قەندىھار ۋە ئۇلۇغ يۆچىلەردىكى بۇددا دىنى
مىلادىدىن بۇرۇنلا ئۇدۇن، سۇلى (قەشقەر)لەرگە كىرگەن.
ئۇدۇن ۋە سۇلىلار بىلەن كۇچا ئوتتۇرىسىدىكى باردى ـ كەلدى ئىنتا ـ
يىن قويۇق بولغىنى ئۈچۈن، جۇغراپىيەۋى جەھەتتىن مۇناسىۋەتتى بولۇش
بىلەنلا قالماستىن، بەلكى ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ۋە سىياسىي
جەھەتلەردىنمۇ مۇناسىۋەتتى بار ئىدى. شۇڭا، بۇددا دىنى قەشقەر
ئارقىلىق كۇچاغا كىرگەن. لېكىن شۇنى ئېيتىپ قويۇش كېرەككى،
بۇ رايونلارغا بۇددا دىنى كىرگەندىن كېيىنمۇ، باشقا دىنلار مەسـ
لەن، شامان، ئاتەشپەرەسلىك (zaroaster) دىنلىرىمۇ يوقلىپ
كەتمىگەن، بەلكى ئۇزۇن زامانلارغىچە بۇددا دىنى بىلەن بىللە
ياشاپ تۇرغان. مەسىلەن، شۇەنزاڭ غەربىي ئەللەردىن ئۆتۈپ
كېتىۋاتقىنىدا، قەشقەردە بۇددا دىنى راسا ئەۋجىگە چىققان ۋاقتى
ئىدى، لېكىن شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئاھالە ئىچىدە يەنىلا
مازدا (Ahura Mazda) خۇداغا ئىشىنىدىغان ئاتەشپەرەسلەر بار
ئىدى. «تاڭنامە. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى» سۇلى ئېلى مادداـ
سىدا: «ئاتەشپەرەس ئاھالىمۇ بار» دېيىلگەن. كۇچا، كورلا ۋە
تۇرپان تەرەپلىرىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھېلىمۇ توي ـ تۆكۈنلەرـ
نىڭ رەسمىيەتلىرىدە ئاتەشپەرەسلىكنىڭ ئىزلىرى ساقلىنىپ قالغان.
تارىمنىڭ بەزى جايلىرىغا ئەڭ بالدۇر كىرگەن ھىمايانا مەزھىبى
ھەتتا 8 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىمۇ پۈتۈنلەي تۈگەپ كەتمىگەن.

(خۇيچاۋنىڭ ئەسلىسىگە قارىغاندا، «ئىبادەتخانا، راھىبلىرى بار ئىكەن، ھمايانا جارى ئىكەن، گۆش ۋە كۈدە قاتارلىق نەرسىلەرنى يەيدىكەن. خۇددى كۇچا راھىبلىرى «ئۇچ پاك» گۆشى يېگەندەك.)

تارىم ــ كۆكئارتىنىڭ غەربىدىكى رايونلار بىلەن بولغان ئالاقە كۆۋرۈكى ئارقىلىق، ئۇزۇنئارا ئىقتىسادىي مەدەنىيەت ھەرىكىتى ۋۇجۇتقا كەلگەن؛ شەرق مەدەنىيىتىنىڭ پارلاق مۇۋەپپەقىيەتلىرى ۋە بىرمۇنچە تەركىبلىرى غەربىي ئاسىياغا تارقالغان؛ شۇنداقلا، تارىم رايونى ئۆتكۈزگۈچى ــ تارقاتقۇچى پونكىت بولۇپ، بۇددا دىنى ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنى شەرقىمۇ تارقاتقان.

بۇددا دىنى تارقىلىشى بىلەن، تارىمنىڭ جەنۇبى ۋە ئوتتۇرا رايونلىرىدىكى مەدەنىيەت ــ سەنئەتكە ۋە ئىدىئولوگىيىگە يېڭى مەزمۇن كىرگەن؛ تارىم مەدەنىيىتى ئۆزگەرتمەي ئۆز پېتىچە ئەمەس، بەلكى ئىجادىي يۇسۇندا ئۆزگەرتىپ قوبۇل قىلغان، تارىم مەدەنىيىتىنىڭ تەلەپ ــ ئېھتىياجلىرىغا ئۇيغۇن بولغانلىرى تارىم ئاھالىسى ئىچىدە ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولغان. بۇددا سەنئىتى بۇ يەرنىڭ ئەنئەنىۋى سەنئىتىگە سىڭىش بىلەن، تارىم سەنئىتىنىڭ ئۆزىگە خاس ئۇسلۇبى پەيدا بولغان. مەسىلەن، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى مىڭ ئۆيلەرنىڭ تام رەسىملىرى ئاساسىدا، قوي، بۇغا ۋە شۇنىڭدەك ھايۋانلارنىڭ ئوبرازلىرى بار؛ ئۇسلۇب ۋە ژانىر جەھەتتىن بۇددا دىنىنىڭ تەلىماتلىرى بىلەن ئالاقىدار بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا قەدىمكى دەۋر قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ ئىزلىرى ئۇچرايدۇ.

يىغىپ ئېيتقاندا، تارىم ئويمانلىقى ۋە تەكلىماغىنىڭ شەرقىدىكى

جايلاردا مىلاددىن ئىلگىرى بىرقانچە مەدەنىيەت توپلىرى ۋۇجۇتقا كەلگەن. بۇ مەدەنىيەت توپلىرى يۇغۇرۇلۇپ تارىم مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈرگەن.

3

تارىم ئويمانلىقى ۋە تەڭرىتاغ بويلىرىدىكى خەلقلەر ئۇزاق-قەدىمىي تارىم مەدەنىيىتىنىڭ ئىگىلىرى بولۇپ، بۇ رايوندىكى ئەڭ قەدىمكى ئۇلۇسلار ۋە ئەللەر ئىدى. ئۇلار باي ۋە رەڭگارەڭ ۋەتەن مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسىي مەنبە(بۇلاق)لىرىدىن بىرىنى ياراتقان. بۇ مەنبە مەملىكتىمىزنىڭ پۈتكۈل مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشتا بەلگىلىك رول ئويناپلا قالماستىن، بەلكى پۈتۈن ئاسىيانىڭ شەرقىي ۋە غەربىي مەدەنىيەتلىرىنىڭ ئۆزئارا ئالاقە ۋە تەسىرلىرىدىمۇ مۇھىم رول ئويناغان. بۇندىن كېيىن ئارخېئولوگىيىلىك ئىزدىنىش ۋە تەتقىقاتلارنىڭ تېخىمۇ كۆپ مېۋىلىرى ۋۇجۇتقا كېلىپ، تارىم مەدەنىيىتىنىڭ مىقياسى ۋە مەزمۇنىنى تېخىمۇ روشەن ۋە كونكرېتلاشتۇرغۇسى؛ جۇملىدىن، ئىنسانىيەتنىڭ بۆۋەك-بالىلىق چېغىدىكى ئاسىيا يېرىم ئېگىز تۈزلەڭلىكىنىڭ مەنبۇى قىياپىتىنى تېخىمۇ ئەكىس ئەتتۈرۈپ بەرگۈسىدۇر.

تارىم ئويمانلىقى ۋە تەڭرىتاغنىڭ شەرقىي رايونلىرىدا ياشىغان يەرلىك ئاھالە توغرىسىدىكى مەسىلىنى ئارخېئولوگىيە، ئېتنوگرافىيە، ئانتروپولوگىيە، تىلشۇناسلىق ۋە تارىخشۇناسلىق جەھەتلىرىدە چوڭقۇر تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. تارىم ئويمانلىقى ۋە شەرقىي

شىنجاڭدا ھەم قوشنا جايلاردا قانداق مىللەتلەر ياشىغانلىقى ۋە يەرلەرنى ئۆزلەشتۈرگەنلىكى ھەققىدە خىلمۇخىل قىياسلار بار. بىر خىلى، ئارىيانلار دېسە، يەنە بىر خىلى ساكلار دەپ قىياس قىلىدۇ، ئۇچىنچى بىر خىل قىياستا چياڭلار (سىرلار) ۋە يۆچىلەر دېيىلىدۇ. بەزى ئالىملار (جۇملىدىن بەيئۇ كۇجى) قەشقەرنىڭ يەرلىك ئاھالىسىنى ئارىيان، تۈرك، تۈبەت ــ ئۇچ خىل جىنستىن تەركىب تاپقان خەلق دەيدۇ. تارىم مىللەتلىرىنىڭ تېگى ـ تەكتى توغرىسىدىكى مۇلاھىزىلەر ئاشۇنداق خىلمۇخىل.

ھەممىگە مەلۇم، ئىنسانلارنىڭ تارىخى ئىنسانلارنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن تەڭ باشلانغان، ئىنسانىيەت تەرەققىياتىنىڭ يىراق ـ قەدىمكى دەۋرىمۇ تارىخنىڭ ئۆگىنىدىغان ئوبيېكتى ھېسابلىنىدۇ. ئىپتىدائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى ۋە بەلگىلىك جۇغراپىيەۋى شارائىتىنىڭ تۇپەيلىدىن، ئادەملەردە ماسلىشىش خاراكـ تېرىدىكى جىنسىي ـ ئىرقىي خۇسۇسىيەتلەر (رەڭ، ئەت ـ تېرە، چاچ ۋە باشقا پەرقلەر) پەيدا بولغان. كېيىنچە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن، ئۇلار تەبىئەت كۈچلىرىنىڭ ئىلكىدىن بارا ـ بارا قۇتۇلۇپ، جۇغراپىيەۋى چەكلىمىلەردىن خالاس تاپقان. ئىجتىمائىي سەۋەبلەر نەتىجىسىدە ئادەملەرنىڭ كۆچۈشلىرى ھەر خىل جىنسىي بىرىكمىلەرنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن ۋە ئارىلىق جىـ نىسلار مەيدانغا كەلگەن. مەلۇم بىر جىنسقا كىرىدىغان مىللەتلەرنىڭ ھەرقانىدىقى ئۇرۇق ـ قەبىلە باسقۇچىنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن. چۈنكى قەبىلە سىنىپ پەيدا بولۇشتىن ئىلگىرى باشلانغۇچ جەمـ ئىيەتتىلا پەيدا بولغان، ئۇ زامانلاردا ئادەملەرنىڭ ئىجتىمائىي گۇرۇپپىلىرى (كوللېكتىپى) تەبىئىي ئۇرۇقداشلىق مۇناسىۋەتلىرى

ئاساسدا ۋۇجۇتقا كەلگەن. ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىنىڭ بولۇشقا تېگىشلىك ئالدىنقى شەرتى ئوخشاش بىر ئۇرۇق ياكى قەبىلە ئەزالىرى بىر جايدا ياشاشتىن ئىبارەت ئىدى. خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە جەمئىيەتنىڭ سىنىپلارغا بۆلۈنىشى تۈپەيلىدىن، (شۇنداقلا ئىجتىمائىي تەشكىلاتنىڭ زۆرۈر شەرتى بولغان قانداشلىق خۇسۇسىيىتىنىڭ يوقىلىشى تۈپەيلىدىن)، ئۇرۇقلار ۋە قەبىلىلەر ئارىلاش ـ قۇرىلاش بولۇپ كېتىدۇ. ئاشلانغۇچ جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى چېگرىسى ـــ سىنىپىي جەمئىيەت ۋە دۆلەتنىڭ پەيدا بولغانلىقى. شۇڭا، بىرەر مىللەتنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسىنى تەتقىق قىلغىنىمىزدا، سىنىپىي تۈسكە ئىگە بولغان تۈزۈم ياكى قالدۇق رەۋىشتە ساقلانغان ھالەت ـ ھادىسىلەرنى ئېتىبارغا ئالىمىز. مەنسۇپ بولغان ھالەت ۋە ھادىسىلەردىن پەرقلەندۇرۇشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇنداق بولمايدىكەن، يەل ـ زامانلىرىنى پەرەز قىلغاندا، ئاڭسىز ھالدا بالدۇر قىلۋېتىش ياكى قەستەن يېقىنغا سۈرۈش خاھىشى يۈز بېرىدۇ.

تارىخنىڭ قەدىمكى ئاھالىسىنىڭ جىنسىي خاسلىقى توغرىسىدىكى مەسىلىدە، ئالدى بىلەن، مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ھۆججەتلەرگە ۋە تارىخشۇناسلارنىڭ قاراشلىرىغا نەزەر تاشلايلى.

تارىم ئويمانلىقىدىكى ئاھالىنىڭ تارىختىن ئىلگىرىكى ئەھۋالاتى توغرىسىدا يازما مەنبەلەر ناھايىتى ئاز. «كېيىنكى خەننامە. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى»دە: "ئىلگىرىكى سەلتەنەتلەرگە مەلۇم بولمىغان، «تاغ ـ دەريالار توغرىسىدىكى كىتاب»تىمۇ ئېنىق بايان قىلىنمىغان، ئۇلارنىڭ جۇغراپىيەۋى ئەھۋالى، ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ئۆزگىچە ۋە ئاجايىپ، بۇ توغرىدا مەلۇمات يوق" دېيىلگەن. «خەنـ

نامه. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى»دىمۇ "غەربىي ئەللەردە كۆپىنچە يەرلىك ئاھالە ياشايدۇ، شەھەر ـ قورغان، ئېتىز ـ ئېرىق، مال ـ ۋارانلىرى بار" دېيىلگەن. (تاك دەۋرىدىكى يەن شىگۇنىك ئىزاھىچە: يەرلىك ئاھالە دېگەنلىك چارۋا ـ مال بىلەن كۆچۈپ يۈرمەستىن، دائىم بىر يەردە ئولتۇراقلىق ئاھالە دېگەنلىكتۇر، چىك دەۋرىدىكى ۋاك شىيەنچىيەننىك «قوشۇمچە ئىزاھى»دا، شۇ سۆزنىك دېيىشچە: شەھەر ـ قەلئەلىرى بار دېگەنلىك، شەھەر دۆلىتى دېگەنلىكتۇر).

مەسىلە ئەنە شۇ يەرلىك ئاھالىنىك ئارىيان، ساك ياكى باشقا جىنسلارغا مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاشتا.

ماكس مۇللېر (Max Müller)نىك پىكرىچە، ئاسىيا ئېگىز تۈزلەڭلىكى ئارىيان مىللىتىنىك ئەڭ بۇرۇنقى جايلاشقان جايى ئىدى، ئۇلار شۇ يەرنى ماكان قىلغان بىر مىللەت ئىدى، شۇ يەردىن غەربكە كۆچۈپ ياۋروپاغا كەلگەن؛ شەرقىي جەنۇبقا قايتا كۆچكەنلىرى ھىندۇ ـ فارىس ئارىيان جىنسى ئىدى. شۇڭا، بۇ پىكرىنى ئاساس قىلىۋالغان بەزى ئالىملار ھەتتا ئارىيان جىنسىنى تارىم ئويمانلىقىنىك جەنۇبىغىمۇ كۆچۈپ كىرگەن دەيدۇ.

بۇ پىكرىنىك ئەكسىچە (ياپون) چىياتىك شۇنىڭ: مۇللېرنىك پىكرىگە قوشۇلمايدىغان ئالىملار شۇنى تەكىتلەيدۇكى، ئارىيان جىنسىنىك ئەسلى مەملىكىتى دونای دەرياسىنىك ياكى بالتىق دېڭىزىنىك جەنۇبىي قىرغىقى ئىدى، بۇ ئارىيانلار غەربتىن شەرقە كۆچكەن، دەيدۇ. يېقىندا (سوۋېت ئىتتىپاقىدىن) ئا. لىتۋىنىسكىي: مىلادىدىن ئىلگىرىكى ئىككى مىڭىنچى يىللارنىك ئالدىنقى يېرىمىدا ئېھتىمال ئىپتىدائىي ئارىيانلارنىك ئايرىم توپى ئوتتۇرا

ئاسىياغا كەلگەن بولۇشى مۇمكىن دەيدۇ. بەزى تەتقىقاتچىلار ئاريانلار دېگىنىمىز ھىندۇ ـ ئىرانلاردۇر، دەپ ھېسابلايدۇ. (ۋېنگىر) خالماتا: ھىندۇ ـ ئىرانلارنىڭ ئېپتىدائىي بالىتىق ئادەملىرىدىن ۋە ئېپتىدائىي سلاۋىيانلاردىن ئايرىلىپ چىققان ۋاقىتى تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 5 مىڭىنچى يىللارنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغا توغرا كېلىدۇ، دەيدۇ. (فرانسۇز) پ. كىرىشمان بولسا، ئىرانلار ۋە ھىندۇ ئاريانلىرىنىڭ بالدۇرقى ماكانى شەرقىي ياۋروپا ياكى شەرقىي ـ جەنۇبىي ياۋروپا ئىدى، دەيدۇ.

ئىككىنچى بىر خىل پەرەز بويىچە، ساكلار (skythai، scythian) مىلادىدىن ئىلگىرىكى 7 ـــ 3 ـ ئەسىرلەردە دونای دەرياسى بىلەن دون دەرياسى ئارىلىقىدا كۆچۈپ يۈرىدىغان كۆچمەنچى قەبىلىلەر ئىدى. ياۋروپا تارىخشۇناسلىرىنىڭ كۆپچىلىكى ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 5 ـ ئەسىرلەردە سىبىرىيەگە تارىلىپ كەلگەن، دەپ ھېسابلايدۇ. كىرىشمان: كىشىلەر ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خىلمۇخىل قەبىلىلەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ «ساكلار» دەپ ئاتايدۇ، بۇنداق ئاتاش ئانچە توغرا ئەمەس؛ ساكلارنىڭ ئەسلى ماكانى ئىران، تىلى ئىران تىلى ئىدى، دەيدۇ.

پاركېر (E·H·Parker) مۇنداق دەيدۇ: "مەن «جۇڭگو ھەققىدە تەقرىز»نىڭ 12 ـ سانىدا، ھۇنلار، ساكلار، ھۇنغارلار، تۈركلەر باشقا ـ باشقا ئاتالغان بىر قەبىلىدىكى خەلقتۇر دەپ باقماندىم. شۇنىڭدىن كېيىن، شاۋان (Ed· chavannes) ھەرد (Hirth) قاتارلىق ئالىملار داۋاملىق ئىجتىھات قىلىپ، چوڭقۇر تەتقىقاتقا كىرىشىپ كەتتى." "ھېرودوتنىڭ كىتابىدا ساكلارنىڭ (scyt hianus) تۇرمۇش ئادەتلىرى جانلىق تەسۋىرلەنگەن، ئەمما جۇڭگو

ۋە رومانىڭ تارىخى كىتابلىرىدا بايان قىلىنغانلىرى سىياسىي تارىختۇر، شۇڭا پەرقلىنىدۇ. ھېرودوتنىڭ كىتابىدا يېزىلىشچە، جۇڭگو تارىخىدىكى ھۇنلار بىلەن روما تارىخىدىكى ھۇنلارنىڭ ھېچقانداق پەرقى يوق. جۇڭگو تارىخىدىكى ھۇنلار بىلەن ھېرودوتنىڭ كىتابىدىكى ھۇنلار ئونغار (Ouyyol or Hunnen) غەربتىكى ھۇن ياكى ھۇنغار تۈپ ئاتالمىدا بىر مەنبەدىن كېلىپ چىققان دېيىشكە بولىدۇ." جۇڭگو تارىخلىرىدا ئېيتىلىشچە، ھۇنلار بۇرۇن شياخۇس ئۇرۇغىنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، ھونغۇر (خۇنۇى) دەپ ئاتىلاتتى. كېيىن مۇڭدەپىرقىيەتسىزلىك تۈپەيلىدىن شىمالىي چۆلگە قېچىپ كېتىپ، دۆلەت قۇرۇپ پادىشاھ ئاتالغان. كېيىنچە، ھۇن ئىمپېرىيەسىدىكى تۈرلۈك قەبىلىلەرنى تۈركلەر ياكى تۈرك ساكلىرى (Turk-scythian)نىڭ يەرلىك نامىلىرى بىلەن ئاتايدىغان بولدى.

ھېرودوتنىڭ تارىخىدا خاتىرىلەنگەن Targitaos، يېۋرى (Ibri ئىبرانى) تىلىدىكى تارىخىي ماتېرىيالدا يېزىلغان Togharma دېگەن ناملار ئوتتۇرا ئاسىيا كاسپى دېڭىزىنىڭ شەرقىدىكى يەرلىك ئاھالىنىڭ نامىلىرىدۇر.

قەدىمكى گرېك تارىخچىلىرى (مەسىلەن، پولىبىي، پىلىنىي، پتولېمېلار) ساكلارنى Skif دەپ ئاتىغان ھەمدە ئۇلارنىڭ يازغان تارىخلىرىدا Sak لارنىڭ نۇرغۇن قەبىلە نامىلىرى قەيت قىلىنغان. ئۇلارنىڭ دېيىشچە، ساكلارنىڭ تارالغان جايلىرى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، ماۋەرائۇننەھر ھەتتا تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي چەتلىرىگىچە يەتكەن؛ كاسپى دېڭىزىنىڭ بويىدىكى ماسساغېتلار (Massa getae) مۇ ساكلارنىڭ بىر قەبىلىسى ئىدى.

ئالىكساندر ماكىدونىسكى (ئىسكەندەر) شەرقىگە يۈرۈش قىلغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمىغا كەلگەن گرېك يىلنامىچىلىرى ئەڭ ئاۋۋال ساكلارنى كۆرگەن، شۇڭا ئۇلار كاسپىدىن ئۆتكەندىن كېيىن كۆرگەن يەرلىك (ئوتتۇرا ئاسىيا) ئاھالىسىنىڭ نامىلرىنىڭ ئالدىغا Sak دېگەن سۆزنى قوشۇپ ئاتىغان؛ شۇنىڭدەك، ئۇلارنىڭ يازما خاتىرىلىرىدىكى يەرلىك ئاھالە نامىلىرى شۇ خەلقلەرنىڭ ئۆزلىرى ئاتايدىغان ناملار بولماستىن، بەلكى بۇ خەلقلەرنىڭ تاشقى قىياپىتى ياكى كىيىم-كېچەكلىرىگە قاراپ قويۇلغان نامىلاردۇر. مەسىلەن، كاسپى دېڭىزىنىڭ شەرقىدىكى يەرلىك ئاھالىنى، ئۇ تاريخچىلار (saka-tigrahauda) «ئۇچلۇق تەلپەكلىك ساكلار» دەپ ئاتىغان.

ئۇچىنچى بىر خىل پەرەز بويىچە، تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىدىكى يەرلىك ئاھالىنى ياۋروپالىق تەتقىقاتچىلار sär (ser)لار دەپ ئاتايدۇ. بۇ ئېھتىمال «چياڭ»نىڭ شۇ زامانىدىكى تەلەپپۇز قىلىنىشى بولسا كېرەك. مەسىلەن،«نو-چياڭ» (Nob-cyär) دېگەنلىك «نوپ چياڭلىرى»ياكى «نوپ-سېر» دېگەنلىك بولىدۇ. مېرەندىن تېپىلغان تۇبۇتچە ھۆججەتلەردە Nob-chenr دېگەن خەت ئۇچرايدۇ، بۇنىڭ تەركىبىدىكى Nob ئېھتىمال خەنزۇچىدىكى «نو»نىڭ ئەسلى بولسا كېرەك. ھازىرقى «لوب» دېگەن نام «نوب»نىڭ ۋارىئانتىدۇر؛ سانسكرىتچە «باش نازارەتچى» دېگەن مەنسەپنى بىلدۈرىدۇ، يەنى Nop-sär ئېھتىمال «چياڭلارنىڭ سەردارى» دېگەنلىك بولسا كېرەك.

«تارىخىي خاتىرىلەر. بەش سۇلتان خاتىرىلىرى»دە يېزىلىشىچە، غەربىي رۇئلار — دى-چياڭلاردۇر. [«پادىشاھلىق رەسمىيەتلىرى»دە

دېيىلىشچە، غەربتىكىلەر «رۇك» دېيىلىدۇ (غەربىتىكى مىللەتلەرنىڭ ئومۇمىي نامى). «ۋېي يۈەنچىك تەزكىرىسى»دە ئېيتىلىشچە: ...چياڭلارنىڭ تۇرى تولا، «نوب» دېگەننىلا ئالىدىغان بولساق، شۇ زامانىدىكى ھەممە چياڭلارنىڭ سەردارى ئىكەنلىكىنى، ياكى ھەممىنى يىغىشتۇرۇپ «نوب» دېگەنلىكىنى بىلىش مۇمكىن.]

«كېيىنكى خەننامە. غەربىي چياڭلار تەزكىرىسى»دە: «غەربىي چياڭلار ئەسلىدە...جياڭ جەمەتلىكلەرنىڭ باشقا بىر تۈرىدۇر» دېيىلىدۇ. (سۇك زامانىسىدىكى فېي يىن «شەرھنامە»سىدە دۇك دۇكنىڭ دېيىشچە: «ئۆرۇپ ـ ئادەتلەر توغرىسىدا ئومۇمىي بايان»دا ئېيتىلىدۇكى، چياڭلار ئەسلىدە غەربىي رۇكلارنىڭ ھەقىرلىرىدۇر، ئاساسەن قوي باقاتتى، شۇڭا قوي (羊) دېگەن خەتتىن ئېلىپ، جياڭ (羌) دەپ نام قويغان. «يۇي گۇك چاچ دەپ ئاتىغانلار (خېشى چياڭلىرىنىڭ يەنە بىر نامى ساج) ...غەربىي شىمالىدىكى پىچان، قوش مەملىكەتلىرىدىكىلەر... مىجەزى چۈس، باتۇر ـ جەسۇر بولۇپ، غەربىي جايلاردا سەلتەنەت يۈرگۈزگەن.»

يۇقىرىدا ئېيتىلغان «دى ـ چياڭ»دىكى "دى" دېگەن نامنى ئالساق، "دى" غەربىي رۇكلاردىن بىرىدۇر.

سىكېس (Sykes) يازغان «فارس تارىخى»نىڭ 307 ـ بېتىدە بايان قىلىنىشچە: ئارساك سۇلالىسى (Arsa cids) ئەسلى يەرلىك ئاھالىدىن ئەمەس، چەتتىن كەلگەنلەردۇر، ئەسلىدە شىمالىي چېتىدىكى تۇرانلاردىن بىرى ئىدى، ئۇلارنىڭ بالدۇرقى نامى Daae ياكى Dahae دېيىلەتتى. [ئەسلەتمە: ئارساك سۇلالىسى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 249 ـ يىلى باشلىنىپ، مىلادى 8 ـ يىلغىچە (شەرقىي جۇ دەۋرىگىچە) داۋام قىلغان. ئاخىرى مىلادى

226 ـ يىلى (شۇي خانلىقىنىڭ كېيىنكى خوجىسى زامانىسى)دا مۇنـ
قەرىز بولغان]. خەن سۇلالىسىنىڭ ئىككى يىلنامىسىدە بۇلار توغـ
رىسىدا مەخسۇس تەزكىرە قىلىنغان. تۇركىي تىلنى خەنزۇچە تەلەپـ
پۇزدا ئىپادە قىلىش قائىدەسى بويىچە، Daae ياكى Dahae
ئېھتىمال بالدۇر «دى»، كېيىن «داشىيا»نىڭ ئەسلى تەلەپپۇزى
بولسا كېرەك.

شۇنداق قىلىپ، «دى ـ چىياڭ»نى Dahae ـ Syr دەپ ئوقۇشقا
بولىدۇ.

گرېكچە قەدىمكى جۇغراپىيە كىتابىتا Tochari (توخارى)،
نىستورىيان پۈتۈك تاشلىرىدا Tohuristan، ياۋروپا تىللىرىدا
Tokharestan دەپ ئاتالدى. «داشىيا»نىڭ گرېكچە نامى Bactriane
(باكترىيان). («تارىخىي خاتىرىلەر» «خەننامە»، «تاغ ـ دەريالار
كىتابى»دىكى داشىيا Tukhara ـــ توخارانىڭ خەنزۇچە تەلەپپۇز
قىلىنىشىدۇر).

مىلادى 2 ـ ئەسىردە ئۆتكەن گرېك تارىخچىسى Arrianنىڭ
ئېيتىشىچە، Daha ـ Tohar لار ھۇنلارنىڭ زەربىسى بىلەن، تارىم
تەرەپلىرىدىن غەربكە كۆچۈپ كەتكەن. لېكىن بەزى ياۋروپا
تەتقىقاتچىلىرى Daha ياكى Tohar (بۇنىڭ تەكتى ئۇلۇغ يۆچى)
لارنى ساكلاردىن دەپ ھېسابلايدۇ. «خەننامە»دە بولسا، ساكلار
بىلەن ئۇلۇغ يۆچىلەرنى ئېنىق ئايرىپ كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن،
«خەننامە. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى»نىڭ 2 ـ قىسمىدا: «ئۇيسۇن
ئاھالىسى ئىچىدە ساكلار، ئۇلۇغ يۆچىلەر ۋە باشقىلار بار» دېيىلـ
گەن. يۆچىلەر غەربكە كۆچكەندە، شۇ زامانلاردا ئىلى دەريا
ۋادىسىنى ئىگىلىگەن ساكلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ يېرىنى

ئىشغال قىلىۋالغان؛ كېيىن ئۇيىسۇنلار ھۇنلارنىڭ ياردىمى بىلەن يۆچىلەرگە ھۇجۇم قىلىغاچقا، يۆچىلەر غەربىي جەنۇب تەرەپكە كەتكەن.

«خەنناما. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى»نىڭ 1ـ قىسمىدا يېزىلىشىچە: بالدۇر ھۇنلار ئۇلۇغ يۆچىلەرگە ھۇجۇم قىلىغان، ئۇلۇغ يۆچىلەر غەربكە كېتىپ، داشياغا ھۆكۈمران بولغان، ساكلار شاھى جەنۇبتا كەشمىرگىچە ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. ساكلار تارقاق ئىدى، بىر-قانچە مەملىكەت بولۇپ كەتكەن، شۇلېنىڭ غەربىي شىمالىدىن ھۇشۇن، سىندۇ تەۋەلىرى ساكلاردىن ھېسابلىناتتى. (لياڭ شۇنچى يازغان «بۇددا ئىباراتى ھەققىدە» دېگەن كىتابتا بايان قىلىنىشىچە: «خەنىنامە. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى»دە ئېيتىلىدۇكى، ساكلار ئەسلىدە «گيۇن» فامىلىلىك رۇئىلاردۇر... ئۇلۇغ يۆچى مەملىكىتى بالدۇر ساكلار پادىشاھىنىڭ زېمىنى ئىدى.) يەنە شۇنداق دېيىلگەن: «ئۇلۇغ يۆچى كۆچۈپ يۈرىدىغان ئەل ئىدى، مال-ۋاران بىلەن كۆچۈپ يۈرەتتى، ئادىتى ھۇنلارنىڭكىگە ئوخشايتتى، يۆچىلەر يىراقتا كەتتى، داۋان ئېلىدىن ئۆتۈپ، غەربىتە داخانى بويسۇنىدۇردى... قالغان بىر قىسىم كېتەلمىگەنلىرى نەسەن چياڭلىرى ئارىسىدا قېلىپ، كىچىك يۆچىلەر دەپ ئاتالدى.» «جۇنامە. ۋاڭ پەرمانلىرى شەرھى»دە قەيت قىلىنغان يى يىنشىيەن پەرمانىدا ئېيتىلىشىچە، شىمالدا داشيا بىلەن سارىكۆل (ياركەنت) بولۇپ، غەربىي ئەللەر ئىچىدە شيا، يىنلەر تەقلىتىدە قۇرۇلغان مەملىكەتلەردۇر.

مىلادى 2ـ ئەسىر ئوتتۇرىلىرىدا، يەنى خۇەندى خانىنىڭ جىيەنخې 3ـ يىلى (مىلادى 147ـ يىلى)، يۆچىلەرنىڭ تەسىر كۈچى

كۆكئارتنىڭ شەرقىدىكى رايونلارغىچە كەلگەن. «بوددا جاۋاھىرلار نومى»نىڭ 76 ـ جىلدىدە قەيت قىلىنىشچە، يۆچى پادىشاھى كانىشكا II كۆكئارتتىن ئۆتۈپ، شەرقىقە يەنى كاشغەر، ياركەنت، خوتەنلەرگە يۈرۈش قىلغان. مەسىلەن، ستەيىننىڭ نىيە خارابىلىرىدىن تاپقان (خەن ـ جىن زامانىسىدىكى) تارشا پۈتۈكلەرنىڭ بىرىدە: «يۆچى مەملىكىتىدىن غۇززىجۇ قىرىق توقۇز ياشتا، ئورتابوي قارامتۇل» دېگەن سۆزلەر بار، دېمەك يۆچى مەملىكىتىدىكى «غۇز» لار (ئادەمنىڭ ئىسمى «زىجۇ») باردى ـ كەلدى قىلىپ تۇرغان. (ۋاڭ گوۋېينىڭ «كۆچمە قوم تېگىدە قالغان پۈتۈكلەر» دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن). «كېيىنكى خەننامە. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى»دە، يۆچى پادىشاھىنىڭ سۇلىنى (كاشغەرنى) كونترول قىلغانلىقى ۋە چىمپانىنى يۆلەپ سۇلىغا پادىشاھ قىلغانلىقى بايان قىلىنغان.

يۆچىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئانا يۇرتىنى ھېچقاچان ئۇنتۇمىغان. ئۇلار يېڭى ئۆزلەشتۈرگەن داشىيا (داخا) رايونىدىن بۇددا دىنىنى شەرقىقە يوللىغان، تاكى جۇڭيۈەن رايونىغىچە تارقاتقان، ئۇلار شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەتلىرىنى چاچقۇچىلار بولدى. چۈنكى ئۇلار كۇشان پادىشاھلىقى دەپ ئاتالغان دەۋردە (تارىخىي كىتابلاردا توخارلار دەپ ئاتالغان) بۇددا دىنىنى تەتقىق ۋە تەشۋىق قىلىش جەھەتلەردە چوڭ رول ئوينىغان.

ياۋروپا ئالىملىرىدىن ۋامبېرى (H.Vambery)، ھېرت (Hirth)لار ئۇلۇغ يۆچى بىلەن توخار بىر خەلقنىڭ باشقا ـ باشقا ئاتىلىشىدۇر دەيدۇ؛ بەيئۇكوجى: غەربنىڭ تارىخ كىتابلىرىدا Tokhara دېيىلگەنلەر ھەقىقەتتە خەنزۇچە تارىختا يۆچى دەپ

ئاتالغانلارغا توغرا كېلىدۇ، شۇنىڭدەك پتولېمېينىڭ Thagoura (Thogara) دەپ ئاتىغىنىغىمۇ توغرا كېلىدۇ دەيدۇ؛ جۇملىدىن ئۇمۇ ۋامبېرى بىلەن ھېرتىلارنىڭ «يۆچىلەر تۈرك جەمەتىدىن» دېگەن پىكرىگە قوشۇلىدۇ.

داشيادىن كېيىنكى يۆچىلەرنىڭ مەملىكىتى تارىختا «يەنىدا» (ئابدال، ئېفتال) مەملىكىتى دەپ ئاتالغان. مەسىلەن، «ۋېي-نامە. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى»دە: «يەنىدا مەملىكىتى ئۇلۇغ يۆچىلەر خىلىدىن، شۇنىڭدەك گاۋگۈي (ئۇيغۇر)لارنىڭ باشقا خىلدىن ھېسابلىنىدۇ. بۇلار ئەسلىدە قورغان-سېپىلنىڭ شىمالىدىن چىقىپ، ئالتۇن تاغنىڭ غەربىي جەنۇبى ئارقىلىق ئۇدۇن (خوتەن) نىڭ غەربىگە كېلىپ، ئوكسۇس دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا ئىككى يۇز چاقرىمغچە تارقالغان... غەربىي ئەللەردىن قانغۇي، ئۇدۇن، سۇلې، ئارساك ۋە شۇنىڭدەك ئوتتۇز نەچچە كىچىك مەملىكەت ئۇلارغا بېقىنىپ، چوڭ مەملىكەت ئاتالغان» دېيىلگەن. بۇ يەردە يەنە «گاۋگۈي»دېگەن نام كېلىپ چىقتى. گاۋگۈيلار ئەسلىدە دىڭلىنلار ئىدى. تارىخىي يازما مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، خەن دەۋرىدە دىڭلىن، جەن ۋە شىمالىي-جەنۇبىي خانلىقلار دەۋرلىرىدە تېلې ياكى گاۋگۈي ئاتالغانىدى. (دىققەت قىلىڭكى، ئىككىنچى بىر تەرەپنىڭ ئۆزئارا ئالاقىدىكى تەسراتى بويىچە قويغان كېيىنكى شەرھىلىك-مەنەلىك نامنى دەسلەپكى ئۆز-نامىنىڭ ئەسلىسى دەپ چۈشىنىپ قالماسلىق كېرەك). سۇي دەۋرىدىن ئىلگىرىكى دىڭلىن ياكى چېلىلار بىلەن سۇي-تاڭ ئارىلىقىدىكى تېلىلار تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى قەبىلىلەرنىڭ ئورتاق نامى ئىدى. غەربىي دىڭمز (كاسپى)نىڭ شەرقىدە تېلىلار كۆپ ئىدى. گوبى

چۆلىنىڭ شىمالىدىكى تېلېلاردىن باشقا، ئۇرۇغول (يەۋۇ)نىڭ غەربىي، يەنجىنىڭ شىمالى، ئاق تاغ تەرەپلىرىدىكى ئۇلۇس گاۋگۇي قەبىلىلەر ئىتتىپاقى دەپ ئاتىلاتتى؛ بۇلاردىن تاشقىرى، جۇڭغار ئويمانلىقىدىكى «ئوغۇزلار» (خەن دەۋرىدە «ئۇگې»، سۇي ـ تاڭ دەۋرلىرىدە «ئۇخۇ» ياكى «ئۇخې»لار)مۇ تېلېلاردىن ئىدى. كان (سەمەرقەنت) مەملىكىتىنىڭ شىمالى، ئەتىل سۇي (ۋولگا دەريا ـ سى) ۋادىسىدىكى قاز، گزار، بارغۇ، بېچىنەكلەر؛ كاسپى دېڭىز ـ نىڭ شەرقىي ۋە غەربىي يانلىرىدا سولغار، سامسويىن، مۆكسۈك؛ فوروم (شەرقىي روما)نىڭ شەرقىدىكى ئىسكى، ئالان، باشقۇردلارمۇ تېلېلاردىن ئىدى. تېلېلار سۇي دەۋرىدىن كېيىن «تۈرك» ئاتالغان خەلقنىڭ ئالدىنقى مۇجەسسىمى، شۇنىڭدەك ھىرودوت Turgitaus دەپ ئاتىغان ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي گۈرۈپپىسىدۇر.

تارىخ كىتابلىرىدا «دى ـ چياڭ»لارنى شىمالىي «دى»لار بىلەن ئوخشاش دەپ يازىدۇ؛ مەسىلەن، «جاۋ چۈگو تەزكىرى»دە: نوپلار يۆچىلەردۇر دېيىلىدۇ.

مۇبادا، دى ـ چياڭلار شىمالىي دىلار بىلەن ئوخشاش بولسا، ئۇ چاغدا Dahae(r) ياكى Taghar بىلەن دى، دىلى، دىڭلىن (دىڭلىڭ)لار مەنبەداش نامىلار بولىدۇ. خەنزۇچە تارىخلاردا، Taghar نى قەدىمكى دەۋردە دىڭلىن (دىلى) دەپ يازغان. شۇڭا، دى ـ چياڭ (نوپ)لار بىلەن تەكرىتاغنىڭ شىمالىدىكى Tag har لار مەنبەداش جىنسقا (ئۇلۇسقا) كىرىدۇ، يەنى بىر ئۇلۇس ھېسابلىنىدۇ. (گويى تەي بايانىدا دېيىلىشىچە: چياڭلار بىلەن شىمالىي دىلار بىردۇر). Taghar (دىلى، دىڭلىڭ)لار كېيىنكى تارىخ كىتابلىرىدا تېلې دەپ يېزىلغان.

هۇنلار، دىڭلىن (دى، تى)لار شىمالدىن جەنۇبقا كۆچۈپ تەڭرىتاغدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، ھەتتا تەڭرىتاغنى بويلاپ غەربكە ۋە شەرققە يېيىلغان. يۆچىلەر بىلەن ھۇنلارنىڭ ئۇرۇشى نەتىجىسىدە، يۆچىلەر تەڭرىتاغنى ياقلاپ غەربكە كۆچكەن. شۇنڭدەك، دى-چياڭلارنىڭ بىر قىسمىمۇ تارىمنىڭ شەرقىي جەنۇبى ئارقىلىق غەربىي جەنۇبقا يېيىلغان. «خەننامە. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى»دە قەيت قىلىنىشىچە، «ۋۇدى خان تۆت ئەتراپىتكى غەيرىلەرگە يۇرۇش قىلىپ، زېمىن دائىرىسىنى كېڭەيتكەچكە، شىمالدىكى ھۇنلار سۇرۇلۇپ، چياڭلار غەربكە ھەيدەلگەن» سەۋەبتىن، چياڭ-لار غەربكە كۆچۈپ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىدىكى پامىر ئېگىز-لىكى (ئەسلىدە قاراقۇرۇم)دىن ئۆتكەن، شۇنڭدىن تارتىپ، چياڭلار پامىر ئېگىزلىكىنىڭ جەنۇبى ۋە شەرقىي جەنۇبىدىكى جىل-غىلارنى ماكان قىلغان. شۇنداق كۆچۈشلەر نەتىجىسىدە تەڭرىتاغ-نىڭ جەنۇبىدىكى دېھقانچىلىق قىلىدىغان مەدەنىيەتلىك قەبىلىلەر شىمالدىكى ياياق قەبىلىلىرى بىلەن بىر-بىرىگە تەسىر قىلىشقان. ئۇنىڭدىن كېيىنكى تارىخىي مەنبەلەردە يەنە «سىرلار» دېگەن خەلق قەيت قىلىنىدۇ. بۇلار تېلىلار بىلەن بىر ئۇلۇس، شۇنڭدەك چياڭ-لار بىلەنمۇ تېگى بىر مىللەتتۇر. مىلادىدىن ئىلگىرى، يەن خانلىقى-نىڭ مورۇن جۇن زامانىدا، ھۇن كەڭرۇسى (پادىشاھى) خالىتۇ 35 مىڭ كىشىسى بىلەن (تار) توس لارغا تەسلىم بولىدۇ، كېيىن «سىرلار» بىلەن ئارىلاش ياشىغاچقا، «سىرتاردۇش» دەپ ئاتىلىدۇ. خەنزۇچىدىكى «شۆ» ئەسلى «سا» بولۇپ، كېيىن «شۆ» بىلەن بىر تەلەپپۇزدا ئىشلىتىلگەن، تەلەپپۇز قائىدىسى بويىچە siar-siat دەپ ئوقۇلىدۇ.

قەدىمكى دەۋردە، مۇنداق چوڭ كۆچۈشلەرگە تەبىئىي شارائىت-لارمۇ سەۋەب بولغان، شۇنىڭدەك ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرمۇ سەۋەب بولغان. كۆكئارتىنىڭ غەربىدىكى داشىيا (داخا) ياكى تارىم ئويمانلىقىدىن ئىچكى ئۆلكىلەرگە كۆچۈپ بېرىپ ماكانلاشقانلارمۇ ئاز ئەمەس. خەن دەۋرىدە، غەربىي ئەللەردىكى ئاھالىدىن جۇڭيۈەنگە ياكى خېشى رايونىغا كېلىپ ئولتۇرۇقلاشقانلارمۇ بار. «خەنىنامە. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى» ئورسۇق (ئاسۇق) ماددىسىدا، (تاڭ دەۋرىدىكى) يەن شىگۇنىڭ ئىزاھىچە: «ھازىر يۇڭجۇ ئوبلاستى لىچۈەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا ئاسۇق ئارت دېگەن بىر تاغ بار، ئەسلىدە خەن دەۋرىدە ئارسۇق ئاھالىسىدىن بۇ يەرگە كۆچۈپ كېلىپ، دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. شۇڭا بۇ يەر شۇلارنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان.» ئاسۇق ياكى ئوش ھازىرقى ئاقسۇ ۋىلايىتىدۇر. يەنە «خەننامە» 28 ـ جىلد «جۇغراپىيە ئەھۋالات»دا بايان قىلىنىشچە: خەن دەۋرىدە ئەندىڭ ۋىلايىتى (گەنسۇنىڭ پىڭلياڭ ۋىلايىتى)دە يۆچىلەر ئايمەقى بار، شاڭشاڭ ۋىلايىتى (شەنشى سۇيدىمېن)دە كۇچا ناھىيىسى بار، ئالدىنقىسى يۆچىلەر ئۇچۇن قۇرۇلغاچقا «يۆچى ئايمەقى» دەپ ئاتالغان؛ كېيىنكىسى كۇچادىن ئىچكى جۇڭگوغا كۆچۈپ كەلگەنلەر ئۇچۇن قۇرۇلغاچقا، شۇنداق ئاتالغان. كەيىۋەن يىلىدىكى «سىكادىنى ئىبارىلىرى» نىڭ II جىلىددە ئېيتىلىشىچە: مەشھۇر بۇددا سۆتىرا تەرجىمانى ئۇپاساكا چىروكاچانىڭ خەن سۇلالىسىدىن لىڭدى زامانىسىدا (مىلادى 168 ــ 189 ـ) ئۇلۇغ يۆچىلەردىن بىرقانچە يۈز كىشىنى باشلاپ، جۇڭگوغا كەلگەن؛ ئەندىڭ ۋىلايىتىدە جايلاشقان يۆچىلەر ئەنە شۇ باشلاپ كەلگەنلەردىن بولۇشمۇ ئېھتىمال. ئەمما بۇ جايلاردا ئەزەلـ

دىن يۆچىلەر بار ئىدى.

پاركېر (E.Parker) خەنزۇچە مەنبەلەرگە ئاساسەن شۇنداق دەيدۇ: ئۇلۇغ يۆچىلەر ئەسلىدە دۇنخۇاڭ بىلەن چىلەن ئارىلىقىدا (يەنى ئېنىقراقى لوپنۇر بىلەن كۆكنۇر ئارىلىقىدا) ياشايتتى. ھۇن باتۇ كەڭرۇ يۆچىلەرگە ھۇجۇم قىلدى، قەرى كەڭرۇ يۆچىلەرنى قىرغىن قىلدى. ئۇلۇغ يۆچىلەر شۇنىڭدىن كېيىن، ھازىرقى قوچۇ يېنىدىن تەڭرىتاغنى ھالقىپ، داۋانغا كەتتى. ئىسسىق كۆلنى ئايلىنىپ، شاش ۋە ئارال كۆلىدىن ئۆتۈپ، ئاندىن شەرقىي جەنۇبقا يۈرۈپ، داشىيا (Bactria كېيىن Toharoi)غا ھۇجۇم قىلىپ بۇلارنى بويسۇندۇردى، ئوكسۇس دەرياسىنىڭ شىمالىنى ئوردا قىلدى. يۆچىلەر داشيانى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئۇ ئەلنى شىۋۇمى، شۇاڭمى، گويشاڭ، شىتۇن، دۇمى دېگەن بەش يابغۇغا بۆلىدۇ. كېيىن كۇشان يابغۇسى كۇزۇلا (kuzuladadphis) قالغان تۆت قىسمىنى يوقىتىدۇ، ئارساكقا ھۇجۇم قىلىپ كابۇلنى ئالىدۇ، ئاندىن يەنە پامىر، كەشمىرلەرنى ئىگەللەيدۇ. كۇزۇلا ئۆلۈپ، ئوغلى يەمە كاتىپىس (yemakadphis)خان بولۇپ، پەنجاپنى تارمار قىلىدۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ يۆچىلەر زورىيىپ، چوڭ مەملىكەت ئاتىلىدۇ.

كېيىن، كۇشان زېمىنىدا ياندا (يەندەن) مەملىكتى ۋۇجۇتقا كەلدى. غەرب تارىخچىلىرى بۇنى Abdals، Viddhals، Hait hals ياكى بىزانىس (ۋىزانتىيە) يازما مەنبەلىرىدە Ephthalites Hephtalitas دەپ ئاتىدى. مانا مۇشۇ ھەر خىل ئاتالغان بىر خەلق تېلې (گاۋگۇي) 15 ئايمقىدىن بىرى - ئابدال ئىدى. (ئەسلەتمە: «ئابدال» ئىران تىلىدا «كەزگۈچى» «تەرك ئەتكۈچى» دېگەن بولىدۇ، ئىران تىلىدا سۆزلەشكۈچىلەر شەرقتىن كۆچۈپ

كەلگەنلەرنى Abdal دەپ ئاتىغان بولۇشى مۇمكىن). ياكى بولمىسا، «شىمالىي خانلىق تارىخى»دا بايان قىلىنىشچە: گاۋگۈيلاردىن ئاۋزىلا يۇزمىڭدىن ئارتۇق كىشىنى باشلاپ غەربكە كۆچۈپ بېرىپ، ئۆز ئالدىغا خوجا بولغان. يەنە بىر رىۋايەتتە: بۇ مەملىكەت يۆچە-لەردىن قۇرۇلغان مەملىكەت بولۇپ، ھازىرقى ئامۇ دەريالىسىنىڭ جەنۇبىغا 5 ـ ئەسىردە تارقالغان، دېيىلىدۇ. شىمالىي ۋېي خانلىقى تەيخې 8 ـ يىلى (مىلادى 488 ـ يىلى) پارىسلارنى مەغلۇپ قىلغان، كېيىن قانغۇيىنى (بۇغدىيانىنى)، ئالىساكىت، سۇلې، ئۇدۇن ئەللىرىنى بويسۇندۇرغان. ئاخىردا بۇلار تۈركلەر تەرىپىدىن يوقىتىلغان.

تارىختىن ئىلگىرى تارىم ئويمانلىقىدا ياشىغان خەلقلەر توغرىسىدا ئالىملارنىڭ قاراشلىرى بىر خىل ئەمەس. ياۋروپا ئالىملىرى ساكلار بىلەن ئارىيانلار جىنسىدىكى مىللىي گۇرۇپپا دەپ ھېسابلايدۇ؛ بەزىلىرى تېخى serindians (سېر ـ ھىندلار) دەيدۇ.

جىيەن بوزەن ئەپەندى خەنزۇچە رىۋايەتلەرگە ئاساسەن مۇنداق مۇلاھىزە يۈرگۈزگەنىدى: خۇاڭدىدىن تارتىپ ياۋ، شۇن، يۈلەر غەربىي خان ئانا بىلەن باردى ـ كەلدى، سوۋغا ـ سالام قىلىشىپ تۇرغان. «قۇتلۇق بېشارەت»، «جىيازى تۇزەتكەن ماقالىلەر»، «نەسەبنامە»، «قەدىمنامە تەزكىراتى»، «شۇنزىنىڭ ئومۇمىي بايانلىرى»، «خۇەينەنزى» دېگەن كىتابلاردا يېزىلىشچە، ــ دەيدۇ جىيەن بوزەن ئەپەندى ــ «ئەپسانىۋى شەخسلەرنى ئالاھىدە قىلغان تارىخىي دەۋر جۈگۈنىڭ يېگى تاش قورالىلار دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا ھەم ئاخىرقى باسقۇچلىرىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ شەخسلەرنىڭ غەرب خان ئانىسى بىلەن باردى ـ كەلدىلىرىدىن شۇنى قىياس قىلغىلى بولىدۇكى، يېڭى تاش قورالىلار دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا باسقۇچىدىن كېيىن،

شىيا ئۇرۇقى سىستېمىسىدىكى نوپ ـ سىرلار بىلەن تارىم ئويمانلىقىدىكى ئۇرۇقلار ئوتتۇرىسىدا قانداشلىق مەدەنىي مۇناسىۋەت پەيدا بولغان.»

قەدىمكى غەرب خان ئانىسىنىڭ ئېلى تارىم ئويمانلىقىنى كۆرسىتىتتى، غەربىي خەن دەۋرىدە، غەربىي ئەللەر زېمىنىنىڭ دائىرىسى كېڭىيىشى بىلەن، خان ئانىنىڭ ئېلىمۇ يىراقتا سۇرۇلۇۋەرگەن.

بۇ يەردە نوپ ـ سىرلار بىلەن بىللە يەنە يۆچىلەرمۇ ئۇچرايدۇ. بۇ مىللىي گۇرۇپپىنىڭ پائالىيەت دائىرىسى نوپ ـ سىرلارنىڭ كېڭىنمۇ كەڭرى بولغان. «يۆچى» دېگەن نام خەنزۇچىدا قەدىمكى دەۋردە ھەر خىل خەتلەر بىلەن يېزىلغان: يۈيسى، يۈيجۇ، يۈسى، يۆچى. «گۇەنزى كىتابى»دا ئېيتىلىشچە: يۈيسى ئېلى قاشتاش چېقىدىغان يەر، جۇ سۇلالىسىغا 7 مىڭ 800 چاقىرىم كېلىدۇ. شۇنىڭدەك قارا قۇرۇم تېغى بىلەن بىللە بايان قىلىنىدۇ، بۇنىڭغا قارىغاندا، ھازىرقى خوتەن (ئۇدۇن) تەرەپلىرى ئىكەنلىكىگە گۇمان يوق. چۈنچىيۇ زامانىسىدا (مىلادىدىن ئىلگىرى 722 ــ 488 ـ يىللىرى) تارىم ئويمانلىقىدىكى ئۇرۇقلاردىن جۇڭگونىڭ ئىچكى رايونلىرىغا مەلۇم بولغىنى يۈيسىلار ئىدى. كېيىنكى ھۇججەتلەردە بۇ نام ھەر خىل يېزىلغان. مەسىلەن: «زوچيۇمىڭ يىلنامىسى»دا، «يۈي»، «مۇتىيەنزى تەزكىرىسى»دە «يۈيجۇ»، «تارىخىي خاتىرىلەر. داۋان تەزكىرىلىرى»دە «يۆچى». قەدىمكى دەۋردە تىل تاۋۇشلىرى بولۇپ، خەت يوق ئىدى، كېيىنكى دەۋر ئادەملىرى ئۇ تاۋۇشلارنى خەت ئارقىلىق خاتىرىلەپ قويغاچقا، نامنىڭ يېزىلىشىدا مۇنداق ئىختىلاپلارنىڭ بولۇشى مۇقەررەر ئىدى. كېيىن يېزىق مەيدانغا كېلىپ، تەلەپپۇز بويىچە يېزىش (تەرجىمە قىلىش) ئۇسۇلى پەيدا بولدى، نەتىجىدە

يەنىلا بىرلىكىكە كېلەلمىدى. «تاغ - دەريالار كىتابى»نىڭ بىر بابىدا «يۆچى» دەپمۇ يېزىلغان.

يۇيىسى، تارىخ كىتابلىرى بويىچە يۆچىلەر شيا جەمەتىنىڭ ئىپتىدائىي ئۇرۇقلىرىدىن ئىدى. ئەسلىدە ئوردۇس تەرەپلىرىدە ياشايتتى، كېيىن ئۇلارنىڭ بىر تارمىقى جۇڭيۇەنگە كۆچۈپ كەلگەن، بىر تارمىقى گەنسۇغا كۆچكەن، يەنە بىر قىسمى بالدۇرقى ماكانىدا قېپقالغان. «مۇتيەنزى تەزكىرىسى»دە ئېيتىلغان «يۇيجۇ يېزىقى» (تۇزلەڭلىكى)، ۋاڭ گوۋېينىڭ ئېنىقلىشىچە، يەنمەن (هازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىكى شيۇي)نىڭ غەربىي شىمالىغا توغرا كېلىدۇ. يۇيچىلەرنىڭ باشقا بىر تارمىقى تاريختىن ئىلگىرىكى دەۋر-دىلا غەربكە قاراپ تارىم ئويمانلىقىغا كۆچكەن. «گۇەنزى، كىچىك ۋىلايەت بابى»دا: «غەربتە كۆچمە قوۋم غەربىدىكى يۇيلەر» دېيىلگەن. «غەربىي يۇيلەر» دېگەن راست بولسا، ئۇ چاغدا بۇلارنى كۆچمە قوۋمغا كۆچۈپ كەتكەن يۇيسلار دېيىشكە بولىدۇ. غەربكە كۆچكەن بۇ يۇيسلەر چۈنچيۇ دەۋرىگە كەلگەندە، «يۆچى» دېگەن نام بىلەن جۇڭگونىڭ ئىچكى رايونلىرىغا مەلۇم بولغان. خەن دەۋ-رىدە بولسا، «يۆچى» دېگەن نام بىلەن غەربىي ئەللەردە نامايان بولغان.

يۆچى ــ تەلەپپۇز بويىچە تەرجىمە قىلىنغان نام. هازىرقى زامان خەنزۇ تىلىدا yué-zhi 月氏 دەپ ئوقۇلىدۇ. قەدىمكى دەۋردىكى خەنزۇ تىلىنىڭ تەلەپپۇزى هازىرقى زامانداكىدىن مۇتلەق پەرقلىنىدۇ.[1] كارلگرېن (Karlgren)نىڭ قەدىمكى خەنزۇ تىلىنىڭ تەلەپپۇز قانۇنىيىتى بويىچە ئوقۇش ئۇسۇلىغا ئاساسلانغاندا، 月氏 تەخمىنەن *Guat-ti (*Gwat-ti، *Got-ti، *Gut-ti،

Gat-ti*) دەپ ئوقۇلىدۇ. پىللئوتنىڭ پىكرىچە: «شۇنى ئېيتالايمەنكى، 月 خېتى مىلادىنىڭ 5 يۈزىنچى يىللىرىدا ngiwat* دەپ ئوقۇلۇشى مۇمكىن. تاڭ دەۋرىدىكى تۇبۇت تىلىدىن تەرجىمە قىلىپ يېزىش بىلەن يۈەن دەۋرىدىكى پاسپا ئېلىپبەسى بويىچە تەرجىمە قىلىپ يېزىشتا، ṅ ھەرپى بوغۇز-دىماق بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ... شۇڭا نزاگۇنىڭ خاتىرەنامىلىرىدە Koṅgodaنى "گۇڭ يۈيتو" دەپ يازغان ("يۈي" خېتى ngiwo* دەپ ئوقۇلاتتى) ...تاڭ دەۋرىدىن مىسال ئالساق، ئىران تىلىدىكى "ئاگوز" (agoz)نى خەنزۇچىدا "ئايۆ" ياكى "ئايۆخۇن" دەپ يازغان. يەنە، تۇركىي قەبىلىلەردىن خەنزۇچىدا "چۇيۆ" (处月) دېيىلگەن نامدىكى "يۆ" سۆز بېشىدا كەلمىگەن. قىسقىسى، خەنزۇ تىلىدا قەدىمكى -ng تاۋۇشىنىڭ تەلەپپۇز تەرجىمىسى بويىچە -g يېزىلىشىغا تاڭ دەۋرىدىن مىسالار تېپىلىدۇ.» كونوۋ (Sten KonoW) يۆچى دېگەن نام «تۇخار» دېگەن نام بىلەن يەكۈنلەنگەن، يەنى كۇچانىڭ قەدىمكى نامى، ھەقىقىتەن kuči (گۇچى)، ھازىرقى كۇچا دېگەن نامىلارنىڭ بىر خىل مۇئەننەس يولى بىلەن يېزىلىشىدۇر دەپ ھېسابلايدۇ. يىغىپ ئېيتقاندا، "يۆ" خېتى Kü، gil، göz، göt دەپ ئوقۇلىدۇ. تاڭ دەۋرىدىكى "گۇڭ.يۆ" شەھىرى Kun-gis (ھازىرقى كۈنەس، يەنى كۈنگەي مەنسىدىكى يەر نامى) ئىدى. قەدىمكى دەۋردىكى خەنزۇ خەتلىرىنىڭ تەلەپپۇز قىلىش قانۇنىيىتىگە ۋە تەلەپپۇز بويىچە تەرجىمە قىلىنغان نامىلارنىڭ مەنبەلىرىگە ئاساسلانغاندا، شۇنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، "يۆچى"نى گۆچەر (گۆچېر)دەپ ئوقۇشمۇ مۇمكىن، ئۇ چاغدا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «يۇرتەجى» — «كۆچۈپ يۈرگۈچى»، «كەز-

گۈچى»، «ماكان تۈتمىغۇچى» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. ئەگەر «يۆچى» — يورتچى دەپ ئوقۇلىدىغان بولسا، «ئاستا يۈرگۈچى»، «سۈرۈلۈپ ماڭغۇچى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «يۆچى»نىڭ مەنىسى «ماڭغۇچى» «كۆچكۈچى» دېگەندىن ئىبارەت. بىراق، يۈيشى لاۋتى ئەپەندى «غەربىي ئەللەردە بۇددا دىنى» دېگەن كىتابىدا «ئۇلۇغ يۆچى»نى Jukhära (يۇغار)دەپ ئوقۇغان.

شۇنىڭدەك، يۆچىلەردىن كېيىنكى رۇرەن (رۇرۇ تۈتقۇنلىرى، رۇەن- رۇەن، رۇيرۇي، رۇرۇ)، (دۇيونىڭ ئىيتىشىچە: رۇرەن، بۇلارنى كېيىنكى ۋېي خانلىقى تەيۇۋ زامانىسىدىن كېيىن بىلمەيتتى، تۇرقى ھاشارەتتەك بولغىنى ئۇچۇن، ئۇلارغا رۇەن- رۇەن — سۆرەلگۈچىلەر دەپ نام قويغان؛ سۇڭ دەۋرىدىكى چى ئۇنى «رۇ- رۇ» دەپ ئاتىغان). «جەنۇبىي چىنامە»دە دېيىلىشىچە؛ «رۇ- رۇلار قورغان- سېپىلنىڭ سىرتىدىكى ئارىلاش غۇزلاردۇر... ھۇنلارنىڭ قەدىمكى ئوردىسىنى ئىگىلەپ، غەربىي ئەللەردە ھەيۋە كۆرسەتتى». «لىياڭنامە»دە: «رۇرۇ ئېلى ھۇنلارنىڭ باشقا خىلىدۇر. ۋېي، جىن دەۋرلىرىدە، ھۇنلار بىرقانچە يۈز، ھەتتا مىڭ تارماقلا بۆلۈنۈپ، ھەرقايسىسى بىر نام بىلەن ئاتالغان، رۇرۇلار شۇلارنىڭ بىر قىسمىدۇر» دېيىلگەن. بۇلار راسا راۋاج تاپقان چاغلىرىدا، ھەتتا ئۇدۇن (خوتەن) ۋە ئۇيسۇنلەرگىچە بېرىپ يەتكەن. «شىمالىي خانلىق يىلنامىسى»دە دېيىلىشىچە: رۇەن- رۇەنلەر يۇگۇرۇ جەمەتىدىن... يۇگۇرۇ (يۇغۇر) ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى گۇلۇخۇر سۆمكەن ئۆز ئېلىگە باش بولۇپ، ئۆزىگە رۇرەن (ئاۋار) دەپ نام بەرگەن.

تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، رۇرەنلەر- ئارىلاش غۇزلاردۇر،

شۇڭا ئۇلارنىڭ تىلى ۋەكىللىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە. بىر مىللەت ياكى ئۇلۇسنى تەتقىق قىلغاندا، ئالدى بىلەن ئۇنىڭ تىلىنى ئېنىقلىۋېلىش، جۇملىدىن شۇ مىللەتنىڭ قەدىمكى ياشىغان ماكانى دائىرىسىدىكى ئىز-خارابىلىرى بىلەن شۇ مىللەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى بىرلەشتۈرۈپ قاراش، ماددىي مەدەنىيەت تەركىبلىرىنىڭ بىرلىكى ھەر خىل ئىز-سارقىت بولۇپ قالغان تىلدىكى بىرلىكنى ئەكس ئەتتۈرىدىغانلىقىنى تەھلىل قىلىش كېرەك. شۇنىڭ بىلەن تىلنىڭ قايسى سىستېمىغا كىرىدىغانلىقىنى پەرق ئېتىش لازىم؛ تىلنىڭ سىستېمىسىنى پەرق ئېتىشتە، تارىخىي تىلشۇناسلىق — سېلىشتۇرما ئۇسۇلىنى قوللىنىشقا توغرا كېلىدۇ.

ھۇنلارنىڭ تىلى توغرىسىدا قالغان ماتېرىياللار يوق دېيەرلىك، پەقەت تارىخ كىتابلىرىدا يېزىلىپ قالغان ئانچە-مۇنچە (ئېنىقراقى تامچە-زەررىچە) سۆز-ئىبارىلەرگە قاراپ قىياس قىلىش مۇمكىن.

ياۋروپا تىلشۇناسلىرىدىن تولىسى، مەسىلەن، رېموسات (Remusat .M.A) شاۋان (Ed.Chavannes)، لاۋفېر (B.Laufer)، پەركېر (E.H.Parker)، پېللىئوت (pelliot)، كرائوس (F.Krause) لار ھۇنلارنى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلق ھېسابلايدۇ. بولۇپمۇ كلاپروت (J.Klaproth) ئۆزىنىڭ «Sur Lldeutite des Tou-kiue et les Hiongnu avec les Turcs» دېگەن ئىلمىي ماقالىسىدە، ۋىزانتىيە تارىخچىلىرى نىكىتا (Nikita)، گرامماتىك (Lev Grammatik)، جورجى (Georgi)لارنىڭ «Oungri» (ئونغىرى)لار ھۇنلاردۇر دېگەن مەلۇماتىغا ئاساسلىنىپ، ھۇن قەبىلىرىنىڭ ئىچىدە گاۋگۇي (ئۇيغۇر) قەبىلىرىنىڭ نامىلرى، بىلەن ئوخشاش نامىلار بارلىقىنى تاپقان. مەسىلەن، Oghur

(ئوغۇر)، Ounighour (ئونىغۇر)، Outighour (ئوتىغۇر)، Koutighur (قوتىغۇر)، Sarroughour (ساررۇغۇر) ۋە باشقىلار، دەيدۇ.

ھۇن تىلىدىن ساقلىنىپ قالغان سۆزلەرنى تەھلىل قىلغاندا، تۈركىي تىلغا مورفولوگىيە، لېكسىكا جەھەتتىنلا يېقىن بولۇپ قالماستىن، فونېتىكا جەھەتتىنمۇ ئوخشاشلىقى بار. بۇ تىلارغا تەئەللۇق تىل گۇرۇپپىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي ـ تارىخىي مۇناسىۋەتنى شۇ تىللارنىڭ سىستېماتىك مۇناسىۋەتلىرىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. شۇڭلاشقا، دىئالىن (گاۋگوي) تىلى بىلەن ھۇن تىلىنىڭ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى بار. «ۋېينامە»دە دېيىلىشچە، دىئالىن «تىلى ھۇنلارنىڭ تىلى بىلەن ئوخشاش، گاھىدا ئازراق پەرقلىنىدۇ». جۇملىدىن ھۇن تىلى بىلەن يۆچى تىلىنىڭ ۋە ئۇنىڭ دىن كېيىنكى ئاۋار تىلىنىڭمۇ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى بار. ھۇنلار غەربكە كۆچۈش جەريانىدا، كۇچانىڭ شىمالىدا ئۇلارنىڭ بىر قىسمى قېپقالغان، ھۇنلارنىڭ ئەشۇ قىسمى قۇرغان مەملىكەت، 5 ـ، 6 ـ ئەسىرلەردە «يېپار» دەپ ئاتالغان. «شىمالىي خانلىق يىلنامىسى. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى»دە، بۇ مەملىكەتنىڭ «ئۆرپ ـ ئادەت ۋە تىلى گاۋگويلەرنىڭكىگە ئوخشاش» دەپ قەيت قىلىنغان؛ شۇنىڭ دەك، «شىمالىي خانلىقلار يىلنامىسى. تۇركىلەر تەزكىرىسى»دە: ئۇلار «ھۇنلارنىڭ باشقا خىلىدىن» دېيىلگەن.

قەدىمكى دەۋردە «قار» دەپ ئاتالغان (خەنزۇچىدا "گا") يەنە بىر مىللەت بار، بۇلار كىچىك يۆچىلەردىن بۆلۈنۈپ چىقىقان، كېيىن ھۇنلارغا بېقىنغان. ۋېي، جىن دەۋرلىرىدە، شاڭداڭ (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدە) ۋىلايىتىدە ياشايتتى؛ «غۇز تەزكىرىسى»

گه (زارو ـ ئاستىرىزمغا) ئېتىقات قىلاتتى؛ جىن زامانىسىدا، قارلار ـ دىن شىل كېيىنكى جاۋ خانىلىقىنى قۇرۇپ، 16 دۆلەتتىن بىرى بولغان. «ۋېيىنامە» 95 ـ جىلد، 83 ـ تەزكىرىسىدە: «قارلاردىن شىل، تەخەللۇسى شىلۇڭ، لەقەمى بىل. ئۇلار بالدۇر ھۇنلارنىڭ باشقا خىلدىن ئىدى» دېيىلگەن. جىن زامانىسىدا، بۇدا چىڭ (Buddho Ching)دېگەن غەربىي ئەللىك كىشى لوياڭغا كېلىپ دىن تارقاتقان ۋە شىلغا مەدەت بەرگەنىدى. ئۇ مۆجىزە كۆرسەتتى، قوڭغۇراقنىڭ ئاۋازىغا قاراپ كارامەت قىلاتتى. ئاشۇنداق كارامەت قىلىپ ئېيتقان گەپلىرىدىن ئىككى جۈملە ساقلىنىپ قالغان، بۇ خۇددى ھۇن ياكى تۈرك تىلىغا ئوخشايدۇ. مەسىلەن، «جىنىنامە» 95 ـ جىلد 65 ـ تەزكىرىسىدە مۇنداق يېزىلغان: «بۇددو چىنگا... ئەسلى بو جەمەتتىن (كۆچا پادىشاھ جەمەتىنىڭ فامىلىسى بو يەنى Puspa ئىدى)، كىچىك ۋاقتىدا "داۋ" تەرىقىتىنى ئۆگەنگەن، كارامەت كۆرسەتكەن ئۇستا ئىدى، يۈكجيانىڭ 4 ـ يىلى (مىلادى 310 ـ يىلى) لوياڭغا كېلىپ ئورۇنلاشقان، ئۆزى 100 ياشتىن ئاشتىم دەيتتى... قوڭغۇراقنىڭ ئاۋازىغا قاراپ ياخشى ـ يامانلىقىنى ئېيتىپ بېرەتتى.»، «لوياڭدا باسمىچىلار مالمانچىلىقى بولدى... لېيۇياۋ لوياڭغا ھۇجۇم قىلغاندا، شىل بېرىپ ياردەم بەرمەكچى بولغانىدى، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلىرى ياردەم بەرگىلى بولمايدۇ، دەپ توسۇشتى. شىل ئاخىر بۇددوچىنگانى زىيارەت قىلدى. چىنگا مۇنداق دېدى: «قوڭغۇراق دەيدۇكى: سۇچى تىرەگەن، بۇگۇ قورىتۇتان (شيۇجى تىلى گاڭ، بۇگۇ كۇتۇداڭ) بۇ قار تىلدۇر». سۇچى قوشۇن دېمەكتۇر؛ تىرەگەن چىقىپ قوغلىغان دېمەكتۇر؛ بۇگۇ لېيۇياۋنىڭ غۇزچە ئېتىدۇر؛ قورتۇتان ــ قولغا چۈشكەن

دېمەكدۇر. بۇ ــ قوشۇن چىقىپ قوغلىسا ــ تىركەشسە، لېۋ ياۋ قولغا چۈشىدۇ، دېگەن گەپ بولىدۇ.» بۇ ئېھتىمال ھۇنلار غەربكە كۆچكەندە كۆچا تەرەپلەرنىڭ جايلاشقان قىسمىنىڭ تىلىدىن قالغان مىسال بولسا كېرەك. بۇ غەربىي دېيارىدىن «بو» يەنى «پۈسپا» فامىلىلىك بۇددو چىنگا سۆزلىگەن تىل.

قىسقىسى، ھۇن، يۆچى (كېيىن رۇرەن يەنى ئاۋار)لار ئالتاي تىلى سىستېمىسىدىكى تۈغقان ئۇلۇسلاردۇر. بۇ ئۇلۇسلارنىڭ تىللىرى تارىم ئويمانلىقىدىكى خەلقلەرنىڭ تىللىرىغا مەلۇم تەسىر بەرگەن.

بەزى ياۋروپا ئالىملىرى تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربى ۋە جەنۇبىدىكى قەدىمكى يەرلىك ئاھالىنى ساكلاردىن دەپ ھېسابلاپ، «ساكلارنىڭ ئەسلى يۇرتى ئىران، ئۇلار ئىران تىلىدا سۆزلىشەتتى»، شۇڭا تارىم ئويمانلىقىدىكى ئاھالىنىڭ تىلىنى «شەرقىي ئىران تىلى»غا كىرىدۇ دېگەن مۇلاھىزە بىلەن، ساكلارنى ئاريانلار قاتارىغا كىرگۈزىدۇ. (سوۋېت ئىتتىپاقىدىن) بېرنشتام 1948 ــ يىلى مەركىزىي تەكرىتاغ ۋە پامىر رايونىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېدىرىش ماتېرىيالىرىغا ئاساسەن شۇنداق دەيدۇ: سترابون، پتولېمېيلەر ئىماۋۇس ــ پامىر يېنىدا ھۇنلار بار دەپ يازغان، كۇمىتىلار شۇلارنىڭ تەسىرى بىلەن تۈركىلەشكەن؛ نەتىجىدە تۈركىي ئالامەتلىك يېڭى ئېتنىك گۇرۇھ ۋە مەدەنىيەت تىپى پەيدا بولغان. تىل ماتېرىيالى بولمىغاچقا، سۇلې (كاشغەر) تەرەپلىرىدىكى ئاھالىنىڭ جىنسىي خاسلىقىنى ئېنىقلاش تەس. لېكىن شۇنىسى روشەنكى، يۆچىلەر مىلادىدىن ئىلگىرى ۋە كېيىن شەرققە قاراپ راۋاجلىنىپ، خېلى زامانلارغىچە سۇلې ــ كۆچا تەرەپلىرىنى كونترول قىلغان.

«ئۇچ پادىشاھلىق ئەھۋالاتى. ۋېي ئەھۋالاتى»دا «غەربىي

رؤكلار تەزكىرىسى»دىن نەقىل كەلتۈرۈلۈپ: «دۇنخۇاڭنىڭ غەربىدىن نەنسەنگىچە، نوپ ـ سىر (چارقىلىق)نىڭ غەربىدىن كۆكئارتقىچە بىر-قانچە مىڭ لى يەردە يۆچى قوۋمى "بار" دېيىلگەن. يۆچىلار "داخا"غا كۆچۈپ بېرىپ ئولتۇراقلاشقاندىن كېيىن، قارۇشتى يېزىقىنى قوللانغان. ھىندىستانىنىڭ ئەڭ بالدۇرقى يېزىقى قارۇشتى يېزىقى ئىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئاخمانىلار (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 6 ــ 4 ـ ئەسىرلەر) ئوردۇسىدا قوللىنىلغان ئارامى يېزىقىدىن ئېلىنغان، ئاخمانىلار ئارامى يېزىقىنى ھىندىستانغا ئېلىپ كىرگەن. بۇ يېزىق داخا رايونىدىمۇ قوللىنىلغان. يۆچىلار داخا يەرلىرىنى بۆلۈپ ئىدارە قىلغاندا يابغۇ تۈزۈمىنى قوللانغان. كۈزۈلا دادىپىس پادىشاھ بولۇپ، "كۈشان" پادىشاھى ئاتالغانىدا، ئۇنىڭ چىقارغان تەڭگە پۇلىدا قارۇشتى يېزىقى بىلەن تۈركچە ئەمەل نامى "يابغۇ"، يەنى سانسكرىتلاشقان yavugasa ياكى vaŭsasa ئويۇلغان. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، يۆچىلار غەربكە كۆچۈپ "داخا"نى يېڭى ئىشغال قىلغان چاغلىرىدا، ئۆز تىلىدا يەنى "ئالتاي تىلى"دا سۆزلىشەتتى. "داخا" رايونىدا ئولتۇراقلىشىش جەريانىدا غەربتىكى يېقىن قوشنىسى ئارساكلار (پارفىيە)نىڭ، جەنۇبتىكى ھەقەمسايىسى ھىندىستاننىڭ مەدەنىيەتلىرىنى، شۇنىڭدەك گىرىك ئاملىلىرى سىڭگەن يەرلىك (كۈشان) مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلغان، شۇنىڭ بىلەن تىلىدا سان ۋە سۈپەت ئۆزگىرىشى بولۇشقا باشلىغان. شۇ سەۋەبتىن، كېيىنكى چاغلاردىكى تۇخار تىلى «شەرقىي ئىران تىلىنىڭ تارمىقى» دەپ ئاتىلىپ قالغان. لېكىن ئەمەلىيەتتە، يۆچى ياكى تۇخار تىلى ساپ ئىران تىلى ئەمەس، بەلكى ئىران ـ ھىندىچىلاشقان ئالتاي سىستېمىسىدىكى تىل گۇرۇپپىسىدۇر. شۇڭا، كېيىنكى كۈنلەردە

ئۇيغۇرلار بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە قىلغانلىرىدا، ئۆزىنىڭ تىلىغا يېقىنراق بولغان "توخرى" تىلىدىن تەرجىمە قىلغان. پېلىئوت (Paul Pelliot)نىڭ پىكرىچە، توخار تىلى جۈگۈلۈقلار ئۇلۇغ يۆچى دەپ ئاتىغان خەلقنىڭ تىلىدۇر، مۇشۇ تىلدا يېزىلغان بۇددا نوملىرى كۆپىنچە تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرا شىمالىدىكى كۇچا ۋە شەرقىدىكى تۇرپانلاردىن تېپىلدى. ئاخىرىدا ئۇ يەنە: شەرقىي ئىران تىلى پارىسلارنىڭ قەدىمكى تىلىدۇر، يەنى جۈگۈلۈقلار ئارسالا دەپ ئاتىغان ئەلنىڭ تىلىدۇر، دەيدۇ. بۇ تىلدا يېزىلغان ئوراڭ كىتابلار تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىدا خوتەن بىلەن دۇنـ خۇاڭنىڭ ئارىلىقىدىن كۆپ تېپىلغان. كېيىنكى سوغد تىلى ئىران تىللىرى گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ. پېللىئوت ئۇلارنى، بۇددا دىنىنىڭ بارا ـ بارا شەرققە قاراپ كېڭىيىشىگە ۋاستىچىلىق قىلغان مەۋقەسىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئىران تىللىرىغا مەنسۇپ مىللەت، دەپ ھېسابـ لايدۇ ـ دە، بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشىدا شۇلار خىزمەت كۆرسەتكەن دەپ، تۇركىي تىلدىكى مىللەتلەرنىڭ كۆرسەتكەن خىزمەتلىرىنى ئېتىراپ قىلمايدۇ. بۇ ـ بىر تەرەپلىمە نۇقتىنىنەزەردۇر. پېشچېل (Pischel) ئۆزىنىڭ بىر دوكلادىدا: «سېگ (E.Siegk) ۋە سېگلىڭ (W.Siegling)لار تۇخار دەپ ئاتالغان تىلنى يۆچى تىلى دەيدۇ» دەپ تەكتلىگەن. تۇخار تىلىدىكى «پراتىموكسا»، كۇچانىڭ يېنىدىن تېپىلغان ئۇلۇغ يۆچى تىلى يەنى تۇخار تىلىدا يېزىلغان «سارۇاستـ ۋادىن»نىڭ كەمتۈك جىلدىدە، شۇنىڭدەك كۇچالىق مەشھۇر تەرجـ مان كۇماراجىۋا «داسابىكسۇنى سالا»نى ئۇلۇغ يۆچى تىلىدىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان. 1907 ـ يىلى مۇللېرنىڭ ئېكسپىدىتسىيە (قېدىرىش) دوكلادىدا دېيىلىشىچە، ئۇلار تاپقان «مايىتريا ۋياكارانا»ـ

نىڭ مۇقەددىمىسى ئاخىرىدا ئەنەتكەك (هندى) تىلىدىن توخرى تىلىغا ئۆرۈلگەن، ئاندىن توخرى تىلىدىن تۈرك تىلىغا ئۆرۈلگەن دەپ قەيت قىلىنغان. پىللىئوت 1907 ـ يىلىنىڭ بېشىدا، باي بىلەن سايرام ئارىلىقىدىكى ئېگىزلىكتە يول ئۈستىدىكى شالدىراڭدىن براهما يېزىقىدىكى تارشا پۈتۈك قېزىۋالغان. تىل جەھەتتىن، مۇللېر ۋاقتىنچە ئۇنىڭغا "B توخار تىلى" دەپ نام قويغان؛ لېۋى بولسا، «مەن ئۇنىڭ مەنبەسىگە قاراپ ئۇنىڭغا كۇچا تىلى دەپ ئات قويدۇم... بۇ تىل دۇلدۇل ئوقۇرمىكى ئىبادەتخانا (يەنى مىڭ ئۆيلەر) دىلا ئىشلىتىلىپ قالماستىن، ساراي ـ ئوردىنىڭ يول خەتلىرىدىمۇ قوللىنىلغان» دەيدۇ. ئۇنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، 3 ـ تارشىدىكى ئېنىق بولمىغان Piñkam (يازماق، پۈتمەك) سۆزى، بىزنىڭچە، تۈركىي تىلىدىكى Pitkän (پۈتكەن، پىتكەن يەنى يازغان) سۆزىگە ناھايىتى يېقىن كېلىدۇ. يەنە مىسالغا ئالساق، bisi (كۇچا تىلىدا يۈك ـ تۈك ياكى ئالا ـ بۇلا دېگەن سۆز)نى bisi ياكى Pisi دەپ ئوقۇشمۇ مۇمكىن (قەدىمكى ئويغۇر تىلىدا «پىسە» ـ ئالا مەنىسىدە) بۇ سۆزنى بىر خىل كۆن ـ تېرە دەپ چۈشەندۈرۈشمۇ مۇمكىن، هازىرقى كۇنىدە bisho (بىشو ـ ئاياق كىيىمگە ئەستەر قىلىدىغان ئاق قىرىم). لېۋى يەنە «B دىئالېكتى جۇڭگونىڭ شىنجاڭ تەۋەسىدىكى كۇچا دېگەن كىچىك ئەلنىڭ ئەدەبىي تىلى، ھۆكۈمەت تىلى، دىنىي تىلدۇر» دەيدۇ. لېكىن بەزى ئالىملار قەدىمدە ئاريانلارنىڭ بىر تارمىقى شىنجاڭغا كۆچۈپ كەلگەن دەيدۇ. شۇڭا، لۇمان (Leumann) خاتا هالدا ئارىيان تىلى دېسە، لۇدېرس (Luders) ساك تىلى دەپ ھېسابلايدۇ. شۇەنزاڭ «غەربىي ئەل خاتىرىلىرى»دە «بۇ ئەلنىڭ پادىشاهى كۇچا

قوۋمىدىن» دەپ ئېنىق ئېيتقان. «تاڭنامە»دە: «گاۋزۇ دياناڭى قوبۇل قىلغان، كۈچا پادىشاھى سۇۋارنا بوسگە ئەلچى ئەۋەتكەن. كېيىن بۇ ئۆلۈپ، ئوغلى سۇۋارناتى پادىشاھ بولۇپ، ئىسكەن باغا ئىلتەبەر دەپ ئاتالغان» (بۇ تۈركچە مەنسەپ نامىدۇر) دېيىلگەن. «سۇڭ زامانىسىدىكى پازىل راھىپ تەزكىرىسى»دە يەنچۇڭ دانىشمەك سۆزىنى نەقىل كەلتۈرۈپ: «پەنجاپىنىڭ سۇتىرا، ۋىنايالىرى كۈچاغا تارقالغاندا، كۈچالىقلار پەنجاپ تىلىنى چۈشەنمەي، پەنجاپىنى ئىنەتىكەك ئېيلى دەپ ئاتىغان، شۇنىڭ بىلەن ئۆز تىلىغا تەرجىمە قىلغان. چۈشىنىشكە ئوڭاي بولغانلىرى سانسكرىت تىلى بويىچە ساقلانغان. شۇڭا، غۇز-سانسكرىت تىللىرىدا تەڭ ئۈچرايدۇ» دېيىلگەن. لېۋى: «جۇڭيۈەنگە بۇددا دىنى يېڭى كىرگەن چاغلاردا قوللىنىلغان تەرجىمە تىلى تەلەپپۇز ۋە مەنە جەھەتلەردىن كۈچا تىلىغا يېقىن كېلىدۇ. سانسكرىت تىلىدىن يىراق، دېمەك، ۋاستە ئارقىلىق كىرگەن، بۇنىڭدىن مەلۇمكى، بۇ تىلنىڭ رولى چوڭ بولغان» دەيدۇ. كۈچادا ھۇن، يۆچى، تۈركلەر دائىم ئۈچرىشىپ تۇرغانلىقتىن ۋە بىر-بىرىگە سىڭگەنلىكتىن، كۈچا تىلىدا بىرمۇنچە تۈركىي ئېلىمېنتلار پەيدا بولغان. مەسىلەن، تۈركىي تىلىدىكى (كۈن) كۈچا تىلىدا koun دېيىلىدۇ؛ شۇنىڭدەك تۈركىي تىلىدىمۇ بىرمۇنچە كۈچا تىلىنىڭ سۆزلىرى ئۈچرايدۇ، مەسىلەن، كۈچا تىلىدىكى tumahe (tümän) يەنى «تۈمەن» (ئون مىڭ) تۈركىي تىلىدا tümən (تۈمەن) دېيىلىدۇ. كۈچا تىلىدىمۇ تۈركىي تىلىدىكىگە ئوخشاش سۆزنىڭ ئاخىرىدا ئۆزگىرىش كۆپ بولىدۇ؛ فونېتىكا جەھەتتىن ئادەتتە سۆز بېشىدا كىنۇنچە P كېلىدۇ؛ پېئىللارنىڭ تومۇرى كۆپىنچە يەككە بوغۇملۇق كېلىدۇ.

دېمەك، كۇچا تىلى دېگەنلىك يۆچى تىلى دېگەنلىكتۇر، يۆچى تىلىنىڭ كېيىنكى ئاتىلىشى "توخرى" تىلىدۇر. بۇ تىل ئاساسىي جەھەتتىن ئالتاي تىلى سىستېمىسىغا كىرىدۇ.

لېكىن شۇنى ئېتىراپ قىلماي بولمايدىكى، قەشقەر تەرەپلىرىدە سۇغد (سۇغداق) تىلىدا سۆزلىشىدىغان قىسمەن ئاھالىمۇ بار ئىدى. ئۇلار كۆپىنچە سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. يەرلىك ئاھالىنىڭ تىلى ئۇلارنىڭ تىلىدىن پەرقلىنەتتى. شۇڭىنىڭ قەشقەر توغرىسىدا «ئۇنىڭ تىل - ئىبارە، تەلەپپۇزى باشقا ئەللەرنىڭكىدىن پەرقلىنىدۇ» دەپ يازغان (باشقا ئەللەر دېگىنى كۆكئارتنىڭ غەربىدىكى ئەللەرنى كۆرسىتىدۇ). دەرۋەقە، ئۆز ئارا ئۇچرىشىش ۋە باردى - كەلدى قىلىش ھەمدە ئارىلاش ياشاش جەريانىدا، ئۇلارنىڭ تىللىرى بىر - بىرىگە تەسىر قىلغان.

تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىدىكى خوتەن تەرەپلىرىدە يەنە بىر خىل تىل بار ئىدى. ئالىملار ئادەتتە بۇ تىلنى «ھىندۇ تىلى» دېيىشىدۇ. مەسىلەن، 3 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا غەربىي شىمالى ھىندىستاننىڭ قەدىمكى Prakit يەرلىك تىلىغا ئوخشاپ كېتىدىغان تىل خوتەن تەرەپلىرىدە ئومۇملىشىپ، كۇنىدىلىك مەمۇرىيەتتە ئىشلىتىلەتتى دېيىشىدۇ. گولۇبىيېۋنىڭ سۆزىگە قارىغاندا، دۇتىرىل تەكشۈرۈش ئۆمىكى (Dutreil de Rhins) 1892 - يىلى خوتەننىڭ غەربىي جەنۇبىدا بىر پارچە ھىندىچە كىتاب سېتىۋالغان، قېيىن توزغا قارۇشتى ئىلىپبەسى بىلەن يېزىلغان بولۇپ، مەزمۇنى ھىندىستانىنىڭ قارا تىلى (Prakrit)دىكى «دارماپادا» نومى ئىكەن، يېزىلغان ۋاقتى ئەڭ كېيىن دېگەندە مىلادى 2 - ئەسىردىن بېرى ئەمەس. ئەمما، شۇڭنىڭ: بۇ ئەلنىڭ يېزىق - پۈتۈكىنى ھىندىنىڭ

كىشى ئاساسلانغان ۋە لېكىن ئانچە-مۇنچە ئۆزگەرتكەن؛ ئەمما تىلى بولسا بۇ ئەلدىكى خەلقنىڭ مەجەزى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، باشقا ئەللەرنىڭكىدىن پەرقلىنىدۇ، ھىندى تىلىمۇ ئەمەس، جۇڭگو تىلىنىڭ ئۆزگەرمىسىمۇ ئەمەس، دەپ يازغان. ستەين نىيە خارابسىدىن تاپقان قارۇشتى يېزىقىدىكى خاتىرىلەر ھەققەتەن ھىندى تىلىمۇ ئەمەس، ئىران تىلىمۇ ئەمەس، شۇنىڭدەك تۈركىي تىلىمۇ ئەمەس. ئۇنىڭدا قوللىنىلغان نام-ئاتالغۇلار تۈبۈت تىلىدىن ئېلىنغاندەك قىلىدۇ. ستەين يەنە دەندان ئۆيلەك ۋە ئەندىرەدىن تاپقان قەدىمكى كىتابلار، ھورنلې (R.Hoernle)نىڭ تەتقىقاتى بويىچە تۈرك ۋە موڭغۇل تىللىرىدىن تەركىب تاپقان يەكىكە بوغۇم-لۇق تۈبۈت تىلىدۇر. مىلادىدىن ئىلگىرى شەرقتىكى دى-چياڭ-لارنىڭ غەربىكە كۆچكەنلىكى توغرىسىدىكى تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسەن، شۇنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇكى، خوتەن ۋادىسىغا كۆچۈپ كەلگەن چياڭلارنىڭ بىر قىسمى ئولتۇراقلىشىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، خوتەن رايونىدا چياڭ تىلى بىلەن ئارىلاش بىر تىلمۇ بولغان. چياڭ تىلى بىلەن تۈبۈت تىلى يېقىن بولغانلىقى ئۈچۈن، ياۋروپا ئالىملىرى خوتەن تىلىنى تۈبۈت تىلى دەپ ھېسابلايدۇ. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ دېيىشىچە، خوتەنلىكلەرنىڭ بىر قىسمى چەت-تىن كۆچۈپ كەلگەنلەردۇر. بۇددا دىنى كىرگەندىن كېيىن، ھىندى تىلى بارا-بارا يەرلىك ئاھالىنىڭ تۇرمۇشىغا سىڭىشكە باشلاپ، خوتەنلىكلەرنىڭ تىلىدىكى سۆزلەردە سانسكرىتچە ئامىللار پەيدا بولغان، كېيىن يۆچىلار غەربتىن يەنە شەرققە كېڭىيىپ، خوتەنىنى بىرقانچە يۈز يىل كونترول قىلغىنى ئۈچۈن، يۆچى تىلىنىڭ تەسىرىمۇ سىڭگەن.

خوتەن تىلى ئەزەلدىنلا نوقۇل ھىندى-ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسىدىكى تىل ئەمەس. مىلادىدىن ئىلگىرى ۋە كېيىن ھۇن، يۆچى، تۈرك، تۇبۇت، ئۇيغۇرلارنىڭ تەسىرلىرى ئۆتۈشكە باشلاپ، 6-ئەسىردىلا تۈركچىلىشىشكە يۈزلەنگەن.

خەلقىلەرنىڭ جىنسىي خاسلىقىنى پەرق ئېتىشتىكى يەنە بىر ئاساس — قىياپەتدۇر. «ۋېنامە. غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى» ئۇدۇن ماددىسىدا: «قوچۇنىڭ غەربىدىكى ئەللەرنىڭ كىشىلىرى كۆزلىرى چوڭقۇر، بۇرۇنلىرى قاڭشارلىق كېلىدۇ» دېيىلگەن. جاڭ چىيەن چاڭئەنگە قايتقاندىن كېيىن، بۇرۇنلىرى قاڭشارلىق، كۆزلىرى كۆك، چاچلىرى بۇدۇر، ئەت-ئۆڭلىرى قېنىق تۈسلۈك، كىيىملىرى خىلمۇ-خىل غەربىي دىيار ئادەملىرى چاڭئەنگە كېلىشكە باشلىغان. ۋاڭ گوۋېينىڭ تەتقىقاتى بويىچە: «كۆزلىرى چوڭقۇر، ساقاللىق كىشىلەر غەربىي غۇزلارلا بولۇپ قالماستىن، قەدىمكى دەۋردە غۇز دەپ ئاتالغان ھۇنلارمۇ شۇنداق بولۇشى مۇمكىن... جىن دەۋرىدىكى قار-غۇزلىرى تەھقىق ھۇنلارنىڭ باشقا خىلىدۇر، ئۇلارنىڭ سىياقى بۇرنى قاڭشارلىق، كۆپ ساقاللىق بولۇپ، غەربىي غۇزلاردىن پەرقى يوق، قەدىمكى ھۇنلاردىن دەپ بىلىشكە بولىدۇ.» بۇ پىكىرگە قوشۇلمايدىغان ئالىملارمۇ بار. گېتى تارىخچىسى جوردانىس (Jordanis) ھۇنلارنىڭ قىياپىتىنى تەسۋىرلىگىنىدە: ئۇلارنىڭ باشلىرى دۇگىلەك، ئەت-تېرىسى قارامتۇل، كۆزلىرى يىڭنە تۆشۈكىدەك، جۇغى كىچىك دەيدۇ. بۇ — موڭغۇل جىنسىنىڭ ئالامەتلىرىدۇر.

روكخىل (Rockhll) تۇبۇت جىنسى ساپ «دروپا تىپى» (Drup type) بولۇپ، بويى قىسقا، بېشى دىققاق، مەڭىز سۆڭىگى

ئېگىز، بۇرنى كەڭ ھەم قېلىن، چاچلىرى قارا، كۆزلىرى قوڭۇر دەپ ھېسابلايدۇ؛ شۇنىڭدەك، ئەڭ دەسلەپتە شەرقتىن كۆچۈپ كەلگەنلەر تۈبۈت جىنسى بولىدىغان بولسا، ئۇدۇن (خوتەن)نىڭ ئەسلى ئاھالىسى ھىندۇ ـ ئارىيان جىنسى ئەمەس، بەلكى موڭغۇلوئىدقا ياتىدىغان ئارىلىق جىنسدۇر، دەيدۇ. بىراق، ھازىرقى خوتەنلىكلەر بۇ جىنسقا پۈتۈنلەي ئوخشمايدۇ، ئادەتتە قاڭشارلىق، كۆزلىرى چوڭقۇر ۋە قارا ـ قوڭۇر، چاچلىرى قارا كېلىدۇ. «خۇەينەنزى»نىڭ ئاممىنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرى توغرىسىدىكى تەرىپنامىسىدە: «غۇز، خار، ھۇنلار چاچلىرىنى كەينىگە تاشلاپ ئۇچىنى تۇگۇۋالىدۇ» دېيىلگەن.

ئەمدى، ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىيالىلارنى كۆرۈپ چىقايلى. ئۇرۇمچى نەسىەندىكى يۇرغول، توقسۇن ئالغۇيدىكى قەدىمكى قەبرىلەرنى تەكشۈرگەندە، مۇردىلارنىڭ چاچلىرى ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچ بولۇپ، يىپەك تور شەكلىدىكى خالتىغا ئورالغان؛ كۆزلىرى چوڭقۇر، قاڭشرى ئېگىز. نىسبە خارابىسىدىن تېپىلغان قەبرىدە، ئەر مۇردىنىڭ كۆزى چوڭقۇر، قاڭشرى ئېگىز، چاچلىرى قارا؛ ئايال مۇردىنىڭ چاچلىرى نۇرغۇن تال ئۆرۈمە، قولىغا ئۇزۇك سالغان، بوينىغا زۇننۇق (بويۇن مونچاق) ئاسقان. تاشقورغاندا تېپىلغان قەدىمكى قەبرىلەردىنمۇ شۇنداق قىياپەتتىكى مۇردىلار چىقتى: ئەرلەرنىڭ كۆزلىرى چوڭقۇر، قاڭشرى ئېگىز، چاچلىرى قارا؛ ئايال نۇرغۇن ئۆرۈمە چاچلىق، قولىغا ئۇزۇك سالغان، بوينىغا مونچاق ئاسقان. يېقىندا، مىرەندىن تېپىلغان مۇردىمۇ شۇ تىپقا كىرىدۇ، ئەر مۇردىنىڭ ئوڭ يوتىسىنىڭ ئۈستىدە سانچىلىپ قالغان يا باشقىمۇ بار. مۇشۇنداق جىنستىكى ئادەملەر شىمالىي شىنجاڭدىكى موڭغۇل ـ

كۆرەنىڭ سارتۆپە ۋە مۇزارت يايلىقىدىكى شوتىدىنمۇ تېپىلدى.

پرژېۋالسكي 1876 ـ يىلى لوپنۇردىن بىرمۇنچە خارابىلەرنى تاپقان. بۇ قەدىمكى خارابىدىن ستەينىمۇ نۇرغۇن ئاسارئەتىقە-لەرنى يىغىۋالغان. پرژېۋالسكي «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سەپەر» (1888 ـ يىلى) دېگەن ماتېرىيالدا: «گاھىدا ياغاچ ساندۇقلۇق قەبـ-رىلەر يولۇقتى. ئۇنىڭدىكى جەسەت... ئوبدان ساقلىنىپ قالغان. ئەرنىڭ بويى ئېگىز ھەم ئۇزۇن چېچى بار؛ ئايالنىڭ چاچلىرى ئۆرۈمە، كىيىمى يۇڭدىن توقۇلغان...» دەپ يازىدۇ، گاھىدا جەسەتنىڭ يانلىرىدا ئات ـ قويلارنىڭ سۆڭەكلىرى ئۇچرىغانلىقىنى ئەسكەرتىدۇ.

تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا، رۇرۇ (ئاۋار) ۋە تۈركىلەر-نىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ئاساسەن ئوخشايدۇ. مەسىلەن، «شىمالىي خانلىق تارىخى»دا: «رۇرۇلار چاچلىرىنى ئۆرۈپ سول تەرەپكە تاشلاپ قويىدۇ»... «تۈركىلەر...نىڭ ئادىتىدە چاچلىرىنى سول تەرەپكە سېلىندۇرۇۋالىدۇ» دېيىلگەن.

بۇ قىياپەتلەر كافكاز جىنسىنىڭ چوڭقۇر كۆز، ئېگىز بۇرۇن، ئۇزۇن بويى، يوغان كۆز، ئاق ئەتلىك دېگەندەك ئالامەتلىرىگە ئوخشىمايدۇ، ھالبۇكى بۇلار ئارىيان جىنسىدىندۇر. بەزى ئالىملار تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىدىكى ئاھالىنى ئارىيانلاردىن دەيدۇ. بىراق بۇلارمۇ ھىندى ـ ئىران ئارىيانلىرىنىڭ قىياپەتلىرىگە ئوخشـ-مايدۇ. «يەتتە راۋان نوم»دا ئارىيانلارنىڭ قىياپىتى مۇنداق تەسۋىر-لەنگەن: «ئۇلۇغى تاتاگاتانىڭ ئالدىغا كېلىپ ئولتۇردى، ئۇ ئاق ئۆڭلۈك، شاتۇتىنىڭ تۆمشۇقىدەك ئىلمەك بۇرۇنلۇق ئادەم ئىدى.»

شۇ سەۋەبتىن مۇنداق دېيىش مۇمكىن: تارىم ئويمانلىقىدىكى

يەرلىك ئاھالە پۇتۇنلەي مۇڭغۇل جىنسىدىنمۇ ئەمەس، ئارىيان جىنسىدىنمۇ ئەمەس، بەلكى موڭغۇل جىنسى بىلەن ئارىيان جىنسى ئارىلاشقان، ئېنىقراق ئېيتقاندا تۇران جىنسىدۇر.

ئەمدى، تارىم ئاھالىسىنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە دائىر بەزى ئىز ـ سالقىتلار توغرىسىدا ئىزدىنىپ باقايلى.

كۆچمەنچى خەلقنىڭ دەسلەپكى دەپسەنە قىلىش (جەسەتنى كۆمۈش) ئۇسۇلى قەبىرە ئۇسۇلىدۇر. ئاساسەن تاش قەبرىلەرنى ياسايتتى، يەنى ئورەك قېزىۋېلىپ، تۆت تەرىپىنى شىبەن تاش بىلەن قوپۇرۇپ چىقىدۇ، جەسەتنى ۋە جەسەت بۇيۇملىرىنى شۇ يەرگە قويۇپ، ئۈستىنى يېپىپ تاشلايدۇ. چۆل ـ باياۋان بويلىرىدا ئولـ تۇراقلاشقان دېھقانچىلىق قەبىلىلىرى كۆپىنچە ياغاچ قەبرە ئۇسۇلىنى قوللىناتتى. نەنسەن ۋە تاشقورغاندىن تېپىلغان قەدىمكى قەبرىلەرنىڭ لەھەتلىرى ئومۇمەن شىمالغا قارىتىلغان، بۇ «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»دىكى "چوڭى سولدا ۋە شىمالغا قارايدۇ" دېگەن سۆز بىلەن ئالاقىسى بار. "ئۆلۈكنى ئۇزاتقاندا، ساندۇقلۇق قەبرىگە ئالتۇن ـ كۈمۈش جابدۇقلىرى ۋە كىيىم ـ كېچەكـ لىرى بىلەن قويۇلىدۇ."

«تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»دە دېيىلىشىچە: كۈننىڭ ياخشىسى بۇرچىنىڭ 5 ـ ، 6 ـ دەرىجىلىرىگە كەلگىنىدۇر. (ياپون) لۇڭجۇەن زىيەننىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر شەرھىسىنىڭ دەللىرى»دە چىەن‌داجاۋ: 5 ـ ، 6 ـ بۇرجىدا كەلگەن كۈن ياخشى سانىلىدۇ، دەيدۇ. «تارىخىي خاتىرىلەر»دە يەنە: بىرەر ئىش قىلماق بولغاندا يۇلتۇز بىلەن ئايغا قارايدۇ، ئاي تولۇن يورۇق بولسا ھۇجۇمغا ئۆتىدۇ؛ ئاي كەمتۈك بولسا، چېكىنىدۇ دەپ يېزىلغان. بۇ ئادەت

تۇركلەردىمۇ بار ئىدى. شېن چىڭخەننىڭ ئېيتىشچە، «سۇيسنامە. تۇرك تەزكىرىسى»دە «ئايغا باقىدۇ. ئاي تولۇن بولسا، بۇلاڭ-تالاڭغا چىقىدۇ» دېيىلگەن. «تارىخىي خاتىرىلەر»دە يەنە: «ھۇن كەڭرۇسى سەھەردە كۈنگە تەزىم قىلىپ تېرىكچىلىكىنى باشلايدۇ» دېيىلگەن؛ «جۇنامە»دە: تۇرك قاغانىنىڭ «خانلىق چېدىرى شەرقتە قارىتىلىدۇ، كۈنچىقىشىنى ئۇلۇغلايدۇ» دېيىلگەن. دىنىي ئېتىقاد جەھەتتە، «خەننامە»دە: ھۇنلاردا «ھەمىشە باخشىلىق-پېرخۇنلۇق قىلىدۇرۇش ئادىتى بار» دېيىلگەن. «يىغلاڭغۇ خانزادە تەزكىرىسى»دە: غۇز باخشىسى ئورماندا ئوقۇيدۇ، ھۇنلارنىڭ ئاشۇنداق پېرخۇنلۇق ھۇنىرى بار، دېيىلگەن. «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»دە: ئارام ئايدا ئۇلۇغ-ئۇششاق ھەممىسى كەڭرۇ ئوردىسىنىڭ ئىبادەت ئورنىغا يىغىلىدۇ. بەشىنچى ئايدا ھۇمايۇن (ئەجدىھا-پۇگە) شەھىرىگە يىغىلىپ، ئاتا-بوۋىلىرىغا، ئاسمان-زېمىنغا، جىن-ئەرۋاھلارغا سەدىقە قىلىدۇ؛ كۈزدە ئاتلار سەمىرىگەندە، «تاللىق»قا يىغىلىدۇ، دېيىلگەن. (ياپون) لۇڭچۇەن زىيەننىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر شەرھىلىرىنىڭ دەلىللىرى»دە، دىڭ چېيەننىڭ ئېيتىشچە: ھۇمايۇن شەھىرى كېيىنكى ئەسەرلەردە ھۇمايۇن ئىبادەتخانىسى دەپ يېزىلغان، كەڭرۇ ئوردىسىنىڭ جەنۇبىدا تالىلۇرئوخ دېگەن كۆل بار، كۆلدە ئەجدىھا مۆكۈنگەنمىش، شۇڭا 5-ئايدا شۇنىڭغا نەزىر قىلىدىكەن. شۇنىڭدەك ئاتا-بوۋىلىرى ۋە ئاسمان-زېمىن، جىن-ئەرۋاھلارغا نەزىر قىلىدىكەن. «خەننامە»دە ئەجدىھا شەھىرى دەپ يېزىلغان. سۇي كونىڭ دېيىشىچە، غەرب غۇزلىرى ھەممە ئىشتا ئەجدىھاغا تېۋىنىدۇ، شۇڭا يىغىلىش ئورنىنى ئەجدىھا شەھىرى دەيدۇ. «كېيىنكى خەننامە»دە: ھۇنلارنىڭ

ئۆرپ ـ ئادەتلىرى، ھەر يىلى ئۇچ ئەجدىھا ئىبادەتخانىسىدا كۆك ئىلاھىغا نەزىر قىلىدۇ، دەپ يېزىلغان.

چياڭلارنىڭ ئېتىقادى توغرىسىدا، «كېيىنكى خەننامە. غەربىي چياڭلار تەزكىرىسى»دە: چياڭلار شەمشەر بىلەن غارغا مۆكۈنۈۋالغا ـ نىدى، قوغلاپ كەلگەن جەنلىقلار غارنىڭ ئاغزىغا ئوت قويۇۋەتتى، غاردا يولۇاستەك قىياپەت كۆرۈنۈپ، ئوتنى توساپ قالدى ـ دە، ئۆلۈمدىن قۇتۇلدى» دېيىلگەن. «تەھقىقلەنگەن قوشۇمچە»دە ئىزاھلىنىشچە، غارغا مۆكۈنۈۋالغاندا، قوغلاپ كەلگەنلەر تاپالماي، قۇتۇلۇپ قالغان. «فەنشى» دېگەن تارىختا: چياڭلار قۇدرەتنىڭ خاسىيىتى بىلەن ئوتتا كۆيمەي ئامان قالغان، شۇنىڭدىن تارتىپ بۇ رىۋايەت راست ھېسابلىنىپ ساقلىنىپ قالغان دېيىلگەن. «شياڭ زاۋ» (مىلادى 860 ـ يىلى) دېگەن كىتابتا ئىككى يەردە كۇچا ئەجدىھاسى توغرىسىدىكى ۋەقە بايان قىلىنغان، ئېيتىلىشچە، قەدىم ـ دە كۇچا پادىشاھى ئاجۇر تاغنىڭ شىمالىدىكى ئەجدىھانى 3 قېتىم تەسلىم قىلغانمىش، كېيىن ئەجدىھاغا مىنىپ ساياھەت قىلغانمىش، «ۋېيىنامە»دىمۇ تۇيغۇنلار ئارىسىدا ئەجدىھا ئات، ئەجدىھا تاي توغرىسىدا تارقالغان رىۋايەت قەيت قىلىنغان؛ ئېيتىلىشچە، تۇيغۇنلار پارس ئېتىغا ئىگە بولۇپ، ئاتنى كۆلگە قويۇۋېتىپتۇ. ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان قۇلان تاي كۇنگە مىڭ چاقىرىم ماڭىدىكەن، شۇنىڭدىن ئېلىنغان كۆكنۇر قۇلىنى دېگەن رىۋايەتمۇ بار. يەنجى (ئاگىنى) پادىشاھىنىڭ ئۆزىگە قويغان فامىلىسى ئەجدىھا، سانسكرىتچە ئەجدىھانى Naga دەيدۇ، ئېھتىمال ئەجدىھانى مۇقەددەس سىمۋۇل ھېسابلىسا كېرەك.

توي رەسىمىستى توغرىسىدا، گرېك تارىخچىسى دىئودور

(Diodor)نىڭ خاتىرىلىشچە ھەم ئۇيغۇرلارنىڭ مىلادىدىن ئىلگىرىكى ئەپسانىۋى (ئاساتىرلىق) ئاتىسى ئوغۇز توغرىسىدىكى داستان «ئوغۇزنامە»دىمۇ ئۆيلىنىدىغان يىگىتلەر قىز بىلەن ئايرىم-ئايرىم چېلىشىش ئادىتى بايان قىلىنغان. ئەگەر يىگىت قىزنى يەڭگۈشەتسە، قىز شۇ يىگىتكە تېگىدۇ. بۇ ئادەت ھەتتا 11-ئەسىردە ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ ساقلىنىپ قالغان. مەھمۇت قەشقەرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ 1-جىلدىدە قەيت قىلىشىچە، «قىز بىرلە كۈرەشمە، قىسراق بىرلە يارىشما» دېگەن ماقال بار، بۇ ماقالنىڭ مەنىسى شۇكى، قىزلار بىلەن چېلىشما، چۈنكى قىزلار كۈچلۈك كېلىدۇ، سېنى يەڭگۈشتە قويىدۇ؛ قىسىر (بايتال) بىلەن چېپىشما، ئۇ ئاتىتىن كۈچلۈك ۋە چاپقۇر بولغىنى ئۈچۈن، سېنىڭدىن ئۆتۈپ كېتىدۇ. بۇ-خاقانىيە قىزلىرىدىن بىرى نىكاھ كېچىسى سۇلتان مەسئۇدنى تېپىپ يەڭگۈشتەكىنى ئۈچۈن، خاقانىيىلىكلەر ئارىسىدا سۇلتان مەسئۇد توغرۇلۇق چىقىرىلغان بىر ماقال ئىكەن.

ئاندىن كۈچادا تېپىلغان خەت-چەكلەر ئارىسىدا «يولۋاس» (بارس) يىلى دېگەن نام بار. لېۋىي كۆرگەن شۇ خىلدىكى باشقا ھۆججەتلەردىمۇ «مايمۇن يىلى»، «قوي يىلى» دېگەن مۆچەل كالىنداری يېزىلغان. دېمەك، كۈچا تەرەپلىرىدىمۇ 12 مۆچەل قوللىنىلغان. بۇنداق يىل ھېسابى ئەسلىدە تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر ئارىسىدا كەڭ تارقالغانىدى.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلارنى خۇلاسىلىگەندە، تارىم ئويمانلىقىدىكى يەرلىك ئاھالىنى جۇغراپىيە، تىلشۇناسلىق، ئېنتولوگىيە، تارىخ، مەدەنىيەت جەھەتلىرىدىن قارىغاندا: تەڭرىتاغنىڭ بويلىرىدىكى قوۋملەر تىللىرى پۈتۈنلەي ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىنىڭ

تۇركي تىللار گۇرۇپپىسىدىكى تىللار ئىدى. تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە قارا قورۇمغىچە تارقالغان قوۋملەر تىللىرى ئالتاي تىلى سىستېمىسىدىكى تىللار دائىرىسىگە كىرىدىغان تىللار ئىدى، شۇنىڭدەك ھىندى-ياۋروپا تىللىرىغا ياندىشىدىغان تىللارمۇ ئارىلاشقانىدى.

تارىخنىڭ يەرلىك ئاھالىسى پۈتۈنلەي ئارىيان جىنسى ئەمەس، موڭغۇل جىنسىمۇ ئەمەس، بەلكى تۇران جىنسىدۇر. تارىم مەدەنىيىتىنى ياراتقۇچىلار ئاساسەن «ئالتاي تىلى»دا سۆزلەشكۈچى قوۋملەردۇر.

نېپتون پەيلاسوپ: «ئىلمنى بەھرى مۇھتقا ئوخشاتسا، ئىنسانىنى دېڭىز ياقىسىدىكى چۆمۈلگە ئوخشتىش مۇمكىن. چۆمۈلنىڭ دېڭىز-دىن قانچە خەۋىرى بولسا، ئىنسانىنىڭمۇ ئىلىم دېڭىزىدىن خەۋىرى شۇنچىلىكلا» دەپتىكەن. مېنىڭ تارىخ توغرىسىدىكى بىلىمىمۇ شۇنچىلىكلا. ئىزدىنىش نەتىجىسىدە ھاسىل قىلغان ئەرزىمەس پىكرىمنى ئوتتۇرىغا قويدۇم. ئالىملارنىڭ تۈزىتىپ قويۇشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن.

1979 ـ يىل دېكابىر، ئۈرۈمچى.

ئۇيغۇرلارنىڭ تېبگى - تەكتى توغرىسىدا

(تېزىسلار)

ئۇيغۇرلار ۋەتىنىمىزنىڭ چوڭ ئائىلىسىدە، تارىخى ئەڭ ئۇزاق قەدىمكى مىللەتلەردىن بىرى. ئۇنىڭ مىللىي تېبگى - تەكتى توغرىسىدا، تارىخىي ھۇججەتلەردە، ئارخېئولوگىيىلىك تېپىندىلار بويىچە مۇتالىئەلەردە، خەلق ئېچىدىكى رىۋايەتلەردە، شۇنىڭدەك بۇرۇنقى ۋە ھازىرقى كىشىلەرنىڭ تەتقىقات - ئىزدىنىشلىرىدە، خىلمۇ - خىل پىكىر - مۇلاھىزىلەر بايان قىلىنغان.

تارىخىي چىنلىق بويىچە، مىللەت بىرىكمىسى دېگىنىمىز نەسىل - داشلار ياكى قەبىلىلەر، ياكى بولمىسا بىر تەگداش ئۇرۇقلارنىڭ تاسادىپىي بىرىكمىسى ئەمەس، ئەكسىچە ئۇلار ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ئۆزگىرىش، ئۆسۈش، ئارىلىشىش، سىڭىشىش ئارقىلىق شەكىللەنگەن تارىخىي بىرىكمە. ھەرقانداق خەلق تاپ - تازا بىر قوۋمدىن ياكى بىر نەسىلدىن قۇرالمىغان، شۇنداقلا ھەرقانداق مىللەت باشقا مىللەتلەرنىڭ يازما ھۇججەتلىرىدە قەيت قىلىنغان چېغىدىلا ئۇشتۇمتۇت دۇنياغا تونۇلۇپ قالمايدۇ. بەلكى ئۆز تارىخىنى ئۇزاق باشلانغۇچ جەمئىيەتتىن تارتىپ تۇگەل باشتىن كەچۈرىدۇ.

ئادەتتە، بىر ئەلنىڭ تارىخىي مەلۇماتلىرى ئېچىدىن ئىككىنچى بىر ئەلنىڭ تارىخىغا دائىر بايان ۋە مۇلاھىزىلەر ئۇچرايدۇ. لېكىن

بۇنداق بايان ۋە مۇلاھىزىلەر تولا چاغلاردا تارىخىي چىنلىقنى ئەينەن كۆرسىتىپ بېرەلمەيدۇ. مىللەتنىڭ تارىخىنى، بولۇپمۇ تېگى-تەكتى توغرىسىدىكى دەلىل-ئىسپاتلارنى شۇ مىللەت توغرىسىدا قوشنىلىرى ياكى چەت ئەللەر يازغان ۋاستىلىك مەلۇماتلارنى يىپ ئۇچى قىلغان ھالدا، شۇ مىللەتنىڭ ئۆز قوينىدىن، ئەجداد-لىرى قالدۇرۇپ كەتكەن ماددىي ۋە مەنىۋى بۇيۇم بەلگىلىرىدىن دىئاخرونىك ھەم سىنخرونىك جەھەتلەر بويىچە ئىزدەشكە توغرا كېلىدۇ.

1. «ئۇيغۇر» توغرىسىدا رىۋايەت ۋە ئاساتىرلەر

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئەجدادلىرى ياكى ئېتنولوگىيىلىك تەركىبلىرى ئىدىل-كاسپىنىڭ شەرقىدىن تارتىپ سىلىنگا بويلىرى-غىچە، ئارال-بايقال كۆللىرىنىڭ جەنۇبىدىن تارتىپ تاكى قارا قۇرۇم ئېتەكلىرىگىچە بولغان كەڭ زونىغا تارقىلىپ، ئارىلاش-قۇرىلاش ياشىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك قاتلىمىنى تەشكىل قىلغان ئەلۇان-تۈرلۈك ئۇرۇغ-قەبىلىلەر ھەر زامان ھەر ماكاندا ھەر خىل ئاتىلىپ كەلگەن.

قەدىمكى زامانلاردا، «قەبىلىنىڭ نامى كۆپىنچە تاسادىپىي پەيدا بولغان، ئاڭلىق تالاپ قويۇلغان ئەمەس ئىدى. قەبىلىنىڭ ئۆزى ئۆزىگە بەرگەن نامى باشقىچە بولغىنى ھالدا، قوشنا قەبىلىلەر تەرىپىدىن مەزكۇر قەبىلىگە بىرىلگەن نام بىرىپ-بىرىپ ئۇنىڭ دائىمىي نامى بولۇپ قالاتتى. بۇنداق ھادىسىلەر كۆپ بولۇپ تۇراتتى.①

«ئۇيغۇر» دېگەن نام ۋەتىنىمىزنىڭ خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدا قەيت قىلىنغان قەدىمكى نامدۇر؛ سۇلالىلەرنىڭ ئالمىشىشى ۋە تارىخ تۈزگۈچىلەرنىڭ پىكىر ـ مۇلاھىزىلىرى پەرقلىق بولۇشى تۈپەيلىدىن، بۇ بىر خىل نام ھەر خىل قەيت قىلىنىپ كەلگەن. پەقەت خەنزۇچە تەرجىمە ناملىرىلا 30 خىلدىن ئاشىدۇ.② ھەتتا يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىلا 18 خىل يېزىلغان.

«ئۇيغۇر» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە مەنىسى توغرىسىدىمۇ ھەر خىل راۋايەتلەر ۋە ئاساتىرلەر بار.

1) مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ئەسىرى بويىچە:

«ئۇيغۇر. بىر ئەلنىڭ ئىسمى...زۇلقەرنەيىن ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىنلاشقاندا، تۈرك خاقانى ئۇنىڭغا قارشى 4000 ئادەم ئەۋەتكەن. ئۇلارنىڭ قالپاقلىرىنىڭ قاناتلىرى لاچىن قاناتلىرىغا ئوخشايدىكەن. ئوقنى ئالدىغا قاندىق ئاتسا، كەينىگىمۇ شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن ئاتىدىكەن. زۇلقەرنەيىن بۇلارغا ھەيران قاپتۇ ۋە "ئىنەن خۇز خۇرەندە" ــ بۇلار باشقىلارغا موھتاج بولماي، ئۆز ئوزۇقىنى ئۆزى تېپىپ يەيدىغانلار ئىكەن، بۇلارنىڭ قولىدىن ئوۋ قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ، قاچان خالىسا، شۇ چاغدا ئېتىپ يېيەلەيدۇ» دەپتۇ. شۇندىن تارتىپ بۇ ئەل "خۇزخۇر" دەپ ئاتىلىپتۇ. كېيىن..."خ" ھەرپى "ا"غا ئالمىشىش بىلەن، "خۇز" سۆزىدىكى "ز" ھەرپىمۇ "ى"غا ئالماشقان... شۇنىڭدىن كېيىن "خۇر" سۆزىدىكى "خ" ھەرپى "غ"غا ئالماشقان»③.

«ئۇيغۇر» ــ «خۇزخۇر»دىن كېلىپ چىققان، مەنىسى «ئۆز ئۇزۇقىنى ئۆزى تېپىپ يەيدىغانلار» بولۇپ، ماكىدونىلۇق ئىسكەندەر

قويغان. بۇ 2300 يىل ئىلگىرى قويۇلغان نام بولۇپ چىقىدۇ.

2) خوجا راشىددىدىن فەزلۇللاھنىڭ «جامىئۇت-تەۋارىخ» كىتابى بويىچە:

نوھنىڭ ئوغلى يافەسنىڭ ئوغلى تۈركىنىڭ ئەۋلادىدىن قاراخانىنىڭ ئوغلى ئوخۇزخان بىردىنبىر تەكرىگە ئىشىنەتتى، شۇ سەۋەبىتىن ئۇنىڭ بىلەن تاغلىرى، ئاكا-ئۇكىلىرى، جىيەنلىرى ۋە ئىككى تۇغقان بۇرادەرلىرى ئوتتۇرىسىدا جەڭ-جېدەل پەيدا بولدى. بۇ كىشىلەردىن بەزىلىرى ئۇنىڭغا ياردەم بەردى، بەزىلىرى ئۇنىڭ بىلەن جەڭ قىلىپ يېڭىلدى-دە، ئۆز قەبىلىلىرىنى باشلاپ كېلىپ بەيئەت قىلدى. غەلىبىدىن كېيىن، ئۇ چوڭ زىياپەت ئۆتكۈزۈپ، ئۆزىنىڭ ئۇرۇق-تۇغقان، سەردار ۋە جەڭچىلىرىدىن ھال سورىدى. ئۆزىگە قوشۇلغان قەبىلىلىرىگە «ئۇيغۇر» دەپ نام بەردى. بۇ نامنىڭ مەنىسى «بىرلىشىش» «ياردەملىشىش» دېگەنلىكتۇر. بۇ نام ھەممە قەبىلىلەرگە قوللىنىلىپلا قالماستىن، قەبىلىلەرنىڭ تارماقلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىغىمۇ قوللىنىلدى.④

بۇ بايانىدىن «ئۇيغۇر» دېگەن نام «بىرلەشكەن»، «ياردەملەشكەن»، «ئۇيۇشقان» دېگەن مەنىنى بىلدۈرۈش بىلەن بىللە، ناھايىتى نۇرغۇن قەبىلىلەرگە ئومۇمىي نام بولغانلىقى مەلۇم.

3) ئەبۇل غازىنىڭ «شەجەرەئى تۈرك» كىتابى بويىچە:

تارىخچىلار شۇنداق رىۋايەت قىلغانكى، موڭغۇل يۇرتىدا ئىككى تاغ باردۇر. ئۇزۇنلۇقلىرى قۇياش چىقىشتىن قۇياش پېتىشقىچە سوزۇلغان، ناھايىتى ئۇلۇغ تاغلاردۇر. بىرىنىڭ ئىسمى «توقراتۇ بوزلۇق» ۋە ئىككىنچىسىنىڭ ئىسمى «ئۇسقۇنلۇق تارام». بۇ ئىككى تاغنىڭ ئارىسىدا موڭغۇل يۇرتىنىڭ كۈن پېتىشىدا يەنە بىر تاغ

بارکی، ئېتىنى قۇتتاغ دەرلەر. مەزكۇر تاغلارنىڭ ئارىسىدا بىر يەردە 10 ساي بار ۋە ئىككىنچىسى يەردە 9 ساي بار. بۇ سايلارنىڭ بارچىسى ئۇلۇغ سۇلاردۇر. قەدىمكى زاماندا ئۇيغۇر ئېلى شۇ سايلارنىڭ ئارىسىدا ئولتۇرار ئىدى. 10 سايدا ئولتۇرغانلىق ئون ئۇيغۇر ۋە 9 سايدا ئولتۇرغانلىق توققۇز ئۇيغۇر دەر ئىدى. شەھەرلىرى ۋە كەنتلىرى ھەم ئېكىنلىرى كۆپ بولۇر ئىدى. 120 ئۇرۇق ئەل ئىدى. بىركىشىنى پادىشاھ كۆتۈرۈپ، ئۇنىڭ ھۆكمىگە ئىتائەت قىلمايتتى. بۇ سەۋەبتىن بىر-بىرى بىلەن ياۋ بولۇپ، بۇزۇلۇر ئىدى. بىركۈنى بارچىسى يىغىلىپ كېڭەشتى ۋە بىز ئىككى تۈرلۈك ئەل ھەرقايسىمىز بىر كىشىنى تۆرە قىلايلى. ھەركىم ئۇنىڭ سۆزىنى قوبۇل قىلمىسا، بېشىنى كەستۈرسۇن ۋە مېلىنى ئالدۇرسۇن، دېدى. ئون ئۇيغۇر ئۇرۇغىدىن مەنسۇتاي ئاتلىق كىشىنى تۆرە كۆتۈرۈپ، ئەل ئىلتەر دەپ لەقەب قويدى. توققۇز ئۇيغۇر ئۆز ئۇرۇغىدىن بىر كىشىنى تۆرە كۆتۈرۈپ، كۆل ئەركىن دەپ لەقەب قويدى. بۇ ئىككىسىنىڭ ئوغلانلىرى يۈز يىلغىچە تۆرىلىك قىلدى. ئاندىن كېيىن يەنە بىر ئۇيغۇر بولدى: ئون ئۇيغۇرغا ھەركىم تۆرە بولسا ئەل ئىلتەر ۋە 9 ئەلگە تۆرە بولسا كۆل ئەركىن دېدى...ئۇچ مىڭ يىلغا يېقىن ئۇشبۇ ئېيتىلغان يۇرتتا ئولتۇردى. ئاندىن كېيىن بۇزۇلدى، ئولجا ۋە ئەسىر بولۇپ تۇردى. بىرنەچچىسى يۇرتىدا ئولتۇرۇپ قالدى ۋە بىر نەچچىسى ئىرتىش سۇيىنىڭ بويىغا كەلدى ھەم 3 بۆلەككە ئايرىلدى...⑤

4) «ئوغۇزنامە» بويىچە:

كۈنلەردىن بىر كۈنى ئايخان كۆزى يوروپ، بوشاندى. بىر ئوغۇل تۇغدى. بۇ ئوغۇلنىڭ ئۆڭى كۆك، ئاغزى چوغدەك قىزىل،

كۆزلىرى ھال، چاچلىرى، قاشلىرى قارا ئىدى...كۈنلەرنىڭ بىرىدە (ئوغۇزخان) ئوۋغا چىقتى... ئوغۇز خاقان بىر جايدا تەڭرىگە سېغىنىۋاتاتتى، (ئالەم) قاراڭغۇلىشىپ، ئاسماندىن بىر كۆك نۇر چۈشتى. «(بۇ نۇر) كۈندىن نۇرلۇق، ئايدىن يورۇق ئىدى. ئوغۇز-خاقان (قېشىغا) بېرىپ، بۇ نۇرنىڭ ئىچىدە بىر قىزنى كۆردى. تەنها ئولتۇراتتى... بۇ قىز شۇنچىلىك گۈزەل ئىدىكى، (ئۇ) كۈلسە، كۆك تەڭرىمۇ كۈلەتتى، ئۇ يىغلىسا، كۆك تەڭرىمۇ بىللە يىغلار ئىدى. ئوغۇزخاقان ئۇ قىزنى كۆردى- دە، ئەس ھۇشىنى يوقاتتى ۋە ئۇنىڭغا ئاشىق بولدى...بۇ قىز ھاسىلدار بولدى، كۈنلەر ئۆتۈپ...قىز ئۈچ ئوغۇل تۇغدى. تۇنجىسىغا كۈن، ئوتتۇرانچىسىغا ئاي ۋە كەنجىسىگە يۇلتۇز دەپ ئات قويدى.

يەنە بىركۈنى ئوغۇزخاقان ئوۋغا چىقتى، ئۇ ئالدىدىكى كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر دەرەخ كۆردى. شۇ دەرەخنىڭ كاۋىكىدا بىر قىز تەنها ئولتۇراتتى. ئۇ بەكمۇ چىرايلىق قىز ئىدى؛ ئۇنىڭ كۆزى ئاسماندىن كۆكرەك ئىدى...ئوغۇزخان ئۇنى سۆيۈپ قالدى ۋە ئالدى...ئۇ قىز ئىككى قات بولدى...ئۈچ ئوغۇل تۇغدى، تۇنجىسىغا كۆك (ئاسمان)، ئوتتۇرانچىسىغا تاغ، كەنجىسىگە دېڭىز دەپ ئات قويدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئوغۇزخان كاتتا توي بەردى...تويدىن كېيىن، ئوغۇزخاقان بەگلەرگە، خەلققە يارلىق چۈشۈرۈپ مۇنداق دېدى: بىزگە كۆك بۆرە بولغاي ئۇران، كۈن تۇغ بولغاي، ئاسمان قۇرغان!

شۇندىن كېيىن، ئوغۇزخاقان تۆت ئەتراپقا يارلىق چۈشۈردى ۋە مەكتۇپ يېزىپ ئەلچىلەرنى ئەۋەتتى. بۇ مەكتۇپتا شۇنداق يېزىلىپ ئىدى: «مەن ئۇيغۇرنىڭ خاقانىمەن، مەن پۈتۈن جاھاننىڭمۇ

خاقانی بولۇشۇم كېرەك...سول تەرەپتە ئۇرۇم دېگەن؟ بىر خاقان بار ئىدى...يارلىققا بوي سۇنمىدى. ئوغۇزخاقان...قوشۇننى باشلاپ...قىرىق كۈندىن كېيىن مۇز تاغ دېگەن تاغنىڭ ئېتىكىگە كەلدى ۋە چۈشكۈن قۇرۇپ ئارام ئالدى. تاڭ سۈزۈلگەندە، ئوغۇزخاقاننىڭ چېدىرىغا كۈندەك بىر يورۇق چۈشتى. بۇ نۇر ئىچىدىن كۆك تۈكلۈك، كۆك يايلىلىق يوغان بىر ئەركەك بۆرە پەيدا بولدى. بۇ بۆرە ئوغۇزخاقانغا گەپ قىلدى: «هاي-هاي ئوغۇز، سەن ئۇرۇم ئۈستىگە ئاتلانماق بولۇپسەن. هاي-هاي ئوغۇز، ئالدىڭلاردا مەن (يول باشلاپ ماڭمەن.) شۇنىڭدىن كېيىن ئوغۇزخاقان... (ئالغا قاراپ) يۈرۈپ كەتتى. قارىغۇدەك بولسا، قوشۇننىڭ ئالدىدا كۆك تۈكلۈك، كۆك يايلىلىق چوڭ بىر ئەركەك بۆرە كېتىپ باراتتى... بىرنەچچە كۈندىن كېيىن... بۆرە توختاپ قالدى. ئوغۇزمۇ قوشۇنى بىلەن توختىدى. بۇ يەردە ئىتىل دېگەن چوڭ بىر دەريا بار ئىدى...بىر قارا تاغ باغرىدا ئۇرۇش باشلاندى...ئوغۇزخان يەڭدى...شۇنىڭدىن كېيىن، ئوغۇزخاقان يەنە هېلىقى كۆك تۈكلۈك، كۆك يايلىلىق ئەركەك بۆرىنى كۆردى. ئۇ بۆرە ئوغۇزخاقانغا: «ئەمدى قوشۇن بىلەن بۇ يەردىن قوزغال، ئوغۇز! ئادەملىرىڭنى، بەگلىرىڭنى باشلاپ مېڭىۋەر، مەن ساڭا يول باشلاپ ماڭمەن» دېدى...بىر كۈنى...ئەركەك بۆرە يەنە يولدىن توختىدى. ئوغۇزخاقانمۇ يولدىن توختىدى...شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ يەنە شۇ...بۆرە بىلەن سىندۇ، تاڭغۇت هەم شام تەرەپلىرىگە يۈرۈش قىلىپ باردى...جەنۇب تەرەپتە بارقان دېگەن بىر جاي بار ئىدى. ناهايىتى باي مەملىكەت، ئىنتايىن ئىنسىق يەر ئىدى...خەلقىنىڭ رەڭگىروىي قاپقارا ئىدى. بۇ يەرنىڭ خاقانىنىڭ ئىسمى ماسار ئىدى...

ئوغۇزخاقان يەكدى... ئوغۇزخاقانىنىڭ يېنىدا ئاق ساقاللىق، مۈز چاچلىق، قابىلىيەتلىك بىر قېرى كىشى بار ئىدى...ۋەزىر ئىدى، ئۇنىڭ ئىسمى ئۇلۇغ تۈرك ئىدى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئۇ چۈشىدە بىر ئالتۇن يا بىلەن ئوچ كۆمۈش ئوق كۆردى. بۇ ئالتۇن يا كۈنچىقىشتىن كۈنپېتىشقا تارتىلغان، ئوچ كۆمۈش ئوق بولسا، شىمالنى كۆرسىتىپ تۇراتتى. (ئۇ)... چۈشىدە كۆرگەنلىرىنى ئوغۇزخاقانغا ئېيتىپ بەردى... ئوغۇزخاقانغا ئۇلۇغ تۈركنىڭ سۆزلىرى ياقتى... زەمىنى ئوغۇللىرىغا بۆلۈپ بەردى.⑥

بۇ رىۋايەت بويىچە، ئوغۇزخان پۈتۈن ئاسىيانى دېگۈدەك بويسۇندۇرغان ۋە «كۆك بۆرە»نى سىمۋول قىلغان ئۇلۇغ خان بولۇپ، ئالته ئوغلىدىن «ئالتۇن يا»غا ئىگە بولغان ئوچ ئوغلى (كۈن، ئاي، يۇلتۇز) ئوڭ ياقتا (برانغارغا)، «كۆمۈش ئوق»قا ئىگە بولغان ئوچ ئوغلى (كۆك، تاغ، دېڭىز) سول ياقتا (جۇۋانغارغا) ھۆكۈمران بولىدۇ. ئوغۇزخان ئۆزىنى «ئۇيغۇرنىڭ خاقانى» مەن دەپ جاھانغا جاكارلايدۇ.

5) ئالائىددىن جۇۋەينى «تارىخ جەھانگۇشاي» دېگەن كىتابىنىڭ «ئىدىقۇت ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ تېگى- تەكتى توغرىسىدا ئۆزلىرىنىڭ ئېيتقانلىرى» دېگەن بابى بويىچە:

بۇ كىتابتا بايان قىلىنغان رىۋايەتنىڭ مەزمۇنى «ئوغۇزنامە»دە ئېيتىلغان «كۆك بۆرە»دىن باشقا مەزمۇن بىلەن (ھۆلۈپمۇ نۇرئىچىدە قىز كۆرۈندىغان مەزمۇن بىلەن) ئوخشاپ كېتىدۇ. جۇۋەينى ئۆز كىتابىدا كەلتۈرگەن بۇ رىۋايەتنى، ئۇيغۇرلارنىڭ «ئۆزلىرى ئېيتقانلىرى» دەيدۇ. بۇنىڭدا مۇنداق دېيىلىدۇ... ئۇ چاغلاردا، قاراقۇرۇمدا ئىككى دەريا بار ئىدى، بىرى تۇغلا، يەنە بىرى

سېلىنىگا، بۇ دەريالار قاملاشچۇ دېگەن جايدا قوشۇلاتتى. ئىككى دەريانىڭ ئارىلىقىدا ئىككى دەرەخ ئۆسكەن: ئۇ دەرەخ-نىڭ بىرىنى ئۇلار قوچۇر دەيتتى، قارىغايغا ئوخشايتتى، يوپۇرماقلىرى قىشتا ئارچىنىڭكىدەك، مېۋىسىنىڭ شەكلى ۋە تەمى چىلغوزىدەك ئىدى؛ يەنە بىر دەرەخنى ئۇلار توز دەيتتى. ئىككى دەرەخ ئارىسىدىن بىر دۆڭ پەيدا بولدى، بۇ دۆڭگە ئاسماندىن بىر تال نۇر چۈشتى؛ دۆڭ كۈندىن-كۈنگە يوغىنىدى. بۇ مۆجىزىدىن ئۈيغۇر قەبىلىلىرى بەك ھەيران بولدى؛ ئۇلار بۇ دۆڭگە ھۆرمەت-تەزىم بىلەن يېقىنلاشتى، ئۇلارغا خۇددى ناخشا ئېيتقاندەك يېقىملىق ئاۋازلار ئاڭلاندى. ھەر كۈنى ئاخشىمى ئاشۇ دۆڭنىڭ 30 قەدەم چۆرىسىدىكى يەرگە نۇر چۈشۈپ تۇردى، ئاخىرىدا، خۇددى ھاملىدار كۆز يورىغاندەك، دۆڭدىن بىر ئىشىك ئېچىلدى، ئىچىدىن بارىگاھ چېدىرىدەك بۆلۈنگەن 5 ئېغىز ئۆي كۆرۈندى، ھەر ئۆيدە بىردىن ئوغۇل بالا ئولتۇراتتى. ئېغىزلىرىدا بىر تالدىن ئېمىزگە بار ئىدى؛ چېدىرغا بىرپارچە كۈمۈش تور يېيىلغان ئىدى. قەبىلىلەرنىڭ باشلىقلىرى كېلىپ بۇ ئاجايىب ئىشنى كۆرۈپ قورقۇپ باش قويۇپ سەجدە قىلىشتى. بالىلارنىڭ بەدەنلىرىگە شامال تېگىپ، ئۇلار يوغىناپ، مېڭىشقا باشلىدى. ئاخىر، ئۇلار تاش ئۆيدىن چىقىپ، ئىنىكئانىلارغا تاپشۇرۇلدى. شۇنىڭدەك، كىشىلەر ھەر خىل چوقۇنۇش رەسمىيەتلىرىنى ئىجرا قىلىشتى. ئۇلار ئەمچەكتىن ئايرىلغاندىن كېيىن، تىلى چىقىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئاتا-ئانىلىرىنى سۈرۈشتۈرۈۋىدى، كىشىلەر ئۇلارغا ئىككى تۈپ دەرەخنى كۆرسەتتىشتى. ئۇلار دەرەخنىڭ يېنىغا كېلىپ، ۋاپادار بالىلار ئۆز ئاتا-ئانىلىرىغا قىلغاندەك تىز پۈكۈپ تەزىم قىلىشتى. بۇ ئىككى تۈپ دەرەخ

ئۇنگەن يەرگىمۇ ئىززەت ـ ئىكرام بىلدۇرۇشتى. شۇ چاغدا ئىككى تۈپ دەرەخ بىردىنلا تىلغا كىرىپ: "ئالىيجاناب بالىلار، دائىم بۇ يەرگە كېلىپ، بالىلىق بۇرچۇڭلارنى ئادا قىلىڭلار. ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈڭلار، نامىڭلار مەڭگۈ ياشىسۇن!" دېدى. جايلاردىكى قەبىلىلەر توپ ـ توپ كېلىپ، بۇ بالىلارنى كۆرۈپ، خۇددى شاھزادىلاردەك ھۆرمەتلىدى. كۆپچىلىك كېتەر چېغىدا بالىلارغا بىردىن ئات قويۇشتى: چوڭىنى سوڭقار تېگىن، ئىككىنچىسىنى قۇتۇر تېگىن، ئۈچىنچىسىنى تۇغەل تېگىن، تۆتىنچىسىنى ئور تېگىن، بەشىنچىسىنى بۇگۇ تېگىن دەپ ئاتىدى...بۇ رىۋايەتنىڭ ئاخىرىدا، ھەممە ئۇلۇس ـ نىڭ تىل ـ يېزىقىنى بىلىدىغان ئەخلاقلىق بۇگۇخاننى پادىشاھ قىلغان ـ لىقى، ئۇنىڭغا ھەممە ئەللەرنىڭ تىللىرىنى بىلىدىغان ئۈچ قۇزغۇن ئاتا قىلىنغانلىقى ۋە ئۇ قاغىلار رازۇبت قىلىپ خەۋەر يەتكۈزىدىغان ـ لىقى، بىركۈنى كېچىسى چۈشىدە بىر قىزنى كۆرگەنلىكى، كېيىن ئۇ قىز بىلەن ئاق تاغدا تاڭ ئاتقىچە سۆزلەشكەنلىكى، ئاخىرقى كېچىسى ئۇ قىز: "شەرقتىن غەربكىچە بولغان جايلارغا ھۆكۈمران بولسەن. بۇ ئىشنى ئىجتىھات بىلەن ئۇرۇنلا، پۇقرالارنى ياخشى باشقۇر" دەپ ئۆدالاشقانلىقى، كېيىن يەنە چۈشىدە ئاق كىيىنگەن، ھاسا تۇتقان بىر بوۋاي بۇ قاغانغا بىر دانە پىستىچە قاشتاشنى بېرىپ: "بۇ قاشتاشنى ساقلىيالساڭ، پۈتۈن ئىقلىم سېنىڭ پەرمانىڭ ئاستىدا بولىدۇ" دېگەنلىكى ۋە باشقىلار بايان قىلىنىدۇ.⑦

6) مىرخوندنىڭ «رەۋزە تۇس سەفا» دېگەن تارىخ كىتابىدا ئوغۇزخان توغرىسىدا مۇنداق رىۋايەتنى يازغان:

قاراخان...ئاتىسى ئۆلگەندىن كېيىن، تەختكە ئولتۇرىدۇ. قارا ـ قۇرۇمنىڭ ئارتاق ۋە كەرتاق دېگەن جايلىرىدا پايلاق ۋە قىشلاق ـ

لمری بار ئىدى،...قاراخانىنىڭ خوتۇنى بىر ئوغۇل تۇغىدۇ...شۇ زامانىنىڭ قائىدىسى بويىچە ئوغۇل ـ قىز بىر ياشقا كىرمىگىچە ئىسىم قويمايتتى...قاراخان بۇ ئوغۇلغا نېمە دەپ ئات قويساق بولۇر دەپ مەسلىھەت سالغاندا، ئەمدىلا بىر ياشقا كىرگەن بالا، ئېنىق قىلىپ: "مېنىڭ ئىسمىم ئوغۇز بولسۇن..." دەيدۇ شۇنىڭ بىلەن قاراخان ئۆزىنىڭ يېقىن ـ يورۇقلىرىغا: "بۇ ئوغۇل بىزنىڭ ئادىتىمىزنى بۇزدى، ئۇنىڭ ھايات ـ ماماتلىق تەقدىرى بىزنىڭ ئىلكىمىزدە" دەيدۇ. قاراخان ئۆز قوشۇنىنى باشلاپ، ئۆز ئوغلى ـ ئوغۇزنى جازالىماق بولۇپ، ئۇۋغا چىقىدۇ...ئوغۇزخان بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، نائىلاج قاراخان بىلەن جەڭ قىلىدۇ. قاراخان ئەجەللىك زەربە يەپ يىقىلىپ چۈشىدۇ...ئوغۇزخان تەختكە ئولتۇرىدۇ... 73 يىل خان بولىدۇ...ئوغۇزخاننىڭ ۋەسىيىتى بويىچە، كۈن خان تەختكە ئولتۇرىدۇ...كۈن خاننىڭ 6 ئوغلى ۋە ھەربىر ئوغلىنىڭ 4دىن بالىسى بولىدۇ،...ئوغۇزخاننىڭ 24 نەۋرىسىدىن 12 قووم ئوك قانات (بۇلار «بۈزۈق»لار)، 12 قووم سول قانات (بۇلار «ئۈچ ئوق» لار) ئاتلىپ كەلگەن..... خانلىق دېگىزخانغا يەتكەندە، ئۇ خانلىق سۈرۈپ، قېرىپ قالغاندىن كېيىن، خانلىقنى ئوغلى ئىلخانغا بېرىدۇ. ئىلخان زامانىسىدا، ماۋەرائۇننەھر ۋە تۈران زېمىنى فەرىدۇننىڭ ئوغلى تۈرغا قارايتتى...

بۇ رىۋايەت بويىچە، ئوغۇزخاننىڭ نەۋرىسى ئىلخان مىلادىدىن ئىلگىرىكى 16 ـ ئەسىردە ئۆتكەن «تۈر» بىلەن زامانداش بولۇپ چىقىدۇ.

7) ئەرەب ـ ئەجەم تارىخچىلىرىنىڭ كىتابلىرىدىكى رىۋايەتلەر بويىچە:

جەنۇبىي مۇھەممەد بىننى ھەرىر تەبەرى «تارىخۇل-ئۇممەم ۋەل-مۇلۇك» دېگەن كىتابنىڭ تەھمۇرەس ۋە جەمشىد توغرىسىدىكى پەسسللىرىدە بايان قىلىنىشىچە، جەمشىد قېچىپ، زابلىستانغا بارغاندا، زابلىستان پادىشاھىنىڭ قىزىنى ئالىدۇ، ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان ئوغۇلغا «تۇر» دەپ ئىسىم قويىدۇ...تۇردىن بولغان ئوغۇل دىستان، دىستانىدىن بولغان ئوغۇل فەرامۇز دەپ ئاتىلىدۇ...جەمشىد ئۇرۇغىدىن فەرىدۇن بولۇپ، بۇنىڭ بوۋىسى نۇھ ئەلەيھىسسالامغا ئىمان كەلتۈرگەن. (ئەسلىدە، توفانىدىن كېيىن نوھنىڭ ئوچ ئوغلى قالىدۇ، سامنىڭ ئەۋلادى ئەرەب-ئەجەم خەلقى؛ ھامنىڭ ئۇرۇغى ھەبەش، زەنگبار ۋە ھىندلار؛ يافەسنىڭ ئۇرۇغى تۈرك، سەقلاب ۋە يەجۇج-مەجۇجلاردۇر). فەرىدۇننىڭ ئوچ ئوغلى بولىدۇ: چوڭى تۇر، ئوتتۇرانچىسى سەلىم، كەنجىسى ئەيرەج...فەرىدۇن جەھانىنى پەرزەندلىرىگە تەقسىم قىلغاندا، تۈرك، خەزەرەج ۋە ماچىن ھەم مەشرىق زەمىنىنى تۇرغا بېرىدۇ ۋە ئۇنىڭغا فەغفۇر (تەڭرى ئوغلى) دەپ ئات قويىدۇ.

دېمەك، بۇ رىۋايەت بويىچە، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرقىي تارالغان قوۋملەر «تۇر»نىڭ ئەۋلادى ھېسابلىنىدۇ.⑧

8) «قۇتلانچىن ھەزرەتنىڭ ئابدەسى» (خەنزۇچە) بويىچە:

"كەمىنە خۇاڭ جىن ئېھتىرام بىلەن ئىلاۋە قىلىدۇكى، جامائەت تەۋسىپ قىلغان قۇتلانچىن ئۇيغۇرلاردىندۇر، ئۇزاق بوۋىسى مەزگۇر ئەلنىڭ پادىشاھىدۇر. شۇ ئەلدە ئىككى دەرەخنىڭ جۇپلىشىشىدىن پۇرەك ھاسىل بولغان، پۇرەك يېرىلىپ، بەش ئوغۇل پەيدا بولغان. ئۇلاردىن تۆتى ئۆلۈپ، كەنجىسى يالغۇز قالغان. بۇنى خاسىيەتلىك بىلىپ، ئىززەتلىگەن، ئۇنىڭغا خوتۇن ئېلىپ بەرگەن.

ئۇنىڭ ئەۋلادىئەلگە پادىشاھلىق قىلغان".⑨

9) «قوچۇ پادىشاھلىرىنىڭ شەجەرە تاش پۈتۈكى» (خەنزۇچە) بويىچە:

"ئۇيغۇرلارنىڭ زەمىنىدە قاراقۇرۇم دېگەن تاغ بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئىككى دەريا ئېقىپ چىقاتتى: بىرىنى تۇغلا، يەنە بىرىنى سېلىنگا دەيىتتى. كۈنلەردىن بىر كۈنى ئىككى دەريا ئارىلىقىدىكى دەرەخقە ئاسماندىن نۇر چۈشۈپتۇ. بۇ ئەلدىكىلەر بۇنى ئاسراپتۇ. دەرەختىن پوقاق ھاسىل بولۇپ، خۇددى ئادەمدەك تولغاق يەپتۇ. نۇر داۋاملىق چۈشۈۋېرىپتۇ، 9 ئاي 10 كۈن بولغاندا پوقاق يېرىلىپتۇ، بەش ئوغۇل ئاپىرىدە بولۇپتۇ، بۇلارنى بېقىپتۇ. بۇلاردىن كەنجىسى بۇگۇ قاغان ئىكەن. بۇ چوڭ بولۇپ، خەلقىغە باش بولۇپ، ئېتىز-ئېرىق ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولۇپتۇ. پادىشاھ بولۇپتۇ، بۇنىڭ ئەۋلادىدىن 30 پادىشاھ ئۆتۈپتۇ. يۇرۇن تېكىن ۋاقىتىغا كەلگەندە، تاڭ خانلىقى بىلەن كۆپ قېتىم ئۇرۇش چەيدا بولۇپتۇ..."⑩

8-رىۋايەت بىلەن 9-رىۋايەتتىكى بايانلارنىڭ مەزمۇنى ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ يىراق ئاتا-بوۋىسى دەرەختىن خاسىيەتلىك نۇر يېغىش بىلەن ئاپىرىدە بولغان (يەنى نۇردىن تۇرەلگەن)، كەنجى ئوغۇل «بۇگۇخان»نىڭ ئەۋلادىدىن ئۇيغۇرلار شەكىللەنگەن دېيىلىدۇ.

10) «گاۋجۇ» تەزكىرىسى بويىچە:

«ئادەتتە ئېيتىلىشچە، ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ ئىككى قىزى بار ئىدى. چىراي-تۇرقى ناھايىتى گۈزەل ئىدى، قوۋمى بۇ قىزلارنى خاسىيەتلىك دەپ بىلەتتى. تەڭرىقۇت: "بۇ قىزلىرىمنى ئۆز لايىقىغا بېرىش ئۈچۈن كۆك تەڭرىسىنىڭ ئىختىيارىغا قويىمەن" دەپتۇ.

شۇنىڭ بىلەن ئەلنىڭ شىمالىدا ئادەم يوق جايغا ئېگىز تۇرا ياسىتىپتۇ، ئىككى قىزنى شۇ يەرگە چىقىرىپ: "كۆك تەڭرىگە تاپشۇرۇق" دەپتۇ. 3 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، قىزلارنىڭ ئانىسى سېغىنىپ يانداۋۇرۇپ كەلمەكچى بوپتۇ. تەڭرىقۇت: "بولمايدۇ، يانداۋۇرۇپ كېلىش ۋاقتى ئەمەس" دەپتۇ. يەنە بىر يىل ئۆتۈپتۇ. بىر قېرى بۆرە كېچە-كۈندۈز تۇرانى ساقلاپ ھۇۋلاپتۇ، تۇرانىڭ تۇڭىدە ئورا بار ئىكەن، كىرگىلى بولمايدىكەن. كېچىك قىز: "ئاتام بىزنى بۇ يەردە كۆك تەڭرىگە تاپشۇرغان، ئەمدى بۆرە كەپتۇ، بەلكىم بۇ خىسلەتلىك مەخلۇقتۇ، كۆك تەڭرى ئەۋەتكەن بولسا كېرەك" دەپ، چۇشمەكچى بوپتۇ. ئاچىسى ھەيران بولۇپ: "بۇ — ھايۋان تۇرسا، ئاتا-ئانامغا نومۇس بولىدۇ!" دېسىمۇ، سىڭلىسى ئۇنماي، چۇشۇپ، بۆرىگە تېگىپتۇ، ئۇنىڭدىن تۇغۇپتۇ. بارا-بارا ئاۋۇپ ئەل بولۇپتۇ.»⑪

بۇ رىۋايەت بويىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا-بوۋىسى ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ قىزىدىن بولغان نەۋرىسى ۋە ئاتىسى بۆرە دەپ بايان قىلىدۇ. بۇنىڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى كۆك تەڭرىنىڭ ئىرادىسى بىلەن دۇنياغا كەلگەن دېگەن چۇشەنچە تەكىتلىنىدۇ.

11) «يۆياك تەرىلىرى» بويىچە:

"شىمالىي تۇتقۇنلارنىڭ سوق ئېلىدە نىسپىي ئۇلۇسى بار ئىدى، ئىككىنچى خوتۇن 4 ئوغۇل تۇغۇپ، بىرى ياۋا غازغا ئايلىنىپ كەتكەن، قالغان ئۈچ ئوغلى بىر-بىرىگە: گۈزە-گۈزە دەپتۇ، بۇ "ئۆكۈز" دېگىنى ئىكەن. ئۈچ ئوغلى كالىغا ئەگىشىپتۇ، كالىنىڭ سۈتى ۋە ئېتىدىن ئوزۇقلىنىپتۇ.»⑫

يۇقىرىدا نەقىل قىلىنغان رىۋايەت ياكى ئاساتىرىلەرنىڭ بەزىدە

لىرىده ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى قەدىمكى زامانىدىكى يەنى ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتى ۋاقتىدا پەيدا بولغان ئەقىدە-چۈشەنچىلىرى بويىچە ياكى قوشنا ئەللەر ئىچىدە تارقالغان (ئۇيغۇرلار توغرىسىدىكى) ئەپسانىلار بويىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ئىلاھىيلاشتۇرۇلغان ياكى ئوزاق ئۆتمۈشتىكى توتېمىلارغا باغلانغان بايانلىرى. بۇ رىۋايەتلەردىن بەزىلىرى بىر ئاتىلىق («پرودىدا») ئەزەرىيىسىگە ئاساسلانغان بولۇپ، بىر يىلتىزدىن تارالغان دېگەن پىكىرنى ئالغا سۈرىدۇ.

ئىزاھلار:

① ف. ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى»، «شەرق ھەقىقىتى» نەشرىياتى، تاشكەنت، 1952 ـ يىلى، 153 ـ بەت.

② ۋاڭ رىۋېي: «ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي نامىلرىنىڭ ئۆزگىرىشى ھەققىدە ئىزدىنىش» ـ «يۇگۇڭ» يېرىم ئايلىق ژۇرنىلىنىڭ 1937 ـ يىلىق، 4 ـ سانى ـ جاڭ لىيەننىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي تەكتى توغرىسىدا» دېگەن ماقالىسىدىن.

③ مەھمۇت قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» I جىلد (ئۇيغۇرچە)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 ـ يىل نەشرى، 151 ـ 152 ـ بەتلەر.

④ ۋ. رادلوفنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك»كە يازغان كىرىش سۆزىدىن نەقىل قىلىندى.

⑤ ئەبۇلغازى باھادۇرخان (1605 ـ 1664 ـ يىللىرى)، 1663 ـ يىلى يېزىلغان «شەجەرەتۈل ـ تۈرك» ئەسىرىنىڭ «ئۇيغۇر ئېلىنىڭ زىكرى» دېگەن بابىدىن.

⑥ رىزانۇر: «ئۇغۇزنامە»، 1928 ـ يىل (تۇركچە)، دوكتۇر رىزانۇر بۇنى تۇركمي تىلىدىكى ئەڭ قەدىمكى ھۇججەت ھېسابلايدۇ. 1891 ـ يىلى رادلوف نېمىسچىغا تەرجىمە قىلغان. شۇنىڭدەك پېللىئوت (فرانسۇز) «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى داستانى ـ ئوغۇزنامە» دەپ تەقرىز يازغان. «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» 1983 ـ يىل (ئۇيغۇرچە) نەشرىدىن ئېلىندى.

⑦ ئالائىددىن مۇھەممەدۇل ـ جۇۋەينى: «كىتابى تارىخى جەھانگۇشاي» (ھىجرى 658 ـ يىلى)، I جىلد.

⑧ ئەبۇ جەئفەر مۇھەممەد ئىبنى جەرىر تەبەرى (837 ـ 922 ـ مىلادىيە): «تارىخۇل ـ ئۇمەم ۋەل ـ مۇلۇك» (مىللەتلەر ۋە مەملىكەتلەر تارىخى). ئابدۇرۇسۇل ىننى مۇھەممەد رەھىمنىڭ (ئۇيغۇرچە) تەرجىمىسىدىن (قولىيازما).

⑨ «جىڭ خۇا ئەپەندىنىڭ ئەسەرلىرى توپلىمى» 24 ـ جىلد «قۇتلاندىچىن ھەزرەتىنىڭ ئابىدەسى».

⑩ «داۋيۇەن شۆگۈلۇ» («داۋيۇەننىڭ قەدىمكىلەرنى ئۆگەنگەنلىرى») 24 ـ جىلد «قوچۇ پادىشاھلىرىنىڭ شەجەرە تاش پۈتۈكى».

⑪ «ۋېيىنامە» 103 ـ جىلد، «تەزكىرىلەر» 91 ـ، «گاۋجۇ».

⑫ (تاڭ) دۇەن جىڭشى تۇزگەن «يۆ ياڭ تەرمىلىرى»نىڭ 16 ـ جىلدى.

2. ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبلىرى

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ نەدىن كېلىپ چىقىقانلىقىنى يەكىكە ـ يېگانە ھالدا بايان قىلغىلى بولمايدۇ، بەلكى ئۇنىڭغا قوشنا ۋە تۇغقان بولغان خەلقلەرنىڭ تېگى ـ تەكتى بىلەن باغلاپ بايان قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئاتا ـ بوۋىلىرىنى ئىككى بۆلەككە،

يەنى تەڭرىتاغنى مەركەز قىلغان ھالدا، شىمالىي بۆلەك، جەنۇبىي بۆلەك دەپ ئايرىش مۇمكىن. شىمالىي بۆلىكىگە كىرىدىغان قوۋملەر خۇاڭخې دەريا سىنىڭ شىمالىدىكى جايلاردا، بايقالدىن تاكى كاسپىيغىچە سوزۇلغان كەڭ زېمىندا ياشىغان قوۋملەر بولۇپ، بۇلاردىن بەزىلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ بىۋاستە تېگى ـ تەكتىنى تەشكىل قىلسا، بەزىلىرى ۋاستىلىق تېگى ـ تەكتى ھېسابلىنىدۇ.

بىزدە قەدىمدىن قالغان يازما دەللىلەر ئاز. يازما دەللىلەردىن ئۇيغۇرلارغا ئائىت ئەڭ كۆپ بايان قىلىنغانلىرى ـــ خەنزۇچە مەنبەئەلەردۇر. خەنزۇچە تارىخىي ھۇججەتلەر بويىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ تېگى ـ تەكتىنى يېقىنراقتىن يىراقراقتا ئىز قوغلىشىپ قېدىرىپ كۆرەيلى.

A «ئۇيغۇر»نىڭ شىمالىي ئېتنىك تەركىبلىرى

گەپنى ئالدى بىلەن «خۇيگۇ» (تاڭ دەۋرىدىكى ئوقۇلۇشى «ئۇيغۇر»)دىن باشلايلى.

«خۇيخېلارنىڭ ئەجدادى ھۇنلاردىندۇر، ئادەتتە، ئۇلار كۆپىنچە، ئېگىز چاقلىق ھارۋىلاردا يۈرىدۇ. يۈەنۇەپي زامانىسىدا (مىلادىيە 386 ـــ 557 ـ يىللار) گاۋجۇ ئۇلۇسى ياكى چىلى (كېيىن "تېلې" دەپ ئالمىشىپ كەتكەن) دەپمۇ ئاتالغاندى.»①

6 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، خەنزۇچىدە «خۇيخې» دەپ يېزىلىپ، 788 ـ يىلدا «خۇيگۇ»دەپ يېزىشقا ئۆزگەرتىلگەن. ئۇنىڭدىن ئىلگىرىرەك 4ـــ6 ـ ئەسىرلەردە بولسا، «گاۋجۇ» (گاۋگۇ) ياكى چىلې دەپ ئاتالغان.

«خۇيگۇلار ئەسلىدە ھۇنلارنىڭ باشقا ئەۋلادلىرىدىن... كېيىنكى

ۋېي زامانىسىدا، تېلې دەپ ئاتالغان. كېيىن خۇيخې دەپ ئاتالغان. پادىشاھنى قاغان دەيدۇ...»②

«تېلېنىڭ ئەجدادى ھۇنلارنىڭ ئەۋلادىدۇر، ئۇلارنىڭ نەسلى-نەسەپلىرى ناھايىتى تولا... ئۇرۇغ-ئايماقلىرى ئايرىم-ئايرىم بولسىمۇ، ھەممىسى قوشۇلۇپ تېلې دېيىلىدۇ... ئۇلارنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرى ئومۇمەن تۈركلەرنىڭكىگە ئوخشاش.»③

بۇ مەلۇماتلار بويىچە، خۇيگۇلار، شۇنداقلا تېلېلەر نەسەپ جەھەتتە ھۇنلارغا باغلىنىدۇ، ئۇنداق بولۇشى، قەدىمكى زامانىدا خۇاڭخېنىڭ شىمالىدىكى كەڭ زوندا ياشايدىغان خەلقلەرنى خەنزۇچىدە ئومۇملاشتۇرۇپ «شىمالىي دىلەر» دەپلا ئاتايتتى. 4—6-ئەسىرلەردە «تېلې» دەپ ئاتىلىش بىلەن تەڭ «گاۋجۇ» دەپمۇ ئاتالغان ئۇيغۇرلارنىڭ ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى نەسەپ جەھەتتىن تېگى-تەكتىنى سۈرۈشتۈرگەندە، مۇنداق بايان قىلىنىدۇ.

«گاۋجۇلەر قەدىمكى قىزىل دىلارنىڭ قالدۇق ئۇرۇغىدۇر، دەسلەپتە ئۇلار دىلى دەپ ئاتالغان، شىمالدا گاۋجۇ (ئېگىز هار-ۋىلىق) دېگلىن دەپ ھېسابلانغان. ئۇلارنىڭ تىلى ھۇنلارنىڭ تىلىغا ئوخشاپ كېتىدۇ، بەزى جەھەتتىن ئازراق پەرقلىنىدۇ. ياكى ئۇلارنىڭ ئەجدادى ھۇن پادىشاھنىڭ يات نەۋرىسى دېيىلىدۇ. بۇ ئۇلۇسنىڭ دى، يۈەنخې، خېلۇ، خېپى، خۇگۇ، يېچىجىن ئۇرۇغلىرى بار.»④

بۇ تارىخىي مەنبەلەردىن ئۇيغۇرلار قەدىمكى زامانىدا «قىزىل دى»، «دىلى»، «گاۋجۇ (ئېگىز هارۋىلىق) دېگلىن» دېگەن نامىلار بىلەن قەيت قىلىنغان. بۇ نامىلار مىلادىيەدىن ئىلگىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەلقلەر تەرىپىدىن قويۇلغان نامىلار ياكى ئۆز نام-

لىرىنىڭ قىسقارتىلغانلىرى بولۇشى مۇمكىن. ئالدى بىلەن، «گاۋجۇ دىڭلىن» دەپ ئاتالغان خەلقنىڭ ياشىغان ماكانلىرىنى ئىزدەپ كۆرەيلى.

«دىڭلىن ئېلى قانغۇيىنىڭ شىمالىدا بولۇپ، 6 تۈمەن ئەسكەر چىقىرالايدۇ. چاۋچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ... مەزكۇر دىڭلىنلار ھۇنلارنىڭ شىمالىدىكى دىڭلىنلار دەپىلىدۇ. شىمالىي دىڭلىنلار (قانـ غۇينىڭ شىمالىدىكى ــ نەقىلچى) ئۇيسۇننىڭ غەربىدە بولۇپ، باشقا نەسەبتىن ھسابلىنىدۇ. شۇنىڭدەك ھۇنلارنىڭ شىمالىدا خۇنيۇ ئېلى، جۇشى ئېلى، دىڭلىن ئېلى، گېكۇن ئېلى، شىنلى ئېلى بار. مەلۇمكى، شىمالىي كۆلنىڭ جەنۇبىدا دىڭلىنلار قات ـ قات ئۇچرايدۇ، بۇلار ئۇيسۇننىڭ غەربىدىكى دىڭلىنلار ئەمەس.» ⑤ بۇنى «سەلتەنەت ھەققىدە ئۆرنەك تەدبىرلەر» دېگەن تارىخىي ھۇججەتمۇ تەستىقلايدۇ. بۇ ھۇججەتنىڭ جىن سۇلالىسىدىن چىڭدى خانىنىڭ شىيەنخې 5 ـ يىلى (مىلادىيە 330 ـ يىلى) دېگەن مالدىسىدا مۇنداق يېزىلغان: «باشتا، دىڭلىن دىنىلار قانغۇيىنىڭ شىمالىدا تۇراتتى، كېيىن جۇڭگوغا كۆچۈپ كەلگەن...» ⑥

بەزى تارىخىي كىتابلاردا، شاڭ دەۋرىنىڭ (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 16 ــ 11 ـ ئەسىرلەر) دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدا «تۆت تەرەپتىن تۈتۈلغان سوغىلار» توغرىسىدا بايان قىلىنغانىدا، «دەنلۆ» دېگەن نام قەيت قىلىنغان. بۇ ئۇلۇسنىڭ تارقالغان ئورنى ۋە سوۋغات قىلىغان ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرىدىن قارىغاندا، «دەنلۆ» دىڭلىن ئىكەنلىكى ئىسپاتلىنىدۇ. دېمەك، دىڭلىننىڭ تارىخىمۇ ناھايىتى ئۇزاق بولۇپ، شاڭ دەۋرىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدىلا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن مال ئالماشتۇرغان. ⑦

ئۇچ پادىشاھلىق (مىلادى 229 ــ 265 ـ يىللار) ۋېي دەۋرىدە، ھۇنلارنىڭ شىمالدا ياشايدىغان دېڭلىنلار، قانىغۇيىنىڭ شىمالدا ياشايدىغان دېڭلىنلار، شۇنىڭدەك زىلۇ(سۇرۇ)گە مەنسۇپ دېڭلىنلار، دېمەك ناھايىتى كۆپ جايغا تارقالغان دېڭلىن («ۋېي مۇختەسەر-نامىسى»: «غەربىي رۇئىلار تەزكىرىسى») ئېگىز ھارۋىلىقلارنىڭ پائالىيەتلىرى كېيىن تېلېلەر بىلەن داۋاملىشىدۇ. تارىخىي ھۇججەت-لەردە كۆرسىتىلگىنىدەك: «ئابدال (ئىغتالىت) مەملىكىتى چوڭ يۆچىلەرنىڭ نەسەبىدىن، شۇنداقلا گاۋجۇلەرنىڭ باشقا تۇرىدىن بولۇپ، ئەسلى ـ تېگى سەددىچىننىڭ شىمالىدىن باشلىنىدۇ.»⑧ «ئۇلارنىڭ پادىشاھى سلېبدىن.»⑨ «يېپەن مەملىكىتى ئۇيسۇننىڭ غەربىي شىمالدا... ئۇنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى، تىلى گاۋجۇلەرنىڭكى بىلەن ئوخشاش.»⑩ «سۇيىنامە. تېلېي تەزكىرىسى»دە قەيت قىلىنىشىچە، تېلېلەر گويا تۇركلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغاندىن باشقا، نۇرغۇنلىغان ئۇلۇسداشلارنىڭ ئورتاق نامىدەك قىلىدۇ.⑪

لېكىن شەرقىي ۋە غەربىي تۇرك قاغانلىقلىرى ۋۇجۇتقا چىقىشى بىلەن، تېلېلەر تەركىبىدىكى بەزى قەبىلىلەر بارا ـ بارا «تۇرك» دېگەن نام ئىچىگە كىرىپ كەتكەن.

مىلادىدىن ئىلگىرى، ھۇنلار خۇاڭخېنىڭ شىمالىدا ياشايتتى، ھۇنلارنىڭ شىمالىدىكى دېڭلىنلار شىمالىي دېڭلىنلار دەپ سانالغان. بۇنى «تارىخ خاتىرىلىرى»مۇ تەستىقلايدۇ. ھۇنلار «كېيىن شىمالدا خۇينىن، جۇشى، دېڭلىن، گېكۇن شىنلى ئەللىرىنى بويسۇندۇرغان.»⑫ بۇ مىلادىدىن ئىلگىرىكى ئەسىر ئىلگىرىكى موتۇ (باتۇر)نىڭ پائالىيەت دەۋرىدىكى ئەھۋالىدۇر. دېڭلىن خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدا، بۇنىڭدىن ئىلگىرى «دىيەنلىيەن» دەپمۇ يېزىلغان. بۇنى يۇەن دەۋرىدە

ياشغان يالليۇغ جۇرنىڭ «قوش جىلغا مەستانىسى» دېگەن توپلىمىنىڭ 5 - جىلدىدا «دېڭىلىن توغرىسىدا شېئىر»غا ئۆزى بەرگەن ئىزاھىدا: «دېڭىلىن»نىڭ قەدىمكى ئوقۇلۇشى «دېيەنلىيەن» بولۇپ، «دىلى» بىلەن ئاھاڭداش دەپ كۆرسەتكەن. دېمەك، «دى» «دىلى»نىڭ قىسقارتىلمىسى، «دېڭىلىن» «دىلى»دىن كېلىپ چىققانلىقى مەلۇم.

«ئۇ زامانلاردا چىن، جىنلار چېگرا مەملىكەتلىرى ئىدى، جىن پادىشاھى ۋېنگۇڭ (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 636 — 635 - يىللار) ۋاقتىدا، رۇڭ - دىلار غەربىي دەريا بويى بىلەن لوئارلىقىدا ماكانلاشقان، قىزىل دى، ئاق دى دەپ ئاتالغان.»⑬

«لۇڭ (ھازىرقى گەنسۇ)نىڭ غەربىي قىسمىدا، مېيەنجۇ، چۇەن رۇڭ، دەيبۇەن رۇڭلىرى بار ئىدى («يەن شىگۇنىڭ ئىزاھى»چە، بۇ جايلار تېيەنشۇي تەرەپتە). ئۇلار ھەرقايسى جىلغىلارغا تارقالغان، ئۆز باشلىقلىرى (پادىشاھلىرى) بار، كۆپىنچە، يىغىلغانلىردا، ئۇرۇغ - ئايماقلىرى يۇز خىلدىن ئاشىدۇ، لېكىن قىياپەتلىرى بىر - بىرىگە ئوخشايدۇ...»⑭

مەملىكىتىمىزدە ھاكىمىيەت مەركەزلەشكەن بىر پۈتۈن دۆلەت قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ بويلىردا (مەنبەسىدىن مەنسەبىگىچە) نۇرغۇنلىغان ھەر خىل ئۇلۇس - قەبىلىلەر ئارىلاش - قۇرىلاش ياشىغان. «دۆلەت مۇھاكىمىلىرى»دە، شى بۇنىڭ بايانى بويىچە، جۇ دەۋرىنىڭ دەسلىۋىدە ئەتراپتىكى ئۇشاق ئەللەر ۋە قەبىلىلەر گۇرۇھلىرىنىڭ ماكانلىشىش ئەھۋالى قەيت قىلىنغاندا، «خۇاشيا» دېگەن ئومۇمىي نام بىلەن ئاتىلىدىغان بىرمۇنچە قەبىلىلەر - دىن باشقا، دى، شيەنيۇ، قىزىل دى ۋە ئاق دى ھەم باشقا دىلار

بولغانلىقى يېزىلغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 7 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، جۇ پادىشاھىنىڭ بىر ۋەزىرى ـ زەي كۇڭ شۇ زامانىدىكى جەمئىيەتنىڭ ئەھۋالىنى مۇنداق بايان قىلغان:

«جەمئىيەت (خوسەن تېغى) قەلئەدۇر، ھالبۇكى ئېغىر، خېلى (خۇاڭخې)ـ سۇ، كۆي ـ ئۆستەڭ ھېسابلىنىدۇ، رۇڭ، دى خەلقلىرى شۇ يەرلەرنى چۆرىدەپ جايلاشقان.»[15] دېمەك، جەمئىيەتنىڭ قەدىمكى ئاھالىسىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى «خۇاشيا»لا بولماستىن، «خۇاشيا»دىن باشقا، رۇڭ ـ دى قەبىلىلىرى ۋە قەبىلىلەر گۇرۇھلىرى ئىكەنلىكى مەلۇم.

دىلارنىڭ تۇرى كۆپ بولۇپ، «چۇنچيۇ ئۇچ تەزكىرىسى» (يەنى «زوچيۇمىڭ تەزكىرىسى»، «گۇڭياڭ تەزكىرىسى»، «گولياڭ تەزكىرىسى»)دە قەيت قىلىنىشچە، ئاساسەن 3 خىلغا بۆلۈنگەن: بىرى ـ قىزىل دىلار، بىرى ـ ئاق دىلار، يەنە بىرى ـ باشقا دىلار. بۇنداق «قىزىل»، «ئاق» دەپ بۆلۈنۈشى ئۇلارنىڭ تېگى ـ تەكتى توغرىسىدىكى رىۋايەت ياكى دىنىي ئېتىقادلىرىغا مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. مىلاددىدىن بىرقانچە ئەسىرلەر بۇرۇنقى زامانلاردا، چاڭۇچى خەلقلەر «شامانىزم دېيىلگەن ئېپتىدائىي دىنگە ئىشەنگەن. شامان ـ جادۇگەرلەر كۆكنى شەرقىنىڭ، قىزىلنى جەنۇبنىڭ، ئاقنى غەربنىڭ، قارىنى شىمالنىڭ سىمۋولى قىلاتتى. مۇنداق ئېپتىدائىي دىنىي ئېتىقاد بارا ـ بارا چاڭۇچى قەبىلىلەرنىڭ مەلۇم رەڭنى ياخشى كۆرۈش پىسخولوگىيىسىنى پەيدا قىلغان؛ بۇ ھال ئۇلارنىڭ چېدىر، بايراق، ئېگەن ـ بېزەك، ئات ئىگەر جابدۇقلىرىنىڭ رەڭلىرى بىلەن ئىپادىلەنگەن: ئۆرپ ـ ئادەت جەھەتتە، ئۆي ـ چېدىر تىككەندە، ياكى تەرەپ ـ يۆنۈلۈشنى بىلدۈرگەندە،

ئومۇمەن ئالدى تەرەپنى كۈن چىقىش، ئارقا تەرەپنى كۈنپېتىش هېسابلىغان. بۇنى 7 ـ ئەسىردىكى مەڭگۈ تاشلارغا ئويۇلغان قەيتەلەرنىمۇ بىلىشكە بولىدۇ.⑯

بۇ توغرىدىكى ماتېرىياللار «تارىخىي خاتىرىلەر» ۋە «خەنناما» نىڭ «ھۇنلار تەزكىرىلىرى»دە كۆپ بايان قىلىنغان. بولۇپمۇ «تارىخىي خاتىرىلەر»نىڭ «ھۇنلار تەزكىرىلىرى»دە، خەن پادىشاھى گاۋدى بەيدىڭ شەن تېغى تەرىپىدە مۇھاسىرىگە چۈشۈپ قالغانلىقىنى بايان قىلغاندا تەپسىلىي يېزىلغان. تەزكىرىدە يېزىلىشىچە، ھۇنلارنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىدىن «غەربىتىكىلەر پۈتۈنلەي ئاق بوز ئاتلىق، شەرقتىكىلەر پۈتۈنلەي كۆك بوز ئاتلىق، شىمالدىكىلەر پۈتۈنلەي قارا قۇلا ئاتلىق، جەنۇبتىكىلەر پۈتۈنلەي جەدە ئاتلىق ئىدى.» بۇنىڭغا قارىغاندا، «قىزىل دى» دېيىلگەنلەر موڭغۇلىيە ئوتلاقلىرىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان چارۋىچى دىلارنى، «ئاق دى» دېيىلگەنلەر ئوتلاقنىڭ غەربىگە جايلاشقان كۆچمەنچى دىلارنى كۆرسەتسە كېرەك. ئاق دىلار ئاساسەن ھازىرقى شەنشىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئېگىز تۈزلەڭلىكتە ياشىغان؛ جەن بەگلىكىنىڭ غەربىي شىمالىدىمۇ ئاق دىلار تارقالغان. بۇلاردىن باشقا، جەن بەگلىكىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىمۇ لىتۇ دىلىرى بار ئىدى.⑰ سەنشى، خېبېيلەرنىڭ شىمال، شەرق ۋە غەرب تەرەپلىرىدىمۇ ھەر خىل رۇڭ ـ دىلەر ياشىغان. بۇلار يۇقىرىدا ئېيتىلغان قىزىل دى ۋە ئاق دىلارنىڭ دائىرىسىگە كىرمەي، «چۇنچىۇ» («يىلنامە») ۋە «نوم ـ تەزكىرىلەر»دە بايان قىلىنغىنىدەك «ئاۋام دى»لار دەپ ئاتالغان.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 670 ــ 660 ـ يىللىرىدىكى ھادىسىلەردە، دىلارنىڭ چوڭ بىر بۆلۈكى «سۇبان» (ئېھتىمال «سۇپار») دەپ

ئاتالغان؛ يەنە بىر قىسمى لىيۇخۇ؛ ئۇچىنچى بىر قىسمى «توك-سىن» دەپ ئاتالغان.

مىلادىدىن ئىلگىرى 663-يىلى (جۇاڭ گۇڭ 32-يىلى)دىن 659-يىلغىچە، قىزىل دى قەبىلىلىرى "لۇزى" باشچىلىقىدا قەبىلە-لەر ئىتتىپاقىنى تەشكىل قىلىدۇ؛ بارا-بارا زورىيىپ قوشنا ئەللەر (شۇڭ ھەم ۋېي ئەلىرى)گە يۇرۇش قىلىدۇ. بۇ دەلەرنىڭ غەربىي-جەنۇبىي يۆنۈلۈشتىكىلىرى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 631-يىلى (شىگۇڭ 30-يىلى) شەرقىتە خۇاڭخېدىن ئۆتۈپ، چى، لۇ ۋە سۇڭ بەگلىكلىرىگە ھۇجۇم قىلىدۇ. شۇڭا «گۇڭياڭ تەزكىرىسى»دە: «جەنۇ-بىي ياتلار بىلەن شىمالىي ياتلار ئالاقە باغلىدى» دېيىلگەن. شىمالىي دى قەبىلىلەر ئىتتىپاقى "كيۇكۆ"نىڭ باشچىلىقىدا زورىيىپ، دائە-رىسى تېخىمۇ كېڭىيىدۇ. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 7-ئەسىردە، قىزىل دىلار بىلەن ئۇزۇن دىلار بىرلىشىدۇ، بۇلاردىن بالىدۇرراق، قىزىل دىلار بىلەن ئاق دىلار بىرلىشىپ بولغان. بىراق، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 629-يىلى (شىگۇڭ 32-يىلى) شىمالىي دى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدا ئىچكى مالىمانچىلىق يۈز بېرىپ، قىزىل دى، ئاق دى، ئاۋام دىلار بارا-بارا بۆلۈنۈپ كېتىدۇ. ئاق دىلار جىن ۋە چىن بەگلىكلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقانلىقتىن، ئۇلاردىن جىن ۋە چىن بەگلىكلىرى بىر-بىرىگە قارشى جەڭلەردە پايدىلىنىدۇ. قىزىل دىلار بولسا، ئاستا-ئاستا غەربكە ۋە شىمالغا قاراپ يۆتكىلىدۇ. ئەمما تارىخىي ھۆججەتلەردە بۇلار ئومۇمىلاشتۇرۇلۇپ «شىمالىي دى» دەپ ئاتىلى-دىغان بولىدۇ.

خۇاڭخې ۋادىسىنىڭ شىمالىي ۋە يۇقىرى بويلىرىدا ياشىغان نۇرغۇنلىغان شىمالىي دى قەبىلىلىرىدىن بىر قىسمى كۆچمەنچىلىك

هالتىده ياشىغان. «چۈنچىۋۇ زامانىسىدا، رۇك ـ دىلار جۇڭگودا ئارىلىشىپ ماكانىلاشقان، مەزكۇر دىلارنىڭ تۇراقلىق پايتەختى بولماي، ئوت ـ سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرگەن. شەھەر، ئوردا ـ سارايلىرى بولمىغاچقا، ئۇلار چېدىرلىق ئايماقلار دېيىلگەن.» (لىيۇ ـ شۇننىڭ ئىزاھى). بىر قىسمى كۆچمەنچىلىكتىن ئولتۇراقلاشقان، دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق تۇرمۇشىغا قاراپ تەرەققىي قىلغان. بەزى ـ لىرى خۇددى خۇاشىيالاردەك شەھەر ـ قورغانلاردا ياشىغان. شىمالىي دى قەبىلىلىرىنىڭ تۇرالغۇلىرى ياشىغان ماكانلىرىغا قاراپ پەرقلىق بولغان. بىناكارلىقىمۇ سىنىپىي تەبىقىلەرگە قاراپ پەرقلىق بولغان. ئۇلارنىڭ ماددىي تۇرمۇشى ئىقتىسادىي ئاساسى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولغان.

چۈنچىۋۇ دەۋرىدە، شىمالىي دىلارنىڭ كۆپرەك قىسمىنىڭ ئىشلەپ ـ چىقىرىشى قالاق ۋە تۇرمۇشى قىيىن ئىدى. چۈنكى ئۇلار ئىپتىدا ـ ئىي جامائەدىن سىنىپىي جەمئىيەتكە ئەمدىلا قەدەم باسقان، سىنىپىي ئېكسپىلاتاتسىيە ۋۇجۇدتقا كەلگەنىدى. مىلادىدىن ئىلگىرى 604 ـ يىلى، قىزىل دىلار جىن بەگلىكىگە يۈرۈش قىلغىنىدا، جىن بېگى چېڭ گۇك قارشى جازا يۈرۈش قىلماقچى بولسا، شۇنىڭ ئاتىسى (خېڭزى) ئۇلار «پۇقرالىرىغا زۇلۇم سالىدى، زۇلمى چېكىدىن ئاشقاندا، (پۇقرالىرى) ئېتىلىپ چىقىدۇ» دەپ مەسلىھەت بەرگەن. دېمەك، قىزىل دىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا سىنىپىي كۈرەش ئاشكارىلاشقان. چۈنكى ئۇلاردا تۆرىلەر تەبەقىسى شەكىللەنگە ـ نىدى. تۆرىلەر دېھقان ـ چارۋىچىلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكىدىن پايدىلىنىشقا باشلىغان. خۇاشيانىڭ فېئودالىق تۈزۈمى دېھقانچىلىق تاۋارلىرىنى ئالماشتۇرۇش، نىكاھلىنىش مۇناسىۋىتى، سىياسىي تەشـ

كىل جەھەتلىرىدە شىمالىي دىلارنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن. شۇنىڭدەك ئوتتۇرا شىيانىڭ مەدەنىيىتىگىمۇ شىمالىي دىلارنىڭ تەسىرى سىڭگەن. ئەسلىدە، «شىمالىي ئەل ئادەملىرى باشلىرىغا ياغلىق ئورايدۇ، جۇۋا كىيىدۇ؛ جۇڭگو ئادەملىرى تاج ۋە ئېگىن كىيىدۇ.»[18] دېمەك، شىمالىي دىلار بىلەن جۇڭ شىيالارنىڭ كىيىملىرى پەرقلىنەتتى. لېكىن شىمالىي دىلارنىڭ ئادەتلىرىنىمۇ قوبۇل قىلغانىدى. «ئۆتكەنكى جەن ۋېنگوڭ رەختتىن كىيىم، تېرىدىن جۇۋا كىيەتتى، بىلىگە شەمشەر ئاساتتى.»[19] دېمەك، جەن بەگلىكىنىڭ كىشىلىرىدىن دىلار كىيىملىرىنى كىيىدىغانلىرىمۇ كۆپەيگەن. شىمالىي دىلارنىڭ ئات مىنىش سەنئىتى خېلى بۇرۇن، يەنى يىن-شاڭ دەۋرلىرىدە جۇ مەملىكىتىگە كىرگەن.[20] ھەتتا، شيا دەۋرىدە (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 21 — 16 - ئەسىرلەر) بەزى ھۆكۈمرانلار غەربىي رۇڭ ياكى دىلارنىڭ بەزى ئۆرپ-ئادەتلىرىنى قوبۇل قىلغان. «شيانىڭ تۇنقان يولى بۇزۇلۇپ، گۇڭ-لىۋ ئۆزۈنىڭ زىرائەتچىلىكىنى تاشلاپ، غەربىي رۇڭلارغا ئۆزگىرىپ كېتىپ، يوجۇدا پايتەخت قۇرغان. بۇنىڭدىن كېيىن 300 يىل ئۆتۈپ، رۇڭ-دىلار چوڭ پادىشاھ دەن فۇغا ھۇجۇم قىلغان، دەن فۇ جىمشەن تېغى تۈۋىگە قاچقان. يوجۇلىقلار دەن فۇنىڭ قولىدىن ئەلنى ئىلكىگە ئېلىپ، جۇنى قۇرغان.»[21]

جۇ مەملىكىتى تەۋەسىدە تۈرلۈك بەگلىكلەر ۋە ئۇلۇسلار كۆپ بولغانلىقتىن، بۇلار بىر-بىرى بىلەن يەر، مال-دۇنيا تالىشىپ، ئۇرۇشۇپ تۇرغان. مەسىلەن، «مۇڭاڭ چۇەن-رۇڭلارغا يۈرۈش قىلىپ، ئاق بۇرە، ئاق بۇغىلارنى قولغا چۈشۈرۈپ قايتىدۇ.» غەربىي دىلار لويىغا كېلىپ، جۇ شاڭۋاڭغا جازا يۈرۈشى قىلىدۇ...

دەسلەپتە، جۇ شاڭۇاڭ جېن بەكلىكىگە جازا يۈرۈشى قىلماقچى بولۇپ، دى بېگىنىڭ قىزىغا ئۆيلىنىپ، دىلار بىلەن تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەت ئورنىتىدۇ- دە، دى قوشۇنى بىلەن بىرلىشىپ، جېن بەگلىكىگە يۈرۈش قىلىدۇ... دۇيۇنىڭ ئىزاھى بويىچە، بۇ — دىلار «توقۇز دىلار» ئىدى.㉒

دېمەك، شىمالىي جۇڭگودا ياشىغان ياكى دىللار جۇڭيۈەنىدىكى خۇاشيا ئۇلۇسى قۇرغان بەگلىكلەر بىلەن سىياسىي، ئىقتىسادىي ئالاقە قىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلاردىن بەزى ئۇلۇسلار ئۆز ئالدىغا بەگلىكلەرنىمۇ قۇرغانىدى. بۇ، دەرۋەقە، دى (دىلى) ئۇلۇسلىرىدا فېئوداللىق جەمئىيەتنىڭ باشلىنىشى ئىدى.

شىمالىي دىلارنىڭ ئاقىبىتى توغرىسىدا، تارىخىي ماتېرىيالىلاردا مۇنداق دېيىلىدۇ: جېن بەگلىكىنىڭ شىمالىدا لىن- خۇ- لۇفەن؛ يەن بەگلىكىنىڭ شىمالىدا شەرقىي خۇ — تاغ رۇڭلىرى بارئىدى؛ زامانىمىز ئادەملىرى مەزكۇر رۇڭلارنى «خۇ» دەپ ئاتىدى. بۇ ئىككى بەگلىكنىڭ (جېن ۋە يەن بەگلىكلىرىنىڭ) ئادەملىرى (ھۆكۈمرانلىرى) شىمالدىكى ئۇلۇسلارنىڭ نەسلىدىن چىققان، بىر چاغلاردا ئاتلىپ قالغان نام مىڭ يىللارغىچە داۋام قىلىۋەرگەن. شىمالىي دىلارنىڭ «خۇ» (غۇز) دەپ ئاتىلىشى شۇنىڭدىن باشلانغان.㉓

ئۇرۇشقاق پادىشاھلىقلار دەۋرىدە شىمالىي دىلار «لىن خۇ» ۋە «لۇفەن» دېگەن نام بىلەن ئىككى ئۇلۇس گۇرۇھىنى تەشكىل قىلغان. بۇ چاغدىكى «لىن- خۇ»لار خېتاۋ (خۇاڭخې قولتۇقى)دا، لۇفەن ئۇلۇسى جېن بەگلىكىنىڭ غەربىدە ياشىغان. «لىن- خۇ» دېگەن نام ئۇرۇشقاق پادىشاھلىقلار ۋە خەن دەۋرىدىكىلەر خەت-

ئالاقىلىرىدە قىسقارتىپ ئاتىغان نامىدۇر. ئەسلى نامى «دەنىلىن» ياكى «دەنلەن» ئىدى. «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىلىرى»دە: «جىنىنىڭ شىمالىدا لىن-خۇ، لۇفەن رۇڭلىرى بار» دېيىلگەن گەپكە «خۇپىيانە ئىشلار»دىن رۇچۇن نەقىل كەلتۈرۈپ: «لىن-خۇ يەنى دەنلىن، بۇلار لى مۇ تەرىپىدىن يوقىتىلغان» دەپ ئىزاھ بەرگەن. «دەنلىن» «لى مۇ تەزكىرىسى»دە، «دەنلەن» دەپ يېزىلغان. «خەنىنامە» شەرھىدە، جېن ئەپەندىنىڭ كەلتۈرۈلگەن نەقىلدە: «ھۇنلار تەزكىرىسىدە ئېيتىلىدۇكى، جىنىنىڭ شىمالىدا دەنىلىن خۇلىرى، لۇفەن رۇڭلىرى بار» دېيىلگەن. دېمەك، «لىن-خۇ» — «دەنىلىن خۇلىرى»نىڭ قىسقارتىلمىسى. شىمالىي دىلاردىكى «دى» — «دىلى»نىڭ قىسقارتىلمىسى. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، «دى، دىلى، دەنلەن، دەنلۇ، دەنلىن» دېگەن ناملار مەلۇم ئۇلۇسلار گۇرۇھى نامىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى. «دىلى»نىڭ خەنزۇچىدە قەدىمكى ئوقۇلۇشى d'iak-liek ئىدى؛ «دىلى»نىڭ كېيىنكى ئۆزگەرتىلگىنى «سىلې» ياكى «تېلې» بولۇپ، بۇنىڭ خەنزۇچىدە قەدىمكى ئوقۇلۇشى t'iək-lək. دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادىنىڭ شىمالىي قىسمى ئېھتىمال «تەگرەك» ياكى «تىغراق» بولۇپ، كېيىنچە تاغرا (ياكى تاغارا) دەپ ئۆزگىرىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن. مىلادىدىن ئۇچ ئەسىر ئىلگىرىكى دىڭلىنلار ئۇنىڭدىن بۇرۇن دىلار ئىكەنلىكى، دىلار (ياكى دىلىلار) قىزىل دىلارنىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكىنى تارىخىي ماتېرىياللار ئىسپاتلايدۇ. بەزى تارىخچىلار «قىزىل دىلار... سىبىر ئويمانلىقىدىن جەنۇبقا كەلگەن ئۇلۇس» دەپ دەلىللەيدۇ.㉔

ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىيال ۋە تارىخ كىتابلىرىمۇ يەن-شاڭ

دەۋرىدە ۋە جۇنكۈ دەسلەپكى چاغلىرىدا شىمالدىكى ئۇرۇغ-قەبىلىلەردىن جەنۇبقا كەلگەنلىرىمۇ، شىمالغا كەتكەنلىرىمۇ بار ئىكەنلىكىنى تەستىقلايدۇ. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 12 — 7-ئەسىرلەردە، مىس دەۋرىنىڭ ئاخىرقى چاغلىرىدا، جۇڭگونىڭ زور تۈركۈم شىمالىي قەبىلىلىرى شىمالغا سۈرۈلۈپ، جەنۇبىي سىبىرىيەگە كۆچكەن؛ شىمالىي دىلارمۇ جەنۇبقا كۆچۈپ، بىرقانچە بەگلىكنى قۇرغان. دېمەك، قەدىمكى دىلار تۈركۈك ئىجتىمائىي ۋەقەلەر تۈپەيلىدىن سۈرۈلۈپ، شىمالدىكى قەبىلىداشلىرى بىلەن، يەنى دىڭلىنلار-نىڭ يەنە بىر تارمىقى بىلەن قوشۇلغان بولۇشى مۇمكىن.

شۇنىڭدەك، غەربتىن (ئورال تەرەپلىرىدىن) كەلگەن قوۋملەر بىلەن ئۇچرىشىپ، بارا-بارا ئۇلار بىلەن ئارىلىشىپ ياشايدىغان بولغان. بالدۇر، شىمالىي دىڭلىنلار (يەنى شەرقىي دىڭلىنلار)غا موڭغۇلوئىدلىق ئامىللار سىڭگەن بولسا، ياۋروپېئىدلىقلاردىن ھېسابلانغان غەربىي دىڭلىنلار بىلەن قوشۇلۇش نەتىجىسىدە، مىلاددىن ئىلگىرىكى 700 — 200-يىللاردا، شەرقىي دىڭلىنلارنىڭ مۇڭغۇلوئىدلىق ئالامەتلىرى ئاجىزلىشىپ، تاغار دەۋرىدىكى بېشى يۇمۇلاق ئادەملەر تېپىگە ئۆزگەرگەن ۋە ياۋروپېئىدلىق تېپىگە يانغان.

"تاشتىق" دەۋرىدە بولسا، دىڭلىنلار يەنە ھۇنلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، ئۇلارغا موڭغۇلوئىدلىق ئامىللار قايتا سىڭمىشكە باشلىغان. مىلاددىن كېيىنكى 3 — 6-ئەسىرلەردە، دىڭلىنلار يەنە شەرقتىن كەلگەن سىيانپىلەر، ئاۋارلارنىڭ مۇداخىلىسى بىلەن، ئۇلارنىڭ ئانتروپولوگىيىلىك تېپىگە موڭغۇلوئىدلىق ئامىللار تەسىر كۆرسەتكەن.

دىڭلىنلار كۆچمەنچى-فېئودالىق جەمئىيەتكە كىرگىنىدە،

خۇددى ھۇنلاردەك ھەربىي- دېموكراتىيە ئاساسىدىكى ھاكىمىيەت شەكلىنى قوللىنىشقا باشلىغان. بۇ — كۆچمەنچى فېئودالىق تۈزۈمدە ياشىغان خەلقلەردىكى دۆلەتنىڭ دەسلەپكى شەكلى ئىدى. دىڭلىنلار بۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا ئۆزلىرىگە خاس مەدەنىيەتنىمۇ ياراتقان. ئادەتتە، كىشىلەر يېزىقىنى ھاكىمىيەت بىلەن ئالاقىدار دەپ ھېسابلايدۇ. دەرۋەقە، يېزىق بىردىنلا ئېلىپبەلىك شەكلىگە كىرگەن ئەمەس، شەرتلىك بەلگىلەردىن تەرەققىي قىلغان. بۇنىڭدىن ئۇچ مىڭ يىللار ئىلگىرىكى يەنسەيدە تىڭ يارلارغا ۋە قەبرە تاشلىرىغا ئويۇلغان بەلگىلەر ئارخېئولوگىيىلىك قېدىرىشلاردا مەلۇم بولدى. بۇ بەلگىلەرنىڭ بىرمۇنچىلىرىدە مەشھۇر ۋەقەلەر — جەڭلەر، چوڭ ئۇۋلاش پائالىيىتى، يېڭى تۇرالغۇ رايون بەرپا قىلغانلىق ۋە يېڭى جايلارغا بارغانلىق توغرىسىدىكى ۋەقەلەر ئىپادىلەنگەن. بەزىلىرىدە ئابستراكت ئۇقۇملار، ئاساسەن دۇنياقاراش ئىپادىلەنگەن. كۆپرەك ئۇچرايدىغانلىرى قېيپاش ياكى تۈز كرىست شەكىللىك، تۆت چاسا شەكىللىك دۆگىلەك، يۇلتۇز شەكىللىك بەلگىلەردۇر. بۇ بەلگىلەر قاراسۇق دەۋرىدە ئويۇلغان. تاغار دەۋرىدە بەلگىلەر تېخىمۇ كۆپەيىپ، ھەر خىل تامغىلار ئىپادىلەنگەن. تاشتىق دەۋرىگە كەلگەندە، ھېسابلاش بەلگىلىرى كېلىپ چىققان،㉕ دېمەك، دىڭلىنلارنىڭ يېزىق بەلگىلىرى ئۇرخۇن- يەنسەي يېزىقىنى تەركىب تاپقۇزغان ئاممىلاردىن بىرى دەپ پەرەز قىلىشىمىز مۇمكىن.㉖ دىڭلىنلارنىڭ يېزىق بەلگىلىرىدە شۇنداقلا «رۇنى» ئېلىپبەسىنىڭ ئامىللىرىمۇ بار. (مەسىلەن، ئانگلوساكسون رۇنىك يېزىقى، شىمالىي ياۋروپا رۇنىك يېزىقى، ئاسىيا رۇنىك يېزىقىغا ئوخشايدىغان بەلگىلەر بار.) دىڭلىنلار ئارىسىدا بىر خىل يېزىق بەلگىلىرى (يېزىق خاراكتېرىنى

ئالغان بەلگىلەر) قوللىنىلغان دەپ مىنىمۇم دەرىجىدە مۇھاكىمە قىلىشقا بولىدۇ.[27]

بۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ شىمالىي ئەجدادلىرىنىڭ شەرقىي قىسمى بولغان دىللار ياكى دىڭلىنلار توغرىسىدىكى مەلۇماتلاردۇر.

دېمەك، مىلادىدىن ئىلگىرى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شىمالى ۋە موڭغۇل يايلىقىدىكى تۈركىي تىللىدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنى خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدا ئومۇملاشتۇرۇپ، بالدۇر «دىلى»، كېيىن «دىڭلىن» دەپ ئاتىغان بولسا، مىلادىدىن كېيىن، جەن سۇلالىسى دەۋرىدە «دىڭلىن»لارنى «چىلې»، «سىلې»، «تېلې» ياكى «گاۋجۇ» دەپ يازغان. سۇي دەۋرىگە كەلگەندە، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىلەر جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى ۋە غەربىي شىمالىدىكى «تېلې» قەبىلىلىرى تۈركۈمىنى ئۇلارنىڭ نام ۋە ماكانلىرى بويىچە ئېنىقراق قىلىپ، «سۇيىنامە»دە بايان قىلىپ بەرگەن. بۇ مەلۇماتلار بويىچە، نامى يېزىلغان قەبىلىلەرنىڭ نامىلىرى ۋە جايلىشىشى ئومۇمەن مۇنداق ئىدى:

تۈغلار دەرياسىنىڭ شىمالىدا بارغۇت (ياكى بۇغۇ)، توڭرا، ئۇيغۇر، بايىرقۇ، قۇن (ھۇن)، تۈرۈك، ئىسكەر (سىقار ياكى ئىزگىل) — بۇلار «توققۇز تېلى»گە كىرىدۇ؛ بورا (ياكى مۇقرا) يەنى بۇتۇزار — بۇ ئەسلىدە تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى «گاۋجۇ» 12 قوۋمىگە قاراشلىق بولۇپ، سېلىنگا بويىدا قېپقالغانلار ئىدى. بۇلاردىن تاشقىرى، قور (قوق) يەنى قورلۇغ — بۇ قوۋمۇ ئەسلىدە «گاۋجۇ»نىڭ 6 ئۇرۇغىدىن ئىدى. يۇقىرىدا ئېيتىلغانلار گوبىنىڭ شىمالىدىكى تېلېلەردۇر. ئۇيغۇرغول (قۇمۇل)نىڭ غەربىدە، ئانگى (يەنجى)نىڭ شىمالىدا، ئاق تاغنى بويلاپ جايلاشقانلاردىن

كېيىنكى يەنى "گاۋجۇ" ئالتە ئۇرۇغىدىن قۇبىق (قومىق) ــ بۇلار مىلادى 606 ـ يىلى ئۆز ئالدىغا بىر خانلىق قۇرغان ــ ئوغۇز، قىرغۇز ــ بۇ ئۈچ قوۋمۇ تېلېلەرگە كىرىدۇ. بۇ رايوندا بۇلاردىن باشقا يەنە تېلېلەرگە كىرىدىغان بولۇچ، ئىزگىل، سۇۋار، ناچىق، يونغۇر قەبىلىلىرى بار ئىدى. سىر ـ تەردۇس ئالتۇن تاغ (ئالتاي) نىڭ غەربىي جەنۇبىدا بولۇپ، سىر بىلەن تەردۇس ئىككى قوۋمدىن تەركىب تاپقان؛ (لېكىن سىرلاردىن تۇغلار دەريياسىنىڭ شىمالىدا قالغانلارمۇ بار ئىدى)؛ يەنە "جىلېر"، "شىپان"، "داچى" قەبىلىلىرى بار ئىدى. بۇلارمۇ تېلېلەرگە كىرىدۇ. كان (قانغۇي) ئېلىنىڭ شىمالىدا، ئادىل (ئىدىل) ۋادىسىدە، ئاز (ئادىز)، خەزەر، بۇلغار، پېچىنەك، "جۇخەي"، "گابىس"، "قاچىرسۇق"، "بايغىردا"؛ دېڭىز (خەزەر يەنى كاسپى)نىڭ شەرقىي ۋە غەربىدە سارۇ ئۇرغۇر، ساكسىن (ئىدىلنىڭ ئاياق ئېقىمى بويىدا ــ بۇنى فرانسىيلىك پلانوكارپىنى "ساكسى" دەپ ئاتىغان)، موكشە قەبىلىلىرى بار ئىدى. پۇرۇمنىڭ شەرقىدە ئىنكۇ، ئالان، باشقىر، قۇترىغۇر قەبىلىلىرى بولۇپ، بۇلارمۇ تېلېلەردىن ئىدى. شىمالىي كۆل (بايقال) نىڭ جەنۇبىدا توبول (توۋا)لار ياشايتتى. بۇلارمۇ تېلېلەردىن ئىدى. سۇي دەۋرىدە، «تېلېلەر» بايقالنىڭ جەنۇبىدىن تۇغلا ۋادىسى ۋە ئۇنىڭ شىمالىدا ھەم يەنسەينىڭ يۇقىرى ۋادىسىدە، ئاندىن غەربكە سوزۇلۇپ، ئالتاي بويلىرى ۋە جۇڭغار تۇزلەڭلىكى، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى بويلىرىدا، ئارال كۆلى تاكى كاسپى ھەم ۋولگا ۋادىلىرى بولۇپ، ناھايىتى كەڭ زېمىندە ياشايتتى.㉘

كېيىنكى ۋاقىتتا «تۈرك» ئاتالغانلار ئەسلىدە «دىڭلىن» ياكى «تېلېلەر»نىڭ بىر قوۋمى ئىدى.

مىلادىنىڭ ئالدى ۋە كەينىدىكى 2 ـ 3 ئەسىر ئىچىدە، پۈتۈن موڭغۇل يايلىقى ۋە جۇڭغار ھەم جەنۇبىي سىبىر رايونلىرىغا ھۇن ئىمپېرىيىسى ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان چاغلاردا، دىڭلىنلار شۇلار ـ نىڭ تەۋەسىدە ئىدى. ھەتتا دىڭلىنلارنىڭ بەزى ئۇرۇغ ـ قەبىلىلىرى ھۇن ئۇرۇغ ـ قەبىلىلىرىدىن ھېسابلانغانىدى. ۋىزانتىيە تارىخچىلىرىدىن نىكىتا، لېۋ گىراماتىك، جورجىلار «oungri» (ئونغرى)لار ھۇنلاردۇر دەپ قالىدۇرغان مەلۇماتىغا ئاساسەن، ياۋروپا تىلشۇناسلىرىدىن كلافروت ھۇن قەبىلىلىرى ئىچىدە «گاۋجۇ» (ياكى بۇرۇنقى نامى بويىچە «دىڭلىن») قەبىلىلىرىنىڭ نامىلىرى بىلەن ئوخشاش ناملار بارلىقىنى تاپقان. مەسىلەن، ئوغۇر، ئونغۇر، ئوتىغۇر، قۇتىغۇر، سارۇغۇر ۋە باشقىلار.[29]

B. ئۇيغۇرلارنىڭ شىمالىي بۆلىكىگە كىرىدىغان غەربىي ئېتنىك تەركىبلىرى

ئەمدى غەربتىكى يۇنان ـــ روما تارىخچىلىرىنىڭ مەزكۇر قوۋملەر توغرىسىدا يازغانلىرىغا مۇراجىئەت قىلايلى.

يۇنان تارىخچىلىرىدىن سترابون (مىلادىدىن ئىلگىرى 63 ـ يىلـ دىن مىلادى 19 ـ يىللاردا ياشىغان) بىلەن پتولېمې (CL.Ptoleme ـــ مىلادى 2 ـ ئەسىردە ياشىغان) ۋە لاتىن ئاپتورلىرىدىن چوڭ پىلىنىئۇس مېلائې (مىلادى 23 ـــ 79 ـ يىللار) بىلەن پومپونىئۇس مېلائې (ئەسىرنىڭ مىلادى 42 ـ يىلى يازغان) ئۆز ئەسەرلىرىدە، شەرقىي ياۋروپادا، ئىدىل ۋە خەزەر (ھىركانىيە)نىڭ شەرقىدە، تاسىر (جۇڭگو) چېگرىلىرىغا قەدەر سوزۇلغان كەڭ زوناىدا قانداق قوۋملەر ۋە قەبىلىلەر ياشىغانلىقىنى بىر ـ بىرلەپ ساناپ كۆرسەتكەن.

لېكىن بۇ قوۋۇم ۋە قەبىلىلەرنىڭ ئىسىملىرى ياكى جۇغراپىيە ناملار يۇنانلىقلارغا ئىرانلىقلار ئارقىلىق مەلۇم بولغاچقا، ئۇ نام‌لارغا ئىران تىلىنىڭ تامغىسى بېسىلغان ياكى يۇنانچىلاشتۇرۇلغان ھالدا يېزىلغان.

يۇنان ـ لاتىن ئەسەرلىرىدە زىكرى ئېتىلگەن قەبىلىلەر ئىسىملىرىدىن بىرمۇنچىسى «تۈركىي» قەبىلە ـ ئۇرۇغ ئىسىملىرى ئىكەنلىكى بايقىلىدۇ. مەسىلەن:

oxianoi — ئوغۇز، pasiak (pestik، pesik) — پېچىنەك، Dahae (Dae) — ئاداي، Camac — قاماق (قامىق)، coman — قومان، Camar — قومار، Kumith — كۈمىد، Cam — كاك، Kotier (Kasir) — قەزەر، Carat — قارات، Khun — قۇن، Sabir — سابىر (سۇبار، سۇۋار)، Borsusk — بورسۇق، Avarin — ئاۋار، Amar — ئامار (ياماق). بۇ قەبىلىلەردىن مۇھىم بىر قىسمى ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغانلىقى ئېنىق. بۇ ئىسىملارنىڭ بىرقانچىسىنىڭ ئاخىرىدىكى "ات" ۋە "ىت" قوشۇمچىلىرى كۆپلۈكنى بىلدۈرىدۇ (ئالتاي تىللىرى بويىچە)، بۇ تارىخىي مەنبەلەردە، «ئازىغارت»، «چاپىق» (ياپىق) ناملىرى Askat ۋە Daikh شەكلىدە، «ئۇيغۇر» دېگەن نام Oykhard، «قاز» نامى kasia، «تۈرك» turcae ۋە Nurkae شەكىللىرىدە يېزىلغانلىقى مەلۇم.[30]

قەدىمكى زاماندىكى بۇ ئۇرۇغ ـ قەبىلىلەر دائىم دېگۈدەك بىر يەردە تۇرمىغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 4 — 2 مىڭىنچى يىللاردا، ئوتتۇرا ئاسىيا، جۈملىدىن مەركىزىي ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرى يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدىن مېتال دەۋرىگە كىرگەن. تىللار سىستېمىلىرىمۇ ئېھتىمال مۇشۇ دەۋردە شەكىللەنگەن

بولۇشى مۇمكىن.

تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى ئىككى مىڭىنچى يىللاردا، غەربىي سىبىرىيە ۋە جەنۇبىي ئورال رايونلىرىدا ياشىغان كۆچمەنچىلەر شەرقىگە ۋە جەنۇبقا قاراپ كۆچكەن؛ بىر قىسمى پەيدىنپەي ئولتۇراقلاشقان ـ دە، مىس مەدەنىيىتى ۋۇجۇتقا كەلگەن. ئارخېئولوگلار يېڭى تېپىلغان خارابىلەرگە قاراپ، ئۇ ئادەملەرنى «ئاندرونوۋو مەدەنىيىتى قەبىلىلىرى» دەپ ئاتىغان. ئۇلار شەرقىگە قاراپ كۆچۈپ، تاكى جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىي چېگرىلىرىغىچە بېرىپ، ئۇ يەرلەردە ياشاۋاتقان قەدىمكى كۆچمەنلەر بىلەن ئۇچراشقان. ئاندرونوۋو مەدەنىيىتىنى ياراتقان قەبىلىلەر ساكالار ۋە ماساغىتلارنىڭ بىۋاستە ئەجدادى دەپ تەخمىن قىلىنىدۇ. ساكالار مىلادىدىن ئىلگىرىكى 8 ــ 7 ـ ئەسىرلەردە، ئارال كۆلىدىن پامىر ئېگىزلىكىگىچە بولغان زېمىندا كەڭ تارقالغان. تەڭرىتاغ بويلىرىدىكى كۆچمەنچى قەبىلىلەرمۇ ئۇ دەۋرلەردە «ساكا» دېگەن ئومۇمىي نام ئىچىگە كىرىپ كەتكەن. ئۇلار ئېتنولوگىيە ۋە تىل جەھەتلىرىدىن بىر ـ بىرىگە يېقىن ئىدى. ساكالارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جەنۇبىغا، غەربىي جەنۇبىغا سۇرۇلۇشى ناھايىتى ئۇزاق داۋام قىلغان. بۇلار ناھايىتى نۇرغۇن قەبىلىلەردىن تەركىب تاپقان، لېكىن ئۇلاردىن ئەڭ كۆچلۈكى ماساغىتلار ئىدى، بۇلار ئاساسەن ھىركانىيە (خەزەر يەنى كاسپى) دېڭىزىنىڭ شەرقىدە ئىنچۇ ئۆگۈز (سىردەريا)نىڭ تۆۋەنكى ئېقىمى بويلىرىدا ياشايتتى. ھىرودوت «تارىخ»تا قەيت قىلىشچە ۋە يېقىنقى ۋاقىتلاردا تېپىلغان خارابىلەر (مىلادىدىن ئىلگىرىكى مىڭىنچى يىللارغا ئائىت) تېپىندىلىرى بۇ قەبىلىلەر بىلەن ساكالار ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى كۆپ ئورتاقلىق بارلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئۇلار مال باقاتتى، چېدىرلىق هارۋىلاردا، ئوت-سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرەتتى. جەڭ قىلغاندا ناھايىتى جەڭگىۋار ئىدى[31]. خۇددى شۇ جايلاردا ياشايدىغان خەلقلەرنىڭ ئىسكەندەر زامانىسىدىكى قارشىلىقىنى تەرىپلەپ مەھمۇت قەشقەرى يازغان مەلۇماتىمۇ شۇنى تەستىقلايدۇ. خاقان «شۇ» ئىسكەندەرگە قارشى جەڭ قىلغان چاغلاردا، تىراز، ئىسپىجاب، بالاساغۇن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش شەھەرلەر بىنا قىلىنمىغانىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى كېيىن بىنا قىلىنغان. ئۇ يەرلەردە چېدىرلاردا ياشايدىغان كۆچمەنلەر ھايات كەچۈرەتتى.[32]

«ئەڭ ئىلگار قەبىلىلەر — ئاريانلار، سىمىتلار، شۇنىڭدەك تۇرانلار — ئۇلارنىڭ ئاساسىي ئەمگەك ساھەسى دەسلەپتە مالچىلىق (مال بېقىش) ئىدى، پەقەت كېيىنكى ۋاقىتلاردىلا چارۋا مالىنى كۆپەيتىدىغان ۋە قارايدىغان بولدى. كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭ باشقا ياۋايىلار توپىدىن بۆلۈنۈپ چىقىشى — بۇ بىرىنچى قېتىمقى چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى ئىدى... تۇران تۈزلەڭلىكىنىڭ ھاۋارايى شارائىتىدا، ئۇزاققا سوزۇلىدىغان قاتتىق سوغۇق قىش پەسلى ئۇچۇن كېرەكلىك يەم-خەشەك تەييارلىقى بولمىسا، كۆچمەنچىلىك تۇرمۇشىنى كۆچۈرۈش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا، مال ئۇچۇن ئوت-چۆپ ئۆستۈرۈش ۋە زىرائەت تېرىش بۇ يەردە زۆرۈر شەرتكە ئايلانغان... لېكىن زىرائەت ئۆي ھايۋانلىرىغا يەم-خەشەك قىلىش ئۇچۇن ئۆستۈرۈلگەن ئىكەن، ئۇ تېز پۈرسەتتە ئىنسانىيەتنىڭ يېمەكلىكىگە ئايلانغان.»[33]

ئاللىقاچان چارۋىچىلىق ھەم دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئۆتكەن تۇرانلار-ساكا پاكىز سىكىتلارنىڭ يارانقان مەدەنىيىتى كۆپ

جەھەتتىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى مىڭىنچى يىللاردىكى قەبىلىلەرنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىكلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. قەبىلىلەرنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇش مەجبۇرىيىتى بىلەن داۋاملىق كۆچۈپ تۇرۇشى ئات مىنىش تېخنىكىسىنى (ئالدى بىلەن تۇرانلار) راۋاجلاندۇرىدۇ.

مەزكۇر ساكالارنىڭ كەڭ تارقالغانلىقى توغرىسىدا خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردىمۇ بايان قىلىنغان. «ساكالار تارقىلىپ بىر-قانچە ئەل بولۇپ كەتكەن، سۇلې (قەشقەر)نىڭ غەربىي شىمالى، شۇدۇن، سىند تەۋەلىرى قەدىمكى ساكالار نەسلىدىندۇر.»[34]

ساكالارنى بىرقانچە ياۋروپا تەتقىقاتچىلىرى ھىندۇ-ياۋروپا تىللىرىدا سۆزلىگۈچى قەبىلىلەر ئىدى دەپ قارايدۇ. لېكىن كۆپچىلىك ئالىملار (مەسىلەن، ئارستوف، ئېدۇئارد مەيېر، كلاپروت ۋە باشقىلار) ساكالارنى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان قەبىلىلەر ئىدى دەپ قەتئىي ھۆكۈم قىلىدۇ.[35] ئارستوف، ھەتتا ياقۇتلارنى، شۇنىڭدەك سىبىرىدىكى «ساغايلار»نى ۋە قىرغىزلارنىڭ «ساياق» قەبىلىسىنى ئاشۇ قەدىمكى ساكالار ئەۋلادلىرىدىن دەپ قارايدۇ.[36] قەدىمكى ھىندى رىۋايەتلىرىدىمۇ ئەينى زامانلاردىكى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنى «ساكا»، «تۇرۇشكا» ۋە «ھۇنا» نامىلىرى بىلەن ئاتايدۇ.[37] ساكالارنىڭ (توغرىسى Saka-tigrakhudaنىڭ) ۋەتىنى قەشقەر ۋە ئوتتۇرا تەڭرىتاغ تەرەپلىرى ئىدى، بۇلار Amirgioi دەپ ئاتالغان.[38]

پتولېمې «جۇغراپىيە»سىنىڭ VI قىسىم 13-باب، 2-پاراگرافىدا يېزىشچە، پەرغانە ۋادىسىدە ساكالارنىڭ بىر قىسمى سانالغان قوۋملەردىن «كۇمىد»، «قارات»، «قۇمار» ۋە «تۇرۇن»لار تۈركىي قەبىلىلەردۇر. بۇنى خەنزۇچە مەنبەلەرمۇ تەستىقلايدۇ. ساكالارنىڭ

مۇھىم بىر قىسمى مىلاددىن ئىلگىرى 2 - ئەسىردە سىيستان تەرەپ-لىرىگە كەتكەندىن كېيىنمۇ، خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدا «كۈمىد»لار «كىيۇ - مى - تۇ» ۋە «كىيۇمى» دەپ يەنىلا قەدىمكى قەبىلە نامى بىلەن يېزىلغان؛ شۇنىڭدەك، پەرغانە بىلەن قەشقەر ئوتتۇرىسىدا ياشاپ قالغان ساكا قەبىلىلىرىدىن ھيۇسۇن بىلەن كۇ - تۇلار زىكرى قىلىنغان. بۇلارمۇ تۈركي قەبىلىلەر دەپ ئىسپاتلانغان.[39]

ھىندىستان تەرەپلىرىگە كۆچۈپ كەتكەن ساكا قەبىلىلىرىدىن قالغان پۈتۈك تاشلار (ئابىدىلەر)نىڭ ئورخۇندىن تېپىلغان تۈركي پۈتۈك تاشلارغا ئوخشايدىغانلىقى ئېنىقلانغان.[40]

مىلاددىن كېيىن «سوغد» دەپ ئاتىلىپ، ئىرانلاشقان خەلقلەرمۇ ئەسلىدە ساكالاردىن ئىكەنلىكى مەلۇم. چۈنكى «سوغد» سۆزى ئالتاي تىللىرى بويىچە "ساق"نىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىسى "ئىت"نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولۇپ، "ق" جاراڭلاشقان. دەرۋەقە، كېيىنكى «سوغد»لار بىلەن بۇرۇنقى «ماساغىتلار»نىڭ بەزى ئەقىدە ۋە ئادەتلىرىنىڭ ئىرانلىقلارنىڭكىگە ئوخشايدىغانلىقى ئەسلىدە «ماساغىتلار»نىڭ تەركىبىگە كىرگەن ئىرانلىق ئۇنسۇرلارنىڭ تەسىرىدىن بولۇشى مۇمكىن. بەزى ئالىملار «ماساغىت»نى ھەزەر - ئىران ۋە يەھۇدى راۋايەتلىرى بويىچە، يافەسنىڭ ئوغلى ۋە ئوغۇزنىڭ ئاتىسى دېيىلگەن "مەسەك"نىڭ "ئىت" كۆپلۈك قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلەنگەن شەكلى دېگەن پىكىرنى ئالغا سۈرىدۇ.[41]

پتولېمې قاتارلىق يۇنان ئاپتورلىرى ئورال تېغى ۋە ئارال كۆلىنىڭ شەرقىدىكى قوۋملەرنى يىغىشتۇرۇپلا «سىكىف» ياكى «سىكىت» دەپ ئاتىغان. شۇنىڭدەك «سىكىفلار» جايلاشقان كەڭ رايوننى سىكىفلارنىڭ نامى بىلەن ئىككى رايونغا، يەنى «ئىما ئۇس تېغى»

(پامىر - تەكرىتاغ)نى چېگرا قىلغان هالدا، غەربىنى «ئىچكى سكىف ئىما ئۇس تېغى»، شەرقىنى «تاشقى سكىف ئىما ئۇس تېغى» دەپ ئاتىغان. پتولېمېينىڭ جۇغراپىيەسىدىكى «ئاسىيا خەرىتىسى» بويىچە، «ھىركانىيە» (ھەزەر، يەنى كاسپى)نىڭ شەرقىدە «باكترىيانا» (داها)، بۇنىڭغا يېقىن قوشنا — سوغدىيانا، «ياشارتىس» (سىر) دەرياسىنىڭ شەرقىدە «ئىما - ئۇس» تېغىغىچە ساكا رايونىدۇر. ساكا رايونىنىڭ شەرقى، يەنى پامىر - تەكرىتاغنىڭ شەرقى بولسا، «تاشقى سكىفىيە»دۇر. بۇ مىلادىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدىكى جۇغراپىيە بۆلۈنۈشىدۇر.

بۇنىڭدىن ئىلگىرى بولسا، ھىرودوت «ھىركانىيە» دېگەنلىك شەرقىدىكى قوۋملەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ «سكىت» ياكى «ساكا» ئومۇملاشتۇرۇپ targitaos دېسە، ئارال كۆلىنىڭ شەرقىدىكى قوۋملەرنى «ساكا تېگرا خودا» (يەنى «تېگرا خودا ساكالىرى») دەپ ئاتىغان. tegrahkuda نى ئىبرانى تىلىدا togharma (توغارما) دەپ يازغان. بەزى تەتقىقاتچىلار «دارابنامە»دە زىكىر قىلىنغان ئۇچ ساكا گۇرۇپپىسىدىن بىرى بولغان «ساكا تىگرا خودا» (Saka - tigrakhuda)نى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلق دەپ دەللىلەيدۇ.[42]

بۇ ھەقتە، بىزنىڭ تايىنىدىغىنىمىز، تارىخىي ھۆججەتلەر، ئار-خېئولوگىيىلىك تېپىندىلەردىن باشقا، تىلشۇناسلىق ۋە ئېتنوگرافىيىگە دائىر ماتېرىياللاردۇر.

«تېگراخودا» — ھىندى - ئىران تىللىرى بويىچە تەھلىل قىلغاندا — «تېگرا» — «يوغان»، «ئېگىز»، «كۈچلۈك»، «زور» مەنىلىرىنى، «خودا» — «ئۇچلۇق جەڭ قالپاق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.[43]

«ساكا تىگرا خودا» ــ «ئۇچلۇق جەزقالپاقلىق زور ساقىلار» دېگەنـ لىك بولىدۇ. بۇ نامنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ئىككى خىل پەرەز قىلىش مۇمكىن: بىرى، مەزكۇر خەلق ئۆزلىرىنى (ياكى قوشنا قەبىلىلەر ئۇلارنى) «تىغراق» (يەنى «باتۇر»، «غەيرەتلىك»)[44] دەپ ئاتىغان بولۇشى، يەنە بىرى، ئۇلارنىڭ مىس دۇبۇلغىلىرىغا قاراپ، باشقا قوشنا قوۋملەر ياكى يۇنان ـ ئىرانلار «خودا» دەپ سۇپەتلىگەن بولۇشى مۇمكىن. ئەمدى، «ساك» ياكى «ساكا»غا كەلسەك، بۇرۇن نۇرغۇنلىغان قەبىلىلەر ياشىغان يەر شارائىتىگە قاراپ يەرنامى بىلەن ئاتالغانىدى. «ساكا» دەپ ئاتالغان بۇ خەلقلەر بالدۇر ئاساسەن «ئىما ئۇس» تېغىنىڭ ئېتەكلىرىدە ياشىغانلىقلىرى ئۈچۈن، تۈركىي تىلدا «تاغ ئېتىكى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان ــ «ساقا» سۆزى ئۇلارغا نام بولۇپ قالغان دەپ پەرەز قىلىش مۇمكىن. بۇنى «ئالان» دەپ ئاتالغان خەلقنىڭ «ئاتۇرس ـ ئالان» (قەلئە ياكى قورغان ئالانلىرى) ۋە «سىگىن ـ ئالان» (تاغ ئالانلىرى) دەپ ئىككى قىسىمغا ئايرىپ ئاتالغانلىقىدىنمۇ قىياس قىلىش مۇمكىن. شۇنىڭدەك، «ماساغىت»مۇ «ساقا»نىڭ كۆپلۈك شەكلى «ساقىت»قا، يۇنانچە «ئەر، ئەرلىك، باتۇر» مەنىسىدىكى "ماس" سۇپەت سۆزىدىنىڭ قوشۇلۇشىدىن هاسىل بولغان. ماساغىتلار ــ ساقالارنىڭ ئىچىدە ئەڭ جەڭگىۋار خەلق ئىدى. ئىران تىلىدىكى "ئى" سۇپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە قەدىمكى تۈركىي تىلدا، "ئاق ـ ئىق ـ ئىغ" شەكىللىرىدە ئىپادىلىنەتتى. شۇڭا، «سوغد ‹ ساقا ـ ساقىت ـ سىكىت»، «سوغداق» «ياكى سوغدىق» دەپ سۇپەتلەنگەن بولۇشىمۇ مۇمكىن.

ھىرودوتنىڭ «تارىخ» ئەسىرىدە قەيت قىلىنغان ۋە «دارابنامە» داستانىدا بايان قىلىنغان «تىغراخود»، خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە

«دىڭلىن» ياكى «دەنلەن» دەپ خاتىرلەنگەن بولۇشى مۇمكىن.

بەزى تەتقىقاتچىلارنىڭ پىكرىچە، «دىڭلىن» بىلەن «چىلى، سىلى»، «دىلى»، «تېلې»، «تېيلې»، دېگەن نامىلار ئېتىمولوگىيە جەھەتتىن بىر سۆز بولۇپ، «تىل»نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى، «تىل» — دەريا دېمەكتۇر. «دىڭلىن» خەنزۇلارنىڭ تەلەپپۇز قىلىشى، «تېيلې» بولسا ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئاتىشى، ئىككىلىسى «تىل» نىڭ تىرانسكرىپسىيەسىدۇر. بۇ ئاللىقاچان theophytacte تەھقىقلەپ «ئەتىل»، «ئېتىل»، «ئىتىل»نىڭ قىسقارتىلمىسى دەپ خۇلاسە چىقارغان سۆزدۇر. دېمەك، «دىڭلىن»، «تېيلې» "دەريا بويىغا جايلاشقان قەبىلىلەر ئىكەنلىكىدە شەك يوق» دېيىلىدۇ.[45]

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرىدىن ئالتاي ـ تەكرىتاغنىڭ غەربىدىكى »دىڭلىن» (ياكى «دەنلەن») ياكى «تىغراق»لار ئەسلىدە «ساقا»لار گۇرۇپپىسىغا تەۋە خەلق بولسا كېرەك. بۇلارنىڭ پائالىيەت دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولغاچقا، ئۆزلىرىنىڭ ياشىغان ماكانلىرىدا ئۆز ئىزلىرىنى قالدۇرغان. مەسىلەن، يەتتەسۇنىڭ شىمالىي ۋە يەنسەينىڭ باش ئېقىمى ئارىلىقلىرىدا «تاغار مەدەنىيىتى» دەپ ئاتالغان ئارخېئولوگىيىلىك تېپىندىلەر، شىنجاڭنىڭ ئاراتۇرك، پىچان، كۇچا، قەشقەر، خوتەن رايونلىرىدا «توخۇلا»، «دىغاي» (دىغار)، «توخولا» (توخرا توغارا)، «تاغارما» دەپ ئاتالغان يەر ناملىرىنىڭ ھازىرغىچە ساقلىنىشى بۇ پەرەزنى تەستىقلايدۇ.

مىلادى 3 ـ ئەسىردىن كېيىن، نۇرغۇن سىياسىي ـ ئىجتىمائىي ۋەقەلەر نەتىجىسىدە، «ساقا»لارنىڭ پەرغانە ۋادىسىدا ياشايدىغان بىر قىسمى ئىرانلاشقان، يەنى تىلى ۋە بەزى ئېتىقاد بىلەن ئىپادىلەنگەن پىسخىكىلىق ھالەتلىرىدە، يۇنان ۋە ئىران ئاممىلىرى كۆچمە

يېپ كېتىپ، ئۇلار ئىران تىلىدا سۆزلىگۈچى خەلقلەرگە ئايلىنىپ قالغان. شۇڭا، مەھمۇت قەشقەرى: «ئوغۇزلار پارسلار بىلەن ئارىلىشىپ تۇرغاچقا، بىرمۇنچە تۈركچە سۆزلەرنى ئۇنتۇپ، ئورنىغا پارسچە سۆزلەرنى ئىشلىتىدىغان بولۇپ قالغان» دەپ يازغان.[46] شۇنىڭدەك، قەدىمكى زامانلاردا قەزىنە، قۇم شەھەرلىرىدىن تارتىپ، پۈتۈن ماۋەرائۇننەھر ۋە ئۆزگەنىتتىن چىنغىچە جايلار تۈركىي قوۋملەرنىڭ ياشىغان جايلىرى بولۇپ، كېيىنچە بۇ جايلارنىڭ بىر قىسمىدا پارسلار كۆچىيىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇ يەردىكى شەھەرلەر ئەجەم شەھەرلىرىگە ئوخشاپ قالغان.[47]

«ساقا»لار تەڭرىتاغ - پامىردىن ھالقىپ ئۆتكەنلىكى ۋە ئۇلارنىڭ تەركىبىدە كېيىنكى چاغلاردا «گاۋجۇ» ياكى «تېلې» دەپ ئاتالغان خەلقلەرنىڭ ئۇرۇغ - ئايماقلىرى بىلەن نامداش قەبىلىلەر بارلىقىنى يۇقىرىدا بايان قىلدۇق.

پتولېمېينىڭ «چۇغراپىيە»سىدە بايان قىلىنىشچە، «ئۇلۇغ ئىگدو - نىس مەملىكىتى» دېيىلگەن بىر ئەلنىڭ لوپنور رايونىدا بولغانلىقى مەلۇم. شۇنىڭدەك بۇ ئاپتور «Serice» (سېرىس مەملىكىتى) توغرىسىدا بايان قىلغىنىدا: «ئۇنىڭ (ئۇلۇغ ئىگدونىس مەملىكىتىنىڭ) قوشنىسى دامنائې ئېلى (Damnae) ۋە پىئاددائې (Piaddae) ئېلىنىڭ زېمىنى ئويقۇرداس (Oechordas) دەرياسىغچە بارىدۇ. دەريا بويىدا ئويقۇرداس مەملىكىتى بار» دەيدۇ.[48]

تارىخىي ماتېرىياللاردىن بىزگە مەلۇم بولغىنىدەك، تۇران تۇزلەڭلىكىدە قالغان «ساقا»لارنىڭ بىر قىسمى يەتتە سۇ ۋە ئىلى ۋادىلىرىدا ياشىغان. مىلادىدىن 2 ئەسىر ئىلگىرى ھازىرقى گەنسۇ - كۆكنۇر رايونلىرىدا ياشايدىغان يۆچىلەرنىڭ بىر تارمىقى بولغان

«ئۇلۇغ يۆچى» تەكرىتاغنى بويلاپ، ئىككىنچى قېتىم غەربكە كۆچكەن ۋە ساقالارنى ئىلى-يەتتە سۇ ۋادىلىرىدىكى ماكانلىرىدىن كېتىپ قېلىشقا مەجبۇر قىلغانىدى. ئۇيسۇنلارنىڭ سۇرۇلۇشى نەتىجىسىدە، يۆچىلەرمۇ ساقالارنىڭ ئىزى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جەنۇبىغا جايلاشتى. يۆچىلەرنىڭ بۇنداق غەربكە سىلجىشى ساقالارنىڭ بىر قىسمىنىڭ غەربىي جەنۇبقا كۆچۈشىگە سەۋەب بولدى. بۇ ساقالارنىڭ 3-قېتىمقى، شۇنداقلا ئاخىرقى كۆچۈشى ئىدى. ھازىر «خۇزىستان» دەپ ئاتالغان ئۆلكىدىكى «خۇزلار» (غۇزلار) ئەشۇ ساقالارنىڭ ئەۋلادى بولۇشى مۇمكىن. (دەرۋەقە، 10-ئەسىردە، غەزنەۋىلەر سۇلالىسى دەۋرىدىمۇ بىر قىسىم ئوغۇزلار شۇ يەرلەرگە ماكانلىشىپ قالغانىدى.)

«ئۇلۇغ يۆچىلەر ساكا پادىشاھىنى قوغلىۋەتتى. ساكا پادىشاھى جەنۇبقا قاراپ ھالقىپ، سىندۇغا جايلاشتى. ئۇلۇغ يۆچىلەر ئۇلارنىڭ زېمىنىنى ئىگىلىدى. كېيىن ئۇيسۇنلار پادىشاھى ئۇلۇغ يۆچىلەرنى تارمار قىلدى. ئۇلۇغ يۆچىلەر غەربتە داشىياغا بېقىندى. ئۇلارنىڭ زېمىنىنى ئۇيسۇنلار ئىگىلىدى. شۇڭا ئۇيسۇن ئېلى تەركىبىدە ساكالار ئۇلۇغ يۆچىلەر ئۇرۇغلىرىدىن بار.»[49]

C. ئۇيغۇرلارنىڭ جەنۇبىي ئەجدادلىرى

تەكرىتاغ تىزمىلىرىنىڭ جەنۇبىدا، تارىم بويلىرىدا، يەنى پامىر-قاراقۇرۇمنىڭ غەربىدىن تاكى قۇرۇق تاغقىچە بولغان كەڭ زېمىنده ياشىغان قەدىمكى خەلقلەر تېخىچە نام-نەسەب جەھەتتىن ھەر خىل ئاتىلىپ كەلمەكتە. بەزىلەر غەربتىن كۆچۈپ كەلگەن «ئىران تىلىدا سۆزلەشكۈچى» قوۋملەر دېسە، بەزىلەر شەرقتىن كەلگەن

ئالتاي تىلىدا سۆزلەشكۈچى قوۋملەر دەپ پەرەز قىلىشماقتا. ھازىر-قى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبىنى تەشكىل قىلغان قەدىمكى تارىم ئادەملىرى مەيلى «ساقا» دەپ ئاتالسۇن، ياكى «توخار» ھەم «يۆچى» ياكى «كۆچچى» دەپ ئاتالسۇن، ئۇلار ئەسلىدە ئالتاي تىلىدا سۆزلەشكۈچى قوۋملەر ئىكەنلىكى بارغانسېرى ئايدىڭلاشماقتا.

چۈنچيۇ زامانىسىدا (مىلادىدىن ئىلگىرى 722 ــ 488-يىللار) تارىم ئويمانلىقىدا ياشاۋاتقان ئۇرۇغ-قەبىلىلەردىن جۇڭيۈەن رايونىغا مەلۇم بولغىنى «يۆچىلەر» ئىدى.

تارىخىي ھۈججەتلەردە يېزىلىشىچە، يۆچىلەر ساك دەۋرىدە، ئوردۇس تەرەپلەردە «دى»لار بىلەن ئارىلاش ياشىغان، كېيىن ئۇلارنىڭ بىر تارمىقى جۇڭيۈەنگە كۆچكەن. «مۇتيەنزى تەزكىرىسى»دە ئېيتىلغان «يۆچى يېزىقى (تۈزلەڭلىكى)» ۋاڭ گوۋېيىنىڭ ئېنىقلىشىچە، يەنمن (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىكى شىيۇ)نىڭ غەربىي شىمالىغا توغرا كېلىدۇ. يۆچىلەرنىڭ باشقا بىر تارمىقى بولسا، تارىم ئويمانلىقىغا كۈچۈپ بارغان. يەنى «دىلى» خۇاڭخې بويلىرىدىن يەنمۇ شىمالىغا ۋە ئۇنىڭدىن غەربكە سۇرۇلگەن چاغلاردا يۆچىلەرنىڭ بىر قىسمى شەرققە ۋە يەنە بىر قىسمى غەربكە سۇرۇلگەنىدى. بۇ ــ ئۇلارنىڭ بىرىنچى كۆچۈشى ئىدى. «غەربىي كۆچمە قوۋم غەربىدىكى يۆلەر» دېيىلگەن خەلق، ئېھتىمال، كۆچمە قوۋم (تۈرۈم سايى، يەنى تەكلىماكان)غا كۆچكەن يۆچىلەر بولسا كېرەك.[50] كېيىنكى ھۈججەتلەردە بۇ خەلقنىڭ نامى ھەر خىل خەت بىلەن يېزىلغان. «زوچيۇمىڭ يىلنامىسى» دە «يۈ»، «مۇتيەنزى تەزكىرىسى»دە «يۇجى»، «تارىخىي خاتىرىلەر. داۋان تەزكىرىسى» دە «يۆسى»، «تاغ-دەريالار كىتابى»نىڭ 1-بابىدا «يۆچى»

دەپمۇ يېزىلغان، خەن دەۋرىدە بولسا «يۆچى» دېگەن نام بىلەن غەربىي دىياردا نامايان بولغان. بۇ خەتلەرنى خەنزۇچە خەتلەرنىڭ تەلەپپۇز قانۇنىيىتىگە ۋە تەلەپپۇزى بويىچە تەرجىمە قىلىنغان ناملارغا ئاساسلانغاندا، شۇنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، «يۆسى» (يۆزى، يۆچى) «كۆچچى» دېگەن مەنىدە ئوقۇلۇشى مۇمكىن. شۇنداقلا «تۇركىي تىللار دىۋانى» بويىچە «يۇرچى» دەپ پەرەز قىلىنسا، «كەزگۇچى، تېز يۈرگۈچى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بىراق (ياپون) يۇشى لاۋتى ئەپەندى «غەربىي ئەللەردە بۇددا دىنى» دېگەن كىتابىدا «يۆچى»نى Jukhara (يۇغار ياكى جۇقار) دەپ ئوقۇغان. يۆچىلەر دەسلەپتە كۆچمەنچى خەلق ئىدى، «مال كەينىدىن كۆچۈپ يۈرەتتى، ئۆرپ-ئادەتتە ھۇنلار بىلەن ئوخشاش.»[51]

«گۇەنزى» كىتابىدا يۆچىلەر قاشتاش چىقىدىغان ماكاندا، دەپ ئېنىق بايان قىلغان: «قاشتاش يۆسلەردىن چىقىدۇ.» «شىمالدا يۆچىلەرنىڭ قاشتېشى ئىشلىتىلىدۇ.»، «قاشتاش يۆچىلەرنىڭ چېگرىسىدىكى تاغدىن چىقىدۇ، بۇ تاغ بىلەن جۇ سۇلالىسىنىڭ ئارىلىقى 7800 يول كېلىدۇ.» «ئالتۇن بىزنىڭ خەن ئۇلۇسىنىڭ ئوڭ يېقىدىن چىقىدۇ، ئۇنچە-مەرۋايىت قىزىللار دالىسىنىڭ ئۈپۈق سىزىقىدىن چىقىدۇ. قاشتاش يۆچىلەرنىڭ يېنىدىكى تاغدىن چىقىدۇ. بۇ جاي جۇ سۇلالىسىغا 7800 يول كېلىدۇ.»[52]

بۇ بايانلار بويىچە، يۆچىلەر جۇ سۇلالىسىدىن 7800 يول يىراقلىقتىكى قاشتاش چىقىدىغان ماكانغا بېرىپ جايلاشقان. بۇ جاي قاراقۇرۇم ئېتەكلىرى، شۇنداقلا «ئۇدۇن» (بۇگۇنكى خوتەن) تەرەپلىرى بولۇشى تەھقىق. «ئۇدۇن قاشتېشى»، كەم دېگەندە، شاك دەۋرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭگە ئېلىپ بېرىلغان. يېڭى تاش قورال

دەۋرىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىگە تەئەللۇق دەپ مۇلاھىزە قىلىنسۇ قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن خوتەن قاشتېشى تېپىلغان.[53] شۇنىڭدەك ئەنياڭدىكى «يېمن خارابىسى»دىكى 5-قەبرىدىن تېپىلغان قاشتاش ئەسۋابلارمۇ خوتەن قاشتېشىدىن ياسالغانلىقى ئېنىقلانغان.

«تارىم ئويمانلىقىدا ياشىغان ئۇرۇغ-ئايماقلاردىن چۈنچىۋۇ دەۋرىدە جۇڭگوغا مەلۇم بولغىنى يۆچىلەردۇر.»[54]

تۇران تۈزلەڭلىكىدىن شەرقتە ساقالار كۆچۈپ، تارىمنىڭ غەربىي تەرەپلىرىگە جايلاشقاندىن كېيىن، شەرقتىن چياڭ (سىر)لار تارىم ئويمانلىقىغا سۈرۈلگەن. يۆچىلەردىن بىر قىسمى پامىر ئېگىزلىكىدىن ئېشىپ، ئوتتۇرا ئاسىياغىچە تارقالغان. چياڭلار پامىر ئېگىزلىكىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئېدىرلارغا كەڭ يېيىلغان. «پۇلى ۋە يىنەي، ۋۇلپي ئەللىرى شىيە نەسلىدىن. شىيەلەر غەربىنىڭ خۇلىرىدىن پەرقلىنىدۇ. ئۇلار چياڭ-دى كۆچمەنچى ئەللىرىنىڭ نەسلىدىن.»[55] ۋاڭنىڭ ئىزاھىچە، شۇ سۇڭ دەيدۇكى، «شاڭ مەدھىيىلىرى»دە مۇنداق قەيت قىلىنغان: «دى-چياڭ يات دىلار ئېلىنىڭ غەربىتىكىلىرىدۇر، چياڭ بىلەن دى بىر خەلقتۇر.»

چياڭلارنىڭ تارىخىنى ئىلگىرى غەربكە كۆچكەنلىكى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرنىڭ ئەڭ قىزىقارلىقى «غەربىي خان ئانا» ھېكايىسىدۇر.

تارىم بويلىرىدىن تېپىلغان مەدەنىيەت ئىزلىرى بىلەن لياڭجۇنىڭ غەربىي شىمالىدىكى شاجىن مەدەنىيەت ئىزلىرى چياڭلار بىلەن يۆچىلەرنىڭ تارىم ئويمانلىقىغا كۆچۈش جەريانىدىكى قونالغۇلىرى بولۇشى مۇمكىن.

خوتەن تەرەپلىرىدە يەر-جاي ناملىرى ۋە ئارخېئولوگىيىلىك قېدىرىشتىن تېپىلغان تارىخا پۈتۈكلەردىكى بەزى بايانلاردا، قەدىمكى

چياڭ (سر) تىلىنىڭ ئىزلىرى ۋە ئىرانلاشقان ساقا تىلىنىڭ ئىپادىلىرى ئۇچرايدۇ.

غەربتىن كەلگەن ساقالار ۋە شەرقتىن كەلگەن دى-سىرلار ۋە يۆچىلەر قەدىمىي تارىم ئادەملىرى بىلەن ئارىلىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئارىلاش تىپ ۋۇجۇتقا كېلىدۇ. بۇ يەردە ياشىغان ئۇلۇسلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭگە ئېنىقراق مەلۇم بولغان ۋاقتى چىن-خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدۇر.

«غەربىي دىياردىكى ئەللەردە ئاساسەن يەرلىك ئاھالە (ئولتۇراق) ياشايدۇ. شەھەر-قورغانلىرى، ئېتىز-ئېرىق، چارۋا-ماللىرى بار. ئۆرپ-ئادەتتە ھۇن-ئۇيسۇنلەردىن پەرقلىنىدۇ. بۇلار ھۇنلارغا قارام بولدى.»[56] قاراقۇرۇم ئېتەكلىرىگە ھىندىستاندىن كەلگەن مۇھاجىرلەرمۇ جايلاشقانىدى.

تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى «ئۇدۇن»نى مىسال قىلىپ كۆرسەتسەك، خەنزۇچە ماتېرىياللاردا كۆپ قېيت قىلىنغان. «كۆچمە قۇمدا بولغان بۇدۇەن، شىخۇەن ئەلىرى قاراقۇرۇم تۆپىلىكىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا...[57] ئۇنىڭدىن كېيىن، شۇەنزاڭنىڭ «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدە غەربىي دىيارغا ساياھەت» كىتابىنىڭ 12-جىلدىدا مۇنداق ۋەقە بايان قىلىنغان: «شەرقتىن كەلگەن شاھزادە بارا-بارا سۇرۇلۇپ كېلىپ، مەزكۇر جايىنىڭ شەرقىي چېگرىسىغا جايلاشقان، قول ئاستىدىكىلەرنىڭ دەۋىتى بىلەن ئۆزىنى پادىشاھ ئاتىغان.» دېمەك، «شەرقتىن كەلگەن شاھزادە» ئېھتىمال ئوتتۇرا تۈزلەڭنىڭ غەربىي شىمالىدىن كەلگەن قېرىنداش مىللەتنىڭ سەردارى بولۇشى مۇمكىن. ئۇ پۇقرالىرىنى باشلاپ بۇ يەرگە كەلگەندە، غەربتىن كەلگەن ئۆكتەملەر (يەنى ملادىدىن ئىلگىرى 273 — 235-

يىللاردا پادىشاھ ئاسۇكانىڭ شاھزادىسى ئۆزى بىلەن ئېلىپ كەلگەن ئۆكتەملەر)نى يېڭىپ سەلتەنەت قۇرغان.

«دۇنخۇاڭنىڭ غەربىدىكى رايوننىڭ جەنۇبىي تېغىدا چارقىلىقنىڭ غەربىدىن كۆكئارتقىچە بولغان نەچچە مىڭ يول كېلىدىغان ئارىلىقتا يۆچىلەر نەسلى، بوستان چياڭلىرى، ئاق ئاتلىق، سېرىق ئۆكۈزلۈك چياڭلار»[58] دەپ ئاتالغان نۇرغۇن ئۇرۇغ ـ ئايماقلار ياشىغان. تارىم ئويمانلىقىدا «دۆلەت قۇرغانلار»دىن بىر قىسمى ئەشۇ يۆچى ۋە سىرلار بولسا كېرەك.

قەدىمكى ئۇدۇن بىلەن يۆچىلەر ئوتتۇرىسىدا زىچ مۇناسىۋەت بارلىقىنى تارىخىي ھۆججەتلەر ئىسپاتلايدۇ. چۈنكى ئۇدۇندە سەلتەنەت قۇرغان «ۋىجايا» (ياكى «ۋىسا») ئەسلى يۆچى قوۋمىدىن بولغاچقا، ئۆزىگە قوۋم نامىنى سەلتەنەت نامى قىلغان بولۇشى مۇمكىن.[59]

تاڭ دەۋرىدە شۇەنزاڭ ئۇدۇن ئارقىلىق شەرققە قايتىۋاتقىنىدا، توخولا ــ توخار (يۆچىلەردىن تەركىپ تاپقان خەلق نامى) قەدىمكى شەھىرىنى كۆرۈپ، «مەملىكەت ئۆزاقتىن بۇيان قۇپقۇرۇق بولۇپ قېلىپ، شەھەر تاشلىنىپ كەتكەن» دېگەن ھېسسىياتىنى يازغان. تاڭ دەۋرىدە قەدىمكى خوتەن شەھىرى خارابىگە ئايلانغانىدى. ئۇدۇندە ۋىجايا (ۋىسا) جەمەتىنىڭ ھاكىمىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن «پايتەختىنى كۆچۈرۈپ، دۆلەت قۇرۇپ، ئەلنى ئامان قىلغان» ۋاقتى تىبەت تىلىدىكى «قەدىمكى ئۇدۇن» كىتابىدا كۆرسىتىلگىنى بويىچە، بۇددا ئالەمدىن ئۆتۈپ 234 يىلدىن كېيىنكى ۋاقىتقا توغرا كېلىدىكەن. (بۇددا ــ ساكيامونى ملادىدىن ئىلگىرى 486 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.) دېمەك، ئۇدۇندە، يۆچى ئۇلۇسىدىن بىر قوۋم ملادىدىن

ئىلگىرى 252 ـ يىلى رەسمىي دۆلەت قۇرغان. بۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭدىكى ئۇرۇشقاق پادىشاھلىقلار دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ.

غەربىي خەن دەۋرىدە، ھۈنلار ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ئۈدۈنغىچە يەتكۈزگەن. بۇ يەرلەرگە كەلگەن ھۈن قوشۇنىنىڭ تەركىبىدە «دىڭلىن» قەبىلىلىرىدىن قوبۇل قىلىنغانلىرىمۇ كۆپ ئىدى. بۇلار شۇ يارغان جايلىرىدا تۇرۇپ قالغان.

تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرا شىمالىغا جايلاشقان «يەنجى»، «كۇچا»مۇ يۆچىلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكى مەلۇم. «كۇچا» توغرىسىدا، «قەدىمكى نامى يۆجى ياكى يۆسى، چۈسى ھەم دەيدۇ. ياكى ئۇيسۇن دەپمۇ ئاتايدۇ... قارام ئەل بولۇپ قالغانىدا، مەزكۇر زېمىن، مەزكۇر شەھەر كۆپىنچە مۇنىقەرز بولغان پادىشاھنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان... بۇگۈنكى كۇنىدە گۇيىسى مەملىكىتى دەپ ئاتايدۇ.»[60]

ئۇيغۇر (ياكى ئۇيغۇل، ھازىرقى قۇمۇل)دا يۆچىلەرنىڭ قالدۇق جەمەتلىرى بار، ئۇ چاغلاردا «جۇڭيۈەن» دەپ ئاتالغان. «شاجۇنىڭ غەربىدە جۇڭيۈن دېيىلگەنلەر بار. ئۇلارنىڭ بارگاھى خۇ ـ لۇ(قۇرۇق) سايغا جايلاشقان. جۇڭيۈن دېيىلگەنلەر كىچىك يۆچىلەرنىڭ قالدۇق نەسلىدۇر... خۇ ـ لۇ ساي خەن سۇلالىسىدىن مىڭدى زامانىسىدا ھۈنلار ئۇيغۇرلار بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە تەشكىللەنگەن. بۇ يەر جۇڭيۈنلەرنىڭ زېمىنى ئىدى.»[61]

يۆچىلەر مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2 ـ ئەسىردە كەڭ كۆلەمدە غەربكە كۆچكەندىن كېيىن، «داشيا» (tahia) ئىمپېرىيىسىنى قۇرغانلىقىنى تارىخىي ھۆججەتلەر ئېنىق بايان قىلغان. ئۇلار يەنە شەرقتە قاراپ كېڭەيدى. داڭ چىقارغان ھۆكۈمدار ئورتىدىمىنىڭ

دەۋرىدە (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 227 ــ 189 ـ يىللار) «داشىيا»نىڭ زېمنى كېڭىيىپ، شەرقىي شىمالدا پامىر ئېگىزلىكىگە يېتىپ، تارىم تۇزلەڭلىكىدىكى مەملىكەتلەر بىلەن چېتىلدى. جەنۇبتا ھىندۇقۇشتىن ھالقىپ، پەنجاب رايونىنى ئىشغال قىلدى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2 ـ ئەسىردە ساقالارنىڭ بىر تارمىقى بولغان توخار قەبىلىلىرى «باكتىرىيە»نى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، باكتىرىيە رايونى «توخا-رىستان» دەپ ئاتالدى. بەزى ئالىملار «داشىيا» (tahia) دېگەن نام دەسلەپتە «توخار»دىن كەلگەن دەيدۇ. ئۆز ۋاقتىدا «داشىيا» بەش يابغۇ ئىدارىسىدىكى بەش رايونغا بۆلۈنگەن بولۇپ، ئۇلۇغ يۆچىلەرگە تەۋە ئىدى. بۇلاردىن كۇشان يابغۇلۇغى زورىيىپ، بۇ ئىمپېرىيە «كۇشان» دەپ ئاتالدى. پادىشاھ كانىسكا زور قوشۇن ئەۋەتىپ، خوتەن، ياركەنت، قەشقەرلەرنى ئۆز ئىمپېرىيەنىڭ كەڭ زېمنىگە قوشۇۋالدى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 152 ـ يىلى كانىسكا بۇ يىراق رايونلاردا ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى ئورناتتى.»[62] «كانىسكا دۆلىتىنىڭ ئەتراپى 4000 يولدىن ئاشىدۇ. شىمالى قارلىق تاغقا تاقىشىدۇ... رەسىم ـ قائىدىسى باشقا ئەللەرنىكىدىن ئۆزگىچە... كانىسكا يىراق يەرلەرگىچە قوشۇن ئەۋەتكەن، كۆكئارتتىن شەرقە ئاقىدىغان دەريا ۋادىلىرىنى ئىگىلىگەن. سەلتەنەت ھەيۋىتىدىن ئەتراپتىكىلەر باراۋەتلىك ئەۋەتكەن.»[63]

ئۇنىڭدىن كېيىن غەربىلىكلەر «ئېفتالىت» دەپ ئاتىغان «ئابدال» مەملىكىتى ۋۇجۇتقا كەلدى. «يەن دا مەملىكىتى ــ ئۇلۇغ يۆچىلەرنىڭ نەسلىدىن، ياكى گاۋجۇلەرنىڭ باشقا نەسلىدىن. ئۇلار ئەسلىدە سەددىچىننىڭ شىمالىدا ياشايتتى، ئالتۇن تاغىدىن ئېشىپ جەنۇبقا كۆچكەن. ئۇدۇننىڭ غەربىدە، پايتەختى ئوكسۇس دەرياسىنىڭ

جەنۇبىدا ئىككى يۈز يول كېلىدۇ... ئۆرۈپ ـ ئادەتتە تۈركلەر بىلەن ئوخشاش... غەربىي دىياردا قانغۇي، ئۇدۇن، سۇلىق، ئارسالى ۋە باشقا 30 چە ئۇششاق مەملىكەت شۇنىڭغا قارايدۇ. چوڭ دۆلەت ئاتلىپ، ئاۋار (رو ـ رو)لار بىلەن نىكاھلىشىدۇ.»(64)

«خۇز ئېلى ـــ جۇشىلەرنىڭ باشقا نەسىلىدىن... كېيىن زېمىنى كېڭىيىپ، ئەتراپىدىكى پارس، يېمەن، كابىل، ئانگى (يەنجى)، كۇچا، سۇلىق، قۇم، ئۇدۇن، چىمەن قاتارلىق ئەللەرنى بويسۇندۇرۇغان. زېمىنى مىڭ يولدىن ئاشقان.»(65)

بۇنىڭدىن ئىلگىرى «جۇشى» خەنزۇچە تارىخىي ھۇججەتلەردە «گۇشى»، تولۇقراق ئاتىلىشى «گۇيەن ـ گۇشى» ئۇيغۇرلارنىڭ شەرقىي ئەجدادى «دى» (دىلى)لار بىلەن چېتىشلىق يەنە بىر قوۋمدۇر. بۇلار خېلى بۇرۇنلا تەرەققىي تاپقان خەلق ئىدى. «قوش ئىلىنىڭ شەھەر ـ قورغانلىرى بار» ئىدى.(66)

ھىرودوت ئۇلارنىڭ شەھىرى توغرىسىدا: شەرقتە تەركىيانوس دېگەن شەھەر بارلىقىنى ئاڭلىدىم، بۇ شەھەر ناھايىتى چوڭ بولۇپ، كوچا ـ رەستىلىرى ئاۋات ئىكەن، دەپ يازغان. ئۇيغۇر تارىخچىسى مۇسا سايرامىمۇ «تارىخ ئەمنىيە»دە تۇرپانىنىڭ قەدىمكى نامى »تەرسۇس ئىدى» دەپ يازغان.

خەن سۇلالىسىدىن شۇھەندى زامانىسىدا (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 73 ـــ 48 ـ يىللار) «گۇشى» مەغلۇب قىلىنغان ۋە «ئالدى»، «ئارقا»غا بۆلۈنۈپ ئىككى «جۇشى» دەپ ئاتالغان. شىياۋدى زامانىسىدا (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 86 ـــ 74 ـ يىللار) «ئالدى جۇشى» ۋە «ئارقا جۇشى» دېگەن گەپ يوق ئىدى. پەقەت «گۇشى» مەملىكىتىلا بار ئىدى. بۇ مەملىكەتنىڭ زېمىنى ھازىرقى تۇرپان، گۇچۇڭ، پۇكاڭ ۋە

ئۇرۇمچى رايونلىرى ئىدى. بۇ يەردە شەھەر-قورغان سېلىپ، ئاساسەن دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان قەدىمكى قوۋمىلەر «دى» ياكى «دىلى»لارنىڭ بىر تارمىقى ئىدى؛ بۇلار بىلەن بىر قاتاردا يۆچىلەر ھەم دى-چياڭلارمۇ ياشىغانىدى. يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك، «دىلى» (دىڭلىن) بىلەن ئۇيسۇن، ئوغۇر (ئوغۇز) يۆچىلەر نەسلى-نەسەپ جەھەتتىن قەدىمكى زامانداشلىكى قىزىل دىلارغا باغلىنىدۇ.(67)

تارىم ئويمانلىقىدىكى بۇ قوۋملەرنىڭ ئەقىدىسادىي، مەدەنىيەت ئەھۋاللىرىغا كەلسەك، ئۇلار ئاللىقاچان ئاساسەن ئولتۇراقلىشىپ، دېھقانچىلىق ۋە قول سانائەت بىلەن شۇغۇللانغان. بىزگە مەلۇم، بەدىئىلىك دەۋرىنىڭ يۇقىرى باسقۇچىدا تۆمۇر تاۋلاش ۋۇجۇدقا كەلگەن. شۇنىڭ بىلەن، دېھقانچىلىق بىلەن قول سانائەت ئوتتۇرىسىدا يەنە بىر ئىش تەقسىماتى پەيدا بولغان. بۇ-ئادەملەر توپىنىڭ سىنىپلارغا بۆلۈنگەنلىكىنىڭ ئۇندۇرمىسى ئىدى. قۇمۇل لاپچۇق، ئۇرۇمچى نەنسەن (يۇرغۇل)، توقسۇن ئالغۇي، ياركەنت، مىلتە، پامىر (شامبابا) قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان ھەر خىل تۆمۇر قوراللاردىن قارىغاندا (بۇلاردىن بەزىلىرىنى ئارخېئولوگىيە خادىملىرى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 770 — 221 - يىللارغا خاس دەپ مۇئەييەنلەشتۈرگەن) شەرقىي شىنجاڭ ۋە تارىم ئويمانلىقىدىكى ئاھالە مىلادىدىن ئىلگىرىكى 10 — 9 - ئەسىرلەردە تۆمۇر قوراللىرىنى ئىشلىتىشكە باشلىغان.

تارىخىي ھۆججەتلەرمۇ بۇنى تەستىقلايدۇ:

«ياركەنت ئېلىدە...تۆمۇرلۈك تاغ بار. قارا قاشتاش چىقىدۇ.»(68) (قاشتاشنى ئىشلەش ئۈچۈن ئەلۋەتتە مېتال قورال كېرەك).

«غەربىي دىيار»دىن «...نوپ-سىر...تېغىدا تۆمۈر بار. قورال-ياراغنى ئۆزلىرى ياسىيالايدۇ...»؛

«پىچاماچان...ئېلىدىن قاشتاش چىقىدۇ... قورال-ياراغ ياسىيالايدۇ. نوپ-سىر بىلەن ئوخشاش»؛

«قۇم ئېلى (هازىرقى باي ناهىيىسى)دىن مىس، تۆمۈر، مەرگىمۈش چىقىدۇ...»

«كۇچا ئېلى...مەدەن تاۋلىيالايدۇ. قوغۇشۇن چىقىدۇ»[69]

ئەسلىدە، تارىم ئويمانلىقىدىكى ئادەملەر سپتا تاش قوراللار دەۋرىدىلا ئولتۇراقلىشىپ، مەھەللە هالىتىدە ياشاشقا باشلىغاندىن كېيىن، شۇ ئاساستا قەلئە، قورغان تۈرمۈشىغا قەدەم قويغان. (يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن نەقىللەردە ئېيتىلغان «ئەللەر»بولسا، خېلى مۇنتەزىم دۆلەت شەكلىگە كىرىپ بولغان دەۋر ئىدى) يېزا بىلەن شەھەرلەر ئايرىلغان، ئورۇقداشلىق تۈزۈمىنىڭ ۋاقتى ئۆتكەن. شەھەر بىلەن يېزىلار ئايرىلغاندىن كېيىن جەمئىيەت ئەمگەكنىڭ ئۇچىنچى تەقسىماتىغا قەدەم قويغان.

بۇ جايلاردا دېھقانچىلىق خېلى بۇرۇنلا تەرەققىي قىلغان. تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدا، «بۇگۇرنىڭ شەرقىدە يەرلەر ئۈنۈمدار، سۇ ۋە ئوت-چۆپلىرى كۆپ،... هەرخىل زىرائەت تېرىلىدۇ. جۇگگودىكى بىلەن تەڭ پىشىدۇ.»[70]

«شەرقىي چالماچام ئېلى... ئېتىز-ئېرىقلىرى تولا.»[71] يەنە: «چالماچامدىن تارتىپ هەرخىل زىرائەت ئېكىلىدۇ. يەرلىرى ئوت-سۇلۇق؛ چارۋا-ماللىرى كۆپ؛ ياسىغان قورال-ياراغلىرى خەن سۇلالىسىنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ.»[72]

دېمەك، تارىم ئويمانلىقىدا، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 10-ئەسىر-

لەردىن كېيىن بىرقانچە شەھەر دۆلىتى ۋۇجۇتقا كەلگەن. چۈنكى بۇ زونىدا پۇقرالار مەمۇرىي رايون بىرلىكلىرى بويىچە تەقسىم قىلىنغان؛ جەمەت ھاكىمىيىتى، نەسەپلىك پادىشاھلار ۋۇجۇتقا كەلگەن. گاھى دۆلەتلەر يەر نامىنى، ياكى قەبىلە نامىنى دۆلەت نامى قىلغان. پادىشاھلار كۆپىنچە ئۆز جەمەتىنىڭ نامىنى ئۆزىگە ئۇنۋان قىلغان.

بۇ دۆلەتلەرنىڭ بەزىلىرى «ھازىرچە مەلۇم بولغانلىرى» رەسمىي يېزىق قوللانغان.

تارىم ئويمانلىقىدا قۇلدارلىق تۈزۈمى مىلادىيەدىن ئىلگىرى شەكىللەنگەنلىكىنى ۋە ئۇنىڭ سارقىتىلىرى تاكى 10 ـ ئەسىرگىچە ساقلانغانلىقىنى ئارخېئولوگىيىلىك تېپىندىلەر ۋە تارىخىي ھۆججەتلەر تەستىقلايدۇ.(78)

خەلقلەرنىڭ يېڭى تارىخ باشلانغاندىن كېيىنكى زور كۆچۈشى ھۇن، يۈرچى، تۈرك، ئۇيغۇر، موڭغۇل دەۋرلىرىدە كەڭ كۆلەمدە بولدى. بۇ چاغلاردا، نۇرغۇن قەبىلە ـ ئايماقلار ئىككىنچى قېتىم كۆپ جايلاردا ئارىلاش ـ قۇرىلاش بولۇپ كەتتى. قايسى قەبىلە ھاكىمىيەت بېشىغا چىقسا، شۇ قەبىلە نام چىقاردى. ئەل (پادىشاھلىق) نىڭ نامى شۇ قەبىلىنىڭ نامى بىلەن ئاتالدى.

قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ياشىغان ماكانلىرى ناھايىتى كەڭرى ۋە ئېتنىك جەھەتتىن نۇرغۇن ئايماق ـ قەبىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغىنى ئۈچۈن، قايسى دەۋردە قايسى قەبىلىسى ھاكىمىيەتنى ئىگىلىسە، شۇ قەبىلە نامى بىلەن ئاتالدى. كېيىن بېرىپ، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ تىل ۋە چۈشەنچىسى بويىچە ئەڭ كۆپ سانىنى بىلدۈرىدىغان «توققۇز» سانى بىلەن سۈپەتلىنىپ، «توققۇز

ئۇيغۇر» ياكى ئەرەب ـ ئەجەم تارىخچىلىرىنىڭ ئاتىشىچە «توققۇز ئوغۇز» دەپ ئاتىلىشىمۇ ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس.

ئىزاھلار:

① «يېڭى تاڭنامە» 217 ـ جىلدنىڭ 1 ـ قىسمى، تەزكىرىلەردىن 142 ـ تەزكىرىنىڭ بىرىنچى قىسمى: «ئۇيغۇر» 1 ـ قىسمى.

② «سۇڭنامە» 490 ـ جىلد، تەزكىرىلەر 249 ـ «چەت ئەللەر»VI، ئۇيغۇر.

③ «سۇينامە» «شىمالىي دىلەر» «تېلې».

④ «شىمالىي خانلىقلار تارىخى»: تۈرك، تېلې.

⑤ «ۋېي مۇختەسەرنامىسى»: «غەربىي رۇڭلار تەزكىرىسى».

⑥ «سەلتەنەت ھەققىدە ئۆرنەك تەدبىرلەر» 94 ـ جىلد.

⑦ «ئۇنىتۇلغان جۇنامە» 7 ـ جىلد، «شاھ پەرمانلىرى»دا بايان قىلىنىشچە، «ئۇدۇل شىمالدىكى كۇڭتۇڭ، داشيا، شاجۇ، گۇتا، دەنلۇ، قاپلان خۇ، دەيدى، ھۇننۇ، لۇفەن، يۆسى، ئېلى، چىلۇڭ، شەرقىي خۇلارغا نار تۆگە، ئۇدۇن قاشتاش، ياۋائات، دۇلدۇل، ئۆتۈك، ئېسىل يا ھەددىيە قىلىشقا پەرمان چۈشۈرۈلگەن. بۇ ئەسەر تەخمىنەن ئۇرۇشقاق پادىشاھلىقلار دەۋرىدە (مىلاددىدىن ئىلگىرىكى 475 ــ 221 ـ يىللار) يېزىلغان، لېكىن ئۇ دەۋردىن ئىلگىرىكى ھۇججەت ۋە رىۋايەتلەردىن ماتېرىيال ئېلىنغان.

⑧ «ۋېينامە» 102 ـ قىسىم، «ئابدال مەملىكتى».

⑨ يۇقىرىدىكى كىتابنىڭ «قەندھار مەملىكتى»مادىدىسى.

⑩ «شىمالىي خانلىقلار تارىخى»: «غەربىي دىيار».

⑪ (ياپون)شىۋېي چۇنشىيۇمېي «تېلېلەر ھەققىدە ئىزدىنىش» ــ «شەرقىي ئوكيان تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» ژۇرنىلىنىڭ 1940 ـ يىل، 5 ـ جىلد، 2 ـ سانىدا.

⑫ «تاریخي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىلىرى».

⑬ «خەنئامە»: «ھۇنلار تەزكىرىلىرى. 1 ـ قىسىم»، «(تاريخي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىلىرى»دىمۇ شۇنداق يېزىلغان).

⑭ «يىلنامە (چۇنچيۇ)»؛ «جىن ۋە چىن تەزكىرىلىرى».

⑮ «دۆلەت مۇھاكىمىلىرى»: «جىن مۇھاكىمىسى II».

⑯ قاراڭ: «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»نىڭ شىمالىي يۈزى 11 ـ قۇر. «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى»نىڭ جەنۇبىي يۈزى 2 ـ قۇر.

⑰ «دۆلەت مۇھاكىمىلىرى. جىن مۇھاكىمىسى»دە قەيت قىلىنىشىچە، ۋېنگۈڭنىڭ 1 ـ يىلى (ملادىدىن ئىلگىرىكى 637 ـ يىلى) «ئوتلاقتىكى رۇڭلار بىلەن لىتۇدىلىرىگە مال ـ دۇنيا بېرىپ، شەرقىي يول ئېچىلغان.»

⑱ «لىيزى. تاڭ سوراقلىرى بابى».

⑲ «موزى. گۈڭ مىڭ بابى».

⑳ گۈيەنۇۋ: «كۈنلۈك مەلۇماتلار»29 ـ جىلد، «مىنمەڭ» ماددىسى ۋە باشقا ماددىلار.

㉑ «تاريخي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىلىرى». بۇ نەقىلدىكى «ئۇزگىرىپ كەتكەن» دېگەن جۈملىگە يەنىشىگۈ: «ئۇزىنىڭ ئۇرۇپ ـ ئادەتىنى ئۇزگەرتىپ، گۈڭ ـ لىيۇ غەربىي رۇڭلارنىڭ ئادەتىنى قوبۇل قىلغان»دېگەندەك بولىدۇ، دەپ ئىزاھ بەرگەن. گۈڭ ـ لىيۇ 9 ـ ئەۋلاد بولۇپ، شىيانىڭ ئوتتۇرا دەۋردە ئۆتكەن. دەنفۇ شاڭىنىڭ ئاخىرقى زامانىدا ئۆتكەن. «جۇنى قۇرغان»دېگەنلىك، دىلار جۇ مەملىكىتىنى قۇرغان دېگەنلىكتۇر.

㉒ «تاريخي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىلىرى». يەنە «چۇنچيۇ»زۇچيۇمىڭ بايانچە: چىن ـ جىن بەگلىكلىرى‌لۇخۇن رۇڭلىرىنى يېچۇەنگە كۆچۈرگەن. دۇيۇنىڭ پىكرىچە، بۇلار توقۇز دىلار بولۇپ، لۇخۇندا ياشايتتى، بۇيەر چىن بىلەن جەنئىڭ ئارىلىقىدا ئىدى... «چوڭ ۋەقەلەر خرونىكاسى»دا ئېيتىلىشىچە، چۇەنروڭ بىلەن شەن ـ رۇڭلار ۋە لۇخۇنلار ئۆز ئالدىغا بىردىن قەبىلە ئىدى، باشقا ـ باشقا جايلاردا ياشايتتى. مۇئەررىخ جانابىلىرى (سىما‌چيەن) ھەممە رۇڭلارنى بىر قىلىپ كۆرسەتكەن. بۇ ـ سەۋەنلىكتۇر.

㉓ «تاريخي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىلىرى». گۈيەنسۇۇ «كۇنلۇك مەلۇماتلار»32 ـ جىلد «خۇ» ماددىسىدا بايان قىلغان پىكىرىچە: جىن ۋە يەنلەرنىڭ شىمالىدا، قەدىمدە رۇك ـ دى دەپ ئاتالغان خەلقلەر ئۇرۇشقاق پادىشاھلىقلار دەۋرىدىن كېيىن «خۇ» (غۇز)دەپ ئاتىلىدىغان بولغان.

㉔ شۇي جۇڭشۇ: «غەربىي جۇ تارىخى توغرىسىدا بايانلار»نىڭ 1 ـ بابى ـ «جۇلار ئاق دىلاردىن كېلىپ چىققان». بۇ ئەسەر «سىچۇەن داشۇ ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1979 ـ يىللىق 3 ـ سانىغا بېسىلغان.

㉕ س. ۋ. كىسلىف: «جەنۇبىي سىبىرنىڭ قەدىمكى تارىخى»، س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى نەشرىياتى، موسكۋا، 1949 ـ يىل نەشرى، 463 ـ 468 ـ بەتلەر. ئەسلەتمە: «تاغار مەدەنىيىتى»نى س. ۋ. كىسلىف مىلادىدىن ئىلگىرىكى 700 ـ 100 ـ يىللارغا ئائىت ھېسابلايدۇ.

㉖ جۇ لىيەنكۇەن: «دىڭلىنلارنىڭ ئانتروتېپى ۋە تىلى ھەم ئۇلارنىڭ گوبى شىمالىدىكى خەلقلەر بىلەن مۇناسىۋىتى» ـ «جۇڭشەن داشۇ ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1957 ـ يىللىق 9 ـ سانى.

㉗ يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش.

㉘ «ۋېينامە»: «گاۋجۇ تەزكىرىسى»، «سۇيىنامە»، «تېلىپ تەزكىرىسى»؛ «كونا تاڭنامە»199 ـ جىلد، «شىمالىي دىلار» ۋە «تېلىپ تەزكىرىسى»؛ «شىمالىي خانلىقلار تارىخى»99 ـ جىلد «تەزكىرىلەر»87 ـ «تېلىلەر».

㉙ J. Klaproth «Sur L,ldeutite des Tou_Kiue et les, Hiongnu avec les Turcs».

㉚ يۇنان ۋە لاتىن ئاپتورلىرىنىڭ مەلۇماتلىرى ئايرىم بىر كىتاب قىلىپ توپلانغان. J. Marquart. Wehrol und Arang Leiden, 1938 .72 ـ 71

㉛ پېرسى سىكېس «ئافغان تارىخى» 1 ـ جىلد، سودا نەشرىياتى، 1972 ـ يىل نەشرى.

㉜ مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» (ئۇيغۇرچە نەشرى) III جىلد، 566 ـ بەت.

㉝ ف. ئېنگېلس: «ئائىله، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى».

㉞ «خەننامە» «غەربىي دىيار تەزكىرىسى» 1 ـ قىسىم. يەن شىگۇنىڭ شەرھى: (ھىندىستاندىكى)سكا نەسلىمۇ شۇلاردىن. ۋاڭنىڭ ئىزاھى: سۇي سۇڭ دەيدۇكى، «جاڭ چيەن تەزكىرىسى»نىڭ ئىزاھىدا ئېيتىلىشچە، سېك ـ غەربىي دىياردىكى مەملىكەت نامى، يەنى «بۇددا سۇترا»سىدىكى سكا شۇلاردىندۇر. ساكا بىلەن سىكانىڭ تەلەپپۇزى ناھايىتى يېقىن بولۇپ، ئەسلىدە بىر جەمەت (پەسلە) ئىدى. (سكامونى ـ سكا خەلقىنىڭ پەيغەمبىرى دېگەن سۆزدۇر). ئىلاۋە: لياڭ شۇنچى «بۇددا شەجەرىسى ھەققىدە» دېگەن كىتابىدا ئېيتىدۇكى، «خەنىنامە»نىڭ «غەربىي دىيار تەزكىرىسى»دە دېيىلگەن، ساكلار ئەسلىدە يۈڭ فەملىلىك رۇڭلاردۇر، بۇلارنىڭ ئەجدادى دۇنخۇاڭدا ئىدى. يۆچىلەر قوغلۇنتىپ، كۆكئارتىنىڭ ئۇ يېقىغا كۆچۈپ كەتكەن.

㉟ Mordtmann : d. ZDMG, XXIV, 61, 77, 79, 82p

㊱ Н.Аристов «Русский антрополог», Журнал, 1900, № 3, 363 ـ 64.

㊲ Pundahišt, ed, Justi, Leipzig 1868, cap×××, 39 — 40 p,

㊳ E. Chavaannes, Documents, 155 — 180

㊴ Franke, Beitruge, 48 — 51.

㊵ Levi, et E. Chavannes, L'Itinérair d'ourk'ong, 42.

㊶ زەكى ۋەلىدى توغان: «ئىبنى فەدلان» ھاشىيە 244 ـ بەت. شۇنىڭدەك Marquart نىڭ «Eranšahr» 65 ـ بەت A ـ 3دە كەلتۈرۈلۈشىچە، يۇنان ئاپتورلىرىدىن Theophanes de Byzance ۋە ئەرمەن ئاپتورى Sebeosنىڭ يازغانلىرىنى ئاساس قىلغاندا، ماساغىتلارنىڭ ئاساسىي تەركىبى تۈركي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەردۇر.

㊷ زەكى ۋەلىدى توغان: «ئۇمۇمىي تۈرك تارىخى» ئەنقەرە، 1979 ـ يىل 23 ـ بەت.

хинди – Русский Словарь ،ۋە، Госиздат Москва, 1959. ㊸
«فرهنگ عمل» خسن عمید. تهران بسال. ۱۳۴۵ خورشدی چاپ شد.

㊹ مەھمۇت قەشقەری: «تۇركي تىللار دىۋانى» (ئويغۇرچە)1 جلد، 611 – بەت. شۇنىڭدەك «ساقا» سۆزى ھەققىدە «دىۋان»نىڭ III جلد 313 – بېتىگە قارالسۇن.

㊺ لېۋ يىتاك: «ئۇيغۇر ھەققىدە تەتقىقات» جىڭجۇڭ كىتابخانىسى نەشرى (تەيپەي).

㊻ مەھمۇت قەشقەری: «تۇركي تىللار دىۋانى». I جلد (ئويغۇرچە)، 562 – بەت.

㊼ مەھمۇت قەشقەری: «تۇركي تىللار دىۋانى» III جلد، 205 — 206 – بەتلەر.

㊽ جاك شىكلياك: «جۇڭگونىڭ قاتناش تارىخي ماتېرىياللىرى توپلىمى» 1 – قىسىم، «قەدىمكى جۇڭگو بىلەن ياۋروپانىڭ قاتنىشى» 44 — 55 – بەتلەر. بۇنىڭدا «ئەرەبلەرنىڭ جۇڭگو ھەققىدىكى خاتىرىلىرى» دېگەن بابنى يېزىشتا، (فرانسۇز) م. رېنا ئۇدنىڭ ئەرەب ئاپتورلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى تونۇشتۇرغان كىتابىغا ئاساسلانغان. رېنا ئۇد كىتابنىڭ ئالدىنقى قىسمى ئەرەب سودىگىرى سۇلايماننىڭ ساياھەتنامىسىدىن، كېيىنكى قىسمى بىسراق (ياكى سەناۋى)لىق ئەبۇ زەئىد ھەسەننىڭ خاتىرىسى، ئەبۇ دۇلەف مىسار ئىبنى مۇھەلھەلنىڭ خاتىرىسى، سىجىلىيىلىك ئىدرىسىنىڭ جۇغراپىيەسىدىن ئىبارەت.

㊾ «خەنىنامە»: «غەربي دىيار تەزكىرىسى» 2 – قىسىم.

㊿ «تارىخي خاتىرىلەر»: «داۋان تەزكىرىسى»، شۇنىڭدەك «خەنىنامە»: «غەربي دىيار تەزكىرىسى»دىمۇ «ئۇلۇغ يۆچىلەر ئەسلىدە كۆچمەن دۆلەت ئىدى»دەپ يېزىلغان.

(51) «گۆەنزى. كىچىك ۋىلايەتلەر بابى».

(52) بۇ نەقىلىلەر «گۆەنزى»كىتابىنىڭ «دۆلەت مالىلىرى». «ئۆلچەم بابى»، «ئىغىر – يەڭگىل 2 – بابى»دىن ئېلىنغان.

⑤③ ئانتوسن: «گەنسۇدا ئارخېئولوگىيىلىك قېدىرىش خاتىرىلىرى»دە يېزىشىچە: «كىشىنى ئەڭ جەلپ قىلىدىغىنى شۇكى، ياڭشاۋ دەۋرىگە خاس دەپ قارالغان قەبرىستانلىقتىن سىلىقلانغان قاشتاش تاختىچىلىرى ۋە بىلەزۈك-سىمان قاشتاشلار تېپىلىدى. ئۇلارنىڭ شەكىللىرىگە قاراپ، شىنجاڭدىن كەلگەن دەپ ھېسابلايمەن».

⑤④ جيەن بوزەن (ئۇيغۇر): «تارىختىن ئىلگىرى چياڭلار بىلەن تارىم ئويمانلىقىدىكى ئۇرۇغ ـ ئايماقلارنىڭ مۇناسىۋىتى» ـ بۇ ماقالە «جۇڭگو تارىخى توغرىسىدىكى مۇھاكىمىلەر توپلىمى»نىڭ 2 ـ قىسمىغا كىرگۈزۈلگەن. 1947 ـ يىلى.

⑤⑤ «خەننامە»: «غەربىي دىيار تەزكىرىسى» 1 ـ قىسىم.

⑤⑥ «خەننامە: «غەربىي دىيار تەزكىرىسى»1 ـ قىسىم. (ۋاڭنىڭ شەرھىچە: شۇسۇڭ دەيدۇكى، «ئاساسەن» دېگەنلىك ھەممىسى دېگەنلىك ئەمەس، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا، شۇدۇن، سىندۇ ساكىلىرى بولۇپ، بۇلار يەرلىك ئاھالە ئەمەس ئىدى.)

⑤⑦ يەنە يۇقىرىدىكى مەنبە.

⑤⑧ «ئۇچ پادىشاھلىق ئەھۋالاتى»دىن «ۋېي مۇختەسەرنامىسى»نىڭ «غەربىي دىيار تەزكىرىسى». شۇنىڭدەك دىڭ چيەن: «غەربىي دىيار تەزكىرىسى ھەققىدە جۇغراپىيىلىك ئىزدىنىش».

⑤⑨ (تەبەتچە) «قەدىمكى ئۇدۇن» (بۇ كىتابنىڭ ئاپتورى بۇددا راھىبى بولۇپ، 11 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا قاراخانىلار ئۇدۇنگە ھۆكۈمرانلىقنى ئورناتقان چاغدا شىزاڭغا قېچىپ كەتكەن.(R. E. Emmerick نىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمىسى بويىچە، بۇ كىتابنىڭ تولۇق نامى «قەدىمكى ئۇدۇن توغرىسىدىكى تىبەتچە خاتىرىلەر» «Tibetan texts conclrning khotan» London، Oriental Series Volume.

⑥⓪ خۇيلىن: «بارلىق نوم تەلەپپۇز ـ مەنىلىرى» 22 ـ جىلد «كۇچا (چۇجى) مەملىكىتى» ماددىسى شۇنىڭدەك شىلىن «بارلىق نوم تەلەپپۇز ـ مەنىلىرىنىڭ داۋامى»دىمۇ شۇنداق دېگەن.

⑥① «بەش خانلىقنىڭ يېڭى تارىخى» 74 ـ جىلد «تۆت ياتلار توغرىسىدا قوشۇمچە»نىڭ 3 ـ قىسمى.

⑥② پېرسى سىكېس: «ئافغان تارىخى» 1 ـ جىلد، 198 ـ بەت. مەزكۇر سىكېس يازغان «پارىس تارىخى»نىڭ 307 ـ بېتىدە بايان قىلىنىشچە: ئارسالك (ئەنشى) سۇلالىسى ئەسلى يەرلىك ئاھالىدىن ئەمەس، چەتتىن كەلگەنلەردۇر. ئەسلىدە شىمالىي ئوكسۇس ۋە ئىدىل بويلىرىدىكى تۇرانلاردىن بىرى ئىدى. (ئارسالك سۇلالىسى ملادىدىن ئىلگىرىكى 3 ـ ئەسىردە قۇرۇلغان).

⑥③ شۇەنزاڭ: «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدە غەربىي دىيارغا ساياھەت» 1 ـ جىلد.

⑥④ «شىمالىي خانلىقلار تارىخى»: «غەربىي دىيار».

⑥⑤ «لياڭنامە». «ياتلار».

⑥⑥ «تارىخىي خاتىرىلەر»: «داۋان تەزكىرىلىرى». تاڭ دەۋرىدىكى جاڭ شۇجېنىڭ «تارىخىي خاتىرىلەرنىڭ توغرا تەبىرى»دە قەيت قىلىنىشچە، قوش ـ گۇش ئىككىسى بىردۇر. سۇڭ دەۋرىدە ئۆتكەن فېي تېينىڭ «شەرھىنامە»دە شۇگۇاڭدىن نەقىل كەلتۈرۈپ دەيدۇ: قوش ـ گۇشدۇر، «گۇ» بىلەن «گۇ» (ئىككى خىل خەت)تەلەپپۇزى يېقىن. بۇ ئېھتىمال «غۇز» ياكى ئۆگۈز «ئوغۇز»نىڭ قىسقارتىلىشىدۇر.

⑥⑦ لىۋېمتاڭ: «تۈركىلەرنىڭ تېگى ـ تەكتى ۋە باش كۆتۈرۈشى»، (تەيۋەن)سىياسىي داشۆسى «چېگرا سىياسىتى»ئىلمىي ژۇرنىلى 4 ـ سان، 1965 ـ يىل، 5 ـ ئاي.

⑥⑧⑥⑨ «خەنىنامە»: «غەربىي دىيار تەزكىرىسى». يەنە «مۇتىيەنزى تەزكىرىسى»دە ئېيتىلىشىچە، «تيەنزى (پەغپۇر)غەربكە يۈرۈش قىلىپ جىلۇ (چارۇق) ئۇرۇغىغا بارغانىدا، جىلۇ ئورۇغىغا تۆمۈرلۈك تاغ تۈۋىدە قوشۇننى بېقىش ئۈچۈن پەرمان چۈشۈرگەن. تيەنزى تۆمۈرلۈك تاغدا نەزرە ئۆتكۈزگەن».

⑦⑩ «خەنىنامە»: «غەربىي دىيار تەزكىرىسى».

⑦① «كېينكى خەتنامە»: «غەربىي دىيار تەزكىرىسى» (سۇك دەۋرىدە ئۆتكەن فېيى يىن شەرھىنامەسىدە: خۇيدۇكىنىڭ دېيىشىچە، «ئالدىنقى خەتنامە»دە، «تەكرىتاغنى بويلاپ شەرقىدىكى ئېغىزدا»دەپ يېزىلغان: «بۆرە ئېلى تەكرىتاغنىڭ غەربىدىكى سىيرەك قارا ياغاچلىق سايغا جايلاشقان... ئېتىز-ئېرىق ئىشلىرىنى بىلدۇرىدۇ: كالا، ئات، تۆگە، قوي پادىلىرى بار. ئوقيا ياسىيالايدۇ، يېرىدىن ياخشى ئات چىقىدۇ.»

⑦② «خەتنامە»: «غەربىي چىڭلار تەزكىرىسى».

⑦③ پرژىۋالىسكىي: «ئوتتۇرا ئاسىياغا ساياھەت»، سانىتى پېتىربۇرگ، 1888 - ئاۋرال ستەيىن، سۇيىنھەيدىن، خۇاڭ ۋېنبىيلارنىڭ خوتەن-لوپنۇر دائىرىلىرىدىن تاپقان تارىخ پۈتۈك ۋە ھۇججەت پارچىلىرى.

توڭا ئالپ ئەر

تۇركي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقىرنىڭ، جۇملىدىن ئۇيغۇر خەلقنىڭ ئۆتمۈشىگە تەئەللۇق تارىخىي پاكىتلار ۋە رىۋايەتلەر كۆپ. شۇنىڭدەك بىرمۇنچە مىللىي ۋە ئەپسانىۋى ياكى تارىخىي شەخسلەر توغرىسىدا شۇ كەمگىچە ساقلىنىپ كەلگەن يازما مەلۇماتلارمۇ ئاز ئەمەس. تۇركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقىرنىڭ ۋەقەلەرگە باي تارىخنى يورۇتۇپ بېرىدىغان ئەدەبىي مىراسلار ئىچىدە قەھرىمان شەخسلەر توغرىسىدىكى تۇرلۈك مەرسىيىلەر، مەدھىيىلەر ۋە داستانلارمۇ كۆزگە چېلىقىدۇ. كۆپ داستان ۋە مەرسىيىلەرگە باش قەھرىمان بولغان شەخسلەردىن بىرى «توڭا ئالپ ئەر»دۇر.

«تۇرلار» («تۇران»)نىڭ «توڭا ئالپ ئەر» دەپ ئاتالغان بۇ قەھرىمانىنى «ئىرلار» («ئىران») «ئەفراسىياپ» دەپ ئاتىغان. تۇرانلار بىلەن ئىرانلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزاق ئۆتمۈشكە دائىر مۇناسىۋەتلەر ھەم ۋەقەلەرگە باغلىنىشلىق بولغان بۇ شەخس توغرىسىدا، تارىخىتا ئۆتكەن مەشھۇر ئەدىبلەر، تارىخچىلار، ساياھەتچىلەر بىرمۇنچە مەلۇماتلارنى يېزىپ قالدۇرغان:

ئۇلۇغ ۋەتەنپەرۋەر ھەم مەرىپەتپەرۋەر بىلگۈچمىز مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ باھاسىز گۆھەر ئەسىرىدە «توڭا ئالپ ئەر» توغرىسىدا يېزىلغان مەرسىيىلەردىن پارچىلارنى بىرقانچە چاپىدا قەيت قىلغان ۋە بىرمۇنچە مەلۇماتلارنى بەرگەن.

پەيلاسوپ شائىرىمىز يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ يىگانە داستانى «قۇتادغۇ بىلىك»تە «توڭا ئالپ ئەر»توغرىسىدا ھېكمەتلىك ۋە پاساھەتلىك مىسرالارنى يازغان.

مەشھۇر ئالىم شائىرى ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى ئۆزىنىڭ شاھ ئەسىرى «شاھنامە»گە ئەفراسىياپ (توڭا ئالپ ئەر) بىلەن كەي پادىشاھلىرى ئوتتۇرىسىدا بولغان ۋەقەلەرنى تېما قىلغان.

ئوتتۇرا ئەسىرلەردە ئۆتكەن تۈركىي ۋە ئەرەب ـ ئەجەم تارىخچى ـ تەزكىرىچىلىرى (مەسىلەن: بىرۇنى، مەتەۋۇى، تەبەرى، جەۋھەرى، يەقۇبى ۋە باشقىلار) ئۆز ئەسەرلىرىدە ئەفراسىياپقا دائىر رىۋايەت خاراكتېرىدىكى مەلۇماتلارنى يازغان.

ئەنە شۇ قەيتىلەر ۋە مەلۇماتلاردىن بەزى ئۇزۇندىلەرنى كەلتۈرىمىز.

I. مەھمۇت قەشقەرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە

1. توڭا ئالپ ئەر توغرىسىدىكى مەرسىيىدىن پارچىلار

ئەسلى تېكىست

1. ئالپ ئەرتوڭا ئۆلدىمۇ،
ئەسىز ئازۇن قالدىمۇ،
ئۆزلەك ئۆچىن ئالدىمۇ،
ئەمدى يۇرەك يىرتىلۇر.

(«دىۋان» I توم، فاكسىمىل 33 ـ بەت)

2. بەگلەر ئاتىن ئارغۇزۇپ،
قازغۇ ئانى تۇرغۇزۇپ،
مەڭزى يۇزى سارغارىپ،
كۆركۈم ئاڭار تۇرتۇلۇر.
(«دىۋان» I توم، فاكسىمىل 244 ـ بەت)

3. ئۇلىشىپ ئەرەن بۆرلەيۇ،
يىرتىپ ياقا ئۇرلايۇ،
سقىرىپ ئۇنى يۇنلايۇ،
سغىتاپ كۆزى ئۆرتۇلۇر.
(«دىۋان» I توم، فاكسىمىل 104 ـ بەت)

4. ئۆزلەك ياراغ كۆزەتتى،
ئوغرى تۇزاق ئۇزاتتى،
بەگلەر بەگمن ئازىتتى،
قاچسا قالى قۇرتۇلۇر.
(«دىۋان» II توم، فاكسىمىل 383 ـ بەت)

5. ئۆزلەك كۇنى تاۋراتۇر،
يالكۇق كۇچىن كەۋرەتۇر،
ئەردىن ئاۋۇن سەۋرەتۇر،
قاچسا تاقى ئارتىلۇر.
(«دىۋان» II توم، فاكسىمىل 431 ـ بەت)

6. ئۆزلەك قامۇغ كۆفرەدى،
ئەردەم ئاربغ سەۋرەدى،
يۇنچىغ ياۋۇز تەۋرەدى،
ئەردەم بەگى چەرتىلۇر.
(«دىۋان» I توم، فاكسىمىل 64 ـ بەت)

7. ئۆزلەك ئاربغ كۆفرەدى،
پۇنچىغ ياۋۇز تەۋرەدى،
ئەردەم يەمە سەۋرەدى،
ئاۋۇن بەگى چەرتىلۇز.
(«دىۋان» III توم، فاكسىمىل 462 ـ بەت)

8. كۆڭلۈم ئىچىن ئۆرتەدى،
پىتمىش باشىغ قارتادى،
كەچمىش ئۇدۇك ئىرتەدى،
تۇن كۈن كەچۇپ ئىرتەلۇر.
(«دىۋان» I توم، فاكسىمىل 128 ـ بەت)

9. ئۇگرە يۈكى مۇنداغ ئوق،
مۇندا ئازىن تىلداغ ئوق،
ئاتسا ئاۋۇن ئوغراپ ئوق،
تاغلار باشى كەرتىلۇر.
(«دىۋان» I توم، فاكسىمىل 90 ـ بەت)

(ئىلاۋە: توڭا ئالپ ئەر توغرىسىدا نامەلۇم شائىر تەرىپىدىن يېزىلغان مەرسىيە پارچىلىرىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇدۇل مەنىلىرى تىرناق ئىچىگە نەزمە شەكلىدە بېرىلدى؛ نەسرىي بايانلار بولسا، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ شۇ كۇپلېتقا ئەرەبچە بەرگەن چۈشەنكىنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىدۇر.)

1. (باتۇر ئەرتوڭا ئۆلدىمۇ،
ۋاپاسىز دۇنيا قالدىمۇ،
پەلەك ئۆچىنى ئالدىمۇ،
ئەمدى يۇرەك يىرتىلۇر.)

خاقان ئەفراسىياپ ئۆلدىمۇ؟ بۇۋاپا دۇنيا ئۇنىڭدىن قۇتۇلدىمۇ؟ پەلەك ئۇنىڭدىن ئۆچىنى ئالدىمۇ؟ ئەمدى، ئۇنىڭ ئۇچۇن زامانغا نەپرەتلىنىپ، يۇرەكلەر پارە-پارە بولماقتا.

2. (بەگلەر ئېتىنى ھارغۇزۇپ،
قايغۇ ئۇنى تۇرغۇزۇپ،
مەڭزى-يۇزى سارغىرىپ،
زەپەر ئاڭا سۇرتىلۇر.)

ئەفراسىياپنىڭ ئۆلۈمىگە ئېچىنىپ دەيدۇ: بەگلەر ئاتلىرىنى ھارغۇزۇپ، چېپىپ كېلىشتى؛ ئۇلارنى قايغۇ بېسىۋالدى، ئۇلارنىڭ يۈزلىرى زەپىرەڭدەك سارغايدى.

3. (ئەرلەر بۆرىدەك ھۇۋلىشىپ،
يىرتىپ ياقا ئاھ ئۇرۇشۇپ،
چىقىراپ ئۇنى داتلىشىپ،
ئۆكسۈپ كۆزى ئۆرتىلۇر.)

ئادەملەر ئەفراسىياپنىڭ ئۆلۈمىگە ئېچىنىشىپ بۆرىلەردەك ھۇۋلاشتى، ئاھ ئۇرۇپ ياقىلىرىنى يىرتىشتى؛ بەزىدە مۆڭلۈق نەغمىدەك ئۈن سېلىپ پەريات چېكىشتى، كۆپ يىغلاپ، كۆزلىرى كۆرمەس بولۇپ قالدى.

4. (زامان پۇرسەت كۆزەتتى،
ئوغرى تۇزاق ئۇزاتتى،
بەگلەر بېگىنى ئازدۇردى،
قاچسا قانداق قۇتۇلۇر؟)

زامان پۇرسەت كۆزىتىپ تۇرغان ۋە يەر ئاستىغا ئوغۇرلۇقچە تۇزاق قۇرۇپ قويغانىدى، بەگلەر بېگىنى ئازدۇردى، ئۇ قاچسىمۇ ئۇنىڭدىن قۇتۇلالامتى؟ بۇ يەردە بەگلەر بېگى دېگەن سۆز ئەفراسىياپنى كۆرسىتىدۇ.

5. (زامان كۈنى توسالدۇرۇر،
ئىنسان كۈچىنى ئاجىزلىتۇر،
كىشىدىن دۇنيانى بوشىتۇر،
قاچسا تېخى ئارتىلۇر.)

زامان كۈنلىرى ئىنسانىڭ كۈچىنى خورىتىش ئۈچۈن قەستلەيدۇ؛ بۇ يەردە ئەفراسىياپ ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۆلۈمدىن قاچقان كىشى ئۆلۈمگە تۇتۇلىدۇ.

6. (زامان هەممە ئايننىدى،
ئەردەم ئىرىغ كېمەيدى،
يامان-ياۋۇز تەۋرىدى،
ئەردەم بېگى يوقلىپ.)

زامان زەئىپلەندى، ئەردەم-پەزىلەت ئازايىدى، بۇزۇق-يامان ئادەملەر تەۋرەپ باش كۆتۈردى، پەزىلەت بېگى يەنى خاقان ئەفراسياپ ئۆلگەنلىكى ئۈچۈن شۇنداق بولدى.

7. (زامان ئېرىغ ئايننىدى،
يامان-ياۋۇز تەۋرىدى،
ئەردەم يەنە كېمەيدى،
دۇنيا بېگى يوقلىپ.)

زامان پۈتۈنلەي زەئىپلەشتى، بۇلۇڭ-پۇچماقتا قالغان يامانلار كۈچەيدى، ياخشى خىسلەتلەر ئازىيىپ كەتتى. چۈنكى، دۇنيانىڭ ئەمىرى، يەنى ئەفراسياپ ئۆلگەنلىكى ئۈچۈن شۇنداق بولدى.

8. (كۆڭلۈم ئىچنى ئۆرتىدى،
پۈتكەن يارىنى تاتىلدى،
كەچكەن ئۈدۈكنى ئەسلەتتى،
تۈن-كۈن كېچىپ ئىزدىنۈر.)

كىشىگە مەرسىيە بىلدۈرۈپ، شۇنداق دەيدۇ: ئۇنىڭ مۇسىبىتى يۈرەك-باغرىمنى كۆيدۈرۈۋەتتى؛ ساقىيىپ-پۈتۈپ بولغان يارامنى تاتىلاپ ئېچىۋەتتى، ئۆتكەن ئىشلارنى — ئىشق-سېغىنىشنى ئەسلەتتى، زامان ئۆتكەنسېرى كۆڭۈل ئۇنى ئىزدەيدۇ.

9. (شۇنداق زامان ئادەتتى،
باشقا سەۋەب بار تېخى،
ئېتىلسا دۇنيا ئوقى،
تاغلار بېشى يەنچىلۇر.)

زامانىنىڭ ئادەتتى شۇنداق، بۇنىڭدىن باشقا بىرمۇنچە قورقۇنۇچ-لۇق سەۋەبلەرمۇ بار. زامان تاغ بېشىنى چەنلەپ ئوق ئاتسا، تاغنىڭ بېشىمۇ پارە-پارە بولۇپ كېتىدۇ.

2. توڭا ئالپ ئەرگە دائىر مەلۇماتلار

«توڭا — قاپلان (يەبر)، پىلنى ئۆلتۈرەلەيدۇ. بۇ نام ھازىرغىچە تۈركلەردە شۇ مەنىدە قوللىنىلماقتا. مەسىلەن: توڭا خان، توڭا تېگىن دېگەندەك. تۈركلەرنىڭ ئۇلۇغ پادىشاھى ئەفراسىياپمۇ توڭا ئالىپ ئەر دەپ ئاتالغانىدى. بۇنىڭ مەنىسى قاپلاندەك باتۇر ئەر — ئەزىمەت دېگەنلىك بولىدۇ.»

(«دىۋان» III توم، فاكسىمل 605 — بەت)

«خان — تۈركلەرنىڭ ئۇلۇغ پادىشاھى، ئەفراسىياپ ئەۋلادىدىن بولغان ئوغۇللارمۇ شۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ. خاقان — ئەفراسىياپتۇر. بۇنى بۇنداق ئاتاشتا ئۇزۇن بىر قىسسە بار.»

(«دىۋان» III توم، فاكسىمل 513 — بەت)

«قاتۇن — خاتۇن، خانىكە، ئەفراسىياپنىڭ قىزلىرىغا خاس نام.»

(«دىۋان» I توم، فاكسىمل 206 — بەت)

«تېگىن — بۇ سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسى قۇل دېمەكتۇر... بۇ سۆز-نىڭ ئەفراسىياپ ئوغۇللىرىغا قانداق كۆچكەنلىكىگە كەلسەك، ئۇلار ئۆز ئاتىسىنى بەك ھۆرمەتلەپ، ناھايىتى چوڭ كۆرىدىكەن ۋە

شۇنىڭ ئۈچۈن بىرەر ئىشتا ئاتىسىغا مۇراجەت قىلسا ياكى خەت يازسا، ئۆزلىرىنى تۆۋەن تۇتۇپ، "قۇلىڭىز پالانى مۇنداق قىلدى"، "قۇلىڭىز پوكۇنى مۇنداق" قىلدى، دەيدىكەن. كېيىنچە بۇ سۆز ئۇلارغا ئات بولۇپ قالغان. باشقا ئوغۇللاردىن ئۇلارنى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، بۇ سۆزنىڭ يېنىغا يەنە بىر سۆز قوشۇپ ئىشلىتىدىغان بولدى.»

(«دىۋان» I توم، فاكسىمىل 209 ـ بەت)

«تارىم ـ تېگىنلەرگە (شاھزادىلەرگە)، ئەفراسىياپ ئەۋلادىدىن بولغان خېنىملارغا، شۇنىڭدەك ئۇلۇغ ـ ئۇششاق باللىرىغا خاس سۆز. خاقان ئەۋلادلىرىدىن باشقىلار ھەرقانچە يۇقىرى مەرتىۋىلىك بولسىمۇ، بۇ سۆز ئۇلارغا ئىشلىتىلمەيدۇ. خان ئەۋلادىدىن بولغان ئاغىچا ـ خېنىملارغا ئۇنۇۋان ئورنىدا ئالتۇن تارىم دېگەن سۆز ئىشلىتىلىدۇ.»

(«دىۋان» I توم، فاكسىمىل 199 ـ بەت)

«بارسغان ـ ئەفراسىياپ ئوغلىنىڭ ئىسمى، بارسغان شەھىرىنى شۇ سالدۇرغان. مەھمۇتنىڭ ئاتىسى ئەنە شۇ شەھەردىن. بەزىلەر مۇنداق دەيدۇ: ئۇيغۇر خاقانىنىڭ بىر يىلقا باشقۇرغۇچىسى بولغان، بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغىنى ئۈچۈن، ئۇ شۇ يەردە يىلقا باققان؛ كېيىن بۇ يەر شۇنىڭ ئىسمى بىلەن بارسغان دەپ ئاتالغان.»

(«دىۋان» III توم، فاكسىمىل 625 ـ بەت)

«بارمان ـ ئەفراسىياپنىڭ ئوغلى سالدۇرغان شەھەر. بۇ شەھەر شۇنىڭ نامى بىلەن بارمان دەپ ئاتالغان.»

(«دىۋان» III توم، فاكسىمىل 605 ـ بەت)

«بارچۇق ــ ئەفراسياپ قۇرغان بىر شەھەر. ئۇ يەردە بۇختۇ نەسسارنىڭ ئوغلى بەتزەن قامالغان.»

(«دىۋان» I توم، فاكسىمل 234 ــ بەت)

(ئىلاۋە: بارچۇق ــ ھازىرقى قەشقەر ۋىلايىتىگە قاراشلىق مارالبېشىنىڭ نامى. بۇختۇ نەسسار ــ ئىھتىمال قەدىمكى بابىل ھۆكۈمدارى نابۇقد نەزار بولسا كېرەك. ــ ئى. ت.)

«كەند ــ كەنت، شەھەر. شۇنىڭدىن ئىبارەت، قەشقەر ئوردۇكەند دېيىلىدۇ، بۇ خان تۇرىدىغان شەھەر، مەركەز دېگەن بولىدۇ. چۈنكى، بۇ شەھەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغانلىقتىن، ئەفراسياپ شۇ يەردە تۇرغان.»

(«دىۋان» I توم، فاكسىمل 173 ــ بەت)

«قاز ــ ئەفراسياپنىڭ قىزىنىڭ ئىسمى. قازۇدن شەھىرىنى شۇ قىز قۇرغان. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «قاز ئويىنى ــ غاز ئويۇنى»دۇر. چۈنكى ئەفراسياپنىڭ قىزى (قاز) شۇ يەردە ئويىنايتتى. تۈركلەردىن بەزىلەر تۈرك يۇرتلىرىنىڭ چېتىنى قازۇنىدىن ھېسابلايدۇ. شۇنىڭ-دەك قۇم شەھىرىمۇ چېگرا ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، قۇم سۆزى تۈرك-چىدۇر. ئەفراسىياپنىڭ قىزى شۇ يەردە ئۇۋ قىلىپ ئويناپىدىكەن. بەزىلەر تۈرك چېگرىسىنى «مرۇالشاھجان ــ مەرۋە ــ ئەش ــ شاھە-جان»دىن باشلىنىدۇ، دەيدۇ. چۈنكى، قازىنىڭ ئاتىسى توڭا ئالپ ئەر ــ ئەفراسياپتۇر، «مرو ــ مەرۋە» شەھىرىنى شۇ زات قۇرغان. ئەفراسياپ بۇ شەھەرنى تەھمۇرەس تەرىپىدىن شەھەرنىڭ ئىچكى قورغىنى ياسىلىپ ئۈچ يۈز يىلدىن كېيىن بىنا قىلىدۇرغان. بەزىلەر ماۋەرائۇننەھرنىڭ ھەممە تەرىپىنى تۈرك يۇرتى ھېسابلايدۇ. بۇ «يىنكند ــ يەنكەند»تىن باشلىنىدۇ. يەنكەندنىڭ يەنە بىر نامى

«دېز رۇيىن»دۇر، بۇ «مىس قورغان»دېگەنلىكتۇر، شەھەر ناھايىتى پۇختا بولغىنى ئۈچۈن شۇنداق ئاتالغان. بۇ جاي بۇخاراغا يېقىن. ئەفراسىياپنىڭ قىزى قازنىڭ ئېرى «سياوش ــ سياۋۇش»شۇ يەردە ئۆلتۈرۈلگەن. مەجۇسلەر ھەر يىلى بىر كۈنى شۇ يەرگە كېلىپ، سياۋۇش ئۆلگەن جايىنىڭ چۆرىسىدە يىغلايدۇ، قۇربانلىق قىلىدۇ، قۇربانلىق قىلغان مال قانلىرىنى ئۇنىڭ مازىرىغا چاچىدۇ. ئۇلارنىڭ ئادىتى شۇنداق. بۇنىڭدىن شۇ مەلۇم بولدىكى، پۈتۈن ماۋەرائۇننەھىردىن، يەنكەندىن شەرقتە سوزۇلغان جايلار تۈرك يۇرتلىرىدۇر. «سىرقىند ــ سەمەر قەنىد»نى «سىمىز كند ــ سەمىز كەند»دەيدۇ، «شاش» شەھىرى «تشكىند ــ تاشكەنت»دېگەن نامىلارمۇ بار. بۇ شەھەرلەرنىڭ ھەممىسى تۈركچە «شەھەر» مەنىسىدىكى «كەنت» سۆزى بىلەن ئاتالغان. بۇ شەھەرلەرنى تۈركىلەر قۇرغاچقا، تۈركچە نام قويغان. بۇ جايلارنىڭ نامىلىرى ھازىرغىچە شۇنداق ئاتىلىپ كەلمەكتە. بۇ جايلاردا فارسلار ئاۋۇپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇلار ئەجەم شەھەرلىرىدەك بولۇپ قالغان. ھازىر تۈرك يۇرتلىرىنىڭ چېگرىسى «1 بسكون ــ ئابسكون (خەزەر)» دېگىزى بىلەن تۇتۇشۇپ، رۇم دىيارىدىن ۋە «1 وزجند ــ ئوزجەند»دىن چىنغا قەدەر سوزۇلغان.»

(«دىۋان» III تۇم، فاكسىمل 509 ـ بەت)

I «پارسلار... قورغان مەنسىدە ئىشلىتىلگەن «دز ــ دېز» سۆزىنى تۈركلەردىن قوبۇل قىلغان. تۈركىي تىلىدا «تىزىەر»نىڭ مەنىسى «ئېگىز يەر دېگەنلىك بولىدۇ.»

(«دىۋان» II تۇم، فاكسىمل 435 ـ بەت)

«قاز سۇۋى ــ قاز سۇيى. «1 يلا ــ ئىلى» ۋادىسىدە ئاقىدىغان

چوڭ سۇ. بۇ نامنىڭ قۇرۇلۇش سەۋەبى مۇنداق: ئەفراسىياپنىڭ قىزى (قاز) شۇ سۇنىڭ قىرغىقىغا بىر شەھەر قۇرغان ۋە بۇ نام شۇنىڭدىن قالغان.»

(«دىۋان» III توم، فاكسىمىل 509 ـ بەت)

(ئىلاۋە: ئىلى ۋادىسىدە ھازىر قاش دەپ ئاتالغان دەريا ئەنە شۇ «قاز سۇيى» بولسا كېرەك. قاز ـــ قاس ـــ قاش، ـــ ئى. ت)

2. يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك»تە ئەسلى تېكىست

9. باب. ئەدگۈلۈك قىلماق ئۆگدىسىن ئاسىغلاردىن ئايۇر

276. كۆرۈ بارسا ئەمدى بۇ تۈرك بەگلەرى،
ئازۇن بەگلەرىندە بۇلار يەگلەرى.

277. بۇ تۈرك بەگلەرىندە ئاتى بەلگۈلۈگ،
توڭا ئالپ ئەر ئەردى قۇتى بەلگۈلۈگ.

278. بەدۈك بىلكى بىرلە ئۆكۈش ئەردەمى،
بىلىگلىگ ئۇقۇشلۇغ بۇدۇن كۆدرۈمى.

279. نە ئۆدرۈم،، نە كۆدرۈم، نە ئەرسىگ ئەرەن،
ئازۇندا تەتىك ئەر يەدى بۇ جەھان.

280. تەڭىكلەر ئايۇر ئانى ئەفراسىياپ،
بۇ ئەفراسىياپ تۇتتى ئەللەر تالاپ.

281. ئەدى ئارتۇق ئەردەم كەرەك ئۆگ بىلىگ،
ئاڑۇن تۇتغۇقا ئۆتىرۇ سۇنسا ئەلىگ.

5867. بىرى ئۈسە بىرى ئامۇللۇق تىلەر،
بىرى كۈلسە بىرى سىغىلقا ئۇلار.

5868. سەۋىنچلىغ تىدۇكتە ساقىنچ كەلدۈرۈر،
ساقىنچلىغ تىسە بۇ سەۋىنچ كۈلدۈرۈر.

مەنىسى

9. باب. ياخشىلىق قىلماقنىڭ مەدھىيىسى ۋە پايدىسى توغرىسىدا

276. بۇ تۈرك بەگلىرىگە سىلىنسا نەزەر،
جاھان بەگلىرىنىڭ ياخشىسى شۇلەر.

277. بۇ تۈرك بەگلىرىدىن ئېتى بەلگۈلۈك،
توڭا ئالپ ئەر ئىدى بەختى بەلگۈلۈك.

278. ئىلىمدە بۈيۈك، كۆپ پەزىللىك دىلى،
بىلىملىك، ئەقىللىق، خەلقنىڭ خىلى.

279. ئىدى ئۇ سەرەـخىل، زىرەك ئەرئوغلان،
دۇنياغا زىرەكلەر بولۇر ھۆكۈمران.

280. تاجىكلار ئۇنى دەيدۇ ئەفراسىياپ،
بۇ ئەفراسياپ تۇتتى ئەللەر تالاپ.

281. جاهاننى تۇتاي دەپ سۇنۇشقا ئىلىگ،
كېرەك كۆپ پەزىلەت بىلەن كۆپ بىلىك.

282. تاجىكلار كىتابتا پۇتۇپتۇ بۇنى،
كىتابقا پۇتمىسە، كىم ئۇققاي ئۇنى.

(ئىلاۋە: بۇ يەردە ئېيتىلغان تاجىكلار پارسلادۇر. تاجىكلار توڭا ئالىپ ئەرنى ئەفراسىياپ دەپ ئاتاپ، ئۇنىڭ پائالىيەتلىرىنى ئۆز رىۋايەتلىرىدە، تەزكىرە ـ قىسسىلىرىدە يېزىپ قالدۇرغان. ئىران پادىشاھلىرىنى ئۇلۇغلاپ، تۈركىي خەلقلەردىن چىققان شەخسلەرنى خۇنۇكلەشتۈرۈپ يازىدىغان ئەدىبلەر، سالنامچىلار ئەفراسىياپنى «ئۇرۇش سىمۋولى» قىلىپ تەسۋىرلەپ، «ئەفراسىياپ ئەللەرنى تالاپ ھۆكۈمرانلىق قىلغان»دەپ يېزىشقان. ئەمما، مۇتەپەككۇر شائىرىمىز يۇسۇپ خاس ھاجىپ بولسا، توڭا ئالپ ئەرنى «ئەرلەر ـ نىڭ خىلانغىنى، جەسۇر، پەھلىۋان، دۇنيادا ئەڭ ھوشيار»، «ناھايىتى ئەخلاقلىق، نۇرغۇن بىلىملىك» زات دەپ يازغان ۋە ئۇنىڭ ئاغزىدىن راستچىللىق ۋە ئادەمگەرچىلىك توغرىسىدا ناھايىتى ھېكمەتلىك سۆزلەرنى بەرگەن.)

282. تەڭىكلەر بىتكىدە بىتمىش مۇنى
بىتكىدە يوق ئەرسە كىم ئۇققاي ئانى.

75. باب. كۆنىلىككە كۆنىلىك، كىشىلىككە كىشىلىك قىلماقنى ئايۇر

ئۆگدۈلمش جەۋابى ئەلىگكە

5861. نەگۈ تەر ئەشتىگىل توڭا ئالپ ئەرىگ،
بىلىپ سۆزلەمىش كۆر بۇ ئۆت ساۋ ئەرىگ.

5862. ئەت ئول بۇكشى كۆڭلى ئارتار يىدىر،
ئانى كەد كۈدەزگۈ ئاي قىلقى قادىر.

5863. نەچە كەد ئەر ئەرسە يوڭاغ تىڭلاماز،
ئوزۈنچى ئارا كىرسە سەرنۇ ئۈماز.

5864. نەچە كەد بەگ ئەرسە ئۇقۇشلۇغ ئودۇغ،
ياڭاغچى ياقىن بولسا تەگرۈر يودۇغ.

5865. كۆڭۈل بەگ تۈرۈر بۇ ئەت ئۆز قۇل ئەسىر،
ئارا سۆزكە تۈملىر ئارالا ئىسىر.

5866. كىشى تەبئى تۆرت ئول قارىشما ياغى،
بىرى كۈلدۈرۈر بىر قىلۇر ئۈن چوغى.

5867. بىرى ئەۋسە بىرى ئامۇللۇق تىلەر،
بىرى كۈلسە بىرى سىغىتقا ئۇلار.

5868. سەۋىنىچلىگ تەدۈكتە ساقىنچ كەلدۈر،
ساقىنچلىغ تەسە بۇ سەۋىنچ كۈلدۈرۈر.

75. باب. توغرىلىقتا توغرىلىق، ئادەمگەرچىلىككە
ئادەمگەرچىلىك قىلىش توغرىسىدا

ئۆگدۈلمىشىنىڭ ئەلىگكە جاۋابى

5861. جەسۇر بىر باتۇر ئەر ئاڭلا نەدەمىش،
بۇ پەند ۋە ناساتنى بىلىپ سۆزلەمىش:

5862. كىشى كۆڭلى گۆشتۇر، سېسىپ بۇزۇلۇر،
ئۇنى بەك كۆزەتمەك كېرەك، ھەي جەسۇر.

5863. ھەرقانچە غەيۋەتنى ئەر ئاڭلىماس،
چېقىمچى ئاراغاكىرسە ئۆزگىرەر.

5864. ھەرقانچە ئەقىللىق، ھوشيار بولسا بەگ
چېقىمچى يېقىن بولسا تېگەر بەك زىيان.

5865. كۆڭۈل ــ بەگ، ۋۇجۇت ئۇ ئەسىر ـ قۇل ئېرۇر،
بەزىسىگە ئىسسىپ، بەزىگە سوۋۇر.

5866. كىشى تەبئى تۆت قارىمۇ ـ قارشى يېغى،
بىرى كۆلدۈرۈر، بىرى قىلۇر ئۇن ـ چوغى.

5867. بىرى شاشسا، بىرى بېسىقلىق تىلەر،
بىرى يىغلىتىپ، ئۇ بىرى كۆلدۈرەر.

5868. خۇشاللىق دېگەن چاغدا غەم كەلتۈرۈر،
خاپىلىق دېسە بۇ خۇشال كۆلدۈرۈر.
... ...

3. ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى «شاھنامە»دە

خۇراسان ۋىلايىتىنىڭ تۈس شەھرى يېنىدىكى باج يېزىسىدا كەمبەغەللەشكەن دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى (مىلادى 934 — 1025) ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران خەلقلىرى ئارىسىدا تارقالغان ئېپوسلارنى چوڭقۇر ئۆگىنىپ، ئۇلارنىڭ 4000 يىللىق ئەپسانىۋى ۋە ھەقىقىي تارىخىنى مۇجەسسەملەشتۈرگەن ئېپىك ئەسەر — «شاھنامە»نى ياراتقان. ئۇلۇغ نېمىس شائىرى گىيوتى: «فىردەۋسى ئىرانىنىڭ ئەپسانىۋى ۋە تارىخىي ئۆتمۈشىنى يېزىپ بولغاچقا، كېيىنكى ئەۋلادلارغا ئومۇمىي گەپ ۋە بەزى تەھلىللەردىن باشقا ھېچ نەرسە قالمىغان» دەپ يۇقىرى باھا بەرگەن. ئاساسەن كەي كاۋۇس بىلەن ئەفراسىياپ ئوتتۇرىسىدىكى مۇرەككەپ مۇناسىۋەتلەرنى مەزمۇن قىلغان «شاھنامە»نىڭ مۇھىم بىر قىسمى — «سىياۋۇش» داستانى تىنچلىق ۋە دوستلۇقنى تېما قىلغان قىسىدۇر. ئۇنىڭدا ئەفراسىياپ تەرەپكە ئۆتكەن ۋە كېيىن ئۇنىڭغا كۈيوغۇل بولغان سىياۋۇش (ئىران پادىشاھى كەي كاۋۇسنىڭ ئوغلى)نىڭ ۋە ئەفراسىياپ ھەم ئۇنىڭ ۋەزىرى پىررانىنىڭ تىنچلىقپەرۋەرلىكى تەسۋىرلىنىدۇ. شۇ قىسىدىن پەقەت ئەفراسىياپ تەرىپىلەنگەن مۇناسىۋەتلىك ماۋزۇ ۋە مىسرالارنىلا تونۇشتۇرىمىز.

كاۋۇسنىڭ ئەفراسياپ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقىنى

ئەفراسياپ كەلمىش، ئەسكىرى يۈزمىڭ،
تۈركلەردىن تاللانغان لەشكىرى يۈزمىڭ.

بۇ خەۋەردىن كاۋۇس دىلى بولدى تەڭ،
بەزمە تۈگەپ باشلىناتتى ئەمدى جەڭ.

ئىراندا تىلەكداش كىم كەيانىگە،
بەرىنى توپلىدى شاھ مەجلىسگە.

ئۇلارغا شاھ دېدى: "بۇ ئەفراسياپ،
جىسمىدا يۇقمۇدۇ ھاۋا، ئوت، توپا، ئاب.
يەزدان ئۇنى نېمىدىن ياراتقانىكىن،
يا باشقا ئۇرۇغىدىن تاراتقانمىكىن..."

ئەفراسياپنىڭ ئۆز ئەربابلىرى بىلەن كېڭەش قۇرغىنى

چۆرگەلگۈچى ئاسمان يېرىم ئايلانغاچ،
ئالەمگە نۇر چاچتى قايتىدىن قۇياش.

ئەربابلار كېلىشتى خانىنىڭ قېشىغا،
يۇقتۇرماي چاڭ ـ توزاڭ ئۇستى ـ بېشىغا.

خان يېغىدى مەجلىسكە دانىشمەنلەردىن،
سەزگۈر ھەم دانا ـــ ئىش بىلەرمەنلەردىن.

ئۇلارغا دېدى: "بۇ بويىنۇمغا پەلەك ــ
قىلمىغانمۇ قىسمەت ئۇرۇشتىن بۆلەك.

مېنى قەستلەپ كەلگۈچى نى ـ نى پەھلىۋان،
ئىلكىمدە بولغانتى يەر بىلەن يەكسان...

جاھان خاقانى سالسا جەۋرى ـ جاپا،
ياخشىلىق تۇغەپ، بارچە بولۇر خاپا...

قىڭغىرلىق كۆچىيەر، قالماس توغرىلىق،
ھەر يەردە ئەۋج ئالۇر يالغان، ئوغرىلىق.

جېنىمدىن تويدۇردى زورلۇق جەڭ ـ جېدەل،
ياخشىلىققا بۇرىدى تەڭرى ئەزەل!

بۇگۈن جارى قىلاي سۇلھى ئادالەت،
قايغۇ تۇغەپ، راھەت تاپقاي كامالەت.

ئۇچتىن ئىككى جاھان ئايال ئاستىمدا،
ئىران، تۇران ساراي ماڭا دەستىمدە.

ھەر بوي بەرمەس باتۇرلار بېشىدا تاج
تۇرۇغلۇق تۆلەيدۇ ماڭا نۇرغۇن باج.

سىلەر ماقۇل تاپساڭلار خوپ كېڭىشىپ،
ئەۋەتەي رۇستەمگە بۇگۈن خەت يېزىپ.

سىياۋۇش بىلەن سۇلھ ئىشىكىنى ئاچاي،
سوۋغىلار ئەۋەتەي، ئالتۇنلار چاچاي."...

گەرسىۋەزگە بۇيرۇق قىلدى شاھانە:
"ئىشنى يېغىپ بولغىن يولغا راۋانە...

دېگىل ئىرانغا ھېچ دەۋايىمىز يوق،
دېگىل سۆزىمىز چىن، كۆڭۈل بولسۇن توق.

بىزنىڭكى چىندىن تا جەيھۇن قىرغىقى،
بىزگە بەس سوغدىلەر يېرى - تۇز تېغى...

ئىران بىلەن تۇران بىر ئىدى دايىم،
بىلمەي جېدەل، ياشار ئىدى مۇلايىم...

كېچىرىپ، ئىستەيلى ئەزگۈ - ئامانلىق،
ئۇنتۇلماس ئۇرۇش، يوقالسا يامانلىق...

پىلتەڭگە قىلىپ ياخشى سۆز بۇ قېتىم،
رايىنى قايتۇر ئۇرۇش - ئاداۋەتتىن.

سوۋغىلارغا كۆمۈپ تاشلا ئۆزىنى،
بەس، ئۆرىسۇن ئاداۋەتتىن يۇزىنى.

پەقەت تەختتىنى ئاڭا كۆرمىگىل راۋا،
چۈنكى ئەمەس شاھ نەسلىدىن ئەجدىھا."

ئەفراسىياپنىڭ ئىنىسى گەرسۇەز بۇيرۇق بويىچە ئىران شاھزادىسى سىياۋۇشنىڭ يېنىغا بارىدۇ. سىياۋۇش بىلەن ئەفراسىياپ پۈتۈم-توختام تۈزۈشىدۇ. رۇستەم بىلەن سىياۋۇشنى ئىشەندۈرۈش ئۈچۈن، ئەفراسىياپ ئۆز قوشۇنىنى ئۇرۇش سەپلىرىدىن چېكىنىدۇ-رىدۇ.

ئەۋەتتى سىياۋۇش كۆتكەندىن ئارتۇق،
ببرىپ قوللىرىغا سۇۋغا ھەم تارتۇق.

كارناي-دۇمباق ياڭراپ بىرىدىن-بىرى،
ئورنىدىن قوزغالدى شاھنىڭ چېدىرى.

بۇخارا ۋە سوغد ھەم سەمەرقەنىد ۋە چاچ،
سەججاپ يەرلىرىنى بوشىتىپ قېيغاچ.

قوشۇننى كاڭ تامان سۈرەردى شىتاپ،
پەيمانىغا سادىق خان ئەفراسىياپ.

سىياۋۇش ئاتىسى كەي كاۋۇس ھوزۇرىغا ئەفراسىياپ بىلەن سۈلھ قىلىشقانلىقىنى خەۋەر قىلىش ئۈچۈن رۇستەمنى ئەۋەتىدۇ. لېكىن كەي كاۋۇس كۆنمەي، رۇستەمگە غەزەب قىلىدۇ ۋە رۇستەمنى

سیستانغا ئەۋەتىۋېتىدۇ؛ سىياۋۇشنى بەلخىتىن قايتىپ كېلىشكە پەرمان بېرىپ، ئورنىغا تۇسنى ئەۋەتىدۇ ۋە "دەرھال جەڭ باشلاپ، ئەفراسىياپقا كېچىلەپ ھۇجۇم قىلىپ، ئاسمان-زېمىن ۋە جەيھۇننى قىپ-قىزىل قانغا بويا" دەپ بۇيرۇيدۇ. سىياۋۇش ئۆز سەركەردىلىرى بەھرام ۋە زەنگىگە مەسلىھەت سېلىپ، ئەفراسىياپ بىلەن قىلىشقان ۋەدىسىگە خىلاپلىق قىلماسلىق قارارىغا كېلىدۇ؛ قوشۇننىنى بەھرامغا تاپشۇرۇپ، ئۆزى ئەڭ يېقىن كىشىلىرىنى ئېلىپ، ئەفراسىياپ ئەۋەتكەن پېشقەدەم باتۇر پىران بىلەن ئەفراسىياپ تەرەپكە ئۆتىدۇ.

جەيھۇن تامان چۇشتى سىياۋۇش ئىزى،
قان يىغلار، كۆز ياشتىن كۆرۈنمەس يۈزى.

تەرمىزگە يەتكەندە كۆردى سېپىل، تام،
باھاردەك رەڭگارەڭ ياسانغان تامام.

ياسانغان چىرايلىق بۇ يەر تاكى چاچ،
دەيسەنكى، كىيىپتۇ كېلىن گويا تاج.

ھەر ئۆتەڭدە يېيىق، تۆكۈن داستىخان،
يېمەكلىك-ئىچمەكلىك بۇندا پاراۋان.

شۇ مەھەل يەتكەندە قوچقار بېشىغا:
"شۇ يەردە قونايلى" دەر يولدىشىغا...

قوچقار بېشىدا چۈشۈشتى ئاتتىن،
راھەت، ئارام ئېلىپ شىرىن سۆھبەتتىن...

ئىككىسى ئولتۇرۇپ، يېيىشتى غىزا،
سىياۋۇش ئوغلىدەك، پىرىان نەق ئاتا.

يەنە شادۇ خەنـدان بولۇشۇپ راۋان،
ھېچ يەردە توختىماي، ئېشىپ كۆپ داۋان.

گەدىج تامان مىسلى شامال ئېلىشتى،
ئۆلكە مەركىزىگە كىرىپ كېلىشتى.

ئەفراسىياپ سىياۋۇشنى قىزغىن قارشى ئالىدۇ: كوچىغا پىـيادە چىقىپ، قۇچاقلاپ كۆرۈشىدۇ ۋە ئوردىغا باشلايدۇ. ئانـدىن سارايـلىرىدىن بىرىنى تاللاپ، گۆھەر ـ ئالتۇن بىلەن بېزەپ ـ جابدۇيدۇ:

تۆرگە ئورناتتى ئالتۇن قاشلىق تەخت،
تۆت پۈتى بىر خىل ھۆكۈز باشلىق تەخت؛

خىتاي شايە ئۇ ئۇچتىن بۇ ئۇچى،
چىلىدى ھەر ياقتىن تۈرلۈك چالغۇچى.

ئاندىن چىلاپ سىياۋۇشنى سارايغا،
بەخت تىلەپ چىقاردى مۆتىۋەر جايغا...

ئەفراسىياپ ھوزۇرىـدا سـىياۋۇش ئۆزىنىڭ ھۈنەر ـ ماھارىتىـنى

كۆرستىدۇ. ئەفراسياپ بىلەن سياۋۇش ئوتۇغا چىقىدۇ. سياۋۇش پىراننىڭ قىزى جەريرنىگە ئۆيلىنىدۇ. ئاندىن سياۋۇشقا ئەفراسياپنىڭ قىزى فەرەنگەسنىمۇ ئېلىپ بېرىدۇ. سىياۋۇش ئەمدى باتۇر رۇستەم، شاپۇر، بەھرامىلارنى كۆرەلمەسلىكىگە كۆزى يېتىپ، ئىرانغا قايتماي، تۇراندا پۇتۇنلەي تۇرۇپ قېلىش قارارىغا كېلىدۇ. سياۋۇش گەڭ (گەڭدىج) قورغىنىنى سالدۇرىدۇ. ئەفراسياپ تۇران يېرىدىن تاللاپ بەرگەن مەنزىرىلىك يەرگە سياۋۇش يەنە سياۋۇشگەردە شەھرىنى سالدۇرىدۇ.

ئەفراسياپ سياۋۇشقا مۇنداق دەيدۇ:

ئەمما بىلكى سېنىڭ ئارامىڭ ئويلاپ،
بىر جاي تاپتىم تۇران يېرىدىن سايلاپ.

بېرىپ كۆرسەڭ، ئۇ جاي خۇش-خۇرامدۇر،
بارغانىڭ كۆڭلى شاد، دىلى بىغەمدۇر.

شۇندا پادىشاھلىق قىل، ھەرگىز كۆرمە دەرد،
دۇشمەنلەر بېشىنى ئەيلە توزاڭ-گەرد...

سىياۋۇش شەھەرنى سالدۇرۇپ بولۇپ، ئوردا-سارايلىرىنى جاھانىڭ ئىككى چوڭ پادىشاھىنىڭ دوستلۇقى تەسۈرلەنگەن سۈرەت-نەقىشلەر بىلەن بېزەيدۇ:

ئايۋان تاملىرىغا سىزدۇردى سۈرەت،
شاھلار بەزمە-رەزمىدىن بېرۇر شاھادەت:

بىر يېقىدا كاۋۇس تەختۇ-تاجدار،
ئوراپ ئەتراپىنى پەلۋان-باتۇرلار.

تەخت يېنىدا تۇرار پىل تەنلىك رۇستەم،
زال ۋە گۇدەرز، بارچە پەھلىۋان جەم.

بىر ياقتا تەختتە ئەفراسياپ شاھ،
پىران ۋە گەرسىۋەز، ئەتراپتا سپاھ.

شەھەر بەرپا بولۇپ مىسالى جەننەت،
ئىران ۋە تۇرانغا تارقاتتى شۆھرەت.

ئەفراسياپنىڭ دانا ۋەزىرى پىران ھىندى ۋە چىن سەپەرلىرىدىن قايتىپ، ئۆزىنىڭ تۇرىدىغان جايى خوتەنگە كېلىدۇ... پىران قىزى جەريرە سىياۋۇشتىن بالا تۇغىدۇ.

ئەفراسياپنىڭ ئىنىسى گەرسىۋەز ئىچى تارلىقى كېلىپ، كۆڭلى قارىلىق قىلىپ، سىياۋۇشقا قەست قىلىدۇ. گەرسىۋەزنىڭ بۇيرۇقى بويىچە، گۇرۇي مىكرى بىلەن سىياۋۇشنى تۇتۇپ، سىياۋۇش تىربازلىق قىلغاندا، نىشانلاپ ئوق ئاتقان چۆلگە ئېلىپ بارىدۇ ۋە ئوق چۈشكەن يەردە، گۇرۇي سىياۋۇشنىڭ پۇت-قولىنى باغلاپ بوغۇزلايدۇ، قېنىنى بۇيرۇلغان يەرگە چاچىدۇ. يەنە شۇ گەرسىۋەزنىڭ پىتىنسى بىلەن، ئەفراسياپ ئۆز قىزى فەرەنگەسنى قاتىل دەپ زىندانغا تاشلايدۇ.

پىران بىرىپ فەرەنگەسنى قۇتقۇزۇپ، خوتەنگە ئېلىپ كېلىدۇ. فەرەنگەس (سىياۋۇشتىن ھامىلە بولغاچقا) ئوغۇل تۇغىدۇ ۋە بالىغا كەيخۇسراۋ دەپ ئىسىم قويىدۇ. ئوغۇل چوڭ بولغاندا، چوپانلار ئارىسىدا تۇرغان جايىدىن كەي كاۋۇسنىڭ ئادەملىرى كەيخۇسراۋنى ئېلىپ قاچىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن ئاداۋەت ئىشكى قايتا ئېچىلىدۇ.

4. باشقا تارىخىي مەنبەلەردە

ئىلگىرىكى سالنامچىلار، تەزكىرىچىلەر، سەييياھلارنىڭ كىتابلىرىدا، ياكى بەزى ئالىملارنىڭ كېزى كەلگەندە ئۆز ئەسەرلىرىدە قىلغان قەيتلىرىدە، ئوغۇزخان ۋە ئەفراسىياپ تۇركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ ئۇلۇغ ھۆكۈمدارلىرى ۋە مەشھۇر باتۇرلىرى قىلىپ كۆرسىتىلدۇ. شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ ئاساسىي زېمىنلىرى ۋە مەركىزىي شەھەرلىرىمۇ بايان قىلىنىدۇ.

ئەرەبچە ياكى پارسچە يېزىلغان بۇ مەنبەلەرنىڭ بەزىلىرى يەھۇدى رىۋايەتلىرىنى ۋە بەزىلىرى ئىرانلىقلارنىڭ رىۋايەتلىرىنى ئاساس قىلغان؛ بەزى مەلۇماتلارنى ئاسۇرى ۋە يۇنان مەنبەلىرىدىن ئالغان. مەيلى ئىرانلىقلار بولسۇن ياكى يەھۇدىلەر بولسۇن، دۇنياداكى مىللەتلەر توغرىسىدا بايان قىلغانلىرىدا، ئۆز رىۋايەتلىرىدە ھەممە مىللەتنى ئۆز نەسىللىرىدىن تۆرەلگەن ياكى تارالغان دەپ كۆرسىتىش ئۈچۈن، ھەر خىل خەلق ۋە شەخسلەرنىڭ ئىسىملىرىنى ئۆزلىرىگە ئەنئەنە بولۇپ كەلگەن ئىسىملار بىلەن بىرلەشتۈرۈۋەتكەن. مەسىلەن: مۇنداق رىۋايەت ياكى ئەپسانىلاردا، تۇركىي خەلقلەرنىڭ بوۋىسى قىلىپ كۆرسىتىلگەن يافەس ۋە باشقا شەخس ياكى قەبىلە ئىسىملىرى شۇنداق.

ئەرەب تارىخچىلىرىدىن ئەبۇ جەفەر ئىبنى جەرىر ــ تەبەرى (مىلادى 837 ــ 922 ـ يىللىرى) «تارىخۇل ئۇمەم ۋەلمۇلۇك» دېگەن كىتابىدا، تارىختىن ئىلگىرىكى زامانلار ئۈچۈن ئەھمىيەتلىك بولغان

رىۋايەتلەردىن نەقىل كەلتۈرگەن.

تەبەرنىڭ تارىخىدا بايان قىلىنىشچە، توفاندىن كېيىن، ھەزرەتى نۆھنىڭ ئۈچ ئوغلى ئامان قالىدۇ: سام (سامنىڭ ئەۋلادى ئەرەب، ئەجەم خەلقى)، ھام (ھامنىڭ ئۇرۇغى ھەبەش، زەنگىبار، ھىندلار)، يافەس (يافەسدىن تارالغانلار تۈرك، سەقلاب، يەجۈج-مەجۈج) توفاندىن كېيىن تاكى مىڭ يىلغىچە دۇنيادا ھېچ پادىشاھ بولمايدۇ. توفاندا ھەزرەتى نۆھكە ھەمراھ بولغان بىركىمنىڭ ئەۋلادى جەمشىدنىڭ نەسلىدىن فەرىدۇن دۇنياغا كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈچ ئوغلى بولىدۇ: چوڭى تۇر، ئوتتۇرانچىسى سەلەم، كەنجىسى ئەيرەج. فەرىدۇن جاھاننى پەرزەنتلىرىگە تەقسىم قىلىدۇ؛ تۇرك، خەزەرەج، ماچىن ۋە مەشرىق زېمىنىنى تۇرغا بېرىدۇ ۋە ئاڭا "فەغفۇر" ئات قويىدۇ؛ روم، رۇس، ئالان ۋە مەغرىب زېمىنىنى سەلەمگە تەئىن قىلىدۇ ۋە ئۇنى "قەيسەر" ئاتايدۇ. ئىقلىملارنىڭ ئوتتۇرىسى ئىران ئاتلىپ، ئىراقەين، پارس، خۇراسان، زېمىنى ھىجازدىن تاكى يەمەن چېكىگىچە ئەيرەجكە بېرىدۇ. ئەيرەجنىڭ ئەۋلادىدىن مەنۇچەھىرە ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. تۇرنىڭ ئەۋلادىدىن فەسىبەخ (يەسۇ-بەخ)نىڭ ئوغلى ئەفراسىياپ تەمامى تۈركستان ۋە مەشرىق زېمىنىگە ھۆكۈمران بولىدۇ، پايتەختى بەلخ شەھىرىدە بولىدۇ. ماۋەرائۇننەھرنى، جەيھۇن دەرياسىدىن ئۆتۈپ، مەرۋ بايابانى، تاكى بەلخ سەھراسىغىچە، نىشاپۇردىن تا سەرەخس ۋە مەزدۇران *چېكىگىچە بۇ ئۈچ دەريانى تۈرك خەلقى ماكان تۇتىدۇ.

---

* مەزدۇران — تارىخچى بەلئەمى تەبىرىچە "مەرزى تۇران" (تۇران چېگرىسى) دېيىلىدۇ.

مەنۇچەھرە مەشرىق زېمىننى خاراب قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئەفراسىياپ ئاتلىنىپ شامغىچە باردۇ. بۇ يۇرۇشىدە مەنۇچەھرەنى تەبەرەستاندا مۇھاسىرە قىلدۇ. بىرنەچچە مۇددەتتىن كېيىن ئەفراسىياپ ئۆلۈپ، ئوغلى تەختكە ئولتۇرىدۇ. مەنۇچەھرە زامانىدا ھەزرەتى مۇسا ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. مەنۇچەھرە ئۆلگەندىن كېيىن ئەفراسىياپ* (ئەفراسىياپنىڭ ئوغلى يەنى ئەفراسىياپ II بولسا كېرەك) كېلىپ ئەجەم ۋىلايەتلىرىنى ئىلكىگە ئالىدۇ. بەنى ئىسرائىل پادىشاھى يوقيانىڭ تەھماسەب دېگەن ئوغلى بىلەن مەنۇچەھرەنىڭ قىزىدىن تۇغۇلغان زەۋارە ئەفراسىياپ بىلەن جەڭ قىلىپ، ئۇنى ئىران زېمىنىدىن چېكىندۈرىدۇ. ھەزرەتى سۇلايمان دەۋرىدە ئەجەمگە كەيقۇباد پادىشاھ بولۇپ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغلى كەيكاۋۇس تەختكە ئولتۇرىدۇ. بۇ دەۋردە ئەفراسىياپ بىلەن كەيكاۋۇس ئوتتۇرىسىدا نۇرغۇن ۋەقەلەر ئۆتىدۇ. بۇ ۋەقەلەر ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە»سىگە تېما قىلىنغان بولسا كېرەك.

يەھۇدى رىۋايەتلىرىدە بايان قىلىنىشچە، ھەزرەتى ئىبراھىمنىڭ سوخ ۋە يەسۇبەخ دېگەن ئوغۇللىرى ئاتىسىنىڭ ئەمرى بويىچە شەرقتە مېڭىپ، خۇراساندا ماكانلىشىدۇ. ئاتىسى ئۆگەتكەن "ئىسمى ئەزەم" ("ئەرۋەشنامە") سايىسىدە ھەممە قوشنا قوۋملەر ئۈستىدە ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ. يافەس نەسلىدىن تۈرك، خەزەر ۋە باشقىلار كېلىپ، ئۇلارغا "خاقان" ئۇنۋانىنى بېرىدۇ. سوخ، يەسۇبەخلەر شۇ يەردە تۇرۇپ قالىدۇ.

* تۈرك ۋە ئىران رىۋايەتلىرىنى تەتقىق قىلغۇچى رىزۋان نافىزنىڭ پىكرىچە، تۈرك داستانلىرىدا ئەفراسىياپنىڭ ئالپ ئارىز دېگەن ئوغلى بولغان، بۇمۇ ئەفراسىياپ ئاتالغان.

ئەرەب جۇغراپىيۇنلىرىدىن ئىبنى فەقىھنىڭ بايان قىلىشىچە، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 7 ـ ئەسىردە، ساخالارنىڭ غەربىي ئاسىيادىكى دۆلتى يىمرىلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، بابىل ھۆكۈمدارى نەبۇ قەدنەززار تەرىپىدىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 6 ـ ئەسىر ئاخىرىدا يۇدا دۆلتى تارمار قىلىندۇ. شۇنىڭ بىلەن يەھۇدىلەردىن بىرقىسمى ئوتتۇرا ئاسىيا تەرەپكە تارقىلىپ كېتىدۇ. يۇقىرىدىكى يەھۇدى رىۋايىتى، ئېھتىمال، مەزكۇر تارىخىي ۋەقەنى ئەپسانىگە ئايلاندۇرۇپ، ھەزرەتى ئىبراھىمگە ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرىغا باغلىغان ۋە غەربىي ئاسىيادا "خاقان" ئۇنۋانى بىلەن ئۆتكەن دۆلەتنىڭ ئاھالىسىنى "سوخ" ۋە "يەسۇ بەخ"نىڭ ئەۋلادى قىلىپ كۆرسەتكەن بولۇشى مۇمكىن.

ئاسۇرى ۋە يۇنان مەنبەلىرىدىن ئېلىنغان مەلۇمات بويىچە، بۇيۇك ساقا قەھرىمانى ئەفراسىياپ مىدىيە ھۆكۈمدارى كىياكسارەس تەرىپىدىن يېڭىلىپ، قولغا چۈشىدۇ. بىراق، بۇ رىۋايەتلەر كېيىن بىرىپ بۇ ۋەقەنىڭ ئاخىرىنى ئىسكەندەرگە چېتىۋېتىدۇ. ئاندىن يەنە تۇركىي خەلقلەرنىڭ ئەرگەنە قۇن ئەپسانىلىرى بىلەنمۇ ئارىلاشتۇرىۋېتىدۇ.

تارىخىي مەنبەلەرگە كىرگۈزۈۋېتىلگەن ئىران رىۋايەتلىرىگە قارىغاندا، ئىراندا ئۇزاق سەلتەنەت سۈرگەن ئەخمەنىلەرنىڭ كىروس (كىر) مىلادىدىن ئىلگىرىكى 546 ـ يىلدا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمىغا ھۇجۇم قىلىپ سىر دەريا ۋادىسىغىچە كېلىدۇ ۋە ھازىرقى ئورا تۆپە ئەتراپىدا ئۆز لاشقا بىر شەھەر (قورغان) سالدۇرىدۇ؛ مىلادىدىن ئىلگىرىكى 529 ـ يىلىدا، گورگەن (ئۆرگەنج) تەرەپكە كەلگىنىدە، ما ساغۇتلارنىڭ ئايال ھۆكۈمدارى تۇمۇرەس بىلەن

بولغان جەڭدە ئۆلىدۇ. ئاندىن ئىران ھۆكۈمدارلىرىدىن دارا بىلەن 6 ـ ئەسىردە ئامۇ دەريا‌سىنىڭ شىمالىدا قاتتىق جەڭ بولىدۇ. مۇشۇ ۋەقەلەر بايان قىلىنغان ئىران رىۋايەتلىرىدە ئەفراسىياپ ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرىنىڭ پائالىيەتلىرىگە دائىر مەلۇماتلارمۇ بايان قىلىنىدۇ. كېيىن ئىران داستانىغا ئاساس بولغان بۇ رىۋايەتتە، ئەفراسىياپ‌نىڭ ئوغلى ئەرجەسپ زامانىدا، خۇراسان ۋە ماۋەرائۇننەھىردە بولغان جەڭلەر زىكرى قىلىنىدۇ. جەڭدە مەغلۇب بولغان ئەرجەسپ رىۋايەتتە «ھىيۇن» پادىشاھى قىلىپ كۆرسىتىلىدۇ. شۇنىڭدەك ئەرجەسپ مىلادىدىن ئىلگىرى 563 ـ يىلى ئۆلگەن زورو ئاستېر (زەردۇشت)نىڭ مۇرىدى قىلىپمۇ كۆرسىتىلىدۇ.

نەرشەخى ئۆز كىتابىغا نەقىل قىلغان ئىران رىۋايىتى بويىچە، ئەفراسىياپ كۆك تۈركلەرنىڭمۇ جەددى ـ بوۋىسى سانىلىدۇ. ئۇ خەزەر دېڭىزىنىڭ شىمالىدىن ۋە جەنۇبىدىن بىرقانچە قېتىم ئۆتىدۇ. ئەفراسىياپنىڭ ئالپ ئارىز دېگەن بىر ئوغلى تۆمۈر قاپقىنى (تۆمۈر قوۋۇقنى) ئىشغال قىلىدۇ. (بەزى تەتقىقاتچىلار تۆمۈر قاپقىنى كافكازدىكى "دەربەند" دەپ تەخمىن قىلىدۇ). توڭا ئالپ ئەر ئىدىل (ۋولگا) دەريا‌سى تەرىپىدىن ئالدىنقى ئاسىياغىچە كېلىدۇ ۋە ئۇ يەردىن ئىران ـ خۇراسان يولى بىلەن بۇخارا تەرەپلىرىدىكى "بەيـ كەند" ۋە چۇ دەريا‌سىنىڭ يۇقىرى تەرەپلىرىدىكى "قوچقار باش" دېگەن يەرلەرگىمۇ كېلىپ ئوردا قۇرىدۇ. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىدىكى قازۇن، قۇم، مەرۋ شەھەرلىرى، شۇنىڭدەك "يەنكەنت" ياكى "بەيكەنت" ("دىزرويىن") ۋە تاشكەنت، "سەمىزكەنت" (سەمەرقەند)، ئۆزكەنت، مەركىزىي ئاسىيادىكى بارسىغان، ئوردۇكەنت (قەشقەر)، بارچۇق، ئىلى ۋادىسىدىكى "قاز

سۇۋى" (قاش دەرياسى) بويى ئەفراسياپ تۇرغان شەھەرلەر دەپ قەيت قىلىنغان. ئەفراسياپ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىدە قىماق دېگىزى (قوسۇ كۆل، يەنى بايقال) تەرىپىدىكى سغناق زېمىنىدىمۇ يەنە بىر "كەڭ دىز" قورغىنى سالدۇرىدۇ. ئەفراسياپ ئىلكىدىكى كەڭ رايونىڭ غەربىي قىسمىدا بىر "گەندىج" (كەڭ دىز)، شەرقىي قىسمىدا يەنە بىر "كەڭ دىز" مەركەز قىلىنغان. باش مەركىزىي "ئوردۇكەنت." دېمەك، بايقالدىن دەريەنت (شەرقىي كافكاز)غىچە بولغان رايون ئەفراسياپنىڭ زېمىن دائىرىسى قىلىپ كۆرسىتىلگەن.

نەرشەخىنىڭ كىتابىدا يېزىلىشىچە، توڭا ئالىپ ئەر ھىندىستاندىكى ساكيامۇنى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 565 ــ 486 ـ يىللار)دىن ئىلگىرى ئۆتكەن بىر قەھرىمان بولسىمۇ، لېكىن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بۇددىغا ئىشىنىدىغان تۈركىي قوۋملىرى ئۇنى بۇددىزىمنىڭ ھمايىچىسى دەپ ئۇلۇغلايدۇ؛ بۇخارا يېنىدا زەردۇشتلىقنى تارقاتقاچى بولغان ئىرانلىقلارغا قارشى بۇددىزىمنى قوغداش ئۈچۈن كۈرەشكەن ھۆكۈمدار دەپ مۇقەددەس ھېسابلايدۇ.

ئەخمەد ئىبنى ئەبى يەقۇب ئىبنى ۋازىھ يەقۇبى «كىتابۇل بۇلدان» ئەسىرىنىڭ 2 ـ جىلدىدا، شۇنىڭدەك ئۇلۇغ ئالىممىز مەھمۇت قەشقەرىمۇ «دىۋان»دا، ئەفراسياپنى قاراخانىلارنىڭ قەدىمكى جەددى ـ ئەجدادى دەپ كۆرسىتىدۇ.

ئەل بېرۇنى ۋە باشقا ئاپتورلار يېزىپ قالدۇرغان مەلۇمات بويىچە، كياچكسارەس تەرىپىدىن ئەفراسياپ مەغلۇپ قىلىنىپ، ئىران ئۆلكىلىرى مىلادىدىن ئىلگىرى 625 ـ يىلى 13 ـ ئاپرىل (R.Roth رۇچ ۋە F.Justi يۇستىلارنىڭ تەتقىقاتى بويىچە 26 ـ ئىيۇن) ئەفراسياپنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلغان كۈنى دەپ بايرام قىلد-

ئىدىكەن. مەجۇسلەر بۇ بايرامنى «تىرەگەن» بايرىمى دەپ ئاتايدىكەن. بۇ بايرام توغرىسىدا نەرشەخمۇ ئۆز ئەسىرىدە بايان قىلغان. شۇنىڭدەك تارىخچىلاردىن بەلگەمى ۋە تەبەرىستانىك بەرگەن مەلۇماتنىغا قارىغاندىمۇ، ئىرانلىقلار ئىران شاھزادىسى سىياۋۇشنىك تۇركلەردىن ئەفراسىياپنىك قېرىندىشى بارسغان تەرىپىدىن بەيكەنتە ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئۇنتۇمايدىكەن ۋە يىلنىك مەلۇم كۈنلىرىدىن بىرىدە ماتەم تۇتىدىكەن. تەبەرىدىن بىر ئەسىر كىيىن ياشىغان مەھمۇت قەشقەرىمۇ ئۆز ئەسىرىدە سىياۋۇشنىك ئۆلتۈرۈلگەن يېرى بۇخاراغا يېقىن يەنكەند ۋە بۇ شەھەرنىك يەنە بىر ئىسمى "دىز-رۇيىن" ("مىس قورغان") دەپ كۆرسەتكەن. يەنكەنت — بەيكەنت ئىكەنلىكى مەلۇم.

تۈركىي خەلقلەرمۇ ئىرانلىقلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن توڭا ئالپ ئەرگە شۇ زامانلاردا ماتەم تۇتىدىغانلىقى مەلۇم. ئۇرخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا (كۈل تېكىن مەڭگۈ تېشىنىك شىمالىي يۈزى 7 - قۇرىدا، بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشىنىك شەرقىي يۈزى 31 - قۇرىدا) «چۈش بېشىدا» بولغان جەڭ، يەنى بەش بالىق مۇھاسىرىسى ھەققىدىكى ئابزاستا، «توڭا تېكىن يوغاسى» (توڭا تېكىن ماتىمى) ئەسلىتىلگەن؛ شۇنىڭدەك تۈرپان سىڭگىم ئېغىزىدىكى بېزەكلىك تام سۈرەتلىرىنىك بىرىدە «توڭا تېكىن»، يەنە بىرىدە «توڭا ئول» دەپ يېزىلغان. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، ئۇيغۇرلارنىك توڭرا ۋە ياغلىقار قەبىلىلىرىمۇ يىلنىك مەلۇم كۈنلىرىدە (تەخمىنەن يازنىك بېشى ياكى ئاخىرىدا) توڭا ئالپنى ئەسلەپ، ماتەم تۇتىدىغان ئىكەن.

يۇقىرىدىكى تۈرلۈك مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئەفراسىياپنىك ئۆتكەن زامانى توغرىسىدا مۇنداق ئۇچ خىل تەخمىن كېلىپ چىقىدۇ:

بىرى، تەبەرى تارىخىدا كەلتۇرۇلگەن رىۋايەت بويىچە، ئىران ھۆكۈمدارى مەنۇچەھرە زامانىسىدا مۇسا پەيغەمبەر ۋۇجۇدقا كەلگەن دېيىلگەن. تەبەرىنىڭ قەيت قىلىشچە، ھەزرىتى مۇسا بىلەن ئەيسا ئارىلىقىدا 1600 يىل ئۆتكەن، مۇنداقتا، ئەفراسىياپ بۇگۈنكى زامانىدىن 3500 يىل ئىلگىرى ئۆتكەن بولىدۇ. يەنە شۇ تەبەرىنىڭ بايانچە، كەيقۇبار ئوغلى كەيكاۋۇس بىلەن ئەفراسىياپنىڭ ۋەقەلىرى يۈز بەرگەن زامان مىلادىيىدىن 1000 يىل ئىلگىرىكى ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ. ئىككىنچى، يەھۇدى ۋە ئىران رىۋايەتلىرى بويىچە، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 7-ئەسىرگە توغرا كېلىدۇ؛ ئۇچىنچىسى ئاسۇرى ۋە يۇنان مەنبەلىرىدىن ئېلىنغان ئىران رىۋايەتلىرىنىڭ بەزىلىرىدە ئەفراسىياپقا دائىر ۋەقەلەرنىڭ ئىسكەندەرگە چېتىۋېتىلگىنىگە قارىماندا، مىلادىدىن 4 ئەسىر ئىلگىرىكى ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ: بۇنىڭغا يېقىنلىشىدىغان يەنە بىر مەنبە شۇكى، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «دىۋان» دا يازغىنى بويىچە، (مىلادىدىن 6 ئەسىر ئىلگىرى ئۆتكەن ئايال ھۆكۈمدار تۇمۇرەس "مەرۋ" شەھرىنىڭ ئىچكى قورغىنىنى سالدۇرۇپ 300 يىلدىن كېيىن ئەفراسىياپ تاشقى قورغىنىنى بىنا قىلغان دېگەن مەلۇمات بويىچە) مىلادىدىن 3 ئەسىر ئىلگىرى ئۆتكەن بولىدۇ.

ئەمدى ئىرانلىقلارنىڭ "تۇڭا ئالپ ئەر"نى ئەفراسىياپ دەپ ئاتىغانلىقىغا كەلسەك، بۇنى مۇنداق پەرەز قىلىش مۇمكىن: بىرى، تۇڭا ئالپ ئەرنىڭ تۈركىي تىلىدا ئىككىنچى تۈرلۈك ئاتىلىشى "ئەۋرەن ئەسرى ئالپ" ("ئالەمنىڭ قاپلان باتۇرى") ئىران تىلىدا "ئەفراس-ئالپ" (ئەۋراسالىپ) ئەفراسىياپ شەكلىگە كىرگەن بولۇشى مۇمكىن. يەنە بىرى، ئىران رىۋايەتلىرىدە ۋە «شاھنامە»دە، تۇڭا ئالپ ئەرنى ئۇرۇش-جەڭنىڭ سىمۋولى قىلىپ كۆرسىتكەنلىكى

ئۇچۇن، ئىران تىلىدا قويۇلغان «افراس يىب ("افراس" يەنى "قالقان"، "توسۇق"، "ياب" يەنى "ئوق") دېگەن ئىككى سۆزدىن قۇرۇلغان ئىسىم بارا ـ بارا "ئەفراسياب" شەكلىگە كىرگەن بولۇشى مۇمكىن. ئەفراسياپنىڭ قىزى "قاز"، «شاھنامە»دە بولسا، "فرنگىس" (فەرەنگەس) شەكلىدە يېزىلغان. بۇمۇ تۈركىي تىلدىكى "ئۇرۇن قاز" (ئاق قاز)نىڭ ئىران تىلىغا كىرىپ، "ئەفرەن گاز ــ فەرەنگەس" شەكلىگە ئۆزگەرگەن بولۇشى مۇمكىن. شۇنىڭدەك «شاھنامە»دىكى ئەفراسياپنىڭ ئادەملىرى بارمان، پىران، خۇمان، گەرسۇەز، بەرزگەر، گۇلباد، پولاد، جەرىرە دېگەن كىشى ناملىرىمۇ ئەسلىدە تۈركىي نامىلار بولۇپ، ئىران تىلىغا كىرىپ ئۆزگىرىپ كەتكەن.

* * *

ھەر خىل رىۋايەتلەردە، تارىخىي ئەسەر ۋە داستانلاردا باش قەھرىمان قىلىپ تەسۋىرلەنگەن توڭا ئالپ ئەر ــ ئەفراسياپ توغرىسىدا ئىزدىنىپ تاپقان دەسلەپكى چۈشەنچىلىرىمنى تونۇشتۇردۇم. بۇ تارىخچى ۋە ئەدىبلىرىمىزنىڭ بۇنىڭدىنمۇ ئاساسلىقراق مەلۇماتلارنى ئوتتۇرىغا چىقىرىشىغا يىپ ئۈچى بولۇپ قالسا ئەجەپ ئەمەس.

1982 ـ يىل ئۆكتەبىر، ئۇرۇمچى.

塔里木拾锦

（维吾尔文）

伊明·吐尔逊著

民族出版社出版发行　各地新华书店经销

民族印刷厂印刷

开本：850×1168毫米 1/32　印张：18 7/8

1990年6月第1版

1990年6月北京第1次印刷

印数：0001—3,500册

ISBN　7—105—01050—9/H·45

民文　（维6）　定价：3.60元